

Н.ШЕРМУХАМЕДОВА

ФАЛОАФА

Тошкент 2021

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

Н.ШЕРМУХАМЕДОВА

ФАЛСАФА

**Idris Abdurauf Nashr.
Тошкент - 2021**

УДК 378.091.21:7

ББК 74.58

К 76

Масъул муҳаррир:

М.Билолов фалсафа фанлари доктори, профессор (ДДУ)

З.Давронов фалсафа фанлари доктори, профессор (ТМИ).

Тақризчилар:

Ж.Яхшиликков фалсафа фанлари доктори, профессор (СамДУ).

Т.Габитов фалсафа фанлари доктори, профессор (КМУ).

Қ.Шодмонов фалсафа фанлари доктори профессор (БухМИ).

Аннотация. Дарслик олий таълим тизими бакалавр таълим йўналишлари ўқув адабиётлари туркумига киради, давлат стандартлари ва намунавий ўқув дастури мазмунига мос. Унда фалсафий тафаккур эволюциясининг таҳлили баробарида онтология, гносеология, ривожланиш, фалсафий антропология, сунъий интеллект, виртуал борлик, энергетизм ва глобаллашув масалаларининг назарий асослари янгиланган тафаккур нуқтаи назаридан кенг қамровли ёритиб берилган. Зеро, бугунги дунёда олам ва одам, билим ва фаолият, маданият ва маънавият масалаларида назария ва амалиётнинг бирлигига алоҳида эътибор берилиши лозим.

Дарслик барча олий ўқув юртларида фалсафа билан шуғулланувчи бакалавр, магистр, докторантлар, тадқиқотчилар, ўқитувчилар ва умуман фалсафа муаммолари билан қизиқувчиларга мўлжалланган.

Дарслик Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Мувофиқлаштирувчи Кенгашининг 2019 йил 4 октябрь 892-сонли буйруғи асосида нашр этишга тавсия берилган.

ISBN 978-9944-343-64-4

© Н. Шермухамедова.

© Idris Abdurauf Nashr

КИРИШ

Ҳозирги кунда фан ва таълим ривожланиши учун кенг имкониятлар яратилмоқда. Фаннинг барча соҳаларидаги каби фалсафада туб ўзгаришлар содир бўлмоқда. Зеро, фалсафа ўзида турли даврларнинг ижтимоий-сиёсий қарашларини мужассамлаштириб, воқеа ва ҳодисаларнинг моҳиятини англашни, нафақат англаш уларга муносабат билдиришни шакллантиради. Модомики шундай экан, фалсафани янада ривожлантириш, ёш авлодни фалсафий дунёқараш, замонавий фан ютуқларига асосланган фалсафий билимлар билан қуроллантириш муҳим аҳамият касб этади. Фалсафий тафаккурнинг ижтимоий-сиёсий асослари ҳар қандай жамият халқининг ижтимоий онгини ўзгартиришга, унинг пировард мақсадларига хизмат қилишга қаратилган.

Бугунги кунда фалсафий тафаккурнинг янгиланиши нафақат умумий маънавий муҳитнинг, балки ҳар бир жамият аъзосининг ижтимоий қиёфаси, руҳий дунёси, мақсад ва эҳтиёжларининг ўзгариши ҳамдир. Шундагина инсон буюк алломалар орзу қилган фозил одамларнинг комил фазилатларини шакллантириш ва такомиллаштиришга муносиб ҳисса қўша олади. Фалсафани ўрганишга киришаётган ҳар бир одам у ҳақда ниманидир у ёки бу даражада билади ёки ҳеч бўлмаса у ҳақда нимадир эшитган бўлади, чунки одамлар ҳатто кундалик ҳаётда ҳам бу кенг тарқалган тушунча билан кўп тўкнаш келади. Фалсафага доир дарсликлар ва бошқа адабиётлардан ҳар бир халқнинг маданий меросида чуқур из қолдирган буюк файласуфларнинг ғояларини ўрганиш имкони бўлади. Бирок, фалсафа нималиги ҳақида махсус билимларсиз аниқ тасаввур ҳосил қилиш осон эмас. Ҳатто фалсафа соҳасида профессионал олимлар орасида ҳам жамиятга оид фикрларда яқдиллик мавжуд эмас. Кимдир фалсафада мақсадни, кимдир воситани, инсон ўз-ўзини ва ўзини қуршаган дунёни оқилона, иррационал ёки интуитив англаб етиш усулини кўради. Бунда ҳар ким у ҳар бир инсон учун оламшумул аҳамиятга эга бўлган саволларга қандай жавоб бериш учун мулоҳаза қилади. Турли даврларда яшаган одамларнинг ушбу масалалар юзасидан бир фикрга кела олмагани ва келиши мумкин ҳам эмаслиги нима учун фалсафа ўз мавжудлигининг икки ярим минг йилли мобайнида кўпгина оламшумул муаммоларнинг узил-кесил ва шак-шубҳасиз ечимларини топмаган, боқий фалсафий муаммолар - инсон нима ва

унинг моҳияти нимада?, Худо борми?, жон нима?, материя, онг нима ва уларнинг ўзаро нисбати қандай?, ҳақиқатни қандай тушуниш мумкин ва унинг мезонлари қандай?, эркинлик, тенглик, адолат, нафрат, муҳаббат нимани англатади?, каби саволлар инсоният тараққиётининг барча даврларида такрорланиб келинган.

Бирок, фалсафа тушунчасининг умумий эътироф этилган таърифи бўлмасада, унинг предмети, моҳияти, мақсад, вазифаларини тушунишга нисбатан ёндашувлар, нуқтаи назарларнинг ранг-баранглигига қарамай, у барча замонларда ва мамлакатларда ҳамма университетлар ва бошқа олий ўқув юртларида ўрганиш учун мажбурий саналган фундаментал фанлардан бири бўлган ва шундай бўлиб қолмоқда. Фалсафа билимларнинг ягона тизимини тузишга ҳаракат қилмайди ва пировард натижада, фан каби аниқ натижалар олишга умуман қаратилмаган. Чунки фалсафадан сабоқ беришда ишонтириш маҳорати эмас, тўғри фикрлаш маҳорати ўргатилади. Ҳар қандай вазиятда чуқур мулоҳаза юритиш қобилияти, масаланинг моҳиятига баҳо бериш, ўз ўзини тарбиялаш ва ўз-ўзини англаш, вақтни қадрлаш фалсафий фикрлаш орқали эгалланади. Фалсафа ўз даври маънавий маданиятининг бош вазифасини бажариш орқали ғояларнинг абадий тизимини яратишга ёрдам беради, давр сабоқларини аниқлаш ва тушунтириш йўли билан инсон тафаккурига бўлган ишончни мустаҳкамлайди.

Хуллас, дарслик ўз муштариёларини топишига умид қиламиз.

ФАЛСАФА ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, МАЗМУНИ ВА ЖАМИЯТДАГИ РОЛИ

Фалсафанинг фан ва дунёқарашга доир моҳияти

Доноликка муҳаббат маъносини англатувчи фалсафа (юнонча *phileo* – севаман ва *sophia* – донолик) тушунчасини милоддан аввалги VI асрда қадимги юнон мутафаккири Пифагор (афсоналар, ривоятлар, анъаналар орқали) авлоддан авлодга ўтувчи билимни танқидий фикрлаш йўли орқали олиши мумкин бўлган билимдан фарқлаш маъносида ишлатган. Пифагор фикрича *ҳақиқий донишмандлик аجدодлардан мерос қолган, асрдан асрга ўтиб келаётган афсоналар, дин ва ривоятларда муҳассамлашган*. Донишмандлар деб, ҳақиқий билимларга эга бўлган башоратгўйлар, қоҳинлар ва оқсоқоллар эътироф этилган, уларнинг сўзлари бирдан-бир тўғри деб қабул қилинган. Файласуф эса, ўз ақлига таяниб, ижодий йўл билан, шунингдек бошқа файласуфларнинг билим ва тажрибаларидан фойдаланган ҳолда мақсадга интилиши лозим бўлган.

Бозций поэтик интуициясида фалсафа ўнг қўлида китоб, чап қўлида эса салтанат ҳассаси – скипетр тутган Илоҳа образида гавдаланади. Бу тимсолларнинг мавжудлиги тасодифий бир ҳол эмас. Фалсафа билим бериш билан бир қаторда, дунёни оқилона бошқаришга мўлжал олади.

Фалсафа даврнинг фикрлардаги инъикоси, ўз даврининг маънавий ҳаёти маҳсулидир. Фалсафанинг мазкур тавсифидан унинг оламшумул вазифаси – ўз даврининг жарчиси сифатида амал қилиш, маънавий-тарихий ўзгаришлар билан ҳамқадам ва ҳамнафас бўлиши лозим. Бу ерда фалсафанинг ҳаёт билан чамбарчас алоқаси намоён бўлади. Воқеликни тушуниш ва тушунтириш фалсафага қўйиладиган асосий талабга айланади. Даврнинг ҳаққоний манзарасини яратиш келажакнинг спекулятив схемаларини яратишга барҳам беради, борлиқнинг мазмун ва моҳиятини англаб етишга кенг йўл очади.

Қадимги хитой фалсафасида донишманд-файласуф «цзи», яъни ўғил, бола деб аталган. «Тянь цзэ» - «Осмон ўғли» деган исм остида янги подшо пайдо бўлиши билан донишманд-файласуфнинг унга мос келадиган, «цзюнь цзи» - «подшо ўғли» ғояларини тарғиб қилувчи типи ҳам пайдо бўлган. қадимги хитой фалсафасининг муҳим мезони – «идеал муносабатлар қонуни»га одамлар ўртасида, оилада, жамиятда, давлатда рия қилиш инсон ҳаётининг мазмуни ҳисобланган; бунга жамиятда қабул қилинган меъёрлар, қондалар, расм-русумлар ва шу қабиларга иззат-иқром билан ёндашиш имконият яратган.

Бошқача айтганда, инсон ўз шахсий ҳаётини доим жамият равнақи, камолоти билан ўлчаши лозим, хусусан, у кейинчалик оила ва давлатни такомиллаштиришга ҳаракат қилиш учун ўзини камол топтириши даркор¹. Қадимги хитой фалсафасининг буюк намоёндаси Конфуций (милоддан аввалги 551-479 йиллар) шундай деб сабоқ беради: «қилмишларнинг асослари ва тамойилларини ўргансанг, яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги фикрларнинг (ахлоқий билимлар) баркамолликнинг энг сўнгги даражасига етади. Ниятлар соф ва холис бўлса, қалб ростгўй ва самимий бўлади. Қалб ростгўй ва самимий бўлса, инсон тўғри йўлга киради, камол топади. Инсон тўғри йўлга кирса ва камол топса, оилада тартиб ўрнатилади. Оилада тартиб ҳукм сурса, халқларни бошқариш осонлашади. Халқларни бошқариш осонлашса, бутун дунё тинч-тотув яшайди»². Қадимги хитой файласуфларидан яна бири – Лао изи (милоддан аввалги VI аср бошларида яшаган): «Бошқаларни билувчи – оқил, ўзини билувчи – донишманддир», - деб ўргатади. Донишмандликнинг тарихан шаклланган гносеологик, ахлоқий ва экзистенциал хусусиятлари ҳозирги вақтда ҳам сақланиб қолмоқда ва эътибордан соқит этилиши мумкин эмас. Донишмандлик феномени ҳақида умумий тасаввур ҳосил қилиш йўлидаги изланишлар куйидаги натижаларга олиб келади. Донишмандлик кундалик ҳаётдаги мулоҳазакорликка қарама-қарши қўйилади. У мутлақо гўзал ва мутлақо адолатли дунёнинг моҳиятини интеллектуал англаб етишга интилиш, ҳақиқатни қарор топтириш йўлида беғараз хизмат қилиш сифатида тушунилади. Бу нанки тўлиқ билим, балки маънавий баркамоллик, руҳнинг ички яхлитлиги ҳамдир. Бу шундай бир эътиқодки, унга эришишда инсоннинг бутун моҳияти иштирок этади.

Донишмандлик белгиси сифатида меъёр ҳисси амал қилади. Уни интуитив аниқлаш «ҳаёт ҳақиқати»ни англаб етиш сифатида намоён бўлади. Етуқлик донишмандликнинг зарурий шarti ҳисобланади. қисқа ва лўнда ҳикматларда ўз ифодасини топувчи донишмандлик ҳар бир халқ ҳаётида мавжуд бўлади, маслаҳатлар ва панд-насихатларнинг кенг тўплами воситасида уни ғамхўрлик билан қўллаб-қувватлайди. қадимги афсоналар, ривоятлар ва ҳикматлар кўринишида у авлоддан-авлодга ўтади ва улардан ҳар бирининг ҳаёт йўлини енгиллаштиради.

Қадимги юнон фалсафасида билим ва хулқ-атвор олий идеали донишмандлик тушунчаси билан боғланади. У инсон ақлига абадият

¹ Лукьянов А. Е. Становление философии на Востоке. Древний Китай и Индия. Москва: 1989 – 109-б.

² Будда. Конфуций. Жизнь и учение. – Москва: 1995 – 139-б.

ва чексизлик сари йўл очади, ўткинчи нарсаларга сабр-тоқатлилиқни ўргатади. Айнан донишмандлик ёрдамида инсон муносиб ва тўлақонли ҳаётга эришиши мумкин. Донишмандликка интилаётган одам ҳар доим нарсалар ва ҳодисалар табиатига мос равишда иш кўриши лозим. Платон шундай деган эди: «Токи давлатларда файласуфлар подшолик қилмас эканлар ёки ҳозирги шоҳлар ва подшолар оқилона фалсафий мулоҳаза юритишни ўрганмас ва давлат ҳокимияти билан фалсафанинг муштарақлиги қарор топмас экан, давлат ёвузликлардан халос бўла олмади»¹. Платон инсон танаси ҳақида гап борганда табибларни, ўсимликлар тўғрисида сўз юритилганда эса – зироатчиларни донишмандлар деб атайтиди. У ўзининг «идеал давлат» ҳақидаги назариясида жамиятни уч табақага: давлат арбоблари – файласуфлар; соқчилар (ҳарбийлар); деҳқонлар ва ҳунармандларга ажратади, бундай давлатда донолик, жасорат, сабр-бардошлилик ва адолат каби тўрт тамойил устувор бўлиши лозимлигини таъкидлайди. Аристотель инсоннинг кадр-қиммати унинг ақлий фаолиятида кўзга ташланади, деб ҳисоблайди. Ўз даврининг энг доно кишиларидан бири бўлган Цицерон фалсафанинг моҳиятини қуйидагича тушунтиради: «Фалсафа (донишмандлик), илоҳий ва инсоний қилмишларни уларнинг сабаблари ва моҳиятлари нуқтаи назаридан билишдир»². Софистлар фалсафани дунёвий донишмандлик, мулоҳаза юритиш санъати сифатида тушунган бўлсалар, стоиклар донишмандликнинг «амалий мақсадлари»га, яъни ўз ҳаётини оқилона ташкил этишга қаратганлар. Файласуфнинг сўзлари инсонни азоб-уқубатлардан фориғ этишига Эпикурнинг ишончи комил бўлган.

Фаробий ўз даврида янги йўл ва янги мактаб очган, фалсафий мавзуларни тизимлаштирган, дин ва фалсафа орасидаги муносабатларни қатъий ва аниқ ифодалаб, бу икки соҳасининг инсонлар онгида бирга яшаши мумкинлигини исботлаган.

Ғаззолий фикрича, фалсафа яхлит ва бўлинмас фан эмас, уларнинг ҳар бири ўз тушунчаларига эга. Улар геометрия ва математика ҳамма учун кадрланадиган фанлар, мантиқ фани далиллари ва мумкин бўладиган ҳулосалар чегараси ва уларнинг шароитлари билан шуғулланади. Ғаззолий фикрича, буларнинг ҳаммаси калом илмига киради, Тангри таъоло зоти ва Унинг сифатлари билан шуғулланадиган илоҳиётшуносликдир. У ҳам калом илмига киради, лекин файласуфларга тегишли эмас, файласуфларга тегишлиси бу дин ва даҳрийлик ёки бидъатдан иборат мазхабу манбалардир. Табиатшунос-

¹ Платон. Соч. В 3 т. Т. I – Москва 1968-1971. – 275-6.

² Платон и его эпоха – Москва 1979. – 105-6.

ликнинг бир қисми шарнат ва ҳақ динга қарши қаратилган, шу боис у фан эмас, балки янглиш билимдир.

Янги даврда француз олими Рене Декарт (1596–1650) ҳар қандай мамлакат аҳолисининг фуқоролик ва ўқимишлилик даражаси бу ердаги фалсафий тафаккур даражаси билан белгиланади, деган фикрни илгари сурган¹. Инглиз файласуфи Давид Юм (1711–1776) фалсафага муносабат асосида миллатга «ташхис» қўйиш мумкин деб ҳисоблаган. Унинг фикрича, фалсафий билимга қизиқишнинг йўқлиги миллат тафаккурининг чекланганлиги аломатидир.

Фалсафани кўпинча «тафаккур мактаби» деб атайдилар. У бир қолипда фикрлаш услуби тугаган, ойдек равшан бўлган нарса шубҳа ва таажжуб уйғотган жойда бошланади. Инсон ҳаёт мазмуни билан боғлиқ масалалар (Иммануил Кант тилида улар қуйидагича янграйди: «Мен нимани билишим мумкин?», «Мен нима қилишим керак?», «Мен нимага умид қилишим мумкин?», «Инсон нима?») устида бош қотира бошлагани заҳоти у дарҳол фалсафага «асир» тушади, борлиқни фалсафий англаб етиш соҳасига кириб қолади.

Инглиз файласуфи Томас Гоббс (1588–1679): «Фалсафа сенинг тафаккуринг фарзанди... ва сенинг ўзингда яшайди»², деганида тўла ҳақ бўлган. Дарҳақиқат, фалсафий мулоҳаза юритиш ҳар бир инсонга хос хусусият. Зеро ҳаётнинг мазмуни, эркинлик, адолат ва умрбоқийлик ҳақида мулоҳаза юритишни бирон-бир инсонга тақиклаш мумкин эмас. Фалсафа борлиқни билиш, асослар ва биринчи тамойилларни тадқиқ этиш билан шуғулланадиган алоҳида соҳа сифатида, ҳис этиш, мушоҳада юритиш ва тасаввур қилиш тарзида амал қиладиган кундалик онгдан фарқли равишда, тушунчалар воситасида билишни назарда тутати. Тушунчалар билан иш кўриш санъати зарурий алоқалар ва сабабий боғланишларни аниқлашни, ҳаёт таассуротларининг тасодифий оқимини тартибга солишни талаб қилади. Мулоҳаза кучини тарбиялаш эътиборни жамлаш, уни предметга қаратишни назарда тутати. Тафаккур муайян предметга қараб мўлжал олади. Тафаккур предметнинг табиати ҳақидаги тасаввурга мос равишда мулоҳаза юритади. Предметни ўзида «идрок этган» кишигина мазкур предмет ўзи ҳақида сўзловчининг тили билан гапиришига умид қилиши мумкин.

Фалсафанинг предмети ва асосий масалалари

Фалсафанинг муаммолари унинг предмети билан белгиланади. Маълумки, *фалсафанинг предмети тарихий ривожланиш жараёни*

¹ Декарт Р. Избранные произведения. – Москва. 1950 – 412-б.

² Гоббс Т. Избранные произведения. В 2 т. – Москва. 1964. Т. 1 – 49-б.

мобайнида сезиларли даражада ўзгарган. Фалсафий фанларнинг ҳар бири: онтология, гносеология, этика, эстетика, мантиқ, сиёсатшунослик, фалсафа тарихи ҳам ўз алоҳида предметиغا эга. Шу маънода «дунё – инсон» муносабатлари тизимидаги умумийлик фалсафанинг предмети ҳисобланади, деган фикр мазкур талабларга жавоб беради.

Энди «Фалсафа нимани ўрганади?», деган саволни беришимиз мумкин. Инсонда билишга қизиқиш уйғотадиган, мифология, дин ёки фан жавобларидан қониқмаган инсоннинг ўзига маълум билимлар ва тажрибага, муайян эътиқод, ишонч ва шунингга таянган ҳолда оқилона асосланган жавоблар беришга ҳаракат қиладиган, саволлар тугдирадиган ҳар қандай объектив ва субъектив борлиқ фалсафанинг предмети ҳисобланади. Бошқача айтганда, инсон ўз қизиқиши объекти ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилиш мақсадида савол беришга асос бўлиши мумкин бўлган ҳамма нарса фалсафанинг предметиدير. Масалан, қадимги Юнонистонда космоцентризм илк фалсафий таълимотларнинг ўзига хос хусусияти бўлиб, бунда асосий эътибор «космос», «табиат»ни англаб етишга қаратилган. Кейинчалик, қадимги юнон шаҳар-полислари раванқ топган даврда файласуфлар диққат марказидан ижтимоий муаммолар, ахлоқ, давлат қурилиши масалалари ўрин олди. Европада христианликнинг, Шарқда ислом динининг вужудга келиши ва мустақамланиши натижасида Ўрта асрлар фалсафасининг предмети теоцентриқ (юнон. theos – марказдан ўрин олган худо) хусусият касб этди, яъни Худо ва у яратган олам фалсафий қизиқишларнинг асосий предметиға айланди. Уйғониш даврида фалсафа санъат (эстетика)ға ва кўп жиҳатдан инсонға мурожаат қилади. Янги давр XVII-XVIII асрларда фалсафа фан билан узвий боғланди, натижада фалсафий тадқиқотларнинг диққат марказидан билиш ва илмий методлар масалалари ўрин олди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида юз берган «классик фалсафа» ва рационаллик инқирози иррационаллик, интуитивлик, онгсизлик муаммоларини намоён этди, XX асрнинг биринчи ярмида улар «ноклассик фалсафа» таҳлилининг асосий предметиға айланди, бу эса, ўз навбатида, матнлар мантиғи, тили, уларни талқин қилиш ва шарҳлашға алоҳида қизиқиш уйғонишиға олиб келди. XX асрнинг сўнгги ўн йилликларида ҳозирги маданиятдаги инқироз ҳодисаларини ва янги ахборот технологияларининг, шунингдек оммавий коммуникация воситаларининг жадал суръатларда ривожланиши билан белгиланган муаммоларни кун тартибига кўйган постноклассик фалсафа шаклланди. Бу фалсафа вакиллари «тарихий ривожланишнинг тугаллан-

ганлиги», барча маънолар ва ғоялар «айтиб бўлинганлиги» ҳақида мушоҳада юритиб, инсон ўзига ёғилаётган ахборотга ишлов беришга қодир эмаслигига эътиборни қаратди, нотизимлилик, Европа анъанавий фалсафий билимининг негизлари, қадриятлари ва чегараларини ўзгартириш ғоясини илгари сурдилар.

Нихоят, XX-XXI асрда энг янги фалсафада янги мавзу глобаллашув жараёнларининг моҳиятини ва уларнинг ривожланиш йўналишини аниқлашга алоҳида эътибор қаратилди. Бу жараёнлар ҳозирги вақтда жамият ҳаётининг деярли барча жабҳаларини қамраб олди ва давримизнинг оламшумул муаммоларини юзага келтирдик, уларнинг назарий ва амалий ечимини топиш бу муаммоларни шу жумладан фалсафий даражада англаб етишни ҳам назарда тутди. Халқаро миқёсда алоҳида эътибор бериш ва келишилган ҳаракатларни тақозо этувчи энг муҳим муаммолар қаторига таълим ва тарбия, экология, демография, хавфсизлик, халқаро жинойтчилик, энергетика ресурслари, қашшоқликка чек қўйиш муаммоларини киритиш мумкин.

Демак, фалсафанинг предмети қандайдир битта, қатъий чекланган, муайян масалалар доираси билан чегараланмайди. У вақт омилига ва объектив сабаблар тўпламига қараб ўзгарувчан хусусият касб этади, бироқ инсон, унинг дунёкараши, маънавий камолоти доим фалсафанинг диққат марказидаги бош муаммо сифатида сақланиб қолади.

Олам ва инсоннинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва моҳиятига, шунингдек, ҳаётнинг маъноси, инсон билишининг табиатига тегишли «боқий» фалсафий муаммолар деярли барча фалсафий таълимотларда у ёки бу тарзда мавжуд. Дарҳақиқат, онг, тафаккур, рух, идеаллик ва уларнинг материя, табиат, борлик билан ўзаро нисбати масалаларига ўз муносабатини билдирмаган ёки, ўз мулоҳазалари ва хулосаларида шубҳа қилмаган файласуфни топиш мушкул.

Фалсафа тарихида турли йўналишлар ва оқимлар фарқланади. *Содда материализм материяни яратиш ва йўқ қилиш мумкин эмаслиги ҳақидаги таълимотдир.* Содда материалистлар қадимги хитой файласуфлари – Лао цзи, Ян Чжу; қадимги ҳинд файласуфлари – Локаята йўналиши намояндалари; қадимги даврнинг машҳур файласуфлари – Гераклит, Эмпедокл, Демокрит, Эпикур ва бошқалар; қадимги Марказий Осиё файласуфлари - Зардушт Сепитома кабилардир.

Классик механика вужудга келган ва фаол ривожланган Янги даврда механистик материализм (П.Гольбах, П.Гассенди, Ж.Ламетри) айниқса кенг тарқалди.

XVIII-XIX асрларда фалсафий материализмнинг йўналишлари:

- антропологик материализм (Л.Фейербах);
- вульгар материализм (Фогт, Бюхнер, Молешотт);
- диалектик материализм (К.Маркс, Ф.Энгельс) шаклланди.

Бироқ, мазкур таснифга мувофиқ материалистлар ёки идеалистлар деб номланувчи у ёки бу файласуфлар бундай фарқлашга асоссиз схемалаштириш ва содалаштириш деб қараб, ўзини бу йўналишларнинг бирортасига ҳам мансуб деб ҳисобламаслиги мумкин. Бундай қарашлар шу билан изоҳланадики, тўғридан-тўғри ва узил-кесил тарзда, бу муаммони тушунишга нисбатан бошқача ёндашувларни эътиборга олмасдан таърифланган «фалсафанинг асосий масаласи» муқаррар тарзда барча файласуфларни икки катта қарама-қарши лагерга – материалистлар ва идеалистларга ажратади ва бу ҳодисанинг айрим кўриниши сифатида фақат моддий ва маънавий субстанцияларни тенг ҳуқуқли асослар деб ҳисобловчи *дуалистлар*нигина (масалан, Р.Декарт) фарқлайди.

Аммо фалсафий тафаккур тарихида у ёки бу файласуфлар фикрига кўра энг муҳим деб қараладиган бошқа муаммолар ҳам мавжуд. Айни шу сабабли аксарият файласуфлар субстанция (дунёнинг биринчи асоси) ҳақида мулоҳаза юритар экан, мазкур масаланинг қўйилишини «фалсафанинг асосий масаласи» билан боғлашга мойил эмас. Масалан; *илк антик файласуфлар учун фалсафанинг асосий муаммоси: «Дунё нимадан яратилган?», деган савол билан боғланган. Ўша даврда бу савол энг муҳим, асосий, биринчи даражаси ҳисобланган.*

Ўрта асрлар схоластикаси нуқтаи назаридан «фалсафанинг асосий масаласи»: «Худонинг борлигини қандай қилиб оқилона асослаш мумкин?» деган саволда ўз ифодасини топади. Ҳозирги диний фалсафий концепциялар, хусусан неотомизм учун у ҳозир ҳам бош масала бўлиб қолмоқда. Масалан. Ибн Сино фикрича, фалсафанинг асосий масаласи – мавжудотни барча мавжуд нарсаларни келиб чиқиши, тарғиботи ўзаро муносабати, биридан-иккинчисига ўтишини ҳар томонлама текшириши учун зарурий имконият, воқелик сабаб тамойилларини асос қилиб олишдан иборат¹.

Янги даврда И.Кант «Инсон нима?» деган саволни фалсафанинг асосий масаласи деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, инсон икки дунё –

¹ Ибн Сино Донишنامه - Душанбе: 1957, -С. 7

табii зарурат ва маънавий эркинликка мансуб бўлиб, уларга мувофиқ одамзот, бир томондан, табиат маҳсули ҳисобланади, бошқа томондан эса, у «эркин ҳаракат қилувчи мавжудотнинг ўз-ўзидан яратиш» натижасидир².

Экзистенциализм фалсафасида эса ҳар бир индивид ўзи учун ўзи ҳал қилиши лозим бўлган «Ҳаёт яшашга арзийдими?», деган муаммо асосий масала сифатида эътироф этилади, зеро, мазкур йўналиш намоёндаларининг фикрига кўра, бу саволга жавобсиз қолган ҳамма нарса ўз маъносини йўқотади.

Француз экзистенциалист файласуфи А.Камю фикрича: “Ҳаёт яшашга арзиши ёки арзимаслигини ҳал қилиш, фалсафанинг асосий масаласига жавоб топиш демақдир”¹. Масалан, прагматизм асосий эътиборни ҳақиқат тушунчасига ва уни аниқлаш муаммосига қаратади. Бу йўналиш вакиллариининг фикрига кўра, фалсафа аввало айни шу муаммо билан шуғулланиши ва инсонга амалда фойда келтириши лозим.

Фалсафий билимнинг структураси

Онтология – мавжудлик, борлиқ ҳақидаги билим; (Оламнинг яралиши ва мавжудлиги, унинг хилма-хиллиги, чеклилиги ва чексизлиги, макон ва замон уйғунлиги);

гносеология (эпистемология) – билиш назарияси;

ижтимоий фалсафа – жамият ҳақидаги таълимот; (жамият-давлат муносабатлари, моддий ва маънавий ишлаб чиқариш);

этика – ахлоқ ҳақидаги таълимот;

эстетика; (эстетик дид, гўзаллик, улуғворлик, тубанлик каби тушунчаларда ўз ифодасини топади)

мантиқ; (фикрлаш услуби ва тафаккур тарзи, фикрнинг фаолият билан уйғунлигини таъминлаш)

аксиология - қадриятлар ҳақидаги таълимот;

фалсафий антропология – инсон ҳақидаги таълимот; (инсон табиатининг ўзгарувчанлиги, унинг нафақат биологик балки, физик, кимёвий вужуд сифатида мавжудлиги) ва бошқалар.

Сиёсатшунослик (инсон – дунё тизимида ҳокимият муносабатлари нуқтаи назаридан ёндашиш сиёсатшуносликнинг предметини ташкил этади). Фалсафанинг асосий масаласи унинг структурасида намоён бўлади. Яъни, фалсафанинг асосий масаласи хусусида мулоҳаза юритиш жарёнида биз борлиқ нима, тафаккур нима деган саволларга турли хил жавоблар оламиз. Вақт ўтиши билан бу

² Кант И. Соч. Т.6 –М: Наука, 1997.-С351

¹ Камю А // Всемирная энциклопедия. Философия. –М.. Современные тетради, 2001. –С.344.

жавоблар ўз далиллар тизими, методологик тамойилларини шакллантиради ва фалсафий йўналишларга айланади. Масалан, *борлиқда фақат фан доирасида аниқланиши ва тил тизимида белгилар ёрдамида ифодаланиши мумкин бўлган алоқалар ва қонуниятларни кўриш позитивизм ва аналитик фалсафа нуқтаи назари билан мувофиқ келади. Бу ерда борлиқ нима деган масала у ёки бу билимларни тўғри ифодалаш муаммосига, тил таҳлилига бориб тақалади. Аналитик фалсафа доирасида «лингвистик бурилиш» амалга оширилган ва тил фалсафаси бутун фалсафанинг асоси сифатида қабул қилинган.*

Позитивизм фалсафани конкрет фанларга қарама-қарши кўяди ва илмий билимни дунёни ўзлаштиришнинг бирдан-бир ижобий шакли деб эътироф этади. Метафизика фалсафанинг синоними сифатида энг аввало тил мантикий меъёрлари нуқтаи назаридан мазмундан холи деб эълоқ қилинади. Неопозитивистлар фикрига кўра, фалсафанинг ҳаёт мазмуни, чеклилик ва чексизлик, борлиқнинг биринчи асослари, универсумнинг атрибутивлиги каби азалий муаммолари сохта тушунчалар саналган атамалар ёрдамида шакллантирилади, зеро уларга берилган таърифларни текшириш мумкин эмас. Айни шу даражада фан фалсафаси ҳам амал қилади ва илмий билиш фаолияти муаммоларини тадқиқ этади. Аввалига унда илмий фаолиятни муайян методологик тамойиллар ва норматив-мантикий идеаллар билан мувофиқ ҳолатга келтириш, аниқроқ айтганда фанни физика тили негизида унификация қилиш вазифаси қўйилган эди. У физикализмга қараб мўлжал оларди. Кейинчалик билишнинг ижтимоий-маданий омилларига қизиқиш сезиларли даражада кучайди. Билиш жараёнига норматив ёндашувнинг имкониятлари тор эканлиги намоён бўлганидан сўнг илмий билиш фаолияти меъёрларининг релятивлиги ғояси туғилди. Фан фалсафасига ижтимоий-маданий билим (социология, психология, лингвистика, антропология ва культурология) натижалари ва методлари кириб кела бошлади.

Борлиқ нима?, деган саволга фалсафа борлиқ энг аввало инсон мавжудлиги дунёси деб жавоб беради. Бу ўзига хос тушунчалар аппаратига эга бўлган экзистенциал фалсафа вужудга келганини англатади. Иккинчи жаҳон урушидан, инсоният цивилизациясида юз берган туб ўзгаришлардан сўнг борлиқ инсоният кўз ўнгиде метафизик даҳшат, кўрқув, ташвиш, зерикиш ва ҳатто бехузурлик тарзида намоён бўлади.

Экзистенциал фалсафа икки йўналишда – ҳам диний, ҳам атеистик фалсафа сифатида ривожланади. Диний экзистенциал фалсафа борлиқни эътиқод сифатида тушунади, эътиқодни ва айни

пайтда унинг инсон борлиги уфқида пайдо бўлишини «хақиқий мавжудлик»ка эришиш усули деб эълон қилади. Атеистик экзистенциализмда эса бутунлай бошқача кайфият ҳукм суради. Таърифларда кўп сонли зиддиятлар мавжудлиги туфайли Худонинг борлиги инкор этилади. Мустақил ва аноним тарзда ўз-ўзида мавжуд бўлган борлиқ онга эга бўлиши мумкин эмас, у инсонга нисбатан раҳмсиздир, бу эса амалда Худо йўқлигини англатади, деган хулосага келинади.

Борлиқ ҳаёт феномени сифатида, материя ва руҳнинг ажралишидан олдин юз берган яхлит жараён сифатида талқин қилинганда ҳаёт фалсафаси пайдо бўлади. Бу ерда бирламчи ҳаёт воқелиги ўзини турли хил кўринишларда намоён этади. Ницшеннинг волюнтаризмида у «ҳокимиятга интилиш» сифатида намоён бўлади. Бергсон тасавурида ҳаёт космик юксалиш бўлиб, унинг моҳияти онг ва ўта юксак онг билан белгиланади. Дильтей ва Зиммель ҳаётни маданий-тарихий хусусиятга эга бўлган кечинмалар оқими сифатида тавсифлайди. Бироқ тақлиф қилинган талқинларнинг барчасида ҳаёт ижодий шаклланиш жараёни сифатида намоён бўлади.

Ҳаракат, энг аввало – оқилона унумли ҳаракат сифатида тушунилган борлиқ АҚШда кенг тарқалган прагматизмнинг асосий ғоясидир. Ушбу фалсафий концепцияга кўра ҳар қандай ҳаракат келажакка қаратилгандир. Америкалик файласуф Ч.Пирс (1839–1914)нинг: «Нарса ғояси унинг ҳиссий оқибатларидир», тезиси прагматизмнинг манифести сифатида қаралиши мумкин. Ҳақиқат у ёки бу ғоянинг самаралилиги ва иш қобилияти, унинг мақсадга эришиш учун фойдалилиги демакдир.

Борлиққа интуитив тарзда англаб этиладиган сир сифатида ёндашув, интуитивизм деб номланади. Интуиция интеллектга қарама-қарши туради ва предметнинг моҳиятига бирон-бир манфаатни кўзламасдан, холисона назар ташлашни, субъект ва объект ўртасидаги масофани қисқартиришни назарда тутлади. Интуитивизмда билим кечинма тарзида амал қилади.

Борлиқ вазиятлардан таркиб топса ва уларни талқин қилиш усули биринчи даражали аҳамият касб этса, бу борлиқнинг герменевтик талқинидир. Унинг доирасида тушуниш борлиқ ҳақидаги билимнинг асосий модуси ҳисобланади. Бирор нарсани тушуниш учун уни тушунтириш керак, тушунтириш учун эса – тушуниш зарур.

Фалсафий муаммолар моҳиятини тушуниб етиш, уларнинг энг муҳимларини аниқлаш унинг структурасига яхлит бир бутуннинг таркибий қисмлари сифатида ёндашиш лозим. Пировардида биз фалсафанинг ўзига хос тили, ўз ёндашувлари ва методлари, ниҳоят,

табиат, жамият ва тафаккурга оид энг муҳим алоқалар, хоссалар ва қонунларни ўзида акс эттирувчи умумий тушунчалар – категориялар тизими вужудга келганининг гувоҳи бўламиз. Бунда фалсафадаги ҳар бир бўлим ёки йўналиш ҳам ўз тушунчалар аппаратига, яъни билимнинг фақат шу соҳасига хос бўлган ва унинг асосий моҳиятини ёритиб берадиган категориялар тизимига эгадир.

Фалсафада кўриб чиқилган мавзулар билан бир қаторда шундай билим соҳалари ҳам мавжудки, улар қолган барча билим соҳаларига кириб боради, улар билан уйғунлашади ва уларни тўлдиради. Диалектика табиат, жамият, инсон ва унинг тафаккурида юз берувчи ҳаракат, ривожланиш ва ўзгаришлар ҳақидаги фалсафий таълимотдир.

Объектив сабабларга кўра фалсафий билимнинг айрим соҳалари сезиларли даражада ривожланиди ва вақт ўтиши билан мустақил фалсафий фанларга айланди. Бундай билим соҳалари қаторига, масалан, инсоннинг билишни амалга ошириш шакллари, қонунлари ва усуллари ўрганадиган фан - мантиқни; маънавият ва ахлоқ ҳақидаги таълимот – этикани; гўзаллик қонунларига мувофиқ ижоднинг моҳияти ва шакллари ҳақидаги фан – эстетикани киритиш мумкин.

Шу маънода фалсафа тарихи фани алоҳида диққатга сазовордир, зеро у, моҳият эътибори билан, нафақат фалсафий, балки тарихий фан ҳисобланади. Айни вақтда у фалсафий билим таркибига ҳам киради, чунки фалсафий тафаккурнинг вужудга келиши, шаклланиши ва ривожланишини, фалсафий ғоялар эволюцияси ва хусусиятини турли файласуфлар, йўналишлар, оқимларнинг таълимотларида қандай тавсифлангани нуқтаи назаридан ўрганади. Фалсафа тарихи фанида фалсафий таълимотларни тизимга солиш ва таснифлашга, матнлар, тарихий саналарни таҳлил қилишга, далилий материал, биографик маълумотлар йиғишга алоҳида эътибор берилади. Шу муносабат билан дунёқарашни кенгайтириш ва теранлаштиришга, ўз фалсафий ёндашувларини яратишга қаратилган фалсафани ўрганиш, унинг тарихи, асосий намояндалари ва энг муҳим фалсафий асарлари билан албатта танишишни назарда тутати.

Фалсафанинг ривожланиши ва унинг муаммолари доираси кенгайтишига қараб фалсафий билим тузилишида ҳам ўзгаришлар юз беради. Буни фалсафий билимнинг айрим янги соҳалари - табиат фалсафаси, ҳуқуқ, фан, тарих, сиёсат, санъат, дин, техника фалсафаси, танатология, геронтология, глобаллашув ва бошқалар ҳам тасдиқлайди. Аммо *фалсафа ўзининг биринчи маъносидан – «доноликни севиш» сифатида, ҳақиқатнинг тағига етиш усули сифатида, жон*

ҳолати сифатида ва ниҳоят, дунёқарашнинг алоҳида шакли сифатида инсоният турғунча мавжуд бўлади.

Илмий назариялар ёки фалсафий ғоялар инқиروزга учраган ёки ўзининг асоссизлигини намоён этган тақдирда, уларнинг билим тизимидаги ўрни ва ролини қайта баҳолаш амалга оширилади, бу эса баъзан уларнинг назарий ва амалий аҳамияти йўқолишига олиб келади. Масалан, флогистон назарияси, «фалсафа тоши»ни излаш, эмпириокритицизм фалсафаси ва ўз аҳамиятини йўқотиб, тарих мулкига айланган бошқа кўпгина ғоялар билан шундай бўлган. Бугунги кунда фалсафа билан ҳам шунга ўхшаш ҳодиса юз бeryпти, деган фикр мавжуд. Ҳатто фалсафа ўляпти деб ҳисоблайдиганлар ҳам йўқ эмас.

Фалсафанинг асосий функциялари

Фалсафа у ёки бу муаммоларнинг ечимини топиш жараёнида ҳар хил функцияларни бажаради. Фалсафанинг муҳим функцияларидан дунёқарашни шакллантириш, билиш, методологик, интегратив, маданӣ, аксиологик, ахлоқий ва тарбиявий функцияларни қайд этиш мумкин. Уларнинг барчаси бир-бири билан узвий боғлиқдир. Бу функцияларнинг роли ва аҳамияти фалсафанинг амал қилиш соҳаси, у ҳал қилаётган вазифалар даражаси ва хусусияти билан белгиланади.

Дунёқарашни шакллантириш функцияси инсоннинг ўз-ўзини ва ўзини куришаган борлиқни тушуниши, турли воқеалар, ҳодисаларни ва ўз бурчини қандай талқин қилишида намоён бўлади. Инсон дунёқарашда эътиқод ва билимлар, туйғу ва эмоциялар, рационаллик ва иррационаллик, тажриба, интуиция ва ҳоказолар чамбарчас боғланади. Айни шу сабабли фалсафасиз дунёнинг яхлит манзарасини яратиш мумкин эмас, чунки, «ҳамма нарсага аралашадиган» фалсафагина дунёқарашнинг ўзаро боғланмаган турли «парчалари»ни бирлаштириб, шу тариқа одамларнинг бутун борлиққа нисбатан умумий, изчил ва мантиқан тўғри муносабатини яратиш имконини беради. Бунда фалсафа айрим икир-чикирлар, аҳамиятсиз тафсилотларни мавҳумлаштиради ва умумий алоқаларга, турли нарсалар ва ҳодисалар хоссаларининг бирлигига эътиборни қаратади ва шу тариқа ўзининг бош функцияси – дунёқарашни шакллантириш функциясини бажаради.

Фалсафанинг гносеологик функцияси тажрибада синаш, тавсифлаш ёки шак-шубҳасиз инкор этиш мумкин бўлмаган, яъни фан очиб бериш, тадқиқ этиш ва таҳлил қилишига қодир бўлмаган нарсалар ва ҳодисаларни рационал йўл билан тушунтиришига ҳаракат қилишидир. Фалсафа у ёки бу моҳияти аниқланмаган ёки кам ўрганил-

ган ҳодисаларни тушунтиришга нисбатан ўз ёндашувлари, назариялари ва гипотезаларини таклиф қилар экан, уларни билишга бўлган қондирилмаган қизиқиш ўрнини муайян даражада тўлдиради, шу тариқа мифологик ва диний фантазияларга камроқ ўрин қолдиради. Фалсафа гносеологияда ҳал қиладиган бошқа бир муҳим вазифа «Ҳақиқат нима?», «Унинг мезонлари қандай?», деган масалалар билан боғлиқ, зеро ҳар қандай билиш жараёни охир-оқибатда, у ёки бу тарзда ҳақиқатнинг тагига етишга қараб мўлжал олади.

Методологик функцияси у ёки бу мақсадга эришишнинг муайян усулини, шунингдек борлиқни назарий ва амалий ўзлаштиришга қаратилган амаллар мажмуини англатади. (бу тушунча юнонча *methodos* – йўл, тадқиқот, текшириш сўзидан келиб чиққан). Яъни, бу файласуф ёки олим ўзи ўрганаётган предметнинг тадқиқот йўлидир. Одатда методология муаммолари фалсафа доирасида ўрганилган, бироқ айрим фанлар вужудга келиши билан фалсафий (умумий) методлар билан бир каторда муайян, айрим илмий методлар ҳам ривожлана бошлади. Фалсафанинг бошқа бир муҳим методологик функцияси фалсафада ҳам, айрим фанларда ҳам муҳим рол ўйнайдиган ҳар хил категорияларни ишлаб чиқишдан иборат. Фалсафа ўта кенг тушунчалар, яъни категориялар билан иш кўрар, уларни таърифлар экан, методологик функция билан бир вақтда дунёқарашни шакллантириш функциясини ҳам бажаради.

Фалсафанинг интегратив функцияси реал борлиқнинг янги объектлари ва ҳодисалари инсоннинг назарий тадқиқотлари соҳасидан ўрин олиши, шунингдек илғари маълум даражада англаб етилган нарсалар ва ҳодисаларни янада чуқурроқ ўрганиш учун бирлаштиришга эҳтиёждир. Илмий билимларнинг интеграциялашуви ва у ёки бу муаммоларни ечиш учун куч-ғайратни бирлаштириш жараёни яккаланиш хавфининг олдини олиш имконини беради. Зеро, айрим фанлар пайдо бўлиб, улар нафақат ўз тадқиқот объекти ва предметини ажратди, балки ўзининг фақат мазкур фанга хос бўлган тили, категориялар аппарати ва ҳоказоларни яратди. Аммо, фанларнинг ажратиши натижасида улар ўртасидаги алоқалар сусаяди, улар мураккаб комплекс вазибаларни ечишда фаол ўзаро алоқа қилиш қобилиятини йўқотади. Бу эса илмий билимнинг ўсишига салбий таъсир қилади. Мураккаб комплекс муаммоларни тадқиқ этувчи ҳозирги замон фанида баъзан айрим фанларнинг вакиллари бошқа фанларнинг вакилларини фақат улар турли тилларда, яъни ҳар бири ўз фанининг тилида гапиргани боис тушунмайди. Бу жиҳатдан фалсафа улар учун амалда боғловчи бўғинга, бирлаштирувчи асосга

айланади, чунки у ўз таҳлилида фанлараро мулоқотга ва мазмуни айни бир контекстда турли фанлар томонидан қабул қилинадиган ва қўлланиладиган фундаментал тушунчаларни яратишга қараб мўлжал олади.

Фалсафанинг маданий функцияси одамлар дунёқарашини кенгайтириши, уларда билишга қизиқиши уйғотиши, назарий фикрлаш маданиятини шакллантириши ва ривожлантиришида намоён бўлади. У дунёни ўзлаштириш ва билишнинг универсал шакли сифатида, инсониятнинг энг яхши ютуқларини ўзида мужассамлаштиради ва уларни бутун инсоният мулкига айлантиради. Турли мамлакатлар ва халқларнинг фалсафа тарихини ўрганиш ва ҳозирги маданиятини яхшироқ тушуниш имконини беради, ғоялар алмашинуви ва маданий анъаналарнинг ўзаро таъсирига кўмаклашади, бу эса маданий мерос билан узвий боғлиқ бўлган кўпгина муаммоларни ечишда муҳим аҳамият касб этади.

Фалсафанинг аксиологик функцияси (юнон. axia - қадрият) ҳаётнинг маъноси, ўлим ва умрбоқийлик масалаларини кун тартибига қўйиш, у ёки бу ҳаракат, воқеа, ҳодисага “яхши”, “ёмон”, “муҳим”, “фойдали”, “фойдасиз” категориялари билан баҳо бериши орқали намоён бўлади. У узоқ муддатли тенденцияларни қисқа муддатли тенденциялардан фарқлаш, юзаки жараёнларни фундаментал жараёнлардан, муҳим нарсалар ва ҳодисаларни иккинчи даражали нарсалар ва ҳодисалардан ажратиш орқали инсоннинг қадриятларга муносабати билан узвий боғлиқ бўлган тегишли эҳтиёжларини шакллантиради. Шу тариқа инсоннинг муайян қадриятлари, мўлжаллари ва устуворликлари белгиланади, яъни тегишли қадриятлар тизими таркиб топади. Бу тизим одамларнинг муҳим хусусияти ҳисобланади, уларнинг ҳаётга муносабатини акс эттиради ва жамиятдаги хулқ-атворини кўп жиҳатдан белгилайди.

Фалсафанинг ахлоқий функцияси одамларнинг у ёки бу жамиятда қарор топган муносабатлар таъсирида шаклланувчи хулқ-атворидир. Бунда, ахлоқий қадриятлар жамиятда юзага келадиган ва табиий йўл билан, яъни реал ҳаёт амалиётида ўрнатиладиган меъёрлар ва қондаларга сезиларли даражада таъсир кўрсатади. Фалсафа доимо жамиятнинг барча аъзолари хулқ-атворида намоён бўлади ва шу тариқа яна бир муҳим функция – ахлоқий функцияни бажаради.

Фалсафанинг тарбиявий функцияси инсоннинг ўз-ўзини тарбиялаш ва ўзи мансуб бўлган жамиятнинг ахлоқий нормаларига риоя қилишида намоён бўлади. Бугунги кунда нафақат айрим халқлар, балки бутун жаҳон ҳамжамияти ўз-ўзини англаб етишга йўналтирилган фал-

сафага мухтождир. Буни 2002 йилдан Юнеско қарорига биноан, бугун дунёда ҳар йили ноябр ойининг учинчи пайшанбасида ўтказиладиган “Жаҳон фалсафа кунлари” ҳам, ҳозирги кунда дунё учун энг муҳим масалаларга эътиборини қаратадиган Жаҳон фалсафа Конгресслари ҳам тасдиқлайди. Дарҳақиқат бундай конгресс биринчи марта 1900 йилда Францияда ўтказилган, 1948 йилдан бошлаб уни ҳар беш йилда бир марта ўтказиш анъанага айланган. Хусусан, 1998 йилда Бостон шаҳрида (АҚШ) бўлиб ўтган XX жаҳон фалсафа конгресси “Пайдеёя: инсониятни тарбиялашда фалсафа” мавзусига бағишланган бўлса, Туркиянинг Анқара шаҳрида ўтказилган XXI Жаҳон фалсафа конгрессида “Фалсафа жаҳон муаммолари билан юзма-юз” мавзуси атрофлича муҳокама қилинди. XXII жаҳон фалсафа конгресси биринчи марта Осийё мамлакати бўлмиш Корея республикасининг Сеул шаҳрида “Ҳозирги даврда фалсафани қайта англаш” деган умумий мавзу остида бўлиб ўтди. 2018 йил 13-24 август кунлари Хитойнинг Пекин шаҳрида 24 Жаҳон фалсафа конгресси “Инсон бўлишни ўрганайлик” мавзусида ўтказилди. Конгрессларнинг мавзуларидан кўриниб турганидек, фалсафа реал ҳаёт билан узвий боғлиқ ва энг муҳим муаммоларни англаб етишга хизмат қилиб келмоқда.

Шундай муаммолардан бири – *инсонни шахс сифатида тарбиялаш ва камол топтиришда фалсафанинг роли ва аҳамияти масаласидир*. Бунинг учун эса, албатта, қадимги давр мутафаккирларининг асарларига яна бир бор муурожаат этиш тақозо этилади.

Қадимги мутафаккирлар ҳар томонлама таълим ва тарбияни, яъни ўз қобилиятлари ва имкониятларини рўёбга чиқаришга қодир бўлган жисмоний ва маънавий жиҳатдан комил инсонни вояга етказишни «пайдеёя» (юнон. *país* – бола) атамаси билан ифодалаганлар. Ўша вақтларда пайдеёя аристократиянинг ўзига хос белгиси ҳисобланган; эндиликда файласуфлар таълим ва тарбия муаммоларини яна биринчи ўринга қўйиб, уларни ҳал қилишда фалсафанинг ролини аниқлашга ҳаракат қилар эканлар, бу тушунчани яна эсга олдилар. Хусусан, Бостон конгрессидаги асосий маърузаларнинг муаллифларидан бири француз файласуфи Пьер Обенк: «Инсоннинг ваҳшиёна табиатидан маърифатли табиатга ўтиш имконияти қай даражада мавжуд?», деган саволни ўртага ташлайди. Унинг фикрича, инсоннинг ягона табиати икки маъноли бўлиб, фақат маърифат (пайдеёя) одамзотни тўла маънода инсонга айлантиради ёки, Платон таъбири билан айтганда, пайдеёя унинг кўзини очади.

Бирок, *маърифатнинг вазифаси кўзга кўриш қобилиятини беришдан эмас, балки унга тўғри қарашни ўргатишдан иборатдир*.

айланади, чунки у ўз таҳлилида фанлараро мулоқотга ва мазмуни айни бир контекстда турли фанлар томонидан қабул қилинадиган ва қўлланиладиган фундаментал тушунчаларни яратишга қараб мўлжал олади.

Фалсафанинг маданий функцияси одамлар дунёқарашини кенгайтириши, уларда билишга қизиқиши уйғотиши, назарий фикрлаш маданиятини шакллантириши ва ривожлантиришида намоён бўлади. У дунёни ўзлаштириш ва билишнинг универсал шакли сифатида, инсониятнинг энг яхши ютуқларини ўзида мужассамлаштиради ва уларни бутун инсоният мулкига айлантиради. Турли мамлакатлар ва халқларнинг фалсафа тарихини ўрганиш ва ҳозирги маданиятини яхшироқ тушуниш имконини беради, ғоялар алмашинуви ва маданий анъаналарнинг ўзаро таъсирига кўмаклашади, бу эса маданий мерос билан узвий боғлиқ бўлган кўпгина муаммоларни ечишда муҳим аҳамият касб этади.

Фалсафанинг аксиологик функцияси (юнон. axia - қадрият) ҳаётнинг маъноси, ўлим ва умрбоқийлик масалаларини кун тартибига қўйиши, у ёки бу ҳаракат, воқеа, ҳодисага "яхши", "ёмон", "муҳим", "фойдали", "фойдасиз" категориялари билан баҳо бериш орқали намоён бўлади. У узоқ муддатли тенденцияларни қисқа муддатли тенденциялардан фарқлаш, юзаки жараёнларни фундаментал жараёнлардан, муҳим нарсалар ва ҳодисаларни иккинчи даражали нарсалар ва ҳодисалардан ажратиш орқали инсоннинг қадриятларга муносабати билан узвий боғлиқ бўлган тегишли эҳтиёжларини шакллантиради. Шу тариқа инсоннинг муайян қадриятлари, мўлжаллари ва устуворликлари белгиланади, яъни тегишли қадриятлар тизими таркиб топади. Бу тизим одамларнинг муҳим хусусияти ҳисобланади, уларнинг ҳаётга муносабатини акс эттиради ва жамиятдаги хулқ-атворини кўп жиҳатдан белгилайди.

Фалсафанинг ахлоқий функцияси одамларнинг у ёки бу жамиятда қарор топган муносабатлар таъсирида шаклланувчи хулқ-атвори-дир. Бунда, ахлоқий қадриятлар жамиятда юзага келадиган ва табиий йўл билан, яъни реал ҳаёт амалиётида ўрнатиладиган меъёрлар ва қондаларга сезиларли даражада таъсир кўрсатади. Фалсафа доимо жамиятнинг барча аъзолари хулқ-атворида намоён бўлади ва шу тариқа яна бир муҳим функция – ахлоқий функцияни бажаради.

Фалсафанинг тарбиявий функцияси инсоннинг ўз-ўзини тарбиялаш ва ўзи мансуб бўлган жамиятнинг ахлоқий нормаларига риоя қилишида намоён бўлади. Бугунги кунда нафақат айрим халқлар, балки бутун жаҳон ҳамжамияти ўз-ўзини англаб етишга йўналтирилган фал-

сафага мухтождир. Буни 2002 йилдан Юнеско қарорига биноан, бутун дунёда ҳар йили ноябр ойининг учинчи пайшанбасида ўтказиладиган “Жаҳон фалсафа кунлари” ҳам, ҳозирги кунда дунё учун энг муҳим масалаларга эътиборини қаратадиган Жаҳон фалсафа Конгресслари ҳам тасдиқлайди. Дарҳақиқат бундай конгресс биринчи марта 1900 йилда Францияда ўтказилган, 1948 йилдан бошлаб уни ҳар беш йилда бир марта ўтказиш анъанага айланган. Хусусан, 1998 йилда Бостон шаҳрида (АҚШ) бўлиб ўтган XX жаҳон фалсафа конгресси “Пайдейя: инсониятни тарбиялашда фалсафа” мавзусига бағишланган бўлса, Туркиянинг Анқара шаҳрида ўтказилган XXI Жаҳон фалсафа конгрессидида “Фалсафа жаҳон муаммолари билан юзма-юз” мавзуси атрофида муҳокама қилинди. XXII жаҳон фалсафа конгресси биринчи марта Осие мамлакати бўлмиш Корея республикасининг Сеул шаҳрида “Ҳозирги даврда фалсафани қайта англаш” деган умумий мавзу остида бўлиб ўтди. 2018 йил 13-24 август кунлари Хитойнинг Пекин шаҳрида 24 Жаҳон фалсафа конгресси “Инсон бўлишни ўрганайлик” мавзусида ўтказилди. Конгрессларнинг мавзуларидан кўриниб турганидек, фалсафа реал ҳаёт билан узвий боғлиқ ва энг муҳим муаммоларни англаб етишга хизмат қилиб келмоқда.

Шундай муаммолардан бири – *инсонни шахс сифатида тарбиялаш ва камол топтиришда фалсафанинг роли ва аҳамияти масаласидир*. Бунинг учун эса, албатта, қадимги давр мутафаккирларининг асарларига яна бир бор мурожаат этиш тақозо этилади.

Қадимги мутафаккирлар ҳар томонлама таълим ва тарбияни, яъни ўз қобилиятлари ва имкониятларини рўёбга чиқаришга қодир бўлган жисмоний ва маънавий жиҳатдан комил инсонни вояга етказишни «пайдейя» (юнон. *país* – бола) атамаси билан ифодалаганлар. Ўша вақтларда пайдейя аристократиянинг ўзига хос белгиси ҳисобланган; эндиликда файласуфлар таълим ва тарбия муаммоларини яна биринчи ўринга қўйиб, уларни ҳал қилишда фалсафанинг ролин аниқлашга ҳаракат қилар эканлар, бу тушунчани яна эсга олдилар. Хусусан, Бостон конгрессидидаги асосий маърузаларнинг муаллифларидан бири француз файласуфи Пьер Обенк: «Инсоннинг ваҳшиёна табиатидан маърифатли табиатга ўтиш имконияти қай даражада мавжуд?», деган саволни ўртага ташлайди. Унинг фикрича, инсоннинг ягона табиати икки маъноли бўлиб, фақат маърифат (пайдейя) одамзотни тўла маънода инсонга айлантиради ёки, Платон таъбири билан айтганда, пайдейя унинг кўзини очади.

Бироқ, *маърифатнинг вазифаси кўзга кўриши қобилиятини беришдан эмас, балки унга тўғри қарашни ўргатишдан иборатдир*.

Демак, Платон, Демокрит, Зардушт ва бошқа маишхур файласуфлар фикрига таяниб, маърифат ёрдамида, таълим ва тарбия жараёнини зўрликка қариши йўналтириши ва одалзот ақл-идрокини камол топтириши орқали инсоннинг маънавий етук табиатини яратиши мумкин. «Пайдейя» тушунчаси болани тарбиялаб комил инсонга айлантирувчи таълим жараёнига эътиборни қаратади. Қадимги юнонлар «техне» ва «пайдейя» каби тушунчаларни фарқлаганлар; биринчи атама билимни, яъни ўрганиш мумкин бўлган нарсани англатса, иккинчи атама билим бериш манбаини эмас, балки тўғри фикр манбаини англатади. Бунда пайдейя, Аристотель таъбири билан айтганда, инсонни ўзини ўзи камол топтиришга рағбатлантириши лозим. Шу боис, фалсафадан сабоқ беришда ишонтириши маҳоратини эмас, балки тўғри фикрлаш маҳоратини ўргатишга эътибор қаратиши муҳим.

Фалсафани ўта сиёсийлаштириш маълум маънода зарарлидир. Чунки собиқ совет тузуми даврида айни фалсафий билимни мутлақлаштириш, уни сиёсий билим доираси билан чегаралаш оқибатида фалсафа сийқалашди, унинг асл мазмунига путур етказилди. Шунингдек, фалсафанинг барча вақтларда ва ҳар қандай шароитда ўз аҳамиятини сақлаб қолиши мумкин бўлган, қолган барча масалаларни истисно этадиган бирдан-бир тўғри асосий масаласи борми? Бизнингча, мазкур узил-кесил таъриф контекстида бундай масала мавжуд эмас. Биринчидан, айни ҳолда тарихий даврни ҳам, фалсафий билимнинг плюралистик табиатини ҳам ҳисобга олиш талаб этилади. Иккинчидан, қандайдир битта муаммони фақат у ёки бу муайян вазифани ечиш мақсадида мураккаб масалаларни схемалаштириш, атайлаб соддалаштириш тўғрисида сўз юритилаётганини тушунган ҳолда, маълум даражада шартлилик билан мутлақлаштириш мумкин.

Фалсафанинг жамиятдаги аҳамияти ва роли ёки амалий фалсафа

Фалсафа сўзлар, сўзлар ва яна сўзлардан иборат? Табиий ва техника фанларидан фарқли ўлароқ у инсонияга нима беради? Умум эътироф этилган тасаввурга кўра фалсафа доим кундалик ҳаётдан узоқ бўлган ва шундай бўлиб қолмоқда. Бошқа томондан, фалсафа оддий ижтимоий борлиқ, кундалик ижтимоий, сиёсий ёки иқтисодий ҳаёт амалиёти деб номлаш мумкин бўлган жараёнларда ўз ифодасини топади. Дарҳақиқат *XX асрда— амалий фалсафа йўналиши вужудга келди у сиёсий, ижтимоий ва бошқа қарорлар қабул қилишга муҳаррар тарзда ва бевосита таъсир кўрсатади, деб айтиш мумкин эмас, аммо бу ҳолни бутунлай истисно этиш ҳам ўринли бўлмайди.*

Бирок фалсафа одамлар дунёқарашини шакллантириш орқали уларнинг хулқ-атворини, юқорида зикр этилган қарорларни ишлаб чиқиш жараёнида уларнинг ёндашувларини ҳам кўп жиҳатдан белгилайди, файласуфларнинг ўзлари эса баъзан одамлар ҳаётини бутунлай ўзгартирувчи муҳим ғоялар ташаббуси билан чиқадилар. Файласуфлар жамиятдаги маънавият ва ахлоқнинг ҳолати учун ҳам сезиларли даражада жавобгардирлар, зеро улар нафақат ижтимоий меъёрлар ва тамойилларни ривожлантирадидлар, улардан дарс берадилар ёки китоблар, мақолалар орқали ижтимоий онгга таъсир кўрсатадилар, балки ижтимоий аҳамиятга молик бўлган, ижтимоий-сиёсий муаммолар, маданият ва маънавият масалаларига доир муҳокама ва мунозараларда ҳам иштирок этадилар.

Фалсафанинг ижодий характери *инсоннинг ўз қобилиятини дунёни билишга ва уни ўзлаштиришга йўналтиришида* намоён бўлади. Фалсафа жамият ҳаётининг деярли барча жабҳаларига кучли таъсир кўрсатган ҳолда, айни вақтда фан билан доим яқин алоқада иш кўради. У ёки бу фан қандай муайян муаммоларни ҳал қилишидан қатъий назар, улар билан боғлиқ жараёнлар ва ҳодисаларга, яъни бутун вазиятга, шу жумладан охир-оқибатда олинган натижаларга нисбатан фалсафий ёндашув доимо зарурий шарт ҳисобланади. Муайян фан предметига ва унинг олдида турган муаммоларга нисбатан бундай кенг билимнинг бошқа соҳаларида эришилган энг сўнгги ютуқларни ҳам акс эттирадиган яхлит ёндашувсиз фундаментал кашфиётлар қилиш ҳам, умуман фаннинг ривожланишига эришиш ҳам мумкин эмас.

Дунёқарашнинг моҳияти, тузилиши ва функциялари

Ҳаёт тажрибаси ва эмпирик билимлар асосида шаклланидиган дунёқараш кундалик дунёқараш деб аталади ва инсоннинг дунё ҳақидаги тасаввурларининг тизимсиз мажмуи сифатида амал қилади. У ҳар қандай дунёқарашнинг негизи ҳисобланади ва одамларга кундалик ҳаёти, фаолиятида йўл кўрсатиб, уларнинг хулқ-атвори, қилмишларини белгилаб, муҳим регулятив функцияни бажаради.

Кенг маънода, *дунёқараш – инсоннинг ўзини қуршаган борлиққа ва ўз-ўзига нисбатан ёндашувлар тизими, шунингдек унинг мазкур ёндашувлар билан белгиланган ҳаётий идеаллари, эътиқодлари, билиш ва фаолият тамойиллари, қадрият ва мўлжалларидир.*

Дунёқараш амалий ва назарий даражаларда амал қилади. Дунёқарашнинг амалий даражаси стихияли тарзда шаклланади ва унда дунёнинг манзараси ҳаёт ҳақидаги типик тасаввурлар тўплами

намоён бўлади. Бу тўплам кундалик ҳаётда кўп учрайдиган вазиятлардан, мазкур муҳитга хос бўлган кўникмалар, муносабатлар ва одатлардан таркиб топади. Бундай дунёқарашга унинг эгасига хос бўлган касбий мўлжаллар айниқса кучли таъсир кўрсатади. Хулқатворнинг шаклланишида субъектнинг касб-кори (амалдор, савдо ходими, офицер, уй бекаси, шифокор ва ҳ.к.) ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Кундалик дунёқараш эгаси дунёга муносабатнинг ўз муҳитига хос бўлган андозаларини умумлаштириб, уларни ҳаракатлар ва қарашларнинг ўзгартириш осон бўлмаган муайян мезонига айлантиради. “Кундалик дунёқараш” категориясининг синонимлари сифатида, “амалий дунёқараш”, “ноилмий дунёқараш” тушунчалари амал қилади.

Дунёқарашнинг назарий даражаси дунё ҳақидаги идеаллар ва концептуал моделлар ҳақидаги билимлар мажмуидир. Айнан идеаллар дунёқарашини – келажакни шакллантирувчи ва белгиловчи идеал куч сифатида тавсифлайди. Назарий дунёқараш асрлар давомида индивиднинг ижтимоийлашуви жараёнининг маҳсули ҳисобланади. Бунда индивид ўзининг воқеликка бўлган муносабатида жамиятдан олинадиган неъматларни бевосита ўзлаштиришдан тарихий бунёдкорлик ва инсоний қадриятлар мазмунини тушунишга қадар бўлган йўлни босиб ўтади.

Дунёқарашнинг ҳар бир даражаси инсон ҳаёт фаолиятида ўз вазифаларини ҳал қилади. Уларнинг аҳамияти ва ўзига хослиги ҳам шундадир. Танқид фақат у ёки бу (диний, оддий, прагматик ёки сциентистик) дунёқараш универсалликни асоссиз равишда даъво қилган ҳолда ўринли бўлган.

Дунёқарашнинг шаклланишига ижтимоий муҳит таъсир этади. Ақл пайдо бўлиши билан инсон ўзини фикрловчи мавжудот сифатида англай бошлайди, унда ўз «мени» ва ўзгалар ҳақида тасавури шаклланади ва ривожланади. Шу тариқа у ўзини ва ўзини қуршаган борликни англайди, ўзи ва бошқа одамларни, ўзи ва ташқи муҳитни фарқлайди, илгари ўзига маълум бўлмаган дунёнинг янги ва янги жиҳатларини идрок этади. Бундай қарашлар инсоннинг ўзи ва борлик ҳақидаги тасавурлари мажмуи сифатида шаклланадиган дунёқараш негизини ташкил этади. Бунда инсон ўзига маъқул ва номаъқул нарсаларни фарқлайди, баҳолар беради, устуворликлар тизимини яратади ва муайян мақсадларга эришишда тегишли тарзда иш кўради. Инсон ўзининг ички руҳий ҳолатига мос муҳитга талпинади.

Дунёқарашнинг тузлиши - дунёни сезиш, дунёни идрок этиши ва дунёни тушуниши каби энг муҳим элементлардан иборат.

Дунёни сезиш – бу ўзини қуришаган дунёни сезгилар ёрдамида ҳиссий идрок этиш бўлиб, бунда туйғулар, кайфият дунёни зўеки рангларга бўйди, унинг образини субъектив, соф индивидуал сезгилар орқали акс эттиради. Масалан, бемор одамга ҳаддан ташқари ёруғ бўлиб туюлиши мумкин бўлган нур, соғлом одам учун нормал бўлади; дальтоник ранглар гаммасини, кўриш қобилияти нормал бўлган одамга қараганда бутунлай бошқача идрок этади. Бундан дунёни сезишнинг ҳар хил, хусусан оптимистик, пессимистик, фожеавий типлари келиб чиқади.

Дунёни идрок этиш – бу атроф борлиқни идеал образларда тасаввур қилишида намоён бўлади. Дунёни идрок этиш тўғри ёки нотўғри бўлиши, яъни борлиққа мос келмаслиги мумкин. Бу ҳолда борлиқ нотўғри тасаввур қилинади ёки иллюзиялар, сув парилари, алвастилар, кентаврлар ҳақидаги тасаввурларга ўхшаш фантазиялар пайдо бўлади.

Дунёни тушуниш – инсоннинг ва уни қуришаган дунёнинг моҳиятини, шунингдек табиатда юз берувчи воқеа ва жараёнларнинг ўзаро алоқаларини тушунишга қаратилган ақлий-билиш фаолиятидир.

Дунёни сезиш ва қисман (элементар шаклларда) дунёни идрок этиш барча тирик мавжудодларга хос бўлса, дунёни тушуниш эса фақат инсонга хос хусусиятдир.

Дунёқарашнинг функциялари – билиш, қадриятларга муносабат ва хулқ-атворни белгилаш дунёқарашнинг асосий функциялари сифатида амал қилади.

Дунёқарашнинг билиш функцияси инсонда қизиқиш уйғотувчи барча саволларни, шунингдек муайян жавобларни ўз ичига олади. Билиш одамлар дунёқарашини бойитади ва кенгайтиради, у жамиятнинг ривожланишига қараб янада теранроқ ва мазмунан бойроқ бўлиб боради. Шу боис, бугунги кунда Ўзбекистонда китоб ўқнишга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Дунёқарашнинг қадриятларга муносабат функцияси – инсоннинг ҳаётни ва ўзини олий қадрият деб ҳисоблаган ҳолда шаклланади. Зеро, ўз қадрини билмаган инсон ўзгалар қадрини билмайди ва ҳаётда ўз ўрнини топа олмайди.

Дунёқарашнинг хулқ атворни белгилаш функцияси – инсонда ўз-ўзини тарбиялаш, маънавий маданиятини такомиллаштириш ва фақат ўзининг маънавий дунёсига муносиб муҳит танлаш малакаларини шакллантиради. Шу боис, бир одамнинг дунёқарашини, саволлари ва жавоблари доим шахсий ўзига хослик билан ажралиб туради ва бошқа одамлар дунёқарашига ҳеч қачон ўхшамайди.

Дунёқарашда интеллектуал, эмоционал ва руҳий асослар угъунлашади, улар ҳар бир инсон учун мутлақо муайян, индивидуал хусусиятлар сифатида амал қилади. —

Интеллектуал, эмоционал ва руҳий асослар ирода билан уйғунликда эътиқодлар – одамлар фаол қабул қиладиган, уларнинг онг даражаси ва ҳаётдаги мўлжалларига мўс келадиган қарашларни юзага келтиради.

Дунёқарашга субъектнинг ёши, жисмоний ва руҳий ҳолати, феъл-атвори хусусиятлари, одатлари ва эътиқодлари, шунингдек миллий маданиятини этник хусусиятлари ва ижтимоий-маданий омиллар ўз таъсирини кўрсатади. Дунё ҳақидаги тасаввурда объектив ва субъектив томонларни ажратиш ҳам ўринли бўлади.

Дунёқарашнинг шаклланиши жараёнида субъектнинг эътиқодлари, қилмишлари ва ҳаракатлари мажмуи вужудга келади. Дунёқарашда инсон ва инсоният ўзлигини намоён этади. Дунёқараш инсон хулқ-атвори, унинг барча ҳаракатлари ва қилмишлари учун фикрлаш майдони сифатида амал қилади. Дунёқарашнинг ментал мезони сифатида онгда ишонч ва эътиқод майдонга чиқади. Дунёқараш умумий ва шахсий аҳамиятта молик мўлжал тарзида намоён бўлиши мумкин. Дунёқарашда ҳаётга оид, мифологик, диний, бадий, сиёсий, илмий қарашлар ўрин олади.

Шубҳа дунёқарашнинг муҳим элементи бўлиб, у инсонни догматизм, нотанқидий фикрлаш, у ёки бу қондани шак-шубҳасиз ҳақиқат деб қабул қилишдан асрайди. Догматизмнинг қарама-каршиси скептицизм бўлиб, бунда шубҳа мутлақлашади, фикрлашнинг асосий омилга айланади, билиш ва борликни идрок этишнинг бош тамойили сифатида амал қилади.

Дунёқарашнинг тарихий шакллари

Тарихан дунёқарашнинг дастлабки шакллари миф ва дин, фалсафа ва фан бўлиб, бу ҳол инсоният тадрижий ривожланишининг умумий мантиқи билан муштаракдир.

Мифологик дунёқараш - турли халқларнинг дунёнинг келиб чиқиши, табиат ҳодисалари, фантастик мавжудотлар, худолар ва қаҳрамонларнинг ишлари ҳақидаги тасаввурини ифодаловчи муайян тарзда тизимга солинган дунёқарашдир. («Миф» тушунчаси юнонча mythos сўзидан келиб чиққан бўлиб, афсона, ривоят деган маънони англатади). Мифда билимлар, диний эътиқодлар, маънавий маданиятнинг турли элементлари, санъат, ижтимоий ҳаёт куртаклари бирлашган бўлиб, шу тариқа ибтидоий одамлар дунёқарашини муайян даражада тартибга келган, уларнинг дунё ҳақидаги қарашлари эса

қисман тизимга солинган. Мазкур тизимга солишнинг муҳим шакллари эпос, эртақлар, афсоналар, ривоятлар бўлиб, мифлар аввало улар оркали ифодаланади. Шу тариқа тўпланган билимлар ва тажриба кейинги авлодларга ўтиши ҳам таъминланади.

Мифологик дунёқарашнинг ўзига хос хусусияти шундаки, бу оддий ривоят эмас, балки оғзаки «муқаддас» матннинг архаик ондаги воқеа-ҳодисаларга, инсонга ва у яшайдиган дунёга таъсир кўрсатувчи муайян борлиқ сифатидаги инъикосидир. Мифологик дунёқарашда ҳамма нарса бир, яхлит, ажралмасдир; табиат нарсалари ва ҳодисалари инсон билан айна бир қонунларга мувофиқ яшайди, инсон билан бир хил сезгилар, истаклар, майлларга эга бўлади.

Мифологик дунёқарашда олам макон ва вақтда бир вақтнинг ўзида чекли ва чексиздир. Масалан, макон бу ерда умумий чексиз макондан ва айна вақтда катта маконга ўхшаш кўп сонли чекли кичик маконлардан иборат. Умумий чексиз вақт даврий бўлиб, ўзини катта вақтга ўхшаш кичик вақтлар сифатидаги ўз циклларида такрорлайди. Умуман олганда, мифологик дунёқарашда катта олам доирасида дунёларнинг чексиз ранг-баранглиги юзага келади ва ҳар бир дунё ўз макони ва вақтига эга бўлади.

Мифологик дунёқарашга кўра одамлар яшайдиган дунё «барча томондан» бошқа дунёлар билан қуршалган. Бу дунёларнинг ўз аҳолиси, ўз қонун-қоидалари, ўз мақсадлари бор. Бу дунёларнинг ҳаммаси одамлар дунёси билан у ёки бу даражада боғланган. Бошқа дунёларнинг кўпгина кучлари ва моҳиятлари одамлар яшайдиган дунёга киради ва инсонга фаол таъсир кўрсатиши, хусусан унга ёрдам ёки халақит бериши мумкин. (буғунги кунда ушбу қарашларни исботлаш учун коинот ўрганилмоқда). Шу сабабли инсон ўзи яшайдиган дунёда ўз мақсадларига эришиш учун бошқа дунёлар ҳақида мумкин қадар кўпроқ билиши ва шу дунёлардан келган кучларга таъсир кўрсатиш, улар билан тил топишни билиши керак. Мифологик дунёқарашга кўра инсон бир вақтнинг ўзида ҳам одамлар дунёсида, ҳам ундан ташқарида – бир дунёдан бошқа дунёга ўтиш ва ҳар бир дунёга четдан назар ташлаш имконини берувчи умумий дунёда яшаши лозим. Шу сабабли инсон, дунёнинг мифологик манзарасидаги ҳар қандай объект каби, икки томонга эга бўлган асосдир. Ўзининг бир томони «танаси» билан инсон ўзининг кичик дунёсида, бошқа томони «жони» билан у барча дунёлар ўртасида яшайди.

Мифологик дунёқарашда барча объектлар жонли бўлади, шу боис бу ерда ҳатто тошлар билан ҳам эҳтиёт бўлиб муомала қилиш талаб этилади, акс ҳолда уларнинг ғазабига дучор бўлиш мумкин.

Барча дунёлар ва уларда мавжуд моҳиятлар турли дунёларда амалда бўлган ҳар хил қонун-қондаларга бўйсунди. *Масалан, дарёдан ўтиши учун аввал ундан рўхсат сўраш керак, овчи отган тош нишонга тегishi учун аввал тош билан келишиши ёки уни ўз хоҳishi-иродасига бўйсундириши лозим, акс ҳолда тош ҳеч қачон нишонга тегмайди. Дарё, тош, тоғ, булут – буларнинг ҳаммаси жонли мавжудотлар ёки уларнинг кўринишлари ва уларнинг барчасига жонли мавжудотлар сифатида ёндаиши: сўраш, таҳдид қилиш, жалб этиш, хизмат қилиш керак.* Инсонга таъсир ўтказиш учун бу одам нимадан кўрқиши ва нимани яхши кўришини, у нимага сажда қилиши ва нимани ёмон кўришини билиш лозим, шунда унга яхши кўрган нарсасини таклиф қилиш ёки кўрқадиган нарсаси билан кўрқитиш, бу одамга таъсир ўтказишга ҳаракат қилиш мумкин. Айни шу ҳаракатлар ҳар қандай дунёда яшайдиган барча тирик жонзотларга нисбатан ҳам ўринлидир. Ҳатто одамлар ва бошқа моҳиятларни бошқарувчи қонунлар ҳам тирик мавжудотларнинг алоҳида тури бўлиб, улар билан ҳам ё тил топиш, ё улар устидан ғалаба қозонишга ҳаракат қилиш мумкин. Бутун дунё – ранг-баранг мавжудотлар ўз мақсадларига эришишга ҳаракат қиладиган катта жанг ва кураш майдонидир. Уларнинг барчаси дунёнинг буюк Қонуни (Қисмат)га бўйсунди, бироқ бу Қонуннинг ўзи кўп сонли кичик қонун-тақдирларга бўлинади, яъни ҳар бир мавжудотнинг ўз қонуни - тақдири бўлади. Қонун-тақдир ҳар кимни муайян йўлга бошлайди ва ҳар ким ўз Қисматига бўйсунди. Бу ҳол токи мавжудот ўз тақдиридан юксалгунга ёки уни енггунга қадар давом этади.

Мифологияда дунёнинг мазмуни ўз Қисматини енгшидан иборат бўлиб, бу ерда икки йўл бор. Биринчи йўл жуда узоқ ва кўпчилик учун мўлжалланган бўлиб бу ўз тақдирига тўла бўйсунishi ва унинг барча талабларини бажариши орқали уни енгishi йўлидир. Бошқа йўл қисқа бўлиб, ундан камдан-кам одам бориши мумкин – бу ўз тақдирини енгиб, янги, олийроқ тақдирга сазовор бўладиган ва шу заҳоти у билан ҳам жангга киришадиган қаҳрамон йўлидир. Мифологияда ақл-идрок ва тасаввур айнийдир. Тушунчалардан холи ақл-заковат эмоциялар ҳукми остига тушиб қолади. Шу сабабли дунёнинг мифологик манзарасида бирон-бир фикрни эмпирик даражада текшириш мумкин эмас, табиат ҳодисалари эса тирик мавжудотнинг хатти-ҳаракатларига қиёсан идрок этилади.

Мифда ота, оқсоқол ҳукми ва қарор топган анъаналар муҳим рол ўйнайди. Ривоят ва унинг мазмунига нисбатан бундай муносабат замирида эътиқод, борлиқни бевосита, эмоционал идрок этиши ётади.

Мифологик дунёқараш дунёни яхлит тушуниш бўлиб, унда шубҳага ўриш йўқдир. Масалан, Зароастризм мифологиясида дунё яхшилик худоси Ахурамазда ва ёмонлик худоси Ахриманнинг доимий зиддиятида ривожланади, Мая қабилалари мифларида Кетцалькоатль Худоси дунёнинг яратувчиси. Викинглар мифологиясида дунёнинг пайдо бўлиши асосида олов ва музликнинг тўқнашиши ғояси ётади. Тўқнашув оқибатида Ивир худоси пайдо бўлиб, унинг сочларидан ўсимлик дунёси, томиридаги қондан дарё ва денгиз сувлари, қовирғасидан аёл, мушакларидан эркак пайдо бўлган. *(Бу ҳозирги даврдаги оламнинг яралишига оид катта портлаш ғояси билан айний).* Викинглар мифологияси ҳам кўп худолиликка асосланган.

Қадимги Мисрнинг борлиқ сувли хаосдан бино бўлгани ҳақида ҳикоя қилувчи космогоник мифларида ҳам зооморфизм изларига дуч келиш мумкин. Унда Худо у ёки бу ҳайвон шакл-шамойилида гавдалантирилган. Донишмандлик Худоси – Тот Ибис образи (иссиқ мамлакатларда яшайдиган, лайлакка ўхшаш узун оёқ қуш) билан боғланган, боши ва тумшуғи қушникига ўхшаш одам киефасида тасвирланган. Бу ёрда худонинг зооморф аломатлари антропоморф белгилар билан бириккан.

Осмон бутун танаси юлдузлар билан қопланган сигир сифатида тасаввур қилинган. Баъзан у ёй каби эгилиб, қўллари ва оёқларининг бармоқлари билан ерни тутиб турган илоҳа - Нут образи билан айнийлаштиришган. Бутун Мисрда эъзозланган машхур худолар тўққизлиги – эннеада мавжуд бўлган. Қуёш худоси – Ра хаосдан бино бўлган Нун билан айнийлаштирилган худо Атум ўз уруғини ютиб, ўзини ўзи уруғлантирган ва сўнг тупуриб, дастлабки худолар – Шу (ҳаво худоси) ва Тефнут (намлик илоҳаси)дан иборат жуфтни яратган. Улардан иккинчи жуфтлик – ер худоси Геб ва осмон илоҳаси Нут туғилган. Улардан Исида ва Нефтида, Осирис ва Сет дунёга келган. Миср мифологиясида Осирис – табиатнинг унумдор кучлари худоси ва мархумлар дунёсининг подшоси. Плутархнинг айтишича, Осирис одамларни ёввойи турмуш тарзидан чиқарган, улар одамхўрлик одатини унутишларига кўмаклашган, уларга дон экиш, узумзор боғ барпо этиш, нон ёпиш, бўза ва шароб пиширишни ўргатган. Бундан ташқари у одамларга қурилиш иши ва табобат маҳоратидан ҳам сабоқ берган.

Қадимги Миср мифологияси монистик ёки плюралистик хусусиятга эга. Чунки мисрликлар олий Мавжудот ва Яратувчи сифатидаги Худо билан бир қаторда худолар ёки илоҳаларнинг тилга олинишида бирон-бир зиддият кўрмаганлар. Олий Мавжудот ва

Яратувчи сифатида Куёш худоси Ра амал қилган, унга мисрликлар илк тарихий даврдаёқ сиғинганлар. Бунда чиқаётган Куёш – Хепера, чошгоҳдаги Куёш – Ра ботаётган Куёш Атму, деб аталган. Булар Куёш худосининг уч сиймоси ҳисобланган. Аммо деярли ҳар бир кишлоқ ёки шаҳар аҳолисининг ҳам ўзи ёктирган худолари мавжуд бўлган. Баъзан одамлар улардан юз ўтирганлар ва натижада иккинчи даражали худолар олий худоларга айланишлари мумкин бўлган. Гоҳо бир худо атрибутлари бошқа худонинг атрибутлари билан қоришиб кетган. Маҳаллий худолар пантеони ўзгарувчан бўлган. Маҳаллий, оилавий, миллий худолардан ташқари унга табиий стихиялар – дарёлар, тоғлар, ер ва осмон худолари кирган. Тадқиқотчилар худоларнинг мазкур ранг-баранглигини тушунтиришга ҳаракат қилар эканлар, қадимги Мисрда бир нечта йирик теологик марказлар мавжуд бўлгани ва уларнинг коҳинлари айнан ўз худоларини мадх этиш ва уларнинг устунлиги ғоясини илгари суриш билан шуғулланганлар, деб тахмин қиладилар¹.

Шуни қайд этиб ўтиш лозимки, Тот худоси машҳур тўққизлик – эннеадага кирмайди, зеро у, донишмандлик, ёзув ва ҳисоб худоси сифатида, табиий хусусиятларни эмас, балки маънавий фазилатларни ўзида мужассамлаштиради. Уни «худолар мирзаси» ва «Усталар Устаси» деб атаганлар. Қадимги Миср мифологиясида Худо Тот нариги дунёдаги савол-жавоб жараёнида намоён бўлади. Бу жараён тавсифига «Мархумлар китоби»нинг 125-боби бағишланган. Шу нарса диққатга сазоворки, *ҳамма ишнинг нариги дунёда жавоби борлигига бўлган ишонч инсоннинг тириклик пайтидаги фаолияти ва қилмишлари учун кучли мотив сифатида амал қилган*. Қадимги манбаларда мисрликлар ўлгандан кейин нариги дунёда қаттиқ савол-жавоб бўлишини кутганлар. Бунда уларнинг майити мўмиёлаштирилган ва даҳмага жойлаштирилган. Нариги дунёда сўроққа тутишни Осирис амалга оширган. Бунда энг аввало психостасия, яъни мархумнинг юрагини тарозида ўлчаш амалга оширилган. Тарозининг бир палласига юрак, иккинчисига эса – ҳақиқат (ёки адолат) тоши (гимсоли – илоҳа Маат) қўйилган. Агар тарозининг икки палласи тенг келса, мархум оқланган. Донишмандлик худоси – Тот тарозида ўлчаш натижасини қайд этган. Мархумни оқлаш «Мархумлар китоби»нинг 125-бобида баён этилган «Рад этувчи истиғфор» воситасида амалга оширилган. Унда мархум содир этмаган гуноҳлар рўйхати келтирилган. Қадимги Мисрнинг ўзига хос ахлоқ кодекси саналган «Рад этувчи истиғфор» мархум ўз юраги

¹ Бадж Э.А. У Египетская религия. Египетская магия. – Москва. 1996. – 24-6

тарозида ўлчаниши ва ҳукм чиқарилишидан олдин талаффуз килиши лозим бўлган 42 қондани ўз ичига олади. Бу қондаларнинг аксарияти ҳозирги замон одами учун ҳам ибратлидир. Юраги енгил тош босган марҳумнинг боши эса кундага қўйилган ва уни гиппопотам тишлаб танасидан жудо қилган. Ёмон руҳлар «икки марта ўлганлар», деб аталган. Демак, ҳақиқий иблислар мисрликларга маълум бўлмаган. Улар худо Сет ва унинг йўлдошлари каби ёвуз кучларга, шунингдек ҳали ерда дайдиб юрган «икки марта ўлганлар»га қарши курашганлар¹.

Қадимги мисрликларнинг худоларга мурожаат этиш усули ҳам диққатга сазовордир. Бу усул *кейинчалик теургия, яъни худоларга буйруқ бериш ёки ҳатто уларга таҳдид қилиш сифатида тавсифланган*. Бундай афсунлар воситасида худоларга илтижо қилмаганлар, балки уларга амр этганлар, улардан ёрдам талаб қилганлар. Баъзан худоларни ёрдамга чақирмаганлар, балки хавф-хатарга нари кетишни буюрганлар ва шу тариқа ўзларини худо ўрнига қўйганлар.

Қадимги Ҳиндистон мифологиясининг асосий манбаси Ригведлар Мандалларнинг 10 та китоби ва мингдан ортиқ гимнлардан иборат бўлиб, у дунёнинг пайдо бўлиши ҳақидаги космогоник ғояларга асосланади (РВдадан ташқари яна учта ведалар: Самаведа, Яджурведа, Атхарведалар бор). Унга кўра, олам ўзида ҳаёт уруғига эга бўлган сувдан ташкил топган. Дастлаб оламда на осмон ва ер, на кун ва тун, яхшилик ва ёмонлик, эркак ва аёл бўлмаган. Бундай ҳолат қоронғилик деб номланган ва ундан яқка нарсалар пайдо бўлган. Ригведанинг бошқа гимнларида оламдан ташқаридаги оламда Индра худоси пайдо бўлган, у оламга ёруғлик ва қоронғилик, яхшилик ва ёмонлик, ҳаёт ва ўлимни тенг кучли қилиб олиб кирган. Бошқа мифда Индра сузаётган тепаликни (тепалик ер маъносида) ёндирган ва сув устида сузишда давом этган. Бу жараёнда Индра Вритру аждаҳосининг қаршилигини бостирган ва натижада сузаётган тепалик – (ер)дан сув ва олов бирлигидаги ҳаёт пайдо бўлган, бу ерда сув тўртта дарё, олов эса қуёшдир. Тепалик аста-секинлик билан катталашиб ер шаклини эгаллаган. Кейин Индра осмонни кўтариб уни устун билан суяган, шу орқали дунё дарахти пайдо бўлади. У осмон ва ерни бир-биридан ажратган ва муросага келтирган. Дунёнинг пайдо бўлиши янги ғоялар билан тўлдирилади. Хусусан, олам худолар билан тўлдирилган ва муайян босқичда ўз ўрнини тепаликдан

¹ Иллюстрированная история суеверий и волшебства от древности и до наших дней. – Киев, 1993 – 106-б

пайдо бўлган девларга бўшатиб берган. Асуралардан бири девлар томонга ўтиб у дунё ва бу дунё оралигида воситачига айланган ва ҳ.к.

Қадимги юнон мифологиясига кўра олам дастлаб чексиз, қоронғи хаосдан иборат. Хаосдан ер худоси Гея пайдо бўлган. У ўз бағридаги барча нарсаларнинг ҳаёт манбан. Ердан жуда узоқда осмон ва чексиз чуқурликда абадий зулмат ҳукмдори Тартар пайдо бўлган. Хаосдан ҳаёт ва муҳаббат манбан Эрос пайдо бўлган. Шу тартибда дунёда ҳаёт пайдо бўлган. Чексиз хаос абадий зулмат - Эребни ва тун - Нюктунни яратди. Тун ва зулматдан абадий ёруғлик - Эфир ва ёруғ - кун Гемера пайдо бўлган. Ёруғлик оламда тенг тарқалган ва шу тариха, тун ва кун доимий алмашган. Ер чексиз осмон Уранни яратган ва у ер узра тарқалган. Унинг ёнида тоғлар ва сарқаш денгиз пайдо бўлган. Барча нарсаларни осмон, тоғлар ва денгизларни она Ер яратган. Бироқ уларнинг отаси бўлмаган. Осмон-Уран дунёни эгаллаган ва у Ер-Геяга уйланган. Уран ва Геянинг олти ўғли ва олти қизи бўлган. Уларнинг ўғли титан Океан ва худо Фетида ўз сувларини денгизга қуювчи дарёларни ва океанидларни яратганлар. Титан Геппериод ва Тейя дунёга Куёш-Гелиосни Ой-Селенни ва қирмизи уфқ Эосни келтирганлар. Астрея ва Эосдан қоронғи осмон юлдузлари ва шамоллар пайдо бўлган Титанлардан ташқари Гея учта бир кўзли циклопларни ва юзқўлли гекатонхейраларни дунёга келтирган. Уларнинг кучига ҳеч нарса тенг кела олмаган. Уран ўз фарзандларини ёмон кўриб қолган ва уларни ер қаъридаги зулматга қамаб қўйган. Она Ер - Гея фарзандларининг изтиробларига чидай олмаган, шунинг учун ўғилларини отасининг қарорига қарши исъён кўтаришга даъват қилган, бироқ фарзандлар отасига қўл кўтаришга кўрқган. Бироқ энг кичик фарзанди Крон айёрлик билан ўз отасини тахтдан ағдарган. Кроннинг ҳаракатидан ғазабланган Тун худоси, Ўлим - Танатани, Эрида-нифокни, Ападу-ёлғонни, Кер-талон-тарожликни, Гипностурли кўрқинчли тушларни, Немесида-турли жиноятлар учун қасосни ва шу каби ёмонликларни ўзида намоён қилувчи худоларни дунёга келтирган. Шу тарихада ҳозирги кунгача дунёда яхшилик ва ёмонликнинг абадий кураши ҳукмронлиги давом этмоқда.

Мифологик дунёқарашда - одамлар ўз дунёларида яшайдиган ва бошқа дунёларни бошқарадиган айрим олий мавжудотлар сифатда қаралади. Бу худолар орасида бирон-бир энг катта ва энг қудратли худо, масалан, антик мифологияда Зевс мавжуд бўлиши мумкин, бироқ ҳатто шу худо ҳам фақат ўзига тенг худолар орасида биринчидир. Уни исталган пайтда тахтдан «ағдариш»га ҳаракат қилиш ва олий ҳокимиятни бошқа худо эгаллаши мумкин. Масалан,

Зевс бир пайтлар ўз отаси – худо Кроносни тахтдан ағдарган, Кронос эса ўз отаси Уранни тахтдан ағдарган, шунинг учун Зевснинг ўзи ҳам кимдир унинг ҳокимиятини эгаллашга ҳаракат қилмаслиги учун сергак бўлишига тўғри келган. Шу сабабли, ҳатто энг катта худо мавжуд бўлса ҳам, дунёнинг мифологик манзарасида доим дунёни бошқаришга кўп сонли номзодлар мавжуд бўлади. Ҳатто энг катта худолар ҳам Қисмат ҳукми остида бўлсалар-да, Қисматнинг ўзи ҳам нималардадир шу худоларга бўйсунади.

Дунёнинг вужудга келишини таърифлар эканлар қадимги юнон мифологияси ҳам чексиз хаос ғоясига таянади. Мифология фақат қадимги одамлар дунёқарашигина эмас, балки кундалик онгда яшайдиган дин, фалсафа, сиёсат, санъатда аниқ-равшан ёки яширин кўринишда мавжуд бўлган мифлар бугунги кунда ҳам (ким учундир кўпроқ, ким учундир камроқ даражада) одамлар ҳаёти ва ижодида фаол рол ўйнаб, ҳар қандай инсон дунёқарашининг таркибий қисми бўлиб қолмоқда. Жамиятнинг ахборотлашуви жадал суръатларда ўсиб бораётган шароитда миф – ижтимоий тармоқлар, телевидение, радио, вақтли матбуот, ҳозирги сайлов технологиялари воситасида баъзан ижтимоий онг билан манипуляция қилиш, олдиндан белгиланган жамоатчилик фикрини шакллантириш воситаси сифатида қўлланилмоқда.

Диний дунёқараш- дунёни мутлақ ҳокимиятга эга бўлган олий мавжудот, Худо бошқаради деган тасаввурга асосланади ва шу билан мифологик дунёқарашдан фарқ қилади. (Дин сўзи арабчадан таржимада эътиқод, ишонч, ишонмоқ деган маъноларни англатади) Агар мифологияда анъанага, ривоят қилувчининг, яъни оқсоқолнинг обрўсига эътиқод кучли бўлса, динда зайритабийи нарсаларга эътиқод биринчи ўринда туради, олий кучлар номидан ривоят қилувчи руҳонийлар обрўси эса иккинчи даражаси рол ўйнайди. Худо боқий ва шак-шубҳасиздир, у ҳамма нарсани – макон ва вақт, материя, барча тирик жонзотларни яратган. Худо барча яхши фазилатларни ўзида мужассамлаштирган ва ҳамма нарсага қодир. У дунёни яхши ишлар учун яратган, бироқ У дунёга эркинлик ҳам берган, яхшиликка ҳар ким зўрлик остида эмас, балки ўз ихтиёрига кўра келишига имконият яратган. Аммо эркинлик хатоларга, ёмонликка олиб келиши ҳам мумкин. Бунда ёмонликнинг юз бериш эҳтимоли эркинлик учун тўланадиган ҳақ сифатида қаралади. Шу сабабли Худо эркинликка эришиш йўлида ёмонликка ҳам изн беради.

Худо материяни, сон-саноксиз жонсиз моддалар ва тирик мавжудотларни яратади. Инсон дунёнинг марказида туради – оламда

инсондан тубанрок мавжудотлар - ҳайвонлар, ўсимликлар, айни вақтда инсондан юксакроқ мавжудотлар фаришталар ҳам бор. Бироқ барча мавжудотлар орасида Худонинг табиатини энг тўлиқ акс эттирадиган жонзот инсондир. Вақти келиб одамзот дунёда яратилган барча мавжудотлардан юксакроққа кўтарилиши мумкин. Дунёда мавжуд барча қонунлар пировард натижада Худо хоҳиш-иродасининг ифодасидир. Ёмонлик – бу мазкур хоҳиш-иродани бузиш ва айни вақтда уни бажаришдир, чунки ҳеч ким ва ҳеч нарса Худонинг хоҳиш-иродасига қарши бориши мумкин эмас. Дунёда олий қонун – муҳаббат қонуни мавжуд. *Дунёда ҳамма нарсани муҳаббат ҳаракатга келтиради, ҳаттоки нафрат ҳам муҳаббатга ташналикнинг оқибатидир.*

Диний дунёқарашда дунёнинг мақсад ва мазмуни – ҳамманинг ҳаммага нисбатан умумий муҳаббатига эришиши, бироқ бунга йўл эркинлик ҳамда ёмонлик имконияти орқали ўтади. Худо муҳаббат ва яхшиликка мажбурлов йўли билан эришишни хоҳламайди, У Илоҳий муҳаббатни ҳаётнинг бирдан-бир тўғри қонуни сифатида ўзи англаб етиши учун дунёга эркинлик берган. Дунё буни англаб етгунга қадар мақсаддан кўп сонли четга чиқишлар юз бериши мумкин. Инсон ҳаётининг мазмуни – Худонинг хоҳиш-иродасини эркин қабул қилиш, ўзидаги муҳаббат билан муштарак бўлмаган кўр-кўрона эркинликни енгил, эркинлик билан Худонинг муҳаббатини ўзида бирлаштиришдан иборат.

Диний дунёқараш одамларнинг диний тажрибасини умумлаштириш ва синтез қилиш натижасида юзага келадиган табиатнинг умумий хоссалари ва қонуниятлари ҳақидаги тасаввурларнинг яхлит тизимини ташкил этади. Диний дунёқараш ўзича борлик ва мавжудликни, яъни яратилгани туфайли борликка эга бўлган дунёни фарқлашдан келиб чиқади. Бу фарқ мазкур ёндашувни тушуниш учун муҳимдир.

Диний дунёқараш икки ёқлама, яъни дуал хусусиятга эга, чунки у Худо билан айний бўлган мутлақ, ғайритабиий борликни табиий нарсалар болиғига қўяди. Моҳият эътибори билан, бу манзара бири-биридан мутлақо фарқ қиладиган икки онтология: яратилмаган борлик ва яратилган борликни назарда тутаяди. Мутлақ борликни оқилона йўл билан тушуниш мумкин эмас. Дунёни ўзига хос жараён сифатида идрок этувчи одам ақлнинг имкониятлари чексиз.

Дунёнинг алоҳида диний манзарасидан келиб чиқиб, уни уч жаҳон дини: буддизм, христианлик ва исломга татбиқан кўриб чиқамиз.

Буддавийлик дини дунёқарашига кўра борлиқ чексиз айланма оқим маҳсулидир. Буддизм мутафаккирлари бу жараён ўлимдан ўлимга, қийноқдан қийноққа, синовдан синовга солинувчи инсон учун чексиз даражада уқубатлидир.

Ҳаётнинг азоб-уқубатларга тўлалиги ҳақидаги фикрдан таъсирланган Будда ўзгариш концепциясини таърифлайди. *Ҳаёт- вужудга келиш, шаклланиш ва йўқ бўлиш қаторидан иборатдир.* Дунё ўлиш ва туғилишнинг муттасил янгиланувчи айланма ҳаракатидир. Ҳамма нарсалар ўзгаради. Илоҳий нарсалар орасида ҳам, дунёвий нарсалар орасида ҳам ўзгармас нарса мавжуд эмаслигига Будда тарафдорларининг ишончи комил. Будда учун олов шаклланишнинг чексиз оқими рамзидир. Дунё – юз берувчи ва йўқолувчи ўткинчи карма билан боғланган воқеалар оқими. Фақат ҳаракат мавжуд; арбоблар мавжуд эмас, қилмиш мавжуд; шаклланишдан бошқа ҳеч нарса мавжуд эмас.

Ўзгармас субстрат мавжуд бўлмаган ҳолда дунёнинг узлуксиз мавжудлигини тушунтириш учун Будда сабабият қонунини эълон қилади ва уни узлуксизликнинг асосига айлантиради. Мавжуд ҳамма нарсалар сабаблар ва шартлардан юзага келади ва барча жиҳатлардан ўзгармас ҳисобланади. Сабабли нарсаларнинг ҳаммаси ҳалок бўлиши лозим. Дунёга келувчи ва уюшувчи нарсаларнинг барчасида йўқ бўлиш ва туғма заруратга мужассамдир. Ҳар қандай субстанция чекланган бўлиб, унинг мавжудлиги ўзгаришларнинг ўзгармас кетма-кетлигидан иборатдир. Бу ўзгаришларнинг ҳар бири олдинги шартлар билан белгиланади. Ўтган лаҳзалар оқимга тортилади. Сабабий эволюцияга ҳаракатларнинг механик кетма-кетлиги сифатида қаралиши мумкин эмас. Бу ўтмиш ҳозирни белгиловчи ягона ҳолатдир.

Буддизмда сабабият – ўтмиш ҳозирнинг тақдирини белгилашига ишонч кучли. Ҳатто руҳсиз оламнинг оддий механизмида ҳам у боқий коинот қонунини кўради. Бу режасиз улкан лабиринтдир. Коинот тартибининг ғилдираги яратувчисиз, муайян асоссиз ҳаракатланади ва сабаб-оқибатларнинг боғланиши натижасида абадий мавжуд бўлади. Буддизм муҳим савол қўяди: бу узлуксиз ҳаракатни қандай қилиб четлаб ўтиш мумкин? деган савол қўяди. Буддизм бу дунё ва ҳаракатни қим яратган, деган саволни муҳим эмас деб ҳисоблайди ва унга жавоб беришдан бўйин товлайди. Унинг тарафдорлари нарсалар ўзгаришини, дунёда борлиқ йўқлиги, фақат шаклланиш мавжудлигини тан оладилар. Нарсалар борлиғига Будданинг бефарқлиги шу билан изоҳланади. Инсон нарсаларга ҳаддан ташқари кучли боғлангани учун ҳам азоб чекади. Инсон нарсалардан бутунлай узоқлашиши, азоб-уқубатларга гирифтор қилувчи ўткинчилик ва ўзгарув

чанликка ўрин бўлмаган ҳолатни излаши лозим. Инсон тўла осойишталик ва хотиржамликка фақат нирвана ҳолатида эришиши мумкин. Нирвана сўзи «нирва» - пуфлаш, ўчириш (оловни) феълидан келиб чиққан бўлиб, сифат тарикасида келганда «ғойиб бўлган», «ўлган», «барҳам топган» деган маънони, от бўлиб келганда «ғойиб бўлиш», «интиҳо», «мавжудликнинг тугаши», «лаззат», «абдий осойишталик» ва ниҳоят, қайта туғилишнинг муқаррарлигидан кутулиш деган маънони англатади. Нирванага эришиш осмонга етишдан юқориқодир, бу мислсиз осойишталик ҳолатидир. Нирвана сабабсиздир, бироқ нирванага эришишнинг йўли, саккиз ўлчовли йўли бор. Нирванага соф ақлли, ҳиссий лаззатланишлардан озод одам эришади. Шундай қилиб, буддизмда кармани, шакл-шамойилнинг ўзгариш қонунини енгишнинг ўзига хос ахлоқий-космик вертикали шаклланади. Инсоннинг эркин рухий фаоллиги ижодий асос ҳисобланади. Фаол шахс эътиборга лойиқ бирдан-бир борлиқ сифатида талқин қилинади.

Буддизмда, бир томондан, худолар ҳам карма оқимида ҳаракатланади, бошқа томондан эса – одамларга худо ҳалоскор сифатида керак эмас, деган хулоса чиқарилади. Буддизмда Худо ва дунё дуализми мавжуд эмас. Ўзининг ривожланиш жараёнида буддизм олий маънавий асосни тан олади. Нирвана Будда билан тенглаштирилади. Будда ахлоқий идеал рамзидан унинг шахсий тажассумига, диний эмоциялар объектига айланади. Нирвананинг космик жихати билан бир вақтда Будданинг космик концепцияси юзага келади. Буддага сиғиниш эътиқод қилувчи ҳаётининг оила-ниҳоҳ муносабатларидан бошлаб умумий давлат байрамларигача бўлган барча томонларини қамраб олади.

Ўзи таклиф қилган паноҳ топиш йўлининг универсаллиги билан буддизм диний тасаввурларнинг сезиларли даражада демократиялашувига сабаб бўлди. Буддизмда яхши фазилатлилик шартлари ташки нарсаларга боғлиқ эмас. Инсоннинг қимлиги – бой ёки камбағаллиги аҳамиятсиз. Ҳамма баркамолдир. Фақат ҳалол, тўғри ҳаётгина муҳимдир. Буддизм вужудга келгани заҳоти барча одамлар қайси табақага мансублигидан қатъий назар тенг эканлигини эълон қилиб, табақавий тузум муҳолифига айланди. Бироқ шахснинг мутлак эркинлиги буддизмнинг энг муҳим тамойили ҳисоблангани боис, у инсоннинг дунё билан барча алоқаларига, шу жумладан ижтимоий-сиёсий алоқаларига ҳам ёмонлик деб қараб, амалда мавжудлик тизгинларидан ҳалос бўлишни талаб қилмайди. Дунёвий нарсалардан бутунлай узоклашиш идеали Будданинг энг мутаассиб издошларини

ижтимоий тартибларни такомиллаштиришдан воз кечишга олиб келади.

Христиан илоҳиёти Худонинг нотабиий ва шахсий хусусияти у ирода ва қудрат каби категориялар ёрдамида қаралишини назарда тутади ва трансцендентал Худо ҳақидаги таълимоти билан теоцентризмда ўз ифодасини топади. Бундан христиан креационизмининг дунё зарурат тақозосига кўра эмас, балки Худонинг эркин иродасига кўра яратилган, деган муҳим қондаси келиб чиқади. Яралиш Худо табиатининг эмас, балки иродасининг амалидир. Шунга кўра у табиатдан ажралади ва унинг сабабий омилларидан узоқлашади. Худо дунёни нима учун яратган, деб сўраш мантиксиздир. Худонинг эркин иродаси Унинг ақли, иродаси ва яхши нияти билан мувофиқлашади. Шулардан келиб чиқиб Худо дунёни яратади. Дунё яратилгунга қадар Худодан бошқа ҳеч нарса бўлмаган. Бинобарин, у дунёни «йўқлик»дан яратган. Бироқ «йўқлик» қандайдир ижобий нарса эмас; у соф йўқликдир. Яратилган нарсаларда нимаики «мавжуд» бўлса, ҳаммаси Худодандир. Етишмаган, «йўқ» бўлган барча нарсалар «йўқлик»дир. Дунёда шакл, гўзаллик ва бирликнинг сабаби Яратгувчидир. Шаклнинг беқарорлиги, бирлик ва гўзалликнинг нотўлиқлиги Худодан айрилганликдандир. Яратилган барча моддий ва маънавий нарсаларга «ўткинчилик» муҳри босилган.

Худо дунёни яратган экан, нафақат оламнинг умумий тамойилларини, балки ҳар бир айрим нарсанинг тақдирини олдиндан билади ва белгилайди. Яратиш учун мўлжалланган нарсанинг илоҳий ғояси унинг тўла индивидуал тушунчаси бўлиб, унда нарсанинг ўтмиши ва келажаги ҳозирда берилгандир. Илоҳий ниятда барча ғоялар мутлақо муштаракдир. Яратилувчи нарсалар учун ғоялар уларни яратиш андозалари, уларнинг борлиғи асослари ва сабаблари сифатида амал қилади. Яратилган олам тартиби уни яратган ҳикматнинг тартибини акс эттиради: нарсалар тартиби ғоялар тартибининг инъикосидир. Тартиб туфайли дунё ўз ўринлари бўйлаб тақсимланган ва ҳар хил нисбий қимматга эга бўлган мавжудотларнинг тартибга солинган иерархиясига (кетма-кетлик) айланади. Яратилган нарса Худога қанча яқин бўлса, у шунча кўпроқ қиммат касб этади. «Зеро қандайдир тарзда мавжуд бўлган, бироқ уни яратган Худо учун бўлмаган нарсалар қаторида жонли жонсиздан юқорироқ. Тирик мавжудотлар орасида эса сезувчилар сезмайдиганлардан устун туради, худди, масалан, ҳайвонлар ўсимликлардан устун турганидек. Сезувчилар орасида эса ақллилар ақлсизлардан устун туради, худди одамлар табиат тартибига кўра бошқа жонзотлардан устун турганидек», деб ёзади Августин.

Шундай қилиб, илоҳий тартиб дунёси христианликда Худо яратган жонзотларнинг юксалиб борувчи зинапоясидан иборатдир.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, креационизм христиан илоҳиётчиларини дунёда тартиб, уйғунлик ва гўзалликни кўришга даъват этган. Бироқ инсонга дунёда кўп нарсалар ақлга номувофик бўлиб кўринади. Дунёда тартибсизлик ва ёмонликнинг мавжудлиги учун Худони қандай оқлаш мумкин? Бу муаммо соф назарий хусусият касб этмаган. Такводор христианлар дунёвий ва илоҳий дунё ўртасида тубсиз жарликни хис этганлар. Шу боис, Худони оқлаш масалаларига христианлик кўп эътибор беради. У Худони оқлашнинг икки йўлини таклиф қилади. Биринчи йўл – метафизик теодицея. Гарчи дунёни баркамол Худо яратган бўлса-да, у инсонни эркин қилиб яратган; ёмонлик жонзотнинг шу эркинлигидан келиб чиқади. Ёмонлик ва нуқсон Худодан эмас, балки жонзотдандир.

Иккинчи йўл – эстетик теодицея дунё ва инсонни, дунёнинг баркамоллиги ва инсон идрокининг номукаммаллигини қарама-қарши қўйишга асосланади. Илоҳиётчи олимлар фикрига кўра, инсон дунёда яхлитликни қамраб олишга қодир эмаслиги туфайли тартибсизлик ва ёмонликни кўради. Ранг-баранг бўёқларга бой суратнинг бир қисмига назар ташлаб, унинг гўзаллиги ва маъноси ҳақида ҳукм чиқариш мумкин бўлмаганидек, айрим воқеалар ва тасодифларга баҳо бериб дунёни тушуниш мумкин эмас. Ҳатто базида ёмонлик бўлиб туюлган нарса ҳам амалда, яъни инсоннинг фойдасига хизмат қилиши мумкин.

Эстетик теодицея табиий тартиб ғоясига таянади. Энг ўзига хос ва ғайриоддий воқеалар тизим нуқтаи назаридан табиий хусусият касб этади. Худо яратган нарсаларнинг бирортаси ҳам табиатга зид эмас, чунки табиатни ўзи яратган. Фақат мавжудлигини табиий деб эътироф этувчи дунё ва инсоннинг яратилишини чин мўъжиза деб ҳисоблаш мумкин.

Христианча диний дунёқараш табиатда юз берувчи барча нарсаларнинг табиийлиги илоҳий ғояларнинг азалий мувофиқлиги билан изоҳланади. Яратилган табиат ўз қонунларини Худодан олади. Шу маънода табиат қонунларининг бузилиши илоҳий ҳукмнинг бузилишини англатади.

Худо дунёни узлуксиз бошқаради, деган қоида христианча диний дунёқарашнинг универсал тамойили ҳисобланади. Космологияга нисбатан татбиқ этилган ҳолда бу тамойил дунёнинг уйғунлиги ва унда юз бераётган воқеаларнинг англаб етилганлиги ғоясига олиб келади. Инсон ҳаёти илоҳ билан мувофиқликдагина, инсоният тарихи эса — илоҳий паноҳ белгиси остидагина маъно касб этади.

Шу тариқа монотеизм (яккахудолик)нинг кўриниши ислом пайдо бўлди.

Ислом дини маданий-тарихий ривожланишда кейинчалик аввалги «диалектик» асосларга қайтиб, аристотелизмга ҳам, сўфизмга ҳам эришган.

Ислом динининг ўзига хослиги тўғрисида сўз юритишдан олдин уни христианлик билан боғловчи жиҳатларга тўхталиб ўтиш ўринли бўлади. Ислом араблар томонидан христиан динининг монотеизм ёки яккахудолик ғоясининг қайта ишланиши натижасида юзага келган. У ягона трансцендент Аллоҳга эътикод қилади. Аллоҳ дунё ва инсонни яратган, одамларга ваҳий юборган, дунёни тасарруф этади ва унга қиёмат сари йўл кўрсатади. Қиёматда тириклар ҳам, тирилганлар ҳам ўз қилмишлари учун жавоб беради.

Ислом ва христианлик ўртасидаги фарқ - бу икки дин асосчиларининг сўзлари ва қилмишларидаги фарқлардир. Христианлик асосчиси Исо Масих муваффақиятга эришмаган ва «бандага хос ўлим» билан ҳалок бўлган. Бу ўлим унинг асосий қилмишидир. Бу ерда аниқ, ташқи муваффақият қанча кам бўлса, дин асосчисининг қилмиши — ўлим устидан ғалаба, инсоният гуноҳларини ювиш, ўзига эътикод қилувчиларга боқий ҳаёт ҳадя этишнинг миқёси шунча кенг бўлиши лозим. Дин асосчиси шахсининг миқёси ҳам ўз шогирдлари онгида кенгайиб боради. Бундай қилмиш содир этган одам эмас. У — Худодир.

Муҳаммад пайғамбарнинг образи ва қилмишлари Исо Масих қилмишларидан анча фарқ қилади. Муҳаммад пайғамбар орқали Аллоҳ таоло гапиради. Бироқ айни вақтда у оддий ҳаёт кечирган «нормал одам». Муҳаммад пайғамбар эришган муваффақият унинг айтганлари Аллоҳ сўзлари эканлиги, Аллоҳнинг ўзи унга йўл кўрсатганлигининг далилидир. Муҳаммад пайғамбарнинг нутқи Исо Масих нутқидан фарқ қилади. У фақат «ваҳий»ни ифодаловчи сифатида гавдаланган Худо эмас, балки «Худонинг воситаси», пайғамбардир.

Дин асосчилари ҳаётининг ҳар қиллиги ва вазифаларининг ҳар қиллиги англаниши улар яратган динлардаги фарқларнинг асосий элементларидир. Дин асосчиларининг Худо билан муносабатлари ва уларнинг вазифаси ҳар қиллиги англаниши Худо ҳақидаги тасаввурдаги фарқларни ҳам белгилайди. Христианликда ҳам, исломда ҳам Худо бир ва ягонадир. Бироқ христианликнинг монотеизми чорчўпга михланган одам — Худо эканлигига ишонч билан уйғунлашади, бу Муқаддас уқлик ҳақидаги таълимотда ўз аксини топади.

Монотеизмда, Худо ва унинг банда билан муносабатларида инсон ақли англай олмайдиган, унга зид бўлган ва фақат эътиқод предметини ташкил этиши мумкин бўлган жумбоқ намоён бўлади.

Ислол монотеизми – христианликдаги жумбоқлардан хсли бўлган «соф» яккахудоликдир. Қуръони каримда Аллоҳнинг ягоналиги аниқ қайд этилган. Аллоҳга тенг жонзотларнинг мавжудлигини тан олиш исломга қарши энг катта жиноятдир.

Христианлик ва исломда Худо ҳақидаги ҳар хил тасаввурлар инсонга нисбатан ҳар хил қарашлар билан узвий боғлиқ. Христианликда инсонни «Худо ўзига ўхшатиб яратган», бироқ Одам атонинг дастлабки гуноҳи инсон табиатини «бузган», натижада Худо уни ювиш учун қурбонлик келтиришга мажбур бўлган.

Ислолмда Худо инсонни ўзига ўхшатиб яратган деб ҳисобламайди, бироқ у одамни «бузук», - деб ҳам билмайди. Инсон «бузук» эмас, балки заифдир. Шу сабабли у гуноҳлар учун тавба қилишга эмас, балки Худонинг ёрдами ва йўлбошчилигига муҳтождир. Аллоҳ Қуръони карим орқали унга тўғри йўл кўрсатади.

Инсон ҳақидаги тасаввурларнинг ҳар хил тизимлари ахлокий кадриятларнинг ҳам ҳар хиллигини назарда тутлади. Христианлик эътиқоди инсонга қаттиқ меҳр қўйиб, унинг учун чорчўпда азобуқубатларга дош берган Худога муҳаббат билан узвий боғлиқ. Ислолмда эса бошқача эътиқоддир. «Ислол» сўзининг ўзи бўйсунуш, итоат этиш деган маънони англатади, бироқ бу оддий бўйсунуш, итоат этиш эмас, балки ўзини Аллоҳ иродасига топширишдир. Бу ерда эътиқод чорчўпга михланган Худо жумбоғига ишониш эмас, балки Аллоҳнинг пайгамбар орқали Қуръонда берилган кўрсатмаларга бўйсунушдир. Бу кўрсатмалар одамлар учун аниқ ва тушунарлидир. Улар оз сонли ва оғир бўлмаган (шу сабабли қатъий бажарилиши лозим бўлган) ибодат қоидалари, никоҳ ва ажрашиш, мерос, жиноят учун жазо масалаларига доир ҳуқуқий меъёрларга тегишлидир. Диний талабларнинг соддалиги ислолмининг илоҳий белгиланганлик ҳақидаги фундаментал ғоясидан келиб чиқади. Аллоҳ ўз режаларига мувофиқ иш кўради ва ҳамма нарсани, ҳатто энг аҳамиятсиз воқеаларни ҳам белгилайди. Илоҳий қисматнинг муқаррарлиги, инсоннинг бирон-бир амали ўз-ўзидан юз бермаслиги қуйидаги мисол билан кўрсатилади.

Инсон қалам билан ёзаётган экан, бу асло унинг амали эмас, зеро амалда Аллоҳ бир вақтнинг ўзида тўрт амал: 1) қалам билан ёзиш истиғи; 2) қалам билан ёзиш қобилияти; 3) қўл ҳаракати; 4) қа-

лам ҳарикатини яратади. Бу амаллар бир-бири билан боғлиқ эмас ва уларнинг ҳар бири замирида Аллоҳнинг чексиз иродаси ётади.

Ислоҳ динининг хусусияти дунёнинг диний модели мусулмонларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётидан мустаҳкам ўрин олишини назарда тутяди. Бу тизим христианлик тизимидан мустаҳкамроқдир. У янги, нодиний цивилизацияга ўтиш учун замин яратмагани айни шу ҳолат билан изоҳланади.

Умумий ҳолда диний дунёқараш одамларнинг гайритабиий нарсалар (худолар, «олий ақл», қандайдир абсолют ва ш.к.)га бўлган эътиқодига асосланувчи тегишли хулқ-атвори ва ўзига хос ҳаракатларидир.

Хуллас, дин мураккаб маънавий тузилма ва ижтимоий-тарихий ҳодиса бўлиб, унда эътиқод муқаррар тарзда биринчи ўринга кўйилади ва ҳамиша билимдан устун туради.

Диннинг асосий функциялари ва илдизлари

Миф билан таққослаганда, дин функциялари мураккаброқдир. Дин функциялари орасида қуйидагиларни фарқлаш мумкин:

-дунёқарашни шакллантириш функцияси бутун борлиқ қачон ва нима учун пайдо бўлган ва бунда гайритабиий кучнинг роли қандай намоён бўлган, деган саволларга жавоб беради;

-коммуникатив функцияси мулоқот ва шахслараро алоқаларнинг муайян типини таъминлайди, жамиятнинг жипслашуви ва яхлитлигига кўмаклашади;

-хулқ атвори тартибга солиш функцияси одамларнинг ахлоқини тартибга солувчи тегишли меъёрлар ва қоидаларни белгилайди;

-компенсаторлик функцияси етишмаётган ахборот, диққат-этибор, гамхўрлик ўринини тўлдиради, ҳаёт маъноси, истиқболлар ва шу кабиларнинг йўқлигини сездирмайди, яъни инсоннинг кундалик ҳаётда қондирилмаган эҳтиёжлари ўрнини тўлдиради. ↓

Дин қонуний ҳодиса сифатида вужудга келган бўлиб, у чуқур илдизларга эгадир.

Диннинг психологик илдизи аввало инсон табиатида мавжуд бўлиб, у инсон интеллектининг ривожланиш даражаси ва танқидий фикрлаш қобилиятидан қатъий назар, нафақат англаш, тушуниш, балки эътиқод қилиш истаги ва эҳтиёжнинг ҳаминша намоён бўлишидир.

Диннинг этносеологик илдизлари оқилона билим нуқтан назардан дунё ўз ранг-баранглигида инсонга чексиз мураккаб бўлиб туюлишида намоён бўлади. Форобий фикрича “Дин назарий ва амалий қонунлар тузилган пайтдагина одамлар эътиқоди, таълими тарбияси

йўллари ишлаб чиқилгандагина пайдо бўлади ва мустаҳкамланади. Ана шундай дин тўфайли омма бахт саодат учун етарли билим олиши мумкин".¹ Одамзот ўзини қуршаган борлиқни фақат қисман англаб етади. Айни шу сабабли олам инсон учун сирлар ва мўъжизаларга тўладир. Одамзот ўзи эътиқод қиладиган кўп нарсаларни фақат ақлга таяниб исботлашга ҳам, рад этишга ҳам қодир бўлмаганидек, юқорида зикр этилган сирлар ва мўъжизаларга жавоб топишга ҳам (балки ҳозирча) қодир эмас. Психологлар қайд этганидек, «ўта мушкул вазифа ақлни ўтмаслаштиради», инсон ечимсиз муаммолар қарши-сида ўзини ожиз ҳис қилади ва ақлини уйдирма, ғайритабиий нарсалар билан осонгина тўлдирди.

Диннинг ижтимоий илдизлари жамиятда доимо мавжуд бўлган тенгсизлик, қашшоқлик ва адолатсизликни, одамлар қанча уринмасин ўзгартира ёки енга олмаганлиги билан боғлиқ. Адолатсизлик ва фоний дунёнинг номукамаллиги туйғуси чорасизлик ва умидсизликни юзага келтиради, сўнгги зикр этилган туйғулар осонгина у дунёда ҳаётнинг мавжудлигига бўлган ишончга айланади. Ваҳоланки, ҳар қандай дин ҳақиқий ҳаёт у дунёдадир, деб ўргатади. Муаммолар, қийинчиликларга дуч келган ва реал ҳаётда ўзига таянч топа олмаган инсон ғайритабиий кучларга умид боғлаб, нариги дунёга мурожаат этади. Уларга эътиқод қилиб, одамзот таскин, тасалли топади ва охиروقибатда тақдирга тан беради.

Диннинг сиёсий илдизлари турли сиёсий кучларнинг диндан ўз майда-чуйда манфаатларида фойдаланиш имконияти ва шу тариқа уни бевосита ёки билвосита қўллаб-қувватлаши орқали, унинг жамиятдаги роли ва таъсирини кучайтиришида намоён бўлади. Шу маънода дин ва сиёсат ўртасида ҳам узвий ва доимий алоқа мавжуд.

Диннинг яшовчанлиги шу даражада мустаҳкамки, ҳатто ҳозирги замон фанининг муҳим ютуқлари ҳам унинг негизига путур етказа олгани йўқ, илмий билимнинг ўсиши эса ҳатто олимлар орасида ҳам диндорлар ва Худога ишонмайдиганларнинг фоиз нисбатини деярли ўзгартирмайди. Масалан, табиатшунослик инсониятга дунёни билиш борасида чексиз имкониятлар яратаётгани кенг эътироф этилган 1916 йилда Жеймс Льюба ўз тадқиқотларида АҚШ олимларининг 40% Худога ишонишини асослаган. 90-йилларнинг охирида америкалик тарихчилар Э.Ларсон ва И.Уитхем томонидан ўтказилган янги тадқиқотларда XX асрда амалга оширилган буюк кашфиётлар ва фан ютуқлари таъсирида олимлар дунёқараши қай даражада ўзгарганини аниқлашга қарор қилдилар. Шу боис уларнинг АҚШда тасодифий

¹ Ал-Фаробий Фозил одамлар шахри. –Тошкент: Шарк, 1999 – Б.93-94

танланган ижтимоий фанлар намояндалари ва табиатшунослик вакиллари орасида ўтказган сўрови олимларнинг 40% айтишидек Худонинг наъриги дунёда ҳаёт мавжудлигига ишонинини кўрсатади. Бунда Худонинг ишонмайдиганлар ва атеистлар (Худонинг борлигига шикор этувчилар) сони ҳам деярли ўзгарган эмас ва бугунги кунда, айтилгидек, тахминан 45 ва 15% ни ташкил этади.

Давр, мамлакатлар ва қитъалардан қатъий назар, диний дунёқарашнинг яшовчанлиги ҳақидаги умумий хулоса Ўзбекистонда ҳам мавжуд. XX асрда қарийб 80 йил динни «фош қилиш» учун мавжуд барча далиллардан фойдаланган курашчан атеизм шароитида яшagan Ўзбекистонликлар орасида мамлакат аҳолисининг учдан икки қисми ўзини диндор деб ҳисоблаган.

Диний эътиқодларнинг тарихий шакллари

Инсоният тарихига кўп сонли турли-туман динлар маълум. Хусусан, маданият ва билимлар даражаси жуда паст бўлган инсон ўзига қудратли, ёт ва сирли бўлиб туялган табиатнинг фавқуллодла кучларига қаршилик кўрсата олмаган ибтидоий жамоа даврида диннинг анча содда шакллари: фетишизм, анимизм, тотемизм, магия ва бошқалар юзага келган.

Фетишизм у ёки бу предметни мўжизакор хислатларга, одамлар ҳаётига таъсир кўрсатиш қобилиятига эга деб ҳисоблайди. Бундай предмет илоҳийлаштирилади, сиғиниш ва топиниш объектига айланади.

Анимизм (лот. anima – жон) – нафақат одамлар, балки ҳайвонлар, предметлар ва борлиқ ҳодисаларини ҳам рух, жон бошқариб туришига ишонишдир. Анимизм нуқтаи назаридан бутун дунё рухли ва жонли.

Тотемизм негизини муайян одамлар гуруҳининг тотем, яъни сиғиниш объекти саналган аجدод деб эълон қилинаётган у ёки бу ҳайвон, ўсимлик, предмет билан умумий келиб чиқишига бўлиши ишонч ташкил этади, зеро тотем мазкур жамоа ёки уруғининг қудратли ҳомийси, ҳимоячиси ҳисобланади, уни озик-овқат ва шу қабилалар билан таъминлайди. (Ҳиндистонда Хонумон маймуни, ситир, Австрияда кенгуру, турли қабилаларда у ёки бу илоҳий предмет).

Магия (юнон. mageia – сеҳргарлик) ҳам ибтидоий дин шаклларида бири бўлиб, табиатнинг оккульт кучларини ва Космос ҳоқонларини уларни бузмасдан, бинобарин, табиатга зўрлик қилмасдан теран билишдир. Е.Блаватская фикрича, «магия» сўзи табиат ҳақидаги олий билимни ва уни ўрганишни, унинг яширин кучларини, ҳар бир элементнинг негизини белгиловчи сирли, оккульт ҳоқонларини

теран тушуннишни англатади. Бу сўз қадимги Олий қоҳинлар унвонидан келиб чиққан бўлиб, уларни Маха, Маглар ёки Магинслар деб, заросизм издошларини эса – Магистрлар («Мех аһ» ўзагидан - «буюк, билувчи, доно») деб атаганлар. Магия деганда қадимда «ёруғликка сиғиниш» сифатида машхур бўлган ибодатхонадан ташқарида сиғинишни ёки жаҳолат ва риёнинг зидди сифатидаги илоҳий маънавий донишмандликни тушунганлар. Магия ва афсунгарлик оддий одамнинг кундалик ҳаётдаги онги ва тафаккуридан юксакроқ даражадаги онг ости соҳасига боғлиқ бўлган ва руҳиятнинг ботиний қисми билан иш кўрган. Магия инсоннинг яширин қобилиятларидан фойдаланиш ҳақидаги фан ёки таълимот хамдир. У кўп жиҳатдан интуицияга асосланади. Зеро интуиция инсоннинг кўриш ёки эшитиш қобилиятидан кўпроқ даражада информатив хусусиятга эга.

Энергия оқимларининг қутблилиги туфайли магияда икки мўлжал – оқ ва қора магия фарқланади. Қадимги афсоналарга кўра, инсон гуноҳ қилганидан сўнг дунёвий жисм касб этганидек, махфий билимларни ўз ичига олган илоҳий фанлар ҳам уларнинг трансцендентал моҳиятини кўздан яширувчи қаттиқ қобикқа ўралади. Шу тариқа алхимия кимёга, астрология астрономияга айланди.

Диннинг ушбу қадимги шакллари кейинги диний эътиқодлар негизини ташкил этди ва политеизм (кўпхудолик)да ҳам, монотеизм (яккахудолик)да ҳам у ёки бу даражада ўз аксини топди. Улар ҳозирда ҳам қисман мустақил ҳолда мавжуддир.

Тахминан 10 минг йил мукаддам, инсон чорвачилик ва зироатчилик билан шуғулланиб, ўтроқ ҳаёт кечиришга ўтгач, неолетик инқилоб юз берди. Жамият ривожланишининг айни шу босқичида политеизм юзага келди, чунки меҳнатнинг ижтимоий тақсимоти, ҳукмронликка бўйсунуш руҳлар ва санамларга бўлган ишончга эмас, балки худоларга бўлган эътиқодга кўпроқ мос кела бошлади.

Кейинги даврларда давлатчиликнинг вужудга келиши ва ривожланиши, қадимги буюк маданиятларнинг пайдо бўлиши, кулдорлик муносабатларининг шаклланиши, монархиялар ташкил топиши ва шундан келиб чиқадиган яккабошчиликнинг юзага келиши натижасида диний дунёқарашда ҳам бир худога сиғиниш тенденцияси пайдо бўлди. Одамлар кўп сонли худолар орасида куч-қудратда ягона бир худони фарқлаб, шу тариқа дунёвий подшо ҳукм сурувчи реал ҳаёт ҳақидаги ўз тасаввурларини ягона ва қудратли худо яшайдиган нариги дунё билан гўёки мувофиқ ҳолатга келтирдилар. Шу тариқа монотеистик динлар (юнон. *mono* – бир ва *theos* – худо): иудаизм (мил. ав. VII аср), буддизм (мил. ав. VI-V асрлар), христианлик (I аср)

ва ислом (VII аср) вужудга келди. Хуллас, ҳар бир дин маълум фалсафага асосланади.

Айни пайтда мифология негизда пайдо бўлган миллий динлар ҳам ҳозирги кунда амал қилаётганини инкор этиш мумкин эмас. Миллий динлар ҳақидаги маълумотлар мустақил таълимда ўзгартирилиши кўзда тутилган.

Ҳақ диннинг асоси тўғри (аналитик) фалсафадир, ҳақ бўлмаган диннинг асоси эса ёлгон фалсафадир, ёки ёлгон муҳокамалар устига қурилган қарашилардир¹.

Фалсафий дунёқараш

Тахминан 3000 минг йил муқаддам дунёқарашнинг учинчи шакли – фалсафа пайдо бўлиши учун зарур шарт-шароит Европа ва Осиёда деярли бир вақтда юзага келди. *Агар миф ва дин эътиқод ва туйғуларга таянса, фалсафа дунёни ақл ва билимларга таянган ҳолда тушунтиради.*

Фалсафа Ҳиндистон, Хитой, Марказий Осиё ва Қадимги Юнонистонда тахминан бир вақтда дунёни оқилона англаш усули сифатида вужудга келди. Бу вақтга келиб миф ва дин ўзларининг тайёр ва узил-кесил жавоблари билан инсоннинг билимга нисбатан тинимсиз кучайиб бораётган кизиқишини қондира олмади. Шунингдек улар сезиларли даражада ўсган ва мураккаблашган тажриба ва билимларни умумлаштириш, тизимга солиш ва авлодларга қолдириш вазифасининг ҳам уддасидан чиқолмай қолди.

Таникли немис файласуфи Карл Ясперс фикрича, бу даврда (уни файласуф «дунёвий вақт» деб атайти) инсоният ўз ривожланишида катта бурилиш ясаган. Осойишталик ва баркарорлик руҳи билан йўғрилган мифология даври ниҳоясига етди, оқилоналик ва оқилона текширилган тажрибанинг мифга қарши кураши натижасида у аста-секин чекина бошлади. «Жаҳон тарихи ўқини тахминан милoddан аввалги 800, 500 ва 200 йиллар оралигида юз берган маънавий жараён билан боғлаш ўринли бўлса керак, деб ёзади К.Ясперс. – Шу даврда тарихда энг катта бурилиш ясалди. Ҳозирги типдаги инсон ва илк файласуфлар пайдо бўлди. Инсон айрим индивидуум сифатида ўз-ўзида таянч излашга журъат этди. Хитой зоҳидлари, Шарк мутафаккирлари, Ҳиндистон тарки дунёчилари, Юнонистон файласуфлари ва Исроил авлиёлари эътиқоди ўз таълимотининг мазмуни ва ички тузилишига кўра бир-биридан қай даражада фарқ қилмасин, ўз моҳиятига кўра яқиндир. Энди инсон ботиний даражада ўзини дунёга қарши

¹ Ҳотамий С.М. Ислом тафаккури тарихидан. – Тошкент: Минож, 2003. – Б.77.

² Ясперс К. Смысл и назначение истории. – Москва. 1991. – С.32-34.

қўйиши мумкин бўлди. Инсон ўзида унга дунёдан ва ўз-ўзидан юксак-роқ кўтарилиш имконини берувчи ички салоҳиятни кашф этди»².

Юз берган ўзгаришларнинг яна бир сабаби шундаки, мифология олиш, ривожлантириш ва тушунтириш учун навбатдаги мифлар эмас, балки табиий қонуниятлар ва табиий-сабабий боғланишларга мурожаат қилиш талаб этилган илмий билим куртаклари билан тўқнашди. Ппроварднда одамлар дунёқарашда нисбатан қисқа вақт ичида туб ўзгаришлар юз берди; унда билим, тафаккур, таҳлилий фикрлаш тобора муҳимроқ рол ўйнай бошлади, улар сиртдан олинган ахборотни сезгилар ва эмоциялар даражасида идрок этишга асосланган ҳар хил эътиқодларни четга чиқариб қўйди. *Фақат сўзларига ишонини керак бўлган ота, қоҳин, руҳоний ўрнини, саволлар берувчи ва англашга чорловчи муаллим файласуф эгаллади. У шубҳа уруғини сочиб, қизиқиш уйғотди ва: «Ишонма, балки ўзинг фикр қил!», дея даъват этди.*

Файласуф тафаккурни хурофот ва бидъатлардан тозалаб, уни эркинлаштирди ва мифологик ёки диний дунёқарашга мутлақо хос бўлмаган танқидий фикрлаш қобилиятини ривожлантирди. *Аждодлардан мерос қолган «доншмандлик» манбаи саналувчилар, тайёр билимлар ва шак-шубҳасиз ҳақиқатларни эътиқод сифатида қабул қилишига чорловчилардан фарқли ўлароқ, файласуф саволларни таърифлашни ва аввало соғлом фикр ва ўз ақл-заковатининг кучига таяниб, уларга жавоб қидиришни ўргататди.*

Демак, *фалсафа дунёқараш шакли сифатида оламни инсон ва дунёнинг ўзаро муносабатлари нуқтаи назаридан ўрганади. Дунёқараш объекти – бутун дунё, бироқ унинг предмети – табиат дунёси ва инсон дунёсининг ёки, макрокосмос ва макрокосмоснинг ўзаро муносабатидир. Бундан инсоннинг дунёдаги ўрни қандай? Умуман, дунёнинг ўзи нима? Инсон ҳаётининг мазмуни нимадан иборат? Вақт, макон ва ҳаракат нима? каби муаммолар доираси келиб чиқади.*

Аmmo бу муаммолар дунёқарашнинг фалсафий шаклини ҳам қизиқтиради. Бу ҳолда фалсафанинг диндан фарқи нимада?

Бу ерда биз аввало шунини қайд этишимиз мумкинки, *фалсафа дунёни ўзлаштиришининг назарий усуллари қаторига киради. Назарий усул объектдан онгли равишда «узоклашади». Дунёга назарий муносабат субъекти – дунёни тушунчалар ёрдамида англашга ҳаракат қилаётган инсон. Фалсафа дунёни фикрда, сўзда гавдалантиради. Фалсафанинг ҳар қандай шакли бундай имкониятга эга. Бинобарин, дунё ҳақидаги фалсафий тасаввур замирида билим ётади. Айни вақтда, фалсафа бу билим инсон дунёсига ташланган бир назар экан-*

лигини тушунади. Шу сабабли у дунё ҳақидаги билим билан бир каторда инсоннинг дунёга муносабатини ҳам шакллантиради. Динда эса этикод устувор бўлиб, унда фақат Худога мухаббат тан олинади, билим эса иккинчи даражали ҳисобланади.

Дунёнинг фалсафий манзарасида борлиқ тушунчаси бош тамойил сифатида амал қилади. Айни шу тушунча ёрдамида инсон ўзининг дунёдаги ўрнини англаб етишга ҳаракат қилади.

Борликни фалсафий тушунишдан кўп сонли нарсалар, жараёнлар, ҳолатлар, структуралар, тизимларнинг барча шаклларини ўз ичига олган яхлит бир бутун дунё ҳақидаги тасаввур келиб чиқади. Борлиқ шаклларининг ранг-баранглиги бу шаклларни бирлаштирувчи нарса борми, бутун чексиз ранг-баранг дунёнинг бирлиги тўғрисида сўз юритиш мумкинми? деган саволни ўртага ташлашни назарда тутати. Бундай бирлик ҳақидаги ғоя барча мавжуд нарсаларнинг умумий негизи тўғрисидаги тасаввурнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Бу тасаввурни белгилаш учун фалсафада субстанция категорияси қабул қилинган. Бу категория ўзини намоён этувчи нарсалар, ҳодисалар, воқеалар ва жараёнларнинг ички бирлигини қайд этади. Шундай қилиб, субстанция нафақат умумий-изчил тамойил, балки фаоллик функцияси сифатида ҳам тушунилади.

Дунёни фалсафий идрок этишининг ўзига хос хусусияти, дунёни билиш, сезиш, кўриш ва тушунишининг бутунлай янги соҳаси— фалсафа вужудга келишида намоён бўлади. Дарҳақиқат фалсафа — бу нафақат у ёки бу одам дунёқарашининг шакли, балки ижтимоий онг шакли, одамлар борлиги ва билишининг умумий тамойиллари, уларнинг дунёга муносабати акс этувчи, табиат, жамият, тафаккурнинг энг умумий қонунлари кашф этилувчи ва таърифланувчи маънавий фаолиятдир. Ўрни бу дунёга ва инсоннинг ундаги ўрнига нисбатан қарашларнинг умумий тизимидир. Бундай қарашлар замирини саволлар ва инсоннинг уларга жавоб топиш истаги ётувчи оқилона йўл билан олинган билимлар мажмуини ташкил этади. Аммо билиш шундай бир табиатга эгаки, бир саволга жавоб кўпинча бошқа кўп сонли саволларни юзага келтиради ва баъзан муаммога нафақат ойдинлик киритмайди, балки уни янада чигаллаштириб, инсоннинг қизиқувчанлигини оширади ва янги тадқиқотларга даъват этади. Хуллас, бунда ижод, тинимсиз изланиш, янгиликка интилиш муҳим ўрин эгаллайди.

Агар мифология ва динда жавобга урғу берилса, билишнинг бутун мазмуни унда мужассамлашса, фалсафада савол, масала биринчи ўринда туради. У тўғри ва яхши таърифланган бўлса, муам-

монинг моҳияти аниқ акс этади. Савол, масала инсонни ижодга рағбатлантиради, токи унга қониқарли жавоб олиниб, ҳақиқатнинг таъғиса етилганига ишонч найдо бўлмагунича инсонни изланишига даъват этади. Бунда саволнинг ўзи, муаммонинг қўйилиши жавобдан кам аҳамият касб этмайди, баъзан ундан ҳам муҳимроқ деб каралади.

Фалсафа, гарчи муайян натижаларга, мукамал таърифларга, узил-кесил хулосаларга интилса-да, лекин шунинг ўзи билан қифояланмайди. Фалсафани аввало инсон маданияти соҳасида юз бераётган, турли қарама-қаршилиқлар ва ўзаро таъсирлар билан узвий боғлиқ ва айни вақтда ўзга соҳаларга ўтиш ва уларда гавдаланиш қобилиятига эга бўлган маънавий жараён сифатида тушуниш лозим.

Бундан хулоса шуки, *фалсафий мушоҳада юритиш савол бериш, шубҳа қилиш, жавоблар излаш ва ечилган деб ҳисобланган, шак-шубҳасиз бўлиб туюлган масалаларга қайтиш демакдир*. Фалсафа учун «боқий», узил-кесил аниқланган ҳақиқатлар, «нокулай», «илмоқли» саволлар ёки ман этилган мавзулар мавжуд эмас. *Фалсафа саволлар бериш, нарсалар ва ҳодисалар моҳиятини англашга уриниш орқали билиш доирасини кенгайтиришига ҳаракат қилади*.

Хуллас, *фалсафа ҳақиқат қандай бўлса, уни шундай ифодалаб кўрсатишидир, дин эса – унинг рамзий, тимсолий акс этиши*. Фалсафага асос ва моҳият, динда тимсол ва шакл устувор аҳамиятга эга. Диалектик мунозара усули жамиятнинг кам сонли аёнлари учун керак. Ваҳий йўлидаги ифода – халқ оммасининг идроки, тарбия ва таълимни учун керак.

Илмий дунёқараш ва унинг ривожланиш босқичлари

Илмий дунёқараш ижтимоий тараққиётнинг муайян босқичида инсон эҳтиёжларига жавоб сифатида шаклланган дунёқараш шакли бўлиб, у билимга таянади. Фан билимнинг мустақил соҳаси, илмий дунёқараш шакли сифатида фақат XVII-XVIII асрларда тўла шаклланди. Муайян даражада шартлилиқ билан шунини айтиш мумкинки, бу И.Ньютон классик механиканинг асосий қонунларини таърифлаб, шу тарнка табиатшуносликнинг бўлими – асослари асрлар мобайнида шаклланган бош тамойиллари эса бундан юз йилча муқаддам, аввало Галилео Галилей томонидан таърифланган классик механиканинг шаклланишига якун ясаганидан кейин юз берди. Фаннинг моҳиятини тушунишга нисбатан икки асосий ёндашув, унинг кенг ва тор талқинлари шаклланган.

Кенг (йигма) маънодаги фан – бу бутун инсон фаолияти соҳаси бўлиб, унинг вазифаси борлиқ ҳақидаги объектив билимларни ўрганиш

ва илмий назарий тизимга солишдан иборатдир. Бу ерда “фан”, “олим” тушунчалари муайянлаштирилмайди ва умумий, йиғма тушунчалар сифатида талқин қилинади. “Фан” тушунчаси фалсафага татбиқан кўпинча айни шу контекстда қўлланилади, файласуфлар эса олимлар деб аталадики, бу қисман ўринлидир.

Муайян фанлар, масалан, физика, кимё, биология, тарих, математикани ифодалаш учун «фан» тушунчасига торроқ, бинобарин, изшироқ маъно юкланади. Бу ерда фанга аниқ таъриф берилган, олим эса тор мутахассис, муайян билим ифодачиси ҳисобланади. У шунчаки олим эмас, балки доим ва албатта ё физик, ё химик, ё тарихчи, ё бошқа фан вакилидир. Айни ҳолда фан муқаррар тарзда табиат, жамият, тафаккурнинг у ёки бу объекти (ҳодисаси) ҳақидаги илмий билимларнинг катъий тартибга солинган, изчил тизимидан ташкил топади.

Бундай фанларнинг ҳар бири фақат уларнинг ўзигагина хос бўлган махсус қонунлар ва методларга, мазкур фан учун ягона бўлган тил, категориялар апарати ва ҳоказоларга эга бўладикки, бу юз берган жараёнларни тўғри тавсифлаш ва тушунтириш, ҳозирги даврни тўғри тушуниш ва билимларнинг тегишли соҳасида албатта юз берадиган ёки муайян шароитда юз бериши мумкин бўлган воқеалар ёки жараёнларни маълум даражада аниқ башорат қилиш имконини беради. У ёки бу фаннинг мазмуни ҳам, у эришган натижалар ҳам барча маданиятлар ва халқлар учун ягона бўлиб, айрим олимнинг ёндашуви, нуқтаи назари ёки дунёкарашига мутлақо боғлиқ эмас. Улар мазкур соҳада келажак учун ўзлаштириш лозим бўлган, вақт ва амалиёт синовидан ўтган билимлар йиғиндиси сифатида авлоддан-авлодга ўтади.

Фалсафада эса қадимда донишмандлик мухлисларининг сон-саноксиз саволларига тажриба йўли билан олинган баъзи бир оқшона жавоблар мавжуд бўлган. Бу жавобларни ҳаққоний, яъни амалиёт синовидан ўтган, кундалик ҳаётда ўз тасдиғини топган, аниқ билим деб номлаш мумкин. Бундай жавоблар масала «ёпилиши», кун тартибидан чиқарилишига сабаб бўлган, бошқача айтганда, аниқ таърифланган ва бошқа жавобларни истисно этган.

Бунга жуда кўп мисоллар келтириш мумкин. Масалан, ҳар қандай учбурчак бурчакларининг йиғиндиси 180 градусга тенглиги ёки суюқликка солинган жисмга сиқиб чиқарилган суюқлик оғирлигига тенг куч таъсир кўрсатиши аниқлангани заҳоти бу масалалар ўзининг «очик» хусусиятини йўқотган, яъни улар ўзининг бошқа вариантларни истисно этадиган аниқ ечимини топган. Бу мазкур масалалар

атрофида ҳар қандай қўшимча мушоҳада юритиш фойдасизлиги туфайли ўзининг ҳар қандай аҳамиятини йўқотганлигини англаган. Ечилган масалалар ва муаммолар эса аниқ, ишончли билим даражасига ўтган ва шу даврдан эътиборан ўзининг фалсафий тусини йўқотган. XX асрда таниқли немис фйласуфи К.Ясперс бу муҳим қондани таърифлар экан, шак-шубҳасиз асослардан бирини ҳар ким эътироф этгудек бўлса, у шу тариқа илмий билишга айланади ва бундан буён фалсафа ҳисобланмайди, балки билимнинг муайян соҳаларига тегишли бўлади, деб қайд этди.

Шундай қилиб, *азалдан яхлит ва бўлинмас дастлабки билим сифатида амал қилган фалсафа заминида ўша замонлардаёқ амалий хусусият ва тегишли йўналишга эга бўлган билим соҳаларидан фаол шакллана бошлади. Шу тариқа аста-секин табиатшунослик вужудга келди, муайян фанлар (математика, геометрия, физика, тиббиёт, астрономия, тарих ва бошқалар) шаклланиб, ўз шакл-шамойилини қасб этди ва мустақил тус олди.* Айни шу маънода фалсафа барча фанларнинг асоси ҳисобланади. Бу фанлар фалсафадан ажралиб чиққач, кейинчалик илмий билимнинг табақаланиши жараёнида баъзан парчаланиб, ўз тадқиқот предметини янада торайтиради ва муфассаллаштиради. Улар таҳлилининг теранлиги ва нарсалар моҳиятини англаш даражаси ортса, айни вақтда ўрганилаётган масалалар доираси тораяди.

Илмий дунёқарашнинг ривожланиши фан тараққиётини белгилаб берди. Фан икки катта давр ва бешта босқичда ривожланди. Биринчи давр дастлабки фан ва иккинчи давр ҳақиқий фан деб номланди. Дастлабки фан уч босқичда - антик давр, Ўрта асрлар, Уйғониш давларидаги ижтимоий муносабатлар жараёнида ривожланади ва фан ривожланишининг эмбрионал даври деб ҳисобланади, ҳақиқий фан уч босқичда намоён бўлади.

Дастлабки фан даври ва ilk фан босқичи. Милоддан аввалги I минг йилликдан XVI асргача бўлган давр ilk фан босқичидир. Бу босқичда асрлар мобайнида авлоддан-авлодга ўтиб келган, ҳаёт тажрибаси ва меҳнат фаолияти жараёнида олинган амалий билимлар билан бир қаторда жуда умумий ва мавҳум мушоҳадаларга асосланган назариялар хусусиятига эга бўлган табиат ҳақидаги дастлабки фалсафий тасавурлар (натурфалсафа) вужудга кела бошлаган. Илмий билим куртаклари натурфалсафа доирасида унинг элементлари сифатида шаклланган. Математик, астрономик, тиббий ва бошқа масалаларни ечишда фойдаланиладиган маълумотлар, усуллар ва методлар жамланиши билан фалсафага тегишли бўлимлар вужудга келган ва кейин-

чалик айрим фанлар: математика, астрономия, тиббиёт ва ҳоказоларга ажралиб чиқган.

Жумладан, Аристотелнинг фалсафий асарларида физика, зоология, эмбриология, минералогия, география каби фанларнинг куртакларига дуч келиш мумкин. Милoddан аввалги III-II асрларда фалсафий билим таркибида статистик механика, гидростатика, геометрик оптика (хусусан, кўзгулар ҳақидаги алоҳида фан — «катоптрика») фарқланади ва нисбатан мустақил аҳамият касб этади. Марказий Осиё мутафаккирлари ал-Ҳоразмий математика, ал-Фарғоний астрономия, ал-Беруний минералогия ва география, Ибн Сино тиббиёт, Мирзо Улуғбек астрономия, Алишер Навоий адабиёт илми ривожига муносиб ҳисса қўшди ва улар ижоди маҳсуллари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Бироқ бу фанларда айрим тасодифий кузатишлар ва амалиёт маълумотлари умумлаштирилади-ю, лекин экспериментал методлар ҳали қўлланилмайди, аксарият назарий қондалар эса асоссиз ва текшириб бўлмайдиган спекуляциялар маҳсули ҳисобланади. Аммо шу даврда вужудга келган фалсафий билим қисмлари сифатида талқин қилинишда давом этган.

Шу нарса диққатга сазоворки, XVII аср охирида Ньютон ўзининг физика асосларини яратган «Натурал фалсафанинг математик асослари», - деб номланган асарини эълон қилган. Шундай қилиб даставвал фалсафадан алоҳида фаолият соҳаси сифатида мавжуд бўлмаган: у асосан фалсафа доирасида, илмий билимларнинг бошқа манбаи — ҳаёт амалиёти ва ҳунармандчилик санъати билан бир вақтда ва у билан жуда заиф алоқада ривожланган.

Айни пайтда, бу даврда Қадимги Юнонистонда “Платон академияси” (2013 йишда Платон академиясига 2400 йиш тўлиши билан XXIII Жаҳон Фалсафа Конгресси Грециянинг Афина шаҳрида ўтказилди), Марказий Осиёда “Маъмун академияси” ташкил этилган, илмий билим ривожига муайян ютуқларга эришилган бўлсада, маданиятнинг алоҳида шакли сифатида фан пайдо бўлишидан олдинги «эмбрионал» даври ҳисобланади.

Ҳақиқий фан даври тўрт босқичда намоён бўлади. Фан тараққиётининг биринчи босқичи XVI-XVII асрлар — I илмий шикшоб даври бўлиб, у классик фан босқичи деб номланади ва XIX асргача давом этади. У Коперник ва Галилей тадқиқотларидан бошланиб, Ньютон ва Лейбницнинг физика ва математика соҳасидаги фундаментал асарлари билан ўз чўққисига кўтарилган. Фаннинг буюк ижодкорлари Галилей ва Ньютон яшаган давр — кашфиётлар, шунингдек схоластика

ва диний дунёкараш догматизмга қарши кураш олиб борилган романтик даврдир.

Бу даврда ҳозирги вақт табиатшунослигининг асослари яратилган. Хунармандлар, табиблар, алхимиклар томонидан қўлга киритилган айрим далиллар тизимли таҳлил қилиниб, умумлаштирила бошлаган. Илмий билим тузишнинг табиат қонунларини математик таърифлаш, назарияларни тажрибада синаш, тажрибада асосланмаган диний ва натурфалсафий доғмаларга танқидий қараш билан боғлиқ бўлган янги меъёрлар ва идеаллар вужудга келган. Фан ўз методологиясини яратган ва амалий фаолият эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлган масалаларни ечишга тобора фаолроқ йўналтирилган. Фан ўзининг янги методологиясини яратиб, амалиёт руҳи билан суғорилгани сари — фалсафадан узоқлаша бошлайди. Бу даврда фан фалсафий, диний, теологик ақидалардан қатъий назар ривожланиши мумкин бўлган илмий билимлар тизими сифатида тушунила бошлайди. Натижада фан фаолиятнинг алоҳида, мустакил соҳасига айланади. Профессонал олимлар пайдо бўлади, уларни тайёрлаш амалга оширилувчи университет таълими ривожланади. Ўз фаолияти, мулоқот ва ахборот айирбошлашнинг алоҳида шакллари ва қоидаларига эга бўлган илмий ҳамжамият вужуд келади.

XVII асрда дастлабки илмий академиялар: Лондон киролик жамияти (1660), Париж Фанлар академияси (1666) ташкил топади. Кейинроқ Берлинда (1700), Санкт-Петербургда (1724), Стокгольмда (1739) ва Европанинг бошқа пойтахт шаҳарларида илмий академиялар таъсис этилади. Бу академияларнинг энг йириги - Лондон киролик жамияти бўлиб, у ташкил этилган пайтда 55 аъзодан иборат бўлган. Париж Фанлар академияси 21 киши билан иш бошлаган. Санкт-Петербург академиясининг аъзолар штатида дастлаб 11 киши белгиланган. Европа мамлакатларида XVIII аср бошига келиб олимлар сонини бир неча минг кишига етган, чунки илмий журналларнинг (бу даврда бир неча ўн илмий журналлар нашр этилган) тиражлари минг нусагача борган. 1825 йилда немис кимёгари Ю.Либих илмий лаборатория ташкил қилади ва у олимга кўп миқдорда даромад келтира бошлайди.

XIX аср охири XX асрнинг бошлари ноқлассик фан босқичи деб аталади. XIX-XX асрлар чегарасида амалга оширилган инқилобий кашфиётлар бир қанча фанларнинг асосларини ларзага солади. Математикада тўпламлар назарияси ва математик тафаккурнинг мантикий асослари танқидий таҳлил қилинади, бир қанча янги фанлар вужудга келади. Физикада классик физиканинг фалсафий асосларини қайта

кўришга мажбур қилган фундаментал назариялар – нисбийлик назарияси ва квант механикаси яратилади. Биологияда генетика ривожланади. Тиббиёт, психология ҳамда инсон ҳақидаги бошқа фанларда янги фундаментал назариялар пайдо бўлади. Илмий билимнинг шакл-шамойилида, фан методологиясида, илмий фаолиятнинг шакл ва мазмунида, унинг меъёрлари ва идеалларида оламшумул ўзгаришлар юз беради. Бу даврда генетика ва кибернетика юналишларини очди.

XVIII асрнинг ўрталарида жаҳонда фан билан шуғулланувчи кишилар 10 минг кишидан ошмаган бўлса, XIX аср охирига келиб олимлар сони 100 минг кишига етади. XIX асрда фан ижтимоий меҳнатнинг мустақил тармоғига айланади ва у билан университетлар ва институтларнинг махсус факультетларини тамомлаган «дунёвий» профессионал олимлар шуғулланади. Агар 1850 йилда жаҳонда мингга яқин илмий журналлар нашр этиладиган бўлса, 1950 йилга келиб уларнинг сони 10 мингдан ошади. XIX аср охирига келиб илмий лабораториялар сони кўпаяди. Фан тижоратчилар, тадбиркорлар эътиборини ўзига тобора кўпроқ торта бошлайди. Улар олимларнинг ишлаб чиқариш, саноат аҳамиятига молик бўлган ишларини маблағ билан таъминлай бошлайдилар.

XIX асрнинг 70 йилларида фан ривожланишида янги постклассик босқич бошланади, чунки мазкур аср бўсағасида фанда инқилоб юз беради. XIX-XX асрлар чегарасида амалга оширилган инқилобий кашфиётлар бир қанча фанларга ижтимоий таъсир этди. Математикада тўпламлар назарияси ва математик тафаккурнинг логик асослари танқидий таҳлил қилинади, бир қанча янги фанлар вужудга келади. Физикада классик физиканинг фалсафий асосларини қайта кўришга мажбур қилган фундаментал назариялар – нисбийлик назарияси ва квант механикаси яратилади. Биологияда генетика ривожланади. Тиббиёт, психология ҳамда инсон ҳақидаги бошқа фанларда янги фундаментал назариялар пайдо бўлади. Илмий билимнинг шакл-шамойилида, фан методологиясида, илмий фаолиятнинг шакл ва мазмунида, унинг меъёрлари ва идеалларида оламшумул ўзгаришлар юз беради.

XX асрнинг иккинчи ярми фанни янги инқилобий ўзгаришларга олиб келади. Бу ўзгаришлар кўпинча фан-техника инқилоби сифатида тавсифланади. Бу ўзгаришлар шу билан боғлиқки, Иккинчи жаҳон урушидан кейин иқтисодий ривожланган мамлакатларда фан ютуқлари илгари мисли кўрилмаган миқёсда амалиётга – саноат, кишлоқ хўжалиги, соғлиқни сақлаш, кундалик ҳаётга жорий этилади. Фан энергетикада (атом электростанциялари), транспортда (автомо-

билсозлиқ, авиация), электроникада (телевидение, телефония, компьютерлар) улкан ўзгаришлар ясайди. Фаннинг ривожланиши энг янги ҳарбий техникани яратишнинг асосий омилига айланади ва «икки лагер»нинг урушдан кейинги қарама-қаршилиги шароитида авж олган куrollаниш пойгаси йирик давлатларни илмий-техникавий тадқиқотларга улкан маблағларни сарфлашга мажбур қилади.

XX асрнинг сўнги ўн йилликларида фан техника тараққиёти ахборот (компьютер) инқилоби босқичига қадам қўйди. Бу босқичнинг ўзига хос хусусияти шундаки, ахборот жамият ривожланишининг муҳим ресурсларидан бирига айланди. Шу тариқа фан билан боғлиқ юксак технологиялар ва улар билан муштарак таълим эндиликда ҳар қандай жамиятнинг цивилизацион ривожланиш даражасини белгиламоқда. Илмий кашфиётлар ва уларнинг амалга татбиқ этилиши ўртасидаги масофа мумкин қадар қисқаради. *Илгари фан ютуқларидан амалда фойдаланиш усуллари топиш учун 50-100 йил вақт сарфланган бўлса, эндиликда бунга 2-3 йилда ёки ҳатто бундан ҳам қисқароқ вақт ичида муваффақ бўлинмоқда.*

Давлат ҳам, хусусий фирмалар ҳам фан ривожланишининг истиқболли йўналишларини қўллаб-қувватлашга катта харажатлар қилиши табиий ҳол бўлиб қолди. Натижада XX асрнинг охирида фан жадал суръатларда ўсиб, ижтимоий меҳнатнинг муҳим тармоқларидан бирига айланди. «Катта фан» даври бошланди. Кўп сонли илмий муассасалар ишига сон-саноксиз одамлар оммаси жалб қилинди. Олим касби кам учрайдиган касб бўлмай қолди. Ҳозирги вақтда илмий фаолият ўзларини кизиқтирган муаммоларни ечишга бунинг бутун хавф-хатарини ўз бўйнига олиб қўл урган айрим мутафаккирларнинг машғулоти эмас, балки буюртмага, режали топшириққа биноан ишлайдиган, уни белгиланган муддатда бажариш ва ўз иши ҳақида ҳисобот беришга мажбур бўлган йирик жамоаларнинг иши. Ҳозирда илмий меҳнат – индустриал меҳнатнинг бир тури бўлиб фан билан шуғулланувчи кишилар ҳозир «илмий ходимлар» деб аталмоқда.

Ҳозирги замон фани Катта фан деб аталади. XX аср охирида ер юзидаги олимлар сони 5 млн. кишидан ошган бўлса, XXI асрнинг биринчи ўн йилигида 6 миллиондан ошиб кетди. Фанда 15 минг йўналиш ва бир неча юз минг илмий журналлар мавжуд. Янги энергия манбалари ва ахборот технологиялари – ҳозирги замон фанининг истиқболли йўналишлари. Фаннинг интернационализациялашуви тенденциялари кучайиб бормоқда, фаннинг ўзи фанлараро комплекс таҳлил предметиға айланмоқда. Уни ўрганишга нафақат фаншунослиқ,

фан фалсафаси, балки социология, психология ва тарих ҳам киришмоқда.

Бу даврда фаннинг ўрни ва аҳамияти тинимсиз ўсиб борди. Натижада уни ички дифференциациялашнинг янги шкаласига эҳтиёж туғилди. Катта фанда айрим олимлар эвристик изланиш фаолиятига – янги ғояларни илгари суришга, айрим олимлар аналитик ва экспликацион фаолиятга – мавжуд ғояларни асослашга, баъзи олимлар – уларни текширишга, яна бир тоифа олимлар эса – олинган илмий билимни амалга татбиқ этишга кўпроқ мойил эканлиги аён бўлиб қолди.

Социологларнинг ҳисоб-китобларига кўра, фан билан аҳолининг фақат 6-8% шуғулланишга қодир. Баъзан тадқиқотчилик фаолияти ва олий таълимни қўшиб олиб бориш фаннинг асосий ва эмпирик жиҳатдан аниқ белгиси ҳисобланади. Бу фан касбий фаолиятга айланиб бораётган шароитда жуда ўринлидир. Илмий-тадқиқотчилик фаолияти зарур ва барқарор ижтимоий-маданий анъана сифатида эътироф этилади. Бу фаолиятсиз жамият нормал мавжуд бўлиши ва ривожланиши мумкин эмас. Фан ҳар қандай маърифатли давлат фаолиятининг устувор йўналишларидан бирини ташкил этади.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, Ўзбекистонда фаннинг барча соҳалари ривожланишига алоҳида эътибор қаратилди. Хусусан, Ўзбекистон республикаси Фанлар академияси (ЎзФА) мамлакатимизнинг бош илмий ташкилоти бўлиб, унинг таркибда 36 та илмий тадқиқот муассасалари, 4та давлат музейи, 3 та ҳудудий бўлим: Хоразм Маъмур академияси, Қорақолпоғистон ва Самарқанд бўлими, 4 та Андижон-Наманган, Бухоро, Фарғона, Қашқадарё ва Сурхондарё илмий бўлимлари қиради, бугунги кунда уларнинг моддий техника базаси янги технологиялар билан таъминланди.

2007 йилнинг 2 октябрида ЎзФА “Астрономия” институтининг олимлари Б.Хафизов ҳамда А.Сергеевлар томонидан Майданак баланд тоғ обсерваториясида (Қашқадарё вил.) кашф қилинган кичик сайёра 2010 йилда Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислам Каримовнинг таклифига кўра қадимийшаҳар “Самарқанд” номи билан аталди ва у АҚШнинг “Гарвард кичик сайёралар” форумида “210271” рақами билан рўйхатга олинди, ҳамда Ўзбекистония, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Беруний, ал-Хоразмий каби кичик сайёралар қаторидан ўрин олди. 2013 йилда Япония олимлари томонидан кашф қилинган навбатдаги кичик сайёрага “Майданак” деб номланиши ўзбек илмининг жаҳонда эътироф этилишининг ифодасидир. Шунингдек, Ўзбекистонда Куёш энергия-

сидан фойдаланиш бўйича катта илмий тадқиқот ишларининг олиб борилиши бир томондан келгусидаги энергия танқислигини олдини олишга йўналтирилган саъй ҳаракат бўлса, иккинчи томондан ўзбек олимларининг юксак илмий салоҳиятидан дарак беради.

Бу жараёнлар фан ривожланишида ва унинг жамият билан ўзаро таъсирида янги босқични мегацивилизацияда технофан ривожини бошлаб берди. Ҳозирги кунда бозор талабларига жавоб берадиган технофан (фан ва технологияларнинг симбиози) пайдо бўлди. Технофаннинг ривожини, яъни олимларнинг фойда келтирадиган кашфиёт ва ихтиролари учун тадбиркорларнинг сармояларини жалб этишга алоҳида эътибор қаратилди.

Фан ривожланишида дунёнинг холоном манзараси шаклланди, оламни билишда эзотерик ва илмий билимлар уйғунлашди. 1991 йилда дунёда Интернет тармогининг, 2001 йилда Айпетнинг пайдо бўлиши билим эгаллаш, уни тарқатиш ва ундан фойдаланиш имкониятларини кенгайтирди. Технофан ва анъанавий тадқиқотлар олиб боришда миллий илмий дастурлар ва уларнинг миллат манфаатлари нуқтаи назардан қўллаш масаласи долзарб аҳамиятга эга бўлди. Бу дунёда рақамли технологиялар даврини бошлаб берди. Шу нуқтаи назардан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикаси янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармонида таълим, фан ва ишлаб чиқариш интеграциясини таъминлаш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг рақобатбардошлигини ошириш, бу фаолиятни амалга оширадиган янги авлод интеллектуал ёшлар элитасини тарбиялаш вазифалари белгиланганлиги Ўзбекистон тараққиётида давр руҳининг ифодасини намоён этади. Олий таълим тизимини янада такомиллаштириш, хориж таълим муассасалари билан ҳамкорликда илмий тадқиқот ишларини олиб бориш, талаба ва профессор-ўқитувчиларнинг академик мобиллигини ташкил этиш бу соҳадаги фаолиятнинг бошланишидир. Агар XX асрда Ўзбекистонда жами 20 та олий таълим муассасаси фаолият олиб борган бўлса, мустақиллик йилларида уларнинг сони 82 тага етди. 2017 йилда олий таълим тизимида бошланган чуқур ислохотлар натижасида 2020 йилда олий таълим муассасаларининг сони 129 тага етди, шулардан 8 та хусусий ва 24 та хорижий олий таълим муассасаларининг филиалларидир. Агар шу олий таълим тизимида Ўзбекистон ёшларнинг фақат 10 фоизи таълим олиш имкониятига эга бўлган бўлса, ҳозирги кунда 35% етди ва бу кўрсаткич йилдан – йилга ошнши кўзда тутилмоқда.

Фан ва фалсафанинг мутаносиблиги ва фарқи

Фан ривожланишининг юксак даражасига эришган бўлса-да, лекин амалда фалсафа билан узвий боғлиқ бўлиб қолмоқда. Улар фаол ўзаро таъсирга киришиб, бир-бирининг ривожланишига самарали таъсир кўрсатмоқда. Бу ҳол шу билан изоҳланадиги, фалсафа далилларга, синовдан ўтган илмий маълумотларга таяниб, ўзининг мавҳум гоъяларини борлиқ билан таққослаш имкониятига эга, фан эса, далилларни қайд этиш ва тавсифлаш билан чекланмай, янада асослироқ хулосалар чиқариш имкониятини қўлга киритади.

XXI аср бошига келиб жаҳонда умумий етти ярим миллиард аҳолининг қарийб олти миллиони олимлардир. Тахминан шунча одам фанга хизмат кўрсатувчи меҳнат билан банд (лаборантлар, техник ходимлар, нашриётларнинг ходимлари ва х.к.). Ерда қадим замонлардан бошлаб то XXI асрнинг бошига қадар яшаган олимларнинг умумий сонини олсак, уларнинг ўндан тўққиз қисми бизнинг замондошларимиз эканлиги аён бўлади. Ривожланган мамлакатларда илмий ходимлар сони меҳнатга қобилиятли аҳолининг қарийб 10% ни ташкил қилади, фанни таъминлашга миллий даромаднинг 10-5% дан кўпроғи сарфланади.

Ҳозирги замон фани жамият, техника, иктисодиёт, маданият, турмуш ва кундалик ҳаётни йўлга солувчи қудратли кучга айланди. Айни вақтда одамлар бугун фаннинг қудратинигина эмас, балки у билан боғлиқ бўлган хавфларни ҳам яхши англайдилар. Ҳозирги дунё ўз ютуқлари учун фан олдида масъулиятли. Шунинг билан олиш лозимки, ҳозирги замонда жамият кўп жиҳатдан фаннинг улкан ютуқлари туфайли ўзини ўзи йўқ қилиш ёқасига келиб қолди. Олим М.Шеллер “Тарихда инсон ҳали ҳеч қачон ўзи учун ҳозиргидек улкан муаммо бўлган эмас”¹ - деб таъкидлаганида айнан фан тараққиётининг баъзи оқибатларини назарда тутган бўлиши мумкин. Бироқ, бу илмий тараққиётни тўхтатиш керак, дегани эмас. Аммо илмий изланишни инсоний, ахлоқий муносабатга бўйсундириш ва балки унинг қайсидир йўналишларини чеклаш зарурлиги тўғрисидаги масала кун тартибига кўйилмоқда. Илмий изланишнинг инсонпарварлашуви, унинг йўллари ва оқибатларига ахлоқий муносабат – бу давримизнинг муҳим муаммоларидир. Шу боис, Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек, “Заҳматқаш инсонларнинг илмий ва ижодий изланишларини ҳар томонлама қўллаб қувватлаш, улар учун зарур шарт-шароитлар яратишни биз ўзимизнинг бирламчи вазифамиз сифатида

¹ Шелер М. Положение человека в космосе. – Москва. Наука, 1994. – С. 78

кўришимиз даркор”¹, зеро, “Инсон манфаатлари ҳамма нарсадан устун”² деган гоյ мегацивилизация давридаги фан тараккиётининг асосий омилли бўлиши лозим.

Айни шу ҳол фалсафа билан ҳам, ундан муайян фанлар илгари фалсафий тусга эга бўлган тадқиқот предметлари билан ажралиб чиққанида юз беришини тахмин қилиш ўринли бўлади. Бирок, бундай ҳол юз бераётгани йўқ.

Тарихий воқеилик фан фалсафадан қанча кўпроқ ажралса, унда шунча кўпроқ масала ва муаммолар пайдо бўлишини, яъни фалсафа нафақат камаймаслиги, балки, аксинча, кўпайишини кўрсатади. Бунинг сабаби нимада? Бу саволга жавобни фан ва фалсафанинг ўзига хос хусусиятларидан, уларни алоҳида-алоҳида тавсифловчи масалалар ва уларнинг ечимлари ўртасидаги тафовутдан кидириш, ўринли бўлади.

Фан фақат ўзи олган ҳаққоний билимларга ва муайян натижаларга таяниши унда ўз муаммолари ва «очиқ» масалалари мавжуд эмаслигини англамайди. Бирок аниқ, шак-шубҳасиз жавобларга эга бўлмаган фалсафий масалалардан фаркли ўларок, илмий масалалар билимдонлик қилишни эмас, балки пухта ўйлашни талаб қилади, зеро улар пировардида дастлабки тахминларни рад этувчи ёки ишончли билимлар доирасини кенгайтириб тасдиқловчи муайян ечимлар олиш реал ёки потенциал имкониятига эгадир. Шу тариқа вужудга келадиган фанлар қайнаётган сувдаги кўпиклар каби катталашиб, фалсафий мушоҳада юритиш жабҳасини, англаб етилган нарсалар англамаган нарсалар билан юзма-юз келувчи соҳани ҳам кенгайтиради, чунки табиатшунослик доирасида жавоб беришнинг иложи бўлмаган янги масалаларни юзага келтиради.

Бугунги кунда эски фалсафий муаммолардан янги фалсафий жумбоқлар сари ўтилмоқда. “Худо борми?”, “Ҳақиқат нима?”, “Рухнинг табиати қандай?” каби фалсафий масалаларни аниқ ва узил-кесил ечиш мумкин эмас, балки уларни ечишнинг умуман иложи йўқдир, шу боис бу саволлар ҳам жавобсиз қолмоқда. Нима учун “балки”? каби саволлар шунинг учунки, қадимда донишмандларни бугунги кун нуқтаи назаридан мутлақо фалсафий бўлмаган ва том маънода фалсафий саналган масалалар кизиқтирган. Мисол учун: “Юлдузлар кундузи, куёш эса – тунда қаерга йўқолади?”, “Нима учун

¹ Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамитиз -Тошкент Ўзбекистон, 2017 –Б 7

² Мирзиёев Ш. Танқидий тахлили, қатъий тартиб интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. -Тошкент Ўзбекистон, 2017 –Б 7

айрим жисмлар сувда чуқади, баъзи жисмлар эса сувда сузади?”, “Чопқир Ахиллес судралиб бораётган тошбақага қандай етиши мумкин, башарти ҳар сафар уларнинг ўртасидаги масофани босиб ўтиш учун у мазкур масофанинг тенг ярмидан ўтиши лозим бўлса?” ва ҳ.к. Бироқ бу ва шунга ўхшаш масалалар фалсафадан табиатшунослик соҳасига ўтгач, кўпинча янги ва янги фалсафий муаммоларни юзага келтиради. Масалан: Ер ва бошқа сайёраларни, айти бир йўналишда айлантирган куч қаерда? Агар бизнинг қуёшимиз ўртача катталикдаги юлдуз бўлса, унга ўхшаган миллиардлаб юлдузларнинг ҳеч бўлмаса айримлари бизнинг Еримиздагига ўхшаш ҳаёт мавжуд бўлган йўлдошларга эга бўлиши мумкинми? Инсон ҳатто энг яқин юлдузларга етиши учун нафақат инсон ҳаёти, балки унинг цивилизацияси тарихидан ҳам кўпроқ вақт талаб этилар экан, буни қандай қилиб исботлаш ёки рад этиш мумкин? Ниҳоят, биз кузата оладиган олам кенгайиб бораётган бўлса, бу ҳаракат замирида қандай сабаблар ва кучлар ётади? Бу ва бошқа кўпгина шунга ўхшаш муаммолар одамларни фалсафага қайта ва қайта мурожаат этишга мажбур қилади, чунки фан ҳозирча бундай саволларга аниқ жавоб беришга қодир эмас. *Аксилдунёлар ва аксилгравитация, қора материя ва қора энергия, бошқа макон ва вақт ўлчовларидаги дунёлар ҳақидаги ҳар хил фалсафий гояларнинг мавжудлиги айти шу ҳол билан изоҳланади.*

Шунга қарамай, фан ва фалсафанинг ролига баҳо беришда айрим қарама-қаршиликлар мавжуд. Хусусан, баъзи бир илмий ва фалсафий давраларда фаннинг роли ва аҳамиятини мутлақлаштирувчи ёндашув мавжуд бўлиб, у “ижобий”, “фойдали” билим сифатида фанни “мавҳум” ва “тажрибага асосланмаган” фалсафага қарши кўяди. Бундай қарашлар сциентизм (лот. scientia ва ингл. science – фан, билим) деб аталади.

Сциентизм фан техника тараққиётининг ижобий жиҳатларини мутлақлаштиради. Антисциентизм фалсафий билишни илмий билишдан ажратади, уни илмий билиш билан мувофиқ эмас, деб эълон қилади, у оқилоналикни камситади ва мистика, интуиция, ирода ва шу кабиларни мутлақлаштиради.

Фалсафа ва фаннинг умумий жиҳатлари шундаки, улар:

-аввало ақлга таянади ва оқилона билимни яратишга ҳаракат қилади;

-ўрганилаётган объектлар ва ҳодисаларнинг қонунлари ва қонуниятларини аниқлашга қараб мўлжал олади;

-категориялар аппаратини (ўз тилини) яратади, ўзлари илгари сурган қондаларни асослайди, уларга далил-исбот келтиради ва яхлит тизимларни яратишга ҳаракат қилади.

Фалсафа ва фан ўртасидаги фарқ шунда намоён бўладики:

Фалсафа доим у ёки бу файласуф номи билан боғланади, бунда унинг ғоялари, асарлари бўлиши ва уларга бошқа файласуфлар қўшилиши ёки қўшилмаслигига боғлиқ бўлмаслиги мумкин. Фан эса, моҳият эътибори билан, жамоа меҳнати маҳсулидир.

Фалсафада (муайян фанлардан фарқли ўларок) ягона тил ва ягона тизим мавжуд эмас. Бу ерда фикрлар ранг-баранглиги меъёр саналади. Фанда эса монизм ҳукм суради, чунки ҳеч бўлмаса фаннинг у ёки бу муайян соҳасидаги асосий тамойиллар, қонунлар ва категориялар тизими (тил)га нисбатан ёндашувлар бирлиги албатта мавжуд бўлади.

Фалсафа илмий билимлар ва далиллардан кенг фойдаланади, бироқ унинг узил-кесил хулосалари ишончли деб ҳисобланиши мумкин эмас, зеро улар асосан файласуфларнинг субъектив фикрлари ва мулоҳазаларига асосланади. Фан эса моҳият эътибори билан исботланган ва синашта билимлар олишга ҳаракат қилади, бунда олинган билимларни текшириш ёки рад этиш имкониятининг мавжудлиги бу билимлар ҳақиқийлиги ва илмий жиҳатдан асослилигининг муқаррар шarti ҳисобланади.

Фалсафий билимларни тажрибада синаш мумкин эмас (акс ҳолда улар илмий билимларга айланади); фан эса илмий асос ва исботга таянади.

Фалсафа аниқ прогноз бера олмайди, яъни у ишончли билимларни келажакка татбиқ этишга қодир эмас, зеро унда бундай билимлар йўқ. Айрим файласуф фалсафий қарашларнинг муайян тизими ёрдамида фақат башорат қилиши мумкин, лекин у олим каби прогноз қилиш ёки моделлаштиришга қодир эмас. Фан эса мавжуд билимлар асосида келажакни башорат қилади.

Фалсафага миллийлик хос, фан эса жамоа меҳнати маҳсули сифатида дунёвий аҳамиятга эга.

Ҳозирги дунёда фалсафанинг аҳамияти

Бугунги кунда, тезликлар ва юксак технологиялар асрида фалсафа керакми, у эскиргани йўқми? Узлуксиз ахборот оқими ва сурункали вақт танқислиги шароитида муайян билим фалсафани сиқиб чиқармайдими? Бундай саволлар мутлақо ўринлидир, лекин уларга жавобни ҳаётнинг ўзи беради, у ҳозирги замон одами олдида кўп

сонли, шу жумладан илгари ҳеч қачон мавжуд бўлмаган, бутунлай янги фалсафий муаммоларни кўяди.

Жаҳон ҳамжамияти учунчи минг йилликнинг бошланишини, биосфера ҳолати ва Ерда ҳаётнинг давом этиши учун ўз жавобгарлигини тобора теранроқ англаган ҳолда қарши олди. Айни шу сабабли инсоннинг баркамол ривожланиши, одамлар, халқлар ўртасида, шунингдек жамият ва табиат ўртасида инсоний, яхши қўшничлик муносабатларини ўрнатиш масалалари азалий фалсафий мавзулар билан бир қаторда фалсафий тадқиқотларда биринчи ўринга чиқмоқда. Шу муносабат билан файласуфлар аввало Ер юзиде таълимнинг ҳолати ва ривожланиш даражасидан қаттиқ ташвишда эканликларини билдирмоқдалар. Кўпгина файласуфлар фикрига кўра, ҳозирги муаммоларнинг аксарияти замирида айнан қоникарсиз таълим етарли даражадаги тарбиянинг йўқлиги ётади. Бу муаммоларни ечишда фалсафа ҳам ўз ролини ўйнаши лозим.

Бугунги кунда нафақат айрим халқлар, балки бутун жаҳон ҳамжамияти фалсафага, ўзининг ҳаётдаги ўрни ва вазифасини фалсафий англаб етишга айниқса муҳтождир.

Фалсафа реал ҳаёт билан узвий боғлиқ ва доим инсон борлигининг энг муҳим муаммоларини англаб етишга қараб мўлжал олади. Айни шу сабабли ҳозирги даврнинг муҳим муаммоси – глобаллашув ва уни фалсафадаги бутунлай янги мавзу сифатида фалсафий англаб етиш муҳим аҳамиятга эга. Фалсафа предмети ва муаммоларини муҳокама қилишда алоҳида диққатга лойиқ бўлган бошқа бир мавзу инсонни шахс сифатида тарбиялаш ва камол топтиришда фалсафанинг роли ва аҳамиятидир.

Ҳозирги замон файласуфлари бундай муаммоларни ечиш устида ишни давом эттирар эканлар, “Фалсафа нима? У кимга ва нима учун керак?”, “Фалсафанинг вазифаси нимадан иборат?”, “Фалсафадан қандай, қайси ёшдан ва нима мақсадда таҳсил бериш лозим?” қаби бир қарашда аллақачон ўз ечимини топган масалаларни яна кун тартибига қўймоқдалар. Бу ҳақда кўп ва атрофлича сўз юритилган жаҳон конгресслари дунёда фалсафа предметиға, шунингдек у ижтимоий ривожланишға изчил таъсир кўрсатишға қодир ёки қодир эмаслигига, агар қодир бўлса, буни у қай тарзда амалға ошириши мумкинлигига нисбатан ягона ёндашув аввалгидек мавжуд эмаслигини тасдиқлайди. Фикрларнинг бундай ранг-баранглиги, юқорида қайд этиб ўтилганидек, фалсафанинг ўзига хос хусусияти, яъни у фикрлар плуралиزمми, ҳар хил фикрлаш имконияти бор жойдагина мавжуд бўлиши мумкинлиги билан белгиланади.

Фалсафанинг унга яхлит таълимотга айланиш ва тилнинг бирлигига, умумий қонунлар ва методологияга таяниш имконини бермайдиган бу камчилиги айни вақтда, у фанлараро комплекс муаммоларни ечиш талаб этиладиган мураккаб тизимлар билан иш кўрган ҳолда унинг афзаллигига айланади.

Куйидагилар ҳозирги вақтда инсоният учун энг муҳим фанлараро комплекс муаммолар ҳисобланади: барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланишни таъминлаш; экология муаммолари; жамият ҳаёти барча жабҳаларининг глобаллашуви. Бу муаммоларни фалсафий нуқтаи назардан англаб етиш алоҳида аҳамият касб этади. Илмий ёндашувлардан фарқли ўлароқ, муаммога нисбатан фалсафий ёндашиш далилларни талкин қилишда кўпроқ эркинлик берилиши, илгари сурилаётган қоидаларни исботлашга нисбатан енгилроқ талаблар қўйилиши, мушоҳадага асосланган таърифлар бериш, субъектив баҳолаш ҳуқуқи ва шу қабилар билан тавсифланади. Бундай тадқиқотлар бир қарашда унча катта аҳамиятга эга эмасдек бўлиб туюлиши ҳам мумкин. Лекин амалда бундай эмас:

Биринчидан, фалсафий тадқиқот оқилона билишнинг фанда олинган натижаларни текшириш (верификация қилиш) ёки рад этиш (фальсификация қилиш) имконияти йўқлиги туфайли лозим даражада самара бермаган ёки умуман ожиз бўлиб чиққан соҳасида амалга оширилади. Инсоният оқилона билишнинг бундан бошқа усулларига эга эмас;

Иккинчидан, фалсафа муаммони кўриш уфқини кенгайтиради, уни тадқиқ этишга нисбатан янгича, ўзига хос ёндашувларни таклиф қилади ва фанга бундай ёндашувларни илгари суришга кўмаклашади. Аниқ таърифлар ва ишончли далилларга таянадиган фан ўз фикрлари ва хулосаларида бундай эркинликларга йўл кўя олмайди. Фалсафий тафаккур мулоҳаза юритиш ва баҳолашларга нисбатан эркин ёндашувни илгари суради.

Ҳамонки плюрализм фалсафада меъёр ҳисобланар, ҳар бир алоҳида мияда эса монизмга, яъни қарашларнинг тартибга солинган, яхлит ва нисбатан зиддиятлардан холи тизимига келиш лозим экан, фалсафани қандай ўзлаштириш, ундан қандай сабоқ бериш мумкин?

Бутун дунёда аксарият файласуфларни биринчи навбатда айни шу масала қизиқтиради. Хусусан Сукрот, Сенека ва ўтмишнинг бошқа мутафаккирлари тажрибасига таянган ҳолда: *Фалсафа далилларни эслаб қолишни ўргатмаслиги, балки мулоҳаза юритиши ва саволларга жавоб бериш қобилиятини ривожлантириши лозим. Фалсафадан сабоқлар инсон ҳар бир масала юзасидан мутафаккирлар фикрига*

мурожаат этмасдан, ўзи мустақил ўйлашни ва ўз ақлига қулоқ солишни ўргатишни назарда тутмоғи даркор. Айни шу сабабли фалсафанинг вазифаси инсонга мулоқот қилишни ўргатиш, у ўз шахсиятини аҳамиятини кўрсатишга эмас, балки ҳақиқатнинг табиғига этишига ҳаракат қилишига эришишдан иборат. Бу, ўз навбатида, барча одамлар ўзига атрофдагилар қулоқ солишига лойиқ эканлигини назарда тутади.

Инсонга таълим ва тарбия беришда – унга «нимани кўриш лозимлиги»ни эмас, балки «қаерга ва қандай қараш кераклиги»ни ўргатиш лозим. Мазкур вазифани ижодий ёндашувсиз, ўқувчи ва ўқитувчининг кизикувчанлиги ва интилувчанлигисиз ҳал қилиб бўлмайди, демак, фалсафадан таълим бериш ва уни ўзлаштириш замирида ҳам, албатта ижод ётиши лозим.

Хулосалар. Дунёқараш бу инсоннинг дунёга, ундаги воқеаларга муносабатлари, ундаги ўрни ва ҳаёт мазмуни ҳақидаги энг умумий қарашлари тизими.

Инсоният тарихида дастлаб мифологик дунёқараш шаклланган бўлиб, унда инсон атроф муҳит билан бирлашади ҳамда на табиат ва на ўз уруғидан ажралмаган ҳолда намоён бўлади. Диний дунёқарашга оламни бу дунё, у дунё ва ғайри табиий дунёга бўлиш хос. Диннинг асоси ғайритабиий кучларга ишонч билан йўғрилган.

Фалсафа мифологик ва диний дунёқарашдан ўзининг атроф муҳитга танқидий муносабати асосидаги дунёқарашли функциясини бажаради, гносеологик ва онтологик категорияларга мурожаат қилиб мантикий хулосалар чиқаради.

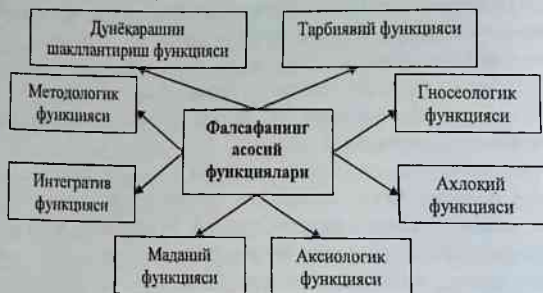
Фалсафа назарий асосланган дунёқараш, умумий категориялар, инсоннинг оламга фаннинг табиат ва жамият ҳақидаги ютуқларига таянилган назарий муносабати.

Фалсафанинг аҳамияти, унинг инсонни ўз-ўзини, оламни англашга, ижодий баркамолликка йўналтира олишидадир.

Тажрибавий амалий матнлар

Фалсафа, дунёқараш, шахс, идрок, дунёқарашнинг тарихий шакллари, фетишизм, анимизм, тотемизм, магия, онтология, гносеология, фан методологияси, ижтимоий фалсафа, этика, аксиология, фалсафий антропология, метафизика, онг, тафаккур, рух, материя, табиат, борлик, фан, пайдейя.

Қўшимча ва тушунтирувчи матнлар

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар

1. Мифологик дунёқарашнинг ўзига хос жиҳатларини айтинг.
2. Диннинг асосий функциялари қайсилар?
3. Фалсафий дунёқарашнинг мифологик ва диний дунёқарашдан асосий фарқи нимада?
4. Фалсафа ва фаннинг ўзаро нисбати қандай?

5. Дунёқарашнинг асосий тарихий шаклларини таърифланг.
6. Фалсафа тарихини ўрганиш қандай мақсадни кўзлайди?
7. Нима учун фалсафа тарихида фикрлар ранг-баранглиги меъёр ҳисобланади?
8. Айрим инсоннинг яхлит фалсафий дунёқарашни фалсафий плюрализм асосида қандай шаклланади?
9. Фалсафа тарихида «фалсафанинг асосий масаласи»га таъриф бериш қандай амалга оширилган?
10. Ҳозирги дунёда фалсафа қандай вазифаларни ҳал қилмоқда?

Эссе мавзулари

1. Дунёқарашнинг шахс камолотидаги роли.
2. Диний эътиқод ва унинг ҳозирги даврдаги аҳамияти.
3. Фалсафа дунёни билиш усули сифатида.
4. Фалсафанинг асосий функциялари.
5. Фалсафа маданият тизимида.
6. Инсониятнинг муҳим муаммоларини ҳал қилишда фалсафанинг роли.

Билим ва кўникмаларни баҳолаш материаллари

1. «Фалсафа» сўзининг луғавий маъноси тўғри кўрсатилган жавобни белгиланг?

- А. Юнонча, phileo – севаман ва sophia – донолик
- Б. Юнонча, phileo – севаман ва sophia – эътиқод
- В. Лотинча, philo – севаман ва sophi – донишмандлик
- Г. Лотинча, phileo – севаман ва sophia – ахлоқ

2. Объектив дунёга ва инсоннинг ундаги ўрнига, одамзотнинг ўзини қуршаган борлиққа ва ўз-ўзига бўлган муносабатига нисбатан ёндашувлар тизими, бу - ...

- А. Дунёқараш
- Б. Тафаккур
- В. Идрок
- Г. Тасаввур

3. Тарихан дунёқарашнинг дастлабки шакллари қайси жавобда тўғри кўрсатилган?

- А. Миф ва дин
- Б. Дин ва санъат
- В. Санъат ва мифология
- Г. Поэтика ва лирика

4. Диннинг асосий функциялари қайси жавобда тўғри ва тўлиқ кўрсатилган?

А. Дунёқарашни шакллантириш, коммуникатив, хулқ-атворни тартибга солиш, компенсаторлик функциялари

Б. Дунёқарашни шакллантириш, комилликка кўтариш, сабрга ўргатувчи функциялари

В. Камолотга етказиш, компенсаторлик, коммуникатив функциялар

Г. Бошқарувчи, тартибга солувчи, дунёқарашни кенгайтирувчи, компенсаторлик функциялари

5. Фалсафанинг структураси тўғри кўрсатилган жавобни белгилаңг?

А. Онтология, гносеология, фантиқ, ижтимоий фалсафа, этика, аксиология, фалсафий антропология

Б. Феноменология, гносеология, фан методологияси, ижтимоий фалсафа, этика, аксиология, фалсафий антропология

В. Прагматизм, позитивизм, структурализм, этика, эстетика, аксиология, феноменология

Г. Онтология, маънавият асослари, ғоялар фалсафаси, фалсафа тарихи, антропология

Адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз.- Тошкент: Ўзбекистон, 2017 –Б.7

2. Мирзиёев Ш. Танқидий таҳлили, қатъий тартиб интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак.-Тошкент: Ўзбекистон, 2017. -б. 7.

3. Шелер М. Положение человека в космосе. – М: 1994.- С.78.

4. Фалсафа М.Ахмедова таҳрири остида.-Тошкент, ЎФМЖ, 2006

5. Шермухамедова Н.А. Фалсафанинг предмети ва жамиятдаги роли.// Фалсафа -Тошкент: Ношир, 2012

6. Введение в философию: Учебное пособие для вузов / И.Т.Фролов и др. 3-е изд., перераб. и доп. –Москва: 2003.

7. Ҳотамий С.М. Ислом тафаккури тарихидан.-Тошкент: Минҳож, 2003. –Б.77.

8. Великие философские учения. Ред. и пер. И.С.Вдовиной. –М: 2005.

9. Қамбаров А.А. Жамиятнинг маънавий янгиланиши жараёнида илмий қадриятларнинг роли: Фалсафа фан. номзоди... Автореф: Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий ун-ти.-Тошкент: 2006.- 27 б.

10. Шермухамедова Н.А. Фалсафага кириш. –Тошкент: 2016.

ФАЛСАФИЙ ТАФАККУР ТАРАҚҚИЁТИ БОСҚИЧЛАРИ: ШАРҚ ФАЛСАФАСИ

Инсоният тарихида одатда фалсафий билим ривожини ўрганишига Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари ижодини фарқлаш нуқтаи назаридан ёндашувлар шаклланган. Аслида Шарқда ҳам Ғарбда ҳам олам, жамият, инсон ва қадриятлар ҳақидаги фикрларда даврнинг руҳи ўз ифодасини топган. Мадомики шундай экан, биз Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари ижодидаги умумийлик ва фарқларни ўрганишига ҳаракат қиламиз. Зеро, шарқ фалсафаси ҳам ғарб фалсафаси ҳам олам ва одамни ўрганиш ва яхши амаллар билан дунёда тинчликни қарор топтиришига мўлжал олган

Қадимги Шарқ ва Ғарб фалсафаси вужудга келиши ва ривожланишининг умумий қонуниятлари

Қадимги Шарқ ва Ғарбда шаклланган фалсафа инсониятнинг илм, фан, маънавий тараққиётининг дебочаси ҳисобланади. Уларнинг ривожланишидаги ўзига хос фарқлардан қатъий назар, айрим умумий қонуниятлари ҳам мавжуд, улар қуйидагилар.

Биринчидан, Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам фалсафий тафаккур ижтимоий онинг дастлабки шакли сифатидаги мифология негизида вужудга келган. Мифология инсон ўзини атроф муҳитдан ажратишга ва ҳодисаларни табиий сабабларга мувофиқ тушунтиришга қодир эмаслиги билан тавсифланади. Инсон дунёни ва ундаги барча ҳодисаларни худолар ва қахрамонлар ҳаракати билан тушунтиради. Аммо мифологияда инсоният тарихида илк бор фалсафий масалалар ҳам қўйилади: дунё қандай вужудга келган ва у қандай ривожланади; ҳаёт ва ўлим нима ва каби.

Иккинчидан, Шарқ ва Ғарб фалсафаси синфий жамият ва давлат пайдо бўлиши билан ижтимоий онг шакли сифатида вужудга келган. Масалан, Қадимги Ҳиндистонда фалсафанинг вужудга келиши тахминан унинг ҳудудида кулдорлик давлатлари шакллана бошлаган милоддан аввалги I минг йилликда юз берган. Хитойда фалсафа жамиятнинг синфий табақаланиш жараёни бошланган, жамоалар касодга учраб, янги ер мулкдорлари ва шаҳар бойларининг иқтисодий ва сиёсий қудрати оша бошлаган милоддан аввалги VI-V асрларда вужудга келган. Юнонистонда антик фалсафа милоддан аввалги VII-VI асрлар чегарасида шаҳар-давлатлар («полислар»)да аввал Кичик Осиёнинг Ғарбий қирғоғида (Ионияда), сўнгра – Сицилия оролининг юнонлар яшайдиган шаҳарларида ва ниҳоят, Юнонистонда – Афинада (милоддан аввалги V аср) пайдо бўлган ва қадимги дунё маданияти

равнақ топиши учун шарт-шаронтлар яратган синфий, кулдорлик жамиятининг ривожланиши билан боғлиқ бўлган. Қадимги Марказий Осиёда фалсафанинг вужудга келиши ва ривожланиши ҳам синфий (феодал) жамият ва давлатнинг шаклланиши билан боғлиқ. Масалан, Амударё бўйларидаги халқлар, хусусан Хоразмда энг йирик давлат тузилмалари бўлган. Шунинг қайд этиш лозимки, кейинроқ вужудга келган давлатларда фалсафанинг шаклланишига қадимги давлатларнинг ilk фалсафий тизимлари таъсир кўрсатган.

Учинчидан, *Шарқ ва Ғарб фалсафаси умуминсоний қадриятларга қараб мўлжал олади. У инсонни ҳаминша қизиқтирувчи ҳодисаларни ўрганади*, Қадимги манба “Авесто”да кўрсатилгани каби “қандай қилиб яхши фикрлаш, яхши сўзлаш ва яхши иш кўриш мумкин”, деган саволга жавоб топишга ҳаракат қилади. Бу ноёб мевалардан баҳраманд бўлиш учун инсон фалсафий донишмандликни ўзлаштириши лозим: у дунёни англаб етиш, инсон ва табиат, инсон ҳаётининг мазмуни ва бошқа шунга ўхшаш муаммоларда мўлжал ола билиши керак. Аристотель ҳам шоҳ Искандарга насиҳатида “Шунинг билгилки, ўзинг бузук ва фосих эрсанг, раияту фуқарони ислоҳ қилолмайсан. Ўзинг адашган, гумроҳ экансан, уларга йўлбошчилик қилолмайсан. Ахир ўзи кўр одам қандай қилиб ўзгаларга раҳнамо бўлсин? Ўзи қашшоқ ўзгани бой қила оладими? Кимки ўзи хору залил бўлса, ўзгани қандай қилиб машхуру азиз эта олсин. Билгилки, ислоҳ этишни истаган ҳеч кимса ўзини ислоҳ этмагунча ўзгаларни ҳам ислоҳ эта олмайди. Агар ўзи бузук фосид бўлмаса, бошқа кишини фасод ишга олмайди. Қўл остингдагиларни ислоҳ этишни истар экансан, ислоҳни ўзингдан бошла. Ўзгалар айбини йўқотишни хоҳласанг, аввало ўзингнинг айблардан ва хунук хулқ атвордан покла. Ўйлаган фикринг сенга ҳеч қачон фириб бермаслиги лозим. Агар сўзларинг гўзалу қилмишларинг эса хунук бўлса, ишлари гапларига тескари, зоҳири ботинини акс эттирмайдиган ваъзхон бўласан қоласан”¹, - деб уқтиради.

Тўртинчидан, *қадимда Шарқ ва Ғарб фалсафасида яхшилик ва ёмонлик, гўзаллик ва хунуклик, адолат ва адолатсизлик, дўстлик, биродарлик, муҳаббат ва нафрат, бахт, лаззатланиш ва азоб чекиш, илму маърифат каби муаммоларнинг ечимни изланган*. Бу жараён ўша давр буюк файласуфларнинг фикрларида айниқса, бўртиб намоён бўлади, масалан:

- Конфуций: “Одамлар сени билмасликларидан ғам чекма, ўзинг одамларни билмаслигингдан ғам чек”;

¹ Алиқулов Ҳ. Караматов Ҳ. Арастунинг Искандарга насиҳати Форс тилидан таржимаси
2 Ўзбек педагогика онтологияси -Тошкент: Ўқитувчи, 1995 -Б 39-46.

- Лао-цзи: “Юксак фазилатли инсон одамлар билан муносибатларда хушмуомала бўлиши, мамлакатни бошқаришда изчил бўлиши лозим; ишда имкониятлардан келиб чиқиб, ҳаракатда яқин ҳисобга олиши лозим”;

- Зардўшт: “Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал”;

- Гераклит: “Мен учун бир киши, агар у ҳаммадан яхши бўлса, ўн минг кишига тенг”;

- Демокрит: “Ахмоқни мақтаган аслида унга ёмонлик килади;

- Эпикур: “Ўлим қўрқинчли эмас: мен унгача мавжудман, у мендан кейин мавжуд”;

- Платон: “Олийҳимматлилик – вазиятдан мохирона фойдаланиш: ақл-идрок билан боғланган саховатлилик”;

- Аристотель: “Дўстлик бирга яшашнинг зарурий шартидир”, - деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, маънавият ва маърифат шундай бебаҳо бойликки, дунёда ундан наф кўрмайдиган инсон йўқ ва бўлмайди. Маърифат оддий халқ оммаси, тижорат аҳли учун ҳам, олим-у фузало, шоҳу султон учун ҳам бир хилда зарур ва муҳимдир. Ҳам ўнг кўлида ва ҳам чап кўлида адолат тарозисини кўтариб олмаган, билими, одоби, муомаласи билан халқининг кўнглига йўл топмаган шоҳ, юртни бошқара олмайди. Эл-юртни обод ва фаровон қилиш, халқнинг олқишига сазовор бўлиш, мазлумларни золимлар истибдодидан ҳимоя қилиш, адолатни қарор топтириш учун подшоҳларда инсофудийна, меҳр-шафқат бўлиши лозим. Арасту ўзининг бахт ҳақидаги фалсафий қарашларини ривожлантириб, маълум вақтларда бахтли бўлиб, қолган вақтларда бахтсиз бўлган кишилар эмас, бутун умр яхши яшаган одамни бахтли дейиш мумкин, мукамал яхшилик билан яшаш эса бахт саодатдир, деб ҳисоблайди.

Бешинчидан, Шарқ ва Ғарб фалсафаси ривожланишининг асосий қонунияти фалсафий билимнинг дунёқараш билан боғлиқлигида намоён бўлади. Фалсафий гоялар, қарашлар, назариялар ва тизимлар ё идеалистик, ё материалистик, баъзан эклектик (бу икки дунёқарашнинг бирикмаси) бўлади. Жумладан, қадимги Юнонистонда Милет фалсафий мактаби намояндаларининг асарларида фалсафий муаммоларнинг илмий элементлари талқинига дуч келиш мумкин. Бу мактаб асосчиси Фалес сувни, Анаксимен - ҳавони, Анаксимандр - апейрон (мавҳумлик)ни ҳамма нарсанинг биринчи асоси деб ҳисоблайди. Анаксагор фикрича, барча нарсалар муайян «уруғлар»дан иборат ва улар гомеометриялар деб номланган. Эмпедокл ўзининг “Табиат ҳақида” асарида олов, ҳаво (унинг Эмпедокл

эфир деб номлаган), сув ва ер турли нарсаларнинг биринчи асосларидир, деб қайд этган.

Шунга ўхшаш фикрларга Шарқ фалсафасида ҳам дуч келишимиз мумкин. Масалан, Зардуштийлик таълимотида олов, ҳиндларнинг қадимги фалсафий китоби “Упанишада”да, шунингдек “Чорвака” қадимги ҳинд фалсафий мактабига доир манбаларда сув, олов, ер, ҳаво, бутун борлиқнинг субстанционал асосидир, деб қайд этилади. Бу фикр эса Эмпидокл таълимоти билан ҳамоҳангдир.

Олтинчидан, Шарқ ва Ғарб қадимги дунё фалсафасида идеализм ўзининг икки кўринишида: объектив идеализм ва субъектив идеализм сифатида намоён бўлади. Шарқ фалсафасида бу “йога”, буддизм, жайнизм, зардуштийлик, конфуцийчилик, даочилик фалсафаси, Ғарб фалсафасида – бу Пифагор ва Пифагорчилар уюшмаси фалсафаси, элей мактаби фалсафаси Сукрот, Платон фалсафаси ва шуларда ўз ифодасини топади. Жумладан, милоддан аввалги IV асда яшаб ижод қилган қадимги юнон файласуфи Платон икки дунё – “ғоялар дунёси” ва “нарсалар дунёси” мавжудлиги ҳақида сабоқ беради. “Ғоялар дунёси” умумий тушунчалардан иборат, “нарсалар дунёси” эса “ғоялар дунёси”нинг инъикосидир: “ғоялар дунёси”да идеал моҳиятлар мавжуд, “нарсалар дунёси” эса бу моҳиятлар маҳсули бўлган айрим нарсалардан иборат. Платоннинг ғоялар ҳақидаги таълимоти унинг “Базм”, “Федон”, “Федр”, “Давлат” асарларида ўз аксини топган, мутафаккирнинг “Театет”, “Парменид”, “Софист”, “Критий” асарлари эса ғояларнинг моддий дунёга бўлган муносабати муаммосига бағишланган. Платон фикрига кўра, материя - ғоянинг соф “акси”, унинг “аксилмоҳияти”. Материянинг моҳияти эса - ғоя. Ҳақиқий борлиқ - бу пирамидани эслатадиган идеал борлиқ. Унинг замирида “билиш ва ҳаракат асосининг моҳияти” сифатида амал қилувчи гўзаллик ғояси ётади. Унинг ёнидан яхшилик ғояси ва оқиллик (ҳақиқат) ғояси ўрин олади. Шундай қилиб, Платон “ғоялар дунёси” “нарсалар дунёси”ни вужудга келтиришини назарда тутувчи объектив идеализм фалсафий тизимини яратган. Платон ғоялар ва нарсаларни бир-биридан ажратиб бўлмаслигини қайд этса-да, лекин буюк мутафаккир учун “ғоялар дунёси” бирламчидир.

Аристотель “Метафизика” асарида Платоннинг нарсаларнинг вужудга келиш асоси сифатидаги ғоялар ҳақидаги таълимотини рад этади. У моҳият-ғоялар ҳиссий идрок этиладиган нарсадан ташқарида мавжуд эмас, деган тезисни илгари суради. Платон фикрларига эътироз билдирад экан, Аристотель умумийлик фақат айрим нарсада мавжуд деб ҳисоблайди: “Айрим нарса бўлмаса, умумийлик ҳам

бўлмади”. “Метафизика”да Аристотель фалсафа борлик ва унинг атрибутларини, борлиқнинг олий тамойиллари ёки сабабларини ўрганишини қайд этади. Булар “умумий метафизика” муаммоларидир. Аммо “хусусий метафизика” ҳам мавжуд бўлиб, у “харакатсиз субстанция ёки биринчи боқий двигателъ”ни ўрганади.

Айни вақтда аксарият Шарқ ва Ғарб файласуфларининг фалсафий қарашлари фақат бир ёқлама хусусият касб этмайди. Уларда бошқа ғоялар ҳам уйғунлашади. Аммо материя ва онининг ўзаро нисбати муаммосининг у ёки бу ечими унинг турли шаклларида – космос ва табиатни англаб етишдан тортиб инсон ва унинг шахсий борлиғига қадар – доим у ёки бу файласуф ёки фалсафий мактабнинг муайян дунёқарашидан далолат беради.

Эттинчидан, Шарқ ва Ғарб фалсафаси ривожланишининг яна бир умумий қонуниятини унинг методологик аҳамият касб этувчи ҳақиқий илмий билимга эришиши йўлида илмий изланишлар олиб боришидир. Бунда фан ва фалсафанинг методологик функциясига эътибор қаратилади. Фалсафий таълимотлар, концепциялар, ғоялар ёрдамида турли ҳодисаларнинг таҳлили амалга оширилади, амалий тавсиялар берилди. Бу жиҳатдан милоддан аввалги V асрда вужудга келиб, нафақат Хитойда, балки бошқа Шарқ мамлакатларида ҳам кенг тарқалган конфуцийчилик диққатга сазовордир. Унинг айрим концепциялари ханузгача амал қилмоқда. Масалан, «сяо» ёки ота-онани ҳурмат қилиш, катталарга иззат-икром кўрсатиш концепцияси ёш жиҳатидан ҳам, ижтимоий иерархия бўйича ҳам катталарга нисбатан ўз хулқ-атворини барча фазилатлар моҳиятини англаб етиш асосида йўлга қўйишни таклиф қилади.

Ғарб фалсафасида ҳам фалсафанинг методологик функцияси бўртиб намоён бўлади. Масалан, юнон файласуфлари – фалсафа тарихидан донишмандлик ва ширинсуханлик ўқитувчилари деган ном билан ўрин олган софистлар шогирдларига оқилона фикрлашни, муҳокама қилинаётган нарса ёки ҳодисанинг моҳиятини терав англаган ҳолда иш кўришни ва ўз фалсафий билимларидан сиёсий фаолиятда фойдаланишни ўргатишни ўз вазифаси деб билганлар. Маълумки, қадимги юнон файласуфи Сўқрот ўз эътиқодларини ҳимоя қилиш йўлида ҳаётини тиккан. У давлатни бой ва зодагон қилмишлар эмас, балки ишнинг кўзини биладиган, оқил одаллар бошқаришлари лозим деб ҳисоблаган ва ўз шогирдларига ўша даврда мавжуд бўлган сиёсий анъаналарда мўлжал олишни ўргатган. Айни шу фикри учун устидан чиқарилган ҳукмга эътироз билдирмай, Сўқрот ўз ўлимини

ичтиёрий равишда танлаган ва бир қадаҳ ҷикут (заҳар) ичиб ўлган, бу билан қонун олдида штоаткорликни намоён этган.

Саккизинчидан, Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам файласуфлар нарсалар ва ҳодисаларни ўрганиши, таҳлил қилиши, тушунтиришининг ўз методларини яратганлар. Янги давр тадқиқотчилари, Гегелдан бошлаб, икки асосий фалсафий метод – диалектика ва метафизика методларини илгари сурганлар. Қадимги дунё фалсафаси ривожланган шароитда бу методлар файласуфлар томонидан онгли равишда идрок этилмаган. Улар стихияли фалсафий таълимотлар, тизимлар ва қарашларга ичдан хос бўлган методлар сифатида амал қилган. Файласуфлар, одатда, ҳодисаларнинг умумий ўзаро алоқасини, уларнинг зиддиятлигини, ҳаракати ва ривожланишини, дунёнинг ягоналиги ва ранг-баранглигини, «умумий йўл» ёки Логосни муайян табиий қонун сифатида англаб етадилар. Жумладан, Гераклит фикрига кўра, табиат (олов) узлуксиз ўзгариш жараёнини бошдан кечиради. У ривожланиш ва ўзгаришлар манбаини кўради: «Ҳамма нарса кураш орқали ва зарурият туфайли юз беради. Ҳар қандай ҳодиса ўзининг қарама-қаршилигига ўтади: совуқ нарса иссиқ, иссиқ нарса совуқ нарсага айланади, ҳўл нарса курук, курук нарса ҳўл нарсага айланади». Қуёш ҳар лаҳзада янгилангани каби, барча ҳодисалар ҳам ўзгаради. «Айни бир дарёга икки марта тушиш мумкин эмас: иккинчи марта сувга тушаётган одамга янги сувлар оқади». Гераклит сифат жиҳатидан бир-бирига зид бўлган ҳодисалар ва жараёнларни кўради: ҳаёт ва ўлим, уйғоқлик ва уйқу, ёшлик ва қариллик ва ш.к. «Энг тоза ва энг ифлос денгиз суви, балиқлар учун тўйимли ва халоскор, одамлар учун эса ичишга яроқсиз ва ҳаёт учун хавфлидир». Демак, қадимги юнон файласуфи ўзгаришнинг умумийлиги ва ҳар бир хоссанинг қарама-қарши ҳолатга ўтиши нарсаларнинг барча сифатларига нисбий тус беришини, яъни муайян ҳолатларга боғлиқ қилиб қўйишини қайд этади.

«Диалектика» сўзини илк бор Сукрот ишлатган. Бу сўз билан у самарали баҳслашиш, фикрлар қарама-қаршилиги орқали ҳақиқатнинг тагига етишга қаратилган мулоқот олиб бориш маҳоратини ифодалаган. Диалектиканинг айнан шу талқинига софистлар ҳам амал қилганлар. Улар ўзига хос инкор диалектикасини ривожлантириб, тинимсиз баҳс-мунозара муҳитида ҳақиқатнинг тагига етишга ҳаракат қилувчи, зиддиятларга тўла инсон тафаккурини фаол ҳаракатга келтирганлар.

Аристотель фикрича, баҳслашиш ёки қарама-қарши фикрларни талқин қилиш орқали ҳақиқатнинг тагига етиш санъати сифатидаги

диалектика Зеноннинг «Бахслар» деб номланган асарида таҳлил қилинган.

Диалектика муаммоларини Платон ҳам ўрганган. У диалектика деганда нисбий «борлик» ва «ҳақиқий борлик»ни билишни тушунган. У кўп сонли асарларини антик диалектика намуналарини ўзида мужассамлаштирган диалоглар шаклида ёзган ҳамда, ҳаракат ва ҳаракатсизлик, тафовут ва айниятни таҳлил қилган. Платон ҳар бир нарсани ўз-ўзига ва бошқа барча нарсаларга айний деб ҳисоблаган.

Аристотель сабабий боғланишларнинг ранг-баранглиги муаммосини илгари суриб, диалектикани янада ривожлантирган. Унинг тўрт сабаб: моддий, формал, ҳаракатлантирувчи ва йўналтирувчи сабаблар «Нарсалар ва ҳодисалар вужудга келишига сабаб бўлувчи омил (материя, субстрат) – моддий сабаб»; «нарсанинг моҳиятини белгиловчи омил – формал сабаб»; «ҳаракат асоси – ҳаракатлантирувчи сабаб»; «бирор нарсани амалга оширишдан кўзланган мақсад – йўналтирувчи сабаб» ҳақидаги таълимоти маълум. Аристотель шакл ва мазмун (материя) диалектикасини таҳлил қилишнинг усулини таклиф қилди. Нарса – бу шакл ва материянинг бирлиги. Нарсаларнинг вужудга келиши ва уларнинг такомиллашуви шаклга боғлиқдир. Шакл ўз моҳиятига кўра фаол, материя эса пассивдир. Шакл – нарсанинг ташқи кўриниши, у дунёнинг ранг-баранглиги ва борлигини белгилайди.

Айни пайтда диалектика қадимги Шарқ фалсафасига ҳам хос. Қадимги Шарқ файласуфлари ўзликни англаш ва инсоннинг ўз-ўзини камол топтирилишига бағишланган концепцияларида, аввало буддизм, йога, конфуцийчилик, зардўштийлик фалсафасида жуда кўп ноёб диалектик фикрларни илгари сулган. Масалан, Зардўшт таълимотида “Ахриман” ва “Ахурамазда” яхшилик ва ёмонликнинг абадий курашида яхшилик ғалабаси намоён бўлади. Зардўштийлик фалсафасига кўра, яхшилик ва ёмонлик кишиларнинг ботинида-ички дунёсида яшайди. Инсон Ахриман ёки Ахурамазда тарафида бўлиши мумкин, чунки Эзгулик фариштаси уни хамиша яхшилик қилишга, лекин ёвуз Ахриман уни ёмонлик қилишга ундайди ва бу тортишув инсон ҳаётининг охиригача давом этади.

«Упанишада»да деярли ҳар қандай ҳодиса ҳаракат ва қарама-қаршилик нуктаи назаридан қаралади. Брахман икки қиёфа: жисмоний ва жисмсиз, ўладиган ва ўлмас, ҳаракатсиз ва ҳаракатчан кўринишларга эга. «Упанишада»да Атман – бу ҳам тана, ҳам индивидуал жон. Брахман ва атман бир-бири билан ўзаро боғлиқ «Ҳамма нарса Брахман, Брахман эса атмандир», дейилади. Атман

ўзгарувчан, унинг турли ҳолатлари мавжуд: уйғоқлик; тушли уйқу; тушсиз уйқу; турия (атман ҳеч нарсани ҳис қилмайдиган, ўз-ўзига тенг бўладиган ҳолат).

Даосизм (қадимги Хитой мактабларидан бири)да дао ҳақидаги таълимот Гераклитнинг Логос ҳақидаги таълимотига ўхшаб кетади. Дао – бу «ҳаёт йўли», табиат қонуни. Бу дунёнинг вужудга келиши ва ривожланишининг табиий абадий қонуни.

Тўққизинчидан, қадимги Шарқ ва Ғарб фалсафаси диалектик метод билан бир қаторда ҳодисаларни ўрганишининг метафизик методига таянади. Аристотель Элей мактаби вакиллари Парменид ва Мелис ҳамда уларнинг издошларини «табиатни тўхтатувчилар» деб номлаган, чунки улар табиат ҳаракатини рад этган. Улар учун борлиқ «ягона ва ҳаракатсиз»дир. Элейлик Ксенофан, шундай деб ёзган: «Бир жойда абадий туради, умуман қимирламайди, у ёқдан буёққа ўтиш унга хос эмас»¹. Парменид бу қоидага аниқлик киритади: «...ҳамма нарса бир, абадий, вужудга келмаган, шарсимон ва бир хил, ўз ичида маконга эга эмас, ҳаракатсиз ва чекли»².

Элей мактаби каби, Шарқда ҳам қадимги Хитойда конфуцийчилик мактаблари – Мэн-ци ва Сюнь-ци ҳам диалектикага қарши чиққан. Бу мактабларнинг вакиллари қаршисида нарса қарама-қаршиликлар бирлигида намоён бўлмайди, инсон табиати ё туғилгандан бошлаб фақат яхшилик билан боғланган (Мэн-ци), ё инсон ўз табиатига кўра азалдан ёвуз (Сюнь-ци). Албатта, табиат инсон табиатини тарбия йўли билан ўзгартириши мумкин, лекин бу энди унга маданиятни олиб киришдир.

Унингидан Қадимги Шарқ ва Ғарб фалсафасида ахлоқ мавзуси етакчилик қилади. Ўша даврда яратилган ҳикматли сўз, иборалар бугунги кунда ҳам инсонни мулоҳаза юритишга мажбур қилади. Масалан, Платоннинг «Диалоглар» асарида тақдир, қарилик, фазилатлар, оқиллик, адолат, сабр-тоқатлилик, совуққонлик, виждонлилик, эркинлик, камтарлик, олижаноблик, тинчликпарварлик, енгилтаклик, дўстлик, меҳр-муруватлилик, эътиқод, теран фикрлаш каби тушунчаларга таъриф берилган. Аристотел эътиқодлилик, андишаллик, онлага муҳаббат, ҳалоллик, эзгулик, бировнинг ҳақиқага хиёнат қилмаслик, ота-оналарга меҳр оқибатли бўлиш, хушёрлик, зийраклик, адолатлилик каби маънавий ахлоқий фазилатларга эга бўлиш ҳар қандай жамият, давлат ва халқнинг энг катта бойлиги, куч-қудрати манбаларидан бири деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, бирон бир нар-

¹ История философии: –Москва, Энциклопедический словарь. 2001. –С.115

² История философии: –Москва, Энциклопедический словарь. 2001. –С.172

сага эга бўлишдан мақсад ундан фойдаланишдир. Кўзга эга бўлган одам кўзини юмиб яшамайди, балки ундан оламни кўриш учун фойдаланади, қулоқ ва шу кабилар ҳақида ҳам шу фикрни айтиш мумкин. У инсон учун бирор нарсага эга бўлиш муҳимми ёки ундан фойдаланишми, деган саволни ўртага ташлаб, албатта муҳими фойдаланишдир, чунки фойдаланиш ва фаолият кўрсатиш мақсадида у бирор бир нарсага эга бўлишни истайди,¹ деб ҳисоблайди.

Шарқда, хусусан Зардўштнинг “Авесто” китобида ҳам одамларни имонли-этиқодли бўлишга, доимо покиза юришга, танани озода тутишга, ҳар қандай ёмон ният ва сўзлардан тийилишга, ёмон амаллардан воз кечишга, ноҳўя ишларлардан юз ўгиришга даъват этадиган ахлоқий қоидалар, ўғитлар кўп. Китобда “таналарингиз ҳақида эмас, балки қалбингиз ҳақида кўпроқ қайғуринг”. “Ҳар бир инсон кунига беш марта ювиниба, покланиб, куёшни олқишлаб сиғиниши шарт”² деган қоида белгиланган.

Демак, Шарқ ва Ғарбда фалсафий фикр ижтимоий муносабатлар таъсирида даврнинг руҳини, олам ҳақидаги билимлар ифодасида бир бири билан мутаносибдир. Аммо бу қарашларда муайян фарқлар ҳам мавжуд.

Қадимги дунё Шарқ ва Ғарб фалсафасидаги фарқлар

Биринчидан, инсон муаммосини ўрганишга нисбатан ёндашувларда Ғарб ва Шарқ фалсафасида тафовутлар мавжуд.

Шарқ фалсафаси асосий этиборни инсон муаммосига қаратади. Жумладан “Авесто”да фарзанд кўриш, болаларни билимли, одобли, жамият учун фойдали инсонлар қилиб тарбиялаш, келажакни ўйлаб иш тутиш умуминсоний маънавият эканлиги таъкидланади. Зардўшт Ахурамаздадан, серфарзанд хонадонга нима берасан, деб сўраганда у “Бундай одамларни ўз ҳимоямга оламан, ҳаётини фаровон, рисқини мўл қиламан” деб жавоб берган. Шарқ фалсафаси инсонни амалиёт, одамлар ҳаёт фаолияти, уларнинг турмуш тарзи нуқтан назардан ўрганади. Шу сабабли унда инсоннинг ўзлиги, унинг шакллари ва ҳолатлари, одоб-ахлоқ, ҳукмдорларга, турли ёшдаги одамларга, шунингдек жамиятдаги ижтимоий ҳолати турлича бўлган кишиларга амалий насхатлар билан боғлиқ бўлган айрим муаммолар кўп. Масалан “Авесто”да келтирилган “Забардаст ва қудратли бўлиш учун хамиша ҳақиқат ва ростгликка мувофиқ амал қилсанг, забардаст ва қудратли бўласан”, “Ҳақ сўздан ўзга ҳеч нарса билан шугулланма”,

¹ Бобоев Ҳ. Гофуров З. Ўзбекистонда сиёсий ва маънавий – маърифий таълимотлар тараққиёти. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2001. –Б. 85

² Умарзода М. Овесто сирлари // Жаҳон адабиёти. 1997 №4 –Б. 19-20.

“Дунёда тараккиёт ва камолот сари ҳаракатга соладиган кишилар бўлмағи лозим”, “Ёлғон гапириб тирик қолгандан кўра, рост гапириб ўлган яхши”, “Ўз нафсини енгиб, жиловлаб олмаган киши, ҳеч нарса устидан ғолиб чиқа олмайди”¹ каби фикрлар ҳозирги кунда ҳам аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Ғарб фалсафаси эса, инсонга унинг рухий борлиғи ёки одоб-ахлоқ орқали эмас, балки унга борлиқ ва билишнинг умумий тамойиллари нуқтаи назардан ёндашилади. Шу боис у онтологик, гносеологик, методологик, эстетик, мантикий, ахлоқий, сиёсий ва ҳуқуқий муаммоларни ўрганади.

Иккинчидан, Шарқ ва Ғарб фалсафасида динга муносабатда кескин фарқлар мавжуд. Шарқ фалсафаси дин билан узвий ўзаро алоқада ривожланади: масалан айни бир фалсафий оқим фалсафа сифатида ҳам, дин сифатида ҳам намоён бўлади. Бунга брахманизм, индуизм, буддизм, конфуцийчилик, зардушдийлик мисол бўлиши мумкин.

Ғарб фалсафаси эса, кўпроқ илмий методологияга таянади ва диндан ажралишга ҳаракат қилади. Қадимда Ғарбнинг фалсафий таълимотларидан бирортаси ҳам жаҳон динига ёки ҳеч бўлмаса қадимги Юнонистон ва Римда кенг тарқалган динлардан бирига айланмаган. Боз устига, Ғарб антик фалсафасида, аввало Демокрит, Эпикур, Лукреций Кар ва бошқа файласуфларнинг асарларида атеистик оҳанглар анча кучли.

Учинчидан, Шарқ ва Ғарб фалсафасининг категориялар аппарати ҳам ўзига хос фарқларга эга. Шарқ фалсафасида мифология ва «Ригведлар» тақлиф қилган аксарият категориялар: инь – аёллик асоси ва янь – эркаклик асоси, уларнинг эфир билан бирикмаси – ци; ёки нарсаларга беш моддий биринчи асос – ер, сув, ҳаво, олов ва дарахтнинг бирикмаси сифатида ёндашиш табиий бир ҳол сифатида қаралади. Ҳаёт ва ўлим, жон ва жисмоний тана, жон материяси, онг ва унинг ҳолатлари категориялари айниқса кўп муҳокама қилинади. Сансара – жоннинг қайта гавдаланиши, ўзга шакл-шамойилда намоён бўлиши, карма – инсон ўлимидан кейин тириклик пайтида қилган ишларига яраша мукофот ёки жазо олиши ёки инсоннинг индивидуал тақдири, аскеза – ўзини ўзи чеклаш йўли билан ғайритабиий қобилиятларга эришиш, нирвана – энг юксак ҳолат, инсон эришишни кўзлаган олий мақсад, «материя кишанларидан халос бўлган жон ҳолати» каби тушунчалар киритилган. Албатта, Шарқ фалсафаси ҳаракат, қарама-

¹ Умарзода М. Овесто сирлари // Жаҳон адабиёти. 1997 №4 –Б 19-20

қаршилиқ, бирлик, материя, онг, макон, вақт, дунё, субстанция каби одатдаги фалсафий категориялардан ҳам фойдаланади.

Ғарбда эса, фалсафий тизимлар моҳияти ва уларнинг курашини акс эттирувчи фалсафий категориялар аппаратининг яратилишига алоҳида эътибор қаратилади. Тизим сифатидаги категориялар ҳақида илк бор Аристотелнинг «Категориялар» рисоласида сўз юритилган. У ўзидан олдинги фалсафий тафаккурни ўрганиш асосида категориялар жадвалини тузган. Бу жадвал қуйидаги категорияларни ўз ичига олган: моҳият (субстанция), миқдор, сифат, муносабат, жой, вақт, ўрин, ҳолат, ҳаракат, азоб-уқубат. Аристотелнинг категориялар жадвали фалсафа ва муайян фанлар эришган ютуқлар муносабати билан унинг таркибини ўзгартиришни таклиф қилган Янги даврга қадар категориялар ҳақидаги таълимотнинг ривожланишига ҳал қилувчи таъсир кўрсатиб келди.

Тўртинчидан, Қадимги Шарқ ва Ғарбда материянинг тузилиши ҳақидаги таълимотда фарқлар мавжуд. Шарқ фалсафасида, материянинг дискретлиги, унинг тузилиши муаммоси қўйилмайди. Унда материяга асосан жонга «халақит» берувчи муайян омил ёки шакл билан бирликда ёки муайян субстанционал асос сифатида ёндашилади.

Ғарб антик фалсафасида эса материянинг дискрет тузилиши ҳақидаги таълимот – атомистика вужудга келди. Унинг асосчилари қадимги юнон файласуфлари Левкипп ва Демокрит бўлган, атомистика ғояларини Эпикур ва қадимги рим файласуфи Лукреций Кар ривожлантирган. Демокрит дунё атомлар ва бўшлиқдан иборат деб ҳисоблаган. Унинг фикрича, атомлар – сифатга эга бўлмаган майда зарралардир. Сифатлар атомларнинг шакл, ўрин ва тартиб жиҳатидан уйғунлигидан пайдо бўлади. Демокрит, нима учун сут осон ичилади?, деган саволга, шунинг учунки, сут, «юмалоқ атомлар»дан иборат, нима учун хантални сутдай ичиш мумкин эмас? Шунинг учунки, хантал атомлари «илмоқсимон»дир, деб жавоб беради. У нарсалар сифати ва уларнинг ранг-баранглигини ҳам шундай тушунтирган. Демокритнинг таълимотида сабабиятнинг содда изоҳлари билан бир қаторда айни шу сабабиятни нарсаларнинг ўзида, – атомларда кўришга бўлган интилишга ҳам дуч келиш мумкин.

Беешинчидан, Шарқ ва Ғарб фалсафасида билиш муаммоларини ечишда фарқлар мавжуд. Шарқ фалсафасида, мантиқ муаммолари билан амалда ҳинд ньяя (сансар, коида, мулоҳаза, предметга кириш, мантиқ) мактабигина шуғулланган. Ньяя фалсафий муаммоларни ечишда мушоҳаданинг аҳамиятини алоҳида қайд этган. У ҳақиқат-

нинг тагига етишнинг тўрт манбаи: идрок этиш, хулоса чиқариш, таққослаш ва исботлашни ўрганади. Бу манбалар ҳақиқий билимга эришиш имконини беради. Умуман олганда қадимги Шарқ фалсафасига кўпроқ ўзини ўзи билиш хос. Ғарб фалсафасида эса билиш ҳиссий, эмпирик ва оқилона жараён сифатидаги эмас, балки мантикий жараён сифатида ҳам қаралади, яъни мантик муаммолари атрофлича ўрганилади. Бу муаммоларни ўрганишга Сукрот, Платон, айниқса Аристотель улкан ҳисса қўшган.

Олтинчидан, Шарқ ва Ғарб фалсафасидаги ўзига хослик ва фарқлар ижтимоий муаммоларни ўрганиш жараёнида намоён бўлади. Шарқ фалсафасида бу ўтмиш, ҳозирги давр ва келажак манбаи бўлган «дунёвий инсон» муаммолари, шунингдек умуминсоний қадриятлар, ўзини ўзи камол топтириш, бошқа одамларни бошқариш учун зарур бўлган инсоний фазилатлар муҳим аҳамиятга эга. Масалан, Конфуций Осмонга, унинг улуғворлигига мурожаат этиб, ижтимоий тузилмалар иерархияси, кишилар қатъий субординациясининг зарурлигини кўрсатишга ҳаракат қилади: «Осмон ҳар бир инсонга унинг жамиятдаги ўрнини белгилайди, уни тақдирлайди, унга жазо беради...»¹. «Авесто»да эса инсоннинг ҳақ-ҳуқуқлари, бурч ва масъулияти ҳақида фикр билдирилган. Жумладан, агар одам олган қарзини ўз вақтида қайтариб бермаса, у тунда бировнинг уйига ўғирликка кирган одам билан баробардир. Шунингдек, унда кариндошларнинг ўзаро оила қуриши тақиқланган, авлодларнинг соғлом, бениқсон туғилишига эътибор қаратилган. Борди-ю эркак зурриёт қолдиришга қобилияти бўлиб, сўкка бош бўлиб юрса, унинг пешонасига тамға босиш ёки белига занжир боғлаб юришга мажбур эканлиги белгиланган. Шарқ фалсафасида қонун муаммосига ҳам кўп эътибор берилди. Айрим файласуфлар уни рад этган, айримлари эса унга таянган. Халқ ва подшо муаммоси ҳам Шарқ фалсафасининг муҳим муаммоларидан бири ҳисобланади. Жумладан, «Авесто»да ҳуқуқий масалалар: жиноят ва жазо, оила ва никоҳ, мулк билан боғлиқ масалаларни тартибга солувчи қоидалар ўз ифодасини топган. Оилавий муносабатларни тартибга солишга қаратилган қоидаларда эр - хотиннинг бир-бирига хиёлати ёки никоҳсиз эр-хотинлик муносабатларида бўлган кишилар тан жазосини олган. Шунингдек, Авесто китобида кўп хотинлик қатъиян тақиқланган ва агар эркак оилали бўлгани ҳолда бошқа аёл билан шаҳватда бўлиб, оиласига хиёлат қилса, у қонга солиниб 40 дарра билан жазоланган. Аёلнинг оиласидан ажралиш учун даввоси фақат уч вазиятда қабул қилинган: агар эр

¹ Конфуций. Уроки мудрости. – Москва: ЭКСМО, 2005. – С. 46

оилани уч йил давомида моддий таъминламаса, хотинини қапоаглан-тирмаса ва хотинига зуғум ўтказса, эрнинг ажралиш ҳақидаги даъвоси фақат хотин эрга хиёнат қилган ҳолдагина қабул қилинган. Майда чуйда аразлар, қариндошимни ҳурмат қилмади, чет элга кетди, мени менсимасди каби важ карсонлар асосида оила ажралишига рухсат берилмаган. Зеро, оилага қўйилган асосий вазифа авлодни давом эттириш билан боғлиқ бўлиб, бу вазифани эр ва хотин баробар бажариши белгиланган. Авестода фарзанд тарбияси учун аёлларнинг билими бўлишига алоҳида эътибор қаратилган¹.

“Венидат” (Девларга қарши кураш қонуни) нинг 13, 14 бобларида сувни тежаш, уни қадрлаш, ундан унумли фойдаланиш ҳақидаги қоидалар битилган. Унда ҳар куни экинни икки марта суғориш мумкинлиги, ҳар бир кунда экувчи бир белкурак кенглик ва чуқурликдаги ариққа сиғадиган сув олишга ҳақли эканлиги, сувни тақсимлаш билан кохинлар шуғулланиши, сувни ифлослантиришни тақиқловчи қоидалар белгилаган. Бу қоидаларни бузганларга нисбатан мажбурий меҳнатга жалб қилиш жазоси белгиланган².

Фарбда эса, хусусан, қадимги юнон ва қадимги рим фалсафасида ижтимоий муаммолар доираси кенгроқ. Уларни ўрганиш усуллари ҳам Шарқ фалсафасидаги усуллардан анча фарқ қилади. Биринчидан, Демокритдан бошлаб, қадимги дунёнинг деярли барча файласуфлари давлат, қонун, меҳнат, бошқарув, уруш ва тинчлик, майллар, манфаатлар, ҳокимият, жамиятнинг мулкӣ табақаланиши муаммоларига мурожаат этганлар. Иккинчидан, бу ижтимоий-фалсафӣ муаммоларни тадқиқ этиш жараёнида инсонни жамиятга боғлаб ўрганиш айниқса муҳим аҳамият касб этади. Масалан, Демокрит шундай деб ёзади: «Умумий муҳтожлик айрим инсоннинг хусусий муҳтожлигидан оғирроқдир. Зеро умумий муҳтожликда ёрдамга ҳеч қандай умид қолмайди»; «қонун одамларнинг ҳаётини тартибга солишни хоҳлайди, бунга у фақат одамлар ўзларига яхши бўлишини истаган тақдирда эришиши мумкин. Зеро қонун ўзига бўйсунадиган кишиларгагина ижобий таъсир кўрсатади»; «Оқил одамга бутун дунё очик. Зеро яхши қалб учун бутун дунё ватандир»³. Платон ҳам ижтимоий муаммоларни таҳлил қилган. У давлатнинг моҳияти ва шаклларини шахс, айниқса подшони шахси нуқтан назаридан ўрганган. Унинг фикрича, подшо ҳақиқатпарварлик, оқиллик, мардлик, адолатпарварлик каби фазилатларга эга бўлиши лозим; умуман олганда, подшода инсоннинг барча

¹ Ҳамидов Ҳ. Авестода оила ва аёл эрки талқини // Авестодан шоҳномага. -Т: 2007. Б-109-115

² Сулаймонова Ф. Шарқ ва Фарб. -Тошкент: Ўзбекистон, 1997. - Б 25-26

³ Демокрит \ \ Всемирная энциклопедия. -Москва, Современный литератор, 2001. - С 105.

қобилиятлари мавжуд бўлиши даркор. Платон инсоният тарихида биринчи идеал давлат назариясини яратади. *У давлатнинг уч шаклини тан олади: монархия, аристократия ва демократия.* Бу шаклларнинг ҳар бири икки кўринишда: қонуний ва ноқонуний ёки зўрлик ишла-тишга асосланган кўринишларда амал қилади. Платон давлатнинг қонуний шаклини маъқул кўради. Унинг фикрича, давлатни файласуфлар ҳаммадан яхшироқ бошқара оладилар. Платон ўзининг «Давлат» асарида бу ҳақда шундай деб ёзади: «Агар қашшоқ ва йўқсиллар ўз шахсий манфаатларини кондиришни кўзлаб, жамиятни бошқариш имкониятини қўлга киритган бўлсалар, бундан яхши иш чиқмайди: ҳокимият беллашув майдониغا айланади ва бундай ички уруш унинг иштирокчиларини ҳам, қолган фуқароларни ҳам ҳалокатга маҳкум этади. Ҳокимият уни севгувчи кишилар қўлига ўтишга ҳам ярамайди. Акс ҳолда улар билан бу севгида рақиблар беллашади...»¹. Аристотель ҳам ўзининг «Сиёсат» асарида давлат назариясини баён этган. У: «Давлат нима учун вужудга келган ва инсонни унинг жамиятдаги ҳаётида бошқарувчи ҳокимиятнинг нечта тури бор?», деган саволни ўртага ташлайди ва ўзининг бу саволига шундай жавоб беради: «Давлат яшаш учун яратилмайди, балки асосан бахтли яшаш учун яратилади. Давлат оилалар ва жамоалар ўртасида яхши ҳаёт кечириш учун алоқалар ўрнатилганда, фаровон ва ўзига ҳос мавжудлик мақсадида вужудга келади»². Аристотель Давлат ҳокимиятининг «уч яхши» ва «уч ёмон» шаклини қайд этади. Давлат ҳокимиятининг «яхши» шакли деганда у жамиятга хизмат қилувчи ҳокимият шакллари: монархия, аристократия, «полития», яъни ўрта синф ҳокимиятини тушунади. *Давлат ҳокимиятининг «ёмон» шакллари қаторига Аристотель тирания, соф олигархия ва ашаддий демократияни киритади.*

Қадимги дунё фалсафаси ҳақидаги сўзимизга яқун ясар эканмиз, шунини қайд этишни истар эдикки, у мазкур дунё маданиятининг ўзаги ҳисобланади, Ғарб ва Шарқ маънавий цивилизациясининг қиёфасини белгилайди. Гап шундаки, фалсафа қадимги дунёнинг барча маънавий қадриятлари: санъат ва дин, ахлоқ ва эстетик тафаккур, ҳуқуқ ва сиёсат, педагогика ва фанни камраб олган.

Хуллас, Шарқ маънавий цивилизацияси шахснинг борлиғига, унинг ўзликни англаш туйғусига ва моддий дунёдан узоқлашиш орқали ўзини ўзи камол топтиришига мурожаат этиш руҳи билан сугорилган бўлиб, бу Шарқ халқларининг турмуш тарзида ва маданий кад-

¹ Платон \\\ Всеми́рная энциклопедия. –Москва, Современный литератор, 2001 –С. 782

² Аристотель \\\ Всеми́рная энциклопедия. –Москва, Современный литератор, 2001. –С. 69

рийларни ўзлаштириш усулларида ўз аксини топган. Ғарб маънавий цивилизацияси ўзгаришларга, ҳақиқатнинг тагига етиш йўлидаги изланишларга очиқ бўлган. Бу изланишлар турли, шу жумладан атеистик, интеллектуал ва амалий йўналишларда намоён бўлган.

Умуман олганда қадимги дунё фалсафаси кейинги даврлардаги фалсафий тафаккур ва маданиятга, кишилик жамиятининг ривожланишига улкан таъсир кўрсатган.

Ўрта асрлар Шарқ ва Ғарбда фалсафаси ривожланишининг умумий белгилари

Биринчидан, ўрта асрлар Шарқ ва Ғарб фалсафаси илоҳиёт ва диннинг ҳукмронлиги билан тавсифланадиган феодал жамият фалсафасидир. Феодал тузум шароитида феодал мулкдорлик билан бир қаторда хунармандлар ва деҳқонларнинг шахсий меҳнатига асосланган хусусий хўжалик ҳам ривожланган. Қўлдорлик жамиятидан фарқли ўлароқ, феодал ишчини сотиши ва сотиб олиши мумкин бўлган, лекин уни ўлдирish ҳуқуқи берилмаган. Ишлаб чиқариш муносабатларининг бундай ривожланиши уларни ижтимоий-психологик ва мафкуравий жиҳатдан мустаҳкамлашни талаб қилган. Феодал маданиятни мафкуравий жиҳатдан бирлаштирувчи асос Дин бўлган.

Иккинчидан, Ўрта асрларда дин Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам феодал жамиятнинг ҳукмрон мафкураси ҳисобланган. Бу даврда Ғарбда черков, Шарқда масжид сиёсий жиҳатдан ҳам ўта марказлашган ташкилот, энг йирик куч бўлган. Диндорлар амалда бирдан-бир ўқимишли одамлар бўлган. Ҳуқуқшунослик, табиатшунослик ва фалсафанинг мазмуни диний таълимот билан мувофиқ ҳолатга келтирилган.

Муқаддас китоб ақидалари фалсафий мулоҳазаларнинг таянч нуқтасига айланган. Бу даврда билим эмас, балки эътиқод, фан эмас, балки дин афза кўрилган. Теоцентризм, яъни Худога, унинг моҳиятига дунёнинг биринчи сабаби ва биринчи асоси сифатида ёндашиш ўрта асрлар фалсафасига хос хусусиятдир. Масалан, Ўрта асрларда Хитойда дао ҳақидаги таълимот дин эҳтиёжларига тўла мослаштирилган: дао табиий қонун сифатида эмас, балки илоҳий қонун сифатида намоён бўлган.

Буддизм фалсафаси асосий эътиборни борликнинг ўткинчилиги ва йўқликнинг ҳақиқийлиги, жоннинг боқийлиги ва абадий маънавий дунёни англаб етиш йўлида ўзликни камолотга етказиш орқали унинг ўз шакл-шамойилини ўзгартириши билан боғлиқ муаммоларни ўрганишга қаратган.

Конфуцийчилик феодал тузумни оқлаш учун буддизм ва даосизмнинг идеалистик ва даосизм ғояларини ўзлаштирган: одамлар ўзларининг «ёмон» ниятларини жиловлаб, тақдирга бўйсунилари лозим. Ҳокимиятга бўйсуниб, уни ардоқлаш ва хурмат қилишни талаб этувчи «Осмон қонуни» ҳақидаги таълимот конфуцийчиликда энг муҳим таълимотга айланган.

Ғарб Европа феодализи шароитида ҳам христиан дини ҳукмронлик қилган. У ўзининг одамлар ақли ва қалбини назорат қилиш марказлаштирилган тизимини кўп сонли таркок феодал давлатларга қарши қўйган. Бу назоратни аввало Рим Папаси бошчилигидаги католик черкови амалга оширган. Айни вақтда черков қадимги дунёнинг «мажусийча» фалсафасига, айниқса материалистик таълимотлари ёт кўз билан қараган. Шу сабабли антик даврнинг фалсафий меросини ўзлаштиришга нисбатан ҳолисона ёндашилмаган, бу мерос қисмларга бўлиб ўзлаштирилган, асосан диний ақидаларни мустаҳкамловчи идеалистик ғояларни тарқатишга йўл қўйилган.

Ўрта асрлар Шарқ фалсафий тафаккурининг ривожланиш хусусиятлари

Марказий Осиё – цивилизациянинг қадимги ўчоқларидан бири. IX аср Марказий Осиёда биринчи ренессанс давридир. Бу аль-Хоразмий, аль-Фарғоний, аль-Беруний, аль-Форобий, Замашхарий, Чихмоний каби буюк мутафаккирларнинг табиий илмий билимлар ривожига қўшган ҳиссасида ўз ифодасини топган. Бу даврда халифалик марказлари – Бағдод ва Дамашқда маданият ва фан раванк топган. Халифалар ал-Мансур (754-776), Ҳорун ар-Рашид (786-809), Маъмун (813-833) ҳукмронлиги даврида хинд ва юнон адабиётларининг таржималарига қизиқиш айниқса кучайган, Аристотель, Гален, Гиппократ, Архимед, Евклид каби юнон файласуфларининг илмий мероси ўрганган. IX аср бошида Бағдодда «Дор ул ҳикмат» – «Билим уйи» ташкил этилди. Бу даргоҳда халифаликнинг турли шаҳарларидан таклиф қилинган олимлар астрономия, тиббиёт, тарих, география, кимё, фалсафа ва бошқа фанларни ўргандилар. IX асрда бошланган араб истилосига қарши кураш мустақил давлат куриш ва халифаликка қарамликдан халос бўлиш учун курашга айланди. Натижада Марказий Осиё мўғуллар истилосини бошдан кечирди ва унга қарши кураш жараёнида XIII аср бошларида бир неча давлатлар – Тоҳирийлар, Сомонийлар, Салжуқийлар ва Ғазнавийлар давлатлари пайдо бўлиб, улар кейинчалик тор-мор қилинди. IX аср бошларида дастлаб Сомонийлар давлати вужудга келган бўлса, XIII асрнинг 20-йилларида Хоразмийлар давлати мўғулларнинг узлуксиз ҳужуми

остида қолди. Бироқ, кўп асрлик урушларга қарамай, Марказий Осиёда маданият, фан, санъат ва адабиёт ривожланишда давом этди. Бу даврда ал-Хоразмий, Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, ва бошқа буюк алломалар яшаб ижод қилдилар. Улар яратган асарлар аҳамиятига кўра ўша даврни Марказий Осиёда уйғониш даври деб номлаш мумкин. Уйғониш даври фани ва маданиятининг ўзига хос хусусиятлари куйидагилардан иборат:

1. Барча одамларни маърифатли қилишга интилиш, бу йўлда ўтмиш меросидан ва кўшни мамлакатларнинг фан, маданият ютуқларидан фойдаланиш, табиий-фалсафий ва ижтимоий фанларни ривожлантириш;

2. Табиатни ўрганиш, табиий-илмий билимларни оқилоналикка таяниб ривожлантириш, ақлнинг кучига ишониш, асосий эътиборни ҳақиқатни билишга қаратиш, ҳақиқатни инсон билимининг негизи деб билиш;

3. Инсонга хос табиий, бадий, маънавий фазилатларни юксалтириш, инсонларварликни улуғлаш, баркамол авлодни тарбиялашда олий маънавий қонунларга риоя қилиш;

4. Универсализм – борлик ва ижтимоий ҳаётнинг барча муаммоларига қизиқиш, бу давр маданиятининг муҳим жиҳатларидир.

Бу давр маданияти умуминсоний кадриятларнинг ривожланишига хизмат қилган. Савдо-сотиқнинг ривожланиши, иқтисодий алоқаларнинг кенгайиши, халифаликнинг турли вилоятлари ўртасида маданий кадриятлар алмашинуви ва унинг бошқа мамлакатлар билан алоқаларининг кучайиши, табиий ва маданий бойликлар, турли халқларнинг анъаналари, тили ва тарихини ўрганиш билишнинг энг тўғри йўллари ва усулларини яратиш, билиш жараёнининг бутун апаратини такомиллаштиришга бўлган эҳтиёжни кучайтирди. Фаннинг оптика, математика, астрономия каби тармоқларининг жадал ривожланиши табиатни чуқур ўрганиш ва тадқиқот методларини кенгайтиришга имконият яратди. Ўрта асрларда Шарқ фалсафаси мифология ва дин негизидан эмас, балки фан негизидан ҳам ривожланади. Шарқ олимлари математика, астрономия, география, тиббиёт, тарих, алхимия соҳасида қўлга киритган ютуқлар маълум. Табиб, мунажжим, сайёҳ бўлган Шарқ файласуфлари мавхум мулоҳазаларга эмас балки кўпроқ табиатшунослик ва тажрибага таянганлар.

Шарқ фалсафий тафаккурининг йирик намояндалари орасида Марказий Осиёлик машхур файласуф, қомусчи-олим, Яқин ва Ўрта Шарқда аристотелизм асосчиларидан бири Форобий, буюк файласуф ва табиб Ибн Сино (Авиценна), атоқли астроном, математик, шоир ва

мутафаккир Умар Хайём, табиб ва файласуф Ибн Рушд (Аверроэс) бор. Куйида уларнинг базилари ижодини таҳлил этамиз.

Абу Наср Муҳаммад ибн Тархон ал Форобий (870-950), асарлари: Китоб-ул хуруф, Фозил одамлар шахри, Эхсоул улум, Сиёсат фалсафаси, Фуқаролик сиёсати) фалсафа ва табиий фанлар тарихига оид юзга яқин асар муаллифидир. У фанлар билиш воситалари эканлигидан келиб чиққан. Бунда мутафаккир назарий (мантик, фалсафа, табиий фанлар) ва амалий (ахлоқ, сиёсат) фанларни фарқлаган. Фанлар тизимида у инсонга ҳақиқий билимни сохта билимдан фарқлаш имконини берувчи мантикни биринчи ўринга қўйган. Айни шу сабабли файласуф инсон тафаккурига алоҳида эътибор берган. Айнан фалсафа инсонга борлиқнинг моҳиятини тушуниш имконини беради. Борлиқ «ягона» ва айни вақтда «кўп»дир. Борлиқнинг мазкур ҳолати эманация, яъни «ягона» муҳитдан борлиқнинг турли муҳитлари келиб чиқиши маъсулдир. Форобий асарларида дунё бир-бирига кировчи тўққиз гумбаз кўринишида намоён бўлади. Бу гумбазларда уларнинг Ер атрофида айланиши сабаби ҳисобланган жонлар яшайди. Гумбазлар ўз ҳаракатини дастлабки турткидан бошлаган. Форобий дунёнинг ранг-баранглигини тушунтириш учун Аристотелнинг шакл ва материя ҳақидаги таълимотидан фойдаланган. У жоннинг умрбоқийлиги ҳақидаги масалада Платоннинг жоннинг бир танадан иккинчи танага кўчиши ҳақидаги фикрига қўшилмаган, чунки унинг пайдо бўлиши ва ўлими тананинг пайдо бўлиши ва ўлими билан бир вақтда юз беради, деб ҳисоблаган. Айни шу сабабли Форобий ижодида билиш назарияси Платондаги каби хотирлаш назарияси эмас, балки дунёни сезги ва ақл бирлиги сифатида англаб етиш назариясидир. Бунда ақлли жон нарсалар табиатини сезгилар идрокдан фойдаланиб англаб етади. Нарсаларнинг моҳияти ақл билан англаб етилади. Бунда ақл аввало мантиққа таяниши, лекин сезги аъзолари берувчи материалдан фойдаланиши лозим. Форобий борлиқнинг биринчи сабаби ва ҳаракат манбаи сифатида Худо мавжуд деб ҳисоблаган бўлса-да, унинг фалсафаси билиш ва борлиқнинг мураккаб масалаларини ечишга интилиш билан тавсифланади. Айни шу сабабли файласуф борлиқнинг ҳолатларини, унинг шакллари: оддий элементлар – ҳаво, олов, ер, сувни; шунингдек минераллар, ўсимликлар, ҳайвонлар, инсон ва осмон жисмларини синчиклаб ўрганайди. Шу тариқа у ташқи дунёнинг объектив мавжудлигига урғу беради. Форобийнинг фалсафий карашлари Шарқ фалсафасининг ривожланишига кучли таъсир кўрсатди.

Форобийнинг гносеологияси табиатшунослик, математика, мустика, тилшунослик ва бошқа фанлар соҳасидаги билимларга асосла-

нади. У табиат инсондан ташқарида ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуддир, деб ҳисоблайди. Фаробий фикрича, объект субъектга қадар мавжуд бўлган. Сезиладиган нарсалар сезгилардан олдин пайдо бўлганидек, билиш мумкин бўлган нарсалар ҳам билишдан олдин пайдо бўлган¹. Фаробий фикрича, инсон билимларни ташқи дунёдаги ходисаларни билиш жараёнида ўзлаштиради. Бу жараён сезиш, идрок этиш, хотирлаш, тасаввур қилиш ва энг муҳими – мантиқий мулоҳаза юритиш, тафаккур каби усулларни қамраб олади. Бу воситалар ёрдамида инсон фанни ўрганади. Фаробий «Фан ва санъатнинг ўзига хос хусусиятлари» асарида табиатни билишнинг узлуксизлигини, билиш – бу билишдан билимга, сабабни билишдан оқибатни билишга, ходисани билишдан моҳиятни билишга элтувчи йўл эканлигини қайд этади. Фаробий фикрича, инсон пайдо бўлганидан сўнг аввало «озиклантирувчи куч» пайдо бўлади, унинг ёрдамида озикланиш жараёни юз беради. Сўнгра сезги органлари пайдо бўлади, улар инсонга сезиш, тасаввур қилиш қобилияти ва хотирани беради. Шундан кейингина инсон «орзу кучи» ёрдамида билим ва ҳунарларни ўзлаштиради, фойдали нарсаларни фойдасиз нарсалардан фарқлайди, ўз хулқ-атворини тартибга солади. Фаробий инсоннинг барча кучлари маълум сезги органлари билан моддий сабаб орқали боғланади, бу кучларнинг бирортаси ҳам моддий сабабсиз мавжуд бўла олмайди², деб ҳисоблайди.

Фаробий инсон руҳининг бир танадан бошқа танага ўтишини катъиян рад этади ва руҳ ҳам, тана каби субстанцияларнинг индивидуал бирлигидан иборат, деб ҳисоблайди. Унинг бу фикри ноизчил бўлган. Бундай ноизчиллик Аристотелнинг билиш назариясида ҳам кузатилади. Аристотелга эргашиб Фаробий ҳам айрим нарсалар бирламчи, мавжуд тушунчалар ва ғоялар – иккиламчидир ва улар ақлда муайян нарсаларнинг мавҳумлашиши натижасида пайдо бўлади, деб ҳисоблайди. Фаробийнинг бу ғоялари универсалиялар ва умумий тушунчалар ҳақидаги қарашларида янада аниқроқ намоён бўлади. Универсалиялар мавжуд бўлгани учун ҳам умумий тушунчалар мавжуддир,³ деб ҳисоблайди буюк мутафаккир. Билиш босқичлари ўртасидаги фарқларни тушуниш Фаробийга билиш йўллари тўғрисида мулоҳаза юритиш имконини беради. Билишнинг физиклар фойдаланувчи биринчи йўли сезишдан бошланиши лозим, чунки тана

¹ Фароби. Комментарии к категориям Аристотеля // Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока – Москва, 1961 – 191-6

² Фароби. Фусус ал-Хикам. Мажему аль-Фараби. – Каир, 1997. 150-152-6

³ Фараби. Книга ал-Хуруф. – Душанбе. Илм, 1972. 25, 36 -6

сезгига якинроқдир. Бу ҳол сезгилар муайян нарсаларни акс эттириши билан изоҳланади. Нарсалар сезги органларида акс этгач, жисмни ва унинг юзаси, чизиқлари ва нуқталарини мавҳум ўрганишга ўтиши лозим. Математиклар жисмнинг у ёки бу жиҳатларини теранроқ билиш учун фойдаланувчи билишнинг иккинчи йўли мавҳумлаштиришдан бошланishi даркор. Билишни мавҳум нуқтадан бошлаган ақл муайян жисм бўйлаб ҳаракатлана бошлайди, мавҳум чизик, юза, жисмни англайди ва сўнгра муайян жисмни тушуниб етади.

Илмий билим ва фалсафий тафаккурнинг ривожланиши билиш йўлларига бошқача назар ташлаш имконини беради, бироқ Форобий илгари сурган ғоя Гегель фалсафасида ўзининг янада баркамолроқ ифодасини топади. «Вазифа билишдан иборат бўлгани туфайли, кузатиш билан таққослаш ҳақидаги масала ундан воз кечиш маъносида ечилгандир. Эндиликда масала фақат билиш доирасида нима биринчи бўлиши ва ундан кейин нималар англаб етилиши лозимлиги ҳақида бўлиши мумкин. Энди табиатга мувофиқ йўл эмас, балки билишга мувофиқ йўл талаб этилади. Билиш фикрнинг муайян мазмунидан кўра, мавҳум мазмунни англаб етиши осонроқдир»¹. Бинобарин, билиш масаласи борлиқнинг қайси жиҳати билувчи субъектнинг объекти ҳисобланишидан келиб чиқиб ҳал қилинади. Умуман, Форобий ғоялари нафақат Шарқ фанининг, балки Ғарб ижтимоий-фалсафий тафаккурининг ривожида ҳам муҳим рол ўйнади.

Абу Райҳон Беруний (973-1048) асарлари: «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», «Ҳиндистон», «Минерология»), табиат ва унинг объектив қонунлари мавжудлигига шубҳа қилмаган. У табиат муттасил ўзгариш ва ривожланишда бўлади, материя нарсалар шаклини ўзи яратади ва ўзгартиради, жон (тафаккур, маънавий ходисалар) тананинг муҳим хоссасидир, деб таъкидлаган. Маълумки, тажриба, эксперимент борлиқни билиш усулларида бири ҳисобланади. Беруний шундай деб ёзади: «Мендаги иштибоҳни фақат тажриба ва тақрорий синов бартараф этиши мумкин, ...сўзловчиларнинг яқдиллигига қарамай, бунинг ҳақиқийлиги тажрибада ўз тасдиғини топмаган»¹.

Тадқиқотчилар фикрига кўра, «Берунийни етарли асос билан ўрта аср фанида эмпирик метод яратувчиларидан бири деб ҳисоблаш мумкин. У металллар ва минералларнинг хоссалари ва солиштирма оғирлигини аниқлаш бўйича бир қанча тажрибалар ўтказди»². Тажрибада олинган билимни мутафаккир айрим меъёрларга мувофиқ ишончли билим деб талқин қилади. Уларнинг орасида объектларнинг

¹ Абу Райҳон ал-Бируни. Избранные произведения в 6 т. -Т. 3. -Тошкент, 1963 -С. 44

² Хайруллаев М. Философское наследие народов Средней Азии и борьба идей - Фаргона, 1988

кузатувчанлиги, тажрибаларнинг қайта ўтказилувчанлиги ва кузатишларнинг текширилувчанлигини қайд этиш мумкин. Бу мулохазалар тажриба, билим олиш ва унинг ҳақиқийлигини текшириш методи сифатида, ўрта аср шароитида ҳам анча кенг тарқалган. Ғоя илгари сурилгани ва ишончли билимнинг олинishi тажриба билан боғланиши, билимнинг ҳақиқийлиги тажрибада синалиши муҳимдир.

Берунийнинг ижодида кузатиш муҳим ўрин эгаллайди. Табиатни илмий ўрганишда кузатиш билишнинг бошқа шакллари билан ўзаро боғланган. Беруний фикрича, кузатувчи кузатилаётган ҳодисани у юз бераётган жойда идрок этади¹. Бинобарин, кузатиш у ёки бу ҳодисани унинг муайян кўринишида қайд этади². Кузатишларнинг эски маълумотлари объектнинг ҳақиқий кўрсаткичини анча бузиб ифодалаш мумкин. Беруний тадқиқотчи ўтказган тажриба ва унинг натижаси амалда ишончли эканлигини қайд этади. У «Синовдан бошқа устувор дастур, тажрибада текширишдан ўзга муваффақиятга элтадиган дастуриламал йўқ»³, - деб ёзади. Беруний астрономик кузатишлар воситасида Ой ва Кўёшнинг тутилиши, уларнинг Ердаги ҳаётга таъсири, иқлим, табиий ва сунъий танланиш, сақланиш, ривожланиш аномалияси каби мураккаб муаммоларни янги илғор метод ва назарий тамойиллар ёрдамида ечишга ҳаракат қилди. Беруний Шарқда астрономия кузатиш асбобларини яратиш техникасининг вужудга келиши ва ривожланиши тарихида ҳам етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. У ўша даврда илмий изланишлар олиб боришда фойдаланилган эски асбобларни такомиллаштириш ва янгиларини яратишга алоҳида эътибор берган. Олимни ўта аниқлиги ва мукамаллиги билан ажралиб турувчи кузатиш асбобларини яратиш имконияти масаласи қизиқтирган.

Шундай қилиб, само жисмларининг ҳолатларини нафақат асбоблар воситасида, балки ўрганилаётган объект хусусиятига мувофиқ амалга оширишни алломанинг улкан хизматларидан бири деб ҳисоблаш мумкин. Бундай методологик мўлжал, илмий тадқиқотлар жабҳаси чекланганлигига қарамай, илмий билишнинг янги йўллари ва воситаларини топиш борасидаги изланишларда муҳим рол ўйнади.

Абу Али ибн Сино (Авиценна) (980-1037) 300 дан ортиқ асар муаллифи, машҳур комусий аллома ва файласуф. Уларнинг орасида «Тиб қонунлари» ва «Билим китоби», «Донишнома», «Хай ибн Яқзон ўғли» айниқса кенг довруқ қозонган.

¹ Абу Райхон Беруни. Избранные произведения. В 6-т. Т. 3 – Тошкент, 1963 – 57-б

² Абу Райхон Беруни. Избранные произведения. В 6-т. Т. 3 – Тошкент, 1963 – Б. 260

³ Абу Райхон Беруни. Избранные произведения. В 6-т. Т. 3 – Тошкент, 1963. -Б. 340

Ибн Сино фанларнинг тадқиқот объектларига кўра таснифлашни тақлиф қилган. Ибн Сино табиат азалий ва абадийдир, унинг қонунлари ўз-ўзидан ўзгармайди ва инсон уларни англаб етишга қодир, жон тана фаолияти билан белгиланади ва унинг индивидуал умрбоқийлиги мумкин эмас, деган фикрни илгари сурган.

Ўша даврда у шуғулланмаган фаннинг ўзи бўлмаган. Тиббиёт билан бир қаторда, Ибн Сино фалсафа, хусусан билиш назариясини ҳам фаол тадқиқ этган. Ибн Сино моддий дунё предметларини сезгилар манбаи деб ҳисоблаб, уларнинг объектив табиатини ташқи моддий дунё инъикоси сифатида ёритади. Бундан ташқари, у сезгини материянинг хоссаларидан бири деб эътироф этади. Аллома сезгини материянинг олий шакллари билан боғлайди. Ибн Сино “мавжуд нарсаларни таснифлар экан, сезги ҳайвонлар деб аталувчи жисмларга ҳосилгини қайд этади”¹.

Ибн Сино неоплатоникларнинг жон ҳиссий нарсаларни тананинг бирон-бир аъсосисиз идрок этади, деган таълимотини асоссиз деб ҳисоблайди. «Қадимда айрим олимлар (неоплатониклар) жон ҳиссий идрок этилувчи нарсаларни ҳеч қандай органларсиз бевосита сезади, деб фараз қилганлар. Муҳитга келсак, бу, масалан, кўриш учун муҳит бўлиб хизмат қилувчи ҳаво, органларга келсак, бу, кўриш органи бўлиб хизмат қилувчи кўздир. Бироқ, улар ҳақиқатдан узоқдир, чунки ҳиссий идрок этиш жоннинг ўзида бу органларсиз юз берганда, мазкур органлар беҳуда яратилган бўлиб чиқар, улардан ҳеч қандай наф бўлмас эди», - деб ёзади ва сўзининг давомида неоплатоникларнинг қарашлари асоссиз эканлигини таъкидлаб, ҳақиқат сезгилар тана аъзоларига муҳтожлигидадир,² деган хулосага келади. Ибн Сино сезгилар ва сезги органлари ҳақида гапирар экан, у ёки бу сезгининг юзага келиш механизмини илмий тушунтиришга ҳаракат қилади. Унинг фикрича, ҳеч қандай жисм ўз ҳолича овозга эга бўлмайди. Овоз икки жисм тўқнашганда ҳаво ва ҳаракатнинг тебраниши натижасида юзага келади. Бу тўлқинлар жуда тез тарқалади. Улар қулоққа етгач, тебранувчи ҳаво эшитиш нервларига тегади ва улар бундан жонни хабардор этади³. Бу тавсиф анча содда баён этилган бўлса-да, ҳозирги тасаввурларга мос келади. Шунингдек, Ибн Сино сезгиларни ҳали объектив дунёнинг субъектив образи сифатида идрок этмаганидан далолат беради. Сезгиларни ташқи таъсирнинг

¹ Ибн Сино. Трактат о разделении существующих вещей – Тошкент, Шарк, 1983 – 128-б.

² Ибн Сина. Книга исцеления – Тошкент, Фан, 1967 – 265-266-б.

³ Ибн Сина. Канон врачебной науки. Кн. I – Тошкент, Фан 1996 – С 260-261.

организмдаги ҳаракати сифатида тушунтирар экан, Ибн Сино уни механик талқин қилади.

Ибн Сино кўриш ҳақидаги таълимотни ишлаб чиқди. Кўриш жараёнини тушунтирар экан, у айни вақтда Платоннинг бу борадаги таълимоти асоссиз эканлигини асослайди. Ибн Сино ёруғликни кўришнинг асосий воситаси сифатида алоҳида қайд этади¹. Аллома сезгиларни ва туйғуларнинг барча шакллариини ўрганиб, уларнинг физиологик асосларини, яъни мия тузилишида сезги марказларининг жойлашувини тушунтиришга ҳаракат қилди. Мияни акс эттириш фаолиятининг бош аппарати деб талқин қилиб, Ибн Сино ҳиссий билиш шаклини мия билан боғлади ва уни идрок этиш ва сезиш асоси² деб эътироф этди.

Ибн Сино таълимотига кўра, инъикос фақат акс эттирувчи тизимга боғлиқ эмас. Сезиш маркази миянинг олд қисмида, тасаввур қилиш маркази – миянинг ўрта қисмида, эслаб қолиш қобилияти – миянинг орқа қисмида жойлашган. «Китоб ун-нажот» асарида Ибн Сино ҳар бир сезгининг физиологик асосларини тадқиқ этар экан, ҳиссий билиш жараёнида асаблар муҳим рол ўйнашини қайд этади. Унинг фикрича, мия асаблар воситасида сезгилар ва ҳаракатларни инсоннинг бошқа аъзоларига узатади. Асаблар мия учун ўтказгичлар бўлиб хизмат қилади³. Умумий маълум тасаввурга кўра, асаблар бош мияда бошланади ва уларнинг тармоқлари терининг юза томонида тугайди. Демак, Ибн Сино ҳиссий билишнинг физик ва физиологик асосларини илмий йўл билан тушунтиришга ҳаракат қилади. Ибн Сино Марказий Осиёнинг бошқа мутафаккирлари каби тасаввурни ички сезгилар қаторига киритади. Ибн Синонинг фалсафий меросини қиёсий ўрганиш табиатни ҳамда тасаввурнинг гносеологик функциясини тушунишда у асосан ягона ёндашувга таянганини кўрсатади. Ибн Сино тасаввурнинг кучи шундаки, умумий сезгига кирувчи ҳамма нарса бизнинг сезгиларимизгача етиб боради⁴, - деб қайд этади.

Шундай қилиб, Ибн Сино фикрига кўра, тасаввурнинг гносеологик функцияси шундан иборатки, у ташки нарсаларнинг образларини гавдалантиради, ҳиссий идрок этилувчи нарсалар йўқолганидан кейин ҳам уларни хотирада сақлаб қолади. Ибн Синонинг фикрича, моҳият уч тарзда намоён бўлади.

¹ Ибн Сина Книга спасения -- Тошкент Шарк, 1986 -- С 224

² Ибн Сина Канон врачбной науки Ки 1 -- Ташкент, Фан, 1986. С-- 38

³ Ибн Сина Канон врачбной науки Ки 1. -- Тошкент Фан, 1986 --С 41

⁴ Ибн Сино. Доннишюма -- Тошкент Фан, 1976. -- 264-б.

Биринчидан – нарса сезгиларда уларни кузатиш жараёнида акс этади. Бу ерда нарсаларнинг сезги органларида бевосита акс этиши назарда тутилади. Ибн Сино инъикос концепциясини билиш жараёни сифатида қайд этар экан, билиш даражалари тўғрисидаги масалани кўтаради. Маълумки, бу мўлжал Янги давр фалсафасида ишлаб чиқилган ва немис классик фалсафасида ўзининг тадрижий якунини топган.

Иккинчидан – объектив борлиқда амалда мавжуд бўлмаган нарсанинг моҳияти англанади¹. Бу ерда формал аҳамият касб этувчи ва моддий борлиқ билан боғланмайдиган идеаллаштирилган объектлар моҳиятини билиш назарда тутилади. Бу моҳият инсон аклининг ижодий қобилиятини намоён этади.

Учинчидан – нарса образи муайян шароитларда билувчининг жонида аниқ акс этиши мумкин. Бу тамойилда нарсани сезги боғлиқ бўлган алоқалардан мавҳумлаштириш имконини берувчи мавҳумлаштирувчи кучи қайд этилади. Бунда нарсанинг образи унинг субстрати мавжуд эмаслигидан қатий назар акс этиши мумкин. Шундан келиб чикиб, Ибн Сино оқилона билишда мавҳумлаштириш муҳим рол ўйнашини қайд этади. «Билиш нарса образини мавҳумлаштиришнинг айрим ўзаро боғланган босқичларидан иборат жараён бўлиб, унинг натижасида билувчининг онгида предметнинг моҳияти ва хусусиятларини ифодаловчи тушунча вужудга келади. Бундай мавҳумлаштириш босқичлари тўртта»². Ибн Сино «умумий сезги»ни ички сезгилар каторига киритади. Унинг фикрича, умумий туйғу – бу миянинг олд қисмида жойлашган куч бўлиб, у беш сезгида акс этувчи барча шакллари ва улар узатувчи кучни мустақил қабул қилади³. Бинобарин, Ибн Сино фикрига кўра, сезги органлари ёрдамида олинган туйғулар умумий сезги воситасида бирлаштирилади ва нарсанинг хиссий образи яратилади. Образ деганда аллома нарсанинг ташқи хусусиятлари ва хоссалари, материянинг акцидентал томонлари йиғиндисини тушунади. Масалан, инсон ва унинг образи ҳақида сўз юритар экан, у шундай деб ёзади: «Унинг образи бу унинг узунлиги, кенглиги, сифати, миқдор ва унинг ҳолати, яъни инсон билан боғлиқ барча нарсалардир»¹.

Ибн Синонинг юкорида баён этилган ғоялари илмий тафаккур шаклланишининг кейинги даврларида ривожлантирилди ва янги натижалар билан бойитилди. Шундай қилиб, билиш жараёнининг

¹ Ибн Сино. Избранные философские произведения. – Москва: Наука, 1980. – Б. 30

² Ибн Сино. Книга спасения. – Тошкент: Шарк, 1986. – Б. 31

³ Ибн Сино. Дошинома. – Тошкент: Фан, 1976. – 266-267 б.

пировард мақсади объектлар моҳиятини билишдан иборат бўлган мураккаб жараёндир. “Ўрта аср Марказий Осиё мутафаккирлари асосан билиш билинаётган объектнинг инъикосидир, деган нуктаи назардан келиб чиқдилар. Бунда инсоннинг сезги органлари бевосита боғловчи бўгин ҳисобланади, яъни сезгилар ёрдамида билинувчи объектив дунё билиш манбаи сифатида амал қилади”¹.

Сўфизм фалсафаси

Билиш муаммоси сўфизмнинг энг муҳим томонини ташкил этади. *Муътадил сўфизм таълимотига кўра гностик (ориф)нинг асосий вазифаси олий мақсадга эришиш – ҳақиқатни билишдан иборат.* Бу мақсадга ўзини ўзи такомиллаштириш ва ўзини ўзи билиш йўли билан эришилади. Ўз моҳиятини билиш жараёнида инсон ўзида илоҳий унсурлар мавжудлигини, Аллоҳни билишнинг бирдан-бир тўғри усули ўзини ўзи билиш, яъни ўзликни англаш эканлини тушуна бошлайди.

Бироқ билишнинг бу даражасига етиш учун одам ўзини бутунлай ўзлигини англашга баҳшида этиши лозим. У сўфийча турмуш тарзини танлаши, шунингдек ҳақиқат сари йўл тутган кишиларга кўйиладиган айрим бошқа талабларни бажариши даркор. Муътадил сўфизм вакиллари қаторига Хориси Мухосибий, Абулқосим Кушайрий, Абу Ҳомид Ғаззолий ва бошқалар қиради. Улар сўфий шариат чизигидан четга чиқмаслиги, унинг барча сўзлари ва ишлари Куръони карим ақидалари ва Муҳаммад пайғамбар ҳадисларига мувофиқ бўлиши лозим, деб ҳисоблайдилар.

«Ваҳдати вуҷуд» (борлиқнинг бирлиги) нуктаи назарида турувчи сўфийлар сўфизмнинг ашаддий тарафдорлари ҳисобланади. Улар Ҳақиқат (Аллоҳ) ва табиатни бир деб қарайдилар. Табиат илоҳий эмансипация оқибатидир. Инсон бу эмансипация занжирида охириги бўгинни эгаллайди. У нафақат Ҳақиқат (Аллоҳ)ни билиш даражасига етади, балки ўзи ҳам Ҳақиқат – «Аллоҳ»га айланади. Сўфийликнинг бу тариқат вакиллари яширин, сирли нарсаларни билишни афзал кўриб, шариат ақидалари ва меъёрларини тан олмаганлар. Сўфизм Аллоҳни табиат билан узвий деб қарайди. Уни инсонни қуршаган ташки дунёда мавжуд ҳар бир нарса билан тенглаштиради ва уларда Аллоҳнинг сиймоси, моҳиятини кўриб, табиат, атроф муҳит сари, унинг сирларини очиш томон, бу яширин ҳодисаларнинг ҳар бирида илоҳий ҳақиқат белгиси, моҳиятини топиш ва билиш мақсадида муайян кадам таштайди. Сўфизмдаги Аллоҳни билиш усуллари ва воситалари сифатида ваҳий ва илҳом амал қилади. Бу ерда сезгилар ва

¹ Шермухамедова Н.А. Филсофа -Тошкент. Ношир, 2012 –Б. 130.

ақл билиш воситалари сифатида ишламайди. Борлиқнинг бирлиги тарафдорлари саналган сўфийларда пантеистик анъаналар устунлик қилувчи таълимотларда Аллоҳни билиш назарияси билан бир қаторда дунёни билиш назарияси ҳам мавжуд бўлиб, унда билиш объекти сифатида моддий дунёнинг ўзи, билиш воситалари ва усуллари сифатида эса – сезгилар, ақл, кузатиш, таққослаш ва тажриба амал қилади. Гарчи улар билишнинг турли шаклларини тан олсалар-да, мохиятлар мохияти (Аллоҳ)ни билиш даражаси тўғрисида сўз юритилган ҳолларда билиш шаклларининг аҳамиятини чеклайдилар. Аллоҳни билишга фақат Унинг карами ва нури ёрдамида муваффақ бўлинади.

Мутлақ ҳақиқатнинг тагига етиш йўлидан борувчи одам (ориф) ўз олдига ҳақиқатни билиш вазифасини қўйган фаол индивидга айланади ва узоқ изланишлар, турли мистик босқичлар, мақомлардан ўтиш ва ўзликни англаш натижасида ўзида мутлақ ҳақиқат (Аллоҳ)ни топади ва етук инсонга айланади.

Сўфизм таълимотига кўра, ҳақиқатнинг тагига етиш учун одам ўз ички дунёси, қалбини ҳар хил дунёвий қусурлардан фориг этиши лозим. Бунга эришиш учун у бир қанча маънавий босқичлар ёки сўфийлар таъбири билан айтганда мақомлардан ўтиши даркор. Билиш ва маънавий саёҳат йўлида одамга унинг тафаккури йўл кўрсатади. Кўрсатилган босқичларнинг ҳар биридан ўтиш натижасида одам ахлоқий ва маънавий жиҳатдан такомиллашади ва ҳақиқатни билишга яқинлашади. Абу Ҳомид Ғаззолий сўфизмни пантеизмдан тозалашга ҳаракат қилди ва у бунга муваффақ бўлди. Ғаззолий фикрига кўра, «ҳар қандай маънавий покланишлардан қатъи назар, инсон ҳеч қачон Худога айлана олмайди». Бу билан у сўфизм ва пантеизм ўртасида ўзига хос «хитой девори»ни ўрнатди.

Сўфизм вакили Ибн Арабий Европа фалсафий анъанасига яқин бўлган тилда философема яратган. Уни айни ҳолда рационалистик философема деб номлаш мумкин (у бирлик, кўплик, сабаб, оқибат, биринчи асос, жисм, макон, вақт каби категориялар ва атамалардан фойдаланади); тилини бадний тил деб белгилаш мумкин бўлган, бироқ нафақат эстетика жабҳасини, балки онтология ва натурфалсафанинг рационалистик тили билан бир борлиқни тавсифловчи философема (унинг категориялари – муҳаббат, интилиш, эҳтирос, муҳтожлик, гўзаллик ва ш.к.); ниҳоят, «мистик» тилда яратилган философема (категориялари: завқ, ҳол, фано, бақо, жон, рўё ва ҳ.к.).

Ибн Арабийда ҳар бир философема, билишнинг алоҳида усулига таянади. Шу сабабли ечимларнинг ҳар бири бўйича тегишли билиш

усулнинг қисқача тавсифини келтириш ўринли бўлади деб ўйлаймиз.

1. *Билишнинг биринчи усули – оқилона-манتيкий билиш.* Унинг воситаси – ақл, амалга ошириш усули – силлогизмлар ёки далиллар орқали чиқарилган хулосалар тарзидаги манتيкий мулоҳазалар. Кўриб турганимиздек, Ибн Арабий Аристотель мантиқи билан таниш: у тўғри силлогизмни тузиш учун зарур шартларни тавсифлайди¹, мантиқан тўғри мулоҳаза юритиш учун далиллар ва хулосалар занжири изчил бўлиши, бирон-бир бўғинда узилмаслиги лозимлигини кўрсатади ва ўзи исботлашнинг мантикий методларини кўп карра қўллайди.

Ибн Арабий фикрига кўра, оқилона билим инсон танасини бошқарувчи инсон жонига керак: у жоннинг дунё ҳақидаги билими мукаррар унсуридир. Оқилона билим (илм)нинг қиммати Ибн Арабийда шубҳа уйғотмайди: «Нарсани билиш, ҳеч шубҳасиз, уни билмасликдан маъкулроқдир». Силлогизмлар орқали оқилона билиш бизга дунё ҳақида тўғри билим беради: у, масалан, рангли ойна орқали ўтган ёруғлик ойна рангини касб этса-да, ўз ҳолича рангсиз эканлигини, Куёш кўзга кичкина бўлиб кўринса-да, аслида Ердан бир неча марта катталигини аниқлаш имконини беради. Тўғри силлогизм тузиб, дунёнинг борлиғи замирида сабаб ётишини аниқлаймиз². Билишнинг оқилона-мантикий методидан файласуф бизни қизиқтирувчи муаммони ечиш учун фойдаланади, бироқ унинг учун мантикий мулоҳазалар занжирида мутлақо боқий илоҳий моҳият тушунчаси «бошланғич нукта», дунёда бўлиб турган ўткинчи номукамал моҳият категорияси эса – «пировард нукта» ҳисобланади ёки аксинча. Худодан дунёга ёки дунёдан Худога бундай мантикий ҳаракат килиш натижасида муаммонинг рационалистик ечими топилиши лозим: дунёга нисбатан трансцендент илоҳий моҳият айна вақтда унга ичдан хос бўлиши, унинг борлиғи субстанционал асосини ташкил этиши даркор. Бу биз ё дунёни тавсифловчи муҳим категорияларни трансцендент илоҳий моҳият тушунчасидан чиқаришимиз, ё дунёда мавжуд ўткинчи моҳият категориясини асос қилиб олиб, трансцендент илоҳий моҳият борлигини келтириб чиқаришимиз лозимлигини англатади. Шундай қилиб, муаммонинг ечими оқилона-мантикий методлар ёрдамида топилиши мумкин.

2. *Билишнинг иккинчи усули – муаммони мушоҳада юритиш йўли билан ечиш:* (ечимдан шартлар сари). Мушоҳада юритишни билиш усули сифатида ўрганар эканмиз, дунё ва илоҳий моҳиятнинг узвий

¹ Ибн Араби Геммы мудрости – Москва -Бейрут, 1980. – С 116-117.

² Ибн Араби Мекканские откровения – Москва -Бейрут, 1989. – Б 105

бирлиги ва айни вақтда илоҳий моҳиятнинг трансцендентлиги унинг учун муқаррар ҳолдир, деб айтишимиз мумкин. Шунини таъкидлаш лозимки, бу бирлик айнийлик эмас: бошқача айтганда, бу дунё ва илоҳий моҳиятнинг фарқланган бирлигидир. Ҳар қандай нарса ва ҳодисада мушоҳада юритиш сезилувчи ва идрок этилувчи ташқи – зоҳир жиҳатларни ва сезгиларга ҳам, ақлга ҳам яширин ички (ботин) маънони аниқлаш имконини беради. Бу яширин маъно борлиқнинг биринчи асоси, илоҳий моҳиятнинг дунёга ичдан ҳослигининг негизи ва айни вақтда мушоҳада объекти ҳисобланади. Яширин маънони англаш – нарсаларда, дунёда Худони бевосита кўриш демакдир. Мушоҳада юритиш жараёнида билиш субъекти ўзининг билиш объектидан онтологик мустақиллигини сақлаган ҳолда у билан бирикади, уни бутун вужуди билан англаб етади. Бунга билиш субъекти бўлган инсонда ҳам «яширин маъно» мавжудлиги имконият яратади. У ягона ва узвий бўлгани учун билиш объекти билан «ички моҳият» жиҳатидан бирикиш имконияти юзага келади, «ташқи моҳият»да эса субъект ва объектнинг алоҳидалиги сақланиб қолади¹. Мушоҳада юритиш йўли билан олинган билим рационалистик тилдан фарқ қилувчи алоҳида тилда баён этилади. Мушоҳада юритиш, моҳият эътибори билан, бутундан қисм сари ҳаракатдан иборат бўлгани учун бу тилни бадий тил деб аташ мумкин. Бу тилда ёзилган матнда қисмнинг мазмунини англаб етиш учун (ҳар қандай бадий асарда бўлганидек) аввал бутуннинг мазмунини англаб етиш лозим. Ваҳоланки, фан тилида ёзилган матнда қисмларни тушунмасдан бутунни тушуниш мумкин эмас. Ибн Арабий философемаси «бадий» тилда ёзилган бўлиб, мушоҳада юритишга асосланади ва у эстетик философема деб аталади.

3. Билишнинг учинчи усули – муаммони мистик йўл билан ечишдир. (шартлар ва ечим айнийдир). Бу ерда билиш оқилона-мантикий ва мушоҳада юритиш йўли билан билишдан мутлақо бошқача шартлардан келиб чиқади. Бу билиш субъекти ва объектнинг айнийлик шартидир. Билиш субъекти бу айнийликка эришгач, ўзининг субъектлик моҳиятини йўқотади; субъект ва объект ўртасидаги тафовут йўқолади, билувчи билинувчига айланади, билувчи ҳам, билинувчи ҳам йўқолиб, фақат ягона универсал қолади. Бу ҳолат «фано» ҳолати, субъектив ўзликнинг «ҳалок бўлиш», йўқолиш ҳолати деб аталади. Мистик билиш жараёнини тавсифлар экан, Ибн Арабий гирдоб (хиро) образидан фойдаланади. «Хиро» сўзи «саросималик» деган маънони ҳам англатади. Бу ўзига хос саросималик, ҳамма

¹ Ибн Арабий Геммы мудрости – Москва-Бейрут, 1980 – Б 88.

нарсада Аллоҳни кўрувчи, Ягонани кўпликда, кўпликни Ягонада, «аникни яширин, яширинни аниқ, шунингдек бошқа зиддиятчи нарсаларни» кўрувчи сўфийнинг саросималигидир. «Бирок бу йўқотган ёки тушунмайдиган одамнинг саросималиги эмас»¹. Бу саросималик мистик билиш йўлига эндигина кираётган одамни камраб олади; сўнгра, мистик билиш жараёнида саросимага тушган одам, Ибн Арабий тавсифига кўра, «кутб атрофида айлана ҳаракат қилади ва ундан узоклашмайди»². Бу кутб – Худо: гирдоб образининг маъноси шундан иборатки, бу гирдоб ҳаракатининг боши йўқ, аниқроғи, қайд этилган аниқ бир бошланиш жойи мавжуд эмас: исталган нуқтадан, дунёнинг ҳар қандай нарсасидан бошлаш мумкин, бироқ охири бор, бу - кутб, борлик гирдобининг маркази: билиш доиралари муқаррар тарзда ягона Худого олиб келади. Гирдоб бутун борликни ўз қомига тартади. Унинг ичида, марказда туриб биз йўлимиз мўлжалдан фарқ қилмаслигини, йўлни қаерда бошлаган бўлсак, ўша ерда – Худода тугатганимизни кўрамир¹.

Демак, Ибн Арабий ижодида илоҳий моҳиятнинг дунёга нисбатан трансцендентлиги ва имманентлиги муаммоси ечимининг уч варианты мужассам.

Биринчи йўл қисмдан бутун сари ҳаракат, мантиқий мулоҳаза юртишидан бошланувчи йўл. Бунда илоҳий моҳият ёки дунё «қисм» деб, муаммонинг изланаётган ечими эса – «бутун» деб олинishi мумкин. *Иккинчи йўл бутундан қисм сари ҳаракатдан иборат:* биз ечим мавжудлигини фараз қилдик, у қандай бўлиши лозимлигини («бутун»ни) кўрсатдик ва сўнг уни таҳлил қилдик, трансцендент-имманент муаммо ечилган шароитда илоҳий моҳият ва дунё қандай бўлиши лозимлигини кўришга ҳаракат қилдик. Ниҳоят, *ечимнинг учинчи йўли қисмлар ва бутуннинг айнилигини, мутлақо ва барча йўналишларда айниликни: қисмларнинг бир-бири билан, уларнинг ҳар бири ва иккаласининг бутун билан айнилигини қайд этади.* Биринчи ҳолда трансцендентлик ва имманентлик муаммосининг ечими топилмади, иккинчи ҳолда у ўз ечимини топиш учун дуализмни қабул қилишни талаб этди, учинчи ҳолда эса у ечилмайди, балки ўз асосини йўқотади.

Баҳоуддин Нақибанд (1388 йилда Бухорода вафот этган) асос солган сўфийлик таълимотининг назарий асосларидан бирини Худо, дунё ва инсоннинг ўзаро нисбати муаммосига эгиборни қаратади. Бу бош муаммо талқинида сўфийларни икки йўналиш – теистик ва пантеистик йўналишларга ажратиш мумкин. Аллоҳ ҳамма нарсанинг

¹ Ибн Араби Геммы мудрости – Москва -Бейрут, 1980 – С.78, 140.

яратувчиси деб эътироф этилган, инсондан ташқарида турган, дунё узра юксалган ва билиш мумкин эмас деб эълон қилинган бўлса, сўфийлар таълимоти монотеизм шакл-шамойилини касб этган, дунё ва Худо тушунчалари тенглаштирилган тақдирда бундай таълимот пантенстик деб ҳисобланган¹. Нақшбандизмда Саадий Шерозийнинг асарлари ва Юсуф Ҳамадонийнинг ғояларига таянилган. Баҳоуддин Нақшбанд ҳаётнинг мазмунини Ҳақиқат (Аллоҳ)га эришишга интилишда кўрган ва Ҳақиқат (Аллоҳ)га эришиш ташқи нарсалар ҳақидаги билим – шариатга асосланади ва ички нарсалар ҳақидаги билим – тариқат жараёнида юз беради, деб ҳисоблаган. У шариат Қуръони карим ва ҳадисларни билишдан келиб чиқувчи диний қонун-қондалар тўплами эканлигидан келиб чиққан. Тариқат одам Ҳақиқатга эришиш учун қайси босқичлардан ўтиши, Аллоҳни англаш ва у билан бирикшиш учун қандай тўсиқларни енгиши лозимлигини белгилайди. Бунда билиш жараёнида шариатдан тариқатга ўтиш дарҳол юз бермайди. Фақат шариатни ўзлаштириш ва унинг талабларини бажариш орқали Ҳақиқат йўлдан жадалроқ ва самаралироқ бориш мумкин. Одам билишнинг ҳар бир босқичи (мистик йўл манзиллари)дан олдинмакетинг ўтиб ўз мақсадига яқинлашади. Сўфизм назарияси ва амалиёти онгнинг ташқидан ичкига, очикдан яширинга саёҳатини назарда тутди. Баҳоуддин Нақшбанд тариқат эзотерик (яширин, мистик) фан, у ҳаммага очик эмас, уни фақат ўзини Ҳақиқатга бахшида этган одамлар англаб етиши мумкин, деб ҳисоблаган.

Сўфизмда мистик билиш замирида «Ўзини билган одам ўз Аллоҳини билади» деган тамойил ётади. Ўзини ўзи билиш орқали Аллоҳни билиш мақсадга эришишнинг энг қисқа йўлидир. Баҳоуддин Нақшбанд яратган таълимотнинг асосида «Дил ба ёр-у, даст ба кор», яъни «Кўнгил ёрда, қўл – ишда», деган шиор ётади. Нақшбандия таълимотининг Яссавизмдан фарқи таркидунёчиликдан воз кечилишида намоён бўлади ва бу прогрессив ғоя сифатида улуғланади. XIVаср охири ва XV асрнинг бошларида Марказий Осиёда, хусусан Ҳирот ва Самарқандда иқтисодий ва маданий ривожланиш янги босқичга кўтарилган. Бу даврда тасвирий санъат, мусика, адабиёт, каллиграфия, шаҳарсозлик ривожланди. Айни шу даврда Амир Темурнинг набираси Мирзо Улугбек (1394-1449) давлатни бошқарди. Мирзо Улугбек ташаббуси билан қурилган Улугбек мадрасаси, осмон жисмларини ўрганишга мўлжалланган Обсерватория бугунги кунда ҳам дунё тамаддунининг ноёб мероси сифатида қадрланади.

¹ Шафх Баҳоуддин Нақшбанд его значение для религиозного мировоззрения, влияние его учения на этику и политику. – Тошкент, Мовароуннахр, 1997 – С 13

У ал-Фарғони, ал-Хоразхмий, ал-Беруний ва бошқаларнинг ижодий меросини ўрганиб, уларнинг астраномия ва математика соҳасидаги ғояларини давом эттириб, осмон жисмлари ҳаракатини кузатган. Ўзининг 20 йиллик кузатувлари натижаси “Зидж-и-джадиди Курагоний” (янги астрономик жадвали) асарини яратди ва 1018 та юлдузنى санади. Унинг астрономик жадвали ҳозирги кунда ўзининг аниқлиги билан дунё олимларини ҳайратга солмоқда. Улугбекнинг фалсафий ва табиий илмий қарашлари ҳам диққатга сазовор. У кузатиш ва эксперимент натижаларини умулаштириб, дунёнинг объектив мавжудлигини тан олади ва табиий жараёнларнинг диний талқинини инкор этади.

XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрнинг бошида фалсафий фикр ривож

XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрнинг бошида Европа ва Шарқ мамлакатларидаги ижтимоий сиёсий вазият Марказий Осиёга ҳам таъсир этди. Бир томондан чор Россияси Туркистонни босиб олиб Кўкон хонлиги тугатилди, иккинчи томонда маданиятлар диалоги шаклланди, натижада қатор олимлар, шоирларнинг илғор ғоялари таъсирида Туркистонда маърифатпарварлик фаолияти бошланди. Аҳмад Дониш, Бехбудий, Бердақ, Феруз, Мукумий, Фурқат, Завкий, Аваз Ўтар ва бошқалар ўз давридаги зулмга қарши ғояларни илғари сурдилар ва жаҳолатга қарши маърифат орқали кураш бошладилар. Қуйида биз А.Донишнинг ижтимоий сиёсий қарашларига назар ташлаймиз.

Аҳмад Дониш (1827-1897) Бухоро амирлигида яшаб ижод этган ўз даврининг илғор маърифатпарваридир. Унинг фалсафа, тарих, астраномия, адабиёт ҳаттотликка оид асарлари нафақт Ўзбекистон балки дунё олимлари томонидан ўрганилмоқда. Хусусан, унинг “Мунозир ал-Кавокиб” (Юлдузларни кузатиш), Рисолат дар илми курра (Глобус ҳақида рисола), “Изтиғрожи бул ва арзи балат” (Жойларнинг узунлиги ва энини ўлчаш) асарлари табиий илмий фанлар соҳасидаги фикрларининг мажмуидир. “Наводир ул-вақое”, “Рисолаи мухтасаре аз тарихи салтанати хонадоғи мантиғия” каби асарларда унинг ижтимоий сиёсий ғоялари мужассамлашган. Бу асарларида у зулмга асосланган ижтимоий тузумни танқид қилади ва инсонларни меҳнат қилишга, фақат меҳнат билан фаровонлик таъминланиши, тақдири азал, факирона ҳаётдан воз кечиш ҳақидаги ғояларни илғари суради. А.Донишнинг фикрича “Давлат бир гуруҳ кишилар эҳтиёжларини қондириш учун эмас, халқ манфаатлари учун, мамлакатни обод қилиш учун хизмат қилмоғи зарур. Биз дунёни

гуллагиш учун денгизлар кезиб ўрганиш учун, ер ости бойликларини топиш учун, унинг ҳамма китъалари ва аҳолисини билиш учун туғилганмиз”¹. У турли тилларни ўзлаштириш ва дунёни ўрганиш ғоясини илгари суради. “Мамлакатни идора қилишда, - ҳукмдор муҳим давлат муаммоларини ўз атрофидаги маслаҳатчилар билан биргаликда ҳал қилиши керак. Маслаҳатчилар ҳам донишманд ва адолатли кишилар бўлиши керак ва уларнинг фикри билан ҳисоблашиши шарт, чунки кўпчиликнинг ақли, бир кишининг ақлидан ортиқроқ”². Аҳмад Донишнинг ғоялари Фуркат, Бердақ ва бошқаларнинг ижтимоий сиёсий қарашларининг шаклланишига туртки бўлди.

XX - XXI аср ўзбек фалсафаси

XX аср ўзбек фалсафаси кам ўрганилган зиддиятли даврни қамраб олади. Чунки ҳозирги давр танқидчиларида совет даврида фалсафа бўлмаган, у даврда интеллектуал ҳаёт ўлган ва узоқ муддатга қотиб қолган, фақат айрим ҳолларда баъзи мардларгина ўзларининг ғоя ва қарашларини айта олганлар деган фикр шаклланган. Бироқ бу нотўғри. Чунки айнан XX аср бошларида шаклланган жадидлар ҳаракаги “Жамиятни маърифат орқали янгилаш” ғоясини илгари сурганлар, А.Авлоний, Бехбудий, А.Фитрат кабилар янги авлод зиёлиларини тарбиялашга ўзларининг муносиб ҳиссасини қўшганлар. Нодонлик ва жаҳолатга қарши кураш, уни инкор этиш, уни жами бахтсизликлар сабабчиси сифатида талқин этиш жадидчилар ижодининг асосий моҳиятини ташкил этади. Қуйида уларнинг баъзилари ижоди ҳақида қисқа фикр мулоҳазаларни баён этамиз.

Абдулла Авлоний (1878 -1934) Тошкентда Мерганча (ҳозирги Навоий кўчаси) маҳалласида туғилган. У болалигидан илм – маърифатга меҳр қўйган, А.Авлоний Навоий ва Фузулий, Саъдий Шерозий ва Хофиз шеърятини ўрганган. 1894 йилда биринчи шеърларини ёзган ва 1905 йилда шеърлар тўпламини нашр этган. Унинг “Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ” асари, “Биз ва сиз”, “Адвокатлик осонми”, “Пинак”, “Пўртўлолиё инқилоби” драмалари, “Маданият тулкунлари”, “Қим нимани яхши кўрар”, “Тиётр хусусида мунозара”, “Қайфим учди”, “Афгон саёхати” каби мақолаларида даврнинг руҳи ўзифодасини топган.

1914 йилда А.Авлонийнинг ташаббуси билан ташкил этилган театр труппасининг Бехбудий қаламига мансуб “Падарқуш” спектакли намойиш этилган. А.Авлоний халқ орасида маърифат ғояларини тарғиб этиб, мактаблар ташкил этди. Мактабда ўқитиш

¹ Муштов И. Избранные произведения. -Ташкент, Узбекистан, 1976. С.171

² Вохидов Х, Хайруллаев М. А. Дониш//Маънавият юлдузлари. -Тошкент, Б.324.

учун кулайлик яратиш мақсадида дарсликлар тайёрлаган. Унинг “Биринчи муаллим” китоби 1917 йилгача 4 марта нашр этилган. Иккинчи муаллим китоби дастлаб 1912 йилда ва 1917 йилда иккинчи марта нашр этилган. А.Авлонийнинг бу китобларида кичик шеърлар, насрий ҳикоялар жамланган бўлиб, улар бир томондан жадид адабиётининг бош йўналиши бўлса, иккинчи томондан улар мазмунини мактаб болалари онгига сингдириш ва уларни маърифат йўлига бошлаш мақсади намоён бўлади. 1913 йилда нашр этилган “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” асари юқори синф ўқувчилари учун дарслик бўлиб, унда инсонларни яхшиликка чақирувчи ёмонликдан қайтарувчи илм ҳақида сўз боради. Авлоний фикрича ахлоқ, бу хулқлар мажмуи. Хулқ эса, эзулик ёхуд разилликнинг муайян бир инсонда намоён бўлиш шакли. Бинобарин, ҳар бир хулқ эзулик ва олижанобликнинг ёки разиллик ва бадбинликнинг тимсоли. Шу жиҳатдан улар яхши ва ёмонга бўлинадилар. Лекин булар кишида ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Уларнинг шаклланиши учун маълум бир шароит, тарбия керак. Кишилар туғилишидан ёмон бўлиб туғилмайдилар. Уларни муайян шароит ёмон қилади. Демак, ҳамма нарса тарбияга боғлиқ. Тарбия “ё ҳаёт-ё мамот ё нажон-ё ҳалокат, ё садоқат, ё фалокат масаласидир”. Тарбия тугилган кундан бошланади ва умрининг охиригача давом этади. У икки босқичда – уй ва мактаб тарбиясидан ташкил топган. Авлоний тарбияни нафақат ахлоқ, балки соғлиқ билан ҳам боғлиқ деб ҳисоблайди. Унинг “Баданнинг саломат, қувватли бўлмоғи инсонга энг керакли нарсадур. Чунки ўқимок, ўрганмоқ ва ўргатмоқ учун инсонга кучлик, касалсиз жасад лозимдур” деган фикри фалсафий моҳиятга эга. Зеро “Бадан тарбиясининг фикр тарбиясига ёрдами бордур. Жисм ила рух иккиси бир чопоннинг ўнг ила терси кабидур. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сақланмаса, чопонни устини кўюб, астарини ювуб, овора бўлмоқ кабидур”, яъни “бадан элак каби ўзлукдир”¹.

Авлоний фикрича жисм ва рух шакл билан мазмун каби уйғундир. “Ниманки мазмунда бўлса шаклда ўз ифодасини топади. Мана бу одамнинг мудроқ, тунд кўзларига, бўкиб тўйиб олганидан ҳарсиллаб қолган бақ-бақалок, даванг туркига назар ташланг. Нақадар хайвоний қиёфа. Энди мана бунисига разм солинг. Бу рангпар озғин кишининг кўзларидан қандай ўт чақнайди. У нақадар ҳаракатчан, унинг овозида қанчалар эҳтирос бор! Биринчиси ўлик, иккинчисида ҳаёт яшнади – тўғри эмасми?!”. Унинг бу фикри инсоннинг қиёфаси унинг қалбини ифодалашга ишорадир.

Авлоний болаларнинг фикрлаш қобилиятини шакллантириш ўқитувчиларнинг масъулияти билан боғлиқ деб ҳисоблайди. “Фикрнинг қуввати, зийнати, кенглиги муаллимга кўп жиҳатдан боғлиқ”.¹ Заро тарбиячининг дунёқараши, савияси, интилишлари ва ҳатто турмуш тарзи болаларнинг фикрлашига таъсир этади. “Ақл инсонларнинг пири қомили, муршиди яғонасидур. “Илм инсонларнинг мадори ҳаёти, раҳбари нажоти, борингки дунённинг иззати. У инсон учун ғоят олий ва муқаддас бир фазилат¹ деб таъкидлайди.

Авлоний ватан ва унинг олдидаги бурч ҳақида фикр юритар экан, “Ватан туйғуси энг инсоний, энг муътабар туйғулардан бири. Ватанни шунчаки севиш мумкин эмас. Унинг дарди билан яшамок, унинг бахтига қувонмоқ, у билан фахрланмоқ керак. Ватан онадек муқаддас. Уни қадрлаш, эъзозлаш, унинг шодлик ва қувончига шерик бўлиш, ғам ҳасратини баҳам кўриш фарзанднинг бурчи” деб алоҳида эътироф этади. Онанинг бахтига шерик бўлиб, бахтсизлигида ёлғиз ташлаб кетувчи фарзандлар бўлгани каби, Ватаннинг ҳам боғлари, ажойиб табиатини хуш кўрадиган, лекин ташвиш ва ғамларида хиёнат қиладиган фарзандлари борлигини афсус билан тан олар экан, Авлоний Ватанни у қандай бўлмасин севиш керак деб ҳисоблайди.

Авлоний фикрича тилга, маданиятга бўлган муҳаббат ҳар бир кишининг халқига бўлган муҳаббатидир. “Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадургон ойинаи ҳаёти тил ва адабиётидир”. “Сўз – ноёб гавҳардир. Унинг шарафи бениҳоя. Ҳар қандай қимматбаҳо гавҳар унинг олдида садаф ҳам бўла олмайди”. “Сўз инсоннинг даража ва камолини, илм ва фазлини ўлчаб кўрсатадургон тарозудир. Ақл соҳиблари кишининг дилидаги фикр ва ниятини, илм ва қувватини, кадр ва қимматини сўзлаган сўздан билурлар”. А.Авлоний “Маданият тўлқунлари” мақоласида миллат маданиятига оид фикрларини давом эттиради: “Ҳар бир миллат маишат тарафидан тараққийга юз қўймаса, маънавий тарафдан, яъни маърифат тарафидан ҳам тараққий қилолмас, бир кишининг ўз маишатиغا етарлик молу ашёси бўлмаса ва буларнинг сабабига ҳаракат қилмаса, моддий ва маънавий ишларни қилмоқдан ожиз қолур. Ва бундай очу - яланғоч ўз авқотини ўтқара олмай турган бир халқга маърифат, маданият, улум ва фунундан дарс бермоқ муносиб бир иш ўлмас керак, чунки фақир халқларнинг кеча кундуз фикри - зикри нон топмоқ ва бола чақасининг корнини тўйғузмоқдир. Таажубки, мамлакатимизнинг ерлари, ўсимлик тупроғи баракатлик бўлиб туруб, ерли халқ оч ва яланғоч, бойқуш каби вайроналарда умр ўтқарадирлар”. Оч-яланғоч,

¹ Авлоний А. Таълиқланган асарлар 1-жилд. Тошкент: Маънавият, 2006. Б 33-34

кулфат, меҳнат ва заҳмат балолари орасида ўралиб қолган бир қавмга: “Маданиятга кириш, мактаб солиш, ўқунгиз тараққий қилингиз” каби сўзларнинг фойдаси бўлмас.

Айнан шу нуқтага назардан А.Авлонийнинг халқ ҳаётига оид куюниб билдирган муаммолар ҳақидаги фикрлари Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг ташаббуси билан 100 йилдан кейин ечимини топомқда. Юртимизнинг юксалиш босқичида халқнинг меҳнат бозорида ўз ўрнини топиши, моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлигини таъминлаш жараёни давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Аҳолининг таълим олиши, тадбиркорлар ва ишбилармонларнинг хусусий секторни ривожлантириши учун яратилаётган шароитлар бу жараённинг кичик қисмидир. Ўз фикрини давом эттирар экан А.Авлоний шундай дейди: “Бу фақирликнинг энг кўркунчли тўлқинлари орасида эзилган халқимизни тўй маразидан кутқарурга тиришмак ва илож истамак лозимдир. Бу исроф тўлқунлари бизларни на ерга оллуб борадир?, кундан кунга бидъат ортмакда. Уламо, фузало ва эшонларимиз зикр ва тасбеҳ ўрнига тўй устига тўйлар бўлсун сўзини вирди забон қилмакда. Ағниё ва сарватдорларимиз тўй пойгаси қилуб, бир-бирларининг бор йўқларига қарамасдан, фақир ва камбағалларимиз уйларини, боғларини, отларини тўнларини сотуб тўйга сарф қилмоқдаурлар. Бир тарафдан, маданият тўлқунлари шоширмоқда, иккинчи тарафдан фақирлик ва мискинлик кўпаймакда, яна бидъат ортмакдадир. Мундан беш – олти йил мукаддам энг сарватли кишиларимиз уч кундан ортик ош ҳам йигирма – ўттиздан ортиқ чопон ҳам бермас эдилар. Ҳозир бу тарафдан кўп тараққий қилиб, олти етти кун ош ва юзлаб чопон бермакдадирлар. Аввалда бир ярим – икки сўмлик чопон берадиган кишиларга, ҳозир 20 – 25 сўмлик зарринлар, бахмаллар берурга бошладилар. Мана шу тарикада биз кейинга қараб тараққий қилмакдамыз, билмам, бизим бу исроф ва бидъатларимиз қачон йўқ бўлиб кетадир?!¹ XX аср бошида А.Авлонийнинг тўй ҳашамларни ихчамлаштириш муаммосига онд фикрларининг ечими XXI асрда ўз ечимини топди. Давлатимиз раҳбарининг ташаббуси билан тўй ва аза билан боғлиқ муаммо бўйича қарор эълон қилинди ва унинг ижроси бўйича маҳаллаларнинг масъулиятини ошириш белгиланди.

А.Авлоний фикрича маданиятнинг бешиги Осиё қитъасининг Арабистон ярим оролида жойлашган. Ислом билан маданият денгизлари ҳаракатга келган. Араблар ўзлари борган мамлакатларга маданият сувларини олиб кирганлар ва аста-секин Оврупони эгалла-

¹ Авлоний А. Маданият тўлқунлари//Тайланган асарлар 2-жилд -Тошкент 2006 Б 37

ган. Улар маданият тўлқунларидан ичра яшадилар ундан кўркмадилар, қочмадилар, асбоб ва машиналар хозирладилар. На ерга борсалар, маданият ҳам борди охирида маданият ғалаба қозонди. Ярим асрдурки маданият бизни орқамиздан қувиюр. Биз қирдан-қирга қочурмиз, қаршимизда маишат машаққатлари чиқуб хужум қилур, ўнгимизда билимсизлик ва жаҳолат келуб, жоңларимизни сиқур, сўнгимиздан мусофирлик, фақирлик ва бидъатлар чиқуб йўлимизни тўсур. Дангасалик, ялқовлик, ишсизлик устимиздан босу бўғмак истар. Бизлар ҳамон бу эскинча ромка орасидан чиқуб қочмак истамаймиз. Баъзи ёшларимиз бошларига Овруро қалпоғини киюб “Маданият!”, “Маданият!” деб оғизларини кўпуртуруб, оз-моз мусулмонча, чала-ярим русча сўйлашуб кулгу бўлиб юрмак маданият бўлмай, масхурабозликнинг бир шўбасидур. Маданий бўлмак ва маданиятга кирмак учун ёмон сифатлардан сакланмак ва ҳазар қилмак ила баробар ҳақиқий маданият илми, маиший ва ахлоқий ишлар ила уч қисмга бўлинадир. Агар миллат болалари бу хислатни мукамал суратда ўзларига дарбар олсалар, мана шул вақтда биз маданиятни қабул қилдук, маданий бўлдук деб лоф урсак, мақтансак кулги бўлмаймиз. Ёшларимиздан маданиятга лойик равишда ўқуб, диний ва маданий кишилар хозирланса, тарбия ва таълимга моҳир олим ва олима, адиб ва адибаларимиз етушса, мактаб ва мадрасаларимиз мунтазам ва тартиблик бўлса, зироат, саноат ва тижорат ишларига моҳир кишилар етушуб, замонага мувофиқ равишда иш юритилса, тартиблик “Дорул -ятим”, - етимхоналар, “Дорул - ожизин” – камбағалхоналар, қутубхоналар ва кироатхоналар очилса, ширкатлар барпо қилинса, халқимиз орасида замонага лойик улум ва фунундан бохабар уламоларимиз кўпайса, оч ва яланғоч кишиларимизнинг маишатларини тузатмак учун ҳаракат қилинса, ўқитилса, ахлоқ ва одоб ўргатилса, шул вақтда эскинча орасидан чиқуб ҳақиқий маданият бўстонига юзлонган ҳамда маданият тўлқунларидан қутулиб, соҳили саломатга чиққон бўлур эдук. Соҳили саломатга чикувимизга замон мусоид верурми, вермасми билмаймиз¹.

2016 йил 4 декабрда Ўзбекистон ҳаётида янги саҳифа очилди. Бу саҳифада аҳолининг турли қатламлари онгига меҳнат орқали фароғатга эришиш, инсон умрининг мазмуни унинг ўз ҳаётини илм асосида тўғри ташкил этиш мумкинлиги билан боғлиқлиги сингдирилди. Таълим тизимининг барча босқичларида чуқур ислохотлар бошланди. 2017 йилда юртимизда мактабгача таълим вазирлигининг ташкил этилиши болаларнинг маданият тўлқинларидан кўркмаслик, балки у

¹ Авлоний А. Маданият тўлқунлари// Таълиланган асарлар 2-жилд. Тошкент 2006 Б 218-219

билан қоришиш учун билим ва малакаларни шакллантиришни кўзда тутади. Олий таълим тизимидаги ислохотлар маданият тулқунларига танқидий назарни шакллантириш, миллий маданиятни сақлаган ҳолда дунё маданияти билан беллаша оладиган ёшларни тарбиялашга йўналди. А. Авлонийнинг орзулари армон бўлмади.

Махмудхўжа Бехбудий (1875 - 1919) Самарқанднинг Бахшитепа қишлоғида дунёга келди. Унинг ижоди ва дунёқарashi жадидчилик ҳаракатининг асосчиси Исмоилбек Гаспралининг таъсирида шаклланган. 1899-1990 йилларда М. Бехбудий ҳаж сафарига боради ва саккиз ой давомидаги саёҳат унинг тафаккури янгиланишига сабаб бўлди. Унинг ташаббуси билан Самарқанд атрофидаги қишлоқларда мактаблар ташкил этилди ва уларни ўқув адабиётлари билан таъминлаш учун “Рисолаи асбоби савод”, “Рисолаи жуғрофияи умроний”, “Рисолаи жуғрофияи Русий”, “Китобат ул- атроф”, “Амалиёти ислом”, “Тарихи ислом” каби китобларни тайёрлади. Халқнинг маърифатлилиқ даражасини ошириш, миллатнинг ўз малохати ва қабоҳатини кўриши учун мактабнинг ўзи етарли эмаслигини ҳис қилган Бехбудий театр ва матбуотни ривожлантиришга юзланди. У ўзбек драматургиясининг биринчи намунаси “Падаркуш ёхуд ўқимаган боланинг ҳоли” асарини яратди. Драма нафақат ўзбек, балки татар ва озарбайжон театрчилигининг ривожига ҳам таъсир кўрсатди. Унда инсоннинг бахту саодати отанинг бойлиги билан эмас, балки эгалланган илму-маърифат билан боғлиқлиги очиб берилган. Бехбудий нашр ишлари билан шунингдек, уларни сақлаш ва фойдаланишни назарда тутувчи кутубхоначилик билан ҳам шуғулланди.

Бехбудий миллат ўзини англагандагина ижтимоий снэсий масалаларга бошқалар билан тенг аралаша олади, деган фикрда бўлгани боис, тарихни алоҳида ўрганишга ҳаракат қилди. Ўзининг “Муҳтарам ёшларга мурожаат” мақоласида шундай фикрларни илгари суради: “Барчамизга офтоб каби равшан аёндулки, мактаб – тараққиётнинг бошланғичи, маданият ва саодатнинг дарвозасидур. Ҳар миллат энг аввал, мактаб ибтибойисини замонча ислоҳ этиб кўлайтирагунча тараққий йўлига кирбу маданиятдан фойдаланмас. Маданияти хо-зиридан махрум қолиб, саноеъ ва маориф салоҳи ила қуролланмаган миллат эса, дунёда роҳат ва саодат юзини кўролмас”. “Ер юзидаги барча миллатлар ўз болаларини ибтидой тарбиясига ва мактабларнинг ҳар жиҳатдан интизом ва акмолиға аҳамият беруб болаларини миллий ва диний руҳда мукамал суратда етушдуларлар. Анинг учундирки, ўзга миллатлар диний ва миллий ҳиссиётга молик бўлуб,

ҳар ишда диёнат ва миллиятни муқаддам тутарлар”¹. Чин инсоният нимадан иборат эканлигини қайдан билурмиз? Бизларда бир фазилат бор бўлса, ул ҳам фақат таассоти жоҳилонадан иборатдур. Демак, бизлар ҳозирги нимкола диёнатимизни ёлғуз таассуб соясида саклаб турибмиз. Лекин ушбу тамаддун асрида илмсиз курук таассуб ила ҳам яшаб бўлмас. Чунки замонимиз шундай зўрки, озгина фурсатда чурук таассуботимизни асосидан қўпаруб ташлайдур. Шунинг учун замонанинг мухлик асбобиға қаршу мақовамат этадугон бир нарса бор бўлса, ул-да маорифдур. Ҳозирда Туркистонда муаллим оз бўлиб, муаллимларга эҳтиёжимиз шадиддур. Чунки бу кунларда янги мактаб ҳаваскорони кундан-кун зиёдалашмоқдаурки, муаллимлар мавжуд бўлган тақдирда ҳар йил Туркистонда юзлаб мактаб очмоқ мумкиндур.

Туркистон ёшлари муаллим етушдурмоқнинг чорасини топмоқлари лозимдур. Агар букунги ёшларимиз ушбу мухим вазифа ва хизматни ифо этмакга қасд эта бошласалар, муаллим етуштирмоқни чораси ҳам топилса керак².

Беҳбудийнинг ёшларга муружаати бугунги кунда Ўзбекистоннинг миллий тикланишдан юксалиш сари барқарор тараққиёт йўлида янги мазмунда давом этмоқда. Далатимиз раҳбариннинг ташаббуси билан 2017 йилда “Эл юрт умиди” жамғармаси ташкил этилиб, энг иқтидорли ёшларнинг хориж давлатларида таълим олишларининг ташкил этилиши дунё билан ҳамнафас бўлиш маърифат йўли билан зиёга, юксак маънавиятга эришишни назарда тутди.

М.Беҳбудий “Бизни кемирувчи иллатлар деганда бутун тирик-лигимизга сорилгон ва бизни инкирозға ва таҳликаға ва жаҳаннамга юмалататургон тўй, азо исминаги икки қаттол душманни дерман” деб ҳозирги даврда ҳам давом этаётган муаммоларга ечим излайди. У “Маълумки бир шаҳарда яҳудийлар баъзан ўлукларини окшом элтиб кўмарлар. Не учун? Кундузи ишдан қоларлар. Биз бўлса, ўлук ва тўй учун ҳафталар, ҳатто ойлар ила ишдан қолурмиз. Ҳолбуки, шореъи аъзам пайғамбари ақрам саллаллоҳи алайҳи вассаллам ҳазратлари ўлганни тез кўмуб ва кўмгандан сўнг тез тарқалиб, ишга кетмоқға ва ўлукхона халқини уч кундан зиёда таъзия тутмасға, қаро киймасға, кир, фалокат бўлмасға амр этарлар”³, дейди ва “Бизни қилатургон ақлсизлигимизни қайси миллат қилур? Никоҳ, хатна бу икки бало шундоғ қаттиқ бир иллатки, ўлмагунча қутулиб бўлмайдур”. Бир

¹ Беҳбудий М. Мухтарам ёшларга муружаат//Танланган асарлар Тошкент. 2006 Б 178

² Беҳбудий М. Мухтарам ёшларга муружаат//Танланган асарлар Тошкент. 2006 Б 178

³ Беҳбудий Бизни кемирувчи иллатлар// танланган асарлар. Тошкент. 2006 Б 190 – 193

таноб еримизни 200 сўмга сотиб тўй килмоқчи бўлсак, ерни хўп пулға урдум деб мажнунона шодланурмиз. Инсонни бу қадар аҳмоқлиги ажибдур. Бизга лозимки, тўй ва таъзияларни кичик қилиб ва ҳолимизча ҳаракатда бўлуб, келар замонамизни ўйлайлук. Дин учун, масжид ва мактаб акча, сарват, давлат сомон керакдур. Тўй ва таъзияга сарф килинатургон оқчаларимизни биз, туронийлар, илм ва дин йўлига сарф етсак анқариб (эй кўзи очилганлар) оврупойилардек тараққий этармиз ва ўзимиз-да, динимиз-да обрўй ва ривож топар. Йўқ ҳозирги холимизга давом этсак, дин ва дунёга зиллат ва мискинатдан бошқа насибамиз бўлмайду¹ деб таъкидлайди. Унинг бу фикрлари нечоғлик тўғрилиги туй маросимларини ихчамлаштиришга оид Ўзбекистон республикаси Президентининг қарорида тўлиқ ўз ифодасини топди.

Бехбудийнинг “Миллатлар қандай тараққий этарлар” мақоласида миллатларнинг тараққиётини таъминловчи омиллар очиб берилган. Унинг фикрича “Ҳар миллатнинг уламози, аҳли қалами, мутафаккири ўз миллатининг ояндаси учун йўл кўрсатур машварат берур мактаб ва мадрасаларда дунё ва охиратда керак илм ва фан, таълим берарлар. Китоб ва газет ила умматни муслиҳи учун баҳс ва муҳокамалар қиладурлар”. “Ҳар миллатнинг уламози замонавий мактаблар бино этиб замонийча одам тайёрламоқ учун ҳаракат этарлар. Ҳукуматни ўрта ва олий мактабларига ўқийдургон ўз миллат болаларига ионат этарлар. Ва бечора ҳамжинсларини диний ва дунёвий мактабларига беруб, ўз харажатлари ила ўкутадурлар”¹. Шу маънода Ўзбекистон Республикаси президенти Шавкат Мирзиёевнинг Президент мактабларини ташкил этиш ҳақидаги Фармони замон талбаларига жавоб берувчи ақл эгаларини танлаш ва уларнинг иқтидорини намоён этиш, миллат равнақиға ҳисса қўшиши учун шароит яратишга йўналгандир.

Унинг “Рус армани, яхудий ва бошқа Русиядаги ватандошларимизни бойлари доимо ўз миллатлари учун катта хайр ва эҳсонлар қиладурлар, инчунун, Кафкоз, Қирим, Қозондаки мумсулмон биродарларимизни бойлари, уламози ва аҳли қалами, соҳиби фикри ўз биродарларига мол, оқча, қалам ва илм ила иона қиладурлар”¹ деган фикри, Ўзбекистонда хориж давлатларида яшаётган миллатимиз вакиллари диаспоралари билан ҳамкорликни ўрнатиш, турли сабабларга кўра хориж давлатларида сақланаётган миллий маданий меросимизни Ўзбекистонга қайтаришдек фаолиятида ўз ифодасини топмоқда.

Бехбудийнинг куюниб айтган қуйидаги фикрлари ҳам эътиборга молик. “Авомлик, беилмлик нақадар кўпайган. Биз мусулмонмиз.

¹ Бехбудий Миллатлар қандай тараққий этарлар?// ташланган асарлар. Тошкент, 2006 Б.203-207

Мусулмонликка илм лозим, амал лозим. Ўкумок керак, нима учун бошқа миллатларда юза бир нафар бесавод йўқ экан, биза юза бир нафар саводлик йўқ? Бошқа миллатнинг ёш болалари мактабда, лекин бизники ҳаммоликда ва гадойликда. Бошқа миллат уламосига тоъбе экан, бизни уламо бильакс авомга тоъбедур. Бунинг охири харобдур. Йигирма ўттиз сана сўнгра яна ёмонрок бўлур, мусулонлик, илм ва одоб ила қоим миллат ахлоқ, фазл ва хунар ила бокий қолур”¹. Дар-хақиқат унинг бу қарашлари ҳозирги даврда ҳам долзарб аҳамият касб этмоқда, ва Ўзбекистонда миллат равнаки учун барча соҳаларда илмга таяниш ғоясининг устиворлиги таъминланмоқда.

Бехбудийнинг “Тил масаласида” мақолосининг моҳияти 100 йил илгари ҳам тилларни ўрганишнинг аҳамиятига ишорадир. Хусусан, унинг “Дунёмизнинг илму фанидан хабардор бўлмок учун рус, немис, франсавий, англис, итолиёли, арабий, жопуний тилларидан бирини билмок керак” деган фикри ҳозирги кунда хориж тилларини ўрганиш орқали дунё таълим маконида ўз ўрнини топиш, ўзбек илму-маърифатини дунё ҳамжамиятига намоён қилишга доир фаолиятда намоён бўлади. Хуллас, М.Бухбудий қиска умрида миллатнинг равнакига муносиб ҳисса қўшди, унинг ғоялари ҳозирги даврда ҳам ижтимоий, сиёсий ва илмий, маърифий аҳамиятга эга.

Абдурауф Фитрат (1884-1938) Бухорода туғилган. Фитратнинг дунёқараш, дидининг ўзгаришига, диний хурфотни танқид қилишга 1909-1913 йилларда Туркияда таълим олиш жараёни таъсир этган. Фитрат мохир адабиётшунос олим, драматург, файласуфдир. У умрини халқини озод ва эркин ҳаётга чорлаш, бирлашган кучли давлат қуришга бағишлаган. Унинг қатор шеърӣ тўпламлари ва рисоалари билан бир қаторда “Оила” ва “Нажот йўли”, “Мухтасар ислом тарихи” асарлари диққатга сазовор. Фитрат “Одам умрининг самараси, яъни инсоннинг ҳаёт ғояси икки дунё саодати экан, кимки ўзини одамлар қаторидан деб билса, у дунё ва охиратда ҳам ўзини одамлар қаторидан деб билса, бу дунё ва охиратда ҳам ўзини бахтли ва тинч бўлиши учун ҳаракат қилиши лозим”¹, деб таъкидлаган. Фикрини давом эттириб “Мамлакатимизда икки гуруҳ бахтсиз одамлар борки, ҳаракатларни танқид ва танбеҳга сазовордир. Биринчи гуруҳ ҳаётларининг мақсадлари деб еб-ичишни биладилар, улар бир лўкма таом ва ётадиган жой учун инсоний вазифаларини эсларидан чиқарадилар, бирон-бир иш ҳақида ўйламайдилар ҳам. Иккинчи гуруҳ шундай жамоаки, ҳаёт ғоясини фақат охират саодати деб биладилар, бу дунё саодатига эришиш учун ҳеч ҳаракат қилмайдилар, балки бу дунё сао-

¹ Фитрат А. Оила. Тошкент: Маънавият, 2016. Б 30-31, 80

датини кофирларга хос деб биладилар, бошқача қилиб айтганда, дунёни кофирлар жаннатнию мусулмонлар дўзахи деб биладилар”¹, “Икки дунё саодатини талаб қилган инсонгина комил мусулмондир”¹, деб таъкидлайди.

Фитратнинг “Оила” рисоласида жамиятнинг таянчи оила эканлиги ва уни илмий асосда ташкил этишнинг назарий хулосалари ўз ифодасини топган. Асар икки қисмдан иборат бўлиб унинг биринчи қисми оила қуришга тайёргарлик даври бўлса, иккинчи қисми оила қургандан кейинги даврини камраб олади. Унинг фикрича “Дунёда иззат ва саодат толиби бўлмаган бирорта қавм йўқ. Ҳар бир миллатнинг саодати ва иззати, албатта, шу халқнинг ички интизоми ва тотувлигига боғлиқ. Тинчлик ва тотувлик эса шу миллат оилаларининг интизомига таянади. Қаерда оила муносабати кучли интизом ва тартибга таянса, мамлакат ва миллат ҳам шунча кучли ва тартибли бўлади. Агарда бир мамлакатнинг аҳолиси ахлоқсизлик ва жоҳиллик билан оилавий муносабатларини заифлаштириб юборса ва интизомсизликка йўл қўйса, шунда бу миллатнинг саодати ва ҳаёти шубҳа остида қолади”.¹ Унинг фикрича “уйланиш учун тўрт нарсага эътибор бериш лозим: мол; насаб; ҳусн ва имону эътиқод. Уйланиш орзусида бўлган эр билан хотиннинг мол (бойликлари) ва насаблари тақрибан бир хил бўлиши лозим. Акс ҳолда, эр билан хотин бир-бирларига тенг бўлмай, бири бой калонзода бўлса, иккинчи томонни фақир ва зоти пастликда айблаб, ҳаётини мудом азобга қўяди. Жамол (ҳусн) бу кўриниш демакдир, яъни қараётган киши назарига чиройли кўриниб, унинг қалбини ўзига мойил қилиш демакдир. Қалбда пайдо бўлган бу мойилликни муҳаббат деб аташ мумкин. Ҳар бир эркак ва аёл диндор бўлиши лозим. Юқорида зикр этилган гўзаллик (жамол) ҳақидаги сўзларимиз зоҳирий (ташқи) жамолдир. Агарда у ботиний (ички) жамол билан, яъни яхши хулқ билан боғлиқ бўлмаса, бир тийинга қиммат. Кимки ўз ихтиёри тизгинини ҳайвоний шаҳват қўлига бермаган экан доимо ички жамолини ташқи гўзаллиги билан, яъни ҳусни ахлоқини қора кўзлар ва камон қошлари билан зийнатлайди. Диндорлик – бу Худони таниш, билиш ва Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, 1917 йилда большевиклар партияси ғалаба қозониб, дунё харитасини катта Совет иттифоқи деган мамлакат эгаллаб, унда партиявийлик мафкураси ҳукмронлик қилсада, ҳақдан кўрқишдир. Шундай қилиб ҳусни ахлоқнинг асоси ва мезони Худодан кўрқиш ва Ҳақни билишда яъни диндорликдадир. Диндорлик яъни хушахлоқ бўлмоқ ҳар бобда, хусу-сан, уйланиш бобида ниҳоятда зарурдир”¹.

¹ Фитрат А. Оила. Тошкент: Маънавият, 2016. Б 90, 30-31, 80, 91

А.Фитрат фарзанд тарбиясига алоҳида эътибор қаратади. У “Биз мусулмонлар, хусусан туркистонликлар ўз фарзандларимизга тўғри тарбия бераёلمизми ёки йўқми?, деган саволга йўқ деб жавоб беради”¹. Зеро инсон жонидан азиз фарзандларини моддий таъминлаш учун бир умр меҳнат қилади-ю лекин уларнинг маънавий борлиғига эътибор қаратмайди ва аста-секинлик билан ота-оналар ва фарзандлар орасида жарлик шаклланади. Унинг фикрича “Кимки ўз авлодининг тарбияси устида ўйлаётган бўлса фарзандларининг жисми акли ва ахлоқини бир даражада тарбиялайди. Интизом ва тартибга риоя қилади”¹.

А.Фитрат давлат бошқаруви тизимида ишлаб ўзбек миллатини маърифат йўлига бошлади. Бироқ у ва бошқа шижоатли жадидларнинг миллат раvнаки йўлидаги фаолиятдан хавфсираган шўролар ҳукумати бир гуруҳ ёшларни 1938 йил 4 октябрда отиб ташлади.

Хуллас, XX аср бошидаги миллатпарвар ватанпарвар ёшлар мамлакатнинг ижтимоий иқтисодий таназзулидан чиқишнинг ягона йўли илму-маърифат эканлигини асослаганлар.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, 1917 йилда большевиклар партияси ғалаба қозониб, дунё харитасини катта Совет иттифоқи деган мамлакат эгаллаб, унда партиявийлик мафқураси ҳукмронлик қилсада, Ўзбекистонда фалсафий фикр ривожига тўхтаб қолган эмас.

Фалсафанинг фидойилари янги қарор топган сиёсий тизимда яшаш, ишлаш ва жуда кўп синовлардан ўтишлари лозим бўлди. Айрим зиёлилар чет элга қочиб кетдилар, кўпчиликда эса марксизм ғоясининг ҳақиқий инсонпарварлигига қатъий ишонч шаклланди ва шу боис, шу йўналишда фаолият олиб бордилар. Бироқ муайян даражада совет мафқураси таъсири бўлсада, ўтган асрда ўзбек фалсафаси уч йўналишда Тошкент давлат университети (ҳозирги Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети) фалсафа факультети, Ўзбекистон Фанлар Академиясининг фалсафа ва ҳуқуқ институти, вилоятлар олий ўқув юртлари фалсафа бўлимлари, Ўзбекистон фалсафа жамияти фаолиятида намоён бўлди ва олимлар ўз фалсафий қарашларида инсон омилининг маънавий руҳини ифода эта олдилар. Дарҳақиқат, одам қанча чуқур билимга эга бўлса, дунёни яхши билса, ён атрофда бўлаётган воқеаларни тўғри англай олса, шундан кейингина унда ғурур-ифтихор шаклланди. Шундагина, жуда мураккаб, таҳликали даврларда ҳам кўпчилик унга мурожаат қилиб, маслаҳатлашди. Маслаҳат эса авваломбор, салоҳиятли одамдан, катта фалсафий ва интеллектуал билимга эга бўлган кишидан сўралади. Шундай экан, Ўзбекистондаги ижтимоий сиёсий жараёнларни тушунишда ва улар-

нинг мохиятини тушунтиришда юртимиз файласуф-олимларининг хизмати ҳам катта.

Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида фалсафа фани ривож

1922 йилда Ўрта Осиё давлат университети (ҳозирги ЎЗМУ) ижтимоий гуманитар фанлар факультетида фалсафа фанидан ўқув машғулотларининг олиб борилиши, бу борадаги дастлабки кадам бўлди.

1935 йилда биринчи «Диалектика ва тарихий материализм» кафедраси ташкил қилинди. 1944 йилда Диалектика ва тарихий материализм кафедраси таркибидан «Фалсафа» кафедраси ажралиб чиққан. Айнан «Фалсафа» кафедраси негизида 1962 йилда «Илмий коммунизм», 1967 йилда «Табий ва гуманитар факультетлар фалсафа» кафедралари ташкил қилинган. Кафедралар таркиби миллий кадрлар билан бойиб борган. 1960 йилларда «Фалсафа» кафедрасида 45 та профессор-ўқитувчи фаолият олиб борган. Бу даврда фалсафа мутахассислиги бўйича университетнинг ўзида миллий кадрлар тайёрлаш имконияти пайдо бўлган. Профессор А.Аюпов, Ҳ.Умаров саъй ҳаракатлари билан олий таълим вазирлигида бу масалага ижобий ёндашилиб, университетнинг тарих факультетида 1963-1964 ўқув йилидан бошлаб «Фалсафа» бўлими ташкил қилинган ва унга Ҳ.Умаров раҳбар этиб тайинланган. Ўқув жараёнига республиканинг йирик олимлари жалб қилиниб, фалсафа бўйича мутахассис кадрлар тайёрлаш фаолияти бошланган.

Шу йилларда илмий ишлар ривож топиб биргина 1962-1967 йилларда 18та фалсафа фанлари номзоди тайёрланган. 1962-1992 йиллар давомида гуманитар факультетлар «Фалсафа» кафедрасини бошқарган профессор А.Т.Аюпов бошчилигида доцентлар Ғ.Шоюсупова, А.И.Абдусамедов, К.С.Садыков, К.И.Иванова, И.Раҳимов, В.С.Никитченко ва бошқалар дастлаб фалсафа бўлими, кейин фалсафа факультетида миллий кадрларни тайёрлаш ишида катта рол ўйнадилар. Ўша йилларда фалсафа бўлими профессор-ўқитувчилари нафақат ўқув жараёни, балки илмий билиш соҳасида фаол иштирок қилганлар. 1974 йилда К.И.Иванованинг «Илмий билишда сабабийлик тамойили» номли монографияси, профессор Л.Е.Гарбер, А.Т.Аюпов, У.Хайдаров, Б.Тўйчиев, В.Г.Черныхларнинг «Илмий билиш мантиғи ва методлари»(1986) мавзусидаги туркум асарлари нашр қилинган.

Ўзбекистон Фанлар Академиясининг академиги Э.Ю.Юсупов, профессорлар М.В.Воҳидов, И.Р.Раҳимовлар 1980-2005 йилларда Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-маданий тараққиёти-

нинг фалсафий муаммолари бўйича илмий тадқиқот ишлари олиб борилган билан бирга, дарслик ва ўқув қўлланмалар ёзганлар, ёш кадрларни тайёрлашга ўзларининг муносиб ҳиссасини қўшганлар. Шу йиллар давомида Ж.Бабаевнинг “Фалсафа асослари” ўқув қўлланмаси, Э.Юсуповнинг таҳририда “Фалсафа” (1985) дарслиги, И.Рахимовнинг “Мантиқ фанидан семинар машғулоти” (1984) ўқув қўлланмалари нашр қилинган.

Фалсафа бўлимида ўқитиладиган фанларнинг дифференциаллашуви натижасида “Мантиқ”, “Фалсафа тарихи” ва “Диншунослик” кафедралари ташкил қилинган. Мустақкам пойдевор яратилгач, 1979 йилда тарих факультети таркибидан “Фалсафа, иқтисод ва психология” бўлимлари ажратилиб, учта мутахассисликни бирлаштирувчи янги “Фалсафа-иқтисод” факультети ташкил қилинган ва фалсафа фанлари номзоди, профессор Г.Ш.Шоюсупова (1979-1985) декан лавозимига тайинланди. Бу эса, ўша даврда фалсафа фанининг янада чуқур ва кенг ўрганилиши йўлидаги дадил қадам бўлди. Янги кафедралар ташкил қилиниб, фалсафани ўқитишга дифференциал ёндашув шаклланди. Шу йилларда факультетда профессорлар: М.Хайруллаев, М.Баратов, Л.Е.Гарбер, В.Н.Мороз, М.Нурматов ф.ф.н доцентлар М.Арипов, М.Далиев, Э.Абрамян, З.Мўминова, Т.Рамазанов, И.Р.Рамазанов, Р.Носиров, Ш.Б.Қаҳҳарова, М.Усмонов, И.Л.Турчанинов, шунингдек факультетнинг битирувчи ёшлари М.Шарипов, Б.Тўйчиев, Э.Мўминов, А.Ўтамуродов, И.Эргашев ва бошқалар илмий педагогик фаолият олиб борганлар.

1990 йилда университетнинг янги Низоми қабул қилиниб, унинг кейинги тараққиёт йўллари, вазифалари, ҳуқуқлари, халқ ҳаётидаги мавқеи янги дунёқараш нуқтаи назаридан белгилаб олинди. Шу боис 1991 йилда факультет таркибидан “Иқтисод” бўлими ажралди, ҳамда Фалсафа, социология ва психология” бўлимлари ва 9 кафедрадан иборат “Фалсафа” факультети ёшлар онгига мустақиллик мафкура-сининг мазмун ва моҳиятини сингдириш, янги дунёқарашни шакллантириш йўлида фидокорона меҳнат қилдилар.

2000 йил 28 январда, Тошкент Давлат университетига “Миллий” мақоми берилиши, факультет профессор ўқитувчиларига масъулият юклаши билан бир қаторда янги фаолиятга чорлади. Улар фалсафий билимларни, янгиланган тафаккур нуқтаи назаридан ёритиш бўйича фаол иш олиб бордилар. ЎзМУнинг 100 йиллик тарихида, Фалсафа бўлимининг 50 йиллик фаолияти ўз ўрнига эга. Зеро, бугунги кунда янгиланган тафаккур эгалари ўзбек фалсафасининг номини дунёга танитмоқдалар. Азалий фалсафий муаммоларга янгича ёндошмоқ-

далар. “Устоз ва шогирд” мактабининг янги авлоди шаклланмоқда, янги илмий мактабларга асос солинмоқда. Шу йиллар давомида факультетнинг 1500 мингдан ортиқ битирувчиларидан 42 таси фан доктори ва 200 дан ортиғи фан номзоди илмий даражасига эга бўлдилар.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг И.Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институти фаолияти

Ўзбекистонда фалсафа фанининг ривожига нафакат ЎЗМУ профессор ўқитувчилари, балки 1957 йилда И.Мўминов ташаббуси билан ташкил қилинган Ўзбекистон Фанлар Академиясининг “Фалсафа ва ҳуқуқ” институтининг илмий ходимлари ҳам муносиб ҳисса кўшдилар. Илмий тадқиқот институтида дастлаб “Табиатшунослик”, “Фалсафа тарихи” бўлимлари фаолият олиб борди. Кейинчалик институт таркиби янги ёш миллий кадрлар билан бойиб борди, ҳамда “Диалектика ва билиш назарияси”, “Ижтимоий фалсафа”, “Этика” каби бўлимлар ташкил қилинди. Институтнинг асосий фаолияти фалсафа, фан ва маданият тарихини объектив ўрганиш, маънавиятнинг янги миллий қирраларини излаш, халқ маънавиятини янги билимлар билан бойитиш, миллатнинг маърифий руҳини кўтаришга йўналган эди. Бу соҳада И.Мўминов, М.Хайруллаев, М.Баратов, Э.Юсупов, К.Содиқов, М.Абдуллаев, Ҳ.Алиқулов, Р.Носиров, М.Болтаев, А.Шарипов, Г.Наврўзова ва бошқаларнинг илмий тадқиқотлари эътиборга сазовордир.

Ижтимоий фалсафа, этика, эстетика, маданиятшунослик фалсафаси соҳасида М.Ахмедова, Ў.Абилов, Т.Абдушукуровлар, Ҳ.Пўлатов, С.Шермухамедов, А.Валиев, О.Умрзоқова, Н.Ғойибов, А.Йўлдошев, М.Абдуллаев, М.Холматова, Қ.Хоназаров, Х.Шайхова, А.Жалолов, Ж.Яхшиликков, З.Қодирова, В.Алимасов, А.Йўлдошев, Г.Туленова, Ҳ.Пўлатовлар самарали ишладилар ва ишламоқдалар.

Онтология ва билиш назарияси, табиатшунослик фалсафаси, фан методологияси бўйича Ж.Туленов, Б.Исмоилов, О.Файзуллаев кабилар бошлаган анъаналарни, М.Абдуллаева, Б.Каримов, Б.Тўраев, Р.Имомалиева, Э.Ҳошимова, Ш.Кўшоқов, Ҳ.Саломова, О.Файзиев, З.Давронов, Н.Шермухамедова, А.Бердимуродова, Н.Эшметов, Ш.Мамадалиев, К.Туленова, Э.Иззетова ва бошқалар давом эттирмоқдалар.

2002 йилда “Фалсафа ва ҳуқуқ” журналининг ташкил қилиниши институт ходимларининг илмий фаолияти самарадорлигини янада оширишга ҳамда ёш олимларнинг илмий изланишлари ҳақида кенг жамоатчиликнинг хабардор бўлиши ва фалсафий мулоқотлар олиб

борилишидаги дадил кадам бўлди. Бирок, Ўзбекистон фанлар академиясида оптималлаштириш жараёни оқибатида Фалсафа ва ҳуқуқ институти фаолияти тугатилди ва ЎзМу ҳузурида “Фалсафа” ўқув илмий тадқиқот маркази ташкил этилди, ҳозирги кунда бу марказ ходимлари турли лойиҳалар доирасида илмий тадқиқот ишларини олиб бормоқдалар.

Фалсафа тарихи ва тарих фалсафасини таҳлил қилишда Шарқ фалсафасини теран ўрганиш, шу асосда улуғ маданиятимиз ва кадриятларимиз илдизларини яқин ўтмишдан қолган мафкурадан халос бўлиш, ўзимизнинг асрлар синовидан ўтган, улуғ аждодларимиз бизга қолдирган миллий мафкура ва тафаккуримизни тиклаш, уни замонавий – умумбашарий руҳ билан бойитиш халқимизнинг долзарб вазифасидир. Шу маънода, ўзбек фалсафасининг етакчи вакиллари Шарқ фалсафаси тарихини ўрганиш ва ундаги гуманистик ғояларни келгуси авлодга етказиш бўйича илмий тадқиқот ишлари олиб бордилар. Қуйида кўп сонли ўзбек фалсафасининг энг йирик вакиллари таълимотлари билан танишамиз.

§-10. Ўзбекистоннинг фалсафа фани соҳаси академиклари

И.Мўминов (1908-1974) Ўзбекистон фанлар Академиясининг академиги, фалсафа фанлари доктори, профессор. И.Мўминов томонидан 1956 йилда Ўзбекистон Фанлар Академиясининг “Ўзбекистонда ижтимоий фанлар” журнаliga асос солиниши илмий тадқиқот ишлари таркиби ва мавзулари доирасининг нисбатан кенгайтирилиши, ижодий эркинликка йўл очди. 1957 йилда И.Мўминов ташаббуси билан ЎзФА ҳузурида “Фалсафа ва ҳуқуқ институти” ташкил қилинган, Ўзбек энциклопедиясининг биринчи масъул муҳаррири бўлган.

И.М.Мўминов ўзбек файласуфларидан биринчи бўлиб, совет тузумининг миллатни маънавий кадриятлардан маҳрум этиш, миллий онгни бузиш ва ўз-ўзини англашга йўл қўймасликка интилиб, коммунистик мафкурани шакллантиришга жон-жаҳди билан ҳаракат қилаётган бир пайтда, тарихий ва маънавий меросни, ўзбек халқи ва Марказий Осиёнинг бошқа халқлари яратган бой маънавий кадриятларни ҳар томонлама ўрганди. И.Мўминовнинг 1967-йилда Абу Райҳон Беруний таваллудининг 1000 йиллигига бағишлаб ўтказилган халқаро конференцияда “Беруний – энциклопедист олим” мавзусидаги маърузаси ва “Хоразмлик буюк энциклопедист” монографиясининг ўзбек, рус, инглиз ва француз тилларида нашр қилиниши оламшумул воқеа бўлди. Хусусан у “Биз буюк хоразмлик олим Берунийга ватанпарварлиги, инсонпарварлиги учун, олимнинг қувон-

чи ва бахтини умуминсонийлик ва миллийлик, умумийлик ва хусусийлик бирлигида кўра олгани учун буюк хурмат билан қараймиз. Берунида ватанпарварлик изчил инсонпарварлик билан узвий боғланиб кетади”¹, деб эътироф этади. Ўша даврда ўтмиш мутафаккирлари ва олимларининг инсонпарварлик салоҳияти, қарашлари ва таълимотларига нодир миллий ва умуминсоний кадриятлар ҳақида ҳеч нарса дейилмаган ёки улар инкор қилинган бир вазиятдаги бу саъй ҳаракат миллий фалсафа ривожига дастлабки учқун бўлди, десак муболаға бўлмайди. Олим турли манба ва илмий адабиётлардан фойдаланган ва уларни шарҳлаган ҳолда Амир Темурнинг шахси ва фаолиятини объектив таҳлил қилишга ва баҳолашга ҳаракат қилди. И.Мўминов ўша даврдаги илм аҳлини Амир Темурнинг миллий давлатчиликни шакллантиришдаги ролига тўғри баҳо беришга чақирди ва 1969 йилда ЮНЕСКО хомийлигида Самарқанд шаҳрининг 2500 йиллиги, Темур ва Темурийлар давридаги Ўрта Осиё санъатини ўрганишга бағишланган конференцияда “Амир Темурнинг Ўрта Осиёда тутган ўрни ва роли” мавзусида маъруза қилди, жиддий муҳокамалардан сўнг маъруза ўзбек ва рус тилларида нашр қилинди. У “Бундай шахснинг юзага келиши даврнинг, замоннинг тақозоси, Чигатой улусининг зулми, майда феодал бекларни ваҳшиёна эзиши, мўғул хонлари, Олтин Ўрда бекларининг Моварауннаҳрдаги тўхтовсиз bosқинчилик юришлари, азобланган, хонавайрон бўлган, 150 йил давомида чет эл ҳукмронлигидан тинкаси қуриган мамлакатнинг, халқнинг мустақилликка эришиш талаби эди. Бу тарихий зарурият Темурда, унинг лашкарбошилари кўринди. Темур давлат арбоби сифатида маълум даражада бу эҳтиёжни, талабни, заруриятни ўзида акс эттирди, яъни Мованауннаҳрда мустақил марказий бирлашган давлат тузди, мамлакат эҳтиёжларига жавоб берди. Мулкдор синфлар, савдогарлар, қар вонсарой эгалари ҳамда маълум маънода аҳоли талабларига пешвоз чиқиб, мамлакатнинг кўп жойларида қурилишлар қилдирди, камиди юз йигирма йил давомида нисбатан осойишталик ўрнатди. Бу шубҳасиз, мамлакатда иқтисод, маданият, фан, адабиёт ва санъатнинг ўсишида муҳим омил бўлди. Темурнинг Ўрта Осиё тарихидаги хизмати, бизнингча ана шулардан иборатдир”² деб таъкидлади.

И.Мўминов “Амир Темур Ўрта Осиёни бирлаштирибгина қолмасдан, балки Русга ва бошқа Европа халқларига, шунингдек Шимолий Африка халқларига, биринчи навбатда Миср халқига ёрдам кўр-

¹ Шермухамедов С. Халқ маънавияти ва маърифати бахшида этилган умр. –Т. 2004. –Б. 4

² Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. 2 нашр. –Т. 1993. –Б. 54-55. 52-53

сагди² деб таъкидлади. Бу асари билан И.Мўминов баъзи тарихчиларнинг “Амир Темур ўзидан вайрона ва кулдан бошқа ҳеч нарса қолдирмади”, “Темур ва Чингизхон бир тарзда иш кўрди” деган уйдирма даъволарнинг асоссиз эканлигини исботлаш омиллари тоталитар мафкура ҳукмронлик қилган даврдаги буюк жасорат намунаси эди. Шу боис, И.Мўминов маъмурий –буйруқбозлик тизими мафкурасининг кескин танқиди ва адолатсиз тазйиқига учради. Чунки марксистик мафкура учун миллатнинг ўз–ўзини ангалашга асос бўладиган илмий тарихий далиллар эмас, балки миллатлар ва халқларни тарихий илдизларидан ва қадриятларидан узиб қўядиган коммунистик онгни шакллантириш муҳимроқ эди. Шундай бўлсада, 1976-1977 йилларда унинг 4 жилдлик “Танланган асарлари” нашр қилинди. Ушбу китобларга И.Мўминовнинг нафақат Ўрта Осиё мутафаккирлари, (Мирзо Бедил, А.Беруний, Ю.Қошғарий, А.Навоий, А.Жомий), балки ғарб фалсафаси намоеਂдалари (Гегел, Кант, Юм, Фихте) ижодига бағишланган асарлари жамланган.

Мустақилликка эришгач Мўминовнинг ижоди ва жамоатчи арбоб сифатидаги фаолиятига муносабат ўзгарди. У фан, фалсафа равнақида қўшган ҳиссаси учун “Буюк хизматлари” ордени билан тақдирланди. “Фалсафа ва ҳуқуқ институти” унинг номи билан аталди. Мўминов яратган илмий мактабнинг дастлабки қалдирғочлари ўз мактабларини яратишга муяссар бўлдилар ва устоз ишини давом эттирдилар.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Ўзбекистонда нафақат фалсафа тарихи, балки диалектика ва билиш назарияси масалаларини ўрганишга ҳам эътибор қаратилган. Дунёни диалектик нуқтан назардан баҳолашда, уларга муносабат билдиришда бугунги ўта мураккаб ва шиддатли жараёнларни англашда оқилона ёндашув муҳим аҳамиятга эга. Дарҳақиқат, шўролар даврида илмий билим марксизм ғоялари билан сугорилган бўлса-да, баъзи файласуфлар ижодида билим ўзининг ҳақиқий маъносида ифодасини топа олди.

Жондор Туленов (1927-2002) Ўзбекистон фанлар Академиясининг академиги, фалсафа фанлари доктори, профессор. Асосий ижоди диалектика ва билиш назарияси, илмий тафаккур услуги масалаларига бағишланган. XX асрнинг 70-80 йилларида фалсафани ўрганишда нисбатан эркинлик шаклланди ва шу боис диалектик мантиқнинг ривожига йўл очилди. Ўзбекистонда Ж.Туленовнинг диалектика мактаби шаклланди. Қозогистонлик ўзбек олими 1971 йилдан Ўзбекистонда илмий фаолиятини давом эттиради. У 350 дан ортиқ илмий ишлар муаллифи. Ж.Туленов ўзининг “Қонун фалсафий кате-

гория сифатида” (Закон как философская категория 1959) асаридан қонунлар тузилиши жиҳатидан уч асосий компонентлардан иборат деб кўрсатади: Улар 1) объектив асосга эга, яъни предмет ва ҳодисаларнинг умумий нисбатан барқарор зарурий алоқаларини ифодалайди; 2) ҳаракатнинг ўзига хос усулига эга, яъни воқеалар характери ва йўналишини аниқлайди; 3) юқорида кўрсатилган икки компонент ўртасида боғловчи элемент вазифасини бажарувчи муайян шароитлар мавжудлигида намоён бўлади. Демак қонун - бу предмет ва ҳодисаларнинг зарурий, нисбатан барқарор муносабатлари мажмуи бўлиб, улар воқеаларнинг йўналиши ва характерини аниқлайди. Қонун намоён бўлишининг турли шакллари билан характерланади. Қонуннинг намоён бўлиш шакллари куйидагилар киради: 1) қонуннинг стихияли англанилган куч сифатида намоён бўлиши; 2) қонуннинг ҳукмрон тенденция ва аниқ шаклда намоён бўлиши (динамика ва статика қонунлари); 3) қонуннинг катга ва кичик куч билан ҳаракати.

Объектив қонунлар тизими ҳам турли туманлиги билан характерланади: 1) Қамраб олган объектив жараёнлар нуктаи назаридан табиий ва ижтимоий қонунлар фарқланади; 2) Таъсир даражаси нуктаи назаридан асосий ва асосий бўлмаган қонунлар; 3) ҳаракат шароитлари нуктаи назаридан хусусий, умумий ва энг умумий қонунлар фарқланади. Ушбу қонунлар ижтимоий тарақиётда ўз ифодасини топади. Ж.Туленовнинг категориялар ҳақидаги фикрлари ҳам диққатга сазовордир. Жумладан, у 1) диалектика категориялари объектив дунёнинг умумий қонуниятларини ифодалайди ва онтологик мазмунга эга; бу инсон онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган воқелик ривожланиши ва ҳаракатининг алоқадорлиги билан боғлиқ умумий қонун; 2) диалектика категориялари умумий тушунчалар сифатида инсон фикрининг шаклидир ва билишнинг таянч нуктаси ҳисобланган мантикий мазмунга эга; 3) диалектика категорияларининг шаклланиши ва ривожланишининг асоси бўлган амалиёт инсоннинг моддий маънавий фаолияти мажмуи сифатида намоён бўлади, шунинг учун диалектика категориялари ижтимоий амалиётнинг махсули ҳам дейилади; 4) диалектика категориялари амалиётда пайдо бўлиб, амалиётга хизмат қилади; 5) диалектика категорияларининг муҳим хусусияти уларнинг ўзгарувчанлиги ва эгилувчанлигининг¹ деб эътироф қилади. Муаллиф “Диалектика категорияларининг эгилувчанлиги” (Проблема гибкости категорий, 1981), Диалектика категорияларининг ўзаро алоқадорлиги (Взаимосвязь категорий диалектики 1986) асарларида биринчи бўлиб, диалектика категорияларининг зиддиятли-

¹ Туленов Ж.Т. Взаимосвязь категорий диалектики – Москва, Мысль, 1986

лиги, уларнинг ривож, ўзаро алоқадорлиги ва ўзаро бир-бирига ўтишини, категориялар эгилувчанлигининг фан ва амалиёт учун аҳамиятини асослаган. Ж.Туленов диалектика қонун ва категорияларининг айнийлиги ва фарқлари масаласи ҳақида ҳам тўхталади. У ўзининг "Диалектика ва илмий тафаккур услуби" (Диалектика и стиль научного мышления, 1983) асарида биринчи марта, инсон ижодий фаолиятида тафаккур услубининг ўрни ва ролини ёритиб беради. Инсоннинг кундалик тафаккур услубидан илмий тафаккур услубига ўтишга таъсир қилувчи омилларни, диалектик, метафизик, софистик, эклектик тафаккур услубларининг тарихий ривожланиш босқичларини ёритиш билан бир қаторда, илмий тафаккур услубига таъриф берган. Совет даврининг қақшатқич тазйиқи остида Ж.Туленов 3 марта "Диалектика ва билиш назарияси" (1984, 1986, 1989) мавзусида халқаро илмий конференция ўтказди ва бу билан ўзбек фалсафасининг ривожига ўз хиссасини қўшди.

Мустақил Ўзбекистонда Ж.Туленов ижодининг янги қирралари намойён бўлди. Бу даврда у ижтимоий диалектика масалаларига алоҳида эътибор қаратади. Ҳаёт фалсафаси (1993) асарида фалсафий билимнинг ўзига хос хусусиятлари, унинг сиёсат билан боғлиқлиги, мамлакат мустақиллигининг дастлабки йилларида ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий янгилиниш жараёнларини тушуниш учун фалсафий маданият ва сиёсий тафаккурни шакллантириш лозимлигини таъкидлайди. "Мустақиллик ва миллий тикланиш" (1996) асарида Ўзбекистон мустақиллигининг тарихий аҳамияти, янги сиёсий тизим, кўпукладли иқтисод ва бозор муносабатларига ўтишда, мустақил давлатнинг маънавий, маданий ва ахлоқий асосларини ривожлантириш ва мустақамлаш, миллий мустақиллик мафкурасининг мақсади ва йўналишларини аниқ англаш ва уларни ҳаётга тадбиқ этиш масалалари ёритилган. "Қадриятлар фалсафаси" (1998) асарида қадриятларнинг моҳияти, уларнинг турлари (табiiй, иқтисодий, ижтимоий сиёсий, эстетик ва ҳ.к) маъмурий буйруқбозлик ҳукмронлик қилган тузумда миллий қадриятларнинг қадрсизланганлиги, мустақиллик даврида қадриятларга муносабатнинг ўзгарганлиги, миллий тикланиш, миллатнинг ўз-ўзини англаши мустақилликни сақлашнинг асосий омили бўлишини эътироф этган.

Туленовнинг сўнги асари "Диалектика назарияси" (2001) бўлиб, унда олим диалектикани синергетика билан алмаштиришга, диалектикани ўлдига чиқаришга ҳаракат қилган баъзи сохта олимчаларга қақшатқич зарба беради. Диалектиканинг фан ва таълимот сифатидаги тарихий тараққиётини, унинг энг қадимги ва ҳозирги замон билиши-

нинг методларидан бири эканлигини, буюк мутафаккирлар ал-Форобий, ал-Хоразмий, ал-Беруний, Ибн-Сино, Улугбек, Мирзо Бедил асарлари асосида диалектиканинг ижтимоий жараёнларни билишдаги аҳамияти, унинг глобал характери ни ёритган. Ж.Туленов талабалар учун қатор дарслик ва ўқув қўлланмаларини яратган, умрининг охиригача халққа хизмат қилган буюк олим эди.

Шахс имкониятлари бизда жуда чуқур ирсий асосларга эгадир. Республикамизда жаҳон фани ва техникаси, фалсафа ва ҳуқуқ ютуқларини эгаллаб олган ва шу билан бирга ўз халқига яқинликни сақлаб қолган кишилар жуда кўпдир. Улар ўзларининг ҳалол меҳнати билан ажодлар ишини давом эттирган ҳамда ҳозирги кунда ҳам мамлакатимизни демократлаштириш ва модернизациялаштириш жараёнига муносиб ҳиссасини қўшган. Қуйида мамлакатимизда ижтимоий фалсафа ва маданият фалсафаси фани равнақиға муносиб ҳисса қўшган файласуф олимлар ҳақида сўз юритамиз.

Шермухамедов Саид (1930-2016) Ўзбекистон фанлар академиясининг академиги, фалсафа фанлари доктори, профессор. Ўзбекистонда маданият назарияси ва тарихи илмий мактабининг асосчи. Шунингдек у “Ижтимоий фалсафа”, “Педагогика тарихи ва назарияси”, “Сиёсатшунослик”, “Социология”, “Этика”, “Эстетика”, “Маданиятшунослик” каби йўналишларда жами 570 яқин илмий ва илмий оммабоп ишларнинг муаллифи. Ўзининг “Ўзбек халқи маданиятининг миллий шакли” (1961) монографиясида ўзбек халқи маданияти қадимий илдизларга эгаллиги ва ҳар қандай маданият замон руҳиға мослашиб, янгиланиб бориши ва айни пайтда миллий руҳи сақланиб қолишини таъкидлайди. С.Шермухамедов нафақат ўзбек миллати, балки бошқа миллат маданиятини ҳам ўрганиш асосида миллий маданиятларда ўзаро уйғунлик ва ўзаро алоқадорлик бор, бироқ ҳар бир миллатнинг миллий ўзига хослиги миллатларни бир-биридан фарқини кўрсатади, деб ҳисоблайди. Олим маданиятнинг гуманистик асослари, замонавий маданиятнинг шаклланишида миллий ва умуминсоний маданият уйғунлигиға алоҳида эътибор қаратади. Совет тузуми даврида Шермухамедов ташаббуси билан жами тўртта (1978, 1980, 1982, 1984,) миллий маданият масалаларига бағишланган халқаро конференциялар ўтказилди. Уларда жаҳон ҳамжамияти вакиллари иштирок этдилар.

Мустақиллик йилларида С.Шермухамедов миллий истиклол ғояси, янгиланаётган жамиятнинг асл моҳиятини аҳоли турли қатламлари, айниқса ёшлар онига сингдиришнинг аҳамиятини чуқур англаган ҳолда, “Янгиланаётган жамиятга - янгиланган фалсафа”

(1993), “Маданият ва цивилизация” (1996), “Давримиз алломаси” (1998), “Биз қандай жамият қурмоқдамиз” (1999), “Истиклол қуёши” (2002), “Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги ва фалсафанинг раванқи” (2005), “Фалсафа ва ижтимоий тараққиёт” (2005), Инсон фалсафаси (2010) каби асарлар яратди ва улар илмий жамоатчилик томонидан муносиб баҳоланди. Олим, ушбу асарларида совет тузуми даврида фалсафа фанини сиёсийлаштириш оқибатлари ҳақида фикр юритади ва янгиланган фалсафанинг энг аввало гуманистик, сўнгра дунёқарашли, тарбиявий, қадриятли, интегратив, ахлокий функцияларига таъриф беради. “Биз қандай жамият қурмоқдамиз” асарида у миллий мустақилликнинг аҳамияти, жамиятнинг демократиялашуви жараёнида янгиланган тафаккурни шакллантиришнинг заруриятини асослайди. С.Шермухамедов С.Мирзаев билан ҳамкорликда яратган “Ҳозирги замон ўзбек адабиёти тарихи”, “Ойбек ва ўзбек адабиёти”, “Комил Яшин ижоди”, “Адабиётнинг ҳамкорлиги ҳаёт тақозоси”, “Абадиёт ва санъатда принциплар” каби китоб ва рисоалари, унинг нафақат файласуф олим, балки ўзбек адабиётининг ҳақиқий ихлосманди эканлигидан далолатдир. Хусусан “Ҳозирги ўзбек адабиёти тарихи” (1985) қўлланмасида олим замон зайлидан чўчимасдан, ҳар бир адиб, шоир ва умуман адабий муҳит ҳақида ҳолисона фикр билдирган. Олим барча асарларида инсон омилини биринчи ўринга қўяди ва шогирдларини Бедилнинг “Гарчи душманни дўст қилолмасанг, дўстни душман қилмагин” деган фикрига амал қилишга чорлайди.

С.Шермухамедов устозга садоқатли шогирд ва шогирдпарвар устоз бўлган. У устози И.Мўминовнинг 80, 85, 90, 95, 100 йиллик юбилейларини ўтказиш, туғилган юртида музей ташкил қилишда ўзида фаол иштирок қилди, устозининг бой илмий мероси, ижоди ва феолияти ҳақида қатор рисоалар яратди.

С.Шермухамедов “Маданият фалсафаси ва тарихи” илмий мактабида 130 дан ортиқ шогирдлар тайёрлади, улар бугунги кунда республикамиз Олий ўқув юртлари, давлат ташкилотларида турли лавозимларда ишлаб, юрт тинчлиги ва фаровонлиги йўлида меҳнат қилмоқдалар.

Юсунов Эркин (1928-2003) Ўзбекистон фанлар Академиясининг академиги, фалсафа фанлари доктори, профессор. Асосий илмий ижоди ижтимоий фалсафа ва маданият назарияси соҳаси билан боғлиқ. У мустақилликнинг дастлабки кунларидаёқ миллатлараро муносабатлар соҳасида мамлакатда узоқ йиллар давомида тўпланиб қолган ҳал этилмай келган қатор муаммолар, уларнинг пайдо бўлиш, ривожланиш ва кескинлашиш сабаблари, объектив омиллари ва

субъектив заминларини таҳлил этган. Шунингдек Э.Юсупов миллий манфаатлар ва миллий муносабатларнинг диалектик алоқадорлиги, миллатлар ривожланишининг ижтимоий иқтисодий муаммоларига эътибор берган. Э.Юсупов ўзининг “Инсон камолотининг маънавий асослари” (1998) асарида инсон маънавий камолотининг жамият тараққиёти билан ўзаро боғлиқлиги, ахлоқ, одоб, имон, виждон, эътикод, маданият, маърифат каби омилларнинг жамият тараққиётига таъсири, улар ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашнинг асосий йўлларида бири эканлигини таҳлил этган. Хусусан, у “Ахлоқнинг мезонлари жамият тараққиётининг умумий имкониятлари ва эҳтиёжлари алоҳида этник гуруҳлар яшаётган, меҳнат қилаётган шароитлар уларнинг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланади. Барча инсониятга хос бўлган руҳий бойлик-ахлоқ турли конкрет тарихий шароитларда, турли мамлакатлар ва халқларда ўзига хос шаклларда намоён бўлади”¹ деб таъкидлайди. “Оила маънавият булоғи” асарида Э.Юсупов мустакиллик йилларида Ўзбекистонда оилани мустаккамлаш, кўп болали оилаларни ижтимоий химоялаш, маънавий етук жисмоний соғлом авлодни тарбиялаш борасида кўрилатган тадбирлар ҳақида фикр юритади, шунингдек оилада ота-она ибрати, фарзандлик бурчи, фарзанд тарбиясига хос бўлган ахлоқий кадриятлар, оилавий муносабатларнинг диний ва миллий жиҳатларига эътибор қаратади. Унинг фикрича “Ахил оилада ҳал қилувчи сўзни ота айтади, бу сўздан олдин у албатта оила аъзоларининг фикр ва манфаатини эътиборга олади, шу сабабли ҳам миллий анъаналаримизда отадан олдин сўзлаш ёки ота ўрнига сўзлаш, унинг сўзини бўлиш ҳам беодобликнинг белгиси ҳисобланади”². Э.Юсуповнинг сўнгги “Фалсафа – баҳс ва мунозаралар майдони”³ мақоласида “Фалсафа шундай фанки унинг муаммолари таҳлилида даврнинг илдамлаб бораётган зиддиятли руҳи тўла ва тўғри акс этиши керак. Фалсафа ҳар қандай кашфиётни, фан соҳасидаги янгилликни мутлақ ҳақиқат деб тан олмайди, ҳар бир муаммо таҳлилидан олдин бу нима учун шундай?, бошқача бўлиши мумкин эмасми? деб савол кўяди. Фалсафа тарихида жамият ва фан тараққиёти олдида бундай саволлар қўйилмаган давр бўлмаган ва бўлмайди ҳам, шу сабабли фалсафий муаммолар таҳлили доим кескин баҳс ва мунозаралар майдони бўлган”³ деб таъкидлайди. Э.Юсупов миллий кадрлар тайёрлаш масаласига ҳам жиддий

¹ Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари –Тошкент: Университет, 1997.-Б.37.

² Юсупов Э. Оила маънавият булоғи –Тошкент: УАЖБТ маркази, 2003.-Б.37

³ Юсупов Э. Фалсафа баҳс ва мунозаралар майдони // Жаҳон адабиёти, 2003 №8 -Б.157

ёндошган. Олим умрининг охиригача ЎзМУ фалсафа факультетига талабаларга фалсафа илмидан дарс берган.

Валиев Абдулхай (1929-2002) Ўзбекистон фанлар Академияси академиги, фалсафа фанлари доктори, профессор. Асосий илмий ижоди жамият тараққиётида миллий зиёлиларнинг роли масалаларига бағишланган. У бу жараённинг ўзига хос хусусиятларини, Ўзбекистонда миллий зиёлилар фаолиятини такомиллаштириш зарурлигини асослаган. Совет тузуми хукмронлиги авж олган 1966 йилда А.Валиев "Ўрта Осиёда миллий зиёлиларнинг шаклланиши" асарида ишчи деҳқонлар орасидан иқтисодчиларини танлаб, миллий раҳбар кадрларни тайёрлаш лозимлиги ҳақидаги ғояни илгари сурган. У турли тоифадаги зиёлилар дунёкараши, онги, психологияси, кайфиятидаги зиддиятларни очиб беришга ҳаракат қилган. А.Валиев 30 йилларда қатагон қилинган машҳур давлат арбоблари, миллий зиёлилар Ф.Хўжаев ва Т.Рискуловнинг машъум тақдири ҳақида очик фикр юритган. 1969 йилда эса Ўрта Осиёдаги миллий зиёлиларнинг давлат бошқарувидаги роли масаласига бағишланган асарида 1917-1960 йиллардаги зиёлиларнинг ижтимоий эволюцияси, ишлаб чиқариш соҳасидаги зиёлиларнинг халқ хўжалигини тиклашдаги роли, илмий техникавий тараққиётда илмий зиёлилар фаолиятининг ўрни, миллий зиёлиларнинг жамият маънавий ҳаётига таъсири ҳақида фикр юритади. Илмий фаолият билан бир қаторда А.Валиев жамоат ишларида ҳам фаол иштирок қилган. 1961-1965 йилларда у "Ўзбекистонда ижтимоий фанлар" журнали бош муҳаррири ўринбосари, ва "Ўзбек энциклопедияси"нинг бош муҳаррири биринчи ўринбосари лавозимида ишлаган. Ўзбек энциклопедиясининг биринчи 8 жилдлигини нашрга тайёрлашда фаол иштирок қилган.

Мустақиллик йилларида А.Валиев мустақиллик буюк неъмат эканлиги, ва уни асраш, авайлашда ўзбек зиёлиларининг роли муҳим эканлигини англаган ҳолда, умрининг охиригача янги авлод миллий кадрларини тарбиялашга муносиб ҳисса қўшди.

М.М.Хайруллаев (1931-2004) Ўзбекистон фанлар Академияси академиги, фалсафа фанлари доктори, профессор. XX асрнинг иккинчи ярмида ўзбек фалсафаси ривожига салмоқли ҳисса қўшган етук олим, жамоат арбоби. Асосий фаолияти Абу Наср ал Форобийнинг илмий ижодини ўрганиш ва шарҳлашга бағишланган. У "Буюк сиймолар" (1962 жыл) ва "Маънавият юлдузлари" (1999) асарларининг масъул муҳаррири. М.Хайруллаев Форобий ижодини қайта кашф этган олим. У Форобий ижодидаги материализм ва идеализмни бири-бири билан аралаштимаслик керак деб ҳисоблайди. Унинг фикрича,

Форобий томонидан Худонинг тан олинши идеализм бўлса, астрономия, математика, мантиқ соҳасидаги кашфиётлари материализмдир. Чунки бу соҳаларда нарсалар йўқдан бор бўлмайди, бордан йўқ бўлмайди. Масалан, Ер, Куёш, Ой, сайёралар ҳаракатлари орасидаги муносабатларнинг объективлиги доимо бир хилдадир¹. М.Хайруллаев коммунистик мафкура ҳукмрон бўлган даврда, Форобий идеализмини тан олди ва унинг ижодидаги идеалистик ва материалистик ғояларни шарҳлади. М.Хайруллаев етук олим бўлиш билан бир қаторда жамоатчи ҳам эди. У узок йиллар давомида ЎзФА “Шарқшунослик” институтида директор лавозимида ва “Ўзбекистонда ижтимоий фанлар” журналининг масъул муҳаррири лавозимида ишлаган.

Баратов Мубин (1934-2005) Ўзбекистон фанлар Академияси академиги, фалсафа фанлари доктори, профессор. Асосий илмий ишлари Марказий Осие мутафаккирларининг фалсафий меросини ўрганишга бағишланган. Жумладан, унинг “Ибн Сино фалсафаси” асарида буюк мутафаккир ижодининг янги қирралари очиб берилган. М.Баратов ҳар қандай жамиятни ҳаракатлантирувчи куч маънавий омил деб таъкидлайди ва ўзбек халқида тарихан маънавий кадриятларга содиқлик шаклланган, ҳозирги кунда уларни давр руҳига мослаштириш лозим, деб ҳисоблаган.

Пулатов Хайдар Пулатович (1929-1994) Ўзбекистон фанлар Академияси академиги, фалсафа фанлари доктори, профессор. Асосий илмий ишлари ижтимоий фалсафа, ахлоқ ва маданият назарияси муаммоларига бағишланган.

Базарбаев Джуманазар (1933-2020) Ўзбекистон фанлар Академияси академиги, фалсафа фанлари доктори, профессор. Асосий илмий ишлари ижтимоий фалсафа ва маданият назарияси муаммоларига бағишланган.

Турсунмухамедов Саттар Позилхақович (1929-2020) Ўзбекистон фанлар Академияси академиги, фалсафа фанлари доктори, профессор. Асосий илмий ишлари саноат ва қишлоқ хўжалик меҳнати, ижтимоий гуруҳлар, табақалар, мулкдорлар синфининг шаклланиши, ижтимоий жараёнлар, жамиятнинг сиёсий тизими, мустақиллик йилларида эса, бозор иқтисодиёти муносабатлари шароитида кучли ижтимоий сиёсатнинг аҳамияти масалаларига бағишланган.

§-11. Ўзбекистон фалсафа жамияти

1974 йилда ташкил этилган Ўзбекистон фалсафа жамиятининг биринчи раиси И.Мўминовдир. И.Мўминов вафотидан сўнг, 1974-1980 йилларда М.Хайруллаев, 1980-1986 йилларда Қ.Хоназаров, 1988-

¹ Файзуллаев О. XX аср зиелилари. –Тошкент, Фалсафа ва ҳуқуқ. 2008. –Б.97-98.

1990 йилларда Э.Юсупов, 1990-2016 йилларда С.Шермухамедов Ўзбекистон фалсафа жамияти раиси лавозимида ишлар эканлар, асосий эътиборни Ўзбекистонда яшаб ижод қилаётган файласуфларнинг ижодий ҳамкорлигини таъминлаш, уларнинг ажодларга муносиб авлод эканлигини дунё ҳамжамиятига таништиришга қаратдилар. Шу боис, ўзбек файласуфлари мунтазам халқаро конференциялар ва жаҳон фалсафа Конгрессларида иштирок этганлар.

Бугун дунёда, шу жумладан Ўзбекистонда фалсафа фани янада равнақ топмоқда. Фалсафа илмини ривожлантириш мақсадида вилоятларда, хусусан, Қорақалпоғистон Давлат университети, Самарқанд Давлат университети, Тошкент Давлат шарқшунослик институтида “Фалсафа” бўлимлари ташкил қилинган ва унда етакчи мутахассислар фаолият олиб бормоқдалар.

Хулосалар. Инсоният тараққиётида ҳар бир давр анъанавий фалсафий муаммоларни илгари сурган ва уларни ўз даври дунёқарашли таъсирида ҳал қилишга ҳаракат қилган.

Фалсафа тарихини янги шохчалари пайдо бўладиган дарахтга қиёслаш мумкин, ҳар бир шох ўз шаклига ва япроқларининг рангига эга бўлиб, улар бошқаларини такрорламайди. Бироқ дарахт шохлари каби фалсафий йўналишлар қанча кўп бўлмасин, уларни умумий илдизи - инсон ва оламнинг ўзаро алоқадорлиги, инсон ва жамият ҳаётининг узвийлиги бирлаштиради. Ушбу умумий илдиз инсон маданиятининг дунёқарашли асоси сифатида фалсафанинг аҳамиятини чуқурроқ тушунишга имкон беради. XX аср турли даврлардаги фалсафий йўналишларни ўзида бирлаштирди ва ўтмиш тажрибасига таянган ҳолда, жуда мураккаб ижтимоий сиёсий вазиятда олам ва одам масаласига зиддиятли, янги фалсафий қарашлар шаклланди.

Ҳозирги замон фалсафасининг ўзига хос хусусияти унинг дунёқарашли ва методологик жиҳатдан турли туманлигидир.

Ғарб ва Шарқда ўз тафаккур услубида билимларни ифодалаш ва ўзлаштиришнинг ўз механизмлари ва шакллари, билим ва ҳақиқатга элтувчи йўлни ёритувчи ўз мўлжаллари мавжуд. Шарқ таълимотлари ва тафаккур услубини Шарқ амалиёти ва тажрибасидан олинган ўзига хос усуллар ва методлар ёрдамида тушуниш ва ичдан англаб етиш мумкин.

Тажрибавий амалий матнлар:

Қадимги Шарқ фалсафаси, даосизм, Конфуций таълимоти, Веда, Авесто, Зардушт, Қадимги Юнон фалсафаси, Ислоҳ фалсафаси, пантеизм деизм, антропоцентризм, номинализм, реализм, Шарқ

фалсафаси, Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Беруний, сўфизм, философема, шариат, тариқат, сезги.

Қўшимча ва тушунтирувчи матилар

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар:

1. Қадимги Шарқ ва Ғарб фалсафасининг умумий томонлари нимада?
2. Қадимги Шарқ ва Ғарб фалсафасининг фарқли жиҳатлари нимада?
3. Ўрта аср Ғарбий Европа фалсафасининг геоцентрик моҳиятини тушунтириб беринг?
4. Ибн Арабийнинг философемаси нимага асосланади?
5. Баҳоуддин Нақшбандийнинг асосий ғояси нима ва унинг ҳозирги кундаги аҳамиятини кўрсатинг.
6. Абу Наср Форобий яратган билиш назариясининг аҳамияти нимада?
7. Ибн Сино ижодининг ўзига хос хусусиятларини изоҳланг.

Эссе мавзулари

1. Қадимги манба “Авесто”даги фалсафий қарашларнинг моҳияти
2. Мумтоз юнон фалсафасининг ўзига хос хусусиятлари

3. Ўрта асрларда теоцентризмнинг устивор характери
4. Марказий Осиёда перипатетизм анъаналарнинг ривожланиши
5. Форобий дунёқарашида Идеал жамият ғояси
6. Ибн Сино таълимотининг фалсафий аҳамияти
7. Абу Райҳон Берунийнинг илмий ва фалсафий мероси
8. Марказий Осиёда тасаввуф таълимотининг тарқалиши ва ривожланиши

Билим ва кўникмаларни баҳолаш материаллари

1. Фалсафий тафаккур Қадимги Шарқ ва Ғарбда ижтимоий онгнинг дастлабки шакли сифатида қандай кўринишда вужудга келган?

- А) Мифология
- Б) Онтология
- В) Гносеология
- Г) Диалектика

2. Мифологияда дастлаб қандай масалалар кўйилган?

- А) Дунё қандай вужудга келган ва у қандай ривожланади? Ҳаёт ва ўлим нима?
- Б) Нега туғилдик ва нимага ўламиз
- В) Биз киммиз нега туғилдик
- Г) Ундай назария бўлмаган

3. Антик даврда фалсафа ривожланган шаҳарларни белгиланг?

- А) Иония, Сицилия, Афина
- Б) Македония, Самарқанд, Бухоро
- В) Бухоро, Тошкент
- Г) Хива, Тошкент

4. Шарқ ва Ғарб фалсафаси нимага қараб ривожланган ?

- А) Умуминсоний кадриятларга
- Б) Давлатларга қараб
- В) Меҳнат тақсимотига қараб
- Г) Қуролларнинг такомиллашувига қараб

5. Марказий Осиёда маънавий-фалсафий мероснинг энг қадимгиси қайси жавобда тўғри кўрсатилган?

- А) Авесто
- Б) Талмут
- В) Инжил
- Г) Куръони Карим

Адабиётлар:

1. А. Авлоний. Танланган асарлар. -Тошкент: Маънавият, 2006
2. М. Бехбудий. Танланган асарлар. -Тошкент: Маънавият, 2006
3. А. Фитрат. Танланган асарлар. -Тошкент: Маънавият, 2010
4. Волгоградский А.И. Аль-Хорезми и индийская математика // Общественные науки в Узбекистане. 1983, №7.
5. Носиров Р.Н. Вопросы теории познания во взглядах прогрессивных мыслителей Средней Азии. - Тошкент: 1988.
6. Хайруллаев М. Философское наследие народов Средней Азии и борьба идей. - Фарғона, 1988.
7. Абу Райхон Бируни. Избранные произведения. Т: 1966.
8. Ибн-Сина Абу Али. Канон врачебной науки. Книга I, II, III. - Тошкент: 1993.
9. Маънавият юлдузлари. М.Хайруллаевнинг тахрири.-Тошкент: Фан, 1997
10. Логико-гносеологические идеи мыслителей Средней Азии. - Тошкент: 1981.
11. Шермухамедов С. Халқ маънавияти ва маърифати бахшида этилган умр.-Тошкент: Фан, 2004.
12. Шермухамедова Н. Гносеология. -Тошкент: ЎФМЖ, 2006.
13. Шермухамедова Н.А. Фалсафа. -Тошкент, Ношир, 2012.
14. Турдибоев Н. Ибн Синнинг илм ва ахлоққа доир баъзи рисолалари. -Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2009.
15. Хотамий С.М. Ислом тафаккури тарихидан.-Тошкент: Минҳож, 2003.
16. Муминов И. Избранные произведения.-Ташкент: Узбекистан, 1976. 456 с.
17. Мусинов Ф.У. Яқин ва ўрта Шарқ фалсафасининг ақл ҳақидаги таълимотлари тарихидан (IX-XII асрлар: Дис. фалсафа фан. номзоди/ И.М.Муминов ном. фалсафа ва ҳуқуқ ин-ти;-Тошкент: 1999.-152 б.

ФАЛСАФИЙ ТАФАККУР ТАРАҚҚИЁТИ БОСҚИЧЛАРИ: ГАРБ ФАЛСАФАСИ

Шарқ фалсафаси мавзуси доирасида антик давр гарб мутафаккирларининг ижодига мурожаат этилгани боис, куйида фикримизни Ўрта асрдаги фалсафий фикр ривожидан бошлаймиз.

Ўрта асрлар Европасида фалсафий тафаккурнинг ривожланиш хусусиятлари

XVI асргача Гарб ва Шарқ фалсафий тафаккури ҳар бири ўз йўлида ривожланган: араб мусулмон Шарқида ва Испаниянинг араблар истило қилган қисмида фалсафага диннинг таъсири Европа ва Шарқий Осиёдагидан камроқ бўлган. Бу даврда араб мусулмон фани ривожланишда Европа фанидан анча илдамлаб кетган. Хитойда ҳам фан, гарчи дин таъсири анча кучли бўлса-да, Европадагидан илғорроқ бўлган. Айрим Шарқ файласуфлари ўз асарларини антик давр мутафаккири Демокритнинг атомлар ҳақидаги таълимоти, Эмпедокл элементлари, Пифагор математикаси, Платон ғоялари, Аристотелнинг фалсафий ва табиий-илмий мероси, айниқса унинг мантиқ тизими таъсирида вужудга келган илмий-фалсафий анъана руҳида яратганлар.

Европа фалсафасида материализм Ўрта асрларда Шарқдагидек кенг тарқалмаган ва маданиятга кучли таъсир кўрсатмаган. У схоластикада реализм билан бир каторда пайдо бўлган номиналистик фалсафа кўринишида ривожланган ва аввал айрим нарсалар ва ходисалар, сўнгра уларнинг инъикослари нарсаларнинг номлари сифатида талкин қилинувчи умумий тушунчаларда мавжуд, деган ғоядан келиб чиққан. Аммо фалсафани илоҳиётга қарам қилишга ҳаракат қилган дин мафкуранинг ҳукмрон шакли саналган.

Илк ўрта асрларда фалсафий тафаккур ривожланишининг асосий шакллари апологетика ва патристика бўлган. Европада, Византияда, Олд Осиё ва Шимолий Африканинг эллинлашган марказларида христианликнинг тарқалиши бошқа диний ва фалсафий оқимлар билан қаттиқ кураш жараёнида юз берган. Бунда христианликка қарши неоплатонизм фалсафасидан кенг фойдаланилган. Айни шу даврда апологетика христианликни асослаш ва химоя қилиш фалсафаси сифатида вужудга келган.

Апологетика ортидан «черков оталари»нинг фалсафий таълимоти – патристика (лот. pater – ота) пайдо бўлган. Патристиканинг энг ёрқин вакили Гиппон (Шимолий Африка)даги епископ Авлиё Августин (354-430)дир. У ўрта асрлар фалсафасига, шунингдек фалса-

фий ижоднинг кейинги даврлардаги кўпгина вакилларига кучли таъсир кўрсатган. Августиннинг энг машҳур: «Илоҳий шаҳар», «Инсоний шаҳар», «Тавба» каби асарлари мавжуд.

Августин «ҳақиқий фалсафа ва ҳақиқий дин»ни бир деб ҳисоблаган. Христианлик асосларини у Платон фалсафасидан топишга ҳаракат қилган. Унинг фикрича, Платон гоёлари – «бу ижодкор ижодга киришиш олдидан юритган мулоҳазалар»¹дир. Худо дунёни йўқликдан яратган. Инсон паноҳ топишининг асосий йўли унинг христиан черковига мансублигидир. Христиан черкови «илоҳий шаҳар»нинг Ердаги вакилидир. Августин инсон фаолиятининг икки қарама-қарши турини таҳлил қилади: биринчи – «дунёвий шаҳар», яъни «Худога нисбатан нафрат даражасига кўтарилган ўз-ўзига бўлган муҳаббатга» асосланган давлатчилик; иккинчи – «ўз-ўзига нисбатан нафрат даражасига кўтарилган Худога бўлган муҳаббатга» асосланган «илоҳий шаҳар». Августин икки муҳим муаммо: шахс динамикаси ва кишилиқ тарихи динамикаси муаммоларини ечишга ҳаракат қилади. У «Тавба» асарида шахснинг ўзлигини, унинг руҳий ҳолатларини ўрганadi. Августин шахснинг ички дунёсини унинг гўдаклик йилларидан бошлаб инсон христиан сифатида шаклландиган давргача тавсифлайди. У шахсга нисбатан зўрлик ишлатишнинг ҳар қандай шакллларини (мактабда болага зўрлик ишлатишдан давлат даражасида зўрлик ишлатишгача) қоралайди. Августин шахс эркинлиги муаммосини илгари суради. Орадан бир неча асрлар ўтгач, айни шу муаммо экзистенциализм вакилларида Августин фалсафасига нисбатан қизиқиш уйғонишига сабаб бўлди. Августин инсон субъектив тарзда эркин ҳаракат қилади, лекин унинг барча ҳаракатларини у орқали Худо бажаради, деб ҳисоблаган. Худонинг борлигини инсоннинг ўзлигидан, инсон тафаккурининг ўз-ўзи учун ишончлилигидан келтириб чиқариш мумкин. Августин шахс учун ўзликнинг ролини кўрсатиб берди. Зеро «Мен» - ташқи дунёдан ажралиб чиқадиган ва ҳатто ундан «беркиниб» оладиган интим мавжудот. Августин инсон ўз «Мени»ни қандай кашф этади, деган саволга жавоб топишга ҳаракат қилади.

Тарих фалсафасини ишлаб чиқиш ҳам, гарчи атаманинг ўзини Вольтер таклиф қилган бўлса-да, Авлиё Августиндан бошланган. Антик файласуфларда «тарихийлик» тушунчаси мавжуд бўлмаган: юнонлар дунёни эстетик жиҳатдан, мукамал коинот сифатида идрок этганлар. Августин эса ўтмиш – ҳозирги давр – келажакнинг ўзаро алоқасини фалсафий жиҳатдан англаб етишга ҳаракат қилган.

¹ Августин // Всемирная энциклопедия –Москва, Современный литератор, 2001. –С. 11.

Хозирги давр – бир лаҳза, зеро у ўтмишга чекинади ва келажак сари ҳаракат қилади. «Инсоний шаҳар» (жамият) ҳаёти буни тасдиқлайди.

Авлиё Августин асарлари схоластик фалсафанинг яратилишига асос бўлган ва узоқ вақт мобайнида антик фалсафани, асосан Платон, Аристотель ҳамда неоплатониклар – Плотин, Порфирий, Прокл асарларини ўрганиш манбаларидан бири бўлиб хизмат қилган. Плотиннинг универсал триадаси – «ягона – ақл – жон» схоластик-файласуфлар эътиборини ўзига тортган.

Схоластика (юнон. schole – мактаб) – мактаб таълимида ҳукмронлик қилган ва илоҳиётга тўла боғлиқ бўлган Ўрта асрлар христиан фалсафаси. XI асрда схоластик фалсафа доирасида номинализм ва реализм ўртасида кураш авж олган. *Даставвал: «Худо бир, лекин сиймоларда учта: Худо-ота, Худо-ўғил ва Худо-муқаддас руҳ, деган фикрни қандай тушуниш керак?», деган соф схоластик савол ўртага ташланган.* Аммо бу савол атрофида авж олган баҳс-мунозара унинг чегарасидан четга чиққан ва том маънода фалсафий хусусият касб этган: амалда яқкалик ва умумийлик диалектикасининг муҳокамасига айланган. Реалистлар «умуман инсон», «умуман уй» каби умумий тушунчалар – «универсалиялар» мавжудлиги тўғрисида сўз юритганлар. Улар айрим нарсаларнинг моҳияти саналган универсалиялар нарсаларгача амалда мавжуд бўлади ва нарсаларни вужудга келтиради, деб ҳисоблаганлар. Бу ашаддий реализм замирида Платоннинг «ғоялар дунёси» ва «нарсалар дунёси» ҳақидаги таълимоти ётади.

Номиналистлар «универсалиялар нарсалардан кейин вужудга келган номлардир», деган фикрни илгари сурганлар. Айрим нарсалар, масалан, одамлар, уйларгина реалдир, «умуман инсон» ёки «умуман уй» эса фақат сўзлар ёки номлар бўлиб, уларнинг ёрдамида одамлар айрим предметларни умумлаштирадилар. Мўътадил номиналистлар инсоний тушунчаларда айрим нарсалардаги ўхшаш жиҳатларнинг инъикоси сифатида умумийлик мавжудлигини тахмин қилганлар.

Реализм умумийликка нарсадан олдин пайдо бўлувчи идеаллик сифатида ёндашган, яъни амалда умумий ва яққанинг алоқаси тўғрисидаги идеалистик концепцияни ишлаб чиққан бўлса, номинализм бу муаммони материалистик йўл билан ечишнинг ўзига хос тимсоли бўлган. Шундай қилиб, реалистлар ва номиналистлар ўртасидаги баҳс фалсафий тус олган, чунки унда умумий ва яққанинг табиати муаммолари, уларнинг диалектикаси амалда муҳокама қилинган.

Фома Аквинский (1225-1274) католик теологияни яратган ва схоластикани тизимга солган мутафаккир сифатида эътироф этилади. Унинг энг машҳур асарлари: «Теология йиғиндиси», «Фалсафа йиғин-

дисси», «Мажусийларга қарши йиғинди». Уларда муаллиф асосан Аристотель асарларига таянади. Фома Аквинский Аристотель ижоди билан Шарққа салб юриши чоғида танишади. Унинг онтологиясида борлиқ ҳам эҳтимол тутилган, ҳам амалда мавжуд деб қаралади. Борлиқ - айрим нарсаларнинг мавжудлиги, яъни субстанциядир. Фома Аквинский имконият ва воқелик каби категориялар билан бир қаторда материя ва шакл категорияларини илмий муомалага киритади. Бунда материя имконият сифатида, шакл эса – воқелик сифатида қаралади.

Фома Аквинский Аристотелнинг шакл ва материя ҳақидаги асосий ғояларидан фойдаланиб, дин ҳақидаги таълимотни уларга тўла бўйсундиради. Материя шаклсиз мавжуд бўлмайди, шакл эса олий шаклга ёки «шаклларнинг шакли» - Худога боғлиқдир. Худо эса соф маънавий мавжудот. Шаклнинг материя билан бирикуви моддий дунё учунгина зарур. Боз устига материя (Аристотелдаги каби) пассивдир. Унга шакл фаол тус беради. Фома Аквинский «илоҳий борлиқ», ҳамонки у ўз-ўзидан равшан нарса эмас экан, тафаккуримиз англашга қодир бўлган нарсалар орқали исботланиши лозим. У Худо борлигининг ҳозирги замон католик черкови ҳам фойдаланувчи ўз далил-исботини таклиф қилади.

Фома Аквинскийнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари ҳам диққатга сазовор. У шахс - «оқилона табиатдаги энг олижаноб» ҳодиса деб ҳисоблаган. Унинг фикрича, шахс ақл-заковат, сезгилар ва ирода билан тавсифланади. Ақл-заковат продадан устун туради. Аммо, Худони билишни Худога бўлган муҳаббатдан кейинги ўринга қўяди, яъни сезгилар, агар улар оддий нарсаларга эмас, балки Худога қаратилган бўлса, ақлдан устун бўлиши мумкин.

Фома Аквинский ўзининг «Подшолар бошқаруви ҳақида» асарида инсонга аввало ижтимоий мавжудот сифатида, давлатга эса халқ фаровонлиги ҳақида ғамхўрлик қилувчи ташкилот сифатида ёндашади. Ҳокимиятнинг моҳиятини у ахлоқ, хусусан яхшилик ва адолат билан боғлайди ва ҳатто халқнинг адолатсиз подшоларга қарши бош кўтариш ҳуқуқи тўғрисида сўз юритади. Фома Аквинский икки қонун: Худо одамлар онги ва қалбига жойлаган «табiiий қонун» ва черковнинг давлат ва фуқаролик жамиятидан устунлигини белгиловчи «илоҳий қонун» ҳақидаги муаммони ҳам муҳокамага киритади. Унинг фикрича, дунёвий ҳаёт бўлгуси маънавий ҳаётга тайёргарликдир. Подшонинг ҳокимияти олий – маънавий ҳокимиятга бўйсунниши лозим. Бу ҳокимиятни осмонда – Исо Масиҳ, Ерда – Рим Папаси бошқаради. Фома Аквинский сиёсий ҳокимият шаклларини муҳокама қилар экан, Аристотель каби монархияни афзал кўради.

Фома Аквинский фалсафаси XIV асрдан бошлаб доминикан схоластларнинг байроғига айланди, XVI асрдан эътиборан иезуитлар томонидан тарғиб қилина бошлади. Иезуитларнинг мафкурачилари Фома Аквинский фалсафий тизимини шарҳлади ва такомиллаштирди. XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб унинг таълимоти ҳозирги замон фалсафий тафаккурининг кудратли оқимларидан бири саналган неотомизм негизига айланди.

Уйғониш даври Европа фалсафаси

Уйғониш даври Европа фалсафасининг асосий жиҳатлари антропоцентризм, пантеизм ва диалектикада ўз ифодасини топган.

Бу даврда Ўрта аср фалсафасининг оламнинг Худо томонидан яратилганлиги ҳақидаги бош ғояси инсонни улуғлаш ғояси билан алмашди. Агар Ўрта асрларда инсон иродаси Худо иродасига бўйсунши устиворлик қилса, Уйғониш даврида инсон акли имкониятлари чексизлиги улуғланди.

Агар Ўрта асрларда Худо табиатни яратганлиги ғояси устувор бўлса, Уйғониш даврида табиат ва Худо уйғунлаштирилди ва табиат – Худо, худо табиат ғояси улуғланди ва бу билан пантеизмга асос солинди. Шунингдек агар Антик даврда Гераклит “Ариқдан оққан сувга икки марта оёқ босиб бўлмайди” деб диалектикага асос солган бўлса, Уйғониш давридаги диалектика қарама-қарши томонларнинг зиддияти ғоясига таянди. Бу Н.Кузанскийнинг таълимотида ўз исботини топди.

Янги давр фалсафасининг табиий-илмий асослари

XVII асрдан бошлаб табиатшунослик жадал суръатларда ривожланади. Денгизларда кемаларнинг юришига эҳтиёжнинг ортиши астрономиянинг ривожланишини, шаҳарсозлик, кemasозлик, ҳарбий иш – математика ва механиканинг ривожланишини белгилайди. Янги фан аввало моддий ишлаб чиқариш амалиётига: тўқимачилик саноатида машиналар ихтиро қилинишига, кўмир ва металлургия саноатида ишлаб чиқариш куролларининг такомиллашувига таянади.

Бу даврда Э.Торричелли ҳаво босими мавжудлигини экспериментал йўл билан аниқлади, симобли барометр ва ҳаво насосини ихтиро қилди. И.Ньютон механиканинг асосий қонунларини, шу жумладан бутун олам тортишиш қонунини таърифлади. Р.Бойль кимёда механикани қўлади ва кимёвий элемент тушунчасини ишлаб чиқди. Инглиз физиги У.Гильберт магнит хоссаларини ва унинг амалда қўлланилишини ўрганди. В.Гарвей қон айланишини кашф этди ва унинг ролини эмпирик усулда тадқиқ этди. Р.Декарт ва Г.Лейбниц математика, механика, физика ва физиологиянинг

ривожланишига улкан ҳисса қўшди. Ижтимоий фанларда табиий ҳуқуқ назарияси ишлаб чиқилди (Англияда Т.Гоббс, Голландияда Г.Гроций). Бироқ Шарқда эса фан ва фалсафа соҳасида деярли янгиликлар бўлмади.

Фаннинг бундай ривожланиши ўз даврининг фалсафасига ҳам таъсир кўрсатмай қолмади. Фалсафада схоластика ва диндан узил-кесил ажрალიш юз берди: диний ақидаларнинг ҳукмронлигига, черковнинг таъсири ва тазйиқига қарши курашда ақлнинг ҳар нарсага қодирлиги ва илмий тадқиқотнинг чексиз имкониятлари ҳақидаги таълимот вужудга келди.

Янги давр фалсафасига аввало табиатшуносликдан келиб чиқадиган кучли материалистик тенденция хос. XVII асрда Европанинг йирик файласуфлари қаторига Ф.Бэкон, Т.Гоббс ва Ж.Локк (Англия), Р.Декарт (Франция), Б.Спиноза (Голландия), Г.Лейбниц (Германия) киради.

Янги давр Ғарб фалсафасида онтология ва гносеология

Янги давр, аввало XVII аср фалсафасида онтологик катеорияларига борлик ва субстанцияга катта эътибор берилди (айниқса ҳаракат, макон ва вақт тўғрисида сўз юритилганда).

Фан ва фалсафанинг вазифаси – инсоннинг табиат устидан ҳукмронлигини кучайтиришга, инсон соғлиғи ва гўзаллигига кўмаклашиш, ҳодисаларнинг сабабларини, уларнинг муҳим кучларини ўрганиш зарурлиги англаб етилишига олиб келган. Шу сабабли субстанция ва унинг хоссалари муаммолари Янги даврнинг деярли барча файласуфларини қизиқтирган. Бу давр фалсафасида «субстанция» тушунчасини тавсифлашга нисбатан икки хил ёндашув пайдо бўлган: биринчи ёндашув субстанцияни борлиқнинг чегаравий асос сифатида онтологик тушуниш бўлса, иккинчи ёндашув – «субстанция» тушунчасининг, илмий билим учун зарурлигини гносеологик жиҳатдан англаб етиш билан боғлиқ.

Френсис Бэкон (инглиз файласуфи 1561-1626) биринчи ёндашув асосчиси, субстанция шакллариининг хусусиятларига тавсиф берган ва субстанцияни муайян нарсалар шакли билан айниқлаштирган. Унинг фикрича, материя сариклик, мовийлик, қорамтирлик, илқлик, оғирлик ва бошқа шунга ўхшаш хоссаларга эга. Булар материянинг энг содда хусусиятларидир. Бу хоссаларнинг турли бирикмаларидан табиатнинг ранг-баранг нарсалари вужудга келади.

Материянинг сифат жиҳатидан ҳар хиллиги ҳақидаги таълимотни Ф.Бэкон ўзининг шакл ва ҳаракат ҳақидаги таълимоти билан ривожлантирган. Унинг талқинида шакл – бу нарсага хос бўлган

хусусиятнинг моддий моҳияти. У Платон ва Аристотелнинг шакл ҳақидаги мушоҳадалари билан баҳсга киришади. Бэкон фикрига кўра, шакл – жисмни ташкил этувчи моддий зарралар ҳаракатининг тури. Аммо бу зарралар атомлар эмас. Ф.Бэкон қадимги файласуфларнинг материянинг атомистик тузилиши ҳақидаги ва айниқса бўшликнинг мавжудлиги ҳақидаги таълимотига танкидий ёндашади. У маконни бўшлиқ деб ҳисобламаган: Бэкон учун макон материянинг доимий ўрни билан боғлиқ. Амалда у маконни моддий объектларнинг кўлам-лилиги билан айнийлаштирган. Вақтни Бэкон моддий жисмлар тезлигининг объектив ўлчови сифатида тавсифлаган. Вақтнинг моҳиятини тушунишга нисбатан мазкур ёндашув диққатга сазовор, зеро вақт материянинг моддий жисмларда юз берувчи ўзгаришларнинг давомлилигидан иборат бўлган ва бу ўзгаришларнинг суръатини тавсифлайдиган ички хоссаси сифатида эътироф этилади. Шундай қилиб, вақт ҳаракат билан уйғун боғланади.

Бэкон фикрига кўра, ҳаракат – материянинг туғма хоссаси. Материя қандай абадий бўлса, ҳаракат ҳам шундай абадийдир. У ҳаракатнинг табиатдаги 19 турини қайд этган: тебраниш, қаршилиқ, инерция, интилиш, кучланиш, ҳаёт руҳи, азобланиш ва б. Бу шакллар амалда ўша даврда фанда айниқса мукамал ўрганилган материя ҳаракати механик шаклларининг хусусиятлари бўлган. Айни вақтда Ф.Бэкон моддий дунёнинг кўп сифатлилигини ўрганиш ва тушунтиришга ҳаракат қилган.

Ф.Бэкон билишнинг эмпирик методи асосчиси ҳамдир. У тажрибага асосланган фанлар, кузатиш ва экспериментга алоҳида эътибор берган. Билимлар манбаи ва уларнинг ҳақиқийлиги мезонларини тажрибада кўрган. Билишга ташки дунёнинг инсон онгидаги инъикоси сифатида ёндашар экан, у билишда тажриба ҳал қилувчи рол ўйнашини қайд этган. Аммо файласуф билишда ақлнинг ролини ҳам инкор этмаган.

Томас Гоббс (инглиз файласуфи 1588-1679) томонидан Ф.Бэконнинг материалистик карашлари тизимга солинган ва ривожлантирилган. Гоббс материяга бирдан-бир субстанция сифатида ёндашган, барча ҳодисалар, нарсалар, жараёнларни бу субстанциянинг намоён бўлиш шакллари деб ҳисоблаган. Материя – абадий, жисмлар ва ҳодисалар – ўткинчи: улар вужудга келади ва йўқ бўлади. Фикрлашни материядан ажратиб бўлмайди, зеро материянинг ўзигина фикрлайди. Жисмсиз тана бўлмагандек, жисмсиз субстанция ҳам бўлиши мумкин эмас. Айнан материя барча ўзгаришлар субъекти ҳисобланади.

Барча моддий жисмлар кўламлилик ва шакл билан таъсирланади. Уларни ўлчаш мумкин, чунки улар узунлик, кенглик ва баландликка эга. Ф.Бэкондан фарқли ўлароқ, Гоббсда материя сифат ўрнаткичларига эга эмас, у материяни микдор жihatидан ўртайди. Унда материя дунёси ранг, ҳид, овоз каби хоссалардан маъмур. Т.Гоббс талқинида материя гўё геометрик тус олади ва сифат жihatидан бир жинсли, рангсиз нарса тарзида, микдорий катталикларнинг муайян тизими сифатида намоён бўлади. Ҳаракатни у фақат механик нуқтаи назардан тушунади. Макон ва вақт муаммоларини ўртайишга нисбатан Гоббс материалистик нуқтаи назардан ёндашади.

Т.Гоббс ўзининг дунё ҳақидаги фалсафий қарашларида деймис сифатида иш кўради. Аммо унинг асарларида атеистик хусусиятга эга бўлган фикрларга ҳам дуч келиш мумкин. Масалан, у Худо – инсон тасаввурининг маъсули, деган фикрни илгари суради. «Табий ва сиёсий қонунларнинг элементлари» асарида, «Фалсафа асослари» трилогиясида («Жисм ҳақида», «Инсон ҳақида», «Фуқаро ҳақида»), шунингдек «Левиафан» асарида Гоббс табийй алоқалар ва қонунчалар ролини такрор таъкидлайди. Бироқ, Т.Гоббс Худони одамлар ҳаётдан бутунлай чиқармайди: унинг фикрича, Худо «ҳамма нарсани кўргувчи ва ҳамма нарсани бошқарувчи», «у барча сабабларнинг биринчиси»дир. Гоббс Худо воқеаларнинг табийй оқимига аралашмаслигини қайд этади.

Ф.Бэкон каби Т.Гоббс ҳам гносеологияда асосан эмпиризм ва сенсуализмни ҳимоя қилган (ҳиссий билишни билишнинг асосий шакли деб ҳисоблаган). Инсонга моддий жисм таъсири натижасида вужудга келган сезгини у билишнинг биринчи босқичи деб ҳисоблаган. Фикрлашни у тушунчаларни қўшиш ёки аййриш деб ҳисоблаган ва унга математик методни тўла татбиқ этган.

Ренэ Декарт (француз файласуфи ва математиги: 1596-1650) субстанциянинг Бэконча ва Гоббсча монистик талқинига ўзининг дунёнинг дуалистик талқинини қарши қўяди.

Декарт бир-бирига боғлиқ бўлмаган икки биринчи асос: номоддий ёки «фикрловчи» субстанция ва моддий ёки «кўламли субстанция» мавжудлигини тахмин қилади. Бу икки субстанция параллель мавжуддир. Уларни ўрганиш билан метафизика ва физика шугулланади. Метафизика аввало маънавий субстанцияни, у билан боғлиқ бўлган билиш ва борлиқ тамойилларини ўрганади. Физика табиат фалсафасини тадқиқ этади. У дунёнинг вужудга келиши, Ерда ҳаётнинг ривожланиши (табиат қонунларига мувофиқ) ҳақидаги таълимотни ўз ичига олади, ҳайвонлар ва инсон танасининг тузилишини

механика қонунларига бўйсинувчи мураккаб машиналар сифатида ўрганади (Р.Декарт асарларидан бири «Ҳайвон – машина» деб аталади).

Декарт илгари сурган космогония ҳақидаги таълимот замирида Куёш тизимининг табиий ривожланиши ғояси ётади. Унинг фикрича, бу ривожланиш материя ва унинг турли жинсли зарралари ҳаракати билан белгиланади. Декарт материя мустақил ижодий кучга эга деб ҳисоблайди. Ҳаракатни Декарт механик жараён – жисмларнинг маконда кўчиши сифатида тушунади. Шундай қилиб, Р.Декарт ўз-ўзи билан зиддиятга киришади: у маконни жисмнинг кўламлилиги сифатида тан олади, лекин ҳаракатни жисмларнинг бошқа жисмларга нисбатан кўчиши сифатида тушунадики, бу маконни бўшлиқ сифатида тан олишни англатади.

Р.Декартнинг билиш ҳақидаги таълимоти ҳам диққатга сазовор. Р.Декарт ўзининг «Метод ҳақида мулоҳазалар» асарида билимлар манбаи ва уларнинг ҳақиқийлиги мезонини ташқи дунёдан эмас, балки инсон ақлидан излаш лозим, деган хулосага келади. Унинг фикрича, интеллектуал интуиция ёки соф мушоҳада – билишнинг таянч нуқтаси. Барча ғояларни Декарт икки гуруҳга ажратади: сезгилар таъсирида туғилган ғоялар ва туғма ғоялар. Туғма ғоялар мутлақо ишончлидир. Уларнинг қаторига Декарт Худо ғояси, математик аксиомалар ва шу қабиларни киритади. Масалан, барча мавжуд нарсаларга шубҳа билан қараш кашфиётга йўл очувчи мутлақо ишончли асос, метод ёки восита ҳисобланади. Айни шу сабабли Декарт ҳиссий нарсалар, математик ҳақиқатлар ва ҳатто «хамма нарсага қодир Худо»нинг мавжудлигига шубҳа билан қарайди. Аммо, хамма нарсага шубҳа қилган ва хамма нарсани инкор этган ҳолда, у шубҳаланувчи фикрнинг мавжудлигига шубҳа қилмаслик керак, деган хулосага келади. Шу тариқа у фикрлаш бирдан-бир ишончли далилдир, деб хулоса чиқаради: «Мен фикрляяпман, демек, яшаяпман».

Бенедикт (Баррух) Спиноза (голландиялик файласуф 1632-1677) Р.Декартнинг субстанция ҳақидаги дуалистик таълимотига зид ўлароқ, дунё ҳақидаги монистик таълимотни яратди. Унинг монизми пантеизм кўринишида намоён бўлади: ўз онтологиясида Спиноза Худо ва табиатни айничиллаштиради, бунда Худо яратувчи табиат ва яратилган табиат сифатида амал қилади. Айни вақтда Б.Спиноза биргина моддий субстанция мавжуд бўлиб, унинг асосий атрибутлари кўламlilik ва фикрлашдир, деган фикрни илгари суради. Шундай қилиб, бутун табиат у Худо бўлгани учунгина эмас, балки унга

фикрлаш хос бўлгани учун ҳам жонли ҳисобланади. Спиноза бутун табиатни жонлантириб, шу тариқа гилозоист-файласуф сифатида ҳам намоён бўлади.

У моддий субстанция атрибутлари ҳам материя каби абадий. Улар ҳеч қачон вужудга келмайди ва йўқ бўлмайди деб ҳисоблаган. Файласуф субстанциянинг конкрет ҳолатлари – модусларга кўп эътибор беради. У модусларни икки гуруҳга ажратади: абадий, чексиз модуслар ва муваққат, чекли модуслар. Чексиз модуслар субстанция атрибутлари – фикрлаш ва кўламлилиқ билан, чекли модуслар эса – қолган барча нарсалар ва ҳодисалар билан белгиланади. Спиноза ҳаракат ҳеч қандай илоҳий туртки маҳсули эмаслигини исботлашга ҳаракат қилади. Унинг фикрича, табиат «ўз-ўзининг сабаби» бўлиб, ҳаракат унинг моҳияти ва манбаи ҳисобланади. Аммо ҳаракат Спинозада атрибут эмас, балки модусдир. Бунда ҳаракат муайян нарсаларда кузатилади, субстанция эса ҳаракатланиш ва ўзгариш қобилиятидан маҳрум ва вақтга мутлақо боғлиқ эмас. Айни замонда Спиноза – изчил детерминист. У ҳодисаларнинг юз бериши, мавжудлиги ва йўқ бўлиши замирида объектив сабаблар ётади, деб ҳисоблаган. Унинг фикрича, сабабият икки хил: ички (имманент) ва ташқи (механик) бўлади. Ички сабабият субстанцияга, ташқи сабабият – модусларга хос. Спиноза сабабий боғланишларнигина эмас, балки тасодиф, зарурият ва эркинлик муносабатларини ҳам детерминизм нуқтаи назаридан ўрганган. Ўзининг «Этика» асарида у тасодифни зарурият билан бир қаторда мавжуд бўлган объектив ҳодиса сифатида эътироф этади.

Б.Спиноза билишнинг уч турини фарқлайди: фақат ҳодисалар ва ҳақиқий бўлмаган тасаввурлар берувчи ҳиссий билиш; модуслар ҳақида билим олиш учун имконият яратувчи ақл ёрдамида билиш; билишнинг энг олий шакли – ҳақиқатга йўл очувчи интуиция. Интуитив йўл билан аниқланган ҳақиқатлар (аксиомалар)дан дедуктив йўл билан – математика методлари ёрдамида қолган барча ҳулосалар чиқарилади. Спиноза илгари сурган ғоялар ўша даражада фанда ҳукм сурган телеологизм (табиатда Худо ато этган мақсадга мувофиқлик)га қарши қаратилган.

Готфрид Вильгельм Лейбниц (немис олими ва файласуфи 1646-1716) субстанция тушунчасига фаол куч ёки «ташаббускорлик» тамойилини киритган. Ўзининг «Монадология» асарида у моддий ҳодисаларни бўлинмас, содда маънавий бирликлар – монадаларнинг намоён бўлиши деб эълон қилган. Бўлинмас монада кўламлилиқ ҳусусиятига эга эмас ва маконда жойлашмайди, чунки макон чексиз даражада бўлинувчандир. Монада – фаол кучнинг номоддий, маънавий мар-

кази. Монадалар умрбоқий ва йўқ бўлмасдир, улар табиий йўл билан вужудга келиши ёки ҳалок бўлиши мумкин эмас. Улар ташқи таъсир остида ҳам ўзгармайди. Ҳар қандай айрим монада – жон ва тананинг бирлиги. Монада маънавий моҳиятининг ташқи ифодаси сондир.

Фаолият, ҳаракат – монаданинг хоссаси. Лейбниц табиатни механика қонунлари билангина тушунтириш мумкин эмас, шу боис, мақсад тушунчасини ҳам киритиш лозим, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, ҳар бир монада ўзининг барча ҳаракатлари асоси ва айни замонда уларнинг мақсадидир. Жон – жисмнинг мақсади, яъни у зришишга ҳаракат қилувчи мўлжал. *Лейбниц монадаларни уч тоифага ажратади: ҳаёт монадалари, жон монадалари ва руҳ монадалари. Шундан келиб чиқиб у барча мураккаб субстанцияларни уч гуруҳга ажратади: ҳаёт монадаларидан ноорганик табиат вужудга келади; жон монадаларидан ҳайвонлар яралади; руҳ монадаларидан одамлар пайдо бўлади.*

Лейбниц фалсафасида рационализм ва эмпиризмнинг уйғунлиги намоён бўлади. «Инсон ақли ҳақида янги тажрибалар» асарида у Ж.Локкнинг илгари сезгиларда мавжуд бўлмаган нарса ақлда мавжуд эмас, ақлнинг ўзи бундан мустасно, деган тезисини танқид қилади. Барча ҳақиқатларни у зарурий ҳақиқатлар (ақл ҳақиқатлари) ва тасодифий ҳақиқатлар (факт ҳақиқатлари)га ажратади. Ақл ҳақиқатлари қаторига Лейбниц субстанция, борлик, сабаб, ҳаракат, айният тушунчаларини, мантик, математика ва ахлоқий тамойилларни киритади. Унинг фикрича, бу ҳақиқатлар манбаи фақат ақлдир.

Жон Локк (инглиз файласуфи 1632-1704) субстанция тушунчасини таҳлил қилишга нисбатан гносеологик ёндашувга асос солган. У ғоялар ва тушунчаларнинг манбаи ташқи дунё, моддий нарсалардир, деган тезисни исботлашга ҳаракат қилган. Унинг фикрича, моддий жисмларга соф миқдор хусусиятларигина хос. Материя сифат жиҳатидан ранг-баранг эмас: моддий жисмлар бир-биридан катталиги, шакл-шамойили, ҳаракати ва осойишталиги билангина ажралиб турадиган «бирламчи сифатлар»дир. «Иккиламчи сифатлар» эса - ҳид, овоз, ранг, таъм. Улар нарсалар билан узвий бўлиб туюлади, лекин амалда бундай эмас: нарсаларда бундай сифатлар йўқ. Улар, Локк фикрига кўра, субъектда «бирламчи сифатлар» таъсирида вужудга келади. «Бирламчи» ва «иккиламчи» сифатларни ажратиш ҳозирги замон билими нуқтаи назаридан содда ва ноилмий ҳисобланади. Аммо у субъектив идеализм намоёндalари томонидан ўзлаштирилган ва ўзининг тадрижий якунига етказилган: «бирламчи сифатлар», «иккиламчи сифатлар» билан бир қаторда, субъектга боғлиқ бўлмаган.

объектив мазмунга эга бўлмаган сифатлар бор, деб талон қилган. Билиш назариясида Ж.Локк инсон онгининг мазмунини хиссий тажрибадан келтириб чиқаришга ҳаракат қилган. Локк сенсуализмидан ноизчиллигидан Беркли фойдаланган ва ташқи тажриба омилидан бутунлай воз кечган.

Жорж Беркли (инглиз файласуфи, епископ 1685-1753) материализм, атеизм ва деизмга очик-ойдин қарши чиққан, ҳар қандай сифатнинг объектив асосини рад этган ва амалда уларни инсон сезгиларига тенглаштирган. Беркли фикрига кўра, амалда аввало «жонлар», уларни яратган Худо, шунингдек Худо одамлар жонига жойлаштирган «ғоялар» ёки сезгилар мавжуд. Беркли ташқи дунёдаги объективликни субъективлик билан боғлайди: у барча нарсаларни сезгиларнинг «уйғунлиги»да кўради. Беркли учун идрок этиш мумкин бўлган нарсаларгина мавжуд, барча нарсалар Худонинг ақлида зохирдир.

Дэвид Юм (инглиз файласуфи 1711-1776) субстанциянинг материалистик талқинига қарши чиқиб, онтология муаммоларини ечишга ҳаракат қилган. У моддий ва маънавий субстанциянинг амалда мавжудлигини инкор этган, лекин субстанция «ғояси» мавжуд, деб ҳисоблаган. *Субстанция «ғояси» деганда у илмий билимга эмас, балки оддий билимга хос бўлган инсон «идроклари мажмуи»ни тушунган.*

Хуллас, янги давр фалсафаси билиш назарияси (гносеология)нинг ривожланишида улкан қадам ташлади. Фалсафа илмий методи, инсоннинг ташқи дунёни билиш методологияси, ташқи ва ички тажриба алоқалари бош муаммоларга айланди. Олинаётган барча билимлар тизимининг ўзаги ҳисобланган ҳаққоний билимни олиш вазифаси кўйилди. Бу вазифани ҳал қилишнинг турли йўлларини танлаш гносеологиянинг икки асосий йўналиши – эмпиризм ва рационализмда ўз ифодасини топди.

XVIII аср Европа фалсафасининг маърифий хусусияти

Европада XVIII аср фалсафаси XVII аср ғояларини давом эттиради ва ривожлантиради. Бу даврда фалсафий тафаккур фан ва ижтимоий амалиёт соҳасида эришилган ютуқларни умумлаштиради. Фалсафий ғоялар янада кенгрок тарғиб қилинади, чунки XVII асрда фалсафий асарлар фақат латин тилида ёзилган ва улар билан танишиш имкониятига эга кишилар доираси анча тор бўлган; XVIII асрда файласуфларнинг асарлари улар қайси мамлакатда яшаса, шу мамлакат тилида ёзилган ва нашр этилган.

XVIII аср фалсафасида табиат ҳодисаларини тушунтиришга нисбатан қарашларда материализм сезиларли даражада ривожланади.

Француз материализми тарихий аҳамият касб этади: у ўрта асрлар схоластикасига қарши чиқибгина қолмасдан, балки ўз дунёқараши ва дунёвий манфаатларини ҳам асослашга ҳаракат қилади.

Албатта, XVIII аср фалсафаси ўзига хос хусусиятларга эга: унда материалистик дунёқараш мўлжаллари ҳам, идеалистик дунёқараш мўлжаллари ҳам, атеистик ва деистик қарашлар ҳам мавжуд. Аксарият ҳолларда идеализм ва материализм, дин ва фан ёнма-ён туради.

Шуни қайд этиш лозимки, XVIII аср фалсафаси аввало маърифат фалсафаси сифатида ривожланган; комуслар ва луғатлар, памфлетлар ва бошқа нашрларда илмий ва фалсафий ғоялар кенг оммага тушунарли тарзда атрофлича баён этилган.

Маърифат даври фалсафасига *П.Гассенди* (1592-1655) асарлари, унинг атомистик материализми, Эпикур ғоялари, этикаси, схоластиканинг танқиди, Р.Декарт, П.Бейль (1647-1706) асарларидаги диний догматизмнинг танқиди замин яратди.

XVII-XVIII асрлар Европа фалсафасига инглиз маърифатчилари Ж.Локк ва Д.Юм, XVII аср немис маърифатчиси Г.Лейбниц, шунингдек буюк олим И.Ньютон фалсафаси ҳам кучли таъсир кўрсатди. XVIII аср *Маърифат фалсафасида* икки йўналиш: *Вольтер, Руссо, Вольф, Монтестье ва бошқаларнинг деистик материализми ҳамда Мелье, Дидро, Гольбах, Гельвеций, Ламетри каби олимларнинг асарларида Ньютон, Галлей, Декартнинг материалистик табиатишунослиги негизида деизм назарий асосларининг танқиди фарқланади.*

Франсуа Мари (Аруэ) Вольтер (1694-1778) француз маърифатчиларининг атоқли намояндаси фалсафа тарихи бўйича оташин публицист, Ньютон физикаси ва механикаси ҳамда Англиядаги конституциявий тартиб ва муассасаларнинг тарғиботчиси, черков, инквизиция тажовузларидан шахс эркинлигининг незунтлар, инквизиция тажовузларидан шахс эркинлигининг химоячиси сифатида ўрин олди. Унинг «Кандид», «Орлеан қизи» асарлари, «Фалсафий луғат», «Энциклопедия»даги мақолалари бутун Европада кенг тарқалди.

Жан Жак Руссо (1712-1778) Европа инқилобий мафкурасининг вужудга келишига машхур «Ижтимоий шартнома» асари билан улкан таъсир кўрсатди. Эркинлик ҳамда ҳуқуқларнинг сўзсиз тенглигига асосланган фуқаролик жамиятининг назарий асоси ҳисобланган бу асар Буюк француз инқилоби даврида яacobинчилар учун ўзига хос дастуриламал бўлиб хизмат қилди.

Шарль Луи Монтестье (1689-1755) географик детерминизм асосчиларидан бири жамиятда тартиб ва ахлоқни сақлаш учун зарур бўлган диннинг функционал роли концепцияснни ривожлантирди.

XVIII асрнинг иккинчи ярмида маърифатчилик ҳаракати кенг демократик қамров касб кетди. Францияда бош муҳаррири ва ташкилотчиси Д.Дидро бўлган «Энциклопедия» нашри атрофида жипслашган илғор мутафаккирлар, олимлар ва ёзувчилардан иборат «файласуфлар партияси» пайдо бўлгани тўғрисида сўз юритила бошлади. Бу «файласуфлар партияси»да Дидро билан бир қаторда Гельвеций ва Гольбах, шунингдек Ламетри етакчи рол ўйнади. Улар материализмнинг файласуфлар ва фалсафий мактабларнинг кейинги авлодларига кучли таъсир кўрсатган анча ривожланган шаклини яратдилар.

Жюльен Офрэ де Ламетри (1709-1751) ўз даврида катта шов-шувга сабаб бўлган «Инсон – машина» асарининг муаллифи. Моддий дунё «ўз ҳолича мавжуд» эканлигига, унинг боши ҳам, охири ҳам йўқлигига ишончи комил бўлган. Ламетри материализми Эпикурнинг атомистик материализми, Спинозанинг материалистик таълимоти ва Локк сенсуализми таъсирида вужудга келган. Ламетри жонни ақл фаолияти функцияси ва кўриниши деб ҳисоблаган ҳамда Декартнинг умрбоқий номоддий жон ҳақидаги ғояси асоссиз эканлигини исботлашга ҳаракат қилган.

Поль Генрих Дитрих Гольбах (1723-1789)нинг «Табиат тизими» асари «XVIII аср материализми ва атеизми кодекси» деган ном олган. 1770 йилда нашр этилган бу асарда муҳим онтологик муаммолар, чунончи: материя, табиат, ҳаракат, макон, вақт, сабабият, тасодиф, зарурият муаммолари баён этилган. Гольбах учун табиат барча нарсалар ва ҳодисалар сабабидир, зеро у Худо туфайли эмас, ўзи туфайли мавжуд. Табиат – ҳаракат сабабидир. Гольбах ҳаракатни табиат мавжудлигининг зарурий натижаси сифатида тавсифлайди. Табиат деганда у ўз энергияси таъсирида ҳаракат қилувчи моддалар йиғиндисини тушунади. Гольбах фикрига кўра, барча жисмлар бўлинмас ва ўзгармас элементлар – атомлардан ташкил топади. Материя тушунчасини у модда тушунчаси билан айниёлаштиради.

Айни вақтда Гольбах табиатда барча алоқалар ва ҳаракатлар зарурият билан белгиланади, деб ҳисоблаган. Унинг фикрича, олам бир-биридан узлуксиз келиб чиқадиган сабаблар ва оқибатларнинг узилмас занжиридир. Шу сабабли Гольбах тасодифни табиатдан ҳам, ижтимоий ҳаётдан ҳам чиқаради. У инсонни ҳам зарурият кули деб ҳисоблайди: у ўз ҳаётида бир дақиқа ҳам эркин эмас, унинг хатти-ҳаракатлари амалда қандай намоён бўлса, шундай бўлиши мумкин. Бу олдиндан белгиланганлик Гольбах детерминизмининг фаталистик хусусиятини белгилайди.

Дени Дидро (1713-1784) ўзининг «Материя ва ҳаракатнинг фалсафий тамойиллари», «Табиатни тушунтириш ҳақида мулоҳазалар», «Д.Аламбернинг туши» асарларида субъектив идеализмга қарши чиқади ва муҳим онтологик муаммоларнинг ўзига хос талқинини таклиф қилади. Унинг фикрича, мавжуд бўлган ҳамма нарсалар моддийдир. Дидро, дунё узлуксиз пайдо бўлади ва ўлади, ҳар бир лаҳзада туғилиш ва ўлиш ҳолатида бўлади; ўзга дунё ҳеч қачон бўлмаган ва бўлмайди, деб таъкидлайди. Кўриб турганимиздек, Дидро борлиқ муаммоларини ўрганиш соҳасига диалектикани татбиқ этади. Унинг фикрича, бутун материя ҳис қилади (бу гилозоизм нуқтаи назари) ва «инерт ҳиссийлик» ва «фаол ҳиссийлик»ни фарқлайди. «Фаол ҳиссийлик» муайян тарзда уюшган материядагина намоён бўлади.

Француз материализми табиатшуносликда ҳукм сурган табиат «салтанати» - ўсимликлар, ҳайвонот дунёси билан инсон ўртасидаги тафовутни бартараф этишга ҳаракат қилди.

Дидро, Гольбах, Ламетри, Гельвеций ва Кондильяк фалсафасида гносеология муаммолари онтологик муаммолар билан бир қаторда туради. Инсоннинг ички ва ташқи дунёси билимлар манбаи деб эълон қилинади. Бу дунёларни англаб етиш мумкин. Инсон билимларининг номукамаллиги аввало улар ривожланишининг мазкур босқичи билан белгиланади. Француз материалистлари ҳиссий ва ақлий омилларнинг билишдаги ролини шунда кўрадиларки, сезгилар тўғрисида кўрсаткичини берса, ақл бу кўрсаткичларнинг тўғрилигини текширувчи ҳакам вазифасини бажаради. Ақл ҳиссий кўрсаткичлардан узоқлашиши мумкин эмас, лекин у мазкур кўрсаткичларга ҳаддан ташқари ишониши ҳам ярамайди. Ақлнинг сезгидан ажрлиши билишни амалга ошириб бўлмайдиган ишга айлантиради. Кузатиш ва эксперимент билиш методларидир. Улар мушоҳада қилиш, мулоҳаза юритиш, тушуниш ва идрок этиш, шунингдек ақл учун жуда зарур.

Этьен Бонно де Кондильяк (1714-1780) ишлаб чиққан билиш назарияси фалсафа тарихида айниқса муҳим рол ўйнади. У ўзининг «Инсон билимларининг келиб чиқиши ҳақида тажриба», «Сезгилар ҳақида рисола», «Тизимлар ҳақида рисола», «Ҳайвонлар ҳақида рисола» деб номланган асарларида Ж.Локкни сенсуализм ва эмпиризм тамойилини амалга татбиқ этишда ноизчилликда айблаб, билишнинг сенсуалистик назариясини асослашга ҳаракат қилади. Кондильяк фикрига кўра, инсон дунёга келганда, у нафақат ҳеч нарсани билмайди, балки сезиш қобилиятига ҳам эга бўлмайди. Буларнинг барчасини у тажриба орқали ўзлаштиради. Кондильяк

сезги азалдан бирон-бир мазмунга эга эмас, лекин у назитлигини ва азоб-укубатни аке эттиришга қодир, шу боне, у ёкимни ва ёқинлиги бўлади ва хотирада сақланиб қолади, деб ҳисоблайди.

Ҳиссиётдан мавхум фикрлашга ўтиш, Кондильяк фикрига кўра, узлуксиз жараён сифатида юз беради: майл, хотира ичидан тасқослаш ва мулоҳаза юритиш келади. Кондильяк гоъларга борлиққа боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжудлик ҳоссабини юклашга бўлган ҳар қандай уринишларга қарши чиқади. Борлиқни у гоълардан қатъий назар мавжуд бўлган ҳодисалар сифатида тасаввур қилади.

Немис классик фалсафаси

Немис классик фалсафасининг йирик вакиллари Иммануил Кант, И.Фихте, Ф.Шеллинг, Георг Гегель ва Людвиг Фейербаҳдир.

Фалсафий тафаккур ривожланишининг бу босқичи даврнинг муайян тарихий шарт-шароитлари билан белгиланади. Бу кучли ижтимоий зиддиятлар, жамият онгида оламшумул ўзгаришлар юз берган давр эди. Кучли инқилобий ҳаракатлардан сўнг уларнинг суръати пасайиб имкониятларига ишончсизлик кучайган. *Ижтимоий онгда консерватив тенденциялар устулик қила бошлади. Англия ва Францияда монархия ва Черковнинг олдинги мавқеи тикланди. Германияда прусс монархиясининг роли ошди. Тарихдаги бу зиддиятли воқеалар немис фалсафасининг асосий хусусиятларини белгилаб берди.*

Немис фалсафаси Ф.Бэкон ва Р.Декарт бошлаган инсон ақли имкониятларини ўрганишнинг умумий йўналишини давом эттирди. Бирок у ўз вазифасини нафақат инсон ақлини мадҳ этиш, балки унинг чегараларини белгилаш, эътиқод ва ақл, дин ва фанни муросага келтириш йўлларини ҳам излашда кўрди. Бу немис фалсафаси бажариши лозим бўлган ижтимоий буюртма эди.

Даврнинг оламшумул воқеалари ижтимоий тараққиёт нафақат ақл ва фан ютуқлари, балки ахлоқ, маънавият соҳасида эришилган муваффақиятлар билан ҳам ўлчанишини намойиш этди. Инқилоб ва у билан боғлиқ урушлар даврида юз берган маънавий инқироз немис фалсафасида нафақат билиш имкониятларига, балки инсон маънавий дунёсининг барча томонлари, унинг билиш, диний, ахлоқий ва эстетик қобилиятларининг ўзаро алоқаси муаммосига ҳам эътиборни қаратишни талаб қилди. Умуман олганда, немис файласуфлари ҳақиқат, эътиқод, яхшилик ва гўзаллик ажралмасдир, деган фикрини теран асослашга ҳаракат қилдилар.

Иммануил Кант (1724-1804) немис классик фалсафасининг асосчиси. Кант концепцияси: «Соф ақл танқиди» (1781), «Амалий ақл

танкиди» (1788), «Мулоҳаза юритиш қобилиятининг танкиди» (1790) асарларида, шунингдек – «Соф ақл чегараларида дин» (1793) каби китобларида баён этилган. Кант билиш назариясининг асосий қоидалари қуйидагилардан иборат. Кант фикрича билиш жараёни уч босқич: 1) сезгилар даражасида билиш, 2) идрок, 3) ақлдан ўтади. *Билишнинг биринчи босқичи - сезгилар даражасида инсон нарсанинг мавжудлигини билади, идрок ёрдамида уни фикрлайди.* Нарсани ҳақиқий билиш айнан шу икки босқични синтез қилишни талаб этади. Идрок даражасидаги билишнинг қуроли – категориялар. Улар идрокка ичдан хос. Ҳодисалар ранг-баранглиги категориялар тизимида акс этади. Категориялар ёрдамида инсон билими тасодифий эмпирик эмас, балки умумий зарур, яъни илмий хусусият касб этади. Илмий билим категориал билимдир. Бироқ шундан сўнг Кант субъектив идеалист сифатида мулоҳаза юритади: идрок табиат қонунларини очмайди, балки уларни табиат учун белгилайди. Кант фикрига кўра, категориялар бирлиги ва уларни билиш (синтез қилиш) қобилияти замирида дунёнинг объектив моддий бирлиги эмас, балки ўзликни англашнинг трансцендентал бирлиги ётади.

Идрок этиши – билишнинг иккинчи босқичи. Идрокнинг кучи унинг синтез қилиш қобилиятида намоён бўлади. Бироқ бу тўлиқ, чексиз қобилият эмас. Идрок тажриба чегарасидан ташқарига чиқа олмайди. Бироқ идрок ўз чегараларини ўзи билмайди. У доим бу чегаралардан четга чиқади, яъни ҳодисалар дунёсидан ўзидаги нарсалар дунёсига киришга ҳаракат қилади. Бироқ тажриба чегараларини тарқ этгач (шу тариқа идрок эмас, балки ақлга айлангач), у ечиб бўлмас зиддиятлар соҳасига тушиб қолади, унинг мулоҳазалари эса муқаррар тарзда хом хаёлга айланади.

Ақл – билиш жараёнининг учинчи, олий босқичи. У ҳиссиёт билан бевосита эмас, балки билвосита – идрок орқали боғланади. Ақл билишнинг олий босқичи бўлса-да, идрокка кўп жиҳатдан ютқизади. У тажрибанинг мустаҳкам заминидан ажралгач, дунёқараш даражасидаги саволларнинг бирортасига ҳам узил-кесил – ҳа ёки йўқ деб жавоб бера олмайди. Дунё вақтда ва маконда бошланадими ёки у чексиз ва боқийми? Инсон жонни боқийми ёки фонийми? Ирода эркинлиги мавжудми ёки дунёда ҳеч қандай эркинлик мавжуд эмас, ҳамма нарса табиий зарурат қонунига кўра юз берадими? Худо борми ёки йўқми? Каби саволларни идрок бера олмайди. Ақл эса бундай саволларни беради, бироқ уларга жавоб топа олмайди. Унинг даъволари имконият даражасида эмас. Соф назарий ақл ўз мағлубиятини тан олиши лозим, чунки у ўзидаги нарсаларни била олмайди. Аммо нима учун у шунга

қарамай билишнинг олий босқичи деб эътироф этилади? Шунинг учунки, ақлнинг соф ғоялари (Кант уларни тамойиллар деб номлаган) билишда олий тартибга солиш вазифасини бажаради. Улар гидрокка йўл кўрсатади. Ақл ғояларини уфқ чизигига ўхшатиш мумкин: гарчи бу чизикка етиб бўлмаса-да, у инсонга маконда мўлжал олиш, кўзланган мақсад сари тўғри ҳаракатланиш имконини беради. Шунга қарамай, Кант билиш назарияси метафизик характерда: у ақлнинг зиддиятлилиги (яъни чексизликнинг зиддиятлилиги)ни унинг ожизлиги, нарсалар моҳиятини англашга қодир эмаслик белгиси деб хисоблайди. Ҳолбуки, бу амалда, Гегель кейинроқ кўрсатганидек, ақлнинг қудратли кучидан далолат беради.

Соф ақл танқидида Кант фалсафа ўзидаги нарсалар, яъни дунёнинг олий қадриятлари ҳақидаги эмас, балки фақат билиш чегаралари ҳақидаги фан бўлиши мумкин, деган хулосага келади. Олий моҳиятлар ва олий қадриятлар – бу Худо, руҳ ва эркинлик бўлиб, уларни биз бирон-бир тажрибада кўра олмаймиз, улар ҳақида оқилона фан бўлиши мумкин эмас. Бироқ уларнинг борлигини исботлашга қодир бўлмаган назарий ақл, бунинг аксини исботлашга ҳам қодир эмас, яъни у Худонинг борлигига, руҳнинг ўлмаслигига ва ирода эркинлигига ишонишни тақиқламайди. Инсонга эътиқод ва ишонмаслик ўртасида йўл танлаш имконияти берилган. У эътиқодни танлаши лозим, чунки виждон овози, ахлоқ овози ундан шуни талаб қилади. Аммо бу энди назарий ақлдан амалий ақлга, гносеологиядан ахлоққа ўтишдир. Кант фалсафада ўзига хос тўнтариш ясади ва фалсафани алоҳида фан сифатида тушуниш асосларини яратди. Янги билиш назариясини асослашга ҳаракат қилиб, у XVII-XVIII асрларнинг билишни борлиқдан кўчирилган андоза сифатида талқин қилувчи эмпирик назарияларини танқид қилди. Кант муаммони бошқа заминга кўчирди ва фалсафада гносеологиянинг билиш жараёнига субъект – объект муносабати сифатида қарайдиган йўналишга асос солди.

Билувчи субъект – бу муайян индивид эмас, балки инсоннинг билиш қобилиятлари ва билим манбаларинигина ўзида мужассамлаштирувчи қандайдир мавҳум тасаввур. Инсон онгида мавжуд бўлган мазкур қобилиятлар мажмуи унга ўзини қуршаган дунёни сезгилар ва ақлнинг априор шакллари ёрдамида тартибга солишга ёрдам беради. Бу инсон индивидуал, шахсий хусусиятларга эга эмас, деган маънони англамайди, бироқ улар билиш жараёнида етакчи рол ўйнамаслиги керак.

Субъект қандайдир нарса, предмет ёки ҳодисанинг таъсирини сезгилар даражасида идрок этади. Бу мушоҳада юритишнинг априор шакллари ёрдамида тартибга солинувчи туйғулар ранг-баранглигини юзага келтиради. Бироқ бу босқичда билим субъектив бўлиб қолади. Шундан сўнг идрок ишга киришади ва мавжуд билимларни тушунчалар шаклига солади, яъни уларда қандайдир умумий жиҳатларни аниқлайди. Шу сабабли пировард натижада идрок ва ақлни бирлаштирган билувчи субъектгина билим деб ҳисоблаш мумкин бўлган бирликни яратади. Бинобарин, билимнинг турли шакллариға муайян тавсиф бериш мумкин. Масалан, математика ҳиссийликнинг макон ва вақт каби априор (яъни тажрибада кўрилмаган) шакллариға таянади. Бошқача айтганда, билувчи субъект дунёға макон ва вақтда мавжудлик нуқтаи назаридан қарайди. Айни ҳолда макон – ташқи сезгининг априор шакли, вақт эса – ички сезгининг априор шакли. Бундай априорлик математик ҳақиқатларнинг, демак, фан сифатидаги математиканинг ҳам мавжудлик имкониятини белгилайди.

Физика (ва бошқа табиий фанлар) ҳам ўз априорлиги жиҳатидан «соф» бўлган ва тажрибада «ифлосланмаган» бир қанча мушоҳадаларға таянади. Табиатшунослик априор мушоҳадалар ва идрок категорияларининг синтези сифатида амалға оширилади.

Инсон билимлари, фан ва маданият дунёси бизнинг тажрибамиз, туйғуларимиз ва ақлимиз маълумотлариға асосланади. Ф.Бэкон ва Р.Декарт фан ва маданиятнинг янада ривожланиш йўлларини туйғуларимиз ва мулоҳаза юритиш қобилиятимизнинг такомиллашуви билан боғлаганида, тўла ҳақ эди. Бироқ улар бизнинг тажрибаға асосланган билимимиз ҳар қанча ривожланмасин ва такомиллашмасин, у ҳеч қачон бизға фақат сезгилар, ақл ва тажрибаға асосланиб дунёни охиригача тушуниш имконини бермаслигини ҳисобга олмаган. Бу билим бизға табиатан берилган. У бизнинг тажрибамиздан келиб чиқмайдиган макон, вақт, сабабият, чексизлик. Худо каби категорияларда мужассамлашган. Бу инсонға олдиндан берилган тажрибада олинган материалға ишлов бериш асбобларидир. Инсоннинг тажрибада олинган билими донрасидан четға чиқувчи бу трансцендент (лотинча ўтиш, босиб ўтиш сўзидан) категориялар билиш чегараси, имкониятларини биз сезгилар ёки ақл ёрдамида бирон-бир нарсани била бошлашимиздан олдинроқ белгилаб кўяди. Шундай қилиб, бизнинг билимларимиз дунёси икки қисмдан: тажрибада олинган ва тажрибадан олдинги билимдан иборатдир.

Кант ижодининг аҳамияти шундаки, у билимларимизнинг икки тамомламалигини, яъни улар нафақат тажрибада олинган,

апостериор манбаларга, балки априор, трансцендент манбаларга ҳам таянишни аниқлади.

И.Кант гносеологиянинг онтологик хусусият касби этувчи ва бир муҳим тамойилли унинг трансцендент билиш назариясида келиб чиқади ва дунёнинг, уни ташкил этувчи барча нарсаларнинг умумий тузилишини тушунтиради. Кант фикрига кўра, инсон тасаввур кўзидаги барча нарсалар ҳам икки томонламадир. Биринчидан, бу нарсалар мизда нарсанинг энг ёрқин томони сифатида нарсани ёзурига сезгиларимиз уни шундай идрок этувчи феномен «биз уш нарсани ёш ҳодиса сифатидаги нарса, иккинчидан, бу биз сезгиларимиз билан идрок этишга қодир бўлмаган «ўзидаги» нарса, нарсанинг бизга «қоронғи», яширин, теран томони ёки "ноумен" сифатидаги нарса. Айни шу сабабли бизнинг дунё, нарсалар ва инсон табиати билдимиз ҳеч қачон тўлиқ, мутлак бўлмайди, балки доимиканча нотўлиқ бўлиб қолади. Дунё ва инсон нима, деган саволлар доим боқий, фалсафий масалалар бўлиб қолади. Кант билиш назариясининг асосий тамойиллари ана шулардан иборат.

Шундай қилиб, Кант ўз билиш назариясида билим, фан ва инсониятнинг ролини янада юксакроқ даражага кўтарди. Унинг билиш назариясидан онг нафақат дунёни пассив акс эттиради, балки инсонга табиатан берилган сезиш ва идрок этишнинг априор шакллари ёрдамида уни фаол ўзгартиради, яратади, бунёд этади деган хулоса келиб чиқади. Кант билиш фаолиятининг хусусиятини дунёни танитиб кўзга келтирувчи кўзгуга эмас, балки чизган расмлари нафақат дунёнинг ўзини, балки ижодкорнинг табиатини ҳам акс эттирувчи расмларга ўхшатиш лозим. Айни вақтда, Кант билишнинг муайян чегаралари ҳам мавжудлигини қайд этади. «Мен яратган билиш назарияси инсон ақлини унинг имкониятлари чегараси ҳақида огоҳлантирувчи чегара посбони ёки ақлнинг димоғдорлиги деб аталувчи ҳаёфли касалликка қарши дори бўлиб хизмат қилиши лозим»,¹ деб ёзади. Кант таълимидан инсон билимлари мажмуи билишнинг инсонга берилган априор шакллари ёрдамида нарсаларнинг бирон-бир қисми, томони, жиҳатинигина ўзига хос тарзда акс эттиради, бу нарсалар кўз ўнгидан доимо намоён бўлади, бироқ ўзининг асл моҳиятини ҳеч қачон кўрсатмайди, «ўзидаги нарса» бўлиб қолади, деган хулоса келиб чиқади. Кант таълимоти билишнинг ижодий табиатини «қилиб», инсон билимининг тараққиётини, олимлар, ёзувчилар ижодини рағбатлантирди, бироқ шу билан бир вақтда у инсон билимларининг нисбийлиги, у ёки бу гоилар ёки назарияларни мутлак ҳақиқат қилиб

¹ Кант И. Критика чистого разума. Соч. – Москва: Эксмо СПб (6) – Минск, 2002 – С. 180

шунингдек уларнинг яратувчиларини илоҳийлаштириш хавfli эканлиги ҳақида огоҳлантирди.

Шеллинг Фридрих Вильгельм Йозеф немис файласуфи (1775-1854) бош асари: «Трансцендент идеализм тизими»нинг фалсафий ва методологик аҳамияти шундаки, бу асарда тарихийлик тамойиллари илк бор изчил кўринишда намоён бўлади.

Трансцендент идеализм тизими қуйидаги асосий элементлардан ташкил топади.

1. Назарий фалсафа ўзликни англаш учун қарама-қарши йўналишлар (объект, субъект, идеал ва реал фаолият) ўртасида кураш лозим, деган методологик қонидадан бошланади. Шеллинг ўзликни англаш фақат шу кураш жараёнида юз беришини ва «Мен» механизми тўлалигича фақат ўзликни англашни ташкил этувчи қарама-қаршилиқлардан келтириб чиқарилиши мумкинлигини қайд этади. Бунда у икки ҳолатни: «Мен» эндигина юзага келган ва «Мен» аниқ-равшан кўриниб турувчи ҳолатларни фарқлайди. Бунда биринчи ҳолат «Мен»дан ташқарида, иккинчи ҳолат – «Мен»нинг ичида бўлади. Шу муносабат билан онг қайси ҳолатдан бошланишини аниқлаш ва унга мазкур чегарадан, яъни онгдан ташқарида ётган нарсаларни аралаштирмаслик жуда муҳимдир.

Шеллинг ўз асарида тарихийлик тамойилидан фойдаланиб, ўзликни англаш тарихида уч асосий даврни (босқични): дастлабки сезишдан самарали мушоҳада юритишгача; самарали мушоҳада юритишдан рефлексиягача; рефлексиядан ироданинг мутлақ ҳаракатигача бўлган даврларни фарқлайди. Бунда Шеллинг онг, ўзликни англаш ва жамиятнинг шаклланиш жараёнини одамларнинг амалий фаолияти билан боғлашга ҳаракат қилди.

2. Амалий фалсафанинг бош тушунчаси – «тарих», боғловчи муҳит сифатидаги объектив дунёда юз берувчи ва ақлли жонзотлар сифатидаги одамлар эркинлигининг шартли ҳисобланувчи кишилараро ўзаро алоқасидир. Бошқача айтганда, бу жаҳон тарихидаги объектив қонуният ҳақидаги муҳим масаланинг қўйилишидир.

3. Табиий мақсадлар фалсафаси кўр-кўрона кучлар маҳсули бўлган табиат амалда мақсадга мувофиқлик руҳи билан сугорилгандир деган антиномияга асосланади. Бу антиномиянинг ечимини у субъект ва объектнинг дастлабки айнийлигини эътироф этиш йўлида кўради: умуман табиатда ва унинг айрим маҳсулларида мақсадга мувофиқликка фақат мушоҳада юритиш йўли билан эришиш мумкин. Бу мушоҳадада тушунча ҳақидаги тушунча ва объектнинг ўзи дастлабки

тарзда ва узвий боғланади – шунда натижа мақсадга мувофиқ тарзда намоён бўлиши лозим.

4. *Санъат фалсафаси – трансцендентал идеализм тизимининг охириги бўлими.* Унинг асосий қондалари қуйидагилардан иборат:

а) санъат – умуман билишнинг олий шакли, чунки фақат у инсонга олий билимга эришиш имконини беради. Санъат амалий фойдага ҳам, ахлоққа ҳам, фанга (фалсафага) ҳам бўйсунуши мумкин эмас, чунки у ҳамма нарсадан олийроқдир;

б) санъатнинг устунлиги шундаки, унинг асарларида онгли ва онгсиз фаолият айнияти акс этади. «Бизда мужассамлашган бу теран зиддият»ни айнан ва фақат санъат ечишга қодир. Санъат – бу назарий ва амалий нарсалар ўртасидаги қарама-қаршилик бартараф этилиб, онгли ва онгсиз табиат ва эркинликнинг тўла уйғунлигига, идеалга эришилувчи жабҳа;

в) санъат ўз ривожланиш жараёнида спираль ташкил этади: қадимда ундан (аниқроғи поэзиядан) фалсафа ва бошқа фанлар туғилган;

г) санъат – эркинлик ва заруриятнинг юксак бирлиги. Инсоннинг ижодий табиати тўла давра айланиб санъатда ўзининг яқиний ифодасини топади. Санъат инсонга “олий”ни билиш даражасига етиш имконини беради. Шеллинг натурфалсафаси XVIII аср охирига келиб эришилган ва жамоатчиликда кенг қизиқиш уйғотган янги табиий-илмий натижаларни фалсафий жиҳатдан умумлаштиришга бўлган эҳтиёжга жавоб сифатида вужудга келди.

Шеллинг ўз даврининг барча кашфиётларига ягона асосни топишга ҳаракат қилди: у табиатнинг идеал моҳияти, табиат фаолиятининг номоддий хусусияти ҳақидаги ғояни илгари сурди. Шеллинг натурфалсафасининг қиммати унинг диалектикасида намоён бўлади. Табиатшунослик кашф этган алоқалар ҳақида мулоҳаза юритар экан, Шеллинг бу алоқаларни белгиловчи кучларнинг бирлиги ва табиатнинг ягоналиги ҳақидаги фикрни илгари суради. Бундан ташқари, у ҳар қандай нарсанинг моҳияти қарама-қарши фаол кучларнинг бирлиги билан тавсифланади, деган хулосага келади. Бу бирликни у «қутб-лилик» деб номлади. Қарама-қаршиликларнинг бирлигига мисол қилиб Шеллинг магнитни, мусбат ва манфий электр зарядларини, кимёвий моддаларда кислота ва ишқорларни, органик жараёнларда таъсирланиш ва тормозланишни, онгда субъективлик ва объективликни асослайди. «Қутб-лилик»ка Шеллинг нарсалар фалсафасининг бош манбаи сифатида қарайди, уш табиатнинг «аҳлиқий дунёвий жони» деб тавсифлайди. Шеллинг ўз асарларида идеал ва моддий

нарсаларнинг айнийлиги ғоясини илгари суради. Унинг фикрича, материя мутлақ рух, ақлнинг эркин ҳолатидир. Рух ва материяни бир-бирига қарши қўйиш мумкин эмас; улар айнийдир, чунки айни бир мутлақ ақлнинг турли ҳолатларини акс эттиради. Фалсафий категорияларни тадқиқ этиш ва ривожлантириш ишига Ф.Шеллинг салмоқли хисса қўшди. Шу маънода Ф.Шеллингнинг натурфалсафаси (табиат фалсафаси) айниқса диққатга сазовордир. Табиатни тушунишда Шеллинг пантеистдир, у Худо ва табиатни тенглаштиради. Табиатнинг ривожланишини Шеллинг онгнинг шаклланиш жараёни, онгсизликдан онглилик сари ҳаракат сифатида тавсифлайди. Онгнинг шаклланиш механизмини Шеллинг табиатда қутблилик (қарама-қаршилиқлар бирлиги) ва тадрижийликнинг мавжудлиги билан изоҳлайди. Тадрижийлик, яъни табиат эволюцияси босқичларини Шеллинг қутблиликда кескинликнинг пасайиши маҳсули сифатида тушунтиради. У жонли организмлар ноорганик шакллардан вужудга келади, ҳаёт эса модда синтези ва парчаланишининг бирлигидир, деб ҳисоблаган.

Шеллинг ўз натурфалсафасининг таърифланган муҳим тамойиллари – табиатнинг диалектик бирлиги, ривожланиши ва умумий икки тарафламалигини инсоннинг табиатни тушунишига нисбатан татбиқ этади. Шеллинг билишнинг ривожланишини билишнинг назарий босқичларидан амалий босқичлар сари ҳаракат сифатида таҳлил қилади. Онгнинг шаклланиш асосини Шеллинг инсоннинг дунёга нисбатан ҳаракатлари билан боғлайди. Ўзликни англаш тадрижийлик, яъни мушоҳада юритишнинг қуйи шакллари - сезиш, идрок этишдан тасаввур қилиш ва рефлексияга ўтиш сифатида шаклланади. Нима учун айнан фаолият, онг ва билишнинг ривожланиш манбаи ҳисобланади? деган саволга нисбатан Шеллинг қуйидагича мулоҳаза юритади: амалий фаолиятда инсон ўзининг маънавий қобилиятларини моддийлаштиради (объектга айлантиради), улар инсон ўзгартирган табиат предметларида яшашда давом этади. Шундай қилиб, инсон фаолияти натижасида табиат соф табиатга ва инсон томонидан ўзгартирилган табиатга ажралади. Инсоннинг муҳим хусусиятлари моддийлашган айни шу ўзгартирилган табиат инсон онги ва ўзлиги ривожланишига кўмаклашади. Аммо индивидларнинг ўзаро алоқаси, уларнинг мулоқоти инсонга бундан ҳам кучлироқ таъсир кўрсатади.

Умуман олганда Ф.Шеллинг Гегель диалектикасининг аксарият ғояларини ундан олдинроқ илгари суради ва кўп жиҳатдан ундан ўзиб кетади, чунки Гегель табиатда ривожланишининг мавжудлигини рад этади. Шеллинг эса, аксинча, нафақат инсон руҳи, балки табиат

ривожланишнинг умумий тамойилларини ҳам таърифлаб берди. Табиатнинг тадрижий ривожланиш эсарини оғ шиваланиши билан ниҳоясига етишини қайд этди. Шеллинг гоёлари Гегель фалсафасида ўзининг мукаммал ифодасини топди. Шеллинг натурфилософиясини пайдо бўлиши Фихте субъектив идеализми илдизига боғлиқ ўрал ва немис классик идеализмида объектив идеализм ва унинг диалектикаси сари бурнилиш ясади.

Гегель Георг Вильгельм Фридрих (1770-1831) фалсафий тизими немис классик идеализмининг тадрижий якуни ҳисобланади. Бу унинг файласуфнинг барча машхур асарлари: «Рух феноменологияси» (1807), «Мантиқ фани» (1812-1816), «Фалсафа фанлари қомуси» (1817) айни шу тизимни ишлаб чиқишга бағишланган. «Рух феноменологияси» асари Гегель фалсафий тизимига ўзига ҳос дебочадир. Бу асарда Гегель инсон онги турли даражалари ривожланишининг изчил қаторини таҳлил қилади.

Гегель фалсафий тизимининг биринчи ва муҳим қисми – «Мантик» «Рух феноменологияси»нинг якуни ва хулосасидир. Бу субъект ва объектга қадар мавжуд бўлган «соф фикр» соҳасидир. Мантикда унинг ўзи ва мантиқ шаклларида ташқари ҳеч қандай эмпирик мазмун мавжуд эмас. Мантиқ тарих ва табиатдан олдин пайдо бўлган. Мантик уларни яратган.

Мантиқ уч қисмга: борлиқ ҳақидаги, моҳият ҳақидаги ва тушунча ҳақидаги таълимотга бўлинади. Борлиқ ва моҳият тушунча ўзини тўлиқ намоён этгунга қадар «кўтариладиган» пиллапоёлар сифатида қаралади. «Мантик»да мутлақ гоёнинг ривожланиши мавҳум мантикий категориялар кўринишида юз беради. Унинг таянч нуқтаси – борлиқ ҳақидаги соф мавҳум фикр. Дастлаб мазмунсиз бўлган бу «соф борлиқ» тушунчаси «нимадир» орқали ўз мазмунини касб этишга ҳаракат қилади. Бу «нимадир», ўз навбатида, «муайян борлиқ»дир. Гегель фикрига кўра, мутлақ гоёнинг вужудга келиш жараёни айни шу тариқа бошланади. «Муайян борлиқ» кейинги босқичда «қандайдир муайян борлиқ» сифатида амал қилади ёки сифат касб этади. Сифат категорияси миқдор категорияси билан бирга ривожланади. Сифатли миқдор ёки миқдорий сифат эса ўлчов ҳисобланади. Борлиқ ҳақидаги таълимотда Гегель диалектика қонунларидан бири: миқдордан сифатга ва сифатдан миқдорга ўтиш, ривожланиш жараёнлари сакраш тарзида юз беришини асослашга ҳаракат қилади.

Ҳодиса сифатида тушуниладиган борлиқдан Гегель янада теранроқ, ички қонуниятларга – моҳиятга ўтади. Бу қисмда Гегель

қарама-қаршиликларнинг бир-бирига ўтиши, уларнинг бирлиги, айният ва қурши тўғрисидаги қонунни таҳлил қилади. Гегель фикрига кўра, зиддият – бу қарама-қаршиликларнинг ўзаро нисбатидир. Улар бир-бирисиз мавжуд бўлмайди, лекин турли йўлдан ривожланади ва бу улар ўртасидаги муносабатларнинг кескинлашувига сабаб бўлади. Зиддиятни ечиш ёки унга чек қўйиш талаб этилади. Гегель зиддиятни асос ва оқибатнинг, шакл ва мазмуннинг, ҳодиса ва моҳиятнинг, имконият ва воқеликнинг, тасодиф ва заруриятнинг ўзаро нисбатида кўради. Зиддият ҳақидаги таълимотни ривожлантирар экан, Гегель ичдан зарур бўлган, ҳар қандай ўзгариш ва ривожланишнинг манбаи саналган «ўз-ўзидан ҳаракат» ҳақида хулоса чиқаради. Гегель фикрига кўра, айният ва тафовутнинг нисбатини билиш жараёнида уларнинг замирида ётган зиддият намоён бўлади. Зиддиятлар мавжудлиги ҳодисанинг ривожланаётганидан далолат беради. Моҳият ҳақидаги таълимотда Гегель воқеликни «моҳият ва мавжудликнинг бирлиги» сифатида тавсифлайди. Моҳиятнинг ўзи – «мавжудлик асоси»дир. Моҳият ҳақидаги таълимотнинг дастлабки бобларидан бошлаб Гегель уни билиш мумкин эмас деган тасаввурни рад этади.

Борлиқ ва моҳият соҳасидаги ривожланиш жараёнларини белгиловчи зарурият тушунчада ўз аксини топади. Бундай зарурият эркинликка айланади, «эркинлик эса – бу англаб етилган зарурият»-дир. Шу тариқа «Мантиқ» тушунчага ўтади. Бунда Гегель фалсафий метод сифатидаги формал мантиқ ва метафизикани танқид қилади, умумийлик, алоҳидалик ва яқкалик диалектикасини ишлаб чиқади. Айни вақтда у ҳақиқат тушунчасини фикрнинг объект билан мос келиш жараёни сифатида таҳлил қилади. Бунга гояда эришилади. Фақат гоя тушунча ва нарсанинг шакл-шубҳасиз бирлиги ҳисобланади.

Мантиқдан Гегель мутлақ гоя ривожланишининг иккинчи босқичи - табиат фалсафасига ўтади. Унда гоя табиат бунёдкори ҳисобланади. Айнан у ўзининг «ўзга борлиги» - табиатни яратади. Табиатнинг ривожланиш босқичлари: механизм, химизм, организм кабилардир. Гегель ўз диалектик тафаккурининг теранлиги ва кучи ёрдамида «Табиат фалсафаси»да ноорганик ва органик табиатнинг айрим босқичлари ўртасидаги ўзаро алоқа ҳамда дунёдаги барча ҳодисаларнинг қонунияти ҳақида бир қанча ноёб фаразларни илгари суради.

Мутлақ гоя ривожланишининг учинчи босқичи руҳ бўлиб, у ҳам ўз ривожланиш жараёнида уч босқичдан ўтади: субъектив руҳ, объектив руҳ, мутлақ руҳ. Субъектив руҳ – бу «жон» ёки «руҳ ўзида», онг ёки «руҳ ўзи учун». Объектив руҳ-ҳужуқ соҳасини белгилайди. Пировард натижада у ахлоқда ўз ифодасини топади ва оилада,

фуқаролик жамияти ва давлатда мужассамлашади. *Мутлақ руҳ* – умрбоқий ҳақиқат. У ўз ривожланиш жараёнида уч босқич: санъат, дин ва фалсафа босқичларидан ўтади. Санъат, Гегель фикрига кўра, мутлақ гоёни билишнинг бевосита шакли. Дин ўз манбаи – ваҳий орқали Худони англаб етади. Фалсафа – мутлақ руҳ ривожланишнинг олий даражаси. Бу ерда гоё ўзини ўзи англаб етади, ўзининг «соф тамойили» даражасига кўтарилади, мутлақ гоёнинг интиҳосини унинг ибтидоси билан боғлайди.

Билиш назариясида Гегель ўзининг тафаккур ва борлиқнинг айниийлиги ҳақидаги гоёсини асослашга ҳаракат қилади. У нарсалар ҳақидаги фикр ва нарсаларнинг ўзи мос келишини, аммо бу айният тафовутни ҳам ўз ичига олишини қайд этади. Билиш ривожланишининг умумий тамойили – мавҳумликдан муайянга юксалишдир. Билиш жараёнида Гегель уч асосий босқич: *ҳиссий аниқлик, идрок ва ақлни фарқлайди*. Ҳиссий аниқлик англашнинг тўғрилигига, яъни бизнинг сезгиларимиз нарсанинг яхлит образини қайд этаётгани ва унда ҳеч нарсани эътибордан четда қолдирмаётганига ишонч уйғотади. Идрок предметни ўз хоссаларига эга бўлган нарса сифатида тушунади. Ақл нарсанинг ҳиссий қиёфаси ортида унинг ички мазмуни, моҳиятини топишга ҳаракат қилади. Борлиқ ва тафаккурнинг айниийлиги гоёси Гегелни Аристотель мантиғи амалда тўқнаш келган зиддиятга қайтаради: агар борлиқ ичдан зиддиятли бўлса, ўз-ўзинга қарши бормасдан фикрлаш мумкин эмас. Гегель мазкур зиддиятни истисно этилган учинчи формал-мантиқ қонунининг янглишлиги ҳақидаги фикр ёрдамида ечишга ҳаракат қилади. У зиддиятларни фикрлаш мумкин эмас, деб ўйлаш хато эканлигини қайд этади. Гегель учун зиддиятлар – ҳаракат манбаи, фикр қарама-қаршилиги – фикрнинг ҳаракат манбаидир. Гегель билиш зиддиятлари ва объектив зиддиятларни фарқлайди. Шу тариқа у диалектик қарама-қаршиликни асоссиз равишда формал-мантиқий қарама-қаршилик билан алмаштиради.

Шундай қилиб, Гегель фалсафий тизимида мутлақ гоё ранг-баранг ва мураккаб ҳаёт йулини босиб ўтади. Унинг тизими – бу объектив идеализм: мутлақ гоё табиат ва инсонга қадар «соф фикр» сифатида мавжуд бўлади, табиат ва жамиятни вужудга келтиради. Тизим замирида «триада»: тезис – антитезис – синтез этади. Бу «триада», бир томондан, Гегель фалсафий тизимига изчил тус беради, бошқа томондан эса, Гегелга дунё ривожланишининг ҳужумкор хусусиятини кўрсатиш, қомусий билимлардан фойдаланиш учун имконият яратади.

Диалектика муаммоларини ишлаб чиқишда ҳам Гегелнинг хизматларни беқиёсдир. У сифат ўзгариши, қуйи шакллардан олий шаклларга юксалиш, эскининг янгига ўтиши, ҳар бир ҳодисанинг ўз зиддига айланиши сифатидаги диалектик ривожланиш ҳақидаги таълимотни яратди. Гегель дунёдаги барча жараёнлар ўртасидаги ўзаро алоқани қайд этди.

Гегель диалектиканинг идеалистик шаклини ишлаб чиққан: у категориялар диалектикасини, уларнинг алоқалари ва бир-бирига ўтишини, «соф фикр» - мутлақ ғоянинг ривожланишини таҳлил қилади. У ривожланишни ўз-ўзидан ҳаракат сифатида, қарама-қаршиликлар бир-бирига ўтиши натижасида юз берувчи ўз-ўзидан ривожланиш сифатида тушунади: ҳодиса зиддиятли бўлгани боис, у ҳаракатланиш ва ривожланиш қобилятига эга бўлади. Гегель диалектикасида ҳар бир тушунча қолган барча тушунчалар билан ичдан боғланади: тушунчалар ва категориялар бир-бирига ўтади. Масалан, имконият ривожланиш жараёнида воқеликка, миқдор – сифатга, сабаб – оқибатга айланади ва айни вақтда бунинг акси юз беради. Гегель қарама-қарши категориялар – шакл ва мазмун, моҳият ва ҳодиса, тасодиф ва зарурият, сабаб ва оқибатнинг бирлигини қайд этади.

Гегель диалектиканинг асосий қонунлари: миқдор ва сифат ўзгаришлари қонуни, қарама-қаршиликларнинг бир-бирига ўтиши қонуни ва инкорни инкор қонунини кашф этди. У категориялар диалектикаси орқали диалектика асосий қонунларининг амал қилиш механизмини ўрганади. Гегель диалектикани билиш жараёнига таъбиқ этди. Гегель учун ҳақиқат бир марта ва бир умрга берилган мутлақо тўғри жавоб эмас, балки жараёндир. Гегелда билиш назарияси билиш тарихи билан мос келади: билиш, фан ривожланиши тарихий босқичларининг ҳар бири у ҳақда «мутлақ», лекин чекланган, тўлиқ бўлмаган тасаввур ҳосил қилиш имконини беради. Ҳар бир кейинги босқич ўзидан олдинги босқичдан бойроқ ва муайянроқ. У аввалги босқичнинг бойлигини ўзида тўлиқ сақлайди ва олдинги босқични рад этади, лекин унинг ноёб жиҳатларини йўқотмайди, «ўзлаштирилган барча хоссаларни янада бойитади».

Шундай қилиб, Гегель мутлақ ва нисбий ҳақиқат диалектикасини ишлаб чиқади. Гегель диалектикасини ўрганishi билиш назариясига оид билимларни бойитади, назарий, исодий фикрлаш қобилятининг ривожланишига йўл очади, мустақил ғояларни яратишга қўмақлашади.

Гегелнинг фалсафий тизими логика ва табиат фалсафасини, антропология ва психологияни, ҳуқуқ фалсафаси ва ахлоқни, давлат

ва фуқаролик жамияти фалсафасини, дин фалсафаси ва эстетикани, фалсафа тарихи ва тарих фалсафасини, тамойиллар, қонунлар ва категориялар тизими сифатидаги диалектикани ўз ичига олади.

XX – XXI аср ғарб фалсафаси

Ғарб фалсафасида XIX аср охирида бошланган жараёнлар XX асрда унинг янги, ҳозирги ноқлассик типи вужудга келиши билан яқунланди.

Замонавий Ғарб фалсафаси муайян яхлитлик, бирликни ифода этувчи фалсафий тафаккур шаклланишининг ўзига хос босқичидир. Унда айрим асосий йўналишлар – позитивизм, неопозитивизм, структурализм ва ҳоказолар фарқланади.

Сциентистик тенденция фалсафани ижтимоий фанга айлантириши ва дунёқараш масалаларидан халос бўлишга интилиши билан боғлиқ. Уни аввало позитивизмнинг ҳар хил, шу жумладан социология соҳасидаги шакллари ифода этади. Уларга фалсафанинг ижтимоий билим учун илмийликнинг ягона андозасини яратишга ҳаракат қилувчи йўналиши – структурализм яқин туради.

Антисциентистик тенденция фан салбий ижтимоий ва табиий жараёнларга сабаб бўлиб, онг ва билишнинг бошқа ноилмий шаклларини четга чиқариб қўйишидан келиб чиқади. Фалсафий мулоҳаза юртишининг бу типи аввало ҳаёт фалсафаси, экзистенциализм ва герменевтикани ўз ичига олади.

Мавҳум-метафизик тенденция фалсафани борлиқ ва билишнинг теран асосларини аниқловчи «мутлақ фан» сифатида тасаввур қилиши билан боғлиқ. Фалсафа ўз мазмунини ижтимоий фанларнинг далиллари ва қонунларидан қатъий назар кенг тушунтиради, деб ҳисобланади. Бу тенденцияни диний фалсафанинг турли йўналишлари ифода этади. Бунга феноменология йўналиши ҳам яқин туради.

Энди ҳозирги замон Ғарб фалсафасининг муаммолари таҳлил қилинувчи энг нуфузли йўналишларини кўриб чиқамиз. Позитивизм фалсафанинг кенг тарқалган йўналишларидан биридир. Унинг муаммолари илмий билимнинг фалсафий таҳлили атрофида жамланади.

Позитивизм сохта билимдан ҳақиқий билимни ажратилишга ҳаракат қилувчи ижобий билимнинг фалсафий доктринасини англатади. Бундай ижобий билимлар айрим фанларни билиш билан тенглаштирилади: позитивизмга дунёқараш муаммоларини ўз ичига олувчи анъанавий фалсафага нисбатан ўта салбий муносабат ҳосилдир.

Позитивизмнинг биринчи тарихий шакли XIX асрнинг 30-40-йилларида вужудга келган. Унга француз файласуфи Огюст Конт асос солган. Конт фикрига кўра, фаннинг вазифаси нарсани тушунтириш

эмас, балки унга тавсиф беришдир. Фан «нима учун?» деган саволга жавоб беришга кодир эмас, у далилларни қайд этиш ва «кай тарзда?» деган саволгагина жавоб бериш билан кифояланиши лозим. Шу холдагина у ижобий бўлиши мумкин. О.Контнинг фалсафани ижобий билим тамойилларига мувофиқ тузишга уриниши табиатшунос олимлар давраларида ўз издошларини топди.

Илк позитивизм асосчилари олимларни хиссий ҳодисалар соҳасига чуқур киришга уринишлардан воз кечиш ва уларни тавсифлаш билан кифояланишга чақирдилар. Бу ёндашув хиссийлик жабҳаси ортида қандайдир борлиқнинг мавжудлигини назарда тутди.

Илк позитивизмнинг ўзига хос хусусияти шундаки, унинг намояндалари фалсафанинг асосий вазифасини муайян фанларнинг амалда мавжуд моддий дунё ҳақидаги маълумотларини умумлаштириш ва тизимга солишдан иборат деб билдилар. Бошқача айтганда, бу босқичда позитивизм хали ташки дунёнинг мавжудлигини тан олувчи материалистик таълимот бўлиб қолди.

Эмпириокритицизм позитивизмнинг иккинчи тарихий шакли сифатида XIX–XX асрлар чегарасида юзага келди. Унинг энг машҳур намояндалари – Э.Мах (1838-1916) ва Р.Авенариус (1843-1896). Эмпириокритицизм фалсафага «иккинчи позитивизм»ни синтез қилувчи фан сифатида ёндашади, уни билиш назариясига боғлайди. Эмпириокритицизм «тажриба танқиди» деган маънони англатади ва «тажрибани метафизик табиатни ўзгартирувчи барча қоидалардан тозалаш»ни назарда тутди. Э.Мах фикрига кўра, тажриба амалда «дунё элементлари» ҳисобланувчи сезгилардан иборатдир. Бинобарин, позитивизм ўзининг маҳизм шаклини касб этган иккинчи босқичида бутун фалсафий фаолиятни инсон тажрибаси ҳиссий асосининг рухий-физиологик шакллари таҳлилига боғлади. Маҳизм фалсафасида дунё «сезгилар мажмуи» тарзида намоён бўлдики, бу материализмдан бутунлай воз кечилиши, инглиз файласуфи Берклининг субъектив идеализми ўзига хос тарзда тикланишини англатади. Хуллас, иккинчи позитивизм яратувчилари билиш жараёнининг назарий моделини тузишга ҳаракат қилдилар.

Позитивизмнинг учинчи тарихий шакли неопозитивизм, илмий назарияларнинг ҳақиқатнамолигини, уларнинг нисбий қимматини аниқлаш методларини ўз фалсафий фаолиятининг предметиға айлантди. Бу босқич вакиллари позитивизмнинг асосий тамойилларига таяниб, анъанавий фалсафа тушунчалари ноилмийдир, чунки уларни тажрибада текшириш мумкин эмас, деб эълон қилдилар. Неопозитивистлар у ёки бу илмий хулосалар, концепциялар ва

назарияларнинг тўғрилиги, ҳақиқийлигини текшириш методларига асосий эътиборни қаратдилар. Улар ҳозирги илмий билимларнинг ҳақиқийлигини текширишнинг асосий тамойиллари: верификация, фальсификация ва конвенция тамойиларини таърифлаб бердилар.

Верификация (лот. «verus» - ҳақиқий ва «facio» - бажараман) тамойили нуқтаи назаридан ҳиссий тажриба далиллари билан тасдиқланувчи илмий қоидаларгина ҳақиқий ҳисобланади. Бошқача айтганда, тажрибада синалиши мумкин бўлган мулоҳазаларгина аҳамият касб этади. Неопозитивизм метафизик фаразларни аниқлаш ишида верификация тамойили муҳим аҳамият касб этишини таъкидлаган. Бироқ бу тамойил ўзини оқламади, чунки у фан тузилиши ва динамикасига мос келмасди. Верификация тамойилига қарши қуйидаги эътирозлар мавжуд: Фанда тажрибада синаш мумкин бўлмаган билимлар ханузгача мавжуд. Бироқ уларни кейинчалик, кузатиш ва эксперимент техникаси ривожланганидан сўнг текшириш имконияти пайдо бўлиши мумкин. Масалан, О.Конт осмон жисмларининг кимёвий таркиби ҳақидаги масалани метафизик масала деб ҳисоблаган. У мазкур масаланинг ечимини топиш мумкин эмаслигини қайд этган. О. Конт вафотидан сўнг орадан икки йил ўтгач спектрал анализ пайдо бўлди ва унинг ёрдамида осмон жисмларининг кимёвий таркиби аниқланди.

Тарихий билим — ўтмиш ҳақидаги, ҳозир мавжуд бўлмаган нарсалар ҳақидаги билим. Верификация тамойили эса мавжуд борлиққа таянишни талаб қилади. Бироқ ўтмишни ҳам билиш мумкин. Верификация тамойилига кўра эса, барча тарихий мулоҳазалар маъносиздир.

Маъноли мулоҳазалар мажмуини неопозитивизм икки турга — синтетик ва аналитик мулоҳазаларга ажратади. Верификация тамойилининг ўзини мулоҳазаларнинг қайси турига киритиш мумкин? Бу тавтология ҳам, тажрибада синалган (синтетик) мулоҳаза ҳам эмас. Мазкур тамойилнинг келиб чиқиши фалсафий хусусиятга эга, моҳият эътибори билан бу мантиқий позитивизм қабул қила олмайдиган метафизик қоидадир. Фальсификация тамойили илгари сурилган қоидаларни тасдиқлашга эмас, балки рад этишга қараб мўлжал олади. У илмийликка даъвогар бўлган қоидаларни рад этишга ҳаракат қилишни назарда тутлади. Илгари сурилган қоидадан рад этиб бўлмаса, уни ҳақиқий ёки ҳеч бўлмаса ўринли деб ҳисоблаш мумкин. Рад этилган қоидадан эса воз кечилиши лозим.

Фанни ўрганиш соҳасидаги фалсафий йўналиш сифатида, Неопозитивизм, 50-йиллар охири — 60-йилларнинг бошларида ўз нуфузини йўқотди, ва шу даврда «Тўртинчи позитивизм» ёки

позитивизм майдонга чиқди. Унинг энг машхур намояндалари Гегел, К.Поппер, И.Лакатос, Т.Кун, С.Тулмин, П.Фейерабенд, А.Агаццини киритиш мумкин.

Постпозитивизмнинг неопозитивизм билан ғоявий алоқаси шунда ифодаланадики, улар асосан илмий билим таҳлили билан шуғулланган, тилга катта эътибор берган. Бирок, *мантқиқий позитивизм асосан мавжуд илмий билим тузилишини ўрганишга эътиборни қаратган бўлса, постпозитивизмнинг бош муаммосини илмий билим динамикаси ташкил этади.* Бу ўзгариш фанни фалсафий ўрганиш масалалари доирасининг ҳам ўзгаришига сабаб бўлди. Постпозитивизмни аввало илмий билимнинг ижтимоий-маданий омиллари, янги назарияларнинг юзага келиши, уларнинг олимлар ҳамжамияти томонидан қабул қилиниши, рақобатлашувчи илмий концепцияларни таққослаш ва танлаш мезони қизиқтиради.

Агар мантиқий позитивизмга эмпирик билимни ишончли ва барқарор билим сифатида ишончсиз ва ўзгарувчан назарий билимга қарши қўйиш хос бўлса, постпозитивизмга эса, аксинча, билимнинг бу икки даражаси бир-бирига ўтиши ҳақидаги қараш хосдир. Зеро постпозитивизм таълимоти назариянинг эмпирияга таъсири кучли эмаслиги, далилларни аниқлаш учун назария талаб этилиши, шу сабабли далиллар назарияга маълум даражада боғлиқ бўлиши ёки ҳатто уларни белгилаши ёритиб берилган. Постпозитивизм концепциясининг навбатдаги хусусияти – шундаки илмий билимнинг ривожланишини талқин қилишда кумулятивизмдан воз кечилган. Илк позитивизм илгари сурган кумулятивистик ёндашув фаннинг изчил ривожланиши, билимларнинг аста-секин тўпланиб боришини назарда тутди. Постпозитивизм фан ҳақидаги бундай тасаввурдан воз кечади. У фан тарихида инқилобий ўзгаришлар юз бериши муқаррарлигини асослашга ҳаракат қилади. Постпозитивистлар фикрига кўра, инқилоб натижасида фанда илгари эътироф этилган ва асосланган билимлар, нафақат назариялар, балки методлар ва омиллар ҳам қайта кўрилади.

Учинчи ва тўртинчи позитивизм ўртасида фанни сохта фан (метафизика)дан фарқлаш масаласида ҳам жиддий тафовутлар мавжуд. Позитивизм метафизикани фандан чиқариб ташлашни бош вазифалардан бири деб ҳисоблаган. Постпозитивизм эса илмий билим ва фалсафа ўртасида қатъий чегара ўтказишдан бош тортади. У фалсафий қоидаларнинг асослилигини ва уларни фанлардан чиқариб ташлаш мумкин эмаслигини тан олади. Фан фалсафасида кенг қўлланилувчи «парадигма» (Т.Кун), «илмий тадқиқот дастури» (И.Лакатос) каби тушунчалар фалсафий (метафизик) унсурлардан иборат. Шу-

нингдек, постпозитивизмнинг айрим намояндалари (П.Фейерабенд) фан, фалсафа ва афсона ўртасида бирон-бир фаркни кўришдан бутунлай бош тортади.

Постпозитивизм фан ташқи ижтимоий, маданий омиллар билан белгиланиши ҳақидаги ғояни тан олади. Бу жиҳатдан ҳам постпозитивизм мазкур фалсафий йўналишнинг олдинги шаклларидан анча фарқ қилади. Қуйида постпозитивизм вакиллариининг қарашлари билан танишамиз.

Томас Кун (1922-1996) нинг эпистемологик концепцияси унинг «Илмий инқилоблар структураси» асарида ифодаланган бўлиб, бу ерда у позитивистик анъаналарни танқид қилади.

Т.Кун фикрига кўра, фан тарихи эпистемологиянинг базиси ва асосий материалга айланиши лозим. Фан – билимлар тизими эмас, балки аввало илмий ҳамжамиятлар фаолиятidir. Муаммо бундай кўйилганида фалсафа фанининг дастлабки нуқтаи назарлари ва хатти-ҳаракатларида мужассамлашган алоҳида нормативлик ва мантикий-методологик мустақилликка эга бўлган барча даъволар ўз аҳамиятини йўқотади. Улар илмий ҳамжамият фаолиятининг асосий усулига, унинг заминиди шаклланган фан матричаси ва парадигмасига боғлиқ бўлиб қолади. Т.Куннинг «Илмий инқилоблар структураси» асари таъсирида илмий ҳамжамият тушунчаси фаннинг барча соҳаларидан мустаҳкам ўрин олди. Фаннинг ўзи ғоялар тизимининг ривожланиши сифатида эмас, балки илмий ҳамжамият фаолиятининг махсули сифатида тушунила бошланди.

Илмий ҳамжамиятни маълум ихтисосликка ва ўхшаш илмий тайёргарликка эга тадқиқотчилар ташкил этади. Илмий ҳамжамият вакиллари, одатда, ўхшаш касбий кўникмаларга эга ва илмий адабиётларнинг муайян мажмуини ўзлаштирган бўлади. Илмий ҳамжамият бу муайян билим соҳаси мутахассисларининг ҳамжамияти ёки муайян илмий муаммони ўрганувчи тадқиқотчилар гуруҳидир.

Фаннинг ривожланиш жараёнида илмий ҳамжамиятнинг ролини қуйидагича тавсифлаш мумкин:

Мазкур ҳамжамият вакиллари фан мақсадларини ва ўз соҳасининг вазифаларини бир хил тушунадилар. Шу тариқа улар у ёки бу фаннинг предмети ва унинг ривожланиши ҳақидаги тасавурлар тизимини тартибга келтирадилар;

Уларга универсализм хос бўлиб, буни улар ўз тадқиқотларида ва ўз ҳамкасбларининг тадқиқотларига баҳо беришда ҳисобга оладилар, бу ерда улар билимларни асослаш ва исботлашнинг умумий мезонлари ва қоидаларига амал қиладилар;

Илмий ҳамжамият тушунчаси билимларни жамлашнинг жамоа сусиятини қайд этади. У билишнинг жамоа субъекти номидан иш ради, билиш фаолияти натижаларига келишиб баҳо беради, ички еъёрлар ва идеаллар тизими – фан этосини яратади ва қувватлайди;

Илмий ҳамжамиятнинг барча аъзолари муайян парадигмага – илмий муаммоларни қўйиш ва ечиш модели (андозаси)га амал қилади. Ёки, Т.Кун таъбири билан айтганда, парадигма тадқиқотчи олимлар гуруҳини бошқаради. Олимларнинг ўзлари кўпроқ парадигма ҳақида эмас, балки назария ёки назариялар тўплами ҳақида сўз юритишни маъқул кўрадилар.

Фан ривожланишининг Кун таклиф қилган модели турли илмий ҳамжамиятлар ўртасидаги рақобат кураши ҳодисалари олдинма-кетин юз беришини назарда тутди. Қабул қилинган парадигма ҳукмронлиги даври, «нормал фан» босқичидан кейин парадигманинг инкироз даври келади ва бу илмий инкилоб атамаси билан ифодаланади. Рақобатлашаётган тарафлардан бирининг ғалабаси фаннинг нормал ривожланиш босқичини тиклайди. Парадигма юзага келишидан олдинги давр далилларнинг тартибсиз тўпланиши билан тавсифланади. Бу даврдан чиқиш илмий амалиёт андозалари, назарий қоидалар, дунёнинг аниқ манзараси белгилангани, назария ва методнинг бирлашувини англатади.

Илмий парадигманинг алмашиши, инкилобий ўзгаришлар босқичига ўтиш фан матрицаси элементлари, тадқиқот техникаси, методлар ва назарий фаразлар тўла ёки қисман ўзгаришини назарда тутди. Эпистемологик қадриятлар мажмуи тўла ўзгаради.

Кун фикрига кўра, илмий оқилоналикнинг умумий мезонлари нисбий хусусият касб этади. Ҳар бир парадигма ўз муаммолари доирасида яратилган андоза ва мезонларга таянади, шу сабабли улар формал мантик андозаларига мувофиқ бўлиши шарт эмас, аммо улар, шунингдек соғлом фикрга зид келмаслиги ҳам лозим. Шу боисдан фанни интеллектуал фаолиятнинг бошқа турларидан фарқлаш имконини берувчи чегара (демаркация) ҳақида гапириш анча кийин. У ҳар сафар янгидан ўрнатилади. Кун фикрига кўра, фан учун ягона ва универсал метод мавжуд эмас, кузатишларнинг универсал баённомалари ҳам йўқ, серкамров метатарихий лугат ҳам бўлиши мумкин эмас. Олимнинг дунёга муносабати унинг муайян парадигмага амал қилиши билан белгиланади, тарихий ва ижтимоий далилларга боғлиқ бўлади.

Кун ўзининг парадигма концепциясини ҳар томонлама ҳимоя қилади. «Парадигма» деганда у маълум вақт мобайнида илмий ҳамжа-

миятга муаммоларни қўйиш ва ечиш андозасини берувчи кейг эътироф этилган илмий ютуқларни тушунади. Парадигма илмий ҳам- жамият томонидан қабул қилинган ва илмий анъананинг мавжудли- гини таъминловчи эътиқодлар, кадриятлар ва техника воситалари мажмуини англатгани боис, Кун фундаментализм тамойилларини рад этади. Илмий парадигмага боғлиқ бўлмаган омиллар йўқ ва бўлиши мумкин эмас. Унинг фикрича, кузатишнинг эмпирик жихатдан ней- трал тили ҳам бўлиши мумкин эмас. Илмий ҳамжамиятга қўшилган олимлар дунёга қабул қилинган парадигма нуқтаи назаридан қарайди- лар. Зеро далиллар назарияни белгиламайди, балки назария ўзининг англаб етилган тажрибасига кириши мумкин бўлган у ёки бу далил- ларни танлайди. Кун янги парадигма ривожланишининг дастлабки босқичида унинг тарафдорига айланган одам бу парадигманинг муваффақиятига ишониши лозим, деб ҳисоблаган.

Парадигма структурасига нималар қиради?

Биринчидан, символик умумлаштиришлар - қонунлар, таъриф- лар ва қўп ишлатиладиган атамалар.

Иккинчидан, универсумнинг у ёки бу онтологиясини белги- ловчи метафизик мўлжаллар мажмуи.

Учинчидан, айрим вазифаларни ечишнинг умумий қабул қилин- ган андозалари, схемалари.

Кун парадигмани ўлчаш мумкин эмас, деган тезисни илгари суради. У фаннинг ривожланиш тарихидаги ворисийликни рад этади. Фан динамикасини узлукли деб билади. Унинг фикрига кўра, илмий ҳамжамиятлар бир-бирини сиқиб чиқаради, олдинги парадигма тўплаган билимдан эса воз кечилади.

Кун парадигма тушунчасини янада аниқроқ изохлашга уриниб, уни кейинчалик олимларнинг муайян фанга мансублигини ҳам, илмий фаолият қоидалари тизимини ҳам ҳисобга олувчи фан матрицаси тушунчасига айлантирди. Фан матрицасининг структурасига назар ташлар эканмиз, унинг парадигма структурасига ўхшашлигини кўришимиз ва матрицанинг символик умумлаштиришлар кўришиши- даги элементларини қайд этишимиз мумкин.

Стивен Тульмин (1922-1997) эволюцион эпистемология асос- чиси. У билишни жонли табиат эволюциясининг лаҳзаси сифатида ўрганади ва билиш механизмларини эволюция нуқтаи назаридан ёритади. Эволюцион эпистемология соф эволюция ва билиш жараёни биологиясининг ўхшашлиги гоёсига асосланган ва инсоннинг билиш аппарати бу биологик эволюция жараёнида ривожланган мослашу- лар механизмидир, деган тасаввурга таянган. Эволюцион эпистемо-

аглар фикрига кўра, айна шу сабабли билиш механизми эволюцион
п бўйича ривожланади ва тегишли равишда ҳозирги замон
волюция назариясига мувофиқ тушунилиши мумкин.

*Эволюцион эпистемология инсоннинг биологик эволюция
таҳсули сифатидаги талқинидан келиб чиқувчи билиш назариясидир.*

Эволюцион эпистемологиянинг асосий назарий манбаси сифати-
да органик эволюция концепцияси амал қилади. Эволюцион
эпистемологиянинг икки хил маъносини фарқлаш лозим:

- билиш воситалари, шакллари ва методларининг (билиш
органларининг) ривожланишини эволюцион схема ёрдамида тушун-
тиришга уриниш;

- билим мазмунини (ахборотнинг пайдо бўлишини)
эволюцион тушунтиришга ҳаракат қилиш. Бу ерда ўзгарувчанлик,
танлаш ва мустаҳкамлаш тушунчалари маълум аҳамият касб этади.

*Эволюцион эпистемологиянинг биринчи маъносидан дунёни аниқ
акс эттириши имкониятини таъминловчи билиш органлари, когнитив
структуралар ва билиш қобилиятларининг эволюцияси масалаларига
урғу берилади.* У бизнинг билиш аппаратимиз эволюция маҳсулидир,
деган фикрни илгари суради. Тирик организмларнинг нерв тизими ва
идрок этиш органлари миллионлаб йиллар мобайнида борлиқни мум-
кин қадар аниқ акс эттиришни таъминлайдиган тарзда ўзгариб борган.
Агар организм бундай мосламалар билан таъминланмаганида, унинг
мавжудлиги ва ривожланиши мумкин бўлмас эди. Сезгилар тизими
ўзи яшайдиган муҳит шароитларида мос равишда ҳаракат қилиш
имконини берувчи организмларда яшаб қолади ва насл қолдиради.
Билишнинг субъектив структуралари борлиққа мос тушади, чунки
айнан шундай ҳолат яшаб қолиш имкониятини таъминлайди.

*Эволюцион эпистемологиянинг иккинчи маъноси фалсафа фани-
нинг бевосита предметида, чунки унда ўз хусусиятига кўра эвол-
юцион бўлган илмий билимнинг ўсиши моделига урғу берилади.* Бу ерда
фалсафа фани концепцияларидан бири сифатидаги эволюцион
эпистемология тўғрисида сўз юритилади. У эволюция динамикаси-
нинг мантикий талқинига мос тушувчи илмий билим динамикасини
кўрсатади. Мазкур йўналиш ҳам фаннинг эволюцион назарияси деб
аталади.

*Карл Поппер (1902-1994)нинг муҳим асарлари: «Илмий тадқи-
қот мантиқи» (1935), «Очиқ жамият ва унинг душманлари» (1945),
«Тарихийликнинг қашшоқлиги» (1963), «Объектив билим. Эволю-
цион ёндашув» (1972), «Реализм ва фан мақсади» (1983).*

К.Поппер фалсафанинг бош мақсади илмий билимнинг ўзгариши, айниқса илмий космологияни ўрганишдан иборат деб билган. Илмий космология дунёни, шу жумладан инсонни ва унинг билимидек бу дунёнинг қисмлари сифатида билишни назарда tutади. Поппер фикрига кўра, фалсафанинг алоҳида методи мавжуд эмас – мисалдан аниқ кўйилувчи ва тақлиф этилган ечимлар таъхидий таъхид қилинувчи ҳар қандай оқилона мунозара методи мавжуд. У верификация тамойилига зид ўлароқ фальсификация методини (ҳар қандай фикрни рад этиш мумкинлиги) тақлиф қилди, билишни таъхид этиш назарий ва эмпирик даражаларининг уйғун бирлигини, шунингдек гипотетик хусусияти ва хато қилиши мумкинлигини (ҳар қандай фаннинг фаллибиллизи принципини) қайд этди. Фальсификация тамойили фан учун муайян аҳамиятга эгадир. Салбий таъхид у ёки бу қонданинг ҳақиқийлигини исботламаса, уни узил-кески рад этади. Бироқ фальсификация тамойили фақат рад этишга қараб мўлжал олади: у билимларни ўстириш жараёнини муваффақиятли амалга ошириш имконини бермайди, агар у ёки бу назарияни рад этувчи маълумотлар топилса, бу назариядан бутунлай воз кечилади.

Назариялар ўртасида ворисийлик мавжуд бўлиб, у Нильс Борнинг мувофиқлик тамойилида ўз ифодасини топган. Илмий билимни ноилмий билимдан, фанни метафизикадан ажратишни (ёки демаркация муаммосини) Поппер муҳимлик мезонларини яратиб мўлжалларига қарши ўлароқ долзарб аҳамиятга эга деб белгиларди. Илмий билимнинг ўсишини Поппер ижтимоий ўзгаришлар учун жараёнларнинг айрим ҳодисаси сифатида талқин қилади ва уларнинг доирасида муаммолар ва уларни ечишга алоҳида эътибор қаратишга лозим деб ҳисоблайди. Илмий билиш тарихи – бу дадил фарқлар ва уларни рад этишлар тарихидир. Поппер таъбири билан айтганда, «фан» деган одам «тараққиёт» дейди ва аксинча (Вена тўғрисида вакилларида фаркли ўлароқ, Поппер нормал фанга ривожланувчи фан сифатида ёндашади ва унинг ўсишини кадрезилантирувчи методологияни тузишга ҳаракат қилади). Бирдан-бир илмий билимга эришиш, шунингдек ҳақиқатнинг тагига етишга яқинлашиш, Поппер нуқтаи назаридан, фақат хатолар ва янгилишлар элиминацияси маҳсули сифатида амалга ошириш мумкин: фан яхлитлигининг асоси сифатида олдиндан белгиланган идеал ва илмий тилнинг ҳақиқийлиги эмас, балки борлиқнинг бирлиги амал қилади. Фанлар бу борлиқни англаш жараёнида ўсиб боровчи жараён тарзида бир-бирига яқинлашади. Оқилонлашув даражаси, Поппер фикрига кўра, илмий инқилобларнинг интенсивлиги билан белгиланади.

Поппер таълимоти фалсафа ва фаннинг ўзаро нисбати йўлидаги нг катта тўсиқ - фалсафий билимнинг ўзига хослигини асослашга ўлланилган. Поппер фикрига кўра, фалсафа ва фанни аниқ ажратиш натурфалсафанинг спекулятив тамойиллари ва фан фаразларини фарқлаш учун зарур.

Бунда Поппер фан ва фалсафани эмас, балки догматик ва эвристик билимни ажратишни маъқул кўрган.

Илре Лакатос (1922-1974) тарихчиси, британиялик фан файласуфи ва тарихчиси. Ўзининг илк асарларида фаразлар ва рад этишлар мантикининг ўзига хос вариантыни билимнинг ўсиши муаммосининг реконструкцияси сифатида тузишга ҳаракат қилди. XVII-XIX асрлар математикаси унинг таҳлил предметиға айланди. Кейинчалик у, фанларнинг ривожланиш замирида ётувчи илмий тадқиқот дастурларининг рақобати ғояларини асослашга ҳаракат қилади. У «Менинг ёндашувим тадқиқот дастурларидан иборат «расо фан» билан синов ва хатоларнинг сийқаси чиққан андозасидан ташкил топган «норасо фан»ни фарқлашнинг янги мезонини назарда тутати»¹, деб ёзади. Лакатос ўз концепциясини асослашда фан тарихини ўрганишга алоҳида эътибор берган.

Лакатос фикрига кўра, илмий дастур илмий билимнинг асосий бирлигидир. У илгари сурган концепция нуқтаи назаридан фаннинг ривожланиши тадқиқот дастурларининг ўзгаришидир. «Мен фаннинг узлуксизлигига Поппер кўзойнаги орқали қарайман, деб тан олади у. – шу сабабли Кун парадигмаларни кўрган жойда мен оқилона тадқиқот дастурларини ҳам кўраман»¹. Тадқиқот дастури узлуксиз ривожланувчи асос, ғоялар ва тамойиллар бирлиги билан боғлиқ назариялар мажмуи ва кетма-кетлиги сифатида тушунилади. Бош назария кейинги назарияларнинг юзага келишига асос бўлади ва уларнинг ҳар бири олдинги гипотезага қўшимча гипотеза киритиш орқали ривожланади. Лакатос «расо фан» ва «норасо фан»ни фарқлайди. «Расо фан»ни қуйдагича тавсифлайди:

- илгари маълум бўлмаган далилларни башорат қилади;
- янги ёрдамчи назарияларни олдиндан айтиб беради;
- эвристик кучга эга бўлади;
- назарий жиҳатдан мустақил бўлади.

Унинг фикрича узлуксиз дастур алоҳида норматив қоидалар билан муҳофаза қилинади.

Тадқиқот дастури таркибига қаттиқ ўзак, фундаментал фаразлар, ижобий эвристика қоидалари (улар тадқиқотларни амалга ошириш

¹ Лакатос И. Доказательство и опровержение – Москва ЭКСМО, 2005 – С 78.

йўллари белгиланган) ва салбий эвристика қондалари (булар табиқларни, қайси йўллардан юрмаслик кераклигини кўрсатади) ҳисобланади. Фундаментал фаразлар ўзига хос хусусият касб этади ва шунинг билан равишда рад этилмаган деб олинади. Қаттиқ ўзақ илмий дастурларнинг барча назарияларида ўзгаришсиз сақланиб турган муайян ўзақларнинг онтологик фаразлар мажмуидан ташкил топади.

«Салбий» эвристика қондалари тадқиқот дастурининг қондаларининг ўзагини ҳатто у аномалиялар билан тўқнаш келган ҳолда ҳам қайтариб кўришни ман этади. Тадқиқот дастури муайян даржада рақобатчи хусусият касб этади. Бир марта қабул қилинган назариянинг рақобатчи тўғрилиги ижобий аҳамиятга эгадир. Усиз олимлар назарияларнинг рақобатчи имкониятлари, кучи ва аҳамиятини англашдан олдинроқ бу қондаларни қўйиб бўлар эди. Шу тариқа у муайян назариянинг кучи ва аҳамиятини яхшироқ тушунишга қўмаклашади. Унинг изларига Қуниевнинг «эвристик фан» даври тавсифидаёқ дуч келиш мумкин.

Назариянинг «қаттиқ ўзаги» яхшироқ сақланиши унинг қўрилишига гипотезаларнинг «ҳимояловчи камари» ташкил этилади. Бу гипотезалар аномалияларга мослашиб ўз шакл-шамойилини ўзгартириши мумкин. Бу билан Лакатос аномал вазиятларга тушувчи ёки қарши имкониятлар билан тўқнаш келувчи назарияларга баҳо беришда фальсификационизмга ҳаддан ташқари берилишнинг олдини олишга ҳарakat қилган.

У ёки бу тадқиқот дастурини методологик таҳлил қилиш талаби қасби бир қанча босқичлардан иборат:

- тадқиқот дастурининг оқилона реконструкциясини илгаридан суриш;
- уни ҳақиқий назария билан таққослаш;
- уни тарихийлик ва оқилоналикнинг мавжуд эмаслиги учун танқид қилиш.

Ўзлуксиз ўсиш талаби Лакатос оқилона реконструкциясининг асосий мазмуни ва моҳиятидир. Умуман олганда, олимнинг концепцияси мантикий-норматив хусусият касб этади. Илмий тадқиқот дастури илмий билим ривожланиш йўллари билан қўп сонлилиги ва ранг-баранглигини чеклайди, фан тарихи турли назарияларнинг юзага келиши, ривожланиши ва рақобати тарзида намоён бўлади. Айни вақтда, тадқиқот дастурлари, асосий назариялар ҳамда илмий билимнинг ўзгариши ва ривожланиши ранг-баранг шакллари механизмининг амалда мураккаблиги тақлиф этилган модель билан уйғунлаша олмайди.

Пол Фейерабенд (1924-1994) америкалик файласуф ва методолог
чим. Фейерабенднинг серкирра концепциясида Витгенштейн ижоди
нинг даврнинг таъсири, таниқидий рационализмга мойиллик ва
«илмий материализм» тамойилларига дуч келиш мумкин. Бу
аниъанавий ва янги муаммоларни табиий-илмий дунёқараш ва
методология нуқтаи назаридан тушунишга ҳаракат қилганлигидан
қалолат беради.

Фейерабенд XX аср 70-йиллари охирида фан фалсафаси ва «фан
файласуфлари»нинг асарларида ифодаланган «антагонистик ғоялар»,
оқибатлар ва натижалар тўғрисида сўз юритади. Фан нима, у қай
тарзда иш кўради, унинг натижалари қандай, деган саволларни бериб,
мутафаккир уларга жавобан фан фаолиятини бошқарувчи алоҳида
илмий метод, яъни қоидалар мажмуи мавжудлигини қайд этади.

Фан ва кумулятивизмнинг мавжуд гипотетик-дедуктив моделига
файласуф назарий реализм ғоясини қарши қўяди. Табиатшуносликни
тавсифлаш амалиётини умумлаштириш асосида юзага келган кумуля-
тивизм билим ўсишининг содда талқини, яъни ҳақиқий қоидаларнинг
жамланган йиғиндисига янги фикрлар аста-секин қўшилишини назар-
да тутлади. Унда хатолар фақат билимнинг ўзгариши, эски билимдан
воз кечилиши ва қабул қилинган билимнинг рад этилишига йўл
қўйилмайдиган субъектив жараён сифатида талқин қилинади. Эмпи-
рик кумулятивизм билимнинг ўсишини унинг эмпирик мазмуни
бойиши билан тенглаштиради. Рационалистик кумулятивизм билим
ривожланишининг шундай бир усулини назарда тутадик, унда ҳар
бир кейинги элемент мавжуд мавҳум тамойиллар ва назарий хулоса-
лар тизимига киритилади. Фейерабенд илгари сурган назарий реализм
ғояси билимнинг актуал ўсиши ўзаро мос тушмайдиган (ягона ман-
тикий асос билан дедуктив боғланмаган ва ҳар хил тушунчалар ва
методлардан фойдаланувчи) назарияларнинг кўпайиши (пролифера-
цияси) натижасида амалга оширилишини қайд этади. Тажриба доим
назарий асосланган тажрибадир, у ёки бу назариянинг қабул
қилиниши эса идрок этиш тизимини белгилайди.

Фейерабенд асослаб берган *пролиферация-назарияларнинг кўпайи-
ши тамойили қабул қилинган нуқтаи назарлар ҳатто етарли
даражада тасдиқланган ва кенг эътироф этилган бўлса ҳам уларга
мос тушмайдиган назарияларни яратишга руҳсат беради*. Фан
ривожланишининг турли босқичларига ёки айни бир босқичига ман-
суб бўлган муқобил назариялар ва концепцияларнинг ўзаро мос
келмаслиги ва уларни бир-бирига ўтказиш мумкин эмаслиги ҳақидаги
тезисни илгари суриш йўли билан Фейерабенд пролиферация тамойи-

лининг талабларини янада кучайтиради. Назарий методологик (имморализм) позицияси билимнинг тенг ҳуқуқли типлари тўплами фан ва шахснинг ривожланишидан далолат берувчи борлиқдир, деган ғояга таянади. Фейерабенд фикрича, муқобиллар ўртасидаги кураш даврлари энг самарали даврлардир. Муқобил концепцияларнинг куртаклари олимнинг турли фалсафий ва методологик нуқтаи назарларида яшириндир.

Назариялар плюралиزمни ғоясини Фейерабенд анъаналар плюрализмигача кенгайтиради. Шу муносабат билан фан илмий элита мафкураси сифатида ўз марказий ўрнидан маҳрум этилиши ва мифология, дин билан тенглаштирилиши лозим. Бундай ўта антисциентистик ёндашув танқидий рационализмга қарши қаратилган ва фалсафа хусусиятини янгида баҳолайди. Фейерабенд фикрига кўра, олимлар фаолиятида ҳақиқат эмас, балки индивидуал қобилиятларнинг ривожланиши, билиш ва унинг чин оқилоналиги эмас, балки чекланмаган, мутлақо эркин хулқ-атвор муҳимдир. Унинг кўпгина ғоялари академик фалсафа вакиллари лол қолдирган.

Фейерабенд концепциялари баъзан анархистик эпистемология деб аталади. Бу қисман шу билан изоҳланадики, Фейерабенд ягона универсал методнинг мавжудлигини мутлақо рад этади. Бундан ташқари, олимлар «ҳамма нарса мумкин» деган тамойилга амал қилишларига унинг ишончи қолди. Бир методга қатъий риоя этиши ва унинг барча талабларини бажариши, Фейерабенд фикрига кўра, таъқиқот амалиётига ҳам, билишнинг ижодий табиатига ҳам мос келмайди. Шу сабабли фаннинг обрўси ҳаётнинг бошқа ҳар қандай шакли обрўсидан ортиқ эмас.

Бирок плюралистик методологиядан фойдаланиш нимани англайди? Фейерабенд фикрига кўра, олим ғояларни тажриба билан эмас, балки бошқа ғоялар билан солиштириши ва беллашувда мағлуб бўлган концепциялардан воз кечмасдан уларни яхшилашга ҳаракат қилиши лозим. Шундай иш кўриш йўли билан у “Борлик” китоби ёки “Полмандрада”да баён этилган инсон ва космос концепциясини сақлаб қолади ва улардан эволюция назариясида ва бошқа янги концепцияларда муваффақиятга эришиш учун фойдаланади. Унинг «Методологик мажбурлашга қарши. Билишнинг анархистик назарияси очерки» (1970) релятивизмга қўйилган машҳур ҳайкалдир. Бу асар матнининг асосий мазмунини ифодаловчи тезислар қуйидагилардан иборат:

- назарий анархизм унинг қонун ва тартибга таянувчи муқобилларидан инсонийроқ ва прогрессивроқдир;

- «хамма нарса мумкин» тамойили тараққийётга тўсқинлик қилмайдиган бирдан-бир тамойилдир;

- яхши тасдиқланган назарияларга зид гипотезалардан қўйдаланиш, индукцияга қарши иш кўриб фанни ривожлантириш мумкин;

- мувофиқлик шарт оқилона эмас, чунки у яхшироқ эмас, балки эскироқ назарияни сақлаб қолади, бир андозалилик индивиднинг эркин ривожланишини хавф остида қолдиради;

- қанча эски ва абсурд бўлмасин, бизнинг билимимизни яхшилашга қодир бўлмаган ғоя мавжуд эмас;

- фан мавжуд бўлса, ақл универсал бўлиши мумкин эмас ва нооқилоналикни бартараф этиш мумкин эмас. Фаннинг бу ўзига хос хусусияти анархистик эпистемологияни талаб қилади¹.

Илмий изланиш асослари муаммосини Фейерабенд ўзига хос тарзда талқин қилади. Унинг фикрича, янги методологик парадигмада нарсага теран назар ташлаш ва олимни амалда нима чеклашини тушуниш муҳимдир.

Фейерабенд фикрига кўра, агар олим «хоҳлаган ишингни қил» деган тамойилга амал қилса, унинг далиллари диалектик хусусият касб этади, яъни андозаларнинг қайд этилган тўпламига эмас, балки ўзгарувчи оқилоналикка таянади. Бошқа томондан, агар олимдан илмий метод нима, деб сўралса, у аниқ жавоб бера олмаса керак. Олимлар ўз тадқиқотлари жараёнида айнан нима қилаётганларини камдан-кам ҳолда биладилар.

Фейерабенд методологиясида барча гносеологик амаллар ва оқилоналикнинг плюралистик ўзгаришига қараб мўлжал олингани бежиз эмас. У фан фалсафасининг мазкур босқичига хос бўлган эпистемологик тадқиқотларда билиш имкониятларининг очиқлиги ва унинг демократиялашувига интилишни акс эттиради.

Майкл Полани (1891-1976) яратган яширин шахсий билим концепцияси ўзига хослиги ва олдинги босқичнинг норматив-рационалистик муаммоларига номувофиқлиги билан ажралиб туради.

М.Полани эпистемологиясида антропологик мўлжаллар анча кучлидир. Унинг асосий тезислари:

- фанни маҳоратли одамлар яратади;

- билиш фаолияти санъатини дарсликдан ўрганиш мумкин эмас, у фақат бевосита маҳорат билан эгалланади;

- фанни яратувчи одамлар бошқалар билан алмаштирилиши ва ўзлари яратган билимдан ажратилиши мумкин эмас;

¹ Фейерабенд П. Очерк анархистской теории познания. – Москва, АСТ, 1996. –С. 156

- Илмий билиш фаолиятида фанга, унинг қиммати ва бўлган ички ишонч кечинмалари шахсий тажрибаси мотивлари, шунингдек олимнинг манфаатдорлиги, шахсий масъулияти ўта муҳим аҳамият касб этади.

М.Полани учун шахсий билим - бу билувчининг интеллектуал жонбозлиги, фидокорлигидир. У номукаммалликдан далолат беради, бироқ билимнинг зарурий элементи ҳисобланади. У бизнинг дунё манзарасидан инсон имкониятларини чиқариб ташлашга бўлган ҳар қандай уриниш муқаррар тарзда мантқиқсизликка олиб келишини кайд этади. Ҳақиқатни аниқлаш бизнинг формал белгиланиш мумкин бўлмаган айрим хусусий асосларимиз ва мезонларимизга боғлиқ бўлиб қолишига олимнинг ишончи қомил. Сўзларда ифодаланган ҳақиқат мақоми тегишли тарзда чекланиши ҳам муқаррардир.

Полани эътиқоднинг билиш жараёнидаги улкан ролига янгича баҳо беради. У эътиқод обрўсизланиши натижасида ҳозирги одамнинг динга эътиқод қилиши билан боғлиқ вазиятларнинг чекланган сонидан бирон-бир фикрларни ишонч билан қабул қилиш қобилиятини йўқотганини, эътиқод ҳодисаси умумийликни билиш имконини бермайдиган субъектив рўё мақомини олганини кайд этади. Муаллиф фикрига кўра, бугун биз эътиқод билим манбаи ҳисобланишини яна тан олишимиз лозим. Жамиятдаги ўзаро ишонч тизими замирида эътиқод ётади. Очик ва яширин муроса, интеллектуал эхтирослилик, маданий ворисийлик – буларнинг барчаси эътиқод билан узвий боғлиқ турткиларни назарда тутаяди. Ақл эътиқодга ўзининг муҳим асоси сифатида таянади, бироқ ҳар сафар унга шубҳа билдиришга қодир. Аксиомалар, қоидалар ва тамойиллар тўпламларининг пайдо бўлиши ва мавжудлиги ҳам бизнинг дунё билиш мумкин бўлган етук ва уйғун бирлик эканлигига бўлган ишончимиз билан chambarsas боғлиқ. Билиш маҳоратини тавсифлаш ва тил воситалари билан ифодалаш мумкин эмаслиги муаллиф учун ойдек равшандир. Бу теъдос фаннинг бир хиллаштирилган тилини яратиш вазифасига эътибор.

Мутафаккир фикрига кўра, илмий мақолалар ва дарсликларнинг матнларида ифодаланган илмий билим оғ дикқат марказида турмуш билимларнинг бир қисми, ҳолос. Уларнинг иккинчи қисми билиш жараёнига доимо йўлдош бўлган четдаги (ёки яширин) билиш ярмада жамлангандир. Бу билимни «сезгиларни тусмоллаб англаш» билан ўхшашлик бўйича ва қўлда мавжуд асбоб ёрдамида талқин қилиш мумкин. Шусиз фаолият жараёни изчил амалга ошириш мумкин эмас. Билиш асбоб ёки мўлжал сифатида фойдаланилувчи айрим нарсаларни тартибга солиш ва уларни сунъий назарий ёки амалий

натижада расмийлаштириш орқали амалга оширилади. Бу ҳолда бизнинг онгимиз бош «онг нуқтаси»га, биз пировард натижада эришадиган яхлитликка нисбатан «периферик»(узок) ҳисобланади.

М.Полани шахсий билим концепциясида тафаккур ва нутқнинг уч асосий соҳаси ёки уч вариантини фарқлайди. Биринчиси сўздаги ифодаси аниқ бўлмаган яширин билим соҳаси. Бу соҳани ифодалаб бўлмайдиган билим соҳаси деб номлаш мумкин. У кечинмаларга ва ҳаёт таассуротларига асосланган билимларни қамраб олади. Бу теран шахсий билимларни ифодалаш ва ижтимоийлаштириш жуда қийин. Санъат доим бу вазифани ўз воситалари билан ечишга ҳаракат қилган. Ҳамдардлик ҳаракатида дунёга ҳаёт драмаси қахрамонининг кўзлари билан қараш кўникмаси акс этган. Иккинчиси – нутқ воситалари билан анча яхши ифодаланувчи билим соҳаси. Бу ерда тафаккур элементи яхши тушунарли нутқ билан узатилиши мумкин бўлган ахборот тарзида мавжуддир, шу боис бу соҳада сукут сақловчи билим ўзи ифодаланган матн билан мос тушади. Учинчи тафаккурнинг новербал мазмуни ва нутқ воситалари ўртасида фикрнинг мазмунини концептуаллаштиришга ҳалақит берувчи номувофиклик мавжуд. Бу яширин билим ва формал билим бир-бирига боғлиқ бўлмаган соҳадир. Шахсий, яширин билим ҳажмига объект билан танишиш механизми ҳам киради. Бу механизмнинг амал қилиши натижасида объект ҳаёт фаолияти жараёнига қўшилади, у билан муомала қилиш кўникмалари ва маҳорати шаклланади.

Шундай қилиб, объект билан танишиш у ҳақдаги дастлабки билим сифатида, инсоннинг шахсий билимига айланади. Бироқ шуни таъкидлаш лозимки, кўникмалар фаолият тарзига кўра ўхшаш бўлса-да, амалда ҳар хил ва ўзига хосдир. Бировнинг кўникмаси шахсий билимнинг ўз қатламини юзага келтиради.

М.Полани концепциясининг янгилиги шундаки, унда илмий қоидалар маъноси яширин билимнинг, ўз теран асосларида инструментал хусусият касб этувчи «билим»нинг мавҳум контекстига боғлиқ бўлади. У инсоннинг бутун моддий тузилиши билан белгиланади ва аниқ бўлмай қолган инструментал билим билан узвийдир. Полани фикрича маъноси мулоҳазада мужассамлашган шахсий ишонч билан ҳам узвий боғлиқ эканлигини қайд этади. Полани илмий билим ўсишининг билиш фаолиятининг амалдаги шахсий-когнитив механизмлари ҳисобга олинувчи янги моделини ўйлаш лозим, деган хулосага келди.

Структурализм (лот. structura – тузилиш, жойлашиш, тартиб) - гарб фалсафасининг янги йўналишларидан бири. Структурализм,

умумий фалсафий-эпистемологик тасаввурлар, методологик муъалла-
лар ва айрим фанлар (лингвистика, адабиётшунослик, этнография,
тарих, эстетика, санъатшунослик, психология, социология, фалсафа)-
даги йўналишлар мажмуи сифатида, XX аср бошидан 40-йилларгача
шаклланди.

Структурализмнинг кўпгина ғоялари юзага келишига туртин-
берган мутафаккирлар қаторига В.Гумбольдт (инсон оғзи дунёсини
моделлаштиришда тилнинг динамик роли), Ч.Пирс (семантика асос-
чиси), Э.Кассирер (инсон ҳулқ-ағвори ва оғзининг шаклланишида
тил, мифология ва санъат символлик тизимларининг роли)ни киритиш
мумкин.

*Структурализмнинг асосий хусусияти шундан иборатки, унинг
тарафдорлари инсон ҳиссий идрок этиши мумкин бўлган барча
ҳодисаларга «феноменлар», яъни ички, теран ва шу сабабли «ноаниқ»
структураларнинг сиртда намоён бўлиши (манифестация) сифатида
қараганлар ва уларни ёритишни ўз вазифаси деб ҳисоблаганлар.*

Бу вазифани ҳал қилишда структурализм пафоси ижтимоий фан-
ларга аниқ фанлар мақомини беришга қаратилди. Структура тушунча-
си структурализмнинг бош тушунчаси ҳисобланади. Структура деган-
да турли ички ва ташқи ўзгаришларда ҳар хил, кўп вариантли
тушунчалар мажмуи ёки, структуралистлар таъбири билан айтганда,
ҳар қандай диахроник ривожланувчи тизимнинг синхрон қайд этили-
ши тушунилади. Структурализмда кўпинча модель сифатида белги-
ланувчи ҳар қандай структура уч зарурий шарт: элементлар мустақил
бутунга яхлит бўйсунуши; трансформация – бир кичик структура
бошқа кичик структурага юзага келиш қоидаларига мувофиқ тартиб-
ли ўтиши; ўзини ўзи тартибга солиш – мазкур тизим доирасида
қоидаларнинг ички тартибга солинишини қаноатлантириши лозим.
Шундай қилиб, структура нафақат объектнинг барқарор схемати
тарзида, балки риоя қилиш, бир объектдан иккинчи, учинчи ва ҳаққон
объектларни олиш имконини берувчи қоидалар мажмуи сифатида
амал қилади. Бунда айрим объектлар тўпламининг ягона структурал-
вий қонуниятларини аниқлашга бу объектларнинг фарқларини эквива-
лентдан соқит этиш ҳисобига эмас, балки ягона маънум шивариқнинг
муайян вариантлари сифатида қайд этилган бир-бирига ўтинлар
динамикаси ва механикасини таҳлил қилиш йўли билан эришилади.

Шуни таъкидлаш лозимки, структуралистлар фойдаланувчи
асосий тушунчалар улардан тадқиқотчилик мақсадларида фойдалан-
илган махсус фанлар доирасида ишлаб чиқилган. Шу сабабли асосий

категориялар ва ғоялар бу йўналишнинг бош шакллари билан мақсадга мувофиқдир.

Постструктуралистлар (Деррида, Делез, М.Фуко ва ҳ.к.) структурани ва билимдаги барча ноструктуравий нарсаларни уларнинг генезиси ва тарихий ривожланиши нуқтаи назаридан англаб етишга ҳаракат қилдилар.

Кўрсатилган ёндашувларнинг иккаласи ҳам ижтимоий билим хусусиятлари ва методларини, унинг фаолияти умумий механизмларини, табиий илмий билимдан фарқларини, у ёки бу ижтимоий-маданий шакллар (тил, санъат, адабиёт, мода ва ҳ.к.) юзага келишини билишда синхрон ва диахрон нарсаларнинг бирлигини ўрганган.

Структуралистлар бундай ҳодисаларни ўрганишда структура тарихдан объективроқ, муҳимроқ ва бирламчироқ деб ҳисоблаган бўлсалар, постструктуралистлар бунга зид хулосани илгари сурганлар. Улар ўз ҳамкасбларининг агностицизми (нотарихийлиги)ни енгиш, инсон ва жамиятни тил структуралари ёрдамида объектив билишга уринишда юзага келувчи жумбоқларни аниқлаш ва ўрганишга ҳаракат қилдилар.

*Постструктурализм*да ҳамма нарса тенг ҳуқуқли, бир хилда муҳим ва қимматлидир. Бу ерда диалектик оппозиция тамойилига кўра тузилган одатдаги категориялар аппарати: моҳият – ҳодиса, шакл – мазмун, сабаб – оқибат ва ҳоказолар ўз маъносини йўқотади. Ҳодиса – моҳиятни аниқлаш эмас, у фақат ўзини ва ҳаёт ранг-баранглиги қирраларидан бири сифатида ифода этади. Ҳаётнинг ранг-баранглигини эса фақат бирортаси ҳам имтиёзли ҳолатда бўлиши мумкин бўлмаган билиш субъектлари позицияларининг кўп сонлилиги билан англаб етилади.

Постструктурализм ўзига азалдан хос бўлган омилларнинг табиий давоми ҳисобланиб, назарий ҳаракат сифатида структурализм танкиди тарзида тўрт асосий йўналнишда ривожланади:

- структуравийлик муаммоси;
- белгилилик муаммоси;
- коммуникативлик муаммоси;
- субъектнинг яхлитлиги муаммоси.

Айни вақтда, постструктурализм намояндалари объективлик, метод ва илмийлик аҳамиятга эга эмас ва билиш жараёнининг изланувчи мақсадлари сифатида амал қилмайди, деб ҳисоблайдилар. Уларнинг фикрича, билиш жараёни субъект, истак, тасаввур ва билишда муҳим рол ўйновчи бошқа шахсий фазилатларсиз амалга ошиши мумкин эмас. Шу сабабли постструктуралистик субъект – бу

билим эгаси ва билим ҳимоячиси эмас, балки вазифаси қандай йўл билан бўлмасин борлиққа киришдан иборат бўлган афсунгар, санъаткор, инқилобчи ва шу қабилардир.

Хулосалар. Узоқ тарихий даврни қамраб олган Ғарб фалсафасининг ўзига хос хусусияти шундаки, унда антик даврда олами билишга космоцентризм нуқтаи назардан ёндашув бирламчи аҳамиятга эга бўлган. Шарқ фалсафасидан фарқли ўлароқ бирорта фалсафий оқим миллий дин даражасига кўтарилмаган. Агар Ўрта асрларда фалсафа дин таъсирида ривожланган бўлса, Уйғониш даврида инсон, унинг ақли имкониятлари чексизлиги ғояси улуғланган. Янги даврда билиш методларига эътибор қаратилган бўлса, XX асрда инсоннинг билими унинг ички руҳий оламига мурожаат этилган. Ҳозирги кунда Ғарб фалсафаси рақамли технология таъсирида янги босқичга қадам кўймоқда.

Таърибавий амалий матнлар

Ф.Бэкон, Р.Декарт, Ж.Локк, позитивизм, неопозитивизм, постпозитивизм, структурализм, постструктурализм, эволюцион эпистемология, шахсий билим, илмий инқилоб, очиқ билим, яширин билим, эмоционал анархизм.

Кўшимча ва тушунтирувчи матнлар

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар

1. Янги ва энг янги давр фалсафасининг ўзига хос хусусиятлари нимада?
2. Ф.Бэкон ва Р. Декарт ижодини қиёсланг.
3. Ж.Локк таълимнинг ўзига хос томонларини тушунтиринг.
4. Позитивизм ривожланишининг асосий босқичларини ва улардан ҳар бирининг ўзига хос хусусиятларини айтинг.
5. Структурализмнинг постструктурализмдан фарқи нимада?
6. Эволюцион эпистемологиянинг аҳамияти нимада?
7. Шахсий билимнинг қандай турлари мавжуд?

Эссе мавзулари

1. Янги даврда экспериментал математик табиётшуносликнинг шаклланиши ва унинг фалсафага таъсири
2. Ф.Бэкон – Янги давр фалсафаси асосчиси
3. Р.Декартнинг билиш ҳақидаги таълимоти
4. Т.Гоббснинг ижтимоий ва фалсафий қарашлари
5. XVIII аср Француз маърифатчилик фалсафаси
6. XVIII асрнинг иккинчи ярми – XIX аср немис фалсафаси
7. Янги давр немис иррационализи
8. Позитивизм ва унинг эволюцияси
9. Замонавий структурализм ва постструктурализм фалсафаси

10. Деррида ва Т.Адорно ижодининг ўзаро алоқаси ва фарқи

Билим ва кўникмаларни баҳолаш материаллари

1. Янги даврда Э.Торричелли ҳаво босими мавжудлигини қандай йўл билан аниқлади?
 - А. Экспериментал
 - Б. Кузатиш
 - В. Аникламаган
 - Г. Тажриба асосида.
2. Қон айланишини ким кашф этди?
 - А. В.Гарвей
 - Б. Э.Торричелли
 - В. У.Гильберт
 - Г. Р.Бойль
3. Ижтимоий фанларда табиий ҳуқуқ назарияси Англияда ким томонидан ишлаб чиқилди?
 - А. Т.Гоббс
 - Б. Г.Гроций

В. Г. Лейбниц

Г. Р. Декарт

4. Янги даврда фанларнинг ривожланиш жараёнида фалсафада қандай ажратишлар содир бўлди?

А. Схоластика ва дин

Б. Табиат ва дин

В. Схоластика ва табиат

Г. Фалсафада ажратишлар бўлмади.

5. Позитивизмнинг асосчиси ким?

А. О.Конт

Б. Р.Карнап

В. Г.Спенсер

Г. Р. Бульман

Адабиётлар:

1. Шермухамедова Н.А. Фалсафа. Тошкент: Ношир, 2012, 1207 б.
2. Кун Т. Структура научных революций. – Москва: 1975.
3. Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ. – Москва: 1995.
4. Поппер К. Логика и рост научного знания. – Москва: 1993.
5. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. – Москва, 1986.
6. Полани М. Личностное знание. – Москва: 1985.
7. Рикер Поль. Герменевтика. Этика. Политика. – Москва: 1995.
8. Кузнецов В.Г. Герменевтика и гуманитарное познание. – Москва: 1991.
9. Лицук А.А. Философия истории Иммануила Канта и Иоганна Готлиба Фихте : диссертация ... кандидата философских наук : 09.00.03. Нижневартовск: 2000.
10. Винокуров Е.Ю. Политическая философия Канта в современных философских дискуссиях о глобальном политическом устройстве : диссертация ... кандидата философских наук : 09.00.03. Калининград: 2001.

БОРЛИҚ - ФАЛСАФА КАТЕГОРИЯСИ

Борлиқ тушунчасининг таҳлилига онд концепциялар

Борлиқ фалсафий билимларнинг алоҳида соҳаси бўлиб, унда борлиқ ва йўқлик, мавжудлик ва номавжудлик муаммоларига доир масалаларнинг кенг доираси ўрганилади, мавжудлик сифатиغا эга бўлган барча нарсаларнинг моҳияти аниқланади. Борлиқ категорияси дунёда ҳамма нарсага хос бўлган хусусиятнинг ўта умумий тавсифи сифатида вужудга келган. Борлиқ ҳақидаги фан – онтология қадим замонлардаёқ фалсафанинг муҳим қисми ҳисобланган.

Дастлаб Аристотель томонидан асос солинган онтология тушунчаси 1736 йилда Кристиан Вульф томонидан олам ҳақидаги фалсафий билимнинг ифодаси сифатида илмий муомалага киритилган. Рудольф Гоклениус нарсаларнинг мавҳумлигини ифодалаш учун “онтология” тушунчасидан фойдаланган. У уч хил - физик, математик ва транснатурал мавҳумликни фарқлаган. Транснатурал мавҳумлик Худо образида ўз ифодасини топган. “Он” - юнонча ҳозирги замони бўлиб “бўлмок” ва “логос” сўзидан ниманидир ҳақида гапирмок деган маъноларни англатади. Шу боис, онтологик нутқнинг асоси мазмунини моҳият ташкил этади.

Шунга кўра фалсафа ёки фан нарсаларнинг мавжудлигини ўрганади. Махсус фанлар факатгина мавжуд нарсаларни ўрганади. Масалан физика фани барча нарсаларнинг физик хоссасини ўрганади. Биология тирик мавжудотларнинг тириклигини ўрганади. Онтология оламдаги нарсаларнинг барча жиҳатларини ўрганади. “Мавжудлик” онтологиянинг асосий хоссаси ва у бор бўлмок феълидан ташкил топади. Шу боис, умум қабул қилинган фалсафа тилида у онтология деб ҳам ишлатилади.

Ҳозирги даврда «Онтология» борлиқ ҳақидаги таълимот маъносида фойдаланилади. Онтология ҳар қандай фалсафий дунёкарашнинг негизи ҳисобланади ва шу тарика ўз таркибига кирмайдиган бошқа фалсафий муаммолар талқинини кўп жиҳатдан белгилайди.

Онтологик билим серқамров ва универсалдир. У амалда мавжуд бўлган ҳамма нарсани ва идеал жараёнларни камраб олади. Турли онтологик концепциялар – бу дунёни идрок этишнинг турли усуллари дир. Файласуфлар уларни яратар экан, инсониятга у «бирдан» илгари кўрилмаган нарсага дуч келган ва «бунинг нималиги»ни тушунишнинг энг мақбул усулини танлашга тўғри келадиган тақдирда керак бўладиган универсал моделларни олдиндан тайёрлашга «ижтимоий буюртма»ни бажаради.

Физика материя ва ҳаракатнинг энг умумий шакллари билан унинг нади ва унинг фундаментал назариялари «бухун маъна» асосида яратилган этилади.

Фалсафий онтология билан физик онтология ўртасида катта фарқ мавжуд бўлиб, у бирон-бир физик назарияни оғина-оғина ўзини босиши имконини бермайди. Фалсафий онтологиянинг физик онтология билан умумийлиги шу билан белгиланадики, у физик онтология материя ва ҳаракат шакллари қолган барча энг умумий шакллари қилиб, кимёвий, биологик, ижтимоий шакллари учун асос бўлиб хисоб қилинади. Физик онтология «бутун мавжудликни (борлиқнинг барча маълум бўлган шакллари доирасида) қамраб олади ва уни аниқлаш қонуларни бутун дунёга татбиқ этади. Аммо у борлиқ нофизик шакллари билан ўзига хос хусусиятларини ўрганмайди.

Физик онтологияда оламнинг умумий жиҳатлари воқелик барча объектларнинг «физик заминини» ҳисобланади. Фалсафий онтология эса, борлиқнинг ҳар қандай объектлари, шу жумладан биологик ва ижтимоий объектларнинг ўзига хос хусусиятлари ўртасида умумий жиҳатларни аниқлашга ҳаракат қилади. Физик онтологиянинг аниқлашувчи умумий хоссалари – бу физик хоссалардир. Фалсафий онтология умумий жиҳатларни объектларнинг физик хоссалари ва нофизик (кимёвий, биологик, ижтимоий) хоссаларида ҳам излайди.

Физикада ҳар қандай онтология, гипотетик хусусият касб этади. Унинг бу хоссаи илмий назарияларникидан ҳам кучлироқдир. Шу маънода Юм ва Кант тажрибада кўрилмайдиган нарсалар ҳақидаги онтологик мулоҳазалар муқаррар тарзда субъектив ва исботлаб бўлмайдиган фаразларни ўз ичига олади ва шу боис ишончсиз деб ҳисоблайди. Фалсафада эса онтология – тахмин ва фаразлар билан кучли боғлиқдир. Неопозитивистлар унинг табиий-илмий билимдан фарқига ишора қиладилар. Шунга карамай ҳар қандай онтология қаноатлантириши лозим бўлган бир мезон мавжуд: инсоният ижтимоий-тарихий амалиёти ривожланишининг мазкур босқичида у мавжуд билимлар билан зиддиятга киришмаслиги керак.

Турли онтологик концепциялар бу мезонни турли даражада қаноатлантиради. Сунъий ўйлаб топилган, фанга таянмайдиган онтологик концепциялар тажриба билан тўқнашувни четлаб ўта олмайди. Мазкур мезонга фалсафий онтология кўпроқ мос келади, зеро унинг замирида жамият тўплаган тажрибани умумлаштириш ётади.

Фалсафий нуқтаи назардан онтологик концепция мавҳум тушунчаларни ва борлиқнинг умумий тамойилларини спекулятив тарзда тузиш йўли билан яратилмаслиги керак. Бу йўл тафаккурнинг

вокеликдан узоқлашишига олиб боради. Тамойиллар ва тушунчалар табиатга муқаррар ва шак-шубҳасиз ҳақиқатлар сифатида боғлан-маслиги керак. Аксинча, улар табиатни ўрганишдан, фан тўплаган борлиқни билиш тажрибасини умумлаштиришдан келтириб чиқарилиши лозим.

Ген онтологияси биология соҳасида энг муҳим бўлган комплекс тизимлар ҳақидаги ахборотларни кўрсатади. Ҳозирги кунда инсон геноми лойиҳаси каби бу лойиҳада ҳам узоқ муддатли ютуқларга эришиш учун биокимё ва генетика ўртасидаги ҳамкорлик олиб борилмоқда. Масалан 1998 йилда биологлар томонидан ген онтологияси назарияси ишлаб чиқилган 2003 йилда “Биомедикал онтология” ташкилоти тузилган. Бу ташкилот ген онтологияси методлари асосида онтология соҳаларини ривожлантириш билан шуғулланмоқда. Ген онтологияси лойиҳаси фақат маълумотлар базаси эмас балки, ген ва ген маҳсулотлари ҳақидаги терминларни ҳам ўз ичига олади.

Борлиқ тушунчасининг этимологияси. Мифология «борлиқни ким яратгани» ҳақида гапириб беришни, фалсафа эса «борлиқнинг нималиги, у қердан пайдо бўлгани ва қерга йўқолиши»ни оқилона тушунтириши билан шуғулланади. Бундай тушунтиришга уриниш жараёнида файласуфлар барча замонларда куйидаги саволларга жавоб топиш зарурияти билан тўқнаш келганлар: фалсафий категория сифатидаги «борлик» нима?, бу атама нимага нисбатан татбиқ этилиши мумкин?, унга қандай фалсафий маъно юкланади? Бу саволларга кенг жавоб бериш фалсафа тарихига ҳам, мазкур тушунчанинг этимологиясига ҳам мурожаат этишни назарда тутати.

«Борлик» фалсафий категорияси дунёнинг айниқса кенг тарқалган тилларида айни бир маъно – «бўлиш», «мавжуд бўлиш», «ҳозирлик», «ҳозир бўлиш», «мавжудлик» маъноларини англатади. Жаҳоннинг аксарият тилларида юкорида санаб ўтилган ва маъно жиҳатидан унга яқин феъллар негизини ташкил этадиган «бўлмоқ» феъли, ўзининг бевосита маъносидан ташқари, ёрдамчи феъл сифатида ҳам фаол ишлатилади. Фикр қаратилган нарса мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигининг айни шу далили ҳар қандай тилнинг илк жумлаларидаёқ том маънода универсал феъл (ёки унинг модификациялари) билан акс эттирилади: ўзбек тилида - «бўлмоқ», «бор», инглиз тилида – is, немис тилида – ist ва ҳ.к.

Шундай қилиб, «борлик» ва «йўқлик» категорияларининг ўзига хослиги, бетакрорлиги ва универсал аҳамияти шундан иборатки, уларнинг фалсафий маъноси тавсифланадиган турли тилларда улар «бўлмоқ» феълидан (ёки унинг инкоридан) ҳосил бўлган тушунчалар

хисобланади ва нарсанинг ўзини эмас, балки унинг мавжудлиги ёки йўқлигини кўрсатади. Масалан, стол бор, ёмғир йўқ, оклик бор, акс йўқ, мия бор, ғоялар йўқ ва ҳ.к.

Борлиқ ва йўқлик диалектикаси

Фалсафа тарихида биринчи бўлиб Парменид «Борлик бор, йўқлик эса – йўқ», деган фикрни илгари сурган. Бинобарин, яхши, ёмон, тўғри, нотўғри, қувноқ, шўр, оқ, қора, катта, кичкина каби ва шунга ўхшаш сифатлар борлиққа нисбатан қўлланилиши мумкин эмас. Борлиқни бирон-бир координаталар тизимига жойлаштириб бўлмайди, фақат вақтда фикрлаш мумкин. Мухтасар қилиб айтганда, борлиқни ҳар қандай воқелик эга бўладиган умумий, универсал ва бетакрор мавжудлик қобилияти, деб тавсифлаш мумкин. Бу фикр эса амалда мавжуд нарсагина борлиққа эга бўлиши мумкин, деган хулоса чиқариш имконини беради.

«Йўқлик» ҳар қандай тилда амалда мавжуд бўлмаган нарса билан тенглаштирилади ва бошқача тушунилиши мумкин эмас. Бошқача айтганда, йўқлик борлиқни инкор этади ва нарса, жисм, ҳодиса, онг (яъни амалда мавжуд бўлиши мумкин бўлган нарсалар) ўзлигини йўқотган ҳолда «йўқлик» атамаси ишлатилади ва улар ҳақида улар «йўқликка чекинди», мавжуд эмас, дейилади. Лекин соф фалсафий маънода бу фикрни тўғри деб бўлмайди.

Борлиқ ва йўқлик ўртасида диалектик ўзаро алоқа мавжуд.

Биринчидан, дунё ҳақидаги ҳозирги тасаввурларга кўра, биз яшаётган Олам бўшлиқдан бино бўлган. Бўшлиқ материянинг алоҳида ҳолати. Бўшлиқ физик борлиқнинг энг бой типи, ўзига хос потенциал борлик сифатида намоён бўлади, зеро унда мумкин бўлган барча зарралар ва ҳолатлар мавжуд, бироқ айнаи вақтда унда актуал тарзда ҳеч нарса йўқ¹. Физиклар Д.А.Ландау, ва бошқалар нуқтаи назаридан биз яшаётган Олам ҳам дунёда ягона эмас, чунки у ривожланишнинг турли цикллари бошидан кечираётган турли Оламларнинг чексиз сонидан ташкил топади. Шу маънода борлиқ ва йўқликнинг ўзаро алоқаси ҳам нисбий хусусият касб этади. (бу фикр қадимги мифологияда оламнинг хилма хиллиги ғояси билан уйғун).

Иккинчидан, амалда мавжуд бўлган нарсанинг объектив борлиги йўқликка чекинади, лекин, шунга карамай у ҳақда гапирилаётган, яъни у муайян нарса сифатида фикрланаётган бўлса, бу нарса онгда мавжуд бўлади ва ўзининг «иккинчи» борлигини сақлайди,

¹ Милокова О.В. Материя, пространство и время с точки зрения физики XX века / Онтология, гносеология, логика и аналитическая философия. – СПб(б): 1997. – С.93.

айни ҳолда у дастлабки объектнинг нусхаси, идеал образи бўлиб қолади.

Шундай қилиб, *ўтган замондаги борлиқ йўқликдир. Борлиқ доим ҳозирги замонда мавжуд бўлади, у фақат ҳозирги замонда ўзини намоён этади, башарти у долзарб ва амалда намоён бўлиш имкониятига эга бўлса, агар у потенциал, яъни ахборот манбаларида мавжуд ёки унинг пайдо бўлиши объектив ривожланиш мантиғи билан белгиланган бўлса.* Амалда йўқ бўлган нарса ҳақида идеал образ сифатида фикрлаш мумкин. Бошқача айтганда, унга идеал образ тарзидаги идеал борлиқ шакл-шамойилини бериш мумкин. Демак ўтмиш юклик эмас, борлиқнинг идеал образи, бор нарсанинг янги қиёфасига татбиқан биз борлиқ ҳақида фақат шу маънода сўз юритишимиз мумкин.

Айни шу маънода *биз зоялар, нарсалар, воқеалар, тарихий шахслар ёки ўзимизга яқин одамлар тўғрисида сўз юритамиз, бунда улар йўқликка айланмагани, балки янгича мавжудлик, хотира тарзидаги ўзгача борлиқ касб этганини назарда тутамиз.* Шундай қилиб, *борлиқ фалсафий категория сифатида дунёни бутун ранг-баранглиги ва турли-туман намоён бўлиш шакллари билан яхлит акс эттириши имконини беради.* Бунда нарсалар, предметлар, ҳодисалар ўз хусусиятлари, хоссалари билан жамулжам ҳолда акс этади. Дунёни ва унинг таркибий қисми бўлмиш инсонни билиш йўлидаги бу муҳим қадам билан дунёнинг табиати ва моҳияти, унинг ранг-баранглиги, турли даражалари, кўрсаткичлари, рамз-аломатлари, шакллари ва ҳоказолар ҳақидаги мулоҳазаларнинг асосий координаталар тизими белгиланади. Бунинг учун моҳият, ҳодиса, субстанция, материя, онг, макон, вақт, конун каби янги фалсафий категориялар муомалага киритилади.

Инсон ўзи ва умуман дунё ҳақида ўйлар экан, одатда муайян нарсалар ва айрим табиий ҳодисалар билан иш кўради. Айни вақтда у ўзини қуршаган дунёни синчиклаб ўрганиш ва унинг бутун ранг-баранглигини тушуниб етиш учун муайян таянч нуқтаси бўлиб хизмат қиладиган қандайдир асоснинг шак-шубҳасиз мавжудлигини қайд этади. Фалсафа тарихидан биз бундай асос сифатида, масалан, Сукротдан олдинги қадимги юнон файласуфларида табиат элементлари, ўрта асрлар фалсафасида Худо, Декартда: «Мен фикрляпман, демак, мавжудман», деган онгли инсон амал қилганини кўрамиз. Аммо инсон билишнинг бу биринчи босқичида тўхтаб қолмаган ва ўзини қуршаган борлиқнинг кўп сонли турли-туман ҳолатлари орасида қолган барча нарсалардан сезиларли даражада фарқ қиладиган нарсаларни, борлиқнинг айни шу шакли воқелиқнинг

бошқа шакллари ва ҳолатларидан нима билан фарқ қилишини аниқлашга ҳаракат қилган. Бугунги кунда инсоният борлиқнинг кўп сонли турли-туман шаклларида уларнинг айниқса аниқ бўлган бир нечтасини фарқлаш имконини берадиган тажриба ва билим тўплади.

Соф борлиқ ғояси

«Соф борлиқ» - бу ўз ҳолича, барча конкрет белгиларидан холи кўринишда олинган мавжудлик. Биз юқорида таъкидлагандек *Парменид (милоддан аввалги VI аср) борлиқ тушунчасидан йўқликнинг мавжуд эмаслиги келиб чиқишини исботлашга уринган. Амалда биз йўқлик ҳақида ҳатто фикрлай ҳам олмаймиз, чунки агар биз у ҳақда ўйласак, у бизнинг фикримизда мавжуд бўлади, яъни борлиқ сифатида фикрланади. Винобарин, йўқликни тасаввур қилиш ҳам мумкин эмас, бу эса унинг мавжуд эмаслигини англатади. Аммо йўқлик бўлмаса, ҳеч нарса пайдо бўлиши ҳам, йўқ бўлиши ҳам мумкин эмас.* Чунки пайдо бўлиш йўқликдан бор бўлиш, йўқ бўлиш эса – йўқликка айланишдир. Бундан хулоса шуки, борлиқ «ҳаракатсиз», унда бирон-бир ўзгариш бўлиши мумкин эмас: ҳар қандай ўзгариш нима-нингдир пайдо бўлиши ва йўқ бўлиши билан боғлиқ. Бундан ташқари, борлиқ ягона, бир жинсли ва бўлинмас: уни қисмларга фақат йўқлик ажратишга қодир, лекин у мавжуд эмас. Борлиқнинг чегараси бўлиши мумкин эмас, унинг боши ҳам, охири ҳам йўқ, зеро, ҳамонки йўқлик мавжуд эмас экан, борлиқни чеклашга қодир бўлган нарса ҳам мавжуд эмас.

Гегелнинг онтологик концепциясида «соф борлиқ» категорияси «Мутлақ ғоя» ривожланишининг таянч нуқтаси ҳисобланади. «Соф борлиқ» ва «соф йўқлик»нинг айнийлигини қайд этган ҳолда, Гегель бу қарама-қаршилиқлар синтездан иборат бўлган «шаклланиш» тушунчасини киритади (зеро шаклланиш ниманингдир борлигини англатади, чунки «шаклланмоқда», вужудга келмоқда, лекин ҳали борлиққа эга эмас, чунки «шаклланмаган», вужудга келмаган). Шундан сўнг Гегель шаклланган нимадир «шаклланиш»нинг натижаси бўлишини қайд этади. Бу натижа, Гегель фикрига кўра, «мавжуд борлиқ», яъни «соф борлиқ»дан фарқли ўлароқ, аниқ сифатга эга бўлган борлиқдир.

Гегелнинг шаклланиш ғояси муайян нарсанинг шундай бир ҳолатикӣ, унда шаклланаётган нарса бир вақтнинг ўзида ҳам мавжуд бўлади, ҳам мавжуд бўлмайди, деган фикрига қўшилиш мумкин эмас. *Аммо ҳар қандай шаклланиш – бу қандайдир предметнинг «соф йўқлик»дан эмас, балки илгари мавжуд бўлган бошқа предметлардан вужудга келишидир.* Ҳар қандай «мавжуд борлиқ» «соф борлиқ»дан

ва «йўқлик»дан эмас, балки бошқа бир «мавжуд борлик»дан вужудга келади. Гегель фикрига зид ўлароқ, «соф борлик»нинг «соф йўқлик»ка ўтиши тушунчалар ўйинидан бошқа нарса бўлмай, бундан амалда сифат жиҳатидан аниқ бирон-бир борлик вужудга келмайди (буни XIX асрадаёқ Л.Фейербах ва бошқа танқидчилари қайд этган).

Онтологияни «соф борлик» ва «соф йўқлик» категориялари ёрдамида тузишга интилиш XX асрнинг айрим файласуфлари ижодида ҳам кузатилади (М.Хайдеггер, Е.Финк ва б.). Аммо, фикрнинг мазмунини нима фикрланаётганини кўрсатмасдан ёритиш мумкин бўлмаганидек, борлик категориясининг мазмунини борлик нима эга эканлигини кўрсатмасдан ёритиш мумкин эмас. Фикр ҳамиша нима ҳақдадир фикр бўлгани каби, борлик ҳар доим ниманингдир борлиғидир. «Соф борлик» ҳам худди «соф йўқлик» каби мазмунсиздир (бунда Гегель ҳақ). «Соф борлик» тушунчаси қурук мавҳумликдан бошқа нарса эмас.

Фалсафа тарихида борлик ғояси

Борликни фалсафий англаб етишга илк уринишлар милоддан аввалги биринчи минг йилликда вужудга келган қадимги Марказий Осиё, хинд ва қадимги хитой фалсафаларидаёқ кузатилади. Хусусан, Марказий Осиёнинг энг қадимий китоби «Авесто»да, борлик ҳаракатдаги дунё, бутун жонли ва жонсиз нарсаларнинг уйғунлигидаги мавжудлик деб ифодаланади.

Ведалар (қадимги хинд тафаккурининг илк ёдгорликлари) ва (уларга диний-фалсафий шарҳлар) – Упанишадаларда яхлит маънавий субстанция, ўлмас жон ҳақидаги ғоялар, шунингдек дунё ҳақидаги тасаввурлар ўз аксини топган. Сўнгги зикр этилган тасаввурларга мувофиқ бутун борлиқнинг негизини табиий асослар – олов, ҳаво, сув, ёруғлик, макон, вақт ташкил этади. Қадимги Ҳиндистон мутафаккирлари борлик сирининг тагига етишга ҳаракат қилар эканлар, куёш тунда, юлдузлар кундузи қаёққа йўқолади каби саволларга жавоб топишга уринганлар ва бу тасаввурларни энг қадимги китоб – Ригведаларда акс эттирганлар.

Қадимги Хитой фалсафаси аввало ижтимоий муаммоларга қараб мўлжал олган, унда инсон борлиғига, шунингдек ижтимоий борликка кўпроқ эътибор берилган. Айни вақтда, табиатнинг биринчи асослари ҳам эътибордан четда қолмаган. Бу қизиқиш, хусусан, нарсалар ва ҳодисаларнинг бутун ранг-баранглигини белгиловчи беш стихия (сув, ер, дарахт, темир, олов) ҳақидаги таълимотда ўз аксини топган. Кейинроқ «Ўзгаришлар китоби»да борлиқнинг бутун ранг-

баранглигини ташкил этувчи бундай биринчи асосларнинг саккизтаси кайд этилади.

Худоларнинг келиб чиқиши, уларнинг ҳаёти, ишлари, ўзаро кураши ҳақида ҳикоя қиладиган ва шу тариқа қадимги одамларнинг дунёнинг вужудга келиши ва эволюцияси ҳақидаги тасавурларини акс эттирган космогоник мифлар табиат фалсафаси сифатида юзага келган ва ривожланган юнон фалсафасининг биринчи манбаи бўлиб хизмат қилди. Илк юнон файласуфлари ўз асарларини одатда “Табиат ҳақида” деб номлаганлари, уларнинг ўзлари эса натуралистлар, “физиклар” деб аталиши бу фикрни тасдиқлайди.

Қадимги юнон фалсафаси вужудга келган пайтдан бошлаб улар бутун борлиқнинг биринчи сабабини мавжуд воқелиқнинг ўзидан излаганлар, уни дам сув (Фалес) ёки ҳаво (Анаксимен) деб, дам ҳамма нарсани бошқарадиган боқий ва чексиз асос – «апейрон» (Анаксимандр тахминан мил. ав. 611-545 йиллар) деб тавсифлаганлар. Анаксимандр ҳатто жонли мавжудотларнинг табиий келиб чиқиши ғоясини илгари сурган. Унинг фикрича, мазкур мавжудотлар денгиз сувида вужудга келган ва сув ўтларидан пайдо бўлган. Сўнгра балюксимон мавжудотлар қуруқликка чиққан ва улардан одамлар ривожланган. Шунга ўхшаш фикрларни *Ксенофан* (мил. ав. 580-490 йиллар) ҳам илгари суради. У ҳамма нарса ер ва сувдан вужудга келади ва ривожланади, ҳатто «биз ҳам ер ва сувдан пайдо бўлганмиз», деб хисоблайди.

Ўша даврнинг бош фалсафий масаласи – «ҳамма нарса нима?» деган саволга, Пифагор (мил. ав. 580-500 йиллар) «ҳамма нарса сондир», деб жавоб беради. У Ернинг шарсимонлиги ҳақидаги ғояни биринчи бўлиб илгари суради.

Парменид (мил. ав. 540-480-йиллар) файласуфлар орасида биринчи бўлиб борлиқни категория сифатида тавсифлаган ва уни махсус фалсафий таҳлил предметиға айлантирган. У ҳақиқий борлиқ мохиятининг ўзгармаслиги ҳақидаги ғояни илгари суради. Парменид фикрича, борлиқ пайдо бўлмаган ва у йўқ ҳам бўлмайди, чунки ундан бошқа ҳеч нарса йўқ ва бўлиши мумкин ҳам эмас. Борлиқ ягона (узлуксиз), ҳаракатсиз ва баркамолдир. У ўз чегараларига эга бўлиб, «улкан мутлақо юмалоқ Шарга» ўхшайди.

Элеатлар мактаби вакили бўлган (*самослик*) *Мелис* «Табиат ёки борлиқ ҳақида» деб номланган асарида борлиқ чегарасиз деб қайд этади. Унинг фикрича, агар борлиқнинг чегараси бўлса, бу борлиқ йўқлик билан чегарадошдир. Бироқ, ҳамонки йўқлик мавжуд эмас экан, борлиқ ҳам чегарали бўлиши мумкин эмас.

Шундай қилиб, қадимги юнон фалсафасининг Сукротга қадар тулган даврида онтология сезиларли даражада ривожланган: ўша давр атоқли файласуфларининг деярли барчаси борлиқ муаммосини бевосита ёки билвосита ўрганиб, уни, боқий ва баркамол космос, «ягона табнат», яъни моддий-ҳиссий дунё билан тенглаштиради. Масалан, Эмпедокл (мил. ав. 484-421 йиллар) «борлиқ» атамасини бевосита ишлатмаган бўлса ҳам, «барча нарсаларнинг тўрт негизи» (олов, ҳаво, сув ва ер) ҳақида сўз юритар экан, дунё (космос) тухумсимон кўринишга эга деб ҳисоблаган, ҳаёт нам ва иссиқ сув ўтларидан келиб чиққани ҳақида мулоҳаза юритган. Демокрит ва Левкипп атомларни муайян модда сифатида тавсифлаб, уларни «бўшлиқ» - йўқликка зид ўларок, «тўла» ёки «қаттиқ» борлиқ билан тенглаштирган.

Шу даврда борликни тушунишга нисбатан диалектик ёндашув илк бор намоён бўлади. Гераклит (мил. ав. 544-483 йиллар) бутун дунё муттасил ҳаракат ва ўзгариш жараёнини бошдан кечиради деб ҳисоблаган ва шу муносабат билан «айни бир нарса мавжуд ва номавжуддир» деб қайд этган.

Аристотель (милоддан аввалги 322-384 йиллар). «Борлик нима?» деган савол қўйиб, тафаккур ва борлиқнинг бир хиллиги ғоясини илгари сурган. Аристотелнинг фикрича, «борлиқ категориал сўзлаш шакллари орқали ифодаланувчи барча нарсаларга ўз-ўзидан боғланади. Зеро, бундай сўзлаш усуллари қанча бўлса, борлик ҳам шунча маънода ифодаланади. Айрим иборалар нарсанинг моҳиятини, айримлари - сифатини, айримлари - миқдорини, айримлари нисбатини, айримлари ҳаракати ёки ўзгаришини, айримлари «қаерда»лигини, айримлари «қачон»лигини англатгани сабабли, борлик уларнинг ҳар бирига мос маъноларга эга бўлади»¹.

Аристотел онтологияси асосида учта таълимот ётади:

а) борлиқнинг категориал таҳлили (категориялар ҳақидаги таълимот); б) борлиқнинг каузал таҳлили (борлиқнинг сабаблари ҳақидаги таълимот); в) борлиқнинг имконият ва воқелик муносабати орқали таҳлили. (имконий борлиқдан воқеликка ўтиш жараёнининг таҳлили). Демак, Аристотел онтологиясини тушуниш учун ана шу уч таълимот ёки таҳлил мазмунига таяниш керак .

Платон фалсафа тарихида биринчи бўлиб (мил. ав. 427-347 йиллар) нафақат моддий, балки идеал нарсалар ҳам борлиққа эга эканлигини кўрсатиб берди. Платон «объектив мавжуд ғоялар дунёси»ни «ҳиссий борлиқ»қа қарама-қарши қўйди. Бунда у инсон

¹ Аристотел // Всемирная энциклопедия - Москва. Современный литератор, 2001 - С 24

онгида мустакил мавжуд бўлган тушунчалар борлигини ҳам кўрсатиб ўтди ва шу тариқа илк бор «борлик» тушунчасига амалда мавжуд бўлган барча нарсаларни киритди.

Тарихда борлиқ муаммосига оид Демокрит ва Платон ёндашувлари факрланади. Биринчи Демокрит ёндашувига кўра борлиқ турли тарзда онгда акс этади ва натурализм сифатида намоён бўлади. Бу ҳолда борлиқ муайян эмпирик ҳаракатларга боғлиқ бўлади ва инсоннинг ҳар бир куни нимадан ташкил топса, шунинг ўзидангина ташкил топади.

Иккинчи Платон ёндашуви борлиқнинг моҳияти хусусида алоҳида мушоҳада юритишига йўналтиради, бунда борлиқ гоёга, эришиб бўлмайдиган орзуга, амалга ошмайдиган, нореал жараёнга айланади. Борлиқнинг мазкур схоластик талқини шиорлар, дастурлар, чорловлар ва декларацияларда ҳозиргача мавжуд. Реал ҳаёт жараёнида бу икки карама-қарши ёндашув якка, хусусий ва умумийнинг ўзаро алоқадорлиги билан барҳам топади. Зеро, ўзининг яккалигида ўз умумийлигини ифода этмайдиган, ўзининг мавжудлик ҳолати билан ўзгариш ва йўқ бўлишни назарда тутмайдиган биронта ҳам нарса ва ҳодиса йўқ. Воқеалар борлиқнинг моҳиятини намоён этади, ҳақиқий ҳаёт фаолиятининг парчаси тарзида янги сифат касб этади. Ушбу жараёндаги шаклланиш, ўзгариш, ривожланиш ҳаёт жараёнининг таркибий қисмларидир. Кейинчалик фалсафа тарихида борлиқнинг кўп сонли ҳар хил талқинлари шаклланди, лекин уларнинг барчаси борлик ҳақидаги ҳиссий ва оқилона тасаввурлар атрофига у ёки бу тарзда тизилади. Бунда фикрлар ва ёндашувлар ранг-баранглиги намоён бўлади.

Ўрта асрлар Ғарб ва Шарқ фалсафасида борлик ҳақидаги гоёлар таснифи

Ўрта асрлар Ғарб ва Шарқ фалсафасида “Ҳақиқий борлиқ” – “Худонинг борлиги” ва “ҳақиқий бўлмаган”, Худо яратган борлиқ фарқланади. Ўрта асрларда борлиқнинг олий асоси Худодир. Барча баркамолликлар йиғиндиси сифатида Худо мавжудлик хусусиятига ҳам эгадир, чунки мавжуд бўлмаган мавжудот номукамалдир. Бинобарин, ҳамма нарсанинг мавжудлиги Худода мужассам. Худо борлиги тўғрисидаги онтологик далилнинг шиорларидан бири ана шундан иборатдир. Унга кўра, бутун дунёни бир жойга бўйсунтириш, қуйи ва олийнинг субординациясига асосланган иерархик тузилмалар камраб олган. Бунда инсон руҳи ва илоҳий асоснинг ўзаро таъсири масаласи бош муаммога айланади.

Фома Аквинский онтологиясида борлиқ ҳам эҳтимол тутилган, ҳам амалда мавжуд деб қаралади. Борлиқ - айрим нарсаларнинг мавжудлиги, яъни субстанциядир. Фома Аквинский *имконият* ва *воқелик* каби категориялар билан бир қаторда *материя* ва *шакл* категорияларини илмий муомалага киритади. Бунда материя имконият сифатида, шакл эса – воқелик сифатида қаралади.

Фома Аквинский Аристотелнинг шакл ва материя ҳақидаги асосий ғояларидан фойдаланиб, дин ҳақидаги таълимотни уларга тўла бўйсундиради. Материя шаклсиз мавжуд бўлмайди, шакл эса олий шаклга ёки «шаклларнинг шакли» - Худога боғлиқдир. Худо эса соф маънавий мавжудот. Шаклнинг материя билан бирикуви моддий дунё учунгина зарур. Боз устига материя (Аристотелдаги каби) *пассивдир*. Унга шакл фаол тус беради. Фома Аквинский «илоҳий борлиқ», ҳамонки у ўз-ўзидан равшан нарса эмас экан, тафаккуримиз англашга қодир бўлган нарсалар орқали исботланиши лозим. У Худо борлигининг ҳозирги замон католик черкови ҳам фойдаланувчи ўз далил-исботини таклиф қилади. Демак, ўрта асрларнинг борлиқ муаммоси теоцентрик хусусиятга эга.

Шарқнинг буюк мутафаккири Форобий *“Фуқаролик сиёсати”* ва *“Фозил шаҳар одалари”* асарида борлиқ ва унинг ибтидоси ҳақида фикр юритади. Форобий фикрича борлиқ “вужуди вожиб” ва “вужуди мумкин”нинг ўзаро нисбатида намоён бўлади. Унинг фикрича “вужуди вожиб” барча мавжуд ёки пайдо бўлиши мумкин бўлган нарсаларнинг биринчи сабаби. Биринчи сабаб сифатида у ўзга турткига муҳтож эмас. У мутлоқ борлиқ ва донишмандлик ифодаси. “Вужуди мумкин” эса доимо ўзгаришда, зиддиятли муносабатларда бўлиб, унда барча нарсалар оддийдан мураккабга, тартибсизликдан тартиблиликка қараб ҳаракат қилади. “вужуди вожиб” яратган энг буюк воқеликдан бири инсон ақлидир. У “Фуқаролик сиёсати” асарида борлиқни олти даражага бўлади:

1. Биринчи ҳолатдаги сабаб.
2. Иккинчи ҳолатдаги сабаб.
3. Учинчи ҳолатдаги ақли фаол.
4. Тўртинчи ҳолатдаги инстинкт.
5. Бешинчи ҳолатдаги шакл.
6. Олтинчи ҳолатдаги материя.

Форобий бу даражаларнинг ҳар бирига таъриф беради. Кейин у “учинчи ақл” - ақли фаолни таърифлайди. Унга кўра, айнан “ақли фаол”га кўра, инсоннинг табиий, маънавий ва руҳий ҳаёти шаклланади.

Форобий дунёнинг ранг-баранглигини тушунтириш учун Аристотелнинг шакл ва материя ҳақидаги таълимотидан фойдаланган. Форобий борлиқнинг биринчи сабаби ва ҳаракат манбаи сифатида Худо мавжуд деб ҳисоблаган бўлса-да, унинг фалсафаси билиш ва борлиқнинг мураккаб масалаларини ечишга интилиш билан тавсифланади. Айти шу сабабли файласуф борлиқнинг ҳолатларини, унинг шаклларини: оддий элементлар – ҳаво, олов, ер, сувни; шунингдек минераллар, ўсимликлар, ҳайвонлар, инсон ва осмон жисмларини синчиклаб ўрганади. Шу тариқа у ташқи дунёнинг объектив мавжудлигига урғу беради. Форобийнинг фалсафий қарашлари Шарқ фалсафасининг ривожланишига кучли таъсир кўрсатган.

Ибн Сино фикрича ҳам борлиқнинг асоси “вужуди вожиб” яъни Оллоҳдир. Вужуди вожиб бу биринчи моҳият. Унинг мавжудлиги сабабини бошқа нарсалардан излаш ноўрин. Чунки биринчи сабаб унинг натижаси бўлган хилма-хил жараёнларнинг моҳиятига боғлиқ бўла олмайди¹. У ягона, абадий моҳият. Унда камчилик ва қусурлар бўлиши мумкин эмас. Вужуди вожиб доимий фаол, унда толиқиш сустилик бўлиши мумкин эмас. Вужуди вожибнинг мавжудлиги унинг ўзига боғлиқ. Вужуди вожиб вужуди мумкиннинг яратувчиси. Вужуди мумкиннинг ички моҳияти ҳаракат билан боғлиқ. Вужуди вожиб ва вужуди мумкин бир биридан карами ва саховати билан фарқ қилади. Ибн Сино вужуди мумкин, яъни яратилган жисм ва ҳаракат доимо бир бири билан боғлиқ деб ҳисоблайди. Ҳаракат –ҳаракатлан-тирувчи, ҳаракатланувчи, масофа, ибтидо, чегара ва вақт каби омиллар билан боғлиқ. Ҳаракат ва вақт функционал муносабатда амал қилади. Узлуксиз фаоллик яратувчининг муҳим жиҳатидир. Ибн Сино ҳаракатнинг учта турини асослайди: Акцидентал ҳаракат – бундай ҳаракатда жисм бошқа жисм таркибида бўлиб, ўша объектлар ҳаракати билан бирга ҳаракат қилади, бир жойдан бошқа жойга кўчади, лекин жисм ўз таркибидаги жисмларга нисбатан ўз мақомини ўзгартирмайди. Мажбурий ҳаракат – бундай ҳаракатнинг сабаби унинг ўзида эмас, балки ундан ташқаридадир. Масалан, машина одам ташийди.

Табий ҳаракат-бу жисмнинг ўз-ўзидан ҳаракатидир. Табий ҳаракат тўғри чизик бўйича ҳаракат ва айланма ҳаракат шаклида намоён бўлади. (чакмок, момакалдироқ, зилзила).

Ибн Синонинг борлиқ ҳақидаги қарашлари кейинги мутафаккирлар ижодига ижобий таъсир кўрсатди.

¹ Ибн Сино Трактат о разделении // Классификации существующих вещей//Материалы по истории прогрессивной философии –Москва. 2003 –С. 56

Тасаввуф таълимотида борлиқга муносабат

Тасаввуфда орифлар ва ошиқлар ўзларининг поэтик асарларида а мифологик ғояларида борлиқ ҳақидаги билимларини баён этганлар. Поэтик онтологияда биринчидан, рамз, мажозлар, қиёс ва ҳ.к. кўп. Иккинчидан, ушбу онтология инсон тафаккурига эмас, кўпроқ туйғуларга йўналган. Айниқса, мусиқа жўрлиги, тасвирий санъат асарларида намоён бўлган, «Аруз» вазнида битилган мақомларда куйланган. Учинчидан, поэзия қалб фаоллигининг маҳсули ҳисобланади ва у асосан, туйғуларга таъсир этади. Буни англаш мантикий тафаккурдан юқори шакл, дейиш мумкин. Шу маънода поэзияни тушуниш учун онгнинг мантикий (назарий) тафаккурдан юқорирок шакли – интеллектуал интуиция тақазо этилади. Чизиқли (мантикий) тафаккурнинг ўзида эса, на интеллектуал ва на эстетик (ҳиссий) интуиция иштирок этмайди. Шу маънода А.Навоий айтганидек, мажозлар ҳақиқатга анча яқинроқ. Тўртинчидан, рамзлар, мажозлар ҳаммага ҳам айтилиши мумкин бўлмаган баъзи ғояларни муайян одамларгагина етказиш вазифасини бажарган.

Суфийлар май мажозини ҳар қандай одамга эмас, балки фақат Худонинг марҳамати билан у билан алоқага муяссар бўлган муайян (маҳсус) инсонларгина бошдан кечирадиган завқу - шавқ, жазба ҳолатини ифодалаш учун қўллаганлар. Алишер Навоий бу рамзларни куйидагича тушунтирган:

*Сен гумон қилгондин ўзга жоми май мавжуд эрур,
Билмайин нафй (инкор) этма, майхона аҳлин зоҳидо.*

Ушбу ғазалдаги онтологик ва гносеологик ғоялар куйидагича:
1. Куёшнинг нурлари Худо (моҳият)дан келиб чиқади; 2. Агар инсон дунёвий ташвишлардан кўнглини (диққатини) узиб моҳиятга юзлана олса, унинг қалби ҳам завқдан худди куёшдай порлаб кетади; 3. Инсон моҳиятан Худога етишади, бирлик (вахдат) завқини туяди.

Тасаввуф прозасида ҳам шу каби рамзлар ишлатилади. Масалан, Ибн Синонинг «Ҳай ибн Яқзон» асарида (қуш – жон – тайр форсча. Семург - Худо (моҳият, Ваҳдат) тубан нафс – йирткич ҳайвон ва билан ифодаланган). Абу Санд Майҳоний борлиқнинг моҳияти, яъни Худони шундай таърифлайди:

*Жон дилдаги бир суврату (Платон, Аристотелдаги «шакл»)
маъно (ушбу суръатга маъно бағишлагувчи, яъни структурлаб
(тузиш) ўша шаклни олишга таъсир қилган куч) Сенсан.*

Мақсиди ҳама дин ила дунё Сенсан,

Ҳам барча учун маъшуқи танҳо Сенсан

Лек кимга ниҳон (яширин), кимга хувайдо (намоён) Сенсан.

Суфий Ахмад Жомийнинг куйидаги мисраларида, пантеистик онтология яққол намоён бўлади. Ушбу сатрларда у Худонинг тилидан шундай ёзади.

Мен барча мавжудотларда бўламан пайдо,

Мен одам либосида ҳам бўлдим хувайдо.

Зотим барча ишёларда бўлур намоён,

Бари мену, ўзга нарса бўлмайди пайдо,

Манам дар қулли мавжудот пайдо,

Манам бир кисвати одам хувайдо.

Ба зоҳир зоти дар жумла ошиист,

Манам жусъ ман набошат ҳеч пайдо.

Машраб ғазалида эса онтология куйидагича тавсифланади:

Бу тани хокийнию руҳи равонни на қилай,

Бўлмаса қошимда жанона, бу жаҳонни на қилай.

Ёрсиз ҳам бодасиз Маккага бормоқ на қилай,

Иброҳимдин қолгон ул эски дўконни на қилай.

Ураинму бошимга 8 беҳишту дўзохин,

Бўлмаса ёр васли менга 2 жаҳонни на қилай.

Зарраи нури қуёшдек бу жаҳон ичра тамом,

Ошқора бўлса, бу сирри ниҳонни на қилай.

Аршининг кунсурасин устига қўйдим оёғим,

Ломакондин хабар топдим, бу маконни на қилай.

Ушбу мисраларда жаннат (осмонлар)нинг ва дўзахнинг структураси (8 каватли) ҳамда Аршининг маконсизлиги (ломакон) ҳақидаги ғоялар ўрин олган. Зеро, маконсизлик Худонинг зотига тегишли сифат бўлиб, бу сифат материясиз соф моҳиятни билдиради. Тасаввуф мистик поэзиясида Олам (космос) яралишининг илк манзараси жараёни ҳам жуда жонли ифодаланган.

А.Навоийнинг бадий мистик онтологияси «Лисон ут – тайр» асарида ёрқин ифода этилган. Унга бутун оламдаги барча мавжудот бир хил, дастлабки улуғ (моя) ёки жавҳар – илоҳий субстанциянинг заруратидир. Худо бу мавжудотлардан ташқарида эмас, балки уларнинг ўзида мавжуддир Коинот (космос, олам) унинг миръати (ойнаси, кўзгуси) ва ундаги барча мавжудот Худонинг зухурати ботинлик ички, ноайёнлик ҳолатидан аёнлик, ташки, кўринадиган (сезиладиган) ҳолатга ўтишидир. Асар муқаддимасидаёқ Навоий Худонинг хилларидан бири бўлган инсонни илоҳийлигини ва уни олам яратилишининг бош мақсади экани ғоясини баён этади.

Жалолиддин Румийнинг “Маснавийлар” асаридаги тасаввуф поэтик онтологиясидан машҳур немис файласуфи Гегел таъсирланиб,

зининг диалектик таълимотини ишлаб чиққан. Румий «Ваҳдати Зужуд» тушунчаси орқали Ваҳдати вужуд концепцияси намоёндалари каби «бирдан – бир мавжуд нарса Оллоҳдир, қолган ҳамма нарсалар унинг нури, шуъласи ва «бу дунё» ҳам ҳақиқат лекин у яширин дунёнинг намоёнлик шаклидир деб ҳисоблайди. Шунинг учун инсон бу дунёга эмас, балки ягона Оллоҳга муҳаббат билан интилиши керак, деб ҳисоблайди. Бу унинг пантеизми (юнон рап – ҳамма нарса ва theos – Худо) – яъни ҳамма нарса Худо экани ҳақидаги таълимотидир. Пантеизмнинг 4 шакли мавжуд: 1. Теомонистик – (Акосмизм); у фақатгина Худо мавжуд, олам мустақил мавжуд эмас, деган ғояга асосланади. 2. Физиомонистик – Худони дунёдан ажратиб, дунё номавжуд, деб ҳисоблайди; (фақат олам, табиат мавжуд ва у Худодир, деб ҳисоблайди, Худонинг мустақил мавжудлигидан воз кечилади. 3. Трансцендент – (мистик); «ҳамма нарса Худода (Худо ичра) мавжуд»лиги ҳақидаги таълимот. Олам Худода мавжуд ва олам Худонинг намоён бўлиши (шаклланиши)дир, деган ғояга асосланади. Бунинг асоси - эманация (неоплатонизм)дир. 4. Имманент – трансцендент; Худо нарса (улар орқали) ўзлигини амалга оширади.

Азизиддин Насафийнинг онтологик қараишлари «Зубдат ул – Ҳақойиқ» «Ҳақиқатлар қаймоғи» асарида ўз ифодасини топган. У борликни Олами Кубро (катта, улуғ Олам, юнон фалсафасидаги Макрокосм) ва Олами суғро (Кичик Олам, инсон борлиги, юнон фалсафасидаги Микрокосм)га ажратади ҳамда улар орасидаги узвийликни кўрсатади. Асарнинг биринчи боби Олами Кубро, (макрокосм, космос) унинг келиб чиқиши, структураси ва бошқа онтологик муаммоларни ёритишга бағишланган.

Насафий фикрича, бизни қуршаган Олам (космос) занг (жавҳар, субстанция) ва сифатларнинг исмларидан иборатдир (субстанция ва акциденция). Олам Олами ғайб (яширин олам), ва Олами шуҳуд (шоҳидлик, яъни кўринувчи олам)дан ташкил топган. Ҳар икки олам миқдорий ва умумий (яҳлит) маъноларда турли номларда тилга олинади. Масалан, ҳолиқият (яралмишлар) олами ва амр (яратувчи) олами, мулк (моддийат) олами ва малакут (фаришталар) олами, жисм олами ва руҳ (жон) олами, ҳис - туйғулар олами ва шуур (фикрлар, тафаккур) олами (минталитет), нур ва соя (зулмат) олами ва ҳ.к. Бу номлар шу икки олам – яширин (кўринмас, ғайб) олами билан кўринувчи (сезилувчи, шуҳуд) оламнинг турлича номларидир.

Индивидуал инсон эса, кичик Оламдир. Ва аксинча, инсон кичик олам бўлса, инсонга нисбатан катта олам Улуғ (Катта) инсон, деб ҳам

қаралади. Насафийнинг бу асарида Улуғ Олам (Олами Кубро) кичик Олам (Олами Суғро) Улуғ одам (ёки инсон) ва кичик инсон (инсони суғро) (катта ва кичик) оламлар биргаликда ўрганилиши, ҳатто синоним тушунчалар билан ифодаланади. Чунки, кичик олам катта оламнинг кичрайтириб олинган нусхаси (микромодели)дир. Инсон ҳар икки (ғайб ва шухуд) оламнинг нусхаси, тимсолидир. Зеро, Улуғ Оламда (космосда) барча нарсалар мавжуддир. Шунинг учун ҳам Улуғ Оламни (унинг зоҳири ботинини, моҳияту хилларини) идрок этмоқ учун инсон ўз моҳиятини, ўз зоҳиру ботинини англаб етиши керак. Демак, нарса – ҳодисаларни билмоқчи бўлган инсон ўзини билиши керак.

Ҳар икки оламнинг бошланғич нуқтаси ҳам бир хил субстанциядан иборат. Ҳар икки оламда нимаики пайдо бўлса, у ўша субстанцияда мавжуддир. Бундан ташқари, А.Насафий азалий, абадий ва ноазалий, ноабдий вужудларни бир – биридан ажратувчи шариат аҳли фикрини ҳам ўрганadi. Азалий ва абадий вужуд - Худодир. У Вужуди қадим, деб ҳам аталади. Бошланиши бор бўлган (ноазалий) вужуднинг эса, охири ҳам албатта бор бўлади, у Вужуди ҳадис ёки фоний (йўқ бўлувчи, ўткинчи) вужуд, дейилади. Худодан бошқа ҳамма нарса Вужуди ҳадисдир.

Шундай қилиб (ҳақиқий борлик) Вужуд ягонадир (Ваҳдат) ва у Худонинг вужудидир. Борликда Худо вужудидан бошқа вужуд йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Шу ягона вужуднинг ботини (кўринмас томони) нурдир ва Олам жонидир, ҳамда бу нур ўзини дарчалар (айрим нарсалар) орқали зоҳирга, яъни ўзини моддий борликқа айлантиради, у ўзи айтиб, ўзи эшитувчи, ўзи бериб, ўзи олувчи, ўзи тасдиқлаб, ўзи инкор этувчидир.

Насафий онтологияси соф Ваҳдат нималигини тушунишдан бошланади. Борлиқнинг моҳияти бўлган соф (мусаффо) Ваҳдат (бирлик), унинг тушунтиришича, жисм ва руҳнинг манбаидир, у китоб ва каломнинг ҳам боши, малакут (фаришталар) ва мулк (моддий) оламларининг асоси, бутун борлик ва одамнинг манбаидир. Уни суфизмда жабарут, деб атайдилар (Жабарут – араб тилида «Буюклик», улуғлик деган маъноларни билдиради). Мулк ва малакутда бир жамиъ нарсалар Жабарутда (тезис холида) мавжуд, деб кўрсатилади (бу Аристотелнинг «имконият» категориясида ёки потенцияда ўз ифодасини топган). Хуллас Шарқда онтология масаласи Худо борлиғи билан боғлиқ ҳолда ўрганилади.

Янги даврда борлиқнинг моҳияти

Янги даврда борлиқнинг моҳияти Худонинг ишларига эмас, балки табиат қонунарига боғланади. Табиат борлиқнинг бутун яширин

таъносини камраб олади, шу сабабли у билан мулоқот қилиш, унинг абиийлик даражасини синаб кўриш муҳимдир. Табиатни ўрганувчи фанлар биринчи даражали аҳамият касб этади. Жамиятда ташаббускорлик, фаоллик ва омилкорликнинг ривожланиши индивидуализмга асосланган антропоцентристик дунёқарашни шакллантиради.

XVII-XVIII асрларнинг файласуфлари Гольбах, Гельвеций, Ламетри борлик тушунчасини физик борлик билан боғлайди. Бу файласуфларнинг натуралистик қарашлари механиканинг фаол ривожланиши билан белгиланган ва уларнинг табиат ҳақидаги табиий-илмий тасавурларини акс эттирган. Бундан борлиқни «натураллаштириш» ғояси келиб чиққан.

Спиноза (1632-1677) дунё ҳақидаги *монистик таълимотни* яратди. Унинг монизми пантеизм кўринишида намоён бўлади: Бенедик Спиноза ўз онтологиясида Худо ва табиатни айнилаштиради, бунда Худо яратувчи табиат ва яратилган табиат сифатида амал қилади. Айни вақтда Б.Спиноза биргина моддий субстанция мавжуд бўлиб, унинг асосий атрибутлари кўламлик ва фикрлашдир, деган ғояни илгари суради. Шундай қилиб, бутун табиат у Худо бўлгани учунгина эмас, балки унга фикрлаш хос бўлгани учун ҳам жонли ҳисобланади. Спиноза бутун табиатни жонлантириб, шу тариқа гилозоист-файласуф сифатида ҳам намоён бўлади.

Жюльен Офрэ де Ламетри (1709-1751) моддий дунё «ўз ҳолича мавжуд» эканлигига, унинг боши ҳам, охири ҳам йўқлигига ишонган. Ламетри таълимоти Эпикурнинг атомистик ғоялари, Спинозанинг монистик таълимоти ва Ж.Локк сенсуализми таъсирида вужудга келган. Ламетри жонни ақл фаолияти функцияси деб ҳисоблаган ва Декартнинг умрбоқий номоддий жон ҳақидаги ғояси асоссиз эканлигини исботлашга ҳаракат қилган.

Дени Дидро борлик муаммоларини ўрганиш соҳасига диалектикани татбиқ этади. Унинг фикрича, бутун материя ҳис қилади (бу гилозоизм нуктаи назари). Аммо у «инерт ҳиссийлик» ва «фаол ҳиссийлик»ни фарқ қилади. «Фаол ҳиссийлик» муайян тарзда уюшган материядагина намоён бўлади.

Немис классик фалсафаси

Немис классик фалсафаси «субстанция» (дунёни тушуниш замирида ётувчи, нисбатан барқарор ва мустақил ҳолда мавжуд моҳият), «мутлак «Мен»нинг эркин, соф фаолияти» (Фихте), «объектив ривожланувчи ғоя» (Гегель) каби фалсафий категорияларни қайд этиб, борлик муаммолари талқинига янада теранроқ мазмун бахш этди.

Жумладан Гегелнинг «Рух феноменологияси» асари фалсафий тизимга ўзига хос дебочадир. Бу асарда Гегель инсон онги турли даражалари ривожланишининг изчил қаторини таҳлил қилади. Гегель тизимининг биринчи ва муҳим қисми — «Мантик» «Рух феноменологияси»нинг яқуни ва хулосасидир. Бу субъект ва объектга қадар мавжуд бўлган «соф фикр» соҳасидир. Мантикда унинг ўзи ва мантик шаклларида ташқари ҳеч қандай эмпирик мазмун мавжуд эмас. Мантик тарих ва табиатдан олдин пайдо бўлган. Мантик уларни яратган.

Мантик уч қисмга: борлик, моҳият ва тушунча ҳақидаги таълимотга бўлинади. Борлик ва моҳият тушунча ўзини тўлик намоён этгунга қадар «кўтариладиган» пиллапоярлар сифатида қаралади. «Мантик»да мутлак ғоянинг ривожланиши мавҳум мантикий категориялар кўринишида юз беради. Унинг таянч нуқтаси — борлик ҳақидаги соф мавҳум фикр. Дастлаб мазмунсиз бўлган бу «соф борлик» тушунчаси «нимадир» орқали ўз мазмунини касб этишга ҳаракат қилади. Бу «нимадир», ўз навбатида, «муайян борлик»дир. Гегель фикрига кўра, мутлак ғоянинг вужудга келиш жараёни айни шу тариха бошланади. «Муайян борлик» кейинги босқичда «қандайдир муайян борлик» сифатида амал қилади ёки сифат касб этади. Сифат категорияси микдор категорияси билан бирга ривожланади. Сифатли микдор ёки микдорий сифат эса ўлчов ҳисобланади. Борлик ҳақидаги таълимотда Гегель диалектика қонунларидан бири: микдордан сифатга ва сифатдан микдорга ўтиш, ривожланиш жараёнлари сакраш тарзида юз беришини асослашга ҳаракат қилади. Ҳодиса сифатида тушуниладиган борликдан Гегель янада теранроқ, ички қонуниятларга — моҳиятга ўтади. Бу қисмда Гегель қарама-қаршиликларнинг бир-бирига ўтиши, уларнинг бирлиги, айнаият ва кураш тўғрисидаги қонунни таҳлил қилади. Гегель фикрига кўра, зиддият — бу қарама-қаршиликларнинг ўзаро нисбатидир. Улар бир-бирисиз мавжуд бўлмайди, лекин турли йўлдан ривожланади ва бу улар ўртасидаги муносабатларнинг кескинлашувига сабаб бўлади. Зиддиятни ечиш ёки унга чек қўйиш талаб этилади. Гегель зиддиятни асос ва оқибатнинг, шакл ва мазмуннинг, ходиса ва моҳиятнинг, имконият ва воқеликнинг, тасодиф ва заруриятнинг ўзаро нисбатида кўради. Зиддият ҳақидаги таълимотни ривожлантирар экан, Гегель ичдан зарур бўлган, ҳар қандай ўзгариш ва ривожланишнинг манбан саналган «ўз-ўзидан ҳаракат» ҳақида хулоса чиқаради.

XX асрда борликка муносабат

XX аср борлиқни тушунишни тарихийлик, инсоннинг мавжудлиги, қадриятлар ва тил билан боғлаб, унинг талқинини кенгайтирди.

Онтология фалсафанинг эмас, балки айрим фанларнинг предмети деб ҳисобланиб, фалсафадаги борлиқ муаммосини сохта муаммо сифатида талқин қилди. Борлиқ моҳиятини тушуниб етишда энг янги қарашнинг ўзагини инсоннинг ижтимоий ижоди ташкил этади. Бунда борлиқ ҳаёт фаолияти жараёни сифатида тушунилади. Фан-техника тараққиётининг суръатлари тобора жадаллашиб бораётган ҳозирги шароитда мазкур дунёқараш кўпинча технократик дунёқараш деб аталади.

Ноклассик фалсафа дунёнинг ақлга мувофиқлиги, шунингдек инсон онгининг мустақиллигига шубҳа билдирди. Позитивистлар умуман онтологияни яратишдан бош тортдилар. Иррационализм, марксизм ва экзистенциализмда онтологик концепциялар ҳаёт, жамият ва инсон тушунчалари ривожлантирилди, улар борлиқнинг ноёб усуллари сифатида тавсифланди. Қуйида ноклассик фалсафада борлиққа муносабатни таҳлил қиламиз.

Борлиқнинг иррационалистик концепцияси. Фалсафий иррационализм асосчиси А.Шопенгауэр оламнинг ақлга мувофиқлиги ҳақидаги тезисга шубҳа билан қарайди. Унинг фикрича, борлиқнинг ўзи эмас, балки бизнинг у ҳақдаги тасаввуримиз ақлга мувофиқдир, зеро тасаввур – бу инсон ақлининг маҳсулидир. Аммо тасаввур – бу ҳодиса, моҳият даражасида эса дунёни ақлий идрок этиш мумкин эмас. Шопенгауэр ўзининг «Дунё интилиш ва тасаввур сифатида» деб номланган асарида дунёнинг борлигини икки таркибий қисмга – «яшашга интилиш сифатидаги дунё» ва «инсон тасаввури сифатидаги дунё»га ажратади. Унинг фикрича, яшашга интилиш ҳақиқий борлиқдир. Яшашга интилиш кўр-кўрона ва нооқилонадир, зеро унинг асосий нияти – ўз-ўзини асрашдир. Ўз-ўзини асраш инстинкти – бутун тирикликнинг табиий хоссасидир. Аммо Шопенгауэр романтикларга эргашиб, яшашга интилиш дунёнинг барча нарсаларига ва умуман дунёнинг ўзига хосдир, деб ҳисоблайди. Дунё ҳақидаги бундай мифопозтик тасаввур ҳаётда яна таърифлар ва тушунчалар тилида ифодалаб бўлмайдиган ўзига хос табиий стихияни кўриш имкониятини беради.

Фридрих Ницше (1844-1900) борлиқнинг икки асоси: дioniсийча ҳаётий асос ва аполлонча бир ёқлама-интеллектуал асосни ажратган ва ҳақиқий маданият бу асосларни мувозанатга солишга ҳаракат қилиши лозим, деб ҳисоблаган. Европа маданияти мазкур идеални рўёбга чиқара олмади ва инсон борлиқ деганда стихияли шаклланишни эмас, балки тартибга солинганликни тушуниб, ўз

мавжудлигининг асосий негизларидан узоқлаша бошлади. Ваҳоланки, ҳаёт абадий ҳаракат ва шаклланишдан иборатдир.

Ҳаётнинг мазмун ва моҳияти ҳоқимиятга интилишда намоён бўлади. Бундай интилиш бутун тирикликка хосдир. Унга интеллектнинг ҳукмронлиги, ўз яқинига муҳаббатни тарғиб қилувчи ахлоқ ва тенгликни эълон қилувчи социализм монелик қилади. Буларнинг барчаси қуллар ахлоқини ташкил этади. Тўралар ахлоқи эса ҳаётнинг қиммати, одамлар ўртасидаги тенгсизлик ҳамда кучнинг ҳукмронлигига асосланиши лозим. Ницше «Худо ўлди» деган тезисни илгари суради. Ушбу тезис янгича ахлоқни шакллантириш зарурлигини аңлатади. Ницше фалсафаси XX аср фалсафасининг турли йўналишлари: ҳаёт фалсафаси, прагматизм ва экзистенциализмга улкан таъсир кўрсатди.

Борлиқнинг тарихий-материалистик концепцияси. XIX асрда ижтимоий борлиқ ҳақидаги таълимот шаклланди. Унга кўра, ижтимоий борлиқ индивиднинг борлиғига нисбатан ҳам, ижтимоий онга нисбатан ҳам бирламчидир. Шундай қилиб, бу даврда жамиятга физик борлиққа ўхшаш борлиқ сифатида қаралган. Айни шу сабабли жамият ҳам табиат қонунларига ўхшаш аниқ ва шубҳасиз қонунларга бўйсунушига бу давр мутафаккирларининг ишончи комил бўлган. Ижтимоий борлиқ - бу моддий борлиқ. У индивидларнинг ишлаб чиқариш-хўжалик фаолияти билан белгиланади. Ижтимоий борлиқ қонунлари унинг тарихий ривожланиш жараёнида намоён бўлади. Жамият тарихи бу даврда ижтимоий-иқтисодий тузумлар: ибтидоий жамоа, қулдорлик, капитализм ва коммунизмнинг тадрижий ва қонуний кетма-кетлиги сифатида талқин қилган. Унга кўра, ҳар бир тузум ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатларини ўз ичига олган тегишли ишлаб чиқариш усули билан белгиланади.

Ишлаб чиқариш кучлари (базис) – бу ўзини ўзи ривожлантириш ва ўз-ўзидан мураккаблашишга қодир бўлган ўзига хос борлиқ. Эволюционизм таълимотларида материя, Спинозанинг «яратувчи табиати» каби, мустақил ривожланиш қобилиятига эга, моддий ишлаб чиқариш эса моддий борлиқнинг энг мураккаб даражаси ҳисобланади. Бу ерда материя, моддий борлиқ, шу жумладан моддий ишлаб чиқариш ижтимоий организмга ўхшатилади ва унга ҳаёт аломатлари татбиқ этилади.

Ишлаб чиқариш муносабатлари (базиснинг устқурмаси) формал борлиқ соҳасига киради. Аммо шакл тадрижий ривожланишга қодир эмас, у фақат ўзгариш жараёнида бошқа шакл билан алмаштирилиши мумкин. Шу сабабли ишлаб чиқариш муносабатларининг алмашуви

«инкилобий сакрашлар» тарзида кечади. Бу сакрашлар ишлаб чиқариш кучлари билан мувофиқ келиши ҳам (бу ҳол формацион ўсиш даврида кузатилади), уларнинг ривожланишига тўсқинлик қилиши ҳам мумкин. Сўнги зикр этилган ҳолат ишлаб чиқариш муносабатларининг янги ишлаб чиқариш кучларига мувофиқ келувчи янада баркамолроқ шаклига инкилобий йўл билан ўтилишига олиб келади. Бунда янги ишлаб чиқариш кучлари эскиларидан мустақил ўсиб етилади. Масалан, феодал тузумда капиталистик ишлаб чиқариш кучлари мустақил ўсиб етилган ва эски ишлаб чиқариш муносабатлари билан тўқнашиб, буржуа инкилоби жараёнида янги – капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларига эга бўлган. Улар ишлаб чиқаришнинг капиталистик усули ва ишлаб чиқариш воситаларига бўлган мулкдорликнинг капиталистик шаклига мувофиқ келувчи янги қонунлар, янги ҳуқуқ, ахлоқ ва янги дунёқарашни ўз ичига олади. Борлиқнинг ушбу концепцияси тарихий жараёнда ўзини оқламади.

Борлиқнинг экзистенциал-герменевтик концепцияси. Экзистенциалистлар мушоҳада юритиш орқали англаб етиш мумкин бўлган моҳият (эссенция)ни амалда мавжудлик (экзистенция)га қарши қўядилар. Улар борлиқнинг мазмуни тўғрисидаги масалага қайтиш лозимлигини эътироф этадилар. Лўнда қилиб айтганда, борлиқнинг оқилона тавсифи унинг асл мазмунини ёритиб беришга қодир эмас. Бундай мазмун ҳаёт тажрибасида, яъни «шу ерда-борлиқ» ёки мавжудлик орқали намоён бўлади. Герменевтика борлиқ схемаси ёки формуласини аниқлашга эмас, балки унинг мазмунини билишга қаратилган. Фалсафий муаммо сифатидаги борлиқнинг мазмуни инсонни ўз мавжудлигининг пировардчилиги ва тасодифийлигини англаш натижасида юз берган шокдан халос этиши лозим. Бир сўз билан айтганда, бу ерда аристотелча аналитикага ҳайдеггерча герменевтика қарши қўйилади.

Борлиқ герменевтикаси оқилона-схематик ёки метафизик билимга ишончсизлик кўзи билан қарашга асосланади. Фалсафа тарихида герменевтиканинг айрим тарафдорлари: а) мистик; б) эстетик; в) интуитив; г) иррационал нарсалар ва ҳодисаларга қараб мўлжал оладилар. Дунёни англаб етиш бу усулининг акс садолари Пифагор (осмон мусикасига қулоқ солиш), Платон (ғоялар хусусида мушоҳада юритиш), Тертуллиан (абсурд орқали ҳақиқатнинг тагига етиш), Паскаль (ақл ҳақиқатларига юрак ҳақиқатини қарши қўйиш), романтиклар, Кьеркегор, Шопенгауэр ва Ницше методида мавжуд.

Борлиқ ва мавжудлик концепцияси М.Хайдеггер(1889-1976) лойиҳасининг таянч нуктаси ҳисобланади. Бу лойиҳани ишлаб чиқиши

билан у асосан «Борлиқ ва вақт», «Феноменаларнинг мавжудлиги муаммолари» асарларида шуғулланади. М.Хайдеггер фикрига кўра, мавжудликнинг борлиги, лекин борлиқ мавжудликнинг сифати бўлмаган йўқлик эмас, яъни у мавжудликнинг мавжудлиги. Бу эри Хайдеггер И.Кантнинг борлиқ предикат эмас, деган фикрига таянади. Аммо бу ҳолда борлиқ нима? Кенг тарқалган тасаввурга кўра, мавжуд нарсаларнинг барчаси айни бир борлиқ усули — мавжудлик билан таърифланади. Шунга мувофиқ табиат ва рух (гоя ва нирва, res extensa va res extensa) фарқланади. Аммо бу фарқлаш борлиқнинг усулига нисбатан тасдиқдаги фарқни ифодалашга қодир эмас. У фарқ мавжудликнинг моҳиятини белгиловчи унсурлар ўртасидаги фарқни аниқ эътиборда.

М.Хайдеггер фикрига кўра, борлиқ усулининг моҳиятини ҳақиқий йўли борлиқнинг моҳияти (essentia) ва усулининг бир-бирига мансублигини моҳият ва усулнинг борлиқ гоёсига мансублиги муқобил назаридан таҳлил қилишга асосланади. Немис мутафаккири борлиқнинг олти усули: экзистенция, биргаликда мавжудлик, қўл остидалик, ҳозирлик, ҳаёт ва барқарорликни фарқлайди. Бу усулларнинг барчаси бир-биридан шу даражада фарқ қиладики, «борлиқ» тушунчасининг ягоналигини шубҳа остида қолдиради. Бу ерда мавжудлик тўғрисидаги масала Хайдеггер ижодида энг муҳим масалалардан бири сифатида кўндаланг бўлади.

Мавжудлик тушунчасининг таҳлили унинг «ҳозирлик», «қўл» ва «қўл остидалик» тушунчалари воситасида ифодаланувчи феноменалар билан онтологик ўзаро алоқасида намоён бўлади. Бунда мавжудликни борлиқ турларидан бири сифатида тушуниш мумкин эмаслиги, мавжудлик муаммосини, «унинг шартлари ва чегарасини» аниқлашга ўрганиш зарурлиги таъкидланади. Файласуфлар ҳатто мавжудлик тўғрисидаги масалани қўйиш усулида ҳам аниқ бир тушунча келмаган. Бу хусусда Хайдеггер «онгга нисбатан трансцендент» бўлган нарса мавжудми, ташқи дунёнинг мавжудлигини исботлаш мумкинми, мавжудликни англаб етиш мумкинми қабилдаги масалаларни ва ниҳоят, мавжудликнинг мазмуни тўғрисидаги масалани аралаштириш одат тусини олганини таъкидлайди.

Хайдеггер мавжудликни уч қисмга ажратади: а) борлиқ қисми «ташқи дунё»ни исбот қилиш мумкинлиги муаммоси сифатидаги мавжудлик; б) онтологик муаммо сифатидаги мавжудлик; в) мавжудлик ва таважжух.

Биринчи муаммони таҳлил қилар экан, Хайдеггер ташқи дунёнинг мавжудлиги ёки уни исботлаш тўғрисидаги масала бир вақтнинг ўзида маъносиз ва икки маъноли эканлигини қайд этади.

Масаланинг маъносизлиги унинг дунёда борлиқ сифатида мавжудлик билан қўйилганлиги билан изоҳланади. Масаланинг икки маънолиги, Хайдеггер фикрига кўра, бир-биридан фарқ қиладиган икки нарса: нимададир борлиқ сифатидаги дунёнинг ва ички мавжудлик сифатидаги «дунё» билан аралашуви туфайли келиб чиқади. Ташқи дунёнинг мавжудлиги тўғрисидаги масала бу ерда дунё феноменига ойдинлик киритмасдан қўйилади. Бунинг оқибатида амалда исботланаётган нарса ёки ҳодисанинг исботлаш усули ва исботлашнинг эълон қилинаётган мақсади билан аралашуви юз беради.

Шундай қилиб, Кант фалсафадаги жанжал деб номлаган масала – ташқи дунё мавжудлигининг далил-исботлари йўқлиги Хайдеггерга муаммони нотўғри қўйиш бўлиб туюлади. У бундай исботлашни амалга оширишни кўзлаган шахсларнинг шу ерда ҳозирлигининг ўзиниёқ мавжудликнинг исботи деб ҳисоблайди. Хайдеггер фикрига кўра, ҳатто дунёнинг мавжудлигига ишониш лозимлигини таъкидловчилар ҳам, адашадилар, зеро улар бундай далил-исботлар идеалда мавжуд бўлиши лозимлигини тасдиқлайдилар.

Борлиқнинг эзотерик талқини. Икки хил борлиқнинг мавжудлигини тан олиш эзотеризмнинг асосий ғояси ҳисобланади. Эзотерик қарашларга кўра, бу борлиқларнинг бири мутлақо идеал хусусият касб этади (бу эзотерика атамаларида нозик даражаларда мавжудликни англатади), иккинчиси эса инсоннинг камолотга элтувчи йўлни босиб ўтиш ва ўзини ҳам, космосни ҳам ўзгартиришга бўлган интилишини акс эттиради. Бундан эзотеризмнинг икки аниқ йўналиши келиб чиқади. Уларнинг бири теран онг ва улкан истеъдодга эга бўлган комил инсон ғоясига, иккинчиси – «Худонинг Ердаги салтанати» холиазмик формуласи билан моддийлаштирилган ғояга ўхшаб кетадиган ҳаётни ўзгартириш ғоясига ишора қилади.

“Европа ва АҚШда эзотерик билимлар икки омилга: 1) ушбу даврда шакллана бошлаган фанлар (масалан, психология)га нисбатан аниқ савол ва муаммолар қўйиш; 2) эзотеризмни илмий ўрганиш учун дунёқарашлар базасини топишга уриниш ҳамда бу орқали Ғарб (умумевропа) маданиятини янада кенгайтиришга асосланади”¹.

Эзотерик мулоҳазага мисол: «Янги давр» ғоясининг тарғиботчиси Шерли Маклейн шундай дейди: «Мен космик ақлдан, маънавий зиёдан олган фикрларнинг энг муҳими бу Худо – бизнинг ўзимиз, деган фикрдир. Борлиқнинг биз англаб етгандан муҳимроқ қандайдир

¹ Хидиров М.Т. Дунёнинг ҳозирги замон илмий манзарасида эзотеризм// ЎзМУ хабарлари 2017 № 1/5 – 319-321-б

даражаси бор»¹. Баъзан бу борлиқдан узоқлашишга, баъзан – мантикка зид бўлган ноизчил хатти-ҳаракатларга, баъзан – ҳамма нарсани ўзгартириш мўлжали билан боғлиқ бўлган ҳаддан ташқари сохта фаолликка олиб келади.

Оқилона илмий билим, одатда, нозмоционал ва шахсиз объектив бўлса, эзотерик анъанада эмоционал кечинмаларнинг механизмларидан фойдаланмасдан, хусусан оқ афсунгарлик билан боғлиқ ҳолда фикрлар, сўзлар ва хатти-ҳаракатларда эзгулик ва зиёга қараб, қора афсунгарлик билан боғлиқ ҳолда эса – ёмонлик ва риёга қараб мўлжал олмасдан яшириш билимни ўзлаштириш мумкин эмас.

Эзотерик фанлар икки асосий мақсадни: авваламбор, одатдаги тажриба чегарасидан ташқарида ётувчи далилларни билишга қаратилган маърифий мақсадни ва ташқи дунё жараёнларини бошқариш билан боғлиқ бўлган бошқарувга доир ёки кибер-мақсадни кўзлайди. Назариялар, таълимотлар ва илмий концепцияларнинг ўзгариш интенсивлигига тенг бўлган даврийликка эзотеризмда дуч келиш мумкин эмас. У ичдан ҳаракатчан; унинг фаоллиги шахсий хусусият касб ётувчи ёндашувларнинг рангбаранглигига намоён бўлади. Аммо у ўз табиатига кўра анча турғун, чунки пойдевор сифатида қўйилган қадимги герметик таълимотга, қадимги ажодларимизнинг хуфёна донишмандлигига таянади.

Борлиқнинг шакллари

Борлиқнинг умумий манзарасини яратиш заминидан нотирик табиат ўрин оладиган ўзига хос пирамида ҳосил бўлади. *Борлиқнинг шакллари нотирик табиат, тирик табиат, ижтимоий борлиқ, инсон борлиги ва виртуал борлиқ, энергик борлиқ кабилардир.* Борлиқнинг бу умумий шакллари ўзига хос хусусиятга, ўзининг бетақрор моҳиятига эгадир. Борлиқнинг турли шаклларини жонсиз табиатдан бошлаб муфассалроқ кўриб чиқамиз, зеро у ҳозирги замон фани нуқтан назаридан жонли ва ижтимоий табиатнинг негизи ҳисобланади.

Табиат борлиги бирламчи (яъни инсон ва унинг фаолиятдан қатъи назар мавжуд бўлган нарсалар ва жараёнлар борлиги) ва иккиламчи (ёки одамлар томонидан яратилган нарсалар ва жараёнлар борлиги) табиат борлигига бўлинади. Бирламчи табиат нотирик табиат нарсалари ва жараёнларининг борлиги – бутун табиий ва сунъий дунё, шунингдек табиатнинг барча ҳолатлари ва ҳодисалари (юлдузлар, сайёралар, ер, сув, ҳаво, бинолар, машиналар, акс садо, камалак, кўзгудаги акс ва ш.к.)дир.

Бирламчи табиат борлиги икки даражани ўз ичига олади. Бирламчи даража жонли руҳсиз жисмлардан, яъни кўпайиш қобилиятига

¹ Новая эра пригласает // Свет 1977 №1 – 3-6

эга бўлган, атроф муҳит билан моддалар ва энергия алмашинувини амалга оширадиган, лекин онгга эга бўлмаган барча нарсалар, яъни сайёрамиз ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсини ўз ичига олган бутун биосферадан иборат.

Табиат тушунчасининг кенг маъноси борлиқни, бутун дунёни барча ранг-баранг шакллари билан жамулжам ҳолда акс эттиради. Бу маънода «табиат» атамаси борлиққа нисбатан татбиқ этилади ва «материя» категориясидан ҳам кенгроқ фалсафий категория сифатида амал қилади, зеро у моддий ва маънавий асосларнинг бирлигидан иборат муайян яхлитлик сифатидаги инсониятни ҳам ўз ичига олган Коинотнинг бутун моддий-энергетик ва ахборот дунёсини камраб олади. Аини шу маънода «табиат» тушунчаси фалсафанинг борлиқ муаммолари ўрганиладиган соҳаси, яъни онтологияда кенг қўлланилади. Мазкур атама кўрсатилган маънода фалсафада кўпроқ XIX асргача ишлатилган.

Табиат тушунчасининг тор маъноси XIX асрда ҳаётнинг пайдо бўлиши ва Ердаги эволюция жараёнлари муаммоларини тушунишга нисбатан янгича ёндашувлар юзага келиши, шунингдек Инсон дунёда ўз ўрнини англаб етиши билан шакллана бошлади. Шу маънода «табиат» атамаси муайян ҳажмгача торайиб, объектив борлиқнинг биосфера (Ж.Ламарк 1802 йилда биосфера атамасини муомалага киритган), яъни «ҳаёт соҳаси» деб номлаган қисминигина англата бошлади. Биосфера жонсиз табиатнинг аввалги ривожланиши маҳсули бўлиб, Ернинг ҳаёт кечаётган нозик қатламини ташкил этади. У атмосфера, гидросфера ва литосферанинг юқори қисмини камраб олади.

Биосферада инсон алоҳида ўрин эгаллайди. У жонли табиатнинг табиий қисми бўлсада, вақт ўтиши билан унга қаршилиқ кўрсатувчи фаол асосга айланди. Бу далилни у экология муаммоларига қараб англай бошлади. Мазкур муаммолар кескинлашгани сари инсон ўзининг ўзгарган ҳолати ҳақида янада теранроқ мулоҳаза юритиб, табиат ва жамиятнинг ўзаро алоқаси масаласини илмий, фалсафий ва амалий нуқтан назардан ечишга ҳаракат қила бошлади.

Шу маънода, табиат инсонни қуршаган муҳитни, яъни борлиқнинг биосферадан биологик тур сифатида ўрин олган инсоннинг мавжудлик шароитлари мажмуи сифатида амал қиладиган қисмини англата бошлади.

Табиатни ўрганишга нисбатан одатдаги ёндашувлар «биосфера ва инсон» мураккаб тизимининг таҳлили ва уни фалсафий англаб етиш ҳисобига сезиларли даражада кенгайди, «табиат» атамаси янги-ча, янада теранроқ мазмун касб этди. Бу аввало жамиятнинг атроф

муҳит билан ўзаро муносабатлари, хусусан иқтисодиёт, ижтимоий ҳаёт соҳасидаги фаол фундаментал тадқиқотлар маҳсули бўлди. Шу сабабли «табиат» атамасининг мазкур маъноси ижтимоий фалсафада айниқса кўп ишлатилади ва одамлар яшайдиган табиий муҳитни ҳам, инсон қўллари билан яратилган (ўзгартирилган) сунъий муҳитни ҳам қамраб олади. Бошқача айтганда, айти ҳолда ўзаро боғлиқлик ва бирликда инсон яшайдиган маконни ташкил этадиган «бирламчи» ва «иккиламчи» табиат назарда тутилади.

«Табиат» тушунчасининг махсус талқинида эътибор муҳокама предметининг илдишлари, фундаментал асосларини ёритишга қаратилади. Мазкур контекстда, масалан, инсон, у ёки бу ижтимоий ҳодиса, элементар зарра ёки шарсимон чاقмоқнинг табиати қандай, деган савол мутлақо ўринли янграйди. Фалсафада кўпинча у ёки бу предмет, жисм, мавжудот ва шу кабиларнинг моҳияти, асосий мазмунини аниқлаш зарурияти пайдо бўлади. Фанда ҳам баъзан муайян ҳодиса, воқеанинг хусусияти ва юз бериш сабабларини аниқлаш талаб этилади. Айти ҳолда мазкур объект ёки ҳодисанинг табиати ҳақида шу маънода сўз юритиладики, унинг моҳияти, шунингдек қолган объектив борлиқ - сўзнинг кенг маъносидаги табиат билан алоқаси аниқланади.

«Табиат» тушунчасининг юқорида зикр этилган учала маъноси ҳам ҳозирги фалсафий ва илмий адабиётларда кенг қўлланилади, аммо унинг иккинчи биосфера, атроф муҳит билан тенглаштириладиган маъноси сўнгги вақтда экология муаммоларига эътибор сезиларли даражада кучайгани муносабати билан айниқса кенг тарқалди. Айти шу сабабли ҳозирги вақтда «экология», «атроф муҳит» каби тушунчалар ҳам фаол ишлатилмоқдаки, бу ҳақда куйида батафсилроқ сўз юритамиз. Хуллас, *табиатни фалсафий тушунишга бағишланган мазкур бўлимда биз «табиат» категориясидан асосан унинг иккинчи, тор маъносидан фойдаланамиз, чунки у кенг маънода онтологияда ёритиб берилган.*

XX асрда табиатга муносабат ўзгарди. Бир томондан, миқдор ва сифат ўзгаришларининг ўзаро алоқадорлиги конуни амал қилиб, инсон фаолиятининг асрлар мобайнида йиғилиб келган салбий оқибатлари жамулжам ҳолда янгича сифат касб этди. Бу илгарни яшовчанлик қобилиятига эга бўлган кўпгина ҳудудлар яйдоқ саҳрога айланишида, атмосфера, сув ҳавзалари ва шу кабиларнинг ҳалокатга элтидиган тарзда ифлосланишида намоён бўлди. Хусусан, ҳозирги вақтда бутун қуруқлик юзасининг 40% дан кўпрогини саҳролар эгаллаган. Стратосферанинг озон пардасидаги тешиқлар, оқова сувлар ташлана-

диган «ариклар»га айланиб қолган кичик ва катта дарёлар ҳам бир лаҳзада пайдо бўлгани йўқ. Айни вақтда, сайёра тобора кўпайиб бораётган одамларга ҳаддан ташқари тор, «кичкина» бўлиб қолди. Бугунги кунда қуруқлик, сув ёки фазонинг инсон таъсиридан холи бўлган биронта ҳам қисми қолгани йўқ. Табиатга салбий антропоген таъсир даражаси ортида табиий муҳит таназулли орқага қайтариб бўлмайдиган хусусият касб этадиган чегарага етмоқда. Бундай ҳолат экологик танглик сифатида тавсифланади. Унинг моҳияти шундан иборатки, табиий тизимлар ҳаддан ташқари зўриқиши, атроф муҳит (сув, ҳаво, тупроқ) ифлосланишининг муайян меъёрлари мисли кўрилмаган даражада бузилиши натижасида табиий жараёнларда мувозанатнинг бузилиши юз беради. Пировардида экологик тизимлар доирасида ўзаро алоқалар ва «жамият-табиат» тизимининг кўпгина параметрлари издан чиқади.

Табиат антропоген зўриқишларни фақат маълум меъёр даражасида бартараф этишга қодир эканлигини одамлар сўнгги вақтдагина англай бошладилар. Бу меъёрнинг бузилиши биосферада кўпинча орқага қайтариб бўлмайдиган сифат ўзгаришлари юз беришига сабаб бўлади. Шамол кўтарган ёки вулқонлар итқитган чанг, ўрмон ёнғинларидан ёки ер юзасига нефтнинг табиий чиқишидан ҳосил бўлган тутун тарзидаги табиий ифлосланишни табиат ўзи осонгина бартараф этади. Аммо инсон атроф муҳитга унинг бундай таъсирларга қаршилиқ кўрсатиш табиий имкониятларидан бир неча барабар ортик бўлган кўшимча зўриқишларни яратди. У ер юзаси, атмосфера ва сув ҳавзаларига табиий чиқиндилар таркибидагидан кўпроқ миқдорда кимёвий элементларни тобора ўсиб бораётган суръатларда ташламоқда; шунингдек, уларга табиат инсон ёрдамисиз абсорбация қилиш (утиллаштириш)га қодир бўлмаган пластмасса, керамика, шиша каби кўп сонли сунъий материалларни кўшимча қилмоқда. Бунинг оқибатида кимёвий моддалар билан заҳарланган дала-лар ва сув ҳавзалари, экологик жиҳатдан тоза деб айтиш мушкул бўлган озик-овқат маҳсулотлари, шаҳарлардаги тутун, курум, кул зарралари, чанг, ёнилғи буғи кабилар аралашмасидан иборат заҳарланган ҳаво, ахлат, ишлаб чиқариш чиқиндилари ва шу кабилардан кўтарилган тоғлар инсон борлигининг доимий ҳамроҳларига айланди.

XX асрнинг 60 йилларида совет тузумининг Марказий Осиёда пахта мустақиллигига эришиш учун пахта яккахокимлигига интилиши Орол денгизининг қуришига бу эса экотизимнинг бузилишига, Орол бўйи ҳудудларида турли касалликларнинг пайдо бўлиши, экин майдонларининг вайрон бўлишига олиб келди. Орол денгизининг

қуриши – инсоният тарихидаги энг йирик экологик ва гуманитар фалокатлардан бири деб тан олинди. Дарҳақиқат, "Қирқ йил мобайнида Орол денгизи акваторияси 7 баравар қисқарди, сув ҳажми 13 марта камайди, унинг минераллашуви эса ўнлаб баравар ошиб, денгизни тирик организмларнинг яшаши учун яроқсиз аҳволга келтирди. Натижада барча ҳайвонот ва набобот олами таназзулга учради. Бугун Оролбўйида нафақат экологик, балки дунё миқёсида оғир оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган мураккаб ижтимоий-иқтисодий ва демографик муаммолар пайдо бўлди. Дарҳақиқат, беш млн гектар Орол денгизининг қуриган ҳудудида 10 млн тонна қум 100лаб километрларга тарқалиб, экологик ҳолатни бузмоқда. Шу боис, Орол бўйида яшил зоналар, маҳаллий кичик сув ҳавзалари ташкил қилинмоқда. Сунъий ҳовузларда балиқ турлари етиштирилмоқда.

XX асрнинг 70 йилларида Тожикистон ҳудудида ишга туширилган аллюмин заводи тутунининг атмосферани ифлослантириши Сурхондарё вилояти ҳудудларида экологик муаммоларини юзага келтирмоқда.

Инсон жамиятнинг табиат билан муносабатларида юз берган бу шиддатли ўзгаришлар моҳиятини тушунишга ҳаракат қилар экан, аввалгидек, юз бераётган жараёнларни илмий ва фалсафий таҳлил қилиб, ўз тафакқурига мурожаат этмоқда. Шу боис бутун дунё, хусусан Марказий Осиё давлатларининг табиий муҳитни муҳофаза қилиш учун иқтисодий ва фан техника соҳасидаги ҳамкорлиги турли йўналишларда олиб борилмоқда. Жумладан, Орол денгизини қутқариш халқаро жамғармаси (МФСА) ташкил этилди ва унинг режали фаолияти йўлга қўйилди.

Шунингдек, Ўзбекистонда табиатни муҳофаза қилиш давлат ташкилотлари: Ўзбекистон республикаси Табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитаси, республика эпидемиология санитария хизмати, Давлат ўрмончилик қўмитаси тасарруфидаги кўриқхоналар, Ўзгидрометеорология маркази қабилар фаолият кўрсатмоқда. Барча вилоятлар, туман ҳокимиятларида табиатни муҳофаза қилиш бўлимлари ташкил қилинган. Улар ишлаб чиқариш корхоналарини экологик пастпортлаштириш, ишлаб чиқаришнинг табиатга технологик таъсирини назорат қилиш каби вазифаларни бажармоқда.

Ўзбекистонда экологик вазиятнинг ҳозирги ҳолатини ўрганиш ва истиқболни режалаштириш бўйича Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг етакчи олимлари, мутахассисларни томонидан илмий тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. 2008 йилда жамоатчилик ташаббуси билан ташкил қилинган "Экологик ҳаракат", кейин-

чаллик эса Экологик партиянинг фаолияти, кескинлашиб бораётган экологик инкирозларни бартараф этиш, инсон саломатлигини сақлаш ва мустаҳкамлаш, илмий техника инкилобининг антиэкологик оқибатлари олдини олиш, бозор муносабатларига ўтиш давридаги иқтисодий танглик вазиятида Ўзбекистон аҳолисини ижтимоий муҳофазалашга йўналтирилган давлат дастурининг амалиётга тадбиғида фаол иштирок қилмоқда. Табиий муҳит ифлосланишининг ижтимоий-иқтисодий, оқибатлари, уларни бартараф этишнинг амалий жиҳатлари Б.Алиханов С.Сангинов, назарий асослари С.Мамашокиров, Э.Хошимова, А.Хукумов кабилар томонидан ўрганилмоқда. Хусусан, С.Мамашокиров ва Э.Усмонов “Табиат бойликлари инсоният қадриятларининг моддий асоси сифатида, келажак авлодлар учун сақланиб қолинмоғи керак. Чунки кейинги авлодларнинг экологик фаоллиги ва масъулияти бизнинг шу ижтимоий ходисаларни қай даражада ташкил қилганимизга, ўзлаштирганимизга боғлиқ”¹ деб таъкидлайдилар.

Табиат борлиги географик муҳит тушунчасида конкретлашади. Табиий муҳит айрим кишилар ҳаётига таъсир кўрсатиши одатда кўпгина аниқ-равшан сабабларга кўра жиддий шубҳа уйғотмайди. Шунга қарамай, ижтимоий-тарихий жараён ёки моддий ишлаб чиқаришнинг ривожланиши тўғрисида сўз юритилган ҳолда улар табиий шароитга боғлиқ бўладими, агар боғлиқ бўлса, бу нимада акс этади, деган савол туғилади. Шу муносабат билан «географик муҳит» тушунчасининг таҳлили муҳим аҳамият касб этади. Бу тушунча фан ва фалсафада мазкур мавзунини муҳокама қилиш чоғида унга маъно жиҳатидан яқин бўлган «табиат», «табиий муҳит», «атроф борлик» каби атамалар билан бир қаторда фаол қўлланилади, аммо ўз мазмунида уларга боғланмайди.

Географик муҳит – бу Ер табиатининг инсон фаолияти доирасига жалб қилинган, жамият мавжудлиги ва ривожланишининг зарурий омили ҳисобланадиган қисмидир. Айни ҳолда турли параметрлар: ҳудуд, иқлим, ресурслар, ландшафт, жой рельефи ва шу кабиларнинг ижтимоий ривожланиш суръатлари ва хусусиятига таъсири тўғрисида сўз юритилади.

Географик муҳит параметрлари меҳнат ва моддий неъматлар ишлаб чиқариш жараёнида одамлар табиатнинг турли элементларидан фойдаланиши ва ўз иқтисодий фаолияти доираси кенгайгани сари мазкур элементларнинг муомалага янада фаолроқ жалб қилишидир.

¹ Мамашокиров С., Усмонов Э. Барқарор тараққиётнинг экологик хавфсизлик масалалари -Т. Мазнавият, 2009 -Б 112

Пировардда инсон ва табиат бевосита ўзаро алоқада киришаётган соҳа ўзгариши ва кенгрок тус олиши, яъни географик муҳит ботирасининг кенгайиши географик муҳит параметрларидир. Масалан, ибтидоий одамлар тирикчилик қилиш учун асосан табиий ҳаёт манбалари ўсимликлар ва ҳайвонлардан, меҳнат қуроллари ясаш учун эса кўл остида мавжуд воситалар – тош ва ёғочдан фойдаланганлар. Иқтисодий ривожланишнинг охириги босқичларида фойдали казилмалар ва энергетик ресурсларнинг роли ортиб борди, уларни казиб чиқариш инсон фаоллиги географиясини сезиларли даражада кенгайтирди.

Шу билан бир қаторда инсон меҳнати географик омиллар таъсирида тинимсиз мураккаблашиб борди. Хусусан, инсон ўз амалий фаолиятида нафақат қулай табиий шароитларга, балки ишлаш учун унча яроқли бўлмаган муҳитга ҳам дуч келади. Масалан, мўътадил иқлим, серҳосил тупроқ, етарли намлик ва шу қабилар нисбатан кам меҳнат сарфлаб яхши ҳосил олиш имконини беради, табиий ресурслар ўтиш осон бўлган жойда ва ер юзасига яқинроқда жойлашганлиги эса уларни казиб олишни осонлаштиради ва пировард маҳсулот таннархини пасайтиради.

Аммо Ер юзиде бундай қулай жойлар унча кўп бўлмагани учун, сайёрамизнинг тинимсиз кўпайиб бораётган аҳолиси вақти келиб ноқулай ва ўтиш қийин бўлган ерда жойлашган ҳудудларни ҳам ўзлаштиришга мажбур бўлди. Қишлоқ хўжалигини юритиш, йўллар, бошқа муҳандислик қурилмалари ва иншоотлар қуришни қийинлаштирадиган совуқ иқлим шароити, тоғли ёки ботқоқли жой одамларнинг ишлаб чиқариш фаолиятида уларнинг жисмоний, энергетик ва бошқа харажатларини сезиларли даражада кўпайтиради. Ўз-ўзидан равшанки, одамларнинг иқтисодий фаолияти географик муҳитнинг ўзгаришига сабаб бўлади, бунинг натижасида ландшафтлар, тупроқ қатлами, ҳаво, сув ва шу қабиларнинг кимёвий таркиби ўзгаради. Табиат ва жамиятнинг бундай муносабатларига ҳозирги Африка мисол бўлиши мумкин. Бу ерда охириги юз йилликнинг ўзиде ўрмонлар майдони икки барабар камайди ва ҳозирги вақтда улкан китъа ҳудудининг тўртдан бир қисминигина ташкил этади. Пировард натижада Африка китъасида саҳроларнинг чўлларга, чўлларнинг – саванналарга, саванналарнинг – тропик ўрмонларга ҳужуми тобора кенгрок тус олиб бормоқда.

Марказий Осиё ҳудудида ҳам Орол денгизининг қуриб бориши натижасида иқлим ва табиий муҳит кескин ўзгарди. Бу экин майдонларининг камайишига, шўр тупроқнинг кўпайишига олиб келди. Кескин экологик вазият кўпгина дарёлар оқимининг (Амударё, Сир-

дарё, Зарафшон) сезиларли даражада ўзгариши, тупрок эрозиясининг кучайиши ва ҳосилдорликнинг пасайиши билан ҳам тавсифланади.

Аммо инсоннинг табиатга таъсиридан ташқари, географик муҳитда доим табиий омиллар билан белгиланадиган ўзгаришлар ҳам юз берган. Ернинг бутун геологик тарихи шундан далолат берадики, унда буюк муз босиши ва ҳалокатли тарзда вулқонлар отилиши юз берган, вақти-вақти билан курукликнинг кўтарилиши ва пасайиши, zilзилалар, тошқинлар ва бошқа табиий офатларнинг юз бериши, Ер қиёфаси ва одамларнинг яшаш шароитини сезиларли даражада ўзгартирган. Хусусан, Платон ўзининг «Тимей» ва «Критий» асарларида ҳикоя қилган Атлантида ҳалокати тарихи ҳанузгача аксарият тадқиқотчиларни қизиқтиради. Бу афсонага биноан Атлантида катта, ҳосилдор ва кўп аҳоли яшайдиган орол бўлган ва қадим замонларда zilзила оқибатида Атлантика океани тубига чўкиб кетган. Афсоналар билан бир қаторда аниқланган далиллар ҳам мавжуд. Масалан, Голландиянинг тарихий ривожланиши асосан денгиз қирғок чизигининг табиий ўзгариши билан белгиланади. Шунингдек, Хуанхэ дарёсининг ўзанида юз берган ўзгаришлар Хитой тарихига маълум даражада таъсир кўрсатгани ҳам маълум.

Инсон борлиги табиатнинг бир қисми сифатида жисмоний мавжудлик ва слоҳида инсон борлигига бўлинади. Инсон табиатнинг бир қисми ҳисобланади ва шу маънода унинг қонунларига бўйсунди. Тананинг мавжудлиги инсон ўлимга маҳкум эканлигини белгилайди. Инсон борлик ва йўқлик диалектикаси билан боғланади, барча табиат жисмлари каби вужудга келиш, шаклланиш ва ҳалок бўлиш ҳолатларидан ўтади. Барча табиат жисмлари каби, инсон танасига ҳам модда ва энергиянинг сақланиш қонунлари ўз таъсирини кўрсатади, яъни унинг таркибий қисмлари табиатнинг бошқа ҳолатларига ўтади. Инсон танаси мавжуд бўлиши учун уни мутгасил қувватлаш (овқатланиш, совуқдан ва бошқа хавф-хатарлардан сақлаш) талаб этилади. Фикрлаш учун инсон танасининг тириклигини таъминлаш зарур. Бундан ҳаётни сақлаш, инсоннинг ўз-ўзини сақлаши ва инсониятнинг яшовчанлигини таъминлаш зарурияти келиб чиқади, бу озик-овқат маҳсулотлари, кийим-кечак, турар жой, соф атроф муҳитга эга бўлиш эҳтиёжида ўз ифодасини топади;

Маънавий борлиқ субъектив индивидуаллашган ва объектив (ноиндивидуал) маънавий борлиқ сифатида мавжуд. Индивидуаллашган маънавий борлиқ - бу инсоннинг ички дунёси, у онглилик ва онгсизликни камраб олади. Бундай ёндашувга кўра, рух – индивидуал онг билан айний тушунча, тор маънода эса у тафаккурдир. Онг – ин-

сон бош миясининг дунё борлигини изчил акс этгириш, уни образлар ва тушунчаларга айлантириш қобилияти. У таассуротлар, сезгилар, кечинмалар, фикрлар, шунингдек ғоялар, эътиқодлар, кадриятлар, мўлжаллар, андозаларнинг кўринмас жараёни сифатида мавжуд. Оиг тез оқадиган ва бир хил бўлмаган орқага қайтмайди хусусиятга эга. Шаклан бу жараён тартибсиз, лекин шу билан бир вақтда унда муайян тартиб, барқарорлик, структура, муайян даражада интизом ва прода мавжуд.

Инсон онги айни вақтда унинг ўз-ўзини англаши, яъни ўз тана-си, фикрлари ва туйғуларини, ўзининг бошқа одамларга бўлган муносабатини ва ўзининг жамиятдаги ўрнини англаб этиши, яъни ўзини ўзи билишдир. Ўзликни англаш – бу онгимизнинг ўзига хос асосидир.

Индивидуал онг ўзининг ўлимга маҳкумлиги билан тавсифланади, лекин унинг айрим қисмлари ноиндивидуал маънавий шаклшамойил касб этади, шунингдек бошқа кишилар мулкига айланади. Хатти-ҳаракатларда инсон онгининг фрагментлари моддийлашади, уларга қараб одамларнинг ниятлари, мўлжаллари, максаллари, ғоялари ҳақида хулоса чиқарилади. Ноиндивидуал маънавий борлиқнинг ўзига хос хусусияти шундаки, унинг элементлари сакланади, такомиллашади ва ижтимоий макон ва вақтда эркин ҳаракатланади.

Ижтимоий борлиқ инсоннинг жамиятдаги борлиги ва жамиятнинг борлигига бўлинади. Ҳар бир инсон бошқа одамлар билан муттасил алоқа қилади, турли ижтимоий гуруҳлар: оила, ишлаб чиқариш жамоаси, миллатнинг аъзоси ҳисобланади. У бошқа индивидлар билан яқин алоқа қилиб яшайди. Одамларнинг барча фаолияти мазкур социумга хос бўлган ижтимоий муносабатлар, чунончи: сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий, ахлоқий ва бошқа муносабатлар доирасида амалга оширилади.

Виртуал борлиқ (лотинча Virtualis – мумкин бўлган) инсон реал борлиқда ҳаракат қилаётгани иллюзиясини компьютерда яратилиш имконини берувчи интерфаол технология. Унинг замирида Биринчи марта XX аср 60-йилларининг ўрталарида пайдо бўлган компьютерлар ёрдамида дунёлар моделини яратилиш мумкин, деган ғоя ётади. Виртуал борлиқ – инсон борлигининг ўзига хос шакли ва одамлар маънавий алоқасининг алоҳида маданий ифодасидир.

«Виртуал борлиқ» атамаси 1970 йилларнинг охирида Массачусет технология институтида Жерон Ленъер томонидан ўйлаб топилган. У 1984 йилда дунёда биринчи виртуал борлиқ фирмасини ташкил этди. Бу атама компьютерда яратиладиган муҳитда инсоннинг

мавжудлиги ғоясини ифода этади, америкалик кинематографчилар томонидан муомалага киритилган.

Бунда объектив борликни табиий сезги органлари ёрдамида идрок этиш ўрнини махсус интерфейс, компьютер графикаси ва овоз воситасида сунъий яратилган компьютер ахбороти эгаллайди. Виртуал борлик амалда йўқ нарса, уни қўл билан тутиш, унинг таъми ва ҳидини ҳис қилиш мумкин эмас. Шунга қарамай, у мавжуд ва инсон бу хаёлий оламга кириб, уни нафақат кузатади ва бошдан кечиради, балки унга таъсир кўрсатиш имкониятига ҳам эга бўлади, ушбу оламда мустақил ҳаракат қилади, уни ўзгартира олади.

Аммо виртуал борлик реал физик борликдек лаззат бахш эта олмайди, чунки бу борлик таъсирида вужудга келувчи ҳис-туйғулар кўп жиҳатдан унинг ўзи билан эмас, балки уни биз қандай идрок этишимиз билан белгиланади. Биз виртуал денгизда чўмилишимиз мумкин, аммо бунда пайдо бўлувчи ҳис-туйғуларимиз бу денгизни биз қандай идрок этишимизга боғлиқ бўлади. Виртуал тарвуз ҳақиқий тарвуздан ширин эмас, виртуал қази ҳақиқий қази ўрнини боса олмайди ва ҳ.к.

Виртуал борликни одамлар яратади. Шу боис, виртуал борликда мавжуд барча нарсаларнинг манбаи инсон онгидир. Бинобарин, виртуал борлик онг, онг ости соҳаси ва фантазия чиғириғидан ўтувчи физик борликдан шаклланади. Виртуал борлик объектив тарзда, яъни инсон миясида эмас, балки компьютерда мавжуд бўлади. Айни вақтда, у инсон онгининг маҳсулидир. Инсон томонидан яратилганидан кейин у инсон онгидан қатъий назар яшашда давом этади, бу онгга ҳар хил таъсир кўрсатади, мазкур онгнинг мазмунига – билимлар, эмоциялар, кайфият ҳамда онгнинг бошқа унсурларига қараб, ҳар хил идрок этилади.

Бугунги кунда виртуал борлик инсон маданий фаолиятининг турли соҳаларида қўлланилмоқда. Виртуал борликдан энг аввало у вужудга келган соҳада, фанда – физикада суюқлик ва газлар динамикасини моделлаштиришда, кимёда кимёвий реакциялар моделини тузишда, геология ва география фанларида фойдаланилмоқда. Муҳандислик соҳасида, айниқса, хавfli шароитларда: очик космосда, денгиз ва океанларнинг чуқур жойларида, ядро муҳандислигида роботларни масофадан туриб бошқаришда виртуал борлик кенг қўлланилмоқда. Муҳандислик дизайнини автоматлаштириш жараёнида виртуал борлик технологияси айниқса қўл келмоқда. Компьютер дизайни ва унинг ажралмас ҳамроҳи – компьютер ишлаб чиқариши ракеталар ва самолётлар, автомобиллар катта бинолар

конструкцияларини синовдан ўтказишда ягона жараёнга бирлаштирилди. Виртуал борлиқ технологиясидан ҳарбийлар ҳам кенг фойдаланмоқдалар. Масалан, АҚШ армиясида ҳарбий хизматчиларда мерганлик кўникмаларини шакллантиришда имитаторлардан, жанг шароитида тез ва тўғри қарорлар қабул қилиш кўникмасини шакллантириш учун эса ҳарбий докторлардан фойдаланилади. Жуда қимматга тушадиган ва атроф муҳитга катта зарар етказадиган ҳарбий машқлар имитация қилинмоқда. Танк қисмларида танкдан ўқ узишни ҳамда танк жангида аскарлар ва офицерларнинг шахсий интижироқини имитация қилувчи ҳарбий ўйинлардан фойдаланилмоқда. Лойихалаштирилган, лекин ҳали ясалмаган қурол-аслаҳа турлари синовдан ўтказилмоқда. Ҳарбийлар олинган маълумотларни таҳлил қилиш ва уларга баҳо бериш учун ҳам компьютер имитациясидан фойдаланмоқдалар.

Таълим соҳасида машқ тренажёрларини яратишда виртуал борлиқ технологиясидан фойдаланилмоқда. Виртуал кутубхоналар ва музейлар ташкил этиш жараёни бошланди. Масалан, виртуал кутубхоналарда фойдаланувчи компьютер ёрдамида китоб жавонларининг визуал тасвири бўйлаб ҳаракатланиши, керакли адабиётларни топиши ва олиб кўздан кечириши, зарур ҳолда эса улардан нусха кўчириши мумкин.

Виртуал музей концепциясида музей фойдаланувчиларига коллекциядаги исталган экспонатни унинг табиий, уч ўлчовли кўринишида кўриш имконини беради. Аммо бу тасвирий ечиш қобилияти анча юқори бўлган дисплейларни тақозо этади.

Шундай қилиб, виртуал борлиқ назарий изланишлардан оммавий ахборот воситалари ва телекоммуникациялар ажралмас қисми бўлган ҳозирги замон маданиятининг таркибий қисмига айланди.

Энергия борлиқ шакли сифатида фаннинг фундаментал қонунаридан бири – энергиянинг сақланиши ва ўзгарishi қонунига таркибий қисмида намоён бўлади. Энергия моддий jismlarнига ўз ҳолатини ўзгартириш орқали муайян вазифани бажариш қобилияти бўлиб, у йўқ қилиб бўлмайдиган, ранг-баранг ўзгартирилган ҳодир субстанция, материя атрибутти сифатида талқин қилинади.

Сув, шамол ва ҳайвонларнинг мускул кучи энергия манбақдир. Қадимги одамлар елканли кайиқларни шамол энергияси ёрдамида ҳаракатга келтирганлар. Эволюция қонунари ҳамма нарса ва жараёнлар нафақат мускул кучи билан ёки физик энергия таъсирида, балки инсон мияси – тафаккур энергияси ёрдамида ҳам амалга оширилишини талаб қилади.

Энергия тушунчаси дастлаб Аристотель томонидан қўлланилган. Илмий ҳамжамиятда энергия ҳақидаги тасаввурлар механикада шаклланган ва бу атама фанда биринчи марта 1807 йилда қўлланилган. У билан бир вақтда «куч» атамасидан ҳам фойдаланилган. Г.Лейбниц энергия ҳодисасини «жонли куч» деб тавсифлаган. Г.Гельмгольц илмий муомалага киритган потенциал энергия ҳақидаги тасаввурни «кучланиш кучи» деб номлаган.

XIX-XX асрлар чегарасида физиканинг ривожланиши ҳаракатнинг янги турлари кашф этилишига олиб келди, лекин уларда айнан нима ҳаракатланиши номаълум бўлиб қолди. Айрим олимлар бу ҳолатдан фойдаланиб, материясиз ҳаракат мумкин эмаслигини исботлашга уриндилар. Электрон табиат ҳали яхши ўрганилмагани туфайли, электрон муайян «номоддий куч», моддий ташувчисиз соф ҳаракат, деб эълон қилинди.

Энергетизм - энергияни барча ҳодисаларнинг биринчи негизи деб билувчи фалсафий йўналишдир. *Энергетизмнинг асосий мақсади «материя» тушунчасини маълум энергиялар комплекси билан алмаштиришдан иборат.* Энергия деганда, аксарият ҳолларда моддий ҳаракат тушунилган. Материя моддага тенглаштирилган.

Материя ва ҳаракатни нафақат миқдор, балки сифат жиҳатидан ҳам йўқ қилиб бўлмаслигини тан олиш муҳимдир. Ҳаракатни сифат жиҳатидан йўқ қилиш мумкинлигини фараз этган ҳолда, унинг фақат миқдор жиҳатидан сақланишини тан олиш Оламнинг иссиқликдан ўлиши концепциясига олиб келган. Бу ғоя классик электродинамика асосчилари В.Томпсон ва Р.Клаузиус томонидан илгари сурилган. Ушбу назария замирида термодинамиканинг иккинчи асоси ёки энтропиянинг ўсиши қонунини бутун Оламга нисбатан татбиқ этишга уриниш ётади. *Энтропия – хаослашув ўлчови. Сади Карно 1829 йилда таърифлаган термодинамиканинг иккинчи қонуни берк тизим юз бериш эҳтимоли оз бўлган ҳолатдан ўзининг энг кўп эҳтимол тutilган ҳолатига интилишини кўрсатади.* Буни тушунишга кундалик ҳаётдан олинган қуйидаги мисол ёрдам бериши мумкин. Агар суви қайнаб турган чойнакни оловдан олсак, унинг қизиши давом этмайди, (юз бериш эҳтимоли оз бўлган ҳолат), балки совийди (энг кўп эҳтимол тutilган ҳолат). Аммо қонун берк тизимларга, яъни ўзини қуршаган муҳит билан энергия алмашмайдиган тизимларга мўлжалланган, бу эса улкан кучга эга абстракциядир, чунки дунёда аксарият тизимлар берк эмас. Термодинамиканинг иккинчи асоси берк тизим сифатида талқин қилинган Оламга нисбатан татбиқ этилганида, ҳисоб-китоблар барча энергетик жараёнлар бир

йўналишда юз бериши лозимлигини кўрсатади. Энергиянинг ўзгарishi жараёнларини тавсифловчи физик катталик сифатидан энергия ўсиб борди. Бошқача айтганда, хаос юзга келади. Энергиянинг барча турлари иссиқлик энергиясига айланади ва сўнгра макон бўлиб тарқалиб кетади. Олам соний бошлади. Мутлақ иссиқлик мувозанатининг юзга келиши Оламнинг иссиқликдан ўлишини англатади.

Бу қондаларнинг моҳияти ҳаракат шакллариининг сифат ранг-баранглиги йўқ бўлишига йўл қўйиб бўлмаслигини, яъни энергиянинг ранг-баранг турлари иссиқлик энергиясига айланиши мумкин эмаслигини кўрсатишдан иборат эди. Аслида Оламнинг иссиқликдан ўлиши концепцияси табиий илмий нуқтан назардан ҳам асоссиз эди. Термодинамиканинг иккинчи асосини бутун Оламга исбатан татбиқ этиш имконияти унинг тузилишини эркин фараз қилишни, хусусан, уни берк деб тасаввур қилишни назарда тутди. Лекин Олам берк тизим эмас, у зарралар ва элементларнинг чексиз миқдоридан ташкил топган, шу боис мутлақ термодинамик мувозанат ҳолати унга мос келмайди.

Энергия турларининг ҳозирги типологияси унинг моддий ташувчилар – механик, иссиқлик, кимёвий ташувчиларни ҳисобга олган ҳолда, ва уларнинг ўзаро таъсирлари тури – электромагнит ёки гравитацион ўзаро таъсирга кўра тузилади. Механик энергия кинетик (ҳаракатланувчи жисмлар тезлигига боғлиқ) ва потенциал (жисмлар ҳолатига боғлиқ) энергияга бўлинади.

Термодинамикада эркин ва боғлиқ энергия фарқланади. Баъзан ташқи ва ички энергия тўғрисида сўз юритилади. Ташқи энергия деганда механик энергия, ички энергия деганда эса тўлиқ энергиянинг бутун қолдиги тушунилади.

Рухий энергия инсон танасининг барча хужайра ва аъзоларига сингиб, у ерда муайян тартиб, гармония ёки дисгармония ўрнатади, деган таълимотга асосланади. Бунда инсон толиқиш ҳис этиб, ҳаттоки депрессия ҳолатига ҳам тушади. Инсоннинг руҳланиши, ҳаттоки, гўзаллиги ҳам рухий энергия билан боғланади. Герман Гессе «Шаркка саёҳат» асарида агар одам аҳамиятсиз ишлар билан узоқ вақт шуғулланса, бу уни қўзғатиши ва унга куч беришини қайд этган. Бинобарин, аҳамиятсиз ишлар билан шуғулланганда ҳаёт энергияси тикланади. Фанда баъзилар буни релаксиялаш қонуни деб номлаганлар.

Аммо рухий энергия соҳаси ҳозиргача фанда яхши ўрганилмаган. Рухий энергия дунё ва ҳаётнинг барча ҳолатларидан таъсирланади ёки тебранади.

Эзотерика анъанасида руҳий энергиянинг у маконда қатлам ҳосил қилиши, инсонни қуршаган ҳамма нарсаларга ўтириб, чўкинди ҳосил қилишига эътибор қаратилади. Инсон нафақат космик энергияни тўпловчи, балки унинг кучли тарқатувчиси ҳамдир. Шу боис руҳий энергия ташувчиси – инсон қандай бўлса, унинг нарсалари ҳам шундай бўлади. Руҳий энергия қатламларининг сақланиш ёши муаммоли ҳисобланади. Уни асрлар ҳам, масофа ҳам йўқ қила олмайди, у минг йилликлар оша яшайди. Ривоятларга қараганда, атлантлар, мисрликлар, халдейлар руҳий энергиянинг мазкур хоссасидан фойдаланишган. Улар муайян сифатли нарсаларга руҳий энергияни қават-қават қилиб тўплаганлар, бу энергия бошқаларга керакли даражада таъсир кўрсатиши лозим бўлган. Бундай нарсалар халқ тилида дам солинган нарсалар деб аталган, уларда энергия қатламлари тўпланиши жараёнида муайян дуо ўқилган.

Бугунги кунда фикр ва тасаввур энергияси ҳам тан олинмоқда. «Нозик даража»даги ранг-баранг энергия ҳодисаларининг амал қилиш механизмларини тушунтиришга уринишлар, асосан, эзотерикага оид адабиётларда учрайди. Руҳ ва материя, ҳаёт ва ўлим, яхшилик ва ёмонлик каби мутлақо қарама-қарши соҳалар (олий зиддиятлар)га дуч келинганида, уларни нейтраллаштириш, яъни учинчи боғловчи нарса-ни яратиш имконияти назарда тутилади. Шу тариқа «энергия» тушунчаси қадимги герметизм таълимотида руҳ – материя зиддиятида ўртадаги боғловчи сифатида намоён бўлади. Шу асосда бутун оралиқдаги нарсалар астрал, биринчи ва учинчиси эса ментал ва физик деб аталади. Шундай қилиб, энергияни ўрганиш астраллик ҳолатини ўрганиш ва билиш демакдир.

Маънавий ривожланиш ички маънавият, инсон маънавиятини билиш, англаш ва намоён этишни англатади. Руҳий энергияни синовчи сабр-тоқатли ва эзгу ниятли бўлиши керак. У шикоят қилиши ва тушкунликка тушиши мумкин эмас.

Эзотерика намояндалари руҳий энергия ўта нозик бўлгани учун у билан ўта нозик даражада муомала қилиш лозимлигини таъкидлайди. Олий энергия билан муомала қилиш анча жиддий муаммодир. Руҳий энергия кучи олов кудрати билан баробар эканлигини унутмаслик керак. Биринчидан, бундай кудратли энергияни асраш лозим. Иккинчидан, ўз тафаккурини нафақат ҳаракатга келтириш, балки ҳаракатдан тийиш учун ҳам бошқара олиш зарур. Учунчидан, оқилона сарфланган руҳий энергия ўрни дарҳол тўлдирилишини эътиборга олиш лозим.

Субстанция ва субстрат тушунчаси

Субстанция (лот. *substantia* – моҳият, биринчи асос), нарсаларнинг ягона асосга эгаллиги, уларнинг келиб чиқиши билан белгиланган умумий ва узвий хоссалари эса – атрибутлар (лот. *attributum* – хос бўлган, қўшиб олинган) деган ғояга асосланади. Демак субстанция барча нарсаларнинг муайян умумий бирламчи асосидир. Турли нарсалар ва ходисалар вужудга келиши ва йўқ бўлиши мумкин бўлса, субстанцияни яратиш ҳам, йўқ қилиш ҳам мумкин эмас, у фақат ўз борлигининг шаклини ўзгартиради, бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтади. Субстанция – ўз-ўзини сабаби ва барча ўзгаришлар асоси, борликнинг энг фундаментал ва барқарор катлами.

Бирон-бир объектнинг борлиги деганда субстанциал борлик, яъни объектнинг субстанциядан вужудга келиши билан белгиланган борлик тушунилса, бу объектни мавжуд деб ҳисоблаш орқали биз унда муайян атрибутларнинг мавжудлигини тахмин қиламиз (ҳолбуки «соф борлик»дан бундай борликнинг табиати ҳақида бирон-бир тахмин келиб чикмайди). Масалага бундай ёндашилганда борлик нима, деган савол субстанция нима, унинг атрибутлари қандай, деган саволга айланади. Фалсафа тарихида бу масала ечимининг турли вариантларини акс эттирувчи онтологик концепциялар тақлиф қилинган.

Материалистик онтология борликнинг асоси моддий нарсалар деган таълимот бўлиб, уни антик файласуфлар яратган. Қадимги юнон файласуфлари Фалес бутун борликнинг биринчи асоси сув, Анаксимен – ҳаво, Гераклит – олов деб эътироф этган. Қадимги таълимотлар орасида Анаксимандр онтологияси алоҳида ўрин эгаллайди. Унинг фикрича биринчи асос чексиз ва сифат жиҳатидан но-муайян бўлиши керак, чунки унда нарсаларнинг барча конкрет сифатлари (иссик ва совуқ, намлик ва қуруқлик, аччиқ ва ширин ва ҳ.к.) аралаш бўлиши лозим. Атомлар, эфир, модда – буларнинг барчаси материяни барча нарсаларнинг субстанцияси сифатида тушунишнинг турли вариантларидир. У материалистик монизм ҳам деб номланади.

Идеалистик онтология субстанциал борликни «нарсалар дунёси» замирида ётувчи «ғоялар дунёси» сифатида тасаввур қилади (бу ғоя Платон фалсафасида ривожлантирилган).

Дуалистик онтологик концепцияларда икки хил борлик ва тегишли равишда икки субстанция фаркланади (Декарт). Лейбниц онтологияси кўп сонли субстанциал шакллар (монадалар)нинг мавжудлигини назарда тутади.

Дин онтологиясида Худонинг субстанциал борлиги тасдиқланади. *Экзистенциализм онтологиясида* субстанция ғояси инсонга

бевосита берилган борлиқ - экзистенция категорияси билан боғлиқ. Бунда умид, кўркув, ғамхўрлик, виждон ва шу кабилар борлиқнинг атрибутлари («экзистенциаллари») ҳисобланади.

Эмпиризм субстанцияни тажрибадан келтириб чиқариш мумкин эмас, деб ҳисоблайди. Беркли бизнинг сезгиларимиз руҳимиздан ташқарида «идрок этилмаган нарсалар» мавжудлигидан далолат бериши мумкин эмас, деб, *моддий* субстанцияни рад этган. Юм Берклининг айтиши шу фикрини *маънавий* субстанцияга нисбатан ҳам татбиқ этган. Унинг фикрича, субстанциянинг умумий (моддий субстанция ҳам, маънавий субстанция ҳам) ғояси хаёлот маҳсулидан бошқа нарса эмас. Биз айрим нарсаларни идрок этамиз, лекин ҳеч қачон уларнинг ўртасидаги сабабий алоқани идрок этмаймиз. Субстанция шундай бир номки, унинг остида биз ўзаро боғланмаган рўёларни бирлаштирамиз. Д.Юм субстанцияни умуман борлиқ тушунчасига татбиқ этади. Юм, «Бизнинг сезгиларимиздан ташқарида бирон-бир нарса мавжуд ёки мавжуд эмаслигини сўраш бефойдадир. Биз ташки дунё мавжуд, яъни бизга боғлиқ бўлмаган ва узлуксиз борлиққа эга эканлигига ишонишимиз мумкин, лекин у мавжуд эканлигини исботлай олмаймиз. Мавжуд бўлган нарса мавжуд бўлмаслиги ҳам мумкин. Бутун мавжудликнинг мавжуд эмаслиги унинг мавжудлиги каби аниқ ва равшан ғоядир»¹, деб ёзади. Аммо Беркли ва Юм моҳият эътибори билан шундай бир онтологик концепцияни ривожлантирганки, унда субстанция ролини унинг «суррогати» - субъектда туғилган сезгилар оқими ўйнайди.

Субстанция ҳамма нарсани ўз ичига олувчи ва ўзи учун бошқа ҳеч қандай асос ёки шартни назарда тутмайдиган биринчи сабаб экан, у ўзига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд ҳар қандай нарсанинг мавжуд бўлиши имкониятини истисно этади. У хоҳ Худо, хоҳ ғоя, ўзлик, рух ёки экзистенция бўлсин – субстанция ягонадир! «Субстанция» тушунчаси кўпликда қўлланилиши мумкин эмас. Унинг кўплиги ғояси мазкур тушунчанинг таърифига зиддир, чунки мазкур мақомга даъвогар икки ёки бир неча нарса мавжуд бўлган тақдирда, уларнинг биронтаси ҳам субстанция ҳисобланмайди. Субстанциялилик парадокси ана шундан иборат.

Субстанциянинг ўз-ўзидан амалга ошиши ҳодисаларнинг умумий, узвий хоссалари – атрибутларда ва нарсаларнинг муайян, алоҳида хоссалари – модусларда содир бўлади.

¹ Юм Д Сочинения В 2 т Т 1. – Москва 1965. – С 167-168

Субстанция табиатини тушунишга нисбатан анча кенг тарқатган икки ёндашув – материалистик ва идеалистик монизмин қайд этини лозим.

Материалистик монизм дунё ягона ва узвий, у азаддан моддий ва дунёнинг бирлиги замирида айни шу моддийлик этади, деб ҳисоблайди. Бу концепцияларда рух, онг ва идеалликдан эмас, балки моддийликдан келтириб чиқарилади. Бундай ёндашувларнинг ўта ривожланган кўринишларига биз Фалес, Гераклит, Спиноза, ва унинг издошлари асарларида дуч келамиз. Шунингдек Зардуштийининг динининг муқаддас китоби бўлмиш “Авесто”нинг “Яштлар” қисмидаги кўпхудолик ақидаларига зид ўлароқ “Гоҳлар” қисмида яқкажудолик ғоялари тарғиб қилинган.

Идеалистик монизм материяни ҳар қандай борлиқнинг боқий мавжудлиги, йўқ бўлмаслиги ва биринчи асосига эга бўлган қандайдир идеал нарсанинг маҳсули деб ҳисоблайди. Бунда *объектив-идеалистик монизмни* (масалан, Платонда – бу ўлмас ғоялар, зардуштийликда олов, ўрта аср фалсафасида – Худо, Гегелда – яратилмайдиган ва ўз-ўзидан ривожланадиган «мутлақ ғоя») ва *субъектив-идеалистик монизмни* (масалан, борлиқнинг барча жисмоний ва руҳий ҳолатларини «нейтрал» асосдан – дунёнинг қандайдир мавҳум конструкциялари, «элементлари»дан келтириб чиқарган Мах) фарқлаш мумкин.

Дуализм биринчи асос сифатида иккита субстанциянинг тан олувчи фалсафий ёндашув (лот. dualis – икки ёқлама). XVIII аср бошида немис файласуфи Х.Вольф «Дуализм» атамасини фалсафий муомалага киритган. Х.Вольф дунёда барқарор тартибнинг шаклланишида тафаккур, ғоялар ва акл-идрокнинг алоҳида ўрнини аниқлаш ҳамда таъкидлашга ҳаракат қилган. Унинг замондошлари – маърифатли абсолютизм ғояларининг тарафдорларига таъсири жуда катта бўлган. Х.Вольфнинг фалсафага онд қўлланмалари барча ўқув юрталарида ўқитилган ва эскирган (схоластик) жиҳатларни сиқиб чиқарган. Улар университет таълимининг асосий манбалари сифатида амал қила бошлаган.

Рене Декарт дуализмнинг ёркин вакилидир. Р.Декартнинг радикал механицизми уни материянинг бутунлай руҳсизлиги ҳақидаги ёндашувга олиб келди. Р.Декарт назарида, моддий жисмоний субстанция ўз атрибути сифатида узунлик, кенлик ва чуқурлик кўламигагина эга. У мутлақ бўшлиқни истисно этади, ҳаракатланиш, яъни жисмоний зарраларни бўлиш, жойдан-жойга кўчириш ва ўзгартириш қобилиятига эга. Маънавий ҳаёт файласуф назарида моддий ҳаётдан

алохида, ўзининг билиш ва фикрлаш фаолияти, интеллектуал интуция ва дедукция каби ўзига хос кўринишларида намоён бўлади. У рухий субстанциянинг бутунлай жисмсизлигини эътироф этди. Гарчи Р.Декарт янги фалсафа ва фан асосчиларидан бири бўлса-да, унинг ғояларида ўрта аср фалсафасидан мерос қолган «субстанция» атамасининг алохида нарсани тушуниш учун қўлланилишига, шуниингдек, у икки муҳим - универсал ва чексиз субстанция – фикрлаш ва кўламни алохида эркин мақомга эга, деб эълон қилганига дуч келиш мумкин. Р.Декартнинг «*cogio ergo sum*» – «мен фикрляяпман, демак, мавжудман», деган ибораси фалсафий тафаккурни барча нарсаларнинг негизи сифатида тан олганлигидан далолат беради. Р.Декарт фикрловчи субстанциянинг узвийлигини ва ҳар бир «Мен», яъни ақлли жонзотга бевосита, кўламли субстанция эса – билвосита очиклигини исботлади. Ажралмас субстанция (ақл) метафизиканинг ўрганиш предметини, ажралувчи субстанция (кўлам) эса физика предметини ташкил этади. Бирок, икки субстанция – маънавий ва моддий субстанцияларни фарклаш, бу мантқиқий нуқтаи назардан нотўғри ва рационал маънода жуда кўп қийинчиликларга сабаб бўлиши мумкин. Фикрлаш ва кўламга икки субстанция тарзида, яъни бир-бирига боғлиқ бўлмаган мустақил асослар сифатида ёндашилганида, «рух» ва «тана» ўз ҳаракатларида қандай уйғунлашиши, умуман, «тана» қандай қилиб фикрлаш қобилиятини касб этиши мумкинлигини тушуниш қийин. Моҳият-эътиборига кўра, субстанция бутун мавжудот асоси, ҳамма нарсани ўз ичига олувчи ва ўзини намоён қилиш учун ҳеч нарсага муҳтож бўлмаган ягона биринчи асос сифатида намоён бўлган.

Француз файласуфи Ж.Ламетри ўзининг «Рухнинг табиий тарихи» деб номланган асарида дуализмни инкор қилади. У ўзида тажриба ўтказган – безгак касаллигига чалинган, унинг кечишини кузатган, пировардида, инсоннинг рухий ҳолати унинг жисмоний вужудига боғлиқ, деган хулосага келган. Ж.Ламетри монистик-материализмни ҳимоя қилиб, чексиз такомиллашувчи ягона моддий субстанция мавжуд, деган ғояни илгари сурган. Субстанцияга хос сезиш ва фикрлаш қобилияти вужудли жисмларда мавжуд бўлади. Сезиш ва фикрлаш қобилиятининг ўзи ташқи жисмларнинг мияга таъсири билан боғлиқ. Шу сабабли айнан ташқи дунё инсоннинг «мия экрани»да акс этади, тана эҳтиёжлари эса, Ж.Ламетрининг фикрига кўра, «ақл мезони» сифатида амал қилади.

Икки асос, муҳаббат ва нафрат, яхшилик ва ёмонлик, эркинлик ва заруриятнинг тенг ҳуқуқлилиги ғояси илгари сурилган ҳар қандай фалсафий назария дуалистик назария сифатида амал қилган.

Плюрализм (лот. – кўплик, кўп хиллик, кўп сонлик) дунёнинг негизда иккита эмас, балки ундан кўпроқ моҳият борлигини тани олувчи таълимот. (Бу атамани фалсафага Х.Вольф 1712 йилда тақлиф қилган). Лейбницнинг «монадологияси», яъни монадалар ҳақидаги таълимоти плюрализмнинг классик кўриниши ҳисобланади. Ушбу таълимотга кўра, дунё сон-саноксиз руҳий субстанциялардан ташкил топади. Аммо, плюралистик ёндашувнинг буидан олдинроқ илгари сурилган кўринишлари ҳам мавжуд. Масалан, Эмпедокл яратган дунёнинг тўрт асоси ҳақидаги таълимот плюралистик онтологиянинг турларидан бири сифатида амал қилади. Баъзан плюрализмга мустақил таълимот сифатида эмас, балки дуализмнинг ўзгарган кўриниши сифатида қаралади. Лекин плюралистлар ўз назариясининг асосий вазифасини дуалистик мунозараларда ечимини топмаган руҳ ва табиат ўртасидаги қарама-қаршилик масаласидан фарқ қилади, деб билладилар.

Субстанцияни барча ўзгаришларнинг сабабчиси ва (*causa sui*) ўз-ўзининг сабабчиси сифатида тушуниш И.Кант томонидан қабул қилиниб, юксак баҳоланган. У субстанцияни «ҳодисаларнинг вақтдаги барча муносабатларини аниқлашга ёрдам берувчи ўзгармас асос»¹, деб таърифлаган. Унингча, субстанция ҳар қандай тажриба ва ҳар қандай идрок этишнинг асосий шартидир. У барқарор ҳолатда бўлади, ҳар қандай мавжудлик ва вақтдаги ўзгариш унинг модуси, яъни ўзгармас нарсанинг мавжудлик усули сифатида қаралиши мумкин.

Ҳозирги замон фалсафасида субстанция категориясининг онтологик мазмуни ўзаро таъсир сифатида тушунилади. Чунки айнан ўзаро таъсир дунё яралишининг ҳақиқий ва пировард сабабчиси – нарсаларнинг *causa finalis* ҳисобланади. Нрсаларни субстанциялилик нуқтаи назаридан ўрганиш уларнинг мавжудлигини ички сабаблар ва ўзаро таъсирлар нуқтаи назаридан ёритиш, демакдир. Шу маънода субстанцияни ички бирлик нуқтаи назаридан, унинг чексиз ва ранг-баранг ўзгаришларидан қатъий назар қараладиган объектив борлик сифатида, ҳаракатнинг барча шакллари, мазкур ҳаракат жараёнида юзага келувчи ва йўқ бўлувчи тафовут ва қарама-қаршиликлар нуқтаи назаридан ёндашиладиган материя деб таърифлаш мумкин.

¹ Кант И. Критика чистого разума. –Москва: 1996. –С. 47

Шундай қилиб, субстанциянинг онтологик хоссалари қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- ўз-ўзини белгилаш (ўз-ўзининг сабабчиси ҳисобланади, уни яратиб ва йўқ қилиб бўлмайди);

- универсаллик (ҳеч нарсага боғлиқ бўлмаган, барқарор, ўзгармас ва мутлақ биринчи негизни ифодалайди);

- каузаллик (барча ҳодисаларнинг умумий сабабий боғлиқлигини ўз ичига олади);

- ягоналик (биринчи негизнинг ягоналигини назарда тутади);

- яхлитлик (моҳият ва мавжудликнинг бирлигини кўрсатади).

«Субстанция» категориясига «*субстрат*» (лот. – тўшама, негиз) тушунчаси яқин туради. Субстрат борлиқнинг энг қуйи ва асосий қатлами сифатида тушунилади. Қадимги атомистик таълимотларда атомлар ана шундай асос ҳисобланган. Ҳар қандай субстрат муайян вужудга келиш жараёнининг ўзига хос хусусиятини ифодалайди. Ҳозирги талқинда, маълум физик жараёнларнинг субстрати сифатида элементар зарралар ва фундаментал (кучли, кучсиз, электромагнит ва гравитацион) ўзаро таъсирлар амал қилади. Турли моддаларнинг ҳосил бўлиш ва ўзгариш жараёнларида ўзининг барқарор ҳолатини сақлаб қолувчи атомлар кимёвий жараёнларнинг субстрати сифатида намоён бўлади. Элементар «ҳаёт бирликлари» сифатида амал қилувчи нуклеин кислоталар (ДНК ва РНК) ва оксил моддаларнинг молекулалари биологик жараёнлар субстрати бўлиб хизмат қилади. Барча ижтимоий ўзгаришлар замирида мақсадга мувофиқ фаолияти бўлган инсон ижтимоий ҳаёт субстрати ҳисобланади.

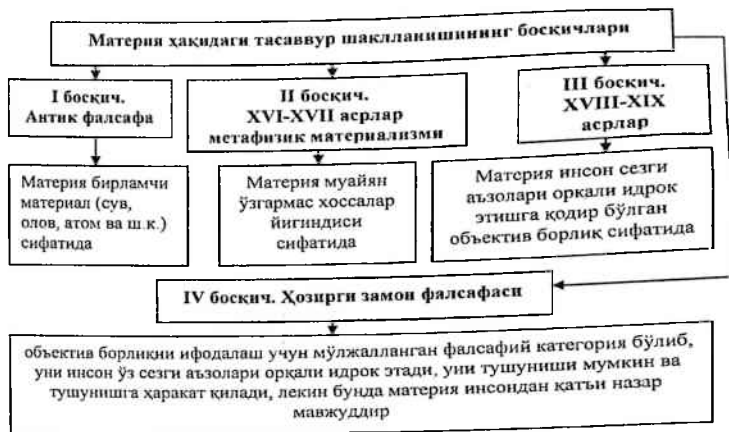
Материя тушунчасининг вужудга келиши ва унинг функциялари

“Материя” атамаси латинча *materia* сўзидан келиб чиққан бўлиб, модда деган маънони англатади. Фалсафа тарихида “материя” тушунчасининг мазмуни бир неча марта ўзгарган, табиатшуносликнинг ва фалсафанинг ривожланишига мувофиқ ривожланган.

Ҳамма нарсаларнинг асоси бўлган биринчи модда ҳақидаги тасаввур материя билан боғланган. Материя юзага келувчи ҳамма нарсаларнинг субстрати сифатида намоён бўлган. Материя ҳақидаги тасаввур шаклланишининг қуйидаги босқичлари фаркланади.

Биринчи босқич *антик фалсафа* даврини қамраб олади. *Фалсафа тарихида материя ҳақидаги дастлабки тасаввурлар «стихияли материализм» деб аталади.* Ушбу материализм ўз ривожланишининг биринчи босқичида табиат ҳодисаларининг чексиз ранг-баранглигига асосланган бирликни табиий ҳол деб ҳисоблайди ва унинг сабаблари-

ни муайян моддий, ўзига хос нарсадан излайди. *Антик қарашларга кўра материя – жисмлар ва нарсаларнинг ўзагини белгиловчи бирламчи материалдир.*

Материянинг биринчи илмий концепциясини милoddан аввалги V асрда қадимги атомистлар (Демокрит ва Левкипп) таклиф қилган.

Демокрит барча нарсалар оддий ажралмас зарралар – атомлардан иборат, деган ғояни илгари сурган. Унинг тасаввурида бу зарралар бир-бири билан тўқнашиб, бир-бирига ёпишиб ва бир-бири билан бирикиб, биз кўрадиган нарсаларни ҳосил қилган. Нарсаларнинг хоссалари пировард натижада уларни ташкил этувчи атомлар шакли, катталиги, ўзаро жойлашуви ва ҳаракатига боғлиқ. Бу барча нарсаларни тавсифлаш ва тушунтиришга асос қилиб ягона умумий схемани – билиш объектнинг ҳар қандай объектни атомлар бирикмаси сифатида акс эттирувчи моделини олиш имконини беради. Шундай қилиб,

антик файласуфлар нуқтан назаридан, материя – бу барча нарсаларнинг асоси. Одатда булар қадимги донишмандларнинг фаразлари бўлган ва уларнинг ғоялари ўта содда хусусият касб этган, чунки назарий хулосалар борлиқни кузатиш натижаси, табиатни экспериментал ўрганиш мавжуд эмаслиги маҳсули бўлган. Демокрит, Эпикур, Лукреций Карнинг атомистик назариясида барча нарсаларнинг субстрати сифатидаги материя атомлар йиғиндиси кўринишида намоён бўлади. Улар шакли, катта-кичиклиги, оғирлигига кўра ҳар хил, лекин бўлинмас ва йўқ бўлмасдир. Объектларнинг ранг-баранглиги атомлар конфигурациясининг турлилиги билан изоҳланади.

Платон *hyle* атамасини муомалага киритган ва у билан катталиги ва шакл-шамойили ҳар хил жисмлар пайдо бўлишига асос бўлиб хизмат қиладиган сифатлардан маҳрум субстрат (материал)ни ифодалаган. Платон талқинида материя шаклсиз ва номуайян бўлиб, ҳар қандай геометрик шакл кўринишини касб этиши мумкин бўлган макон билан тенглаштирилади. Кейинчалик материя ҳақидаги тасаввурлар асосан унинг муайян хоссалари (масса, энергия, кўлам) билан боғланган ва муайян турлари (модда, атомлар, корпускулалар ва ш.к.) билан тенглаштирилган.

Платоннинг «Тимей» диалогидagi материя ҳақидаги таълимоти қадимги юнон фалсафасида алоҳида ўрин тутadi. Биринчидан, Платон «материя» тушунчасини ифодалаш учун махсус атама қўлламаган, бу борада тушуниш анча мушкул бўлган «тур» экани ҳақидаги ишорадан бошқа аниқроқ тушунтиришлар ҳам бермаган. Иккинчидан, у ҳар қандай туғилишнинг «доя»си ва «энага»си бўлиш материянинг доимий вазифасидир, деб ҳисоблаган. Қайсидир маънода бу асос, лекин шаклсиз асосдир. Ҳамма нарсаларни ўз ичига олиши лозим бўлган асос ўзи ҳар қандай шаклдан маҳрум бўлиши лозим бўлганидек, унинг вазифаси абадий яшайдиган барча мавжуд нарсаларнинг шакл-шамойилини ўзида аниқ ва тўлиқ мужассамлаштиришдан иборат бўлганлиги учун табиатан ҳар қандай шаклдан маҳрум бўлмоғи керак.

Платоннинг материя – ҳақидаги таълимоти ўзининг борлиққа асосланган мустақкам негизини йўқотган. Унингча, материя – тушунчаси ақл (демиург) – бирламчи, соф материя (етилиш жойи ва «доя») - иккиламчи соф материя (моддий нарсалар) учлигида оралик ўрин эгаллайди¹. Платон доимо мавжуд бўлган ва ҳеч қачон шаклланмайдиган нарсаларни ва доимо шаклланувчи ва ҳеч қачон мавжуд бўлмайдиган нарсаларни фарқлайди. Унинг фикрича, нарсаларнинг

¹ Платон // Всемирная энциклопедия. – Москва: современный литератор, 2001. – С. 204

улар ичида туғилувчи ва ўлганидан кейин унга қайтувчи моҳиятини «у» ёки «бу» сўз билан ифодалаш, шу тариқа уларга барқарорлик ҳамда муайянлик бахш этиш мумкин¹. Платон фикрига кўра, борлиқнинг моддий нарсалар дунёси сифатида шаклланиш механизми шундан иборатки, ғоянинг жуда аниқ таърифланган биринчи андозаси моддий борлиқдан ўрин олади ва материяга ғоялар етиладиган жой, уларнинг «доя»си ва вазифаси бўлиш мажбуриятини юклайди. Дунёдаги барча жараёнларнинг мақсадга мувофиқлиги ҳақидаги тасаввур ғоя ва нарсаларнинг ўзаро боғловчи алоқаси билан асосланади. Ғоя нарсаларнинг чексиз ҳиссий кўринишларининг асосий маъносини белгилувчи асос сифатида ва ҳар қандай яқка нарса учун қонун сифатида тушунилади. Платоннинг муҳим, лекин айни пайтда иккинчи даражали рол ўйнавчи материя ҳақидаги таълимоти Аристотелнинг шу мавзудаги фикр-мулоҳазаларига бевосита туртки бўлган.

Аристотелда «ҳюле» тушунчаси «морфе» ёки «эйдос» («morphē» ёки «eidos») тушунчаси билан узвий боғлиқ. Гарчи Аристотелнинг онтологик концепциясида материя ва шаклнинг дуализми аниқ-равшан сезилиб турса-да, у ҳеч қачон «ҳюле»ни мустақил борлиқ сифатида тавсифламаган. Унинг фикрича, амалда материя фақат шакл билан бириккан кўринишда мавжуд бўлади. Материя «ҳюле» ва «морфе» (шакл) билан уйғунликда ҳар қандай юзага келиш ва ўзгаришнинг зарур универсал негизи ҳисобланади.

Аристотелнинг материя ҳақидаги тасаввури Ўрта аср фалсафасига анча ўзгарган кўринишда ўтди. Ўрта аср теологлари Аристотелнинг илмий меросидан фойдаланиб, унинг «морфе» (шакл) ҳақидаги ғоясини ўзлаштирдилар. Ушбу ғоя бошқа қарашлардан устун қўйилди, у маънавий асос сифатида қабул қилинди. Мазкур талқин материясиз соф шакллар, чунончи: худолар, руҳлар, фаришталар, одамларнинг ўлмас руҳлари мавжудлигини эълон қилиш имконини берди. Материя доимий, у дунё яралгунга қадар ҳам мавжуд бўлган, деган ғояни илгари сурувчи «дахрийлар» ҳақида маълумотлар «черков раҳнамолари» ўртасидаги мунозаралар орқали бизгача етиб келган бўлса-да, дунёнинг моддийлигини ўрганиш билан боғлиқ муаммолар бу даврда ҳам тўла-тўқис барҳам топмади. Материянинг табиати ҳақидаги масалада улар бир тўхтама келмаган бўлсалар-да, уни ечиш фаннинг ривожланишида муҳим рол ўйнашига, зеро билиш қайси йўлдан ривожланиши лозимлигини белгилашига уларнинг ишончи комил бўлган. Улар аввал барча нарсаларнинг асоси саналган материянинг нималигини аниқлаш ва шундан кейингина бунга асосланган

¹ Платон // Всемирная энциклопедия. – Москва. Современный литератор, 2001. – С. 204

холда айрим нарсаларнинг келиб чиқиши ва хоссаларини тушунтириш лозим, деб ҳисоблаганлар. Жумладан, бу хусусда Аристотель шундай деб ёзган: «Аввало биринчи асос ва сабабни билиш керак, зеро улар орқали ва уларга мувофиқ қолган барча нарсалар англаб етилади...»¹.

Уйғониш даври файласуфлари изчил материалистлар бўлмасалар-да, ўрта асрларнинг курук муҳокамага асосланган, спекулятив тафаккурини инкор этдилар. Мустақил фаол асос сифатидаги шакл ғояси четга суриб қўйилди, материя нафақат потенциал, балки амалда ҳам мавжуд бўлган нарса сифатида тушунила бошланди. Алхимия соҳасидаги экспериментлар амалиёти таъсирида шакл-материя маҳсули, деган ёндашув юзага келди. Уйғониш даврининг Бернардино Телезио, Франциска Патриция, Жордано Бруно каби файласуфлари ижодида «материя» тушунчаси янгича мазмун касб этди. Материянинг яралиши ғояси инкор этилди, материя боқий деб эълон қилинди, ҳаракат табиий кучлар таъсири натижаси сифатида тушунила бошланди.

Материя ҳақидаги тасавурлар ривожланишининг иккинчи босқичи Янги давр (XVI-XVII асрлар) фалсафасида материя тушунчаси физикада қабул қилинган муайян ўзгармас хоссалар йиғиндисидатидаги «модда» тушунчаси билан айниёлаштирилган. Масалан, инглиз материалистлари Ф.Бэкон ва Т.Гоббс бундай хоссалар қаторига кўламлилиқ, шакл, оғирлик ва ҳоказоларни киритган. Баъзан материя тушунчаси битта муайян «бирламчи» хосса, масалан кўламлилиқ ёки масса билан айниёлаштирилган (*Р.Декарт, И.Ньютон*).

Янги даврнинг механистик материализмида материя таърифи замирида «материал» тушунчаси эмас, балки барча моддий нарсалар учун умумий бўлган асосий ва ўзгармас хоссалар тушунчаси ётади. Бу давр файласуфлари антик даврда амал қилган методологик қондани янги босқичга кўтардилар. Улар материяга биринчи модда сифатида эмас, балки биринчи белги сифатида ёндашдилар. Қадимги файласуфлардан фарқли ўлароқ, улар сув, олов ёки ҳавони бутун борлиқнинг биринчи асоси ва биринчи сабаби деб эълон қилганлари йўқ. Барча фанлар тажриба асосида ривожланган ушбу даврда ҳамма нарса замирида айрим механик хоссалар: кўламлилиқ, ўздан ҳеч нарсани ўтказмаслик, оғирлик, шаклдорлик ётади, деган қараш шаклланди. Материани тавсифлашга нисбатан мазкур ёндашув XIX аср охиригача дунёнинг илмий манзарасига зид бўлмаган. Бунинг негизида материализмнинг шакли метафизик ёки механистик деган ном олган,

¹ Аристотель В 4-х т Т 1. –Москва., 1975. –С 68.

чунки у физиканинг назарий маълумотларига асосланибгина қолмасдан, балки илмий изланишларнинг дунёқарашга доир методологик асоси сифатида амал қилган.

Шу нуқтаи назардан, материянинг антик ва механистик талқинига хос бўлган бир қанча умумий жиҳатларни қайд этиш мумкин. Биринчидан – материя биринчи модда ёки биринчи белгиши топши йўли билан аниқланади. Иккинчидан – материяни аниқлаш замирида объективлик мезони, яъни биздан ташқарида ва бизга боғлиқ бўлмаган ҳолдаги мавжудлик қобилияти ётади. Учинчидан – материя ўзгармас бўлиб, ўз навбатида, ўзгарувчи сифатидаги айрим нарсаларга қаршилик кўрсатади. Тўртинчидан – «материя» тушунчасини таърифлашда яққалик ва хусусийлик ҳақидаги методологик қоидага амал қилинади.

Материянинг учинчи концепцияси XVIII-XIX асрларда вужудга келган бўлиб, бу даврда «материя» тушунчаси табиий фанларнинг ривожланиш жараёнида олимлар билимнинг муайян соҳаларида аниқлаган белгилар билан бойиб борди. Масалан, механикада макројисмларнинг алоҳида хоссаси – масса аниқланди. У материянинг энг муҳим белгисига айланди, материя масса билан бир хил, деб ҳисоблана бошланди. Кимёда анализ методи кимёвий элементнинг аниқланишига олиб келди ва материяга ана шу белги – вазнлиликка эга бўлган элементлар мажмуи сифатида қарала бошланди. Мазкур ёндашувларнинг камчилиги шунда эдики, барча моддий нарсалар алоҳида модда деб тушунилди, модданинг ўзи соф механик кўринишда тасаввур қилиниб, унга ўлчам, масса, оғирликка эга, деб қаралди. Шу билан бирга, материянинг махсус илмий ва фалсафий талқинлари айнийдир, деб тушунила бошланди. Материянинг фалсафий талқинига соф индуктив йўл, оддий умумлаштириш йўли билан айрим фанларнинг ғоя ва қоидалари киритилди.

1924 йилда Б.Рассел, электромагнит майдонлар ва гравитация майдонлари мавжудлигини унутиб, ўзидан бошқа нарсаларни ўтказмасликни материянинг асосий хоссаси сифатида тавсифлади. 1964 йилда америкалик толист Лайтен «материя» тушунчасининг масса ва энергияга боғланган талқинини тақлиф қилди.

Материяни унинг хоссаларидан бирига боғлаш уни таърифлашнинг анча кенг тарқалган, лекин имкониятлари чекланган усулидир. Илмий билишда мазкур усул элементаризмнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Бунда ҳодисани тушуниш учун мураккабни оддийга, бутунни эса элементга боғлаш лозим. Аммо яққалик ёки хусусийлик – муайян модда ёки хоссага асосланиб материя ҳақида яхлит тасаввур

хосил қилиш мумкин эмас. Ушбу асосда материяга таъриф бериб бўлмаслиги ҳақида Вольтер шундай деб ёзган эди: «Биз материяни ўлчаймиз, уни таркибий қисмларга ажратамиз, лекин бу қўпол ҳаракатлар доирасидан четга бир қадам ташлашга уринсак ҳам ўзимизнинг ожизлигимиз ва жарликни сезамиз»¹. Материалист файласуфлар материяга уни ҳеч нарсага боғламасдан таъриф беришга ҳаракат қилдилар. Айни вақтда XVII-XVIII асрлардаёқ материя ҳақида анча кенг тасаввур шаклланди. Бу йўналишда Ф.Бэкон, Г.Гольбах ва Д.Дидро, айниқса, жиддий муваффақият қозонди. «Бизнинг сезги органларимизга таъсир кўрсатувчи ҳамма нарсалар бизга нисбатан материядир», деб ёзади Г.Гольбах². Унинг фикрича, материяни бирон-бир ягона биринчи асосга ўхшатиб бўлмайди, дунё бундан ранг-барангрокдир, шу боис материя таърифи ҳам мумкин қадар кенг бўлиши керак.

XIX-XX асрлар чегарасида амалга оширилган буюк кашфиётлар метафизик дунёқарашга зарба берди. XIX асрнинг иккинчи ярмида Фарадей ва Максвелл тадқиқотлари натижасида материянинг моддага қараганда янгироқ шакли – электромагнит майдонининг ўзгариш қонунлари аниқланди. Тадқиқотлар электромагнит майдон қонунлари классик механика қонунларига боғланмаслигини кўрсатди.

Радиоактивликнинг кашф қилиниши атомнинг ноўтказувчанлиги ҳақидаги таълимотни рад этди, электроннинг кашф этилиши, унинг бўлинмаслиги ҳақидаги тезисни кун тартибидан чиқарди, рентген нурининг кашф этилиши билан модда майдонга айланиши мумкин эмаслиги исботланди. Жисмлар ҳаракатининг тезлигига қараб массанинг ўзгарувчанлиги кашф этилди, жисмларнинг макон ва вақтга оид хоссалари уларнинг ҳаракат тезлигига боғлиқлиги тушуниб етилди.

Бу ихтиролар табиатшунослиқда янги инкилобни бошлаб берди. Буларнинг барчаси физик жисмларнинг хоссалари ҳақидаги одатдаги тасаввурларга зид келди. Шу боис, физикада материянинг механистик талқини, дунёнинг механистик манзараси инқирозга юз тутди. Материя атомга тенглаштирилган шароитда ва кейинчалик унинг парчаланиш қобилияти аниқланиши муносабати билан айрим физиклар, шу жумладан, Э.Мах ва А.Пуанкаре («физик идеалистлар») «материянинг йўқ бўлиши (аннигиляцияси)» тўғрисидаги хулосага келдилар. Бу хулосанинг методологик жиҳатдан асоссизлиги шунда эдики, унда фалсафий категория сифатидаги материя унинг физик

¹ Волтер // Всемирная энциклопедия. – Москва: Современный литератор, 2001. – С. 110

² Гольбах // Всемирная энциклопедия. – Москва: Современный литератор, 2001. – С. 110

тузилиши ҳақидаги таълимот билан тенглаштирилди. Улар, атомларнинг радиоактив парчаланишини материянинг «ғойиб бўлиши», унинг энергияга айланиши сифатида тушунтиришга ҳаракат қилдилар. Амалда материя ғойиб бўлмайди, у ҳақдаги тасаввурлар эскира бошлади. Янги илмий кашфиётлар қаршисида материяга унинг айрим турларига хос бўлган сифатларни юклашга уринишларнинг янглиш-лиги аён бўлди.

Фаннинг ривожланишида муҳим рол ўйнаган материянинг учинчи концепцияси эфир ғоясига ҳам таянган. Эфир деганда бутун дунёни тўлдирувчи узлуксиз муҳит тушунилади. Атомлар ва эфир ҳақидаги таълимотларнинг бирикуви натижасида шаклланган атом-эфир концепциясида материя атомлар кўринишида ҳам, эфир кўри-нишида ҳам мавжуд, яъни иккита ҳар хил субстанциядан иборат, деган фикр илгари сурилади. Бу тасаввурлардан келиб чикувчи объектининг модели билишнинг икки ёклама стратегиясини белги-лайди. Бу стратегияга биноан айрим (масалан, кимё ёки молекуляр физикадаги) ҳодисаларга изоҳни модданинг атом тузилишидан, айрим (масалан, оптика ёки электродинамикдаги) ҳодисаларга изоҳни эса — эфир муҳитининг ҳолатидан кидириш лозим.

XIX асрдаги табиатшунослик бу стратегия ёрдамида эришган ютуқлар материя ҳақидаги атом-эфир тасаввурларнинг тўғри эканли-гига замондошларни ишонтирди. Айнан уларнинг ёрдамида фан ниҳоят мустақкам замин касб этгандек ва табиатнинг барча сирлари тагига етиш йўлида ишонч билан ҳаракатланаётгандек бўлиб тузюлди. Аммо XIX-XX асрлар чегарасида табиатшуносликка чинакам инқи-лоб ясаган кашфиётлар келинди. Бўлимас ва бўзилмас деб ҳисоб-ланган атомлар парчаланиши мумкинлиги, эфир хоссалари ўта зид-диятли бўлиб, унинг мавжудлигига шубҳа билан қарашга мажбур этиши аниқланди. Материянинг атом-эфир концепцияси асоссиз экан-лигига ишонч ҳосил қилган олимлар материя тушунчасининг ўзи эскиргани ҳақида ўйлаб бошлагилар ва материализмдан илз ўгирдилар.

Аммо бу даврда материя тушунчаси эмас, балки унинг олимлар тафаккурда қадим замонлардан бошлаб то XX асргача тухм сурган субстрат сифатидагина татқиқотиғина пучга чиқди. Табиатшуносликда юз берган ўзгаришларнинг фалсафий маъмуни шундан иборат эдики, улар материяни тушунишга ниҳоятга дегунча ёндашув зарурлигини кўрсатди.

Материя ҳақидаги тасаввурлар ривожланишининг тўртинчи концепцияси XX аср фалсафасига хос. Бу ерда материяни тушуниш

табiiий илмий жиҳат эмас, балки фалсафий жиҳат биринчи ўринга кўтилади. Бу материяга нарсалар ва ходисалар ранг-баранглигининг ички ягоналиги замирида ётувчи моҳият – субстанция сифатида ёндашувдир. Материяга объектив борлиқ сифатида қарала бошланди. XIX ва XX асрлар чегарасида фалсафа ва табиатшуносликда юзага келган вазиятни таҳлил қилган файласуфлар (уларни фақат собиқ марксизм вакилларидан иборат, деб тушунмаслик лозим), хусусан, «материя» тушунчасидан воз кечиш йўлидан эмас, балки унга табиатшуносликдаги ихтироларни умумлаштириш орқали чиқарилган янги хулосаларни киритиш йўлидан боришни таклиф қилдилар. Материянинг тузилиши ҳақидаги ҳар қандай физик ёндашувлар хусусий жиҳатини ҳисобга олади, бунда бутун борлиқ эмас, балки унинг айрим жиҳатларинигина таҳлил қилиш назарда тутилади.

Материянинг фалсафий талқини бутун предметли борлиқни қамраб олади ва умумийлик белгисига эга. У бутун объектив борлиқни тўлиқ ифодалайди. Умумийлик белгисига суянувчи материянинг фалсафий талқини амалда эскириши мумкин эмас, чунки у инсоннинг ташқи дунёни акс эттиришга қаратилган қобилиятини ифодалайди. Материянинг хоссалари, тузилиши ва турлари ҳақидаги физик ёндашувлар муқаррар равишда эскиради ва ўзгаради. Бундан материя эмас, балки материя ҳақидаги билимларимизнинг кечаги чегараси йўқ бўлади, деган хулоса келиб чиқади.

Материяга онд турли концепциялар

Материяга субстрат сифатида ёндашишга асосланган концепцияларнинг барчаси бир умумий камчиликка эга: у мазкур концепцияларнинг тарихий чекланганлигини белгилайди ва илмий билишнинг ривожланиши натижалари билан уларнинг номувофиқлигини муқаррар қилиб қўяди. Гап шундаки, уларда материя унинг бир (ёки бир нечта) тури – сув, атомлар ва ҳоказолар билан боғланади, материянинг бу тури дунёда мавжуд бўлган барча нарсаларнинг бирламчи, универсал, мутлақ асоси деб эълон қилинади. Фан мазкур материя турининг мавжудлиги билан белгиланган ходисаларни ўрганиш билан машғул экан, кўрсатилган камчилик сезилмайди ва унинг ривожланишига жиддий монеликлар туғдирмайди. Аммо материянинг янги турлари, шакллари ва ҳолатларининг кашф этилиши дарҳол бу турга нарсаларнинг бирдан-бир, умумий ва универсал асоси сифатида қарайдиган субстрат концепциясининг торлигини намоён этади. Шунда уни янги, кенгроқ концепция билан алмаштириш зарурияти туғилади. Материянинг ҳар қандай субстрат концепцияси ўз қўлла-

ниш чегарасига эга ва фаннинг ривожланиш жараёнида у эртами-кечми аниқланади.

Фан тараққиёти материянинг субстрат концепцияси асоссиз эканлигини намоёниш этиб, фалсафага диалектикадан сабоқ берди. Бу сабоқ илмий билишнинг ривожланиш мантиғига мос келувчи онтологик концепцияни яратиш учун изчил диалектик фикрлаш зарурлигини яна бир қарра тасдиқлади. Субстрат концепциялари диалектик хусусиятга эга эмас. Улар нарсаларда қандай ўзгариш юз бермасин, уларнинг субстрати ўзгаришсиз қолишини назарда тутлади.

Материянинг субстрат концепциясида илк материализм намоёндалари материяни субстрат сифатида тушунишга асос солганлар: улар материяни барча мавжуд нарсаларни яратишга асос бўлувчи субстрат (лот. substratum – асос, замин), материал, модда сифатида талқин қилганлар. Бу субстрат боқий, уни яратиб ва вайрон қилиб бўлмайди, деб тахмин қилинган. Аммо уларнинг ҳиссий идрок этиладиган айрим моддалар (сув, ер ва бошқалар)га умумий субстрат сифатида қарашга уринишлари жуда содда ва ишонарсиз бўлган.

Материянинг субстанционал концепцияси уни яратиб ҳам, йўқ қилиб ҳам бўлмаслигини, унинг мавжудлиги ва ўзгаришининг ташқи сабаблари мавжуд эмаслигини кўрсатади. Ушбу таъриф барча нарсалар материянинг субстанцияси деб билишга асосланади.

Материянинг генетик-контраст концепцияси, уни фақат онгга қарши қўйиш йўли билан таърифлашга асосланади. Ушбу таъриф Руссонинг бу соҳадаги мушоҳадалари ёки Г.В.Плехановнинг: «Рух»га зид ўлароқ, сезги органларимизга таъсир кўрсатиш орқали бизда муайян ҳис-туйғулар уйғотувчи нарса «материя» деб аталади», деган тезиси асосида мавжуд бўлиши мумкин.

Материянинг атрибутив концепцияси уни атрибутлар мажмуи: макон, вақт, ҳаракат, сифат, миқдор билан тенглаштиради. Юқорида материянинг субстрат концепцияларида билиш объектининг модели муҳим рол ўйнаши кўрсатиб ўтилди. Бу жиҳатдан материянинг фалсафий концепциялари илмий назариялар билан ўхшаш. Зеро бу назарияларни ишлаб чиқиш доим улар ўрганувчи нарсалар ва жараёнларнинг назарий моделларини яратиш билан боғлиқ. Аммо фанда модель объектларнинг муайян туркумини билиш воситаси бўлиб хизмат қилса, онтологияда ҳар қандай объектларни билиш воситаси бўлишга қодир бўлган «кумунан билиш объекти»нинг модели тузилади.

Материянинг диалектик концепцияси XIX-XX асрлар чегарасида шаклланди. Материяни диалектик тушуниш уни билишга нисбатан

фалсафий ва илмий ёндашувларнинг бирикуви натижасида вужудга келди. Зеро, бир қатор йирик олимлар (Гельмгольд, Дарвин, Менделеев, Планк, Эйнштейн, Бор ва бошқалар)нинг асарларида материянинг диалектик талқинини ривожлантириш билан боғлиқ бўлган ғоялар илгари сурилди.

Материяни диалектик концепцияси унинг битмас-туганмаслиги, яъни материя турлари, шакллари, ҳолатларининг чексиз ранг-баранглиги мавжуд эканлиги ҳақидаги ғояга олиб келади.

ХIX-XX асрлар чегарасида атомларнинг парчаланишини ўрганиш материянинг илгари маълум бўлмаган тури – элементар зарралар кашф этилишига олиб келди. Шундай қилиб, атомлар парчаланганда материя йўқ бўлмаслиги, балки фақат бир шаклдан бошқа шаклга ўтиши аниқланди.

Ҳозирги замон физикасида ҳам моддий объектларнинг янги турлари аниқланмоқда. Физиклар микродунёни ўрганиш жараёнида физик бўшлиқ, виртуал зарралар, кварклар каби ғайриоддий объектларга дуч келмоқдалар. Мегадунё (улкан космик миқёсдаги дунё) сари ҳаракатланиб, улар бу ерда протоюлдузлар, квазарлар, «қора» ва «оқ» туйнукларни кашф этмоқдалар. Фикрлашнинг диалектик методи фаннинг ривожланиш тажрибасига таянади ва шу билан бир вақтда бу тажриба уни янада ривожлантиришга татбиқ этади.

Шундай қилиб, материянинг диалектик талқини уни материянинг бирон-бир тури билан боғламайди ва материянинг шакллари ва ҳолатларининг чексиз даражада ранг-баранглигини, уларнинг барчаси ўзгарувчан ва ўткинчи эканлигини қайд этади.

Материя категориясининг функциялари ва ташкил топшиш даражалари

Материя категориясининг функциялари қуйидагилар.

Материя - онгга, маънавий кучларга боғлиқ бўлмаган объектив борлиқнинг мавжудлиги ҳақидаги фикрни ифодалайди; барча нарсаларда мавжуд бўлган умумий хоссаларни тавсифлайди; барча нарсаларни билишга элтувчи йўлни, уларни билишда амал қилиш лозим бўлган умумий дастур ёки стратегияни умумий кўринишда белгилайди.

Бу функцияларни материя категорияси фалсафанинг кейинги ривожланиши жараёнида сақлаб қолди.

Материянинг ташкил топшиш даражалари жонсиз, жонли ва ижтимоий кабиларда намоён бўлади. Улар борлиқнинг асосий шакллари билан мос келади. Бунда турли даражалар бир-бири билан узвий боғлиқдир. Айни вақтда уларнинг таркибида муайян иерархия ва

соддарок шакллардан (жонсиз материядан) мураккаброқ шакллар (жонли ва ижтимоий материя) сари юксалиш кузатиладики, бугунги кунда уларнинг мавжудлиги фақат сайёрамизга нисбаган ўзининг илмий тасдиғини топган. Жонсиз табиатнинг тузилишини ва ранг-баранглиги ҳақидаги тасаввурлар эса, микро, макро ва мегадунёларни камраб олиб, тинимсиз кенгайиб ва теранлашиб бормоқда.

Жонсиз материя тизими кўпиндаги даражалар билан тавсифланади:

а) *микродунё* (микроэлементлар даражаси). Унга майдонлар ва элементар зарраларнинг ўзаро таъсири этади. Бу жуда кичкина объектлар дунёси бўлиб унда зарралар мавжудлик вақти секунднинг миллиардлаб улушлари билан ўлчанади, ҳаракат тезлиги эса ёруғлик тезлигига яқинлашади;

б) *макродунё* катта объектлар дунёси сифатида атомлар, молекуларлар, макрожисмлар, сайёралар ва юлдузлар, сайёралар тизимларини камраб олади. Табиатнинг мазкур соҳасини ўрганишнинг асосий объектлари – юлдузлараро бўшлиқ, галактика, метагалактикалардир;

в) *мегадунё* жонли материя тизими ҳозирча фақат Ерда маълум. Аксарият олимлар фикрига кўра, унинг вужудга келиши материянинг табиий ва қонуний ўз-ўзидан ривожланиши маҳсулидир. Жонли материя даражасига ўз-ўзидан уюшиш, ривожланиш, инъикоснинг мураккаб шаклларини касб этиш, ўзини ўзи бошқариш ва кўпайиш қобилиятига эга бўлган барча тирик мавжудотлар киради. Жонли материяда хужайрасиз даража (ДНК, РНК кислоталари ва оксиллар)ни, хужайрали ва кўп хужайрали организмлар – ўсимликлар, ҳайвонларни фарқлаш мумкин. Юксак даражада уюшган структуралар, бир-бири билан насл орқали боғланган популяциялар алоҳида даражаларни ташкил этади. Биологик турлар, популяциялар ва атроф муҳитнинг ўзаро таъсири натижасида эса ҳаётнинг глобал тизими – биосфера вужудга келади. Биосфера тизимида литосфера, гидросфера ва атмосфера ўзаро таъсирга киришади, атмосфера орқали Ер билан космос ўртасида алмашинув содир бўлади. Жонли материя тизимининг кўрсатилган барча элементлари ўртасида мувозанатни сақлаш сайёрамизда ҳаётни сақлашнинг зарурий шартидир.

Биосфера ривожланишининг муайян босқичида моддий тизимнинг алоҳида тури – ижтимоий уюшган материя ёки жамият вужудга келди. Бу ҳаёт ривожланишининг олий шакли, фикрловчи ва борлиқни онгли равишда ўзгартирувчи шахслар ва турли даражадаги

бирлашмаларнинг мажмундир. Ўз навбатида жамият бир-бири билан кесишувчи турли тизимлар, чунончи: инсон, ижтимоий тузилмалар (оила, турли гуруҳлар, бирлашмалар, партиялар, миллатлар, давлатлар)ни, инсон томонидан яратилган, меҳнат курули ва техникани ўз ичига олувчи моддий маданиятни қамраб олади.

Материянинг таркибий даражалари иерархиясида инсон марказий ўринни эгаллайди. Қадимдаёқ Протагор «Инсон ҳамма нарсаларнинг меъридир», деган эди. Дунёни ўзлаштиришда инсон қадриятлари қаторини андоза сифатида қабул қилувчи фалсафий таълимот – «Антропологизм» замирида ана шу тезис ётади. Материя тузилишининг инсон томонидан кузатилувчи даражалари одамлар яшовчи муҳитнинг табиий шарт-шароитларини, яъни бизнинг дунёвий қонуниятларимизни ҳисобга олган ҳолда ўзлаштирилади. Лекин бу биздан анча олисдаги даражаларда материянинг мавжуд шакллари ва ҳолатларидан бутунлай фарқ қилувчи, мутлақо бошқача хоссалар билаң тавсифланувчи «ғайритабиий» шакл ҳамда ҳолатлари мавжуд бўлиши мумкин, деган тахминни истисно этмайди. Шу муносабат билан олимлар геоцентриқ ва ноеоцентриқ моддий тизимларни фарқлай бошлади.

Потенциал ва актуал чексизлик

Потенциал чексизлик миқдор ва сифат ўзгаришларининг ниҳоясиз жараёнини қайд этади. Потенциал чексизлик тўхтатиш, бекор қилиш ёки мавжуд эмас деб эълон қилиш мумкин бўлмаган шаклланиш, ўзгариш ва ривожланиш жараёнига ишора қилади.

Актуал чексизлик муайян шароитда тўлиқ мавжуд бўлган чексизликнинг мавҳумлаштирилган кўринишидир. Бу ўхшаш объектларнинг чексиз тўпламидан, масалан, Ер юзидаги одамларнинг сочларидан ёки сайёрамизда ўсувчи гуллардан ташкил топган ўзига хос объект сифатида оддий тушунишга асосланади. *Актуал чексизлик интиҳоли нарсаларнинг чексиз миқдоридан ташкил топган объектларнинг сон-саноқсиз тўпламлари актуал тарзда мавжудлиги тўғрисида сўз юритиш имконини беради.* Актуал чексизлик муайян мавжуд борлик сифатида олинади, аммо у донм энг кўп эътироз ва қаршиликка сабаб бўлади. Кўплаб файласуфлар бу масалани четлаб ўтишга ҳаракат қилганлар. Бунда Аристотель қарашлари анча муҳим рол ўйнаган. У икки минг йил давомида амал қилган «актуал эмас, балки потенциал чексизликкина мавжуддир», деган қонидани илғари сурди. Аристотелнинг бу ғоясини асословчи далиллар бисёр. Потенциал чексизлик, образли қилиб айтганда, ҳар қандай сонга бирни қўшиш имконини беради ва анча содда мавҳумлик ҳисобланади. Уни қабул

килиши ва унинг қўлига қўйилган қўлдан қўлга ўтказилган ва унинг қўлига қўйилган
 доксад қўлига қўйилган ва қўлига қўйилган ва қўлига қўйилган ва қўлига қўйилган
 якутланган. Бу ҳолатдаги ҳолатдаги ҳолатдаги ҳолатдаги ҳолатдаги ҳолатдаги
 киши ҳолатдаги ҳолатдаги ҳолатдаги ҳолатдаги ҳолатдаги ҳолатдаги ҳолатдаги
 нча олишгани билан бу ҳолатдаги ҳолатдаги ҳолатдаги ҳолатдаги ҳолатдаги
 чексиз миқдорда қўйилган қўлига қўйилган ва қўлига қўйилган ва қўлига қўйилган
 абсурд гап сифатида қўйилган қўлига қўйилган ва қўлига қўйилган ва қўлига қўйилган
 чексизликни қўйилган қўлига қўйилган ва қўлига қўйилган ва қўлига қўйилган
 кўринишида мавжуд қўйилган қўлига қўйилган ва қўлига қўйилган ва қўлига қўйилган
 ланади. Мушунга қўйилган қўлига қўйилган ва қўлига қўйилган ва қўлига қўйилган
 сифатида таърифларнинг қўйилган қўлига қўйилган ва қўлига қўйилган ва қўлига қўйилган
 нинг ўзи ижод мавжуд ва таърифларнинг қўйилган қўлига қўйилган ва қўлига қўйилган
 анча самарали ҳолатда бўлади.

Оламнинг табиати ва таърифлари

Философия оламнинг табиати ва таърифлари ҳақида қўйилган қўлига қўйилган
 касб этади. Бунда бу ҳолатдаги ҳолатдаги ҳолатдаги ҳолатдаги ҳолатдаги
 оламнинг табиати ва таърифларининг табиати ҳақида қўйилган қўлига қўйилган
 инфодаталар учун ҳолатдаги ҳолатдаги ва таърифларнинг табиати ҳақида қўйилган
 мавжудлиги қўйилган қўлига қўйилган ва қўлига қўйилган ва қўлига қўйилган.

Таърифлар табиати ва таърифларининг табиати ҳақида қўйилган қўлига қўйилган
 табиати ҳақида қўйилган қўлига қўйилган ва қўлига қўйилган ва қўлига қўйилган
 таърифлар ва таърифларининг табиати ҳақида қўйилган қўлига қўйилган
 қўйилган. Таърифлар табиати ва таърифларининг табиати ҳақида қўйилган қўлига қўйилган
 материалнинг табиати ва таърифларининг табиати ҳақида қўйилган қўлига қўйилган
 ши мумкин эмас. Таърифларнинг табиати ва таърифларининг табиати ҳақида қўйилган
 мураккаб табиати ва таърифларининг табиати ҳақида қўйилган қўлига қўйилган.

Эксперимент табиати ва таърифларининг табиати ҳақида қўйилган қўлига қўйилган
 У мавжуд объект табиати ва таърифларининг табиати ҳақида қўйилган қўлига қўйилган
 лади ва объектнинг табиати ва таърифларининг табиати ҳақида қўйилган қўлига қўйилган
 объект ҳолатдаги ва таърифларининг табиати ҳақида қўйилган қўлига қўйилган
 таърифлар табиати ва таърифларининг табиати ҳақида қўйилган қўлига қўйилган
 сизлик мавжуд бўлиб, у таърифларининг табиати ҳақида қўйилган қўлига қўйилган
 ва интенсион таърифларининг табиати ҳақида қўйилган қўлига қўйилган
 чексизлик – қўйилган қўлига қўйилган ва қўлига қўйилган ва қўлига қўйилган
 геометрия шаклининг табиати ва таърифларининг табиати ҳақида қўйилган қўлига қўйилган
 тиш мумкин.

Дунёнинг табиати ва таърифларининг табиати ҳақида қўйилган қўлига қўйилган
 этишга қўйилган қўлига қўйилган ва қўлига қўйилган ва қўлига қўйилган
 миқдорда қўйилган қўлига қўйилган ва қўлига қўйилган ва қўлига қўйилган
 ярашган қўйилган қўлига қўйилган ва қўлига қўйилган ва қўлига қўйилган

нарсадан дунё яралиши мумкин эмас. Агар дунё макон ва вақтда ибтидога эга эмас, деб тахмин қилинса, бундан ҳозирги вақтгача чексизлик ўтган, яъни ҳар қандай воқеадан олдин чексиз вақт ўтган, бузун эса у тугади ва олам нимагадир айни шу вақтда вужудга келди, деган хулоса келиб чиқадики, бу ҳам эҳтимолдан узоқ бўлган ҳолдир.

Оламнинг релятивистик концепцияси бўлиши эҳтимол тутилган бутун моддий дунёни камраб олгани сабабли, унинг «ибтидоси» ғоясида чексизлик бутунлай инкор этилиб, фанда тўнтариш ясалишига олиб келадигандек бўлиб туюлди. Релятивист космологларнинг кенгайиб бораётган олам – Метагалактиканинг ягоналиги ва у ҳамма нарсани камраб олиши ҳақидаги таълимоти ўтмишда кўп қарра такрорланган оламда Ернинг ягоналиги, Қуёш системаси ёки Галактиканинг ягоналиги ҳақидаги ғояларни эслатади. Амалда оламнинг космологик моделлари, гарчи бутун дунёни тушунтириш учун тузилган бўлса-да, унинг айрим қисминигина тушунтиради. Фақат, мазкур соҳага тааллуқли, бутун дунёдаги макон ва вақтга нисбатан татбиқ этилмайди, деб талқин қилинган макон ва вақтнинг чеклилиги ҳамда чексизлиги ҳақидаги космологик тасаввурлар чексизлик ғоясини инкор этмайди.

Космология ривожланишининг ҳозирги босқичи релятивистик космологиянинг устуворлиги билан тавсифланади. Релятивистик космология бутун дунёни мукамал тавсифлашга даъво қилмайди, лекин чеклили ва чексизликни биз яшаётган оламга татбиқан, унинг физикавий-макон тузилиши томонидан ўрғанади. Релятивистик космология асосчилари А.Эйнштейн ва А.Фридман ҳисобланади.

1917 йилда А.Эйнштейн оламнинг биринчи релятивистик моделини тузди. У бунда куйидаги тахминлардан келиб чиқди.

1. Модда ва нурланиш оламда бир текис тарқалган. Бундан олам майдони бир хил ва изотроп тузилишга эга. Гарчи оғир объектлар яқинида макон-вақт геометрияси ўзгарса-да, бу ўзгариш оламнинг ўзгармас эгриликка эга бўлган бир хил изотроп майдонидан четга аҳамиятсиз оғишдир, холос.

2. Олам турғун, вақтда ўзгармасдир. Шу боис майдон геометрияси эволюцияга эга бўлиши мумкин эмас. А.Эйнштейн дунёси, одатда, «цилиндрсимон дунё» деб аталади, чунки уни чексиз кўламли тўрт ўлчовли цилиндр кўринишида тасаввур қилиш мумкин. Цилиндрнинг ясовчиси бўйлаб вақт ўқи ўтади, у ўтмишга ҳам, келажакка ҳам чексиз қаратилган. Цилиндр кесими майдонни беради. Мазкур моделда бу ўзгармас мусбат эгриликка эга уч ўлчовли доирасимон майдон бор. У чекли ҳажмга эга. Бунинг ортида ҳеч нарса мавжуд бўлмаган дунёнинг қандайдир чеккаси бор, деб тушунмаслик керак.

Айни ҳолда майдон «Ўз-Ўзида туташади» ва бу унда ҳеч қачон тўсиққа учрамасдан чексиз айланиш имконини беради. Бирок А.Эйнштейннинг «цилиндрсимон дунё»си ўтмишда қолган. Унинг оламнинг турғун моделини яратишга уринишлари ҳозир оламнинг абадиятда ўзгармас ҳолда мавжудлиги ҳақидаги анъанавий тасаввурларга ҳурмат сифатида қаралади. Оламнинг турғун моделини А.Эйнштейн махсус тахмин асосида яратганини ҳам эътиборга олиш керак.

Мазкур муаммонинг янги ечимини А.Фридман таклиф қилган ва уни бельгиялик космолог М.Леметри ривожлантирган. А.Фридман дунёнинг турғунлиги ҳақидаги тахминдан воз кечади, лекин унинг бир хиллиги ва изотроплиги ҳақидаги постулатни сақлаб қолди. Бу муаммонинг уч хил ечимини таклиф қилиш имконини берди: 1. Агар оламда модда ва нурланишнинг зичлиги айрим критик катталиққа тенг бўлса, майдон эвклид майдони бўлади, яъни эгрилиги нолга тенг бўлади ва дунё чексиз бўлади. 2. Агар зичлик критик катталиқдан кичкина бўлса, олам майдони Лобачевский геометрияси билан тавсифланади, у манфий эгрилик ва чексиз ҳажмга эга, очиқ ва бел кўринишида бўлади. 3. Агар оламда модданинг зичлиги критик даражадан катта бўлса, майдон мусбат эгриликка эга, лекин ҳажми чекланган бўлади. Дунё берк ва чекли бўлиб, Риман геометрияси билан тавсифланади.

Геоцентрик ва ногоцентрик моддий тизимлар

Геоцентрик дунё ҳақидаги тасаввур Ер микёсидаги объектларга дахлдор назарияларнинг умумлаштирилиши натижасида юзага келган. Унда, айнан Ердаги ҳаёт андоза ва асос сифатида қабул қилинади.

Геоцентризм таълимотига кўра, моддий тизимларнинг атрибутлари барча дарajasаларда биз Ер шароитида дуч келувчи атрибутлар билан бир хил бўлади. Геоцентризм макон, вақт, сифат, сабабият ва бошқа атрибутлар онтологик маънода яғонадир, деган тасаввурга асосланади.

Атрибутларнинг универсал мазмуни, инсон танаси мавжудлик шарт-шароитларида намоён бўлувчи атрибутларнинг универсал мазмунига мос келиши геоцентрик дунёдир. Бу Ньютон вақти (замони), Эвклид макони дунёсидир.

Атрибутларнинг универсал мазмуни, инсон танасининг мавжудлик шарт-шароитларида намоён бўлувчи атрибутларнинг универсал мазмунидан фарқ қилувчи моддий объект ногоцентрик дунё деб аталади. «Ногоцентрик дунё» тушунчаси ноньютон вақти (замони), нозвклид макони, умуман, борлиқнинг ногоцентрик

турини назарда тутади. Микродунё ва мегадунёни ногоецентрик дунёлар томон мавжуд бўлган «дарча»лар деб фараз қилиш учун асослар мавжуд. Уларнинг қонуниятлари бизга ўзаро таъсирларнинг ўзга турини узоқ даражада бўлса ҳам тасаввур қилиш имконини беради. Айни вақтда, макродунё алоқалари ва ўзаро таъсирлари борлиқнинг геоцентрик турини акс эттиради. Шунга қарамай, универсал мазмуннинг «геоцентрик андоза»дан оғиш хусусияти тўғрисидаги масалани фақат амалиётда ечиш мумкин. Бу ерда фалсафадан кўра аниқ фанларга асосланиш лозим.

Ҳозирги замон методологлари пировард мақсадга асосланадиган ва азалдан мақсадга мувофиқ хусусиятга эга бўлган тизимлар билан стихияли хусусиятларни намойиш этувчи мутлақо очиқ тизимларни фарқлашни таклиф қилади. Мазкур тасниф янги нарса пайдо бўлиши мумкин бўлган мақсадни белгилаш механизмига янгича назар билан қараш имконини беради. Ноорганик, органик ва ижтимоий тизимлар моддий тизимларнинг энг кўп учрайдиган турлари ҳисобланади. Моддий тизимнинг ноорганик турини таснифлашда унинг элементар зарралар ва майдонлар, атом ядролари, атомлар, молекулалар, макроскопик жисмлар, геологик тузилмалар каби элементлари қайд этилади. *Моддий тизим органик турининг тузилиши бир неча даражадан иборат: ҳужайрасиз даража - ДНК, РНК, нуклеин кислоталар, оқсилларни; ҳужайрали даража - мустақил мавжуд бўлган бир ҳужайрали организмларни; кўп ҳужайрали даража - тўқималар, органлар, функционал системалар (асаб системаси, қон элтувчи система), яъни организмлар (ўсимликлар ва ҳайвонлар)ни ўз ичига олади.* Организмлардан юқори тузилмалар ҳам фарқланади: бу умумий генофонд билан боғланган бир турга мансуб жонзотларнинг популяциялари - биологик бирликлар (ўрмондаги бўрилар тўдаси, кўлдаги балиқлар галаси, чумоли уяси ёки бутазор ва бошқалар)дир. Популяциянинг яхлитлик даражаси унинг таркибига кирувчи айрим организмларнинг хусусиятлари ва кўпайишини тартибга солади. Масалан, чигирткалар биомассаси муайян чегарадан ошиб кетса, уларнинг кўпайишини секинлаштирувчи механизмлар ишга тушади. Жонли материя тузилишининг организмлардан юқори даражасига популяциялардан ташқари биоценозлар киради. Биоценозларнинг яхлит тизимида популяциялар шундай боғланганки, улардан бирининг ҳаёт фаолияти маҳсулотлари бошқасининг яшаш шарт-шароитларига айланади. Масалан, ўрмон муайян биоценоз ҳисобланади: унда яшовчи ўсимликлар, шунингдек ҳайвонлар, замбуруғлар, лишайниклар ва

микроорганизмларнинг популяциялари ўзаро таъсирига келишиб, яхлит тизимни вужудга келтиради.

Биосфера доирасида моддий тизимнинг алоҳида тури - катта жамият ривожланган. Бу ижтимоий тизим ҳам алоҳида кичик тизимлар индивид, оила, гуруҳ, жамоа, давлат, миллат ва бошқаларни ўз ичига олади. Материя тузилишининг алоҳида тури сифатлари жамият одамлар фаолияти туфайлигина мавжуд бўлади. Шу сифатли жамиятга ўз эҳтиёжларини қондириш ва ривожланиш имконини берувчи ижтимоий ишлаб чиқариш билан боғлиқ инсон фаолияти субстанционал негиз ҳисобланади.

Кенгаювчи олам концепцияси

Космология муаммосининг таклиф қилинган ечимларига нисбатан муносабат бир хил эмас. Айрим олимлар чексиз кенгаювчи Олам гипотезасини қабул қилганлар ва «Катта портлаш» концепциясига кўра, тахминан 17-20 миллиард йил олдин олам жуда кичкина ҳажмда ўта зич сингуляр ҳолатда бўлган, деб ҳисоблайдилар. Юз берган «катта портлаш» оламнинг кенгайиш жараёнини бошлаб берган. Бу кенгайиш жараёнида модданинг зичлиги ўзгарган, майдоннинг эгрилиги тўғриланиб борган. Айрим олимлар фикрига кўра, кенгайиш ўрнини яна торайиш эгаллайди ва бутун жараён такрорланади. Шу асосда ҳаракатланувчи Олам гипотезаси илгари сурилган бўлиб, унга кўра тахминан ҳар 100 миллиард йилда янги цикл «катта портлаш»дан бошланади. Ақлга сиғмайдиган гипотезаларнинг бирида «дастлабки портлаш» натижасида гравитацион майдонда сингуляр ҳолатдан фақат бизнинг метагалактикамиз эмас, балки кўплаб метагалактикалар вужудга келгани, уларнинг ҳар бири барча физик кўрсаткичларнинг турли ифодаларига, чунончи, алоҳида топологияли (ўлчовлар миқдори ҳар хил бўлган маҳаллий очик ёки маҳаллий ёпик) макони ва ўз космологик вақтига эга бўлиши мумкинлиги тахмин қилинади. Ҳозирги «кўп сонли дунёлар» концепцияларида оламнинг манзараси чизилади. Бу фундаментал фалсафани моддий дунёнинг макон ва вақтдаги чексизлигини метрик чексизлик маъносидан эмас, балки материянинг макон ва вақт структураларининг бениҳоя ранг-баранглиги сифатида тушуниш лозим, деган асосий қондаси билан ҳам-оҳангдир.

Олам кенгайишда давом этадими ёки торайиш жараёни бошланадими, деган савол жавобсиз қолмоқда. Аммо «қизил силжиш» ҳодисаси ҳозирги вақтда нурланиш манбаи узоқлашиб бораётганини, яъни галактикалар тахминан ўзигача бўлган масофага пропорционал тезликда ҳар ёққа «тарқалаётгани»ни тасдиқловчи умумий эътироф

этилган факт ҳисобланади. 1912 йилда В.М.Слайфер галактикадан ташқаридаги туманликлар нурланишларининг спектр чизиқлари спектрнинг қизил учи томонга силжиётгани - «қизил силжиш»ни аниқлади. 1929 йилда Эдвин Хаббл туманлик кузатувчидан қанча узоқда бўлса, «қизил силжиш» катталиги ҳам, унинг туманликдан узоқлашиш тезлиги ҳам шунча катта бўлади, деган қонунни ва катта масофаларда галактикаларнинг тезлиги улкан ифодаларга етишини аниқлади.

Шунга қарамай, оламнинг кенгайиши билан бир қаторда, унинг тораёишини ёки маконда чекланган, лекин вақтда чексиз олам навбатма-навбат дам кенгаювчи, дам тораювчи ҳаракатланувчи олам моделини ҳам тахмин қилиш учун назарий имконият мавжуд.

Дунёнинг бирлиги ва ранг-баранглиги

Дунё чексиз яхлитлик сифатида ўзгармас ва айна вақтда ўзининг айрим қисмлари ва кўринишларида ўзгарувчан бўлиб, ўзини муттасил шаклланиш ва ўзгариш жараёнларида намоён этади. У нафақат шаклланиш ва ўз тузилмасини мураккаблаштириш йўлида, балки аксинча – бузилиш ва таназзул йўлида ҳам ҳаракатланади ва ривожланадики, бу унинг сифат ва миқдор кўрсаткичлари муттасил ўзгаришида акс этади.

Шундай қилиб, дунё, бир томондан, ўз ранг-баранглигида бир жинсли эмас, бошқа томондан эса, ўзининг барча таркибий қисмларининг узвий бирлигини ташкил этиб, муайян универсал яхлитлик ҳисобланади.

Рух (Худо, ўлмас гоялар, онг ва ш.к.) моддий ва қўламли табиатдан ташқаридаги асос деб ҳисоблайдиган файласуфлар дунёнинг бирлиги муаммосига боқий, яратилмаган ва турли атрибутларга эга бўлган материяни бутун борлиқнинг асоси сифатида эътироф этадиган файласуфларга нисбатан бутунлай бошқача ёндашадилар.

Биринчи ҳолда *идеалистлар* тўғрисида сўз юритилади. Уларнинг қаршисида бутун дунё икки кўринишда намоён бўлади: биринчиси – *идеал* (чин) дунё, иккинчиси – *моддий, ашёвий* (Ўткинчи) дунё. Бу ерда дунёнинг бирлигини тасдиқловчи нуқтаи назарлар ҳам, мазкур бирликни рад этувчи нуқтаи назарлар ҳам бўлиши мумкин.

Бундай қарашларга зид ўлароқ, материяни бирдан-бир субстанция сифатида эътироф этувчи *материалистик монизм* тарафдорлари дунёнинг бирлигини унинг ўзидан келиб чиқиб тушунтиришга ҳаракат қиладилар. Бунда улар дунёга ўз борлигини сақлаш учун ҳеч ким ва ҳеч нарсага муҳтож бўлмаган, борлиқнинг бутун ранг-баранглигини ўзидан яратувчи деб қарайдилар. Айна ҳолда ечишга тўғри келадиган энг оғир вазифа бугунги кунда (балки умуман) ўрганилган микро-

дунё ва англаб етилган Коинотнинг муттаҳия сурилиб бораётган чегаралари ортига назар ташлаш имкониятига эга бўлгани билан дунёнинг чексизлиги (ёки чеклилиги)га шакл-шубҳасиз эътибор келтиришдан иборатдир.

Мазкур ёндашувнинг ҳеч нарсага ишонмайдикига ташаббуслар билан бу ва бошқа шунга ўхшаш саволларга ўз жавобларидек асослиқ билан асослаш ва унга мувофиқ бўлган тажрибани далил сифатида тан оладилар ва бунда умуминсоний амалиётга ва фанга таянадилар.

Дунёнинг моддий жиҳатдан ягоналигини таълимкорликнинг куйидаги муҳим маълумотлари тасдиқлайди:

- а) энергиянинг сақланиш ва ўзгариш қонуни;
- б) Менделеевнинг даврий қонуни;
- в) Дарвиннинг эволюция ҳақидаги таълимоти;
- г) ҳужайра ҳақидаги таълимот;
- д) физика (квант механикаси, релятивистик физика ва ш.к.), биология (генетика қонунлари, фотосинтез ходисасининг жисм физикологияси ҳақидаги маълумотлар ва ш.к.), космос ҳақидаги фан соҳасида эришилган ҳозирги илмий ютуқлар.

Инсон организмни, табиат ва жамиятнинг ўзаро алоқаларини уларнинг ривожланишини ўрганишга нисбатан далил ёндашув билан дунёнинг моддий жиҳатдан ягоналигини намоён этади.

Дунё бирлиги ҳақидаги фан далиллари, хусусан, селёвнинг таълабки «туманлик»дан табиий келиб чиққанини тушунирувчи Гаус – Лаплас назарияси Куёш системаси космик жисмларнинг бирлиги тўғрисида сўз юритишга асос бўлди; энергиянинг сақланиш ва ўзгариш қонуни табиатда амал қилувчи барча кучлар умумий қарқат намоён бўлишининг турли шакллари эканлигини намоён қилган жонли организмлар ҳужайрали тузилишга эга эканлиги ҳақидаги назария бутун тирикликни структуравий бирлаштириш имконини беради; Д.И.Менделеевнинг даврий қонуни барча кимёвий элементларни бирлаштирди, Ч.Дарвиннинг ҳайвон ва ўсимлик турларининг келиб чиқиши ҳақидаги назарияси эса нафақат бутун табиатнинг бирлигини тушунириб берди, балки идеал оғ табиатини жонли модда билан узвий боғлиқ деб тушунтириш учун имконият яратди. Мазкур назария айрим нарсаларни ўрганишдан жараёндаги ва ҳозирдаги ларни ўрганишга, табиатни қисмларга ажратишдан уларнинг ўзаро алоқаси бирлаштиришга ўтиш билан тавсифланадики, бу қарқатиларнинг ўзаро алоқаси унинг онги генезисини яхшироқ тушуниш, уларнинг қарқатиларнинг ўзаро алоқаси ўрнини белгилаш, пировард натижада инсон ва табиатнинг бирлигини кўрсатиш имконини берди.

XX асрда нисбийлик назарияси ва квант механикасининг яратилиши дунё ягона ва ҳамма нарса бир-бири билан ўзаро боғлиқ эканлиги ҳақидаги тасаввурларни сезиларли даражада кенгайтирди ва мустаҳкамлади. XX асрнинг иккинчи ярмида кудратли телескоплар ва тезлатгичлар пайдо бўлиши билан ҳозирги замон фани макро ва микродунёларни ўрганишда янада кўпроқ ривожланди. У коинот кенгликларига кириб, дунёнинг фундаментал асослари ҳақидаги тасаввурларимизни бойитди. Ҳозирги замон фани майдон ва модданинг, корпускуляр ва тўлқинли моддий объектларнинг бирлигини исботлаб берди, материя, ҳаракат, макон ва вақтнинг узвий бирлигини асослади.

Дунёнинг бирлиги ғояси табиий-илмий далиллардан ташқари тарихий асослашни ҳам тақозо этади. Бундай асослашни фалсафасиз амалга ошириш мумкин эмас, чунки у бутун дунёга яхлит тизим сифатида ёндашиб, ранг-барангликда бирликни ва бирликда ранг-барангликни кўради. Дунёнинг ранг-баранглиги ва бирлиги муаммосининг қўйилиши ва унинг илмий асосланган ечими борлиқни билиш ва изчил ўзгартириш учун жуда муҳимдир. Мазкур муаммони фалсафий англаб етиш ҳам жуда алоҳида аҳамият касб этади. Зеро ҳозирги давр шароитида дунёвий ўзаро алоқаларнинг универсаллигини нафақат назарий даражада тушуниб етиш, балки табиатнинг бирлиги умумий тамойилини амалий фаолиятда ҳам ҳисобга олиш талаб этилади.

Иньикос назарияси

Табиат объектлари ва ҳодисаларининг умумий хоссаси сифатидаги инъикос – ўзаро таъсирдир. У бир жисмнинг бошқа жисмга таъсир кўрсатишини, бошқа жисм эса биринчи жисм таъсирига жавоб бериши ёки ундан таъсирланишини назарда тутуди ($A \leftrightarrow B$; $B \leftrightarrow A$). Бундай ўзаро таъсир тарзида намоён бўладиган инъикосда, бир жисм ўзига хос хусусиятларининг бошқа жисмда акс эттириш жараёни тушунилади. Инъикос ташқи таъсирга мос ўзгаришлар мажмуини ифодалайди. Ўзаро таъсир натижасида акс этувчи тизимларнинг структураларидан гўёки «нусха» кўчириб олинади ва акс эттирувчи тизимларнинг алоҳида структураларида ўзгартирилган кўринишда, «излар», «муҳрлар» шаклида акс эттирилади. Инъикосни ўзаро таъсирга киришувчи нарса ва ҳодисаларнинг ўз таркиби ҳамда хоссаларида айна шу ўзаро таъсирнинг изларини қолдириш қобилияти сифатида тушуниш мумкин.

Инъикос жараёнининг намоён бўлиши материянинг тузилиш даражасига боғлиқ. Шу муносабат билан инъикоснинг:

- жонсиз табиатдаги;

- жонли табиатдаги;
- жамиятдаги даражалари фаркланади.

Материянинг ривожланиш жараёнида унинг тузиллигининг мураккаблашуви юз беради. Шу боис, материянинг ҳаракат шакллари канча бўлса, инъикос шакллари ҳам шунча бўлади: механик, физик, кимёвий, биологик (психик), ижтимоий ва ҳоказо. инъикос шакллари-нинг эволюцияси жонсиз табиат нарсаларининг хоссаси сифатида амал қилувчи инъикос юқорироқ даражадаги инъикоснинг элементлар негизини ташкил этишини назарда тутлади. Бу даражада инъикос муҳит ҳароратининг ўзгаришига қараб оддий механик деформация, қисқариш ёки кенгайиш кўринишида, ёруғлик инъикоси, электромагнит тўлқинларнинг ўзгариши инъикоси, овоз тўлқинлари инъикоси (акс садо), кимёвий ўзгаришлар (масалан, лакмус қоғоз рангининг ўзгариши) инъикоси сифатида амал қилиши мумкин.

Жонсиз табиатдаги инъикосга танлаш хусусияти ва кумулятивлик, яъни олдинги таъсирларнинг изларини сақлаш хоссири. Инъикоснинг танлаш хусусияти ўзаро таъсирга киришувчи объектларнинг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланади. Масалан, кимёвий элемент бошқа ҳар қандай элемент билан эмас, балки танлаш, ажратиш асосида кимёвий реакцияларга киришади ва бирикади. Табиатдаги айрим предметлар экранлаштириш хоссаларига эга бўлади ва электромагнит тўлқинларни акс эттиради, айрим предметлар эса бундай хоссаларга эга бўлмайди. Кумулятивлик – олдинги таъсирларнинг изларини сақлаш тизимнинг эскириши ҳақида ҳукм чиқариш имконини беради. Акс эттирувчи тизим олдинги таъсирларни «ёдда сақлайди» ва ўзининг кейинги фаолиятида уларни ҳисобга олади. Жонлининг жонсиздан фарқи ҳақида галирганимизда, ҳаётнинг универсал таърифини эслаймиз: «Ҳаёт – бу оқсилли жисмларнинг мавжудлик усулидир». Оқсиллар, аминокислоталар, нуклеин кислоталар тирикликнинг энг муҳим унсурлари ҳисобланади. Кўпайиш, ўсиш ва моддалар алмашинуви тирик организмларнинг ўзига хос хусусиятидир. Ўз-ўзидан кўпайиш қобилияти кимёвий реакцияларнинг жонсиз табиатда учрамайдиган тури билан таъминланади ва матрицали синтез деб аталади. В.А.Энгельгардт жонли тизимларнинг яна бир муҳим хоссаси – «хаосдан тартиб ўрнатиш» қобилиятини, яъни ҳаёт жараёнларининг энтропияга зид хусусиятини қайд этади. Тирик организмлар молекулаларнинг хаотик иссиқлик ҳаракатини тартибга солишга кодир.

Жонли табиатдаги инъикос оддий бир ҳужайралилар ва ўсимликларнинг таъсирланувчанлиги, асаб ҳужайраларининг таъсирчан-

лиги кўринишида, шунингдек, ҳайвонлар даражасида уларнинг хулқ-атворини тартибга солишни таъминловчи психик инъикос кўринишида мавжуд бўлади. Биологик инъикос шундай бир хоссаки, усиз ҳайвонлар ўз мавжудлик шароитига мослаша олмайди. Маълумки, айрим ўсимликларнинг барглари доимо ёруғлик манбаи томонга — нурлар уларга 90 градусга интилувчи бурчак остида тушадиган тарзда қараб ўсади. Кунгабоқар бошчаси куёш томонга ўгирилиб ўсади. Шунга ўхшаш ҳодисаларни илдиз тизимининг ўсишида ҳам кузатиш мумкин. Озиқланиш ва сув таъминоти шарт-шароитлари оптимал бўлган жойда илдиз яхши ўсади.

Мимикрия жонли табиатдаги инъикоснинг ўзига хос шакли ҳисобланади. Жонли тизимлар инъикосининг мазкур шакли мавжудликнинг муайян шарт-шароитларига яхшироқ мослашиш имконини беради. Турли ҳайвонлар уларни кўзга кўринмас қилиб қўядиган ёки уларнинг душманларини ҳуркитадиган шакл, тус ёки ҳолатга кирганида мимикрия ҳодисаси юз беради.

Биологик инъикосда икки жараён кузатилади. Биринчи — инъикосда акс этаётган нарсани инъикоснинг барча (тубанроқ) шакллари хос бўлиши мумкин бўлган тузилиши ўз ифодасини топади. Масалан, иссиқлик таъсирида ҳар қандай жисм, шу жумладан, организм қизийди. *Иккинчи - акс этаётган нарсанинг ўзига хос хусусиятлари инъикоснинг жонли тизимларгагина хос бўлган алоҳида жараёнлари билан боғланади.* Келтирилган жараёнга татбиқан айтиш мумкинки, организмнинг нафақат қизиши, балки унинг сувсизланиши ҳам юз беради. Ўсимлик сувни буғлантиради, инсон терлайди, унинг бутун ички нормал фаолияти ўзгаради. И.Павлов фикрига кўра, ҳар қандай инъикос икки асосий компонентдан ташкил топади: биринчи — ташқи компонент предметлар ўртасидаги реакциялар шаклида намоён бўлади; иккинчи — ички компонент ўзаро таъсирлар натижасида юзага келувчи ички ҳолатлар, излар шаклида мавжуд бўлади¹.

Биологик инъикос таъсирланувчанлик ва таъсирчанлик билан тавсифланади. Сезги психик инъикоснинг асосий шакли ҳисобланади. Организм асаб системасига эга бўлган ҳолдагина психик инъикос тўғрисида сўз юритиш мумкин. Сезги организмнинг хулқ-атворига таъсир кўрсатувчи субъектив, ички ҳолат сифатида амал қилади, лекин организм учун муҳим омилларни объектив акс эттиради.

Инъикоснинг психик шаклига сезги билан бир қаторда инстинктлар, шартли рефлекслар, идрок этиш, эмоциялар, фикрлаш

¹ Павлов И.П. Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей деятельности (поведения) животных — Москва, Наука, 1973 — С.607

киради. Инстинкт мазкур турнинг ҳамма кўринишларида бир хил бўлган мураккаб туғма хусусият сифатида амал қилади. Лекин инстинкт жуда тор доирадагина мақсадга мувофиқдир. Асаларилар шаклан мукамал ва мустаҳкам ясади. Лекин катакни туби қирқиб олиб ташланса, асалари бунга эътибор бермайди ва катакка асал қуйишда давом этади. Тирик организм даражасидаги инъикоснинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, жонли системаларда актуал инъикослар тарзида юз берувчи ўзгаришлар индивидлар тажрибасида ва турларнинг хоссаларида сақланиб қолади ҳамда йиғилиб боради.

Субъект ўзини қанча фаол тутса, у шунча кўп предметни акс эттиради. Масалан, қоятош тўлқинлар таъсирида емирилади, коралл – организм ўсиб боради. У сувдан озиқ моддаларни ўзлаштиради. Бунда организм таъсирга шунчаки жавоб бермайди, у атроф-мухитни ўзгартиради.

Материя тузилишининг ижтимоий даражасида инъикос қуйидагиларда намоён бўлади: а) ўз фаолиятини тартибга солувчи индивидни онгли акс эттиради; б) фан, санъат ва ижтимоий онгнинг жамият ҳаётини акс эттирувчи бошқа шакллар; в) инъикоснинг инсон сунъий системалар яратувчи техника, боғлиқи ва бошқарувдаги шакли.

Материянинг умумий хоссасида инъикоснинг қуйидаги хусусиятлари намоён бўлади: –инъикоснинг моддий-энергетик ўзаро таъсир жараёнлари билан алоқадор; – ҳар қандай акс эттириш жараёни замирида сабаб-оқибат боғлиқликлари. Инъикос сабаб-оқибат муносабатларининг шундай шакли сифатида тушунилиши мумкинки, бунда сабабнинг таркиби, хусусияти, хоссалари оқибатга ўтади. Оқибат оригиналнинг нусхаси, ўхшаши сифатида амал қилади; у акс эттириш, йўналтирилган жараён. У акс этувчидан акс эттирувчи сари ҳаракатланади, демак, бу жараён симметрик эмас, яъни бунда сабаб (акс эттирилувчи)нинг ҳаракати – бирламчи, оқибат (акс эттирувчи)нинг ҳаракати – иккиламчи, ҳатто оддий акс эттириш жараёни ва унинг натижалари ҳам акс эттирилувчи объектнинг мавжудлиги ва хусусиятига нисбатан иккиламчидир; – аввало, ўзаро таъсир сифатида тушунилувчи инъикос жараёнининг объективлиги алоҳида диққатга сазовор; – образ ва оригиналнинг ўзаро мослиги даражаси ҳар хил бўлиши мумкин. Инъикос натижаси нафақат ташқи таъсирлар (акс эттирилувчи), балки ҳодисанинг ички табиати (акс эттирувчи) билан ҳам белгиланади.

П.Анохиннинг инъикос назарияси

Борлиқни олдинроқ акс эттириш зояси П.Анохин томонидан ишлаб чиқилган. У материянинг макон ва вақт доирасидаги ҳаракатининг асосий шакллари ноорганик табиатда тирик организмлар пайдо бўлишидан анча олдин мавжуд бўлганига эътибор қаратди. «Жонли материя» дунёнинг тайёр макон-вақт структурасига «сингиб кетган» ва муқаррар тарзда унинг хоссаларини ўзида мужас-самлаштирган ва мавжуд шарт-шароитга мослашиш зарурати туғилган. Мослашиш жараёнида ташқи вақт кўрсаткичлари, яъни, кетма-кетликлар катта роль ўйнаган.

Бу кетма-кетликларни П.Анохин икки гуруҳга ажратди:

1. Кетма-кетликларнинг такрорланувчи, тикланувчи, ритмлилиқ ва циклилиқ (кун – тун; баҳор – ёз – куз – қиш) билан тавсифланувчи муҳим, доимий ва барқарор каторлари.

2. Мазкур организмнинг ҳаётида кейинчалиқ такрорланмайдиган аҳамиятсиз ва тасодифий кетма-кетликлар қатори (масалан, довул, зилзила ва ҳ.к.). Агар фақат аҳамиятсиз ва тасодифий кетма-кетликларгина мавжуд бўлганида, ҳаёт ривожлана олмас, тирик организм барқарор ва мустаҳкам структурага эга бўлмас эди. Чунки бундай структура ташқи дунёнинг организмга ритми ва цикли таъсирлари инъикосининг натижаси сифатидагина пайдо бўлиши мумкин. Табиий ритмларга бўйсунувчи ўзаро таъсирлар организмга минглаб ва миллионлаб йиллар давомида таъсир кўрсатади. Улар организмларнинг тузилишида қайд этилади. Натижада организм олдинроқ акс эттириш қобилиятига эга бўлади.

Масалан, олдинроқ акс эттиришга мисол куз келди, барглар тўкилади, физиологик жараёнлар секинлашади, дарахтлар қишни қарши олишга тайёрланиб сувсизланади, лекин ҳали совуқ тушгани йўқ. Вақтда организмнинг (субъектнинг) ўзгариши унга ташқи ҳолатлар (объект) таъсир кўрсатишидан олдинроқ юз берган.

Олдинроқ акс эттириш – ноорганик дунё ва атроф-муҳитнинг такрорланувчи таъсирларига тирик организмнинг реакцияси. Бу кетма-кетлик ва такрорийлик муҳим хоссалар ҳисобланувчи ноорганик дунёнинг макон-вақт структурасига жонли материя мослашувининг асосий шаклидир. Олдинроқ акс эттириш жонли системалар дунёда чидамли, мослашувчан, ўзгаришларга тўла бўлишига имконият яратади. Инсонда олдинроқ акс эттириш қобилияти илмий башорат ва прогностика шаклини касб этади. Инъикос ё процессуал томондан, ё натижа нуқтаи назаридан қаралиши мумкин. Ташқи реал акс эттирилувчи объект йўқ бўлганидан кейин инъикоснинг ўзи, акс

эттириш жараёнининг натижаси сифатида, йўқ бўлмайди, балки акс эттирувчи объектда из кўринишида сақланиб қолади. Шундай қилиб, ташқи таъсир акс эттирувчининг таркибидан ўрин олади. С.Л.Рубинштейн материя акс эттириш қобилиятининг аини шу хусусиятини назарда тутиб, ҳар бир ҳодиса маълум маънода «Олам кўзгуси ва акс садосидир», деган. Ахборотнинг атрибутив концепцияси шу асосда тузилади.

Биоэнергоинформацион алмашинув ахборотни қабул қилиши, ундан фойдаланиши ва уни тасарруф этишининг мураккаб механизмини назарда тутати. Информация ёки ахборот тушунчаси сермаънодир. Информацион жараёнлар аксарият ҳолларда акс эттириш, инъикос жараёнлари билан боғлиқ ҳолда ёки уларга мувофиқ тушунтирилади. Инъикос ё процессуал томондан, ё натижа нуқтан назаридан қаралиши мумкин. Дарҳақиқат, сиртки (акс эттирилатган) реал предмет ғойиб бўлганидан сўнг инъикоснинг ўзи акс эттириш жараёнининг маҳсули сифатида йўқ бўлмайди, балки акс эттирилатган предметда из сифатида мавжуд бўлишда давом этади. Шундай қилиб, сиртдан кўрсатилган таъсир акс эттирувчининг таркибидан ўрин олади ва унда сақланиб қолади. Шунга мувофиқ ахборотнинг *атрибутив концепцияси* тузилади.

«Ахборотнинг предмет соҳаси тўғрисидаги масалага бағишланган фалсафий мунозараларда камида уч нуқтан назар вужудга келган. *Биринчидан, ахборот мулоқот соҳаси ва умумий илмий рефлексия воситаси сифатида талқин қилинади. Иккинчидан, у ўз-ўзидан ташкил топувчи тизимларнинг ўзаро таъсирларни тартибга солиши билан боғлиқ бўлган хоссаси сифатида тушунилади. Учинчидан, ахборот материя ва энергия тақсимланишининг турли жинслилик мезони, дунёнинг азалий турли жинслилигини қайд этувчи барча моддий тизимлар хоссаси сифатида намоён бўлади. Ахборотнинг юқорисида зикр этилган уч хил талқини ҳозирги замон назариясидан ахборот коммуникатив, функционал ва атрибутив концепциялари деган номлар билан ўрин олган.*

Атрибутив концепция ахборотнинг жонли ва жонсиз табиатдаги ҳар қандай объектлар ва жараёнларда ранг-барангликнинг инъикоси сифатидаги кенг талқинига таянади. Унда ахборот умуман олганда материя ва энергиянинг дунёда юз берувчи барча жараёнларга йўлдош бўлган макон ва вақтда тақсимланишининг турли жинслилиги мезони сифатида тавсифланади.

Универсал космик голограмма концепцияси

Универсал космик голограмма концепцияси квант-механик ўзаро таъсирлар натижасида Коинот энергоинформацион ўзаро таъсирларнинг вақтда ва маконда чексиз бўлган ягона, қўп даражали сабаб ва оқибатлар тармоғини ташкил этишини, бу тармоқда ҳамма нарсалар турли хил даражадаги фаоллик билан ўзаро таъсирга киришини тан олади. XX асрнинг 70-80-йилларида америкалик олимлар физик Давид Бом ва нейрopsихолог Карл Прибрам универсал космик голограмма концепциясини ишлаб чиқди. Мазкур назариядан энергоинформацион майдоннинг ҳар бир нуқтаси макон ва вақтнинг бошқа барча нуқталари ҳақида маълумотларни ўз ичига олади ва, ўз навбатида, макон-вақт континуумининг қолган барча қисмларида инфорацион «ваколатхона»га эга бўлади, деган хулоса келиб чиқади. Ушбу контекстда Спинозанинг: «Инсон танаси чексиз кўламлилиқнинг айрим кўринишидир», «инсон ақли чексиз тафаккур шаклларида биридир», деган фикрлари янгича мазмун касб этади. Шу нарса диққатга сазоворки, замондошимиз профессор Б.Искаков жонни «микрорептонли голограммалар йиғиндиси» деб номлашни таклиф қилади. Маълумки, «голография» тушунчаси ҳар доим объект ҳақида ёруғлик тўлқинлари интерференциясига (лот. – кўчириш) асосланган тўлиқ ҳажмдор-образли ахборот олиш методини англатган. Ушбу метод ёруғликка таъсирчан эмульсияга эслаб қолинаётган объектдан қайтган тарқалган лазер нури ва бевосита лазердан келувчи таянч нурнинг таъсирини қайд этишни назарда тутди. Кўрсатилган ўзаро таъсир натижасида вужудга келадиган манзара эслаб қолинаётган объект ҳақида тўлиқ образли ахборотни ўз ичига олади.

Торсион майдонлар назарияси

Торсион майдонлар ўнг ва чап айланишга эга бўлиб, бу «ўнг» ва «сўл» дунёлар мавжудлигини тахмин қилиш имконини беради Илгари сурилган гипотезаларга кўра, бешинчи фундаментал физик даража манбаси торсион майдонлар (айланиш майдонлари) бўлиши мумкин. Улар экстрасенсор ўзаро таъсирларда қайд этилади ва уларда ҳал қилувчи рол ўйнайди. Табiiй муҳитлар орқали ўтишда торсион нурланишларнинг заифлашуви мавжуд бўлмайди. Олимлар тахминига кўра, торсион майдон квантлари сифатида паст энергетик реликтли нейтринолар амал қилади, торсион нурланишларнинг ўта ўтувчанлиги эса табiiй хусусият сифатида қаралади. Торсион тўлқинларнинг группавий тезлиги камида 10^9 с (ёруғлик тезлиги)га тенг деб баҳоланади. Аммо бундай ёруғлик тезликлари физика учун янги ва

фавкуллда бир ҳол эмас. Торсион майдонлар ўз-ўзидан ҳосил бўлиши мумкин деб ҳисобланади. Улар физик вакуумнинг таъсирланиши натижаси сифатида вужудга келиши мумкин. Ҳар қандай шакл, ҳатто унинг массаси жуда оз бўлса ҳам, вакуумни таъсирлантириши ва уни куршаган муҳитда торсион майдон сифатида намоён бўлувчи кутблашиши вужудга келтириши мумкин. Бундан ташқари, вакуумнинг электростатик ёки электромагнит майдони мавжуд бўлган қисмида доим ушбу майдон яратадиган торсион компонентлар мавжуд бўлади. Бирламчи торсион майдонлар бирдан-бир тавсифи ахборотни ташийдиган ва ўзаро таъсирга киришиш чоғида энергия алмашмайдиган уюрмалар мавжудлиги ҳисобланувчи материя шакли сифатида қаралади. Иккилик сигналларни торсион алоқа канали орқали биринчи узатиш 1986 йилда амалга оширилган¹.

Тадқиқотчилар торсион майдонларнинг эффектларини ўрганар эканлар, шуни қайд этадиларки, «вакуум флуктуацияси магнит майдонининг муайян аналогига олиб келади. Бунда ушбу майдон торсион тузилмалар тарзида шаклланади. Торсион майдонларнинг ўзи вакуумнинг ахборот ташувчи бирламчи биоэнергетик қўзғалишлари сифатида қаралади. Улар вакуумдан материянинг туғилишини, унинг ривожланиши ва ўзаро таъсирларини бошқаради»². Г.Шилов торсион майдонлар информацион майдондаги моддий объектнинг ўрни ва аҳамиятини акс эттирувчи барқарор майдон тузилмалари — фикр шаклларида иборат, деган хулосага келади³. Барча моддий объектлар ўз атрофида торсион майдонларни яратса, онг улар билан ўзаро таъсирга киришиш хусусиятини аниқлайди. Торсион майдон ташқи торсион майдон таъсири йўқолганидан кейин сақланиб қоладиган кутблашувни индукциялайди. Бу ҳолда кўз тегиши, исситиш ва совутиш каби параиллий феноменларни, шунингдек «сув хотираси» ҳодисасини тушунтириш учун имконият яратилади. В.Ярцев инсоннинг ўз танаси ҳужайраларини энергия ва ахборот билан ягона биоэнергетик организмга бирлаштириш хоссасини кашф этди. Бунда ҳужайралар бирикувининг фаоллик даражаси ва йўналиши инсон онги ва унинг элементлари (ақл, сезгилар, ирода) билан белгиланади. Умуман олганда инсон организмни ўзининг умумий торсион майдонини яратади. Ахборотни сақлаш ва узатишда организмдаги сув структураси улкан

¹ Акимов А.Е., Шилов Г.И. Сознание, физика торсионных полей и торсионные технологии // Сознание и физическая реальность. — Москва: 1996. №1-2. — С. 70.

² Панов В.Ф., Тестов Б.В., Клюев А.В. Влияние торсионного поля на лабораторных мышей // Сознание и физическая реальность. — Москва: 1998. №4. — С. 48-49.

³ Шилов Г.И. Теория физического вакуума. — Москва: 1993. — 192-б.

аҳамият касб этади. Бундан ташқари, торсион майдонлар ўз-ўзидан ҳосил бўлиши мумкин.

Торсион майдонлар назарияси – ҳозирги замон фанининг энг сўнги ютуқларидан бири ва шу билан бир вақтда эзотериканинг кўпгина ҳодисаларини тушунтириш учун сабабий асос. Торсион майдон тушунчаси синергетика тамойилларини, хусусан аттракторлар ҳаракатига доир қондаларни чуқурлаштиради. Электромагнит нурланиш ҳам доим торсион элементга эга бўлади. Катта тезликда айланаётган жисм гравитация кучини камайтиради. Фикр шакли торсион майдонлар ёрдамида узатилганида телекинез физикасини абстракт ҳолда тасаввур қилиш мумкин.

Торсион майдон индивидуал хотира субстрати ҳисобланади, деган фараз ҳам мавжуд. Профессор А.Степанов чиқарган хулосага кўра, сиртдан келувчи ахборот миянинг турли зоналарида кодланади ва икки параллел оқимга ажралади. Бир оқимдан кирувчи параметрларининг ички ҳолат матрицалари билан айнийлигини солиштириш учун фойдаланилади. У организмнинг адаптацион-компенсатор фаолияти учун жавоб беради. Иккинчи оқим янги ҳолатни қайд этади ва келган ахборотнинг торсион майдонларини индукциялайди¹. Бундай хулосалар Станислав Грофф илгари сурган холотроп концепциясига ҳам мос келади. Онгни холотроп (юнон. holes – яхлит) тушуниш онг майдони миянинг индивидуал фаолияти билан билвосита белгиланишини ва Коинот эволюциясининг ранг-баранг тажрибасини ўз ичига олишини қайд этади.

Қизил силжиш

«Қизил силжиш» ҳодисаси ҳозирги вақтда нурланиш манбаи узоқлашиб бораётганини, яъни галактикалар тахминан ўзигача бўлган масофага пропорционал тезликда ҳар ёққа «тарқалаётгани»ни тасдиқловчи умумий эътироф этилган далил ҳисобланади. Шу боис, Олам кенгайишида давом этадими ёки торайиши жараёни бошланадими, деган савол жавобсиз қолмоқда. 1912 йилда В.М.Слайфер галактикадан ташқаридаги туманликлар нурланишларининг спектр чизиқлари спектрнинг қизил учи томонга силжиётган - «қизил силжиш»ни аниқлади. Орадан маълум вақт ўтгач (1929 йилда) Эдвин Хаббл туманлик кузатувчидан қанча узоқда бўлса, «қизил силжиш» катталиги ҳам, унинг туманликдан узоқлашиш тезлиги ҳам шунча катта бўлади, деган қонунни ва катта масофаларда галактикаларнинг тезлиги улкан даражаларга етишини аниқлади.

¹ Степанов АМ Гомеостатическая модель сознания. Вербальная оболочка // Сознание и физическая реальность – Москва 1998 №4. – 60-б.

Аммо «қизил силжиш» ҳодисаси ҳозирги вақтда нурланиш манбаи узоқлашиб бораётганини, яъни галактикалар тахминан ўзигача бўлган масофага пропорционал тезликда ҳар ёққа «тарқалаётгани»ни тасдиқловчи умумий эътироф этилган факт ҳисобланади. 1912 йилда В.М.Слайфер галактикадан ташқаридаги туманликлар нурланишларининг спектр чизиқлари спектрнинг қизил учи томонга силжиётгани - «қизил силжиши»ни аниқлади. 1929 йилда Эдвин Хаббл туманлик кузатувчидан қанча узоқда бўлса, «қизил силжиш» катталиги ҳам, унинг туманликдан узоқлашиш тезлиги ҳам шунча катта бўлади, деган қонунни ва катта масофаларда галактикаларнинг тезлиги улкан ифодаларга етишини аниқлади.

Шунга қарамай, оламнинг кенгайиши билан бир ҳаторда, унинг торайишини ёки маконда чекланган, лекин вақтда чексиз олам навбатма-навбат дам кенгаювчи, дам тораювчи ҳаракатланувчи олам моделини ҳам тахмин қилиш учун назарий имконият мавжуд.

Ҳаракат борлиқнинг яшаш шарти

Бизни қуршаган дунёнинг муҳим хусусияти – Коинотда ва унинг барча таркибий қисмларида юз берадиган тинимсиз ўзгаришлардир. Ҳозирги замон фалсафасида «ҳаракат» тушунчаси «кенг» маънода умуман ҳар қандай ўзгариш ҳақидаги тасаввур сифатида талқин қилинади. Кенгайиб бораётган Метагалактика ҳам, ўзаро таъсирга киришаётган элементар зарралар ҳам, кўпаяётган, моддалар алмашинувини амалга ошираётган тирик ҳужайралар ҳам, ижтимоий ва ҳоказолар, шу жумладан фикрлаш фаолияти ҳам ҳаракатда бўлади. Агар биз бирон-бир табиий объект ёки ҳодисани уларнинг табиий ҳолатида англаб етмоқчи бўлсак, «ҳаракат» тушунчасини четлаб ўтишимиз мумкин эмас. Бир қарашда, оддий онг нуқтаи назаридан бу нотўғри, зеро, айтайлик, Альп тоғлари ёки Миср эҳромларини кузатар эканмиз, биз улар абадий *ҳаракатсизлик* ҳолатида эканлигининг гувоҳи бўламиз. Аммо бу *ҳаракатсизлик нисбийдир*. Умуман олганда, бутун Коинот улкан айланма ҳаракат ҳолатида бўлиб, бу ерда бизнинг сайёрамиз Кўёш атрофида, у билан бирга – бизнинг галактикамиз маркази атрофида, у билан бирга эса – галактик система маркази атрофида айланадиган кичик бир заррадир. Ҳаракатсизлик ҳолатидаги нарсалар структураси ҳам тинимсиз ўзгариш жараёнини бошдан кечиради, чунки узлуксиз ҳаракатда бўлган элементар зарралардан ташкил топади. Температура ўзгаришлари, кимёвий таркиб ўзгаришлари ва шу кабилар бундай ҳаракатнинг ташқи кўринишлари ҳисобланади. Шунингдек, атомлар ва молекулалар ҳам Коинотда юз берган эволюция жараёнлари маҳсулидир. Улар бизнинг Метагалактикамиз

мавжудлигига замин ҳозирлаган Катта портлашдан кейингина вужудга келган. Бунинг устига ҳозирги замон географияси қитъалар бир-биринга нисбатан силжишини исботлади. Улар ажралган муз бўлақлари каби Ернинг қайноқ магмаси бўйлаб йилига бир неча сантиметр тезликда ҳаракатланади.

Шундай қилиб, *ҳаракат абадий ва йўқ бўлмас, материядан ажралмас ва мутлақдир. Ҳаракатсизлик эса нисбий бўлиб, ўткинчи хусусиятга эга.* Ҳаракат шунинг учун ҳам мутлақки, у умумий аҳамият касб этади ва (ҳаракатсизликдан фарқли ўлароқ) бирон-бир ташқи омилга боғлиқ бўлмайди. Оқилона нуктаи назардан у боқийдир, чунки дунёда унинг боши ҳам, охири ҳам кўринмайди ва замирида камида икки куч – тортиш ва итариш ётувчи ҳар қандай борлиқнинг ўз-ўзидан ҳаракати сифатида амалга ошади.

Ҳаракат типлари

Фанда объектив борлиқ нарсалари ва ҳодисалари ҳаракатининг икки асосий типни фарқланади. *Орқага қайтмаслик ва муайян йўналишга эгалик ҳам хос бўлган мазкур ҳаракат типни ривожланиши деб аталади.* Бунда нарса ёки ҳодиса структурасининг мураккаблашуви, улар ташкил топиш даражасининг юксалиши юз бериши мумкин бўлиб, бу одатда тараққиёт прогресс сифатида тавсифланади. *Агар ҳаракат тесқари йўналишда – баркамолроқ ва ривожланган шакллардан ривожланмаган шаклларга, мураккабдан оддийга қараб юз бераётган бўлса, бу ҳол регресс деб номланади.* Аммо прогресс ва регресснинг кўрсатилган хусусиятларини мутлақлаштирмаслик мумкин эмас. Хусусан, бошқарув аппарати тузилмасининг мураккаблашуви ва бюрократиянинг ўсиши доим ҳам прогрессни англатавермайди, нисбатан соддароқ ва айни вақтда самаралироқ ва ишончлироқ машиналар, асбоблар ва механизмлар яратилишининг регрессга ҳеч қандай алоқаси бўлмайди ва кўпроқ бунинг аксидан далолат беради.

Жонсиз табиатда *ривожланишга* юлдузларда содир бераётган эволюция жараёнлари; жонли табиатда – турли организмларнинг ўсиши; жамиятда – фан, техника, саноат ишлаб чиқаришининг ўсиши, ижтимоий муносабатларнинг ўзгариши ва шу кабилар мисол бўлиб хизмат қилиши мумкин.

«Ривожланиш» тушунчаси нафақат моддий, балки идеал дунёга, хусусан, инсон тафаккурига нисбатан, масалан, умуман онгининг ёки айрим фикр, гоё, назариянинг ривожланиши тўғрисида сўз юритилган ҳолда, қўлланилиши мумкин. Фикрнинг ривожланиши унинг «пишиб етилиши»ни, яъни мураккаблашуви, такомиллашуви, янада аниқроқ маъно касб этиши ва шу кабиларни англатади. Бирок, шуни

таъкидлаш лозимки, нарсалар ва ҳодисаларнинг фарқли ўларок, субъектив омиллар ҳаракати ва ривожланишига нисбатан этилиши мумкин эмас. Айни вақтда илмий даражасида ривожланиш жараёнлари, дунёдаги каби, вақтда кечади.

Ўз-ўзидан ҳаракат ё бутун табиатга, ё унинг ички қисмига юзашган таркибий қисми — тирик организм ҳодисасидир. Қотиб қолган материяга мансуб ҳаракат нисбатан ўз-ўзидан ҳаракат, ўз-ўзидан ривожланишга айташ ўринли эмас. Чунки, ушбу объектнинг ўз ичига олган табиат ўз-ўзидан ривожланиши ланади.

Ҳаракатланиш шу жойда бўлиши ва айни вақтда ўз ички таркибий қисмига юзашган ҳаракатни юзага келтиради. Ҳаракатнинг умумийлигини намоён этади, узлуксизлик унинг асосий хусусияти бўлади. Ҳаракатдаги умумийлик унинг моҳиятига асос қўяди, ҳаракатни тушуниш ва таърифлаш, унинг моҳиятини англаб етиш учун ҳаракатнинг узлуксизлигини таърифлаш зарур.

Вақтинчалик барқарорлик ва мувозанат ҳолати табиатда муайян шартларда бўлади. У материянинг сифатини намоён этади. Табиат табиатининг таърифи нарсаларнинг чегаралари мавжуд бўлади. Табиат табиатининг таърифи нарсаларнинг ранг-баранглиги сифатида таърифланади. Материя ҳаракати шунинг учун ҳам мутлаққил, у сиртқи ва ички таърифи бўлган эмас. Шу маънода «Дунёда абадий ҳаракатдаги материянинг бошқа ҳеч нарса йўқ» тарзидаги фикрлар ўринли ва воқеа.

«Материя ҳаракатининг шакли» тушунчаси табиат табиатинининг муайян босқичига хос бўлган алоҳида ҳодисаларнинг таърифи этишга хизмат қилади. Ҳаракат шакли сиртқи ва ички таърифи бўлган моддий объектлар ўзгаришларининг ўзига хос таърифи ва таърифи бўлади. Ҳаракат таърифи хусусиятларининг асосий таърифи бўлади. Табиат табиатининг таърифи нарсаларнинг таърифи ва таърифи бўлади. Табиат табиатининг таърифи нарсаларнинг таърифи ва таърифи бўлади. Табиат табиатининг таърифи нарсаларнинг таърифи ва таърифи бўлади.

Материя ҳаракатининг шакли табиат табиатининг таърифи ва таърифи бўлади. Табиат табиатининг таърифи нарсаларнинг таърифи ва таърифи бўлади. Табиат табиатининг таърифи нарсаларнинг таърифи ва таърифи бўлади. Табиат табиатининг таърифи нарсаларнинг таърифи ва таърифи бўлади.

тескари жараёндан – иссиқлик энергияси механик ҳаракатга айланишидан далолат берган. Узоқ вақт хукм сурган дунёни идрок этишининг механистик концепцияси доирасида материя ҳаракатининг барча шакллари бир-биридан миқдор жиҳатидангина фарқ этиши тахмин қилинган.

Материянинг ҳаракат шаклларини таснифлаш тамойиллари:

- материя ҳаракатининг ҳар бир шакли муайян моддий ташувчи билан боғлиқ;

- материянинг ҳаракат шакллари сифат жиҳатидан турлича ва ўзаро боғланмайди;

- тегишли шарт-шароитларда улар бир-бирига айланади;

- материянинг ҳаракат шакллари мураккаблик даражасига кўра фарқ қилади, олий шакл куйи шакллар синтези сифатида тушунилади. Бунда олий шаклларнинг куйи шакллардан узоқлашишига ҳам, олий шаклларнинг куйи шаклларга механик боғланишига ҳам йўл қўймаслик муҳим;

- моддий тизимларнинг ҳар бир турида бош, олий ва иккинчи даражали, куйи шакллар фарқланиши лозим;

- материя ҳаракат шаклларининг таснифи фанлар таснифининг негизи ҳисобланади.

Ҳаракат шаклларининг таснифи

Ҳаракат шаклларини таснифлашда қайси тамойилларга риоя қилинишига қараб бундай шаклларнинг ҳар хил миқдори фарқланади. XIX асрнинг саксонинчи йилларида материя ташкил топишининг турли даражаларига асосланиб, материя ҳаракатининг беш асосий шакли:

- *механик, физик, кимёвий, биологик ва ижтимоий* ҳаракатни қайд этган.

- *механик ҳаракат* – турли жисмларнинг маконда бир жойдан бошқа жойга кўчиши: *майда зарралар ҳаракати, катта жисмлар, иу жумладан космик объектлар ҳаракати, материя ҳаракатининг механик шакли бошқа ҳар қандай шаклга кирувчи энг содда шакл сифатида намоён бўлади;*

- *физик ҳаракат* – *электромагнетизм, гравитация, иссиқлик, ёруғлик, овоз, моддалар агрегат ҳолатининг ўзгаришини, физика ўрганувчи иссиқлик, ёруғлик, электр кучини қамраб олади;*

- *кимёвий ҳаракат* – *ноорганик ва органик табиатдаги турли кимёвий реакциялар, кимёвий синтез жараёнларини ўз ичига олади;*

- *биологик ҳаракат* – *жонли организмларда юз берувчи ранг-баранг биологик жараёнлар;*

- органик ҳаётни қамраб олади. Улар жамият соҳибдорлиги ва ахлоқ шакллари ҳисобланади. Улардан ҳақоратда яшайдиган охирироқ соҳа – ижтимоий-тарихий жараён мавжуд;

- ижтимоий ҳаракат – ижтимоий ўзлаштиришни, шунингдек фикрлаш жараёнларини қамраб олади.

Ҳаракатнинг ҳар бир шакли инсобиған мустақил бўлиши билан уларнинг барчаси бир-бири билан боғлиқ. Ҳаракатнинг мураккаб ва мураккаб шакли ўзидан олдинги соддароқ шакллари негизда вужудга келиши, уларнинг синтези ҳисобланади, лекин уларнинг олдинги йиғиндисидан иборат бўлмайди. Масалан, ҳаракатнинг биологик шакли ҳаракатнинг соддароқ физик-кимёвий шакллари негизда вужудга келиши, уларнинг ўзининг шартли сифатида ўз ичига олади ва ҳаракатнинг олдинги шакллари билан таққослаганда унинг бутунлай янги шакли ҳисобланади. Худди шунингдек ҳаракатнинг ижтимоий шакли – кишилик жамиятининг вужудга келиши ва ривожланиши ҳам ҳаракатнинг биологик ва ўзидан олдинги бошқа барча шакллари ўзининг шартли сифатида ўз ичига олади, лекин уларнинг йиғиндисидан эмас, балки ҳаракатнинг бутунлай янги шакли ҳисобланади.

Материя ҳаракати асосий шакллари келтирилган таснифи фан табиат ривожланишининг теран алоқаларини эндигина аниқлай бошлаган XIX асрнинг саксонинчи йилларида яратилган эди. Ўша даврда ҳали кўп нарса номаълум, кўп нарсаларни аниқлаш лозим эди. Фан ривожланишининг ҳозирги босқичида ҳаракат шакллари юқорида келтирилган таснифини тўлдириш ва аниқлик киритишни талаб қилади. Кимё, физика, биологиянинг ривожланиши, комплекс фанларнинг пайдо бўлиши материя ҳаракати шакллари ранг-баранглигининг ягона талқини тўғрисида сўз юритиш имконини бермайди. Шу сабабли янги таснифлар пайдо бўлади. Масалан, информацион-кибернетик ҳаракат, астрономик ҳаракат, галактика доирасидаги ҳаракат, галактикалар ўртасидаги ҳаракат тилга олинади.

Ҳаракатнинг шакллари бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, бунда ҳар бир кейинги ҳаракат ўзидан олдинги ҳаракатдан келиб чиқади, унга асосланади, бироқ, шунга қарамай, қуйи шакл билан боғланмайди. Ҳаракатнинг мураккаб шакллари соддароқ шаклларга бундай боғлашга уринишлар фалсафа тарихида «механицизм», «редукционизм» (лот. *reductio* – ортга суриш) деган ном олган, ҳаракат ижтимоий шакллари биологик шакллари даражасига соддалаштириш биологизаторлик концепцияларида мавжуд.

Дунё, унинг келиб чиқиши ва ривожланиши ҳақидаги ҳозирги тасаввурлар нуктаи назаридан кўрсатилган шакллари ҳаракатнинг

мавжуд ва тахмин қилинган усулларининг бутун ранг-баранглигини акс эттирмайди. Хусусан, элементар зарраларнинг ўзгариш жараёнлари, XIX асрда номаълум бўлган микро ва макродунё даражасидаги бошқа ўзгаришлар материя ҳаракати механик, физик ва кимёвий шакллариининг ўзаро нисбатига доир масалани кўймоқда. Бу ерда механик шакл энди барча физик жараёнлар негизи сифатида қаралмайди. Эндиликда биологик ҳаракат ҳам бошқача тушунилоқда: унинг элементар зарралари, илгари тахмин қилинганидек, оксилли молекулалар эмас, балки XX асрда кашф этилган ДНК ва РНК ҳисобланади. Айрим олимлар ер пўсти ҳамда Ер остида юз бераётган жараёнлар ҳақидаги ҳозирги тасаввурларга асосланиб ҳаракатнинг геологик шаклини фарқламоқдалар.

Материя ҳаракатининг геологик шакли мавжудлиги ҳақидаги тахминни қабул қилсак, материянинг мазкур шакли механик, физик ва кимёвий ўзаро таъсирларни ўз ичига олган дастлабки синтез сифатида амал қилади. Бу қадимги “хаос” категориясида ўз аксини топади. Мазкур категория нафақат тартибга солилмаганлик ва тартибсизлик далили сифатида, балки стихияли шаклланиш тамойили сифатида ҳам талқин қилинади. Бу ҳолда органик дунё вужудга келишидан олдинги табиат механик, физик ва кимёвий жараёнларнинг олға қараб ривожланишидан эмас, балки уларнинг умумий, дифференциаланмаган ўзаро таъсиридан ташкил топади. Айни пайтда бунда геологик ва географик омиллар Ерда ҳаёт вужудга келиши учун тарихий шарт-шароит яратган, деб таъкидлаш лозим. Зилзилалар Ернинг қаттиқ қобиғида катта силжиш, синиш ёки ўпирилишлар юзага келиши ва таъсир энергиясининг тез тарқалиши натижасида рўй бериши ҳақидаги тадқиқотлар материя ҳаракатининг геологик шакли мавжудлигининг далили ҳисобланади. Швед олимларининг фикрича, ер қобиғи муттасил ҳаракатдаги плиталар блокларидан ташкил топади. Улар бир-бирининг устига чиқиб, цунами ва зилзилага ўхшаш табиий аномалияларни вужудга келтиради. Масалан, Швейцария икки плита – Африка ва Европа плиталари туташган ерда жойлашган. Африка плитаси йилига 6-11 мм/тезликда силжиб, Швейцариянинг ҳудудий йўқотишлари «сабабчиси» бўлмоқда. Қадимги Урал ҳам ҳар йили 3-5 см тезликда Ғарбий Европага яқинлашмоқда.

Қадимги олимлар ер қобиғининг ҳаракатини устки сувлар ва ер остидаги иссиқлик фаолияти билан тушунтирганлар. Дунёвий модданиннг ҳаракати космик сабаблар таъсирида ҳам юз берган, жумладан, олис ўтмишда Ер пайдо бўлганидан кейин унинг юзаси улкан

астероидлар урилишидан ларзага келган, сувишир 1,5 км га яқин бошлангичликка кўтарилиши эса рельефни бузган, деган фикрлар ҳам бор. Баъзан «материя ҳаракатининг геологик шакли» тушуничи билан сайёраларга нисбатан табиқ эътибор. Бундай тақдир ҳаракатининг универсаллигини намоён эътибор, аммо бу айнан Ер савиригини кўрсатувчи ва унда зарур компонентлар: сув, кислород, мушакли ҳарорат режими мавжудлигини назарда тутувчи «гео» шаклига эътибор бўлган. Ушбу компонентлар мажмун бошқа сайёраларда учрамагани мазкур фикрнинг исботи сифатида талқин қилиши имконини беради.

Материя ҳаракатининг асосий, хусусий ва комплекс шакллари ҳам мавжуд. *Материя ҳаракатининг хусусий шакллари асосий шакллари таркибига киради.* Масалан, физик материя бўшлиқ, майдонлар, элементар зарралар, ядролар, атомлар, молекулалар, макрожисмлар, юлдузлар, галактикалар, метагалактикани ўз ичига олади.

Материя ҳаракатининг комплекс шаклларига астрономик (метагалактика – галактика – юлдузлар – сайёралар), геологик (планетар жисм шароитидаги материя ҳаракатининг физик ва кимёвий шаклларида иборат), географик (литосфера, гидросфера ва атмосфера доирасидаги материя ҳаракатининг физик, кимёвий, биологик ва ижтимоий шакллари ўз ичига олади) шакллари киради.

Материя ҳаракати комплекс шакллариининг муҳим хусусиятларидан бири шундан иборатки, уларда пировард натижада материянинг қуйи шакли – физик материя етакчилик қилади; геологик жараёнлар физик кучлар, гравитация, босим, иссиқлик билан тавсифланади. Географик қонунлар физик ва кимёвий шартлар ҳамда Ер юқори қатламларининг ўзаро нисбатлари билан белгиланади.

Ҳозирги замон методологияси нуқтаи назаридан материя ҳаракат шакллариининг оддий чизиқли жойлашуви тўғри эмас. У ҳар бир бўғинда ривожланишининг асосий ва иккинчи даражали тармоқларига бўлиниши зарур. Биринчи – асосий тармоқ ривожланиш жараёнини келажакда мазкур сифат босқичи доирасидан ташқарига олиб чиқувчи шакллари вужудга келишидан далолат беради. Иккинчи тармоқ мавжуд ҳаракат шаклиининг ривожланиш имкониятларини кўрсатади. Масалан, кимёвий бирикмалар органик ва ноорганик бирикмаларга ажрала бошлайди. Мазкур дивергенцияда (иккинчи бўлинишда) биринчи – органик шакл имкониятли шакл сифатида ривожланиш жараёнини материя ҳаракатининг янги шакли – биологик шаклга олиб келади, имкониятсиз тармоқ ҳисобланган иккинчи шакл биз яшаётган замин, унинг қобиғи ва юзасини тавсифлайди.

Материя ҳаракатининг биологик шакли даражасида ўсимликларнинг куйидан олийга ривожланиши имкониятсиз тармоқ сифатида қаралиши мумкин, чунки бу ривожланиш жараёни ўз табиати чегараларидан четга чиқишигача олиб келмайди. Ҳайвонларнинг ривожланиши сифат жиҳатидан янги объект — инсон пайдо бўлгунгача давом этади. Бу материя ҳаракатининг сифат жиҳатидан бошқа шакли вужудга келганидан далолат беради. Материя ҳаракатининг ҳар бир шаклида макро ва микродаражаларни фарқлаш, шунингдек, умумий ҳамда хусусий қонуниятларни билиб олиш мақсадга мувофиқдир.

Макон ва вақт борлиқнинг фундаментал шакллари

Макон ва вақт ўз ранг-баранглигида чексиз борлиқнинг шакллари сифатида амал қилади.

Макон ва вақтнинг умумий хоссаларига куйидагилар киради: объективлик, ҳаракатланувчи тизимларга боғлиқлик, узлуклилик ва узлуксизлик, чексизлик (вақтнинг чексизлиги) ва чеклилиқ (маконнинг чекланганлиги). Макон ва вақт умумий хоссалар билан бир қаторда, айрим ўзига хос хусусиятларга ҳам эга. Масалан, маконга кўламлилиқ, уч ўлчовлилиқ хос. Бундан ташқари, моддий тизимлар макони симметрия ва асимметрия, ташқи шакл ва ўлчамлар, жойлашган ўрни, модда ва майдоннинг тақсимланиши, уларни бошқа тизимлардан ажратувчи чегара билан тавсифланади. Бу хоссаларнинг барчаси объектлар структураси ва ташқи алоқалари, уларнинг ҳаракат тезлиги, ташқи майдонлар билан ўзаро алоқаси хусусиятига боғлиқ бўлади. Ҳар бир моддий тизимнинг майдони мутлақо берк эмас, у узлуксиз бошқа тизим майдонига ўтади. Бундан амалда маконнинг кўп алоқалилиги, миқдор ва сифат жиҳатларидан туганмаслиги келиб чиқади. Вақтнинг хоссаларига давомлилиқ, шунингдек макон билан узлуксиз боғланганлик киради. Давомлилиқ бирин-кетин юзага келувчи вақт лаҳзаси ёки оралигидан ташкил топади. Улар жамулжам ҳолда объектнинг мавжудлик даврини ташкил этади. Вақтнинг ўзига хос кўламлилиги сифатида амал қилувчи давомлилиқ материя ва ҳаракатнинг умумий сақланиши билан белгиланади. Ҳар бир объектнинг мавжудлик вақти чекли ва узлуклидир, чунки у мавжудликнинг боши ва интиҳосига эга. Бироқ объектни ташкил этувчи моддий субстанция йўқдан бор бўлмайди ва йўқ бўлиб кетмайди, балки фақат ўз борлигининг шаклини ўзгартиради. Материя ва ҳаракатнинг умумий сақланувчанлиги уларнинг мавжудлик вақти узлуксиз бўлишини таъминлайди ва бу узлуксизлик мутлақ хусусият касб этади, узлуклилик эса нисбий бўлади.

Макон ва вақт намоён бўлиши тақдиринини ранг-баранглигини дунёнинг мутлақ ранг-баранглигини, унинг сифат жиҳатини ифода қилган фақат нисбий ҳолатларнинг чекланмаган мислдорлиги бўлиши мумкин ва ўз навбатида, нисбий ҳолатлар ва ҳудуд шартлиликнинг чекланмаган миқдорининг дунёнинг мутлақ ҳолатинини ва ранг-баранглигини ифодалашга қодир деган ҳисобга олини ётади.

Макон ва вақт ҳақида одамлар ўз ривожланишининг барқарорлиги босқичларидаёқ фикр қилишлари ва ўтмишнинг аксарият мутобиқликларини уларнинг табиатини аниқлашга ҳарakat қилишлари. Бу аниқлик инсон амалиётга ва билишнинг ривожланиши билан боғлиқ бўлиши. Зеро улар кенгайиб ва тақсимланиб, маъмур қаторларнинг шундай аниқроқ ва тарафдор шартлилик вақтга қараган. Ҳукудат, аниқ дунёдаёқ фалсафий ҳақиқатлар ва уларнинг ўзлари ўзларини ҳақиқатнинг фан сифатида кўриб чиққан тақдирини ва аниқ фаннинг биринчи даражаси. Бундан ташқари ҳақиқатлар ҳамда қонуннинг боғлиқлиги ва инсон ҳаётининг тақдирини ҳақиқат мурожаатлар нуктаи назардан ҳам аниқлашга қодир қаратилган. «Макон» ва «вақт» қаторларининг тақдирини ҳам қароқ суҳбатмаган. Улар билан боғлиқ кўп сонли масалалар ҳақида келиб чиққан. Уларнинг энг муҳимларидан бири қуйидагилар: макон ва вақт муносабат моҳиятларини ёки улар фақат ниматалар боғлиқ қандай қандайдими?

Математиканинг фанга ўлиши фанга амалда мавжуд бўлган макон-вақт структураларини (математика яратган воситалар ёрдамида) билишга ҳарakat қилади. Унда бу структураларни тушунишга нисбатан қарама-қарши фалсафий нуктаи назарлардан келиб чиққан икки хил ёндашув ривожланади.

Субстанционал ёндашувда макон ва вақт материя ва оғма боғлиқ бўлмаган мустақил моҳиятлар сифатида қаралинган. Субстанционал концепция асосчилари Демокрит (макон муаммоси бўйича) ва Платон (вақтга нисбатан ёндашувларда) макон ва вақтни материяга ҳам, бир-бирига ҳам боғлиқ бўлмаган мустақил моҳиятлардир. Демокрит атомлар ҳаракатланувчи бўшлиқ амалда мавжудлигини ҳақидаги ёндашувни илгари сурган. Унинг фикрича, бўшлиқда атомлар ҳаракатланиш имкониятидан маҳрумдир. Демокрит ва Эпикур маконни атомлардан иборат жой деб таъриф қилиш ва уни бўшлиқ билан тенглаштирган. Макон музлақ, бир жиҳатли ва ҳаракатсиз, вақт эса бир текис оқди деб ҳисобланган. Демокрит, Эпикур ва Лукреций Кар таълимотига кўра, макон объектив, бир хил ва чексиз. У атомлар жойлашадиган жой. Вақт (замон)ни абадийят билан

тенглаштириш мумкин — у ўтмишдан келажак сари бир маромда кечувчи соф давомлиликдан иборат. Вақт - воқеалар юз берувчи жой.

Қадимги юнон файласуфлари материя, ҳаракат, макон ва вақтни мустақил субстанцияларга ажратувчи бу ғоялар кейинчалик Ньютон классик механикасида ривожлантирилди.

XVIII-XIX асрларда субстанционал концепция — мутлақ макон ва вақт концепцияси фалсафа ва табиатшунослиқда етакчилик қилди. Бу ўз моҳиятига кўра метафизик концепция эди, чунки у ҳаракатланувчи материя, макон ва вақтнинг алоқадорлигини эътиборга олмас эди. Мазкур концепцияга кўра, материядан ташқарида соф макон ёки моддий жараёнлар билан мутлақо боғлиқ бўлмаган вақт мавжуд бўлиши мумкин эди. Шунга қарамай, макон ва вақт ҳақидаги бу тасавурлар муайян эмпирик асосдан холи эмас эди. Одатдаги тажриба ва паст тезликлар соҳасида, макродунёда (макродунё эса инсон яшайдиган асосий муҳитдир) макон, вақт ва ҳаракатланаётган нарса ўртасида бевосита боғланиш кузатилмайди. Объект муайян жойдан узоклашиши мумкин, лекин бунинг натижасида макон ўзгармайди ва йўқолмайди. Вақт ҳам шундай тушунилади, у объектларга боғлиқ эмас. Шунинг учун ҳам бундай ёндашувлар сақланиб қолган, айниқса, табиатшунослик микродунёни ўрганишга ҳали яқинлашмаган шароитда кенг тарқалган.

Аммо Ф.Гегель бундай ёндашувларни катъий инкор этган. У макон мустақил бўлиши мумкин эмаслигини қайд этган, вақт ҳақида эса шундай деган: «...ҳамма нарса вақтда юзага келмайди ва юз бერмайди, балки вақтнинг ўзи шу шаклланиш, юзага келиш ва юз беришдир»¹. Умуман, Гегел ўзининг объектив идеализмида макон ва вақтга эътибор қаратмаган, чунки у вақтдан ташқари, боқий, «соф мантикий» хусусиятга эга бўлган билимларнинг мутлақ тизимини яратишга ҳаракат қилган.

Реляцион (лот. relativity — нисбий) йўналиши макон ва вақтни мустақил моҳиятлар сифатида эмас, балки реал дунё объектлари ва жараёнлари ўртасидаги алоҳида муносабатлар сифатида тушунишдир. Маконнинг Демокрит таклиф қилган ёндашувга зид, реляцион концепция Аристотель томонидан таърифланган. Аристотель бўшлиқнинг мавжудлигини инкор этади. Унингча, макон бир хил эмас ва чеклидир, у моддий жисмлар эгалловчи табиий ўринлар тизимидир. «Вақт нима?», деган саволга жавоб берар экан, Аристотель шундай мулоҳаза юритади: ҳаракатда ҳам, вақтда ҳам доим муайян «олдин» ва ундан фарқ қилувчи «кейин» мавжуд. Айнан ҳаракат туфайли биз

¹ Гегель Г. Наука логика - Москва, 1970 - С.79.

холос. Макон — нарсаларни идрок этиш тартиби ёки категорияси бўлса, вақт воқеаларни идрок этиш категориясидир. А.А.Богданов макон ва вақтни ташкил этувчи ва уйғунлаштирувчи инсон тафаккури маҳсули деб ҳисоблайди.

Макон ва вақт табиати ҳақидаги метафизик ёндашувларни рад этувчи табиий илмий далиллар XIX аср охирида физикада электромагнит назарияси юзага келиши билан шакллана бошлади. Унинг ривожланиши файласуфларни бўшлиқ ҳақидаги тасаввурлардан воз кечишга мажбур қилди. Дастлаб у “эфир” тўғрисидаги ғоя билан алмаштирилди. Эфир ҳамма жойда тўлиқ, лекин мутлақ ва ҳеч нарсага боғлиқ бўлмаган маконнинг шакли вазифасини бажарган. Кейинчалик бу тасаввурлардан ҳам воз кечилди.

Макон ва вақтни мутлақо мустақил атрибутлар сифатида қайд этувчи метафизик субстанционал концепция XIX-XX асрларда фаннинг ривожланиш жараёнида ўз аҳамиятини бутунлай йўқотди. Лобачевский макон ва вақтнинг эвклид геометрияси тавсифламаган хоссалари мавжуд, деган тахминни илгари сурди. Бу тахмин абсолют макон концепциясини инкор этади, чунки макон фақат геометрик тавсифланиши лозим эди. 1905 йилда А.Эйнштейн томонидан таърифланган хусусий нисбийлик назариясида макон ва вақтнинг геометрик хоссалари уларда гравитацион массаларнинг тақсимланишига боғлиқ эканлиги аниқланди. Унинг фикрича оғир объектлар яқинида макон ва вақтнинг геометрик хоссалари эвклид геометрияси тамойилларидан узоқлаша бошлайди, вақтнинг ўтиш суръати эса сусаяди. А.Эйнштейн (1916 йилда) ўзининг умумий нисбийлик назарияси билан нафақат макон ва вақтнинг субстанционал концепциясига, балки макон ва вақт моҳиятининг субъективистик априористик талқинларига ҳам қақшатқич зарба берди. У макон ва вақт хоссалари моддий тизимлар ҳаракати ва ўзаро таъсирга боғлиқ эканлигини кўрсатиб берди. А.Эйнштейн ўз назариясининг моҳиятини тушунтирар экан, шундай деб қайд этди: «Илгари қандайдир мўъжиза юз бериб, барча моддий нарсалар бирдан йўқ бўлиб қолса, макон ва вақт қолади, деб ҳисоблашган. Нисбийлик назариясига кўра эса, бу ҳолда нарсалар билан бирга макон ва вақт ҳам йўқ бўлиб кетган бўлади»¹.

Ҳозирги замон табиатишунослиги ва фалсафий хулосалар нуқтаи назаридан объектив борлиқ макон, вақт, ҳаракат ҳамда модда ва майдон турлари ўзаро таъсирининг узвий алоқасидан иборат. Ҳозирги олимлар ягона ва объектив макон ва вақт континууми тўғрисида сўз юритишни маъқул кўрадилар. Макон ва вақт

¹Эйнштейн А. Физика в жизни моего поколения. —Москва: 1963. —С. 53

моддий жисмлар мавжудлигининг ўзаро боғланган шакллари сифатида тушунилади. *Макон – материя борлигининг ҳар қандайдан шакллик каби хоссалари ва унинг ўзаро таъсирларининг маълум ҳаддагача даврийлигини ва кейинги ҳолат ўзгаришларининг маълум қилиниши шаклидир.*

Маконнинг уч ўлчовлилиги ва кўп ўлчовлилиги ҳақидаги назариялар

Макон ва вақтнинг чексизлиги ҳамда туганмаслиги, маконнинг уч ўлчовлилиги, вақтнинг бир йўналишлилиги, орқага қайтмаслиги макон ва вақтнинг асосий хоссалари сифатида қаралиши лозим. Макон ва вақтнинг умумийлиги, улар универсумнинг барча структураларини қамраб олган ҳолда, мавжудлигини англатади. Шу муносабат билан макон ва вақтнинг нафақат макро, микро ва мегадунёда, балки жонли ва ижтимоий материяда ҳам намоён бўлиш шаклларини қайд этиб ўтиш лозим. Биологик вақт, психологик вақт, ижтимоий макон ва вақт махсус тахлил қилинади. Макон ва вақтнинг объективлиги улар ўзини идрок этиш мумкинлиги ёки мумкин эмаслигидан қатъий назар, оламнинг барча структураларини қамраб олган ҳолда мавжудлигини англатади. Л.Фейербах макон ва вақтни борлиқнинг асосий шартлари - *Wesenbedingung* деб ҳисоблаганида айни шуни назарда тутган эди. Аммо бу макон ва вақт моддий жисмлар вужудга келишига сабаб бўлганини англатмайди, балки материя макон ва вақтдан ташқарида мавжуд бўлиши мумкин эмаслигини таъкидлайди. Маконнинг уч ўлчовлилиги ҳанузгача илмий-назарий жиҳатдан аниқ исботланмаган. *Макон ва вақтнинг чексизлиги ҳамда туганмаслиги, маконнинг уч ўлчовлилиги, вақтнинг бир йўналишлилиги, орқага қайтмаслиги макон ва вақтнинг асосий хоссаларидир.* Биз макроскопик тажрибада кўрадиган объектлар уч ўлчовли кўламликка – уч ўлчовдаги ўлчамликка эга. Маконнинг ҳар қандай нуқтаси уч сони ёрдамида берилди. Аммо маконнинг уч ўлчовлилиги файласуфлар учун амалда жумбок бўлиб қолаётган эди. Улар учун бу асосланган уришилар натижа бермаётган эмпирик постулат сифатида қабул қилинади. Маконнинг уч ўлчовлилигини таърифлаб берган Аристотель пифагорчиларнинг ғоялари ёрдамида уни асосланган ҳаракат қилган. У уч ўлчов энг мукаммал ва тугалланган бўлиб, айнан 3 сони шундай хусусиятга эга эканлигини қайд этган.

Биз яшайдиган макон уч ўлчовлидир. Бу боника макон мавжуд бўлиши мумкин эмас, деган маънони англатмайди, лекин боника маконда атомлар ҳам, молекулалар ҳам, Кувен системаси ҳам

бўлмаслиги мумкин. Агар макон уч ўлчовли бўлмаганида, амалдаги барча физик қонуниятлар бузилган бўлар эди; нарсалар бирон-бир сабабсиз пайдо бўлиши ва йўқ бўлиши мумкин эди (уларнинг сабаблари бошқа ўлчовларда бўлар эди); атомлар мавжуд бўлиши мумкин эмас эди, чунки электронлар дарҳол ядролар устига тушар эди. Бутун дунё бошқача бўлиши лозим бўлар эди. Демак, бизнинг дунёмизда ҳар қандай воқеа тўрт сон: маконнинг воқеа юз берган жойини қайд этувчи уч координати ва унинг вақт кўрсаткичи билан белгиланади. *Шундай қилиб, моддий дунё объектларининг «3 + 1» кўринишидаги макон ва вақт тузилишига мансублиги уларнинг универсал хоссаси ҳисобланади.*

Нисбийлик назариясини ривожлантирувчи кучли ва кучсиз, электромагнит ва гравитацион ўзаро таъсирларга нисбатан яхлит ёндашувини ҳозирги табиий-илмий концепциялар маконнинг уч ўлчовлилиги ва вақтнинг бир ўлчовлилиги (у ўтмишдан келажакка қараб оқиши)ни моддий жисмлар борлигининг эҳтимол тутилган ҳолларидан бири сифатида талқин қилади ва бизнинг Метагалактикамиз билан бир қаторда ўзга дунёлар ҳам мавжудлигини фараз қилиб, макон ва вақтнинг кўп ўлчовлилиги ғоясини илгари суради.

Бошқа оламларда макон ва вақт бутунлай ўзгача тузилиш, кўламлилиқ ва шаклларга эга бўлиши мумкинлиги тахмин қилинади. Макон ва вақт кўрсаткичлари нафақат микро, макро ва мегадунё даражасида, балки жонли табиат, ижтимоий борлиқ даражасида ҳам ўзига хос хусусиятларга эгадир.

Ерда ҳаёт пайдо бўлиши билан жонсиз табиат макон ва вақт доирасида жойлашган алоҳида, биологик макон ва вақт ўлчови юзага келади. Шу муносабат билан жонли ва жонсиз табиатдаги симметриклик муаммоси ҳаётни ўрганиш билан шуғулланувчи олимлар эътиборини ўзига тортди. Жонли организмлар симметрияси ва асимметрияси ҳодисаларини Л.Пастер, И.Кант, В.И.Вернадский ва бошқалар ўрганди. Улар жонсиз табиатга хос бўлмаган асимметрия молекуляр даражада атомлар гурўҳларида «сўл» ва «чап» қанотлар кўринишида намоён бўлиши, организмлар даражасида эса уларнинг тузилиши ва динамикасида акс этишини аниқладилар.

Макон ва вақтнинг метрик ва топологик хоссалари

Макон ва вақтнинг метрик хоссаларга кўламлилиқ ҳамда давомлилиқ каби миқдор кўрсаткичлари киради. Кўламлилиқ жой ва ўриннинг мавжудлигини назарда тутади. Жой – макон чегараси ва у қамраб олувчи муайян ҳажмнинг бирлиги. Ўрин – бир жойнинг бошқа жойларга нисбатан координацияси. Жой ва ўрин макон тузилишини

баъжойди. Шундай қилиб, биз макон тузилиши ҳақида сўз юритишда унинг жой ва ўрнини тавсифлашимиз шарт. Давомлилик ва мавжудликнинг асосий метрик кўрсаткичлари ҳисобланади. Лаҳза – давомлиликнинг бошқа парчалаб бўлмайдиган атоми, давомлиликнинг кванти. Давомлиликнинг ўзи бунда муайян чегарага солинган лаҳзалар мажмуи сифатида тушунилади. Муайян объект мавжудлигининг давомлиги ва пировард лаҳзалари ана шундай чегара сифатида аниқ килади. Давомлилик – объект мавжудлигининг давомийлиги ва мавжудлиги бериши – синхрония ёки кетма-кетлик – диахрония маъноларида кўриб билинган таърифлангани мумкин.

Макон ва вақтнинг топологик ҳосиллари сифати кўрсаткичлари, макон ва вақтнинг ўзгаришлилиги, билинлилиги, вақт тартиби, йўналиши ва ўлчамлилиги. Мавжудликнинг топологик ҳосиллари – маконнинг бир хиллиги, изотроплиги жараёнлар айни бир шартда бир хил кечishi ҳамдир. Вақтнинг топологик ҳосиллари – бир йўналишлилик, муайян ўлчаншлик, орқага қайтмаслик. Бу кўрсаткичларнинг ҳаммаси ханузгача файласуфлар шуғулланганидан кетор муаммоларни ташкил этади ва фалсафий жиҳатдан илмий-назарий асослашга муҳтождир.

Вақт тартиби ва йўналиши

Вақт шаклланиши ёки ўтмишнинг объектив аусусияти тўғрисидаги масала қадимдан ҳозирга қўриб келинган баъзага сабаб бўлаётган муаммодир. Одатда вақт тартиби ва йўналиши тўғрисида сўз юритилганда унинг ўтмишдан ҳозирга вақт оралиги келажакка ўтиши назарда тутилади. Вақт бар йўналиши, носолиметрик ва орқага қайтмайдиган жараён.

Борлиқ ходисаларини вақтда тартибга солиш учун «вақт» тушунчасининг икки мажмуидан фойдаланилган: «Ўтмиш – ҳозирги вақт – келажак» тушунчасининг сифати ва мазмунини ифодалашда вақтнинг психологик тавсифи кўпроқ мос келади. Вақтнинг миқдорий таҳлил учун: «олдин – айни бир вақтда – кейин» тушунчалари қўлланилади.

Борлиқ ходисаларини вақтда тартибга солиш учун «вақт» тушунчасининг икки мажмуидан фойдаланилган: А мажмуи – «Ўтмиш – ҳозирги вақт – келажак» ва В мажмуи – «олдин – айни бир вақтда – кейин». Вақтнинг миқдор кўрсаткичлари қайд этилган ҳолларда вақт тушунчаларининг иккинчи мажмуидан фойдаланилган. Масалан: 4 минут олдин, 5 минут кейин ва х.к. миқдор таҳлилин ифодалайди. Аммо тилимизнинг тузилишига кўра 4 соат «Ўтмиш», 5 минут «келажак» кабилида гап тузиш имкони йўқ. Вақтни

тушунишнинг бу икки хил жиҳати 1908 йилда Ж.Мак-Таггарт томонидан аниқ тавсифланган. У «вақт» тушунчасининг икки мажмуи ҳақидаги тасаввурни илмий муомалага киритди.

Макон ва вақтнинг динамик ва статик концепциялари

Динамик концепция вақт жарраёнларининг, шу жумладан вақт оқимининг объектив борлигини, яъни ўтмиш, ҳозир ва келажак воқеалари ўртасида реал физик фарқлар мавжудлигини тан олади.

Айни вақтда, мазкур концепция нуқтан назаридан, ҳақиқий борликка ҳозирги вақт воқеаларигина эга бўлади. Ўтмиш хотираларда мавжуд, келажак воқеалари амалда рўй берадими, йўқми - номаълум. Фақат ҳозирги вақтда эҳтимол тутилган воқеалар ўтмишдаги сабаблар асосида реал борликка айланиши мумкин. Сўнгра улар ҳам ўз даврида муайян из қолдириб, ўтмишга айланади.

Вақт тартиби ва йўналишини тушуниб етишининг иккинчи статик концепцияси - объектив вақт жарраёнлари мавжудлигини инкор этмаган ҳолда, вақтнинг ўтмиш, ҳозир ва келажакка бўлинишини рад этади. Унда «олдин - кейин» вақт нисбати объектив деб эътироф этилади. Ушбу концепция тарафдорлари Б.Рассел ва Т.Голд фикрига кўра, кузатиш эътибордан соқит этилса, дунёда ҳар қандай ҳолат юз бериши мумкин. Фарб фалсафий адабиётларида бу концепция «Совиб қолган олам концепцияси» деб аталади.

Аммо статик концепциядаги вақтнинг ҳаракати ва оқими субъект – кузатувчига боғлиқлиги ҳақидаги асосий тезисига қўшилиш кийин. Кўпгина жарраёнлар кузатувчидан қатъий назар мавжуд бўлади ва юз беради. Энг катта муаммо – ҳозирги вақтни қандай тушуниш мумкинлигида. *Инсон учун энг қимматли нарса вақтдир.* Хоҳиш ва ҳаракат бўлса, ҳамма нарсани топиш ёки қўлга киритиш мумкин, лекин ўтган вақтни орқага қайтариб бўлмайди.

Ижтимоий вақт

Ижтимоий вақт индивид вақти ва авлод вақтига бўлинади. У кишилик жамиятининг ўзгарувчан информацион сизимига боғлиқ. Фалсафий адабиётларда вақт жарраёнларига макон хоссаларининг кириши, яъни ижтимоий вақт узунлиги – ҳаёт цикллари босқичларининг кетма-кетлиги сифатида, кенглиги – фаолият турларининг миқдорий ранг-баранглиги сифатида, чуқурлиги – индивиднинг ўзи иштирок этаётган фаолият турларидаги фаоллик даражаси сифатида кўрсатилиши билан боғлиқ фикрларга ҳам дуч келиш мумкин. Макон ва вақт боғланиши ҳамма жойда ҳар хил бўлган «маҳаллий вақт» тушунчасида ёрқин намоён бўлади.

Буларнинг ҳаммаси мақом вақт ва мазмунга жараҳатларини ўртақ боғлиқ эканлигини яна бир қарра тасвир қилади. Табиғий вақтдан мақом вақтдан мақом вақт муносабатларининг ўзгариши ва аниқлама муносабатлари ривожланишининг аҳамиятини яна таъкидлайди. Бу ҳақда таъкидлаш котлар олиб бориш заруратини намоён қилади.

Ижтимоий вақт ҳам ўзинга хос хусусиятга эга бўлиб, у, буюмчилик ва планетар-космик вақтдан фарқли ўлароқ, потенцис оқиди. *Ижтимоий вақтнинг яна бир жиҳатини бу субъектив, лекин вақтлар, субъектив вақт борлиқ вақти эмас, балки оқ вақти диалектикада. Аммо бу табиати ва моҳиятига кўра бу ижтимоий феномендир. Субъектив вақтни психологлар билан бир қаторда санъатшунослар ва эстетика мутахассислари ҳам кенг ўрсанганлар¹.*

Ижтимоий ҳаёт табиий ҳаётнинг давоми ҳисобланади. Одамлар туғилдилар, яшайдилар, ўладилар, насл қолдирши ифти билан ўз насабини муттасил қувватлайдилар. Ижтимоий даражада «индивид – авлод – насаб» уқлигига эмас, балки бир структуравий даражадан бошқа структуравий даражага ўтиши объектив тамойили ҳам сақланиб қолади. Аммо муаммонинг мазмуни амалда бошқача кўриниш касб этади. Инсон вақти унинг ҳаёт фаолияти вақтидир. Ҳайвон ўз моҳиятини табиатдан олади, у ўзини ўзи яратмайди ва шу маънода у тарихийликдан холидир. Ҳайвон ўз тарихини ўзи яратмайди – тарих уни яратади. Инсон эса ўз тарихини ўзи яратади. Инсоннинг моҳияти унинг ўз ижтимоий муносабатлари мажмуи билан белгиланади.

Ҳозирги пайтда «индивид – ижтимоий авлод – жамият тарихи» уқлиги ижтимоий вақтни ўрганиш ва унинг мазмунини аниқлашнинг объектив асоси сифатида қаралади. *Ижтимоий вақтда муайян одамлар, ижтимоий жасмоалар, айрим ҳамжамиятлар, миллатлар, давлатлар ва тировард натижада бутун инсоният борлигининг вақт кўрсаткичларини фарқлаб, ижтимоий вақт структурасининг мураккаблиги тўғрисида ҳам сўз юритиш мумкин. Улардан ҳар бирининг яшаш вақти ва суръати ҳар хил бўлиб, ўз хусусиятига эга. Аслини олганда, турли мамлакатлар ва халқлар жамулжам ҳолда бутун инсониятни ифода этса-да, амалда турли тарихий даврларда: кимдир ўтмишда, кимдир ҳозирги даврда, кимдир эса келажакда яшайди.*

¹ Бахмутский В.Я. Категория времени во французской классической трагедии 17 века. – М., 1990; Бахтин М.М. Время и пространство в романе // Вопросы литературы. 1994. №3; Винлер Б.Р. Проблема времени в изобразительном искусстве. – Москва, 1999; Ленартович Ст. Организация времени и пространства в произведении киноискусства. – Москва, 1999; Лисса З. Проблема времени в музыкальном произведении. – М., 1995; Тураева З.Я. Категория времени. Время грамматическое и время художественное. – Москва, 1999.

Бунга, хусусан, америкалик таникли футуролог Э.Тоффлер эътиборни қаратади. Унинг фикрича, «Ер аҳолисининг 70% ўтмишда (турли ўтмишда), 25% - ҳозирги даврда, 3% - келажакда яшайди, қолганлар эса маргиналлар бўлиб, улар ҳар қандай вақтдан ташқаридадир»¹.

Давр руҳи тушунчаси ижтимоий вақт умумий категорияси билан бевосита ва табиий боғланиши лозим. У ичдан, яъни ўз мазмуни томонидан ва сиртдан – давр руҳи замондошлар ҳаётида, уларнинг турмуш тарзи ва фикрлаш услубини шакллантиришда бажарувчи функциялар нуқтан назаридан ўрганилиши даркор.

Ҳар бир даврнинг ўз руҳи бор, чунки давр – бу айни ҳолда инсон авлоди вақтидир. Бу ерда замондошлар ижтимоий-тарихий авлодининг маънавий дунёси ҳақида гапириш ўринли бўлади. Авлоднинг маънавий дунёси кўп сонли, баъзан ўз хусусиятига кўра бир-бирига зид бўлган омиллар мажмуи таъсирида шаклланади. Аммо бу омиллар орасида моддий ҳаёт зиддиятлари биринчи даражали аҳамият касб этади. Ушбу зиддиятлар ижтимоий вазифаларни илгари суриш, жамиятда ижтимоий манфаатларнинг ривожланиши, баъзан уларнинг кутблашувини белгиловчи объектив асос сифатида амал қилади. Моддий ҳаёт зиддиятлари мураккаб воқеалар ва жараёнларда, хронологик замондошлар уларда ўйнайдиган ўта ранг-баранг ва ҳатто қарама-қарши ролларда ўзини намоён этади.

Одамлар мазкур авлодининг фаолияти қанча мазмунли ва изчил бўлса, унда кенг халқ оммаси иштирок этса, давр руҳи шунча кучли бўлади, у тарихда шунча чуқур из қолдиради, шунча кўп қаҳрамонларни яратади, келажак авлодларга шунча гўзал ва жозибали бўлиб туюлади. Замондошлар фаолиятининг мазмуни, моҳияти ва мақсадлари, улар ўз мақсадларига эришиш учун танловчи ва фойдаланувчи шакллар, усуллар ва воситалар, юз бераётган ижтимоий воқеалар жараёни ва натижасига кўмаклашувчи ва уларга бевосита ёки билвосита таъсир кўрсатувчи тарихий шароитлар мажмуи одамлар авлоди яшаётган даврга алоҳида, бетакрор руҳ ва тус бахш этади. Бу фаолият, бу воқеаларни уларнинг иштирокчилари ўз бошларидан кечирадилар; уларни келажак авлодлар англаб етадилар, баҳолайдилар ва қайта баҳолайдилар. Баъзан юз берган воқеанинг асл мазмуни ва моҳияти орадан анча вақт ўтганидан сўнг аён бўлади.

Давр руҳи – авлоднинг амалий ақли турли тарихий замонларда ижтимоий муносабатларнинг умумий ривожланиши даражасига ва жамиятнинг етуклик даражасига қараб турлича мазмун касб этади, асосан онгнинг у ёки бу шаклларида мужассамлашади. Маълумки,

¹ Вестник Российского университета дружбы народов. Серия «Философия». 2006. №1(11).С. 46.

Ўрта асрларда мафкуравий ҳаёт деярли тўлиқ дин билан белгиланган, ўта радикал ва ўта консерватив ғоялар ҳам бу даврда дунёвий ва ҳақиқий ҳаётга бутунлай бегона бўлган шакл-шамойил касб этган. Бошқа замонда эса бу роль ўзга турлар ва жанрларга ўтган: масалан, ХХ асрнинг 30–40-йиллари Ўзбекистонда бадиий адабиёт ижтимоий ғоялар жарчисига, умуммиллий минбарга айланган. Ижтимоий тафаккур тарихини ўрганиш турли халқларда турли тарихий босқичларда ўз даврининг етакчи ғоялари бунёдкори ва ташувчиси ролини одатда онгнинг ўзида назарий мазмунни ўта эмоционал, ёрқин шакл билан бирлаштирган шакллари ва даражалари ўйнаганини кўрсатади. Мафкура одамлар онги ва қалбини эгаллаган тақдирдагина чинакам моддий кучга айланиши мумкин.

Айни шу сабабли давр руҳи эхтирослардан холи, совуққон онг бўлиши мумкин эмас. Мазкур онг кадрият сифатида майдонга чиқади, инсонга ҳаётда йўл кўрсатади, шу туфайли ҳам у бошқарувчи хусусият касб этади. У ҳозирги замонни мақбул ва қутилган келажак ҳукумати назаридан англаб етишдир. Бунга замондошлар авлодининг ўз аждодларига, анъаналарга бўлган муносабати, яъни ўтмишга муносабат ҳам киради. Шундай қилиб, авлод руҳи нафақат юзаки, балки ички вақт мезонларига ҳам эга бўлади: у муайян даражадаги ижтимоий-тарихий ривожланиш маҳсули бўлиш билан бир вақтда ижтимоий воқеликнинг ўзи гувоҳи бўлаётган жараёнлари ва воқеаларига ўз муносабатини билдиради. Давр руҳининг ички мезонлари замондошлар авлоди фаолиятининг субъектив йўналиши ва мўлжалларига, бу орқали эса — жамиятда қутилаётган ўзгаришларнинг хусусиятига, юзага келган тарихий вазиятда одамлар танлашга ҳаракат қилаётган йўлга ишора қилади.

Индивидуал онг замирида ҳам, ижтимоий онг замирида ҳам ижтимоий вақтни англаб етиш ётади. Авлод онги бу муносабатда алоҳида ўрин эгаллайди. Гносеологик субъект сифатида ижтимоий-тарихий авлод индивиди ва жамият ўртасидаги орилик бўғиндир. Аммо бу ҳол онг муаммосини ўрганишда доим ҳам эътиборга олинавермайди. Замондошлар авлоди кишилик тарихининг горизонтал кесими, яъни вақтнинг муайян, хронологик жиҳатдан ихчам қисмида олинган жамиятдир. Шу туфайли ҳам авлод тарихий ҳаракатни, ўз борлиғи вақтини англаб етиши ижтимоий онг механизмининг ҳаракатга келтирувчи бирламчи, бошланғич омил ҳисобланади. Авлод онги, бинобарин, умуман онг замирида ётувчи вақтни англаш ташқи дунёнинг объектив жараёнлари ҳақидаги назарий билим сифатидагина эмас, балки энг аввало омманинг фаол ёндошуви ва субъектив

манфаатлари, унинг хоҳиш-иродаси ифодаси сифатида майдонга чиқади. Уни вақт муаммосини назарий, яъни илмий ва фалсафий, концептуал англаб етиш билан боғлаш мумкин эмас, чунки мазкур муаммо ривожланган ва етук маданият кун тартибига анча кеч қўйилган ва ҳатто ҳозирги замон ижтимоий онгининг таркибий тузилмасида ҳам унинг энг юксак даражаларига тегишлидир. Тил лингвистикадан олдин, тафаккур эса мантиқдан илгари пайдо бўлганидек, ўз даврини (аждодлар ва авлодларга ўзининг ва ўз замондошларининг муносабатини, авлодлар алмашуви далилининг ўзини) англаб етишга интилиш ҳар қандай фандан олдинроқ пайдо бўлган, яъни илк назарий ва ноназарий даражаларда вужудга келган. У ёки бу даврда, одамларнинг у ёки бу авлодида вақт ҳақидаги тасаввурнинг ривожланиш даражаси хусусида файласуфларнинг рисоаларигина эмас, балки ўша даврга мансуб бўлган маданият бойликлари ҳам дарак беради. Бу ҳақда энг аввало одамлар фаолиятининг хусусияти ва уларнинг турмуш тарзи далолат беради. Вақтга муайян муносабат замондошларнинг дунёқарашида, уларнинг маънавий дунёсида, халқ ижоди (эпоси)нинг мазмунида, оддий, оммавий онг соҳасида ва ҳоказоларда намоён бўлади. Ҳар қандай назариялар ва концепциялардан фарқли ўлароқ, бу соҳа амалдаги тарихий ривожланиш жараёнига, юз бераётган воқеаларга мазкур авлоднинг бевосита муносабатини акс эттиради. Ўз-ўзидан равшанки, бу ерда мазкур мавзуда умумий фикр-мулоҳазаларгина билдирилиши мумкин; ушбу нуқтаи назардан мазмунли ва конкрет таҳлил эса кенгроқ ва мураккаброк мустақил илмий тадқиқот вазифасини ташкил этган бўлур эди.

Давр руҳи реал ижтимоий вақт (авлод вақти) маҳсули ва айни пайтда замондошларнинг унга бўлган субъектив муносабати сифатида авлоднинг ўз ўзлигини англаш жараёнини белгилайди. Бу давр руҳининг ижтимоий ва гносеологик функцияси ҳисобланади. Шундай қилиб, вақтни ҳис қилиш унга дахлдор бўлиш демакдир. Аммо бу авлоднинг ўз ўзлигини англаши ҳамдир, зеро замондошлар ягона мақсадга эришишга қаратилган умумий ишларда онгли равишда иштирок этган тақдирдагина ўзларини яқдил ва бирдам ҳис қилишлари мумкин. Шундагина «ўз-ўзидаги» авлод «ўзи учун» авлодга айланади.

Тарих вақти – бу инсон вақти, яъни ижтимоий вақтнинг энг олий даражасидир, чунки тарих ўз-ўзини яратувчи, ўз-ўзидан ривожланувчи жараёндир. Индивид ўлимга маҳкум, авлодлар келади ва кетади, лекин бирорта ҳам ҳаёт изсиз йўқ бўлиб кетмайди, яъни тарихдан четда қолмайди. Тарихий вақт ўлимга маҳкум бўлган одамларнинг реал ҳаёт фаолияти билан узвийдир. Айни пайтда у ҳар бир

индивидга нисбатан унинг субстанцияси сифатида амал қилади. Бу индивид ва авлод ўз асри билан узвий эканлигини, инсоннинг моҳияти ижтимоий муносабатлар мажмуи билан белгиланишини англатади.

«Тарихни одамлар яратади» деган тезис ва «тарих одамларни яратади» деган антитезис сингтез йўли билан ечилади: одамлар ўз тарихи воситасида ўзларини ўзлари яратадилар. Барча одамлар, барча авлодлар фаолиятининг умумий маҳсули бўлган «тарих дарёси» ўзига олға йўл очиш билангина кифояланмайди. Ўз йўлида у кенгайиб, сувга тўлиб боради. Унинг оқими ҳам жадаллашади, кирғоқлари кенгайди, туби янада чуқурлашади. Тарихни вақт нуктаи назаридан ўрганиш унинг «узунлик», «кенглик» ва «чуқурлик» мезонларига мувофик ўрганиш демақдир. Тарихий вақтнинг «узунлиги» деганда асосан унинг топологик хоссалари: ўлчамлари, асосий босқичларининг кетма-кетлиги, бу кетма-кетликнинг муқаррарлиги тушунилади.

Тарихнинг «кенглиги» - бу тарих чегарасининг кенгайиши демақдир. Бунда кенгайиш тушунчасини икки хил маънода: тарихий жараён янги ва янги ҳудудларни қамраб олиши сифатида (кенгайишнинг юзаки, эколого-географик жиҳати) ва «тарих доираси»нинг, яъни кишилар умумий тарихий фаолияти майдонининг кенгайиши сифатида тушуниш ўринли бўлади (кишилар умумий тарихий фаолияти фаол тарих ижодкорлигига унинг янги ва янги иштирокчиларини кенг жалб қилишни ҳам назарда тутати). Инсоният тарихи вақти – бу нафақат объектив вақт, балки индивидуал онг феномени ҳамдир. Унда жамият ривожини ҳам объект ва ҳам субъект сифатида намоён бўлади. Ижтимоий онгнинг яхлит структурасида вақтни англаб етиш ўзини унинг алоҳида, ички даражаси сифатида, жамиятни тарихий англаш сифатида намоён этади.

Тарихий жараён инсоният вақтда бошдан кечирувчи ўзгаришларнинг умумий хусусияти ва маъноси демақдир. Дарҳақиқат, инсоният йилдан-йилга улгайиб ва айни пайтда ёшариб боради. Унинг улгайиши ёшига ёш қўшилиши билан, ёшариши эса – ижтимоий ҳаёт узлуксиз янгиланиши билан изоҳланади. Инсоният боқалиги – биз учун қадим замон, янги давр эса, аксинча, ўзимиз яшаётган замондир. Бу тарихий даврлар таснифида ўз инфодеини топади. Инсон ҳаёти мазмунга эга бўлгани, яъни қадрият ҳисоблангани туфайли ҳам инсоният тарихи мазмунга эгадир. Шу маънода инсоният тарихи мазмунининг мезони ва айни пайтда унинг тараққийини белгиловчи мезон сифатида инсонларварлик майдонини чиқарилади¹. Тарихий жараён йўли,

¹ Жураев Н. Тарих фалсафасининг илмий асослари. Тошкент: Маълумот, 2006. 167

унинг йўналиши сиртдан белгиланмаган, лекин у инсоният томонидан ҳам мақсад сифатида қўйилмаган ва англаб етилмаган.

Инсоният вақтда янги тур сари эмас, балки ўзининг янги ютуқлари сари ҳаракатланади. Бу ютуқлар қанча улкан бўлса, тарих шунча янги, тарихий вақт шунча ёш бўлади. Айрим мамлакатга нисбатан ҳам, айрим халққа нисбатан ҳам у ўзининг ҳар бир туб бурилиши, ўз йўлининг ҳар бир янги босқичи билан бирга гўёки ёшариб боради: тарихий ривожланиш жараёнининг бутунлай ўзгача имкониятлар ва истикболлар очувчи янги босқичи бошланади.

Ижтимоий макон

Макон ва вақт муносабатларининг янада мураккаброқ манзараси ижтимоий тузилмаларда кузатилади. Ижтимоий макон бу инсоннинг дунёга муносабати билан белгиланган, инсон фаолияти ва амалиётининг ўзига хос хусусиятларига тарихий боғлиқлигидир. У алоҳида инсоний маъно касб этади ва биосфера, сайёра ва коинот даражасидан бир вақтда ўрин олади, шу билан бирга инсон яратган инфратузилма, ўзлаштирилган ҳудудлар, фойдаланилаётган сув ва фазо океанлари, жамулжам ҳолда инсон яшайдиган маконга айланган коинот кенгликлари кўринишида улардан ажралиб туради. Бунда кўламли структуралар ўз ҳолича, хаотик тарзда вужудга келмайди, балки жамият эволюцияси объектив жараёнларининг маҳсули ҳисобланади ва муайян халқларнинг турмуши ва маданиятини, уларнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш даражасини, маълум вақт руҳини ўзида акс эттиради. Буларнинг барчаси пировардида «икккиламчи табиат»ни ташкил этадиган тегишли архитектура, ўзгартирилган ландшафт ва шу кабиларда ўз аксини топади.

Моддий борлиқ макони каби, ижтимоий макон ҳам моддий объектнинг тузилиши билан белгиланади. Тегишли равишда ижтимоий тузилма ва ижтимоий ўзаро алоқалар ижтимоий макон хусусиятини белгилайди. Макондаги алоқалар ўзаро алоқага киришаётган субъектлар ўртасида маълум масофа мавжудлиги билан ажралиб туриши мумкин. Биз мазкур масофа хусусиятини ўзимиз учун ботиний тарзда аниқлаймиз ва ё уни сақлаб қолишга, ё ўзгартиришга ҳаракат қиламиз. Одамлар ўртасидаги алоқалар ҳам макон мезони билан ўлчанади. Улар визуал, ё бевосита, ё билвосита, ё доимий, ё номунтазам бўлиши мумкин.

Ижтимоий макон ўзининг сердаражалилиги билан ажралиб туради. Бу айни бир инсон турли бирликларда ҳар хил мақомга эга бўлишида намоён бўлади (масалан, ўзи меҳнат қиладиган ишхонада у хизмат пиллапоясида энг паст ўринни эгаллайди, оилада эса бошлик

хисобланади). Инсоннинг ижтимоий макондаги ўрни унинг бутун умри мобайнида ўзгариб туради. Бу ҳол «ижтимоий мобиллик» категорияси билан тавсифланади.

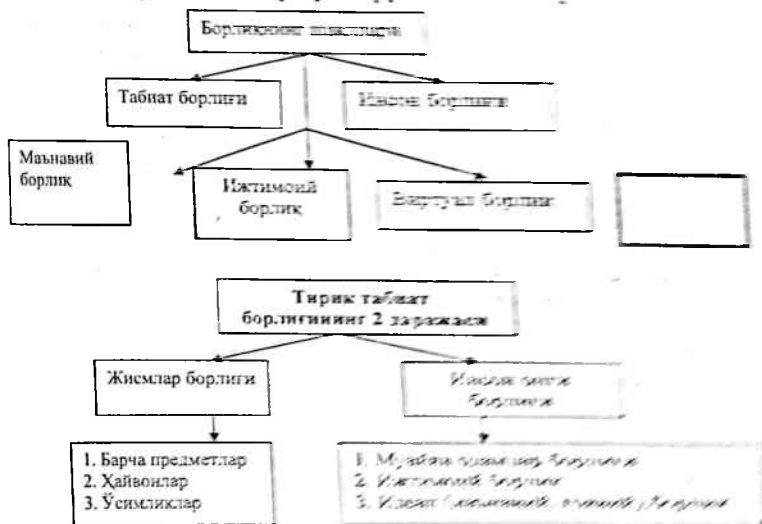
Хулосалар. Инсоният вақтида янги тур сари эмас, балки ўзининг янги ютуқлари сари ҳаракатланади. Бу ютуқлар қанча урқан бўлса, тарих шунча янги, тарихий завоқ шунча ёзи бўлади. Айрим мамлакатга нисбатан ҳам, айрим ҳаётга нисбатан ҳам у ўзининг ҳар бир туб бурилиши, ўз йўлининг ҳар бир янги босқичи билан бирга янги ёшариб боради: тарихий ривожланиш жараёнининг бутунлай ўзгача имкониятлар ва истиқболлар оқибати янги босқичга бошланади.

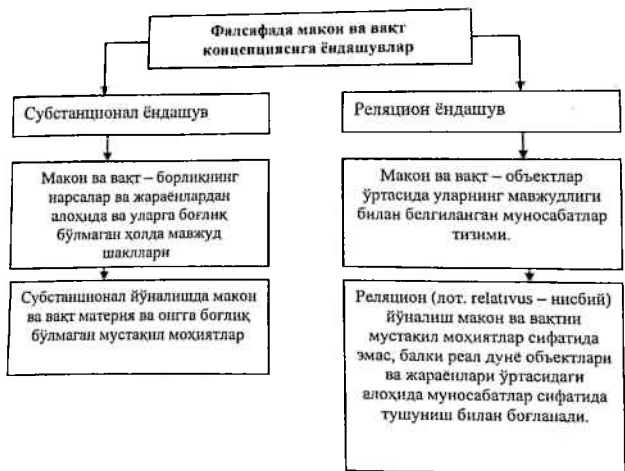
Борлик ҳақидаги фалсафий қарашларни умумлаштириш ва бу категорияларни биллиш инсоният умумий дунёқаролини ривожига ижобий таъсир кўрсатади деган ҳуқосага келиш мумкин.

Тажрибавий амалий мисоллар

Борлик, субстанция, субстрат, материя, зот, тул, борлик, борлик шакллари, энергия, торсион майдонлар, универсал қосқик голограмма, дунёнинг чеклилиги ва чексизлиги.

Қўшимча ва тушунтирувчи мисоллар

Эссе мавзулари

1. Ноклассик борлиқ шаклининг ўзига хос хусусиятлари
2. М.Хайдеггернинг Вақт ва борлиқ асарининг таҳлили
3. Форобийнинг борлиқ ҳақидаги таълимоти
4. Платоннинг Диалогларида борлиқ масаласи
5. Виртуал борлиқ технологиясининг генезиси
6. Даврнинг руҳи ва тарих вақти мауммолари

Билим ва кўникмаларни баҳолаш учун материаллар

1. Филсафада ўзининг мавжудлиги учун ўзидан бошқа ҳеч нарсага муҳтож бўлмаган биринчи асосга нима дейилади?

- A. Субстанция
- Б. Акциденция
- В. Реаллик
- Г. Далил

2. Субстанцияни «causa sui» – «ўз-ўзининг сабабчиси» деб атаган файласуф?

- A. Спиноза
- Б. Декарт
- В. Кант
- Г. Фихте

3. Фалсафа тарихидаги машҳур «Айни бир дарёга икки марта тушиб бўлмайди» иборасининг муаллифи?

- А. Гераклит
- Б. Фалес
- В. Зенон
- Г. Платон

4. Табiiй жараёнлар ва ҳодисалар ҳолатларининг ҳар қандай ўзгариши бу - ...

- А. Ҳаракат
- Б. Тараққиёт
- В. Ривожланиш
- Г. Ўзгариш

5. Дунёда мавжуд барча жисмлар маконда неча ўлчамга эга?

- А. Уч
- Б. Тўрт
- В. Икки
- Г. Кўп

Адабиётлар:

1. Саифназаров И., Қасимов Б., Мухтаров А. Философия курс лекций. –Ташкент: Шарқ, 2002.

2. Falsafa asoslari. Ahmedova M tahriri.-T OFMG, 2006

3. Гайденко П.П. Прорыв к трансцендентному. Новая онтология XX века. –Москва: 1997.

4. Губин В.Д. Онтология. Проблема бытия в современной европейской философии. –Москва: 1998.

5. Дубровский Д.И. Проблема идеального: Субъективная реальность. –Москва: 2002.

6. Хайдеггер М. Бытие и время: пер. с нем. 2-е изд., испр. — СП(б): 2002.

7. Басов В. Бытие и развитие. –Москва: ИНТРАФ, 2005

8. Носков А.В. Онтология времени и онтология пространства как основания различения фундаментальных ориентаций в философии: диссертация ... кандидата философских наук : 09.00.01. Томск: 1996.

9. Юхвид А.В. Эвристические возможности компьютерных виртуальных технологий: Философско-методологический анализ : диссертация ... кандидата философских наук : 09.00.01, 09.00.11. Москва, 2003.

10. Смирнов Д.Г. Философско-методологический анализ взаимодействия ноосферы и семиосферы : диссертация ... кандидата философских наук : 09.00.01. Иваново, 2005.
11. Тўраев Б.О. Пространство, время, развитие.-Ташкент: Фан, 1992.
12. Тўраев Б.О. Проблема разработки концепции пространства и времени // Классическая наука Средней Азии и современная мировая цивилизация.-Ташкент: Фан, 2000, -С.269-284.
13. Тўраев Б.О. Табиатшунослик фалсафаси.-Ташкент: Тафаккур, 2009.
14. Қўшоқов Ш. Табиатшунослик фалсафаси.-Самарқанд: СамДУ, 2006.
15. Шермухамедова Н.А. Борлиқ ва ривожланиш фалсафаси.-Тошкент: Ношир, 2013. 720 б.
16. Хидиров.М.Т. Дунёнинг ҳозирги замон илмий манзарасида эзотеризм// ЎзМУ хабарлари 2017.№ 1/5. – 319-321-б

БИЛИШ НАЗАРИЯСИ, ЙЎНАЛИШЛАРИ ВА АСОСИЙ МУАММОЛАРИ

Билиш назариясининг предмети. Гносеологиянинг моҳияти ва мазмуни

«Гносеология» - соф фалсафий категория. Унинг номи юнонча *gnosis* – билим, илм ва *logos* – таълимот, фан сўзларидан келиб чиққан. Сўзма-сўз маъноси - «билиш ҳақидаги таълимот (фан)», «онг ҳақидаги таълимот (фан)». Фалсафий адабиётларда, шу жумладан фалсафий қомуслар ва луғатларда «гносеология» атамаси «билиш назарияси» деб таржима қилинган. Шу билан бир қаторда, айти шу мазмунни ифодалаш учун адабиётларда «эпистемология» сўзи ҳам қўлланилади. Шунини таъкидлаш лозимки, гносеологияга татбиқан билиш назарияси ва эпистемология номларининг қўлланилишини ўринли деб бўлмайди. Зотан, «episteme» сўзи «pistis» - эътиқод сўзи билан узвий боғлиқ. Бироқ, биз биладиган (гносио) ва биз ишонадиган (пистио), мавжудлигига эътироз билдирмайдиган нарсалар – фалсафий ва илмий билимларнинг ҳозирги даражасида мазмунан ҳар хил тушунчалардир. Шу боис Ғарбий Европа фалсафасида эпистемологиянинг мазмуни икки хил, баъзан эса – уч хил талқин қилинади. Умуман олганда, гносеология билиш жараёнининг фалсафий моҳияти ва умумий муаммоларига эътиборни қаратади. Эпистемология эса, бизнинг муайян нарсалар ҳақидаги билимларимиз ва (ёки) эътиқодларимизнинг ишончлилиқ даражасини ўрганади.

Демак, эпистемология гносеологиянинг таркибий қисми ёки унинг илмий-амалий ифодасидир. Том маънодаги эпистемология ҳозирги кунда илмий, ҳақиқий билимнинг мазмунини, шунингдек диний эътиқодларнинг гносеологик моҳиятини ўрганиш билан шуғулланади. Бунда эса билиш (онг)нинг моҳияти тўғрисида баҳс юритувчи «гносеология» атамасидан фойдаланилади. Шу билан биз аввал гносеология муаммолари доирасини аниқлаб олишга ҳаракат қиламиз.

Гносеологиянинг асосий мезонлари:

- 1) *инсоннинг дунёни билиш имконияти;*
- 2) *инсоннинг ўзликни англаш жараёни;*
- 3) *билмасликдан билим сари юксалиши.;*
- 4) *билимлар табиати ва уларнинг мазкур билимларда акс этувчи нарсалар билан ўзаро нисбатида намён бўлади. Шундай қилиб, гносеология онг, билиш, билимни ўрганиш билан шуғулланади.*

Шахсий ва ижтимоий тажрибада биз онгнинг мавжудлигини аниқ сезамиз, онгнинг ўз-ўзига, бошқа одамларга ва умуман жамиятга

таъсири натижаларини физиологик даражада ҳис қиламиз ва кўраммиз. Бироқ бу жараёнда онгнинг ўзи кўринмайди. Моддий дунё ходисаларидан фарқли ўлароқ, онгни кузатиш мумкин эмас. У гўё вақт ва макон чегараларидан ташқарида туради. Гносеологиянинг вазифаси бу кўринмас онгни идрок этиш, унинг моддий нарса ва ходисалар дунёси билан ўзаро алоқаларини аниқлаш, уни ўз муҳокама ва тадқиқот предметиға айлантиришдан иборат.

Гносеологиянинг асосий муаммоси бизнинг барча билимларимиз тажрибада синалганми? деган «оддий» масалани ечишдан иборат: Бу саволға жавоб излаш ва масаланинг ечимини топишда гносеологияда икки муҳолиф анъана: билимларимиз тажрибада синалганини қайд этувчи эмпиризм ва бунинкор этувчи рационализм тўқнашади.

Рационализм (рационалистлар) инсонда туғма ғоялар, адолат, инсонийлик ғоялари ва тажрибадан олинishi мумкин бўлмаган бошқа ғоялар мавжудлигидан келиб чиқади. Зотан, тажриба тўла адолат, ялпи инсонийлик мавжуд эмаслигини, бизни қуршаган дунёда уйғунлик устидан хаос ҳукм суришини кўрсатади. Бунда айрим ашаддий рационалистлар (масалан, Платон, Августин ва уларнинг ҳамфикрлари) кўрсатиб ўтганидек ғоялар инсон ақлиға хос туғма ғоялар бўлиб, уларни инсон фақат ўз ақлидан олишини қайд этадилар; мўътадил рационалистлар (Лейбниц, Вольф, Баумгартен) эса, ғоялар ақлға боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлса-да, бироқ улар фақат ақлда тафаккур ва фалсафий мушоҳада юритиш жараёнида туғилишини таъкидлайдилар.

Эмпиризм (Ф. Бэкон, Ж. Локк, Т. Гоббс, Д. Юм, Л. Фейербах), аксинча, инсон, инсоният шахсий ёки ижтимоий тажрибаға эға бўлгунға қадар бирон-бир ғоя мавжуд бўлишини инкор этадилар. Улар барча ғоялар инсон онги замирида ё шахсий тажриба, ё бошқалар тажрибаси, бутун инсоният тажрибасини умумлаштириш орқали туғилишини қайд этадилар ва бу тезисни исботлашға ҳаракат қиладилар. Уларнинг фикриға кўра, тажриба инсон онгида унинг сезгилари ва ўзини қуршаган дунёни идрок этиши орқали акс этади. Фалсафада идрок этиш перцепция (лотинча «perception» - идрок этиш) деб аталади. Перцепция ўзини қуршаган дунёдаги нарсалар ва ходисаларни сезгилар орқали идрок этишға айтилади, апперцепция борлиқни ақл билан англаш, билиш, уларни ғояларда ифодалашдир.

Гносеология инсон билимининг чегаралари тўғрисидаги масалани ечишни ҳам ўз ичига олади. Кўпгина эмпириклар (Давид Юм, Дюбуа Раймонд, агностиклар) ва рационалистлар (масалан, Кант ва унинг ҳамфикрлари) инсон нафақат умумий нарса ва ходисаларни,

балки муайян, конкрет нарсаларни ҳам билиши мумкин эмас, деган фикрга қўшиладилар. Айрим нарсалар, ҳодисалар ва концепциялар борки, улар перцепциямизнинг чегараларига ҳам, тафаккуримиз доирасига ҳам сиғмайди. Масалан, Кант Коинот ибтидоси ёки ибтидосизлиги, Худонинг борлиги ёки йўқлиги, жоннинг боқийлиги ёки фонийлиги, ахлоқнинг сабабийлиги ёки сабабсизлиги ақлнинг билиш чегараларига сиғмайдиган, оқилона ўрганиб бўлмайдиган трансцендентал (лотинча «transcendentalism» - чегарага сиғмайдиган) масалалардир, деб ҳисоблаган. XX аср позитивистлари, эмпиризм ғояларини ҳимоя қилган йирик олимлар: Морис Шлик, Рудольф Карнап кабилар Кантнинг трансцендентал муаммоларини мантиқсиз деб эълон қилдилар.

Гносеология инсон билими ва билишга доир жуда кўп муаммолар билан шуғулланади. У бизнинг билимларимиз қай даражада эътиқод, қай даражада кўр-кўрона ишонч ва қай даражада реал борлиқнинг ҳақиқий инъикоси эканлигини аниқлашга ҳаракат қилади. Сўнгги ўн йилликларда гносеологияда билимлар ўртасидаги фарқ, «нимани биламан», «қандай биламан», «шахсий тажрибамдан биламан», «дапилга кўра биламан» каби иборалар мазмунининг ўзаро нисбати масалалари муҳокама қилинмоқда. Бир сўз билан айтганда, гносеология борлиқни тўлиқ камраб олиб, унда бирон-бир тафсилотни назардан кочирмасликка ҳаракат қилади. Демак гносеология фалсафанинг энг муҳим омилидир.

Оптимизм. Скептицизм. Агностицизм

Билиш жараёни ривожланиш қонуниятларининг шакллари, ҳақиқатнинг тагига етиш имкониятлари нуктаи назаридан ўрганилади. Унинг ҳар хил моделлари, ёндашувлари мавжуд.

Оптимистлар дунёни билиш мумкинлигини таъкидлайдилар, агностиклар, аксинча, буни рад этадилар (И.Кант – «нарса ўзида»). Скептиклар дунёни билиш мумкинлигини инкор этмайдилар (XVIII асрда Д.Юм), бироқ билимнинг ҳақиқийлигига шубҳа билдирадилар. Одатда, скептицизм парадигмалар, қадриятлар, ижтимоий тизимлар ва ҳоказолар ўзгараётган даврда (ёки унинг арафасида), илгари ҳақиқий деб ҳисобланган хулосалар фан ва амалиёт олган янги маълумотлар нуктаи назаридан сохта, асоссиз бўлиб чиққан ҳолда раванқ топади. Скептицизмга хос хусусият шундан иборатки, у дарҳол нафақат эскирган, балки янги, шаклланаётган фикрлар, ғояларни ҳам топтай бошлайди. Бунинг замирида тадқиқотчининг янгиликка ташналиги ва инсон тафаккурининг кучига бўлган ишонч эмас, балки қачондир қабул қилинган «қулай» тамойилларга таяниш ётади. Скептицизм

таълимот сифатида, ҳеч шубҳасиз, зарарлидир, чунки у инсоннинг билиш борасидаги деярли барча имкониятларини камситади.

Билимга чанқоқ бўлган, билишга ҳаракат қилаётган одам оптимист: «Мен бунинг нималигини билмайман, бироқ билишга умид қиламан», дейди. Агностик эса, «Мен бунинг нималигини билмайман ва ҳеч қачон била олмайман», деб таъкидлайди. Скептицизм, кўр-кўрона фанатизм каби, дунёқараши тор одамларда кўп учрайди. Ф.Ларошфуко таъбири билан айтганда, калтабин одамлар одатда ўз дунёқараши доирасидан четга чиқадиган ҳамма нарсани қоралайди. Бироқ оқилона даражадаги скептицизм фойдали ва ҳатто зарур. Билиш усули сифатида скептицизм шубҳа шаклида амал қилади, бу эса ҳақиқатнинг тагига етиш сари ташланган қадамдир. Шубҳа эскирган, қотиб қолган ақидалардан воз кечади, уларга путур етказди. У – ривожланаётган фаннинг муҳим унсури. Билимсизлик қайд этади ва инкор қилади, билим – шубҳаланади.

Бироқ бу уч йўналишни фарқлаш, бизнингча, масалани соддалаштиришдан бошқа нарса эмас. Тўғри, агностиклар дунёни билиш мумкинлигини инкор этадилар, аммо бу кўр-кўрона, ҳеч нарсага асосланмаган инкор этиш эмас. Улар кўрсатаётган кўпгина саволларга чиндан ҳам ҳали жавоб топилмаган. Агностицизмга олиб келувчи асосий муаммо шундан иборатки, нарса ёки ҳодисани билиш жараёнида бу нарса ёки ҳодиса албатта бизнинг тафаккур ва сезги аъзоларимизда акс этади. Бу нарса ёки ҳодиса бизнинг тафаккур ва сезги аъзоларимизда акс этиш натижасида қандай кўриниш касб этган бўлса, биз улар ҳақида шундай маълумотга эга бўламиз. Нарсалар ва ҳодисалар аслида қандай эканлигини биз билмаймиз ва билишимиз мумкин ҳам эмас. Қаршимизда бош-адоғи йўқ дунё ястаниб ётади, биз эса унга ўз формулаларимиз, моделларимиз ва тушунчаларимиз билан яқинлашиб, чексизликни ўз тасаввурларимиз билан илғаб олишга ҳаракат қиламиз. Тушунчалар, категориялар ва назариялар «тугунларини» қай даражада қаттиқ қилиб тугмайлик, дунёни тушуниб етишга шу йўсинда даъвогар бўлишимиз тўғрими? Бундан чиқди, биз ўз билиш усулларимиз билан чегараланган дунёда яшаймиз ва олам ҳақида ҳаққоний бир гап айтишга қодир эмасмиз. Бироқ билиш фанининг ривожланиши агностицизмнинг бу амалий хулосасини ҳар қадамда рад этади. Масалан, позитивизм асосчиси О.Конт инсоният Куёшнинг кимёвий таркибини аниқлашга қодир эмас, деб таъкидлаган эди. Бироқ кейинчалик спектрал анализ ёрдамида Куёш таркиби аниқланди. XIX аср фанининг баъзи бир намояндалари атомлар амалда мавжуд эмас, улар фақат тафаккур маҳсули, деб ҳисоблар эди. Би-

булган ҳақиқат кетидан «кувиш», деган умумий хулоса чиқарилади. Бизнинг барча билимларимиз гўё ноаниқлик ва ноҳақиқийлик денгизида сузади, у фақат – ва фақат – нисбий, шартли конвенциал (лотинча «conventional») - шартномага мувофик) ва субъективдир.

Скептикларга хос бўлган бу ёндашув антик даврдаёқ юзага келган. Дунёда ҳамма нарса шу қадар тез ўзгарадики, унда мутлако ўзгармас бўлган ҳеч нарса мавжуд эмас, деб ҳисоблаган Кратил таълимоти ашаддий релятивизмга мисол бўлиши мумкин. Барча билимларимизни фақат нисбий деб ҳисоблаш, моҳият эътибори билан, билишда ўзбошимчалик ҳукм суришини тан олиш билан баробардир. Бу ҳолда билиш нисбатан ўзгармас, ишончли нарсалар мавжуд бўлмаган, ҳақиқат билан иштибоҳ ўртасида фарқ қолмайдиган, ҳар қандай коида ва тамойилга ишонч йўқоладиган, бинобарин, ҳаётда ҳеч нарсага амал қилиб бўлмайдиган узлуксиз оқимга айланади.

Билиш назариясида мутлақ релятивизм – бу тафаккур «бойлиги»нинг намоён бўлиш шаклларида бири. Унга қуйидаги мушоҳада хос; ҳақиқат албатта мутлақ бўлиши керак, агар ҳақиқат мутлақ бўлмаса, у ҳақиқат эмас. Бу фикр замирида нафақат нисбий, балки мутлақ ҳақиқатга ҳам ишончсизлик ётади. Релятивизм намояндалари одатда ҳақиқий деб ҳисобланган қоидалар кейинчалик сохта деб инкор этилган ва аксинча, сохта деб ҳисобланган қоидалар фан ривожланиши жараёнида ҳақиқий деб эътироф этилган ҳоллар фан тарихида кўп эканлигига ишора қиладилар. Илмий билишнинг ҳаракат йўли – амалда тўғри чизик эмас, балки кесимларида янглишиш ҳоллари юз бериши мумкин бўлган эгри чизикдан иборат. Бироқ бу бизнинг барча билимларимиз сафсата эканлигини исботламайди. Релятивист «билимда нисбийлик унсури мавжуд» деган тўғри қоидани «билим доимо нисбийдир», бинобарин, билим керак эмас, деган янглиш қоидага алмаштиради. «Бу энг ёмон фикр: агар мен ҳамма нарсани била олмасам, мен ҳеч иш қилмайман»¹.

Билимнинг асосий турлари

Билим нима?, биринчидан, бу тушунча энг умумий тушунчалардан бири ҳисобланади, умумий тушунчаларга эса доим аниқ таъриф бериш қийин. Иккинчидан, билимнинг жуда кўп турлари мавжуд ва уларнинг ҳаммасини ёнма-ён қўйиб бўлмайди. Шунини эътиборга олиб, билим нима эканлигини аниқлашга ҳаракат қилиб кўраимиз. Одатда, биз ниманидир билишимиз ҳақида гапирганимизда, ўзимиз бу «нимадир» ҳақида анча тўғри тасаввурга эгамиз, деб ҳисоблаймиз.

¹ Толстой Л. Н. Воспоминания. – М.: Прогресс, 1991. – С. 3.

Шунингдек, бизнинг тасаввуримиз хом хаёл ёки фақат ўз шахсий фикримиз эмаслигига ҳам ишончимиз комил бўлади. Ниҳоят, биз бу ишончни мустаҳкамловчи қандайдир далиллар келтиришимиз мумкин. Ўз шахсий ҳаётимизда биз амалдаги ҳолатга мос келадиган ва маълум асосларга эга бўлган ишонч, эътиқодни билим деб ҳисоблаймиз. Теран маъно билан суғорилган бу билим талқинининг умумий руҳи гносеологияда ҳам сақланиб қолган. Айни замонда, гносеология бу талқин замирида мужассам баъзи бир ҳолатларни аниқлайди ва уларга ойдинлик киритади. «S субъект қандайдир P предметни билади» деган стандарт гносеологик талқин қуйидаги уч шартни ўз ичига олади:

Ҳақиқийлик, мувофиқлик шарти – «агар P ҳақиқий бўлса, у ҳолда S P ни билади». Биз Чимён Тошкентдан шимолроқда жойлашганлигини биламиз, башарти Чимён чиндан ҳам Тошкентдан шимолроқда жойлашган бўлса. Агар биз Амударё Тинч океанига қуйилади, деб айтсак, бизнинг бу фикримиз билим эмас, балки янглиш фикр, хато бўлади.

Ишончлилик, эътиқод, мақбуллик шарти – «агар S P ни билса, у ҳолда S P га ишонади (унинг мавжудлигига эътиқоди комил бўлади). Масалан, агар биз Азарбайжонда денгиз бор десак, биз унинг амалда мавжудлигига ишонамиз. Одатда билим шундай ишонч ёки шундай эътиқод ҳисобланади ва уларни ажратиш мумкин эмас. Шундай бир вазиятни тасаввур қилинг: сиз ойна олдида келиб, ташқарида ёмғир ёғаётганини кўрасиз. Сиз: «Ёмғир ёғпти, лекин мен бунга ишонмайман», дейсиз. Бу иборанинг нотўғрилиги билимимиз бизнинг эътиқодимиз эканлигини кўрсатади.

Асослилик шарти «S P ни билади, башарти у ўзининг P га бўлган ишончини асослаб бера олса». Бу шарт билимни тўғри чиқадиган тахминлар ёки тасодифан мос келиш ҳолларидан фарқлаш имконини беради. Айтайлик, сиз беш яшар болақайдан: «Куюш тизнимда нечта сайёра бор?», деб сўрадингиз ва «Тўққизта», деган жавобни эшитдингиз. Сиз бола сайёралар сонини тасодифан тўғри айтди деб ҳисоблайсиз. Агар у ўз жавобини ҳеч бўлмаса бунинг онасидан эшитганини айтиб, асослаб бера олмаса, сиз болақайда бу далил ҳақида ҳақиқий билим мавжуд эмас, деган тўхтамга келасиз.

Бу «уч қисмли» талқинга мувофиқ, қуйидаги мухтасар таърифни бериш мумкин: *билим* – бу ҳақиқатга мос келадиган ва асосланган ишончдир. Бу таъриф анча содда бўлиб, уни билимнинг барча турларига нисбатан татбиқ этиши мумкин. Бу сўзлар замирида муайян муаммо ётади. Масалан, биз Ньютон механикаси ҳақиқатга етарли

даражада мувофиқ эмас ва унинг ўрнини Эйнштейннинг аниқроқ назарияси эгаллади, деб ҳисоблаймиз. Бироқ бунинг натижасида Ньютон назарияси ўзининг билим хусусиятини йўқотгани йўқ. Эйнштейнга қадар, унинг ҳақиқийлигига кўпчиликнинг ишончи қомил бўлган даврда у билим эдимиз? Шунга ўхшаш сўзларни ҳозирда фан тарихидан ўрин олган минглаб назарияларга нисбатан айтиш мумкин. Билимни қандай қилиб асослаш мумкин ва етарли асослар мавжудми? Бу савол ҳам анча мавҳум. Гипотеза, фараз одатда билим шакли сифатида қаралади, бироқ олимлар ўзлари илгари сураётган гипотеза ёки фаразларнинг тўғрилигига баъзан ишончи қомил бўлмайди. Балки билимни стандарт тушуниш ҳаддан ташқари таҳминий ва нисбийдир? Қисман шундай, бироқ билим-бир таъриф чегараларига сиғдириш жуда қийин бўлган ранг-баранг ҳодиса эканлиги, муҳимроқ. Агар «билмок» сўзи тилнимизда қандай қўлланилишига назар ташласак, билим турлари жуда ранг-баранг эканлигини кўришимиз мумкин. Қуйидаги гапларни кўриб чиқамиз. Мен бу машинани қандай қилиб тузатиш мумкинлигини биламан. Мен гитара чалишни биламан. Мен Пўлатни ўн йилдан бери биламан. Мен Тошкентни яхши биламан. Мен учбурчак бурчакларининг йиғиндиси икки тўғри бурчакка тенг эканлигини биламан. Мен кит сут эмизувчилар оиласига мансуб эканлигини биламан.

Бу бир қарашда ўхшаш гапларда «биламан» сўзи ҳар хил маъноларда келади. Дастлабки икки гапда билиш ниманидир бажара олишни англатади. Гносеологияда у «*билим-кўникма*» деб аталади. Кейинги икки мисолда билиш – бу «*билим-танিশувлик*» демақдир. У инсон ёки қандайдир объектни таниш қобилиятини англатади. Сўнги гапларда билим «*ниманидир билиш*»ни ифодалайди, чунончи: у нарсаларда қандайдир хоссалар, нисбатлар, қонуниятлар ва шу қабиларнинг мавжудлигини тавсифлайди. Билим бу ерда маълум ахборот кўринишида келади. Кўриб турганимиздек, «*билим-кўникма*» ва «*билим-танишув*» билимнинг стандарт талқинига унча мос келмайди. Умуман олганда, уларга нисбатан ҳақиқийлик ва асосланганлик тушунчаларини табиқ этиш мумкин эмас. Пўлатни яхши ёки орқаваротдан билиш мумкин, бироқ биз уни «тўғри» ёки «ишончли» билишимиз мумкинми? Бироқ, бу ерда шуни таъкидлаш лозимки, юқорида зикр этилган билим турлари ўртасидаги чегаралар аниқ эмас. Масалан, сизнинг Тошкент ҳақидаги билимингиз сиз шаҳарнинг катталиги, аҳолисининг сони, у Ўзбекистон пойтахти эканлиги ва ҳоказолар ҳақида маълум ахборотга эга эканлигингизни назарда тутди. Бироқ

бу билим – аввало шаҳар билан танишлик, унда яхши муъжал ола билиш демак.

Гносеологияда асосий эътибор муайян нарсалар ҳақидаги билимни таҳлил қилишга қаратилади. Зеро, фақат шундай билимни асосли ва асоссиз, ишончли ва ишончсиз, ҳақиқий ёки сохта билим сифатида аниқ баҳолаш мумкин. Билимни асослаш усуллари, унинг ишончлилиги, ҳақиқийлигини аниқлаш мезонларини излаш қадимдан билимни фалсафий таҳлил қилишнинг асосий омили бўлиб келади. Бирок, ҳатто билимнинг шу турини фалсафий тушунишда ҳам муаммолар бисёр. Ўттиз йилча муқаддам эпистемологлар шундай мисолларни ўйлаб топдиларки, уларда ишонч, эътиқод билимнинг юқорида зикр этилган уч хусусиятига эга, бироқ, шунга қарамай, улар билим ҳисобланмайди. Ўқитувчи фалсафадан ёзилган рефератларни текшираётиб, талабалардан бири – Валиев ўз ишини компьютерда терганини кўрди. Ўқитувчи дарсда бу гуруҳда ўқийдиган талабаларнинг қайси бирида уйда компьютер борлигини сўрашга қарор қилади. Валиев ўзида чиндан ҳам яхши компьютер борлигини ва бу компьютерда у ишлашни ўрганганлигини айтди. Қолган талабаларнинг бирортаси ҳам ўзида бундай буюм борлигини айтмади. Шунга асосланиб ўқитувчи гуруҳда бир талабада компьютер бор экан, деган хулосага келди. Ўқитувчининг бунга ишончи комил ва у ўзининг бу эътиқодига етарли даражада асосланган ва ишончли билим сифатида ёндашади. Бирок, энди фараз қилайликки, Валиевда компьютер аслида йўқ ва у ёлғон гапириб, ёктирадиган бир талаба кизнинг эътиборини ўзига қаратмоқчи бўлган. Аммо бошқа талаба – Алиевнинг уйда компьютер бор, бироқ у муайян сабабларга кўра буни ошкор этмасликни лозим топган. Натижада ўқитувчи ўзи дарс берадиган гуруҳда камида бир талабада компьютер бор деб ҳисоблар экан, у асосланган ва ўз нуқтаи назаридан ҳақиқатга мос келадиган ишонч, эътиқодга эга бўлади. Бирок бу эътиқодни билим деб ҳисоблаш мумкин эмас, чунки унинг ҳақиқийлиги замирида фақат тасодифий ҳақиқатга мувофиқлик ётади.

Албатта, бундай мисолларни бор-йўғи тафаккур ўйини деб ҳисоблаш мумкин. Бирок, ҳаққоний тасаввурлар сохта фикрлардан келиб чиққан ёки уларга асосланган ҳоллар ҳатто фанда ҳам учрайди. Аммо бундай қарши мисолларга йўл қўймаслик учун билимга янада каттиқроқ талаблар қўйиш, масалан, билим ролига даъвогар эътиқодлар фақат ишончли ва хатосиз деб қараш мумкин бўлган фикрлар ва маълумотларга таянишини талаб қилиш мумкин. Билим замирида аниқ, ишончли ва хатосиз асослар ётиши лозим, деган тасаввур

билиш назариясидаги энг нуфузли ёндашув ҳисобланади. Унга антик файласуфларнинг асарларидаёқ дуч келиш мумкин, энг аниқ кўринишда ва дастуриламал сифатида у Янги даврда машҳур файласуфлар Ф.Бэкон, Р.Декарт ва Ж.Локк томонидан таърифлаб берилган. Бу ёндашуви классик фундаментализм деб номлаш, унинг барча муқобилларини эса, ҳозирча ундан маълум даражада четга чиқиш сифатида тавсифлаш мумкин.

Билим шакллари

Инсон ўзини қуршаган оламни англаб етади, уни ҳар хил усуллар ёрдамида ўзлаштиради. Булар моддий-техникавий усул – тирикчилик воситаларини ишлаб чиқариш, меҳнат, амалиёт ва маънавий (идеал) усул бўлиб, унинг доирасида субъект ва объектнинг билишга доир муносабатлари улар ўртасидаги кўп сонли муносабатларнинг биридир. Ўз навбатида, билиш жараёни ва унда олинадиган билимлар амалиёт ва билишнинг тарихий ривожланиши мобайнида табақаланади ва ўзининг ҳар хил шаклларида мужассамлашади. Билишнинг бу шакллари, гарчи ўзаро боғлиқ бўлса-да, лекин бирига ўхшамайди ва ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга.

Билиш, маънавий фаолият шакли сифатида, жамият пайдо бўлган даврдан ва жамият билан бирга муайян ривожланиш босқичларидан ўтиб келмоқда. Бу босқичларнинг ҳар бирида билиш жараёни инсоният тарихи мобайнида юзага келган ранг-баранг ва ўзаро боғланган ижтимоий-маданий шаклларда амалга оширилади. Шу боис яхлит ҳодиса сифатидаги билишни бирон-бир шаклга, ҳатто билишни тўлиқ «қопламайдиган» илмий шаклга ҳам боғлаш мумкин эмас. Шу сабабли гносеология умумлаштириш учун фақат бир соҳа – илмий билимдан ва ҳатто юксак даражада ривожланган табиатшуносликдан материал олиб, ўз хулосаларини чиқара олмайди.

Ноилмий ва илмий билим шакллари фарқланади. Ноилмий билим илмий асосланмаган ва исботланмаган, лекин ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида намоён бўладиган билимлар мажмуидир. У илмий билим шаклланишига асос бўлади. Илмий билим эса фалсафий ва илмий йўналишда намоён бўлади: Илмий билим назарий асосланган ва исботланган муайян мақсадда фойдаланиладиган билимлар мажмуидир.

Кўйида ноилмий билим шаклларининг таҳлилига эътибор қаратамиз:

Кундалик амалий билим. Табиат ҳақида, шунингдек одамларнинг ўзлари, уларнинг яшаш шароити, ижтимоий алоқалари ва ҳоказолар тўғрисида элементлар билимлар берувчи кундалик-амалий билимлар

билимнинг тарихан энг биринчи шакли ҳисобланади. Билимнинг бу шакли кундалик ҳаёт, одамлар амалий тажрибасидан келиб чиққан. Шу асосда олинган билимлар гарчи мустақкам бўлса-да, бироқ тартибсиз, тарқок хусусиятга эга бўлади, маълумотлар, қондалар ва шу кабиларнинг оддий мажмуини ташкил этади. Кундалик билиш соҳаси жуда ранг-баранг. У соғлом фикр, эътиқодлар, белги-аломатлар, шахсий тажрибадан чиқарилган дастлабки ҳудосалар, уларнинг анъаналар, ривоятлар, ўғитлар ва ҳоказоларда ифодаланган кўринишлари, интуитив ишонч, сезгилар ва шу кабиларни ўз ичига олади.

Кундалик билим – бу ҳар хил фаолият шакллари – жумладан ишлаб чиқариш фаолияти, эстетик фаолият, сиёсий фаолият ва ҳоказоларнинг таъсирида шаклланадиган турмуш билан боғлиқ тушунчалар мажмуи авлодлар тўплаган жамоа коллектив тажрибаси маҳсули ҳисобланади.

Шахсий даражада кундалик билим муайян шахснинг эмоционал кечинмалари ва ўз ҳаёт тажрибасини англаб етиши билан боғлиқ. Инсон дунёни нафақат илмий ўрганиш, балки ўз ҳаёти, кундалик амалиётида ўзлаштириш жараёнида ҳам тушуниб етади.

Ўйин воситасидаги билим нафақат болалар, балки катталар фаолиятининг ҳам муҳим унсурни ҳисобланади. *Ўйин жараёнида шахс қизгин билиш фаолиятини амалга оширади, билимларнинг катта ҳажмини ўзлаштиради, маданий бойлик - ишга доир ўйинлар, спорт ўйинлари, актёрларнинг ўйинлари ва шу кабиларни қон-қонига сингдиради.* Ўйин болаларнинг кизикувчанлигини кондирриш, уларнинг маънавий дунёси ва маълум билимлари, ўзаро тил топиш кўникмалари ва шу кабиларни шакллантиришда муҳим ижтимоий рол ўйнайди.

Ҳозирги замонда ўйин тушунчасидан математика, иқтисодиёт, кибернетика ва бошқа фанларда кенг фойдаланилмоқда. Бу ерда мураккаб жараёнлар кечишининг ҳар хил вариантлари, илмий ва амалий муаммоларнинг ечимлари кўриб чиқиладиган махсус ўйин моделлари ва ўйин сценарийлари тобора кўпроқ қабул қилинмоқда.

Мифологик билимнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у борлиқнинг фантастик инъикоси ҳисобланади. Мифология доирасида табиат, коинот ва одамлар, улар мавжудлигининг шарт-шароитлари, алоқа шакллари ва ҳоказолар ҳақидаги муайян билимлар шаклланган. Сўнги вақтда (айниқса структурализм фалсафасида) мифологик тафаккур – бу шунчаки фантазиянинг тийиксиз ўйини эмас, балки аждодлар тажрибасини қайд этиш ва кейинги авлодларга бериш учун имконият яратадиган дунёни ўзига хос тарзда моделлаштириш

эканлиги аниқланди. Унда табиий ва ижтимоий ҳодисаларни, шунингдек бутун дунёни тушунтириш уларнинг келиб чиқиши ва яралиши ҳақидаги ҳикояларга боғланган (герметизм). Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, бизнинг давримизда мифологик билишнинг аҳамияти пасаяётгани йўқ. Масалан, П.Фейерабенд дунё ютуқлари маданиятга асос солгани, рационалистлар эса фақат уни доим яхши томонга ўзгартиришганига ишончи комил.

Шаклан миф муайян воқеани табиатда ёки муайян халқлар тарихида бўлиб ўтгандек ифодаловчи ривоятдир. Космогоник мифларда Логос ёки Ақл ҳаракатга келтирадиган ва бошқарадиган, иерархик тузилишга эга бўлган ягона ва яхлит космос ҳақидаги тасаввур шакланган. Шу сабабли космос олий баркамолликка эга деб тасаввур қилинган. Бу тасаввурлар космоснинг ўзгаришларида табиат ҳодисаларининг узлуксиз айланишини ҳосил қилувчи ер, ҳаво ва олов стихиялари подшолиги сифатидаги талқинида муайянлашган. Мифларда қатъий риоя қилиш лозим бўлган амалий тавсиялар ҳам ифодаланган. Гарчи мифологиянинг амалий тавсиялари исботланмаган ва қоида сифатида белгиланган бўлса-да, улар одамларнинг жуда кўп авлодлари тажрибасини умумлаштириш маҳсули ҳисобланади.

Диний билишнинг ўзига хос хусусиятлари шу билан белгиланадики, у одамларнинг ўзини бошқарувчи дунёвий (табиий ва ижтимоий) кучларга муносабатининг бевосита эмоционал шакли билан боғлиқ. Бу кучларнинг ҳаёлий инъикоси бўлган диний тасаввурлар борлиқ ҳақидаги муайян билимларни ифода этади. Одамлар асрлар ва минг йилликлар мобайнида тўплаган диний ва бошқа билимлар хазинаси сифатида, масалан, Инжил ва Қуръонни қайд этиш мумкин. Бироқ дин (мифология каби) билимни изчил ва назарий шаклда ифодаламаган. У умумий, яхлит ва исботланган объект сифатида билим ишлаб чиқариш вазифасини бажармаган ва бажармайди

Диннинг асосий вазифаси – инсон ҳаёти, табиат ва жамият борлигининг мазмунини аниқлашдан иборат. Дин универсумнинг пировард мазмунлари ҳақидаги ўз тасаввурини асослаб, дунё ва инсониятнинг бирлигини тушунишга кўмаклашади. У инсон ҳаётини ўзгартиришга қодир бўлган ҳақиқатлар тизимидан иборат. Диний таълимотларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, улар жамоа тажрибасини ифодалайди ва шу боис нафақат ҳар бир диндор одам, балки динга сиғинмайдиганлар учун ҳам қадрлидир. Диний таълимотларнинг вазифаси Худо борми, уни қандай қилиб билиш мумкин, умуман, Худони билиш мумкинми, деган саволларга жавоб беришдан иборат. Дин ўз дунёқарашини Муқаддас Китоб матнларида, шунинг-

дек диний расм-русум ва урф-одатларда ифодалайди. Диний расм-русумларнинг бир унсурини рамзий аҳамиятга эгадир. Диний расмлар гоյ ва образ мувозанатини ўзида мужассамлаштиради. Онгининг унги хос шакли сифатида дин эътикод, ишонч ва билиш механизми (ҳаёт тажрибаси)га таянади. Диний эътикод рефлексия билан қўллаб-қувватланади, шахснинг фоживий тажрибаси (Улим халфи ёки яқинларини йўқотиши)ни англаб етиш орқали юзга келади ёки мустаҳкамланади, бу тажриба шахсни ўз ҳаёти ва тафаккур тарихини тубдан ўзгартиришга даъват этади. Диндорлар фикрича, диний эътикод диний ваҳий келиши натижасида туғилиши мумкин.

Медитация – ўз тафаккурини бир объектка қаратиши, инсон эътиборини чалғитувчи барча бегона омишларни четга чиқариши йўли билан фикр юритиши, нарса, ваз, дунёни идрок этишидир. Динда медитация шахсий онгининг Абсолют билан бирикувини аниқлатади. Христианликда медитация инсон шахси ва илоҳий шахснинг муайян оқибати сифатида талқин қилинади. Медитация, одатда, табиий жараёнга айланадиган ҳаракатларнинг муайян кетма-кетлиги билан боғлиқ. У айрим психотехник усуллардан фойдаланишни назарда тутати. Бунда диндор мазкур усуллар ёрдамида ўзини бошқариш, ўзлигини ёки табиатни англашга қўмақлашувчи ғайритабиий руҳий кучлардан фойдаланаётганига ишончи комил бўлади. Медитациянинг билиш усули сифатидаги самарадорлигини фан тан олади; даволаш учун мўлжалланган психотехника ва аутоген машқ тизимлари диний-мистик гоյлар билан боғлиқ эмас.

Шахсий билим. М.Полани томонидан ишлаб чиқилган шахсий билим концепциясида билим – англаш мумкин бўлган нарсаларни фаол ўзлаштириш, алоҳида маҳорат ва алоҳида воситаларни талаб қилувчи ҳаракат, деган тамойилдан келиб чиққан. Мадомики фанни одамлар яратар экан, билиш фаолияти жараёнида олиннадиган билимларни (худди шу жараённинг ўзи каби) одамлардан ажратиш мумкин эмас. Демак, одамларни (аникроғи, ўз кизикишлари, мақсадлари ва мўлжалларига эга бўлган олимларни) улар яратаётган билимлардан ажратиб ёки бошқа одамлар билан алмаштириб бўлмайди. Полани фикрига кўра, *шахсий билим муқаррар тарзда интеллектуал салоҳиятни талаб қилади. Унда нафақат билиш борлиги, балки билишга ҳаракат қилаётган шахс, унинг билимга қизиқиши, билишни талқин қилиш ва ундан фойдаланишга нисбатан шахсий ёндашуви, уни ўзиго хос тарзда англаб етиши мужассамлашади.* Шахсий билим нафақат қандайдир фикр-мулоҳазалар мажмуи, балки шахснинг кечималари

хамдир. Шахс билимни шунчаки қайд этмайди, балки у билан бирга яшайди.

Ижтимоий билим асосан ўзи ўрганаётган борлиқнинг сифат томонини тавсифлашга қараб мўлжал олади. Бу ерда ҳодисалар ва жараёнлар миқдор ва умумийлик нуқтаи назаридан эмас, балки сифат ва хусусийлик нуқтаи назаридан ўрганилади. Шу сабабли миқдор методларининг улуши бу ерда табиий-математик циклга мансуб фанларга қараганда камроқ. Бироқ билимнинг математикалашуви, компьютерлашуви жараёнлари бу ерда ҳам тобора кенгроқ тус олиб бормоқда. «Инсон борлиги», ижтимоий билим предмети сифатида, ўзига хос хусусиятга эга бўлганлиги туфайли, унда математик аппаратдан фойдаланиш анча мушкул. Бу соҳага математик методларни татбиқ этишга ижтимоий объектларнинг ўта индивидуаллиги (ва ҳатто бетакрорлиги), субъектив (шу жумладан соф иррационал) жиҳатлар доимо мавжудлиги, назорат қилиб бўлмайдиган, тасодифий муносабатларнинг кўплиги, маъноларнинг мужмаллиги, номукамаллиги ва ҳоказолар халақит беради.

Бироқ бу ижтимоий фанларни математикалаштириш мутлақо мумкин эмаслигидан далолат бермайди. Бу борада тоқ тўпламлар назариясига катта умид боғланмоқда. Тоқ тўпламлар деганда чегаралари аниқ бўлмаган тўпламлар тушунилади, бунда элементларнинг мазкур тўпламга мансублигидан унга мансуб эмаслигига ўтиш кескин эмас, балки аста-секин юз беради. Ижтимоий фанларда миқдор методларидан фойдаланиш тобора кенг ва самарали тус олиб бормоқда. Уларнинг айримлари (иқтисодиёт, социология)дан миқдор методлари мустаҳкам ўрин олган, айримлари (тарих, санъатшунослик ва бошқалар)га эса улар эҳтиёткорлик билан кириб бормоқда. Масалан, тарих фани доирасида математик методлар тарихни ўрганишнинг асосий воситаси бўлган алоҳида фан — киометрия (сўзма-сўз маъноси — тарихни ўлчаш) юзага келди ва шаклланмоқда. Бироқ, ижтимоий фанларда математик методлар қай даражада кенг қўлланилмасин, улар бу фанлар учун асосий эмас, балки ёрдамчи методлар бўлиб қолаётир.

Ижтимоий билимда эмпирик ва назарий унсурларнинг ўзига хос уйғунлиги кузатилади. Ижтимоий билимда эмпирик методларнинг имкониятлари чекланган бўлса-да, улар бу ерда тобора кенгроқ ва ўзига хос тарзда қўлланилмоқда. Булар, аввало, кўриб чиқиладиган ҳодисаларнинг соф объектив хоссаларини эмас, балки уларнинг инсоний кўрсаткичларини аниқлашга қаратилган сўровлар, анкеталаш, тестлаш, моделда эксперимент ўтказиш ва ҳоказолардир.

Фалсафа илмий билиш шаклидир. *Фалсафий билимнинг бош вазифаси санъат ва дин билан уйғун ҳолда – инсоннинг дунёда маънавий мўлжал олишига қўмаклашишдан иборат.* Фалсафий билиш айна шу мақсадга бўйсундирилган. Фалсафа умуман дунё, унинг «биринчи» асослари, ҳодисаларнинг универсал ўзаро алоқаси, борликнинг умумий хоссалари ва конунлари ҳақида умумий тасаввурни шакллантиради. Фалсафа дунёни инсонга боғлаб ўрганади. Меъёрлар ва идеаллар, илмий билимлар ва санъат ютуқлари, инсоннинг ташвишлари, эҳтиёжлари, ҳаёт мазмунини англаш йўлидаги изланишлари файласуфнинг дунёқарашини, фалсафий мушоҳада юритиш шаклини белгилайди. Фалсафа жамият онги, жамият маданиятининг назарий ифодаси сифатида амал қилади. У тафаккур тарзи, қадриятлар, идеаллар, фалсафий муаммолар ва уларни кўриб чиқиш хусусиятини белгилайдиган маданият билан узвий боғлиқдир. Фалсафа умуман дунёга ва маданият субъекти сифатидаги инсонга мурожаат этади. Фалсафий билим донишмандлик сифатида тавсифланади. Донишмандлик – дунёни ва инсоннинг ундаги ўрнини яхлит тушуниш андозаси. Фалсафа барча одамлар учун муҳим бўлган ҳақиқатларнинг тагига етиш учун (илмий ва ноилмий) билимдан фойдаланади. Кант фалсафа инсон аклининг бошқа билимларга олий қадрият тусини берувчи энг сўнгги мақсадларини англаб етишни тушунишга, бу билимларнинг инсон учун аҳамиятини аниқлашга ёрдам беради деб ҳисоблаган. Дин каби, фалсафий билимнинг ҳам бош мақсади – инсонни кундалик ташвишлар соҳасидан олиб чиқиш, унда юксак идеалларга қизиқиш уйғотиш, унинг ҳаётига чин мазмун бахш этиш, энг замонавий қадриятлар сари йўл очишдир. Бирок *дин – оммавий онг бўлса, фалсафа – нафақат истеъдод, балки касбий билим ва кўникмаларни ҳам талаб қишувчи элитар онгдир.*

Фалсафий билимда икки асос – илмий-техникавий ва назарий-маънавий асосларнинг уйғунлашиши унинг онгнинг бетакрор шакли сифатидаги ўзига хос хусусиятини белгилайди. Бу фалсафа тарихида – тарихан вақтда бир-бири билан тасодифий эмас, балки муқаррар тарзда боғланган фалсафий таълимотларнинг ғоявий мазмунини мерос қилиб олиш, ривожлантириш жараёнида айниқса бўртиб кўринади. Бу таълимотларнинг барчаси – яхлит бир бутуннинг қисмлари, холос. Оқилоналикнинг бошқа соҳаларида (масалан, фанда)ги каби, фалсафада ҳам янги билим ўзининг аввалги даражасидан воз кечмайди, балки уни ўзининг айрим кўриниши сифатида ўз таркибиди қолдиради. Гегель тафаккур тарихида биз таракқиётни, мавҳум (номукамал, бирёқлама) билимдан янада аниқроқ (мукамал, серкирра)

билим сари муттасил юксалишнинг кузатамиз, деб таъкидлаган эди. Фалсафий таълимотларнинг кетма-кетлиги ҳам ғоя мантикий таърифларининг кетма-кетлиги билан асосан бир хил, яъни билиш тарихи англаб етилаётган предметнинг объектив мантигига мос келади.

Бирок Фалсафий билимнинг маънавий (кадриятлар ва мўлжаллар) қисми юксалиш қонунига ҳам, ҳокимият ва вақтга ҳам бўйсунмайди. У тарихига «юксак», «тубан» мезонлари билан ёндашган мумкин бўлмаган санъатга яқинроқ. Ньютон таъбири билан айтганда, олимлар ўз ўтмишдошларининг «елкалари»да туради: улар ўз ижоди билан бир умумий ишни давом эттиради, ривожлантиради. Санъаткорлар эса бу сафга кирмайди. Зеро, уларнинг ҳар бири — алоҳида дунё, алоҳида олам (лекин бу даврлар ва авлодларнинг бадний таърибасида ворисийликни истисно этмайди). Буюк санъаткор ўз даврининг буюк ифодачиси бўлиб, айни шу маънода унинг ижоди одамлар учун оламшумул аҳамият касб этади.

Бирок фалсафий билимнинг назарий қисми, яъни унинг ички мантики анча мураккабдир. Бу фалсафий ғоянинг сермаънолилиги, у ривожлантирилиши, ҳар хил, ҳатто карама-қарши йўналишларда давом эттирилиши мумкинлиги билан изоҳланади. Масалан, Локк (XVII аср инглиз файласуфи) фалсафасидан унинг издошлари (идеалист Беркли ва француз маърифатчи материалистлари Дидро, Гольбах) бир-бирини мутлақо истисно этувчи хулосалар: Беркли — субъектив-идеалистик, француз мутафаккирлари — эса маърифатчилик билан боглик хулосалар чиқарганлар. Кант, ва Гегелнинг фалсафий ғоялари ҳозирги замон тафаккурига асос солди. Бирок ҳар бир кантчи, гегелчининг ўз Канти, ўз Гегели бор, уларнинг ҳар бири ўз ўтмишдошларини ўзича талқин қилади. Боз устига, бирон-бир йирик файласуф ўз ғояларини битта ягона манбадан олмаган. Кант Лейбниц ва Юмга, Форобий Аристотель ва Платонга таянган ва ҳоказо. Буларнинг барчаси янги фалсафий билимнинг вужудга келишига асос бўлади. Шаклланган бу янги фалсафий билимда эса ижодий танқид муҳим рол ўйнайди.

Илмий билим билишнинг энг олий шаклидир. Илмий билим, маънавий ишлаб чиқаришнинг барча шакллари каби, пировардида инсон фаолиятини тартибга солиш учун зарур. Билишнинг ҳар хил турлари бу вазифани турлича бажаради ва мазкур фарқнинг таҳлили илмий билимнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашнинг биринчи ва муҳим шarti ҳисобланади.

Фан амалий фаолият предметларининг (бошланғич ҳолатдаги объектининг) тегишли маҳсулотларга (пировард ҳолатдаги объектга)

айланиш жараёнини олдиндан кўра билишни ўз олдига пировард мақсад қилиб кўяди. Бу ўзгариш ҳар донм объектларнинг ўзгариш ва ривожланиш қонунлари билан белгиланади, фаолият шу қонунларга мувофиқ бўлган тақдирдагина муваффақиятли бўлиши мумкин. Шу сабабли фаннинг асосий вазифаси объектларнинг ўзгариш ва ривожланиш қонунларини аниқлашдан иборат. Табиатнинг ўзгариш жараёнларига татбиқан бу вазифани табиий фанлар ва техника фанлари бажаради. Ижтимоий объектларнинг ўзгариш жараёнларини ижтимоий фанлар ўрганади. Ҳамонки фаолият жараёнида ҳар хил объектлар – табиат предметлари, инсон (ва унинг онги ҳолатлари), жамиятнинг кичик тизимлари, маданият ҳодисалари сифатида амал қилувчи белгилар кўринишидаги объектлар ва ҳоказолар ўзгариши мумкин экан, уларнинг ҳаммаси илмий тадқиқот предметлари бўлиши мумкин. Фаннинг фаолиятга жалб қилиниши мумкин бўлган объектларни ўрганиш ва уларни фаолият ва ривожланишнинг объектив қонунларига бўйсунувчи объектлар сифатида тадқиқ қилишга қараб мўлжал олиши илмий билимнинг биринчи энг муҳим хусусияти ҳисобланади.

Илмий билим ўзининг айна шу хусусияти билан инсон билиш фаолиятининг бошқа шаклларида ажралиб туради. Масалан, борлиқни бадиий ўзлаштириш жараёнида инсон фаолиятига жалб қилинган объектлар субъектив омиллардан ажратилмайди, балки уларга ўзига хос тарзда боғланади. Объектив дунё предметларининг санъатдаги ҳар қандай инъикоси айна вақтда инсоннинг предметга муносабатини акс эттиради. Бадиий образ – бу объектнинг шундай бир инъикосики, унда инсон шахси, унинг қадриятларга муносабати акс этади, бу хоссалар акс эттириладиган борлиқ тавсифидан ўрин олади. Бу муштаракликни истисно этиш – бадиий образни бузиш демакдир. Фанда билим яратаётган шахс ҳаёт фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари, унинг мушоҳадалари яратилаётган билим таркибига бевосита кирмайди (Ньютон қонунлари Ньютонга нима ёққани ва ёқмаганлиги ҳақида хулоса чиқариш имконини бермайди, ваҳоланки, масалан, Рембрандт мўйқаламига мансуб портретларда, унинг дунёкараши ва ўзи тасвирлаётган ижтимоий ҳодисаларга шахсий муносабати ўз ифодасини топади; буюк мусаввир томонидан яратилган портрет донм унинг автопортрети сифатида ҳам амал қилади).

Квазиилмий билим – зўравонлик билан ижтимоий онгга сингдириладиган билимлар мажмуи (эсктремизм, руҳидаги турли секталарга аъзо бўлишга даъват этиш билан боғлиқ билим),

Псевдо билим – ғайритабиий мавжудоларнинг борлигига ишонтиришни назарда тутати. Масалан Лох Несс кўлидаги махлук, сув

парилари, кор одам) шунингдек, девиант билим, паранормал билим, анормал билими кабилар ҳам ноилмий билим шаклидир.

Билишда субъект ва объектнинг ўзаро алоқаси

Билиш дунёнинг объект ва субъектга бўлинишини назарда тутди.

Субъект – бу билиш фаоллигининг манбаи. Субъект деганда одатда индивид тушунилади. Бирок бу унча тўғри эмас. Субъект – бу, албатта, аввало билиш қобилиятига эга бўлган индивид. Субъект – бу микроғурух, ижтимоий ғурух синф, жамият ҳамдир. Тафаккур жараёни амалга ошадиган бош мия пўстлоғида тафаккур муайян инсоннинг харақатлари, унинг кечинмалари, ҳис-туйғуларига қаратилиши мумкин: бу ҳолда онг ўзининг алоҳида жиҳати – ўзликини англаш сифатида амал қилади, тафаккур (индивид доирасида) нимага қаратилган бўлса, шу объект бўлади. Субъектнинг асоси бутун ижтимоий яхлитликни ташкил этувчи мураккаб иерархиядан иборат. Унинг тарихий ривожланишида унча йирик бўлмаган бирликлар ажратилади, бу бирликлар сифатида айрим халқлар амал қилади. Ҳар бир халқ ўз маданиятида қайд этиладиган меъёрлар, ғоялар ва қадриятларни яратиб, асрдан асрга билиш фаолиятининг алоҳида субъекти сифатида ўтиб келади. У табиат ҳодисалари, ҳайвонлар ёки ўсимликларнинг шифобахш хоссалари, турли халқларнинг ҳуқуқлари ва урф-одатлари ҳақида маълумотлар тўплайди. Жамиятда махсус вазифаси ва машғулоти ҳаёт учун муҳим аҳамиятга эга бўлган билимлар яратишдан иборат бўлган индивидларнинг тарихий ғуруҳлари ажратилади. Хусусан, субъекти олимлар ҳамжамияти бўлган илмий билимлар шундай билимлар жумласидан. Бу ҳамжамиятда қобилияти, истеъдоди ва билими билан билиш соҳасида юксак натижаларга эришадиган айрим индивидлар алоҳида ўрин тутди. Бу одамларнинг исмлари тарихда илмий ғоялар эволюциясидаги буюк босқичлар рамзи сифатида сақланиб қолади.

Билишнинг ҳақиқий субъекти ҳеч қачон фақат гносеологик хусусиятга эга бўлмайди: у ўз майллари, кизиқишлари, феъл-атвори, миждози, ақл ёки ақлсизлик, қобилият ёки қобилиятсизлик даражасига эга бўлган, иродали ёки иродасиз бўш тирик шахс. Бирок кўпинча билиш субъекти деганда интеллектуал фаолликнинг қандайдир шахсиз мантиқий бўлаги тушунилади. Субъектнинг билиш фаолияти фақат муайян тарихий контекстда аниқ тушунчаларда намоён бўлиши мумкин. Илмий билиш нафақат субъектнинг объектга нисбатан, балки ўзига, ўз фаолиятига нисбатан ҳам онгли муносабатини, яъни тадқиқотчилик фаолияти шартлари, усуллари, меъёрлари ва метод-

ларинг билиши, анъаналарни ҳисобга олиши ва ҳоказоларни назарда тутати.

Борлиқнинг муайян парчаси изланаётган тафаккур диққат марказидан ўрин олгач, билиш объектини ташкил этади, субъект билан «субъект – объект» муносабатларига киришиб, маълум маънода субъектнинг «мулки»га айланади. Бинобарин, субъектнинг онгига боғлиқ бўлмаган ўзича борлиқ ва субъект билан юқорида зикр этилган муносабатга киришган борлиқ мавжуд. У гўё субъектни ўзини билишга даъват этади. Бир сўз билан айтганда, субъект билан муносабатга киришган объект оддий борлиқ эмас, балки у ёки бу даражада англаб етилган, яъни онг – ўзининг билишга интилишида ижтимоий белгиланган онг далилига айланган борлиқдир, шу маънода билиш объекти энди ижтимоий далилга айланади.

Объект – бу субъектнинг билиш фаолияти қаратилган нарса ёки ҳодиса. Асбоб ҳам (ўрганилаётган ва таъмирланаётганида), бошқа индивид ҳам, индивид билан боғлиқ нарса ва ҳодисалар ҳам объект бўлиши мумкин. «Объект» тушунчасини объектив борлиқ билан аралаштирмаслик керак. Масалан, ҳайвонларнинг хужайраларидаги хромосомалар улар цитология ва генетикада ўрганиш «объекти»га айланишидан олди ҳам объектив мавжуд бўлган, бироқ кашф этилганидан кейингина ўрганиш «объектлари»га айланган.

Бу тушунчалар нафақат билиш фаолияти, балки амалий баҳолаш фаолияти билан ҳам боғлиқ.

Билиш фаолиятида субъект объектсиз, объект эса – субъектсиз мавжуд бўлмайди. Масалан, ген жонли нарсалар таркибида мавжуд бўлган ҳолда, нафақат антик даврда, балки Ж.Б.Ламарк ва Ч.Дарвин учун ҳам илмий тафаккур объекти бўлмаган. Олимлар бу кўзга кўринмас биологик борлиқни муайян вақтгача ўз билиш фаолиятининг объекти сифатида аниқлай олмаганлар. Бунга нисбатан яқинда, дунёнинг умумий илмий манзарасида жиддий ўзгаришлар юз берганидан сўнг муваффақ бўлинди. Ёки, айтишлик, илмий тафаккур, техника ютуқлари ва ижтимоий шарт-шароитлар атиги бир неча ўн йилликлар муқаддам Космоснинг олис кенгликларини тадқиқот объектига айлантириш имконини берди.

Ҳозирги замон гносеологиясида билиш объекти ва предметини фарқлаш одат тусини олган. Билиш объекти деганда борлиқнинг ўрганилаётган амалда мавжуд бўлаклари тушунилади. Билиш предмети – бу изланаётган фикрнинг диққат марказидан ўрин олган муайян жиҳатлар. Масалан, инсон жуда кўп фанлар – биология, тиббиёт, психология, социология, фалсафа ва ҳоказоларнинг тадқиқот объекти

хисобланади. Бироқ уларнинг ҳар бири инсонни ўрганишга ўз нуктаи назаридан бинашлади: масалан, психология инсоннинг руҳини, инсон олами, ҳулқ-атворини, тиббиёт — инсоннинг касалликларини ва уларни даволаш усулларини ўрганади ва х.к. Бинобарин, таълимни таълимнинг таълимчиликнинг муҳим қўлқўли қилмади, яъни у таълимни таълимчилик нуктаи назаридан шаклланади.

Ижтимоий билишда субъект ва объектнинг ўзари инсонни мураккаблашди, бу ерда объект бир вақтнинг ўзида тарихий инсон субъекти ҳамдир. Ижтимоий билишда ҳамма нарса ва ҳолатлар инсон соҳасида айланади: билиш объекти — одамларнинг ўзи ва улар фаолиятининг натижалари, билиш субъекти ҳам инсондир. Билиш жараёни шохидларнинг тўғриликлари, ҳужжатлар, сўрошлар, сўрошларсиз, одамлар қратган меҳнат қуроллари ва маданий ёдгорликларсиз бўлиши мумкин эмас.

Буларнинг барчаси ижтимоий билишга маълум даражада ўз таъсирини ўтказди ва унинг ўзини ҳос ҳусусиятларини шакллантиради. Айни шу сабабли ижтимоий билишда ошмининг граждандлик позицияси, унинг маънавий қийфаси, ҳақиқат идеалларига содиқлиги жуда муҳимдир.

Билиш фаолият тури сифатида

Инсоннинг ўзини қурмадан дунёда эришган олим функциясини билим баъради. Билим — инсон оми ёрдамидан оладиган дунё ҳақидаги маълумотларнинг энг олим даражасидир. Билим образлар ва белгилар шаклида маъқуд бўлади ва ундан одамлар эмалий фаолиятининг идеал режаси сифатида фойдаланади. Билимсиз (оддий, илмий, бадий ва бошқа билимларсиз) дунёнинг манзарасини шакллантириш мумкин эмас. Ф.Бэкон шу муносабат билан билим кучдир деб таъкидлаган эди. Билимини Гегель таъбири билан айтганда фақатгина субъектив тасаввур, эрини мулоҳаза, тасаввур маҳсули бўлган фикрдан фарқлай билиш лозим. Инсоннинг дунёни билишга интилишининг моҳияти у аниқ ёки ноаниқ билимларни фаол ва изчил излаши ва уларни олишдан иборат. Фалсафанинг билиш муаммолари кўриб чиқиладиган бўлими гносеология ёки билиш назарияси деб аталади. Инсоннинг дунёни билиш жараёнини бошқа фанлар — мантик, психология, социология ҳам ўз нуктаи назаридан ўрганади.

Билиш ва билим тўғрисида сўз юритганда ўрта асрлардаги каби билим ва эътиқодни карама-қарши қўйиш ярамайди. Эътиқод — моддий ва маънавий дунё нарсалари, жараёнлари ва ҳодисаларини ошма-ишотсиз билиш олмак. «Мен Худонинг борлигига ишонаман»; «мен яқинда баҳор келишига ишонаман»; «мен ўз ишимнинг муваффақияти

тига ишонаман» ва ҳ.к. ва ш.к. Эътикод – бу инсоннинг ишончи. *Билим бизга аниқ-равшан кўриниб турадиган нарсаларни кашф этиш имконини берса, эътикод, ишонч инсонга ҳозирча кўринмайдиган сирли нарсаларни аниқлашга ёрдам беради.* Шу тариқа эътикод билиш жараёнида фаол иштирок этади ва унинг муҳим унсури ҳисобланади. Бироқ, шу билан бир вақтда, замирида аклнинг сўқирлиги, мутаассиблик ва инсоннинг кучсизлиги ётувчи сохта эътикод ҳам мавжудлигини қайд этиб ўтиш лозим.

Бунга карама-қарши ўлароқ, инсон куч-қудратининг рамзи саналган оқилона эътикод мавжуд бўлиб, у одамзотнинг эмоционал ва интеллектуал фаоллигига имконият яратади, билиш йўлида изланишга рағбатлантиради. Барча олимларнинг илмий фаолияти замирида инсон тафаккурига қаттиқ ишонч ётади, акс ҳолда улар ўз кашфиётларини ярата олмайдилар. Шу маънода оқилона эътикод гўё зулматдаги нур, ҳақиқат ва тараққиётни ҳаракатлантирувчи куч ҳисобланади. Оқилона эътикод билим йўлини машъал каби ёритади, ижодга имконият яратади, бу йўлда инсонга ишонч ва куч бахш этади. Эътиқоднинг йўқлиги эса, аксинча, скептицизм, бўшликда мавжудлик ва билишнинг самарасизлиги туйғусини уйғотади. Шундай қилиб, фикр, эътикод ва билим ҳақиқат сари юксалишнинг зарур босқичлари, инсон маънавий тажрибасининг муҳим шакллари ҳисобланади.

Хўш, билишнинг ўзи нима? Аввало, билиш – инсон акс эттириш фаолиятининг алоҳида тури. У «инсон – меҳнат воситалари – табиат» тизими доирасида инсоннинг нарсалар моҳияти, масалан, магнетизм табиати, ҳаёт мазмуни ва ҳоказолар яшириниб ётган дунёнинг «қоби-ги»ни очишга йўналади. У дунёнинг сирларини очади.

Билиш – инсон қўлга киришадиган ахборотнинг энг олий даражаси. Бу ахборотни у билиш муаммолари ва вазифаларини қўйиш ва ечиш йўли билан, изчил англаб этади. Ахборот миянинг мвҳумлашти-рувчи фаолияти ёрдамида белги шаклини ($2 + 2 = 4$) касб этадики, бу унга ишлов бериш, сақлаш ва кейинчалик ундан фойдаланиш учун қулайдир.

Билиш инсон изчил ва ижодий фаолиятининг ижтимоий жараёни бўлиб, унда ташқи дунёнинг идеал образлари юзага келади ва билиш мақсади бўлган билим шаклланади.

Билиш жараёни тарих фалсафасида муайян вақт мобайнида (масалан, XVIII аср фалсафий материализмида) инсоннинг сезги аъзоларига табиатнинг механик таъсири сифатида қаралган. Инсон пассив мавжудот ва табиат уни ўз мақомига йўрғалатади, деб ҳисобланган. «Биз кўғирчоқлармиз ва тақдир бизни ипларимиздан тортиб ўйната-

ди», деб ёзган эди В.Гюго. Бироқ амалда билиш доим анча фаол хусусиятга эга бўлган ва шундай бўлиб қолади. Бу одамларнинг эҳтиёжлари ва манфаатлари, уларнинг умумий мақсадларга эришиш йўлидаги ҳамкорлиги ва бошқа омиллар билан белгиланади. Бошқача айтганда, билиш ижтимоий табиий, жиҳат ва хусусиятларга эга. Бунга, жумладан, немис классик фалсафасида субъектнинг фаоллиги концепциясида (И.Фихте ва бошқалар) алоҳида эътибор қаратилган.

Билишнинг ижтимоий табиати, агар бу ҳақда атрофлича сўз юритадиган бўлсак, яна қуйидагиларни ҳам англатади. Билиш доим ижтимоий муносабатлар ва маданий дунёсининг фаол таъсири остида юз беради. Биз фақат ўзимиз яшаётган давр шарт-шароитларида ва бу шарт-шароитлар берадиган имконият даражасида билишимиз мумкин. Бу шарт-шароитлар жамиятнинг муҳим эҳтиёжлари кўринишида ижтимоий буюртмани юзага келтиради. Улар субъектни шакллантиради ва билиш жараёнига муайян даражада таъсир кўрсатади – уни жадаллаштиради ёки секинлаштиради. Масалан, ўрта асрларда дунё ва инсонни билишга дин ва черков катта таъсир кўрсатган. XX асрда эса билишга бошқа омиллар, чунончи: космосни кенг миқёсда ўзлаштириш, экология, озиқ-овқат муаммоларини ечиш ва ҳоказолар кучли таъсир кўрсатмоқда.

Билиш интеллектуал манбага таянишни талаб қилади. Интеллектуал манба инсониятнинг жами билимлари, билиш методлари, тушунчалар аппарати, мавжуд илмий далиллар ва бошқа билимларни ўзида мужассамлаштиради. Ишни ҳар сафар бўш жойда, «нолдан» бошламаслик учун билишда эришилган ютуқларга таяниш жуда муҳим. И.Ньютон бу ҳақда сўз юритар экан, у гигантлар елкасида тургани учунгина фанда ҳаммадан узокни кўрганини қайд этган эди. Билиш жараёнини муомала воситаси сифатидаги тил ёрдамидагина амалга ошириш мумкин. У бутун жамиятнинг жамоа бойлиги, инсоният маданиятининг муҳим унсури ҳисобланади. Фан учун эса тил, аввало, ахборотни жамғариш ва сақлаш воситаси, дунё ҳақидаги билимлар ва маълумотларнинг улкан омборидир.

Билишдаги қарама – қаршиликлар

Билиш жараёнининг ички мантиғи, изчиллиги қандай? Билиш жараёни маълум қарама-қаршиликлардан ҳам холи эмас. Улар билишнинг мураккаб муаммоларга тўла хусусиятини акс эттиради. Билиш жараёнида мавжуд қарама-қаршиликларнинг айримларини айтиб ўтамиз.

Субъект ва объект яъни инсон ва ташқи дунё ўртасидаги қарама-қаршилик мангу ва мутлақо табиийдир. У инсоннинг дунёни амалда

ўзгартириш эҳтиёжи билан бу дунё ҳақидаги билимларнинг камлиги (ёки умуман мавжуд эмаслиги) ўртасидаги номувофиқликни ифода-лайди. Аслида билиш жараёни доим айна шу номувофиқликдан бошланади.

Баъзан билишга сезги аъзолари маълумотлари билан ташқи дунёнинг фикр ва тушунчалардаги инъикоси ўртасидаги қарама-қаршилиқ хосдир. Маълумки, Қуёшнинг чиқишини фақат Қуёш ҳара-катсиз Ер атрофида айланишини тахмин қилиб, сезги аъзолари ёрдамида тушунтириш мумкин. Бироқ бу ҳодисани илмий мушоҳада ёрдамида, иккала осмон жисмининг ҳаракатчанлигини исботлаш йўли билан ҳам тушунтириш мумкин. Бу қарама-қаршилиқ тахминлари-мизнинг мантиқий далиллар ва мулоҳазалар тизими ёрдамида тажри-бада синаш йўли билан ечилади.

Билиш жараёнида фандаги оқимлар, мактаблар ва айрим наза-риялар ўртасида қарама-қаршиликлар юзага келади. Бундай қарама-қаршилиқ фалсафада ҳам, масалан, «Демокрит йўналиши» ва «Платон йўналиши» ўртасида мавжуд. Инсоннинг ташқи дунёни тўлиқроқ ва аниқроқ билишга интилиши билан бунинг учун субъектив ва объек-тив чегаралар (инсон қобилиятининг чекланганлиги, фан ва техника ривожланиш даражасининг етарли эмаслиги ва бошқалар) мавжудли-ги ўртасидаги номувофиқлик одатдаги ҳол ҳисобланади. Фаол ва ривожланувчи жараён бўлган инсон билиши учун қарама-қаршилик-ларнинг мавжудлиги табиий бир ҳолдир. Уларнинг умумий негизини амалиёт, ижтимоий ҳаёт ташкил этади. Қарама-қаршиликлар амалиёт жараёнида янги методлар ва далилларни излаш, билиш субъектининг интеллектуал қобилиятини такомиллаштириш йўли билан ечилади. Билиш жараёни турли даражаларда амалга ошади.

Ҳиссий даражадаги билимнинг шакллари

Сезги аъзолари орқали олинган билим – ҳиссий билимлардир ёки *Нарсаларнинг хоссаларини сезги аъзолари сезиши ва идрок этиши натижасида олинган билим ҳиссий билимдир*. Масалан, инсон учаёт-ган самолётни кўради ва бунинг нималигини билади.

Билиш фаолиятида сезги – нарсалар айрим хоссаларининг сезги аъзолари орқали ҳис қилинган оддий образи, инъикоси, нусхаси ёки ўзига хос сурати дастлабки сезги образи ҳисобланади. Масалан, аплёсинда биз тўқ сариқ ранг, ўзига хос хид, таъмни сезамиз. Чунки, сезгилар инсондан ташқаридаги муҳитда юз бераётган ва унинг сезги аъзоларига таъсир кўрсатаётган жараёнларда юзага келади. Овоз ва ёруғлик тўлқинлари, механик босим, кимёвий таъсир ва ҳоказолар ташқи таъсирлантирувчилар ҳисобланади. Форобий билишнинг икки

шакли – ҳиссий ва оқилона билишни фарқлайди. Инсонни ташқи дунё билан боғловчи сезгилар ролига эътиборни қаратар экан, Форобий уларни беш турга ажратади. У сезгиларни билимнинг асосий манбаи деб ҳисоблаб, сезгилар фақат нарсанинг инъикоси нарсанинг ўзига мос тушган ҳолда ҳақиқий бўлиши мумкин¹ деб таъкидлайди. Форобийнинг билишда ва умуман ҳиссий идрок этишда сезгиларнинг роли ҳақидаги қарашлари Аристотелнинг «сезмайдиган одам ҳеч нарсани билмайди ва тушунмайди», деган фикрига жуда ўхшаш.

Инсоннинг ҳайвондан фарқи шундаки, у ақл ва сезгилар ёрдамида билимларни ўзлаштиришга қодир. «Ақл кучи» борлиқ нарсаларининг фикрий инъикосини ўзида гавдалантиради. Дунёвий ҳодисаларнинг моҳияти ва сабабларини билган ақл осмон жисмлари ва уларнинг шакллари билишга ҳаракат қилади. Шу охири босқичда инсонга таъсир кўрсатувчи коинот ақл билан бирикади ва боқийлик хусусиятини касб этади. Форобий фикрича, сезгилар тартибга эга бўлганидек, ақлнинг ҳам ўз тегишли тартиби мавжуддир¹. Биринчи метод табиий фанлар (физика)га, иккинчиси – математикага мос тушади. Иккала методдан ҳам фақат фанда нарса ва ҳодисанинг у ёки бу жиҳатини теранроқ тушуниш мақсадида фойдаланилади. Сезгилар дунёнинг сифат жиҳатидан ранг-баранглигининг объектини хусусиятини акс эттиради ва унинг таъсирида юзага келади. Сезгилар ҳодисаларнинг миқдор кўрсаткичлари ҳақида ҳам ахборот беради. Сезгилар бир хил оҳангдаги овозлар ўртасидаги фарқни уларнинг кучига қараб, ранг тусларини, температурадаги ўзгаришларни, нарсалар ва жараёнлардаги бошқа фарқларни анча аниқ акс эттиради. Сезиш қобилиятининг йўқолиши муқаррар тарзда онгнинг йўқолишига олиб келади.

Сезишнинг кўриш, эшитиш, тебраниш, пайпаслаш, об-ҳаво, оғриқ, мувозанат ва тезлашишини ҳис этиш, ҳид, таъм билиш каби умумий органик турлари фарқланади. Сезгиларнинг ҳар бир шакли ўзининг айрим кўриниши орқали материя ҳаракатининг мазкур шакли ва тури, масалан, электромагнит, овозли тебранишлар, кимёвий таъсирлар ва ҳоказоларнинг умумий хоссаларини акс эттиради. Ҳар қандай предмет жуда кўп ҳар хил жиҳатлар ва хоссаларга эгадир. Масалан, қанд бўлагини олайлик: у қаттиқ, оқ, ширин, маълум шакл, ҳажм ва вазнга эга. Бу хоссаларнинг барчаси бир предметда мужассамлашган. Биз бу хоссаларни алоҳида-алоҳида эмас, балки яхлит ҳолда - қанд бўлаги сифатида идрок этамиз ва тушунамиз. Бинобарин, яхлит образни идрок этишнинг объектив негизини предметнинг турли

¹ Фараби. *Китаб ал-Хуруф*. – Душанбе: Илы, 1972 – 23-24 б.

жиҳатлари ва хоссалари бирлиги ва аини вақтда уларнинг кўп сонлиги ташкил этади.

Сезги – объектив дунёнинг субъектив образи бўлиб, у бирламчи ва иккиламчи сифатларни механик тарзда ажратишга қарши йўналган. Бу нуқтаи назардан бирламчи сифатлар (шакл, ҳажм ва х.к.) нарсаларнинг объектив мавжуд хусусиятлари инъикоси ҳисобланади, иккиламчи сифатлар (ранг, овоз ва х.к.) соф субъектив хусусият касб этади. Аини бир сезгига нарсаларнинг ҳар хил хоссалари мос келиши мумкин: оқ ранг сезгиси кўриш доирасидаги тўлқинлар барча узунликларининг электромагнит хоссалари қоришмасини ҳам, қўшимча ранглар ҳар қандай жуфтлиги (қизил ва кўк-яшил, сариқ ва сафсар) қоришмасини ҳам акс эттиради. Бундан оқ ранг тўлқин ёки нарса юзасининг объектив хоссаси сифатида қаралиши мумкин эмас, деган янглиш хулоса чиқарилади. Қора ранг тўлқин хоссаси эмас: унинг шарти – кўриш доирасида нурланишнинг йўқлиги. Тўлқин йўқ нарса ҳақида ахборот бера олмайди. Бундан қуйидаги сохта хулоса келиб чиқади: ранг, ҳид – бу нарсаларнинг хоссалари эмас, балки бизнинг сезгиларимиздир (Э.Мах); «ранг» сўзи билан руҳий кечинмаларнинг муайян тоифаси белгиланади (В.Оствальд). Дунё эса овозсиз, бўёқлар ва ҳидлардан холи. Унда иссиқ ҳам, совуқ ҳам мавжуд эмас. Буларнинг ҳаммаси – фақат бизнинг сезгиларимиз. Бу ерда масаланинг икки томони: сезгилар манбаси нималиги ва уларнинг психофизиологик механизми қандайлигини фарқлаш лозим.

Идрок этиш аъзоларига бевосита таъсир кўрсатувчи предметлар, уларнинг хоссалари ва муносабатларини акс эттиради. Инсоннинг идрок этиши нарсалар, уларнинг хоссалари ва муносабатларини тушуниш ва англаб етишни ўз ичига олади. Бунда инсон ўзининг ҳар бир янги таассуротини мавжуд билимлар тизимига киритади. Сезиш ва идрок этиш инсон ташқи дунёга амалий таъсир кўрсатиши жараёнида, меҳнатда, сезги аъзолари фаол ишлаши натижасида амалга ошади ва ривожланади; масалан, ҳаракатсиз кўз нарсалар рангини фарқлашга қодир эмас.

Организмнинг макроскопик, яхлит нарсалар ва жараёнлар оламида мўлжал олишга бўлган эҳтиёжи бизнинг сезги аъзоларимизни шундай ташкил қилганки, биз нарсаларни яхлит ҳолда идрок этамиз. Акс ҳолда ҳамма нарса ҳаракатланаётган зарралар, молекулалар пардасига айланган ва биз нарсаларнинг чегараларини кўрмаган бўлур эдик. Кўриш аъзоси организм ҳаётида муҳим рол ўйнайдиган борлиқдаги ёруғлик ҳодисаларини мумкин қадар яхшироқ акс эттириш йўналишида ривожланган. Шу сабабли кўз табиатда мавжуд

ёруғлик таъсирида ёруғликни қабул қилиш, кулоқ - овоз тебранишларини фарқлаш учун мослашган ва ҳ.к. Сезги аъзоларининг ўзига хослиги, физиологлар фикридан фарқли, ташки дунёни тўғри билишга нафақат монелик қилмайди, балки, аксинча, нарсаларнинг объектив хоссалари аниқроқ ва тўлиқроқ акс этишини таъминлайди.

Гарчи сезиш ва идрок этиш инсоннинг барча билимлари манбаи саналса-да, ҳиссий билиш улар билангина кифояланмайди. У ёки бу предмет инсоннинг сезги аъзоларига маълум вақт мобайнида таъсир кўрсатади. Сўнгра бу таъсир барҳам топади. Бироқ предметнинг образи исиз йўқолмайди. У хотирада гавдаланади ва сақланиб қолади. Бинобарин, бирон-бир нарса ҳақида у йўқолганидан кейин ҳам фикр юритиш мумкин, чунки у ҳақда муайян тасаввур қолади. Юмиқ кўзлар билан ҳам биз нималарнидир тасаввур қиламиз. Шундай қилиб, биз ҳақиқатга элтувчи йўл нақадар оғир эканлигини кўрамиз: у амалда жоннинг барча кучлари – хотира, ирода, тасаввур, интуиция ва аклнинг бор кучини ишга солишни назарда тутати. Масалан, хотирани олайлик. Билиш ҳақида хотирасиз фикр юритиш мумкинми? Албатта, йўқ; хотирасиз жон – балиқсиз тўр деган гап. Бу ажойиб ҳодисасиз билишни тасаввур қилиш мумкин эмас. Сезиш ва идрок этиш жараёнлари ўзидан кейин мияда «из» қолдиради. Бу изларнинг моҳияти инсонга айни лаҳзада таъсир кўрсатмаётган нарсаларнинг образларини гавдалантириш қобилиятидан ва иборат.

Хотира ўтмиш ва ҳозирги замонни бирлаштиради, уларнинг бир-бирига ўтишини таъминлайди. “Товушлар ва сўзлар сони кўпайгандан кейин, одамга унинг хотираси ёрдамга келади. Ёзув ҳам хотира билан бирга инсон имкониятларини оширади”¹. Агар образлар мияда унга предмет таъсир кўрсатган пайтда пайдо бўлиб, бу таъсир тўхтаганидан кейин дарҳол ғойиб бўлганида, инсон нарсаларни ҳар сафар мутлақо нотаниш нарсалар сифатида қабул қилган, у мазкур нарсаларни танимаган, демак, уларни англамаган бўлар эди. Бирор нарсани англаш учун аклнинг ишлаши – ҳозирги ҳолатни олдинги ҳолат билан таққослаши талаб этилади. Ташки таъсирларнинг идрок этилиши ва уларнинг вақтда сақланиши натижасида хотирада тасаввурлар уйғонади.

Тасаввурлар – бу бир пайтлар инсоннинг сезги аъзоларига таъсир кўрсатган ва кейинчалик мияда сақланиб қолган шлоқалар бўйича гавдаланадиган нарсаларнинг образларидир.

Сезиш ва идрок этиш онг, фикр шаклланишининг бошланиши ҳисобланади. Хотира олинган ахборотни қайд этади ва сақлайди.

¹ С М Ҳотамий Ислоҳ тафаккури тарихидан -Т. Мишхож, 2003 - Б 74

Тасаввурда эса, онг илк бор ўзининг бевосита манбаидан ажралади ва нисбатан мустақил субъектив ҳодиса сифатида мавжуд бўла бошлайди. Инсон нисбатан янги образларни эркин яратишга қодир. Тасаввур – бу идрок этиш ва назарий тафаккур ўртасидаги боғловчи бўғин.

Хаёл инсоннинг муҳим хоссаси. *Хаёл кучи тажрибада (онгда) мавжуд образларни нафақат қайта чақиради, балки уларни бир-бири билан боғлайди ва шу тариқа уларни умумий тасаввурлар даражасига кўтарди* Хаёл тафаккур оқимида етишмаётган кўргазмалилик ўрнини тўлдиради. Образларни қайта гавдалантириш хаёл кучи билан эркин ва бевосита кузатиш ёрдамисиз амалга оширилади. Тасаввурлар пайдо бўлишининг бу шакли бундай эркин фаолият кўрсатиш қобилиятига эга бўлмаган, бироқ амалда кузатишга муҳтож бўлган ва образлар беихтиёр пайдо бўлишига йўл қўядиган оддий эслашдан шу билан фарқ қилади.

Эмпирик билим ва унинг шакллари

Эмпирик билим мавжуд нарсанинг бевосита эмас, балки бшвосита инъикоси. Масалан, олим ўзи кўрмаётган тегишли объектнинг ҳолати ҳақида унга ахборот бераётган асбоб кўрсаткичи ёки электрокардиограмманинг электр чизиғини кўради. Бошқача айтганда, билишнинг эмпирик даражаси ҳар хил асбоблардан фойдаланиш билан боғлиқ; у кузатиш, кузатилаётган нарса ёки ҳодисани тавсифлаш, баённомалар юритиш, хужжатлардан фойдаланишни назарда тутади, масалан, тарихчи архивлар ва бошқа манбалар билан ишлайди. Хуллас, бу оддий сезги даражасида билишга караганда билишнинг юқорироқ даражасидир. *Эмпирик билимлар назарий билим негизини ташкил этувчи илмий далиллар мажмуидир. Эмпирик билим кузатиш ва эксперимент, тавсифлаш, таққослаш, ўлчаш ва далиллар каби методлар ёрдамида шаклланади.*

Кузатиш – билиш объектининг муҳим хоссалари ва муносабатларини аниқлаш мақсадида атайлаб амалга ошириладиган изчил идрок этишидир. Кузатиш мақсадини белгилаш, унинг усулларини аниқлаш, ўрганилаётган объект хулқ-атворини назорат қилишнинг режасини тузиш, асбоблардан фойдаланиш қабилар кузатишнинг муҳим хусусиятларидир. Кузатишларнинг натижалари бизга борлиқ ҳақида илмий далиллар кўринишида дастлабки ахборот беради. Кузатиш бевосита ёки билвосита, микроскоп ёрдамида бўлиши мумкин. Ҳозирда электрон микроскоп ёрдамида молекулаларни визуал кузатиш мумкин. Кузатиш – бу фаолиятнинг муайян объектларга қаратилган мақсадлар ва вазифаларни таърифлашни назарда тутадиган фаолият шакли. Бирон-бир нарсани билишни хоҳлаган ҳар қандай

одам ўз кўзларини кузатувчанликка ўргатиши лозим. Зеҳнли, ижодкор ва теран ақл нарса ва ҳодисаларнинг кўпчилик эътибор бермайдиган муҳим жиҳатларини кўриш ва сезиш қобилияти билан ажралиб туради. Бу қобилият фан ва санъатдаги новаторлик омилидир. Кузатиш махсус тайёргарликни талаб қилади. Кузатишларни тайёрлашда кузатиш вазибалари, у жавоб бериши лозим бўлган талабларни аниқлаш, кузатиш режаси ва усулларини олдиндан ишлаб чиқиш муҳим ўрин тутаети. Кузатиш табиатнинг ўзида мавжуд нарсалар ва ҳодисаларни қайд этади. Бирок инсон кузатувчи роли билан кифоялана олмайди. У экспериментлар ўтказиш орқали фаол синовчиға айланади. Мияда тасаввур қилинган модель устида ўтказиладиган фикрий эксперимент билишнинг алоҳида шаклини ташкил этади. Унга ҳаёл ва тафаккурнинг узвий алоқаси ҳосдир.

Эксперимент – бу шундай тадқиқот методики, унинг ёрдамида объект ё сунъий тарзда яратилади, ё тадқиқот мақсадларига мос келадиган маълум шарт-шароитларда ўрганилади. Экспериментда тадқиқотчи илмий тадқиқотни ўтказиш шарт-шароитларига фаол аралашаети. У жараёни исталган босқичда тўхтатиши мумкин бўлиб, бу объектни янада муфассалроқ ўрганиш имконини беради. Тадқиқотчи ўрганилаётган объектни бошқа объектлар билан ҳар хил тарзда боғлаши ёки у илгари кузатилмаган шарт-шароитларни яратиши ва шу тариқа фанға маълум бўлмаган янги хоссаларни аниқлаши мумкин.

Экспериментнинг асосий мақсади – ўрганилаётган объект мавжуд бўлган одатдаги шарт-шароитларни ўзгартириши. У ўрганилаётган объект хоссалари билан шарт-шароитлар ўртасидаги сабабий боғланиш, шунингдек шарт-шароитларнинг ўзгариши муносабати билан бу хоссаларнинг ўзгариш хусусиятини аниқлаш имконини беради. Шу билан бир вақтда, бу метод предметларнинг табиий шароитда намоён бўлмайдиган янги хоссаларини аниқлаш учун имконият яратади, масалан, сунъий иқлим лабораторияларида ўсимликларнинг ўсиши ва ривожланишиға температура, ёруғлик, намлик ва шу кабиларнинг таъсирини у ёки бу даражада тўғри аниқлаш мумкин. Зеро, шарт-шароитлар ўзгариши билан предметнинг муайян хоссалари ўзгариши (баъзан яна юзаға келар), бошқа хоссаларида эса сезиларли ўзгаришлар юз бермаслиги мумкин. Экспериментға шарт-шароитларни назорат қилиш, жараёнларнинг кўрсаткичларини ўлчаш имкониятининг мавжудлиги ва асбоб-ускуналардан фойдаланиш ҳосдир. Инсон тажриба ўтказиш чоғида янглишиши мумкин. Асбоблар бу камчиликдан холи. Микроскоп, телескоп, рентген аппарати,

радио, телевидение, телефон, сейсмограф ва шу кабилар ёрдамида инсон ўзининг идрок этиш имкониятларини сезиларли даражада кенгайтирди ва теранлаштирди. Фан, айниқса табиатшунослиқда эришилган ютуқлар эксперимент ўтказиш методлари ва воситаларининг такомиллашуви билан узвий боғлиқ. Сўнгги йилларда олимлар илмий ижод жараёнига бевосита киритилган компьютерлардан фойдаланиш имкониятига эга бўлдилар. Экспериментни кўп такрорлаш ва шу йўл билан хулосаларни кузатувларнинг кўпроқ сонига таянган ҳолда асослаш мумкин. Эксперимент ўтказиш учун дастлабки билимлар керак. И.П.Павлов кайд этганидек, далилларни ривожлантириш предмет ҳақида умумий тасаввурга эга бўлиш лозим. Бу умумий тасаввурлар, фаразлар, гипотезалар олдинги кузатишлар, экспериментлар ва инсониятнинг барча тажрибасидан олинади. Улар экспериментга йўл кўрсатади. Аниқ англамаган мақсадсиз, кўр-кўрона амалга ошириладиган кузатиш, эксперимент самара бериши мумкин эмас. Қаллада ғоя бўлмаса, ҳеч қандай далилни кўролмайсан¹, деган эди И.П.Павлов.

Тадқиқот мақсадларига кўра эксперименти, янги нарса ёки ҳодисани кашф этиш ҳамда янги хоссаларни аниқловчи ва уларни намойиш этувчи текширув эксперименти; (гипотезаларнинг тўғрилигини аниқлаш), объектлар ёки уларнинг хоссаларини аниқлашга қаратилган сифат эксперименти ва ўрганилаётган объектнинг хоссаларини ўлчаш билан боғлиқ миқдор эксперименти фарқланади.

Ўрганиш объектига кўра табиий ва ижтимоий эксперимент, амалга ошириш усулларига кўра эса – табиий ва сунъий, модели ва бевосита амалий тафаккур воситасида амалга ошириладиган экспериментлар фарқланади. Шунингдек илмий ва ишлаб чиқариш эксперименти ҳам мавжуд. Ишлаб чиқариш эксперименти саноат ва дала шароитидаги экспериментларни ўз ичига олади.

Моделли эксперимент алоҳида аҳамиятга эга. Физик ва математик моделлаштириш фарқланади. Физик модель ўрганилаётган объектнинг номаълум хоссаларини аниқлаш учун унинг муайян хоссаларини гавдалантиришни назарда тутди (самолётлар, космик кемалар ёки нейронларнинг моделлари ва ш.к.). Математик модель ҳар хил объектларнинг умумий, функционал боғлиқлигини тавсифловчи формал (математик) ўхшашлиги асосида тузиладики, бу ҳам амалда мавжуд объектларнинг номаълум хоссаларини аниқлаш имконини беради.

¹ Павлов И.П. Полн собр соч. 2 изд. Т 1. –Москва 1951. –С. 67

Эксперимент ўрганилаётган ҳодисани сунъий тарзда гавдалантириш ва назарий ёки эмпирик билим натижаларини амалда синаш имконини беради. *Асбоб – бу инсоннинг сезги аъзолари билиши мумкин бўлмаган ҳодисалар ва хоссалар ҳақида ахборот олиш учун мўлжалланган, керакли хоссаларга эга бўлган мослама ёки мосламалар тизимидир.* Асбоблар бизнинг сезги аъзоларимизни кучайтириши, объект хоссаларининг фаоллик даражасини ўлчаши ёки уларда ўрганилаётган объект қолдирган изларни аниқлаши мумкин.

Кузатиш ва эксперимент ўтказиш жараёнининг натижаси тавсифлаш ёки баён этиш йўли билан ифодаланади. У умумий қабул қилинган атамалар ёрдамида тузилган графиклар, расмлар, фото ва кинотаъсирлар шова қилинган математик, кимёвий формулалар киритилган ҳисобот кўринишида ифодаланиши ҳам мумкин. Тавсифга қўйиладиган асосий илмий талаб – кузатиш ва эксперимент маълумотларини тўғри ва аниқ акс эттиришидир. Тавсиф тўлиқ ёки нотўлиқ бўлиши мумкин, бироқ у доим материални маълум даражада тизимга солишни, яъни уни гуруҳлаш ва умумлаштиришни назарда тутати: соф тавсиф илмий ижод доирасидагина қолади.

Таққослаш - эмпирик методларининг муҳим унсури, яъни ўрганилаётган объектларнинг кузатиш ёки экспериментда аниқланаётган хоссалари ўртасидаги ўхшашлик ва фарқларни аниқлашдир.

Ўлчаш – таққослашнинг айрим кўриниши, объект хоссаларининг ривожланиш даражасини тавсифловчи катталикни аниқлаш жараёни. Кузатиш ва эксперимент натижалари ўлчаш йўли билан ифодаланган тақдирдагина илмий аҳамиятга эга бўлади. У ўлчаш бирлиги сифатида қабул қилинган бошқа катталик билан таққослаш шаклида амалга оширилади.

Илмий далил эмпирик билишнинг натижаси ҳисобланади. Далил (ёки далиллар)ни аниқлаш илмий тадқиқотнинг зарур шартидир. Далил – билимнинг тасдиқланган бойлигига айланган моддий ёки маънавий дунё ҳодисаси, бирон-бир ҳодиса, хосса ёки муносабатни қайд этишидир. А.Эйнштейн сўзлари билан айтганда, фан далиллардан бошланиши ва бошланиш билан тугалланиш ўртасида қандай назарий тузилмалар бўлишини катъий назар, далиллар билан яқунланиши лозим¹. Далил тушунчаси ҳар хил маъно-мазмунга эга. «далил» атамасининг кўп сонли таърифлари орасида қуйидагиларни қайд этиш мумкин. *Биринчидан, борлиқ ҳодисаси, асос қилиб олиш мумкин бўлган воқеа, ҳодиса, ҳолат сифатидаги далил. Бу инсон томонидан*

¹ Эйнштейн А. Физика в жизни моего поколения - Москва, 1963 - С 89

*англанган ёки анланмаганлигидан қатъий назар мавжуд бўлган ҳаёт далиллари*дир.

Иккинчидан, «далил» тушунчаси борлиқнинг англаб етилган воқеалари ва ҳодисаларини белгилаш учун қўлланилади. Инсон билиш имкониятларининг серкирралиги шунда намоён бўладики, борлиқнинг айна. бир далили билишнинг оддий ва илмий даражаларида, санъат, публицистика ёки юридик амалиётда англаб етилиши мумкин. Шу сабабли турли усуллар билан аниқланадиган ҳар хил далилларнинг ишончлилики даражаси ҳам ҳар хил бўлади. Кўпинча илмий далил билан борлиқ воқеаси ўхшаш бўлиб кўринади ва бу айрим файласуфлар ва олимларга далил ҳақиқатини мутлақ ҳақиқат сифатида тавсифлаш имконини беради. Бундай тасаввур билишнинг ҳақиқий манзарасига мос келмайди, уни доғмага айлантиради ва соддалаштиради. Далиллар мураккаб тузилишга эга. Улар борлиқ ҳақидаги ахборот, далил талқини, уни олиш ва тавсифлаш усулини ўз ичига олади.

Далилнинг муҳим томони – борлиқ ёки унинг айрим хоссалари ҳақида тасаввурнинг шаклланишига имконият яратувчи борлиқ тўғрисидаги ахборот. Далилнинг борлиққа мувофиқлиги уни ҳақиқий деб тавсифлаш имконини беради. Шу сабабли далиллар фаннинг эмпирик асоси, назарияни тасдиқлаш ёки инкор этишнинг муҳим усули ҳисобланади. Далил ёрдамида борлиқ ҳолисона, назарияга боғланмаган ҳолда англаб етилади. Далиллар эски назария доирасига сиғмайдиган, унга зид бўлган ҳодисаларни кашф этиш имконини беради. Талқин қилиш далилнинг муҳим унсури бўлиб, у ҳар хил шаклларда амалга оширилади. Илмий далил назария билан билвосита боғлиқ. Назария ёрдамида эмпирик тадқиқотнинг вазифалари аниқланади ва унинг натижалари талқин қилинади. Талқин қилиш далил таркибидан уни шакллантиришнинг назарий-методологик шарти, далилдан келиб чиқадиган назарий хулоса, унинг илмий изоҳи ёки ҳар хил мафкуравий, илмий ёки фалсафий нуқтаи назарларда амалга ошириладиган баҳолаш сифатида ўрин олади.

Далилнинг моддий-техник ёки методик томони, яъни уни олиш усули ҳам бор. Далилнинг ишончлилиги кўп жиҳатдан у қайси усулда, қандай воситалар ёрдамида олинганлиги билан белгиланади. Масалан, сайловолди кампанияларида номзодлар рейтинг, уларнинг муваффақият қозониш имкониятларини кўрсатувчи социологик тадқиқотларнинг натижаларидан кўп фойдаланилади. Кўпинча уларнинг натижалари бир-биридан сезиларли даражада фарқ қилади, баъзан бир-бирига мутлақо зид бўлади. Тўғридан-тўғри хатога йўл қўйиш

имконияти истисно этилса, бундай фаркларнинг сабаби методикаларнинг ҳар хиллиги билан изоҳланиши мумкин. Далиллар уларни талқин қилувчи назария, таснифлаш методи мавжуд бўлган ва бошқа далилларга боғлаб англаб етилган ҳолдагина илмий аҳамият касб этади. Фақат ўзаро боғланган ва яхлит кўринишида далиллар назарий умумлаштириш учун асос бўлиб хизмат қилиши мумкин. Алоҳида ва тасодифан, ҳаётдан ажратиб олинган далиллар бирон-бир нарса ёки ходисани асослашга қодир эмас. Нотўғри танлаб олинган далиллардан ҳар қандай назарияни тузиш мумкин, бироқ у ҳеч қандай илмий аҳамиятга эга бўлмайди.

Назарий билим даражаси ва унинг шакллари

Илмий далиллар назарияга нисбатан ҳам икки хил вазифани бажаради: мавжуд назарияга нисбатан илмий далил ё уни мустаҳкамлайди (верификация қилади), ё у билан тўқнашади ва унинг асоссизлигини кўрсатади (фальсификация қилади). Бироқ, бошқа томондан, назария эмпирик тадқиқот даражасида олинган илмий далиллар йиғиндисини шунчаки умумлаштиришигина эмас. Унинг ўзи янги илмий далиллар олиш манбаига айланади. Шундай қилиб, эмпирик ва назарий билим яхлит ходиса — илмий билим икки томонининг бирлиги ҳисобланади. Бу томонларнинг муайян илмий билиш жараёнидаги ўзаро алоқаси ва ҳаракати, уларнинг ўзаро нисбати назарий билимга хос бўлган шаклларнинг изчил катори юзага келишини белгилаб беради. *Назарий билим муайян мақсадга йўналган илмий асосланган билим даражаси. Назарий билимнинг асосий шакллари: илмий муаммо, гипотеза, назария, тамойиллар, қонулар, категориялар, парадигмалардир.*

Ҳар қандай илмий билиш муаммодан бошланади. Умуман олганда, инсон билимининг ривожланиш жараёнини айрим муаммоларни қўйиш уларни ечишга ўтиш, сўнгра янги муаммоларни қўйиш сифатида тавсифлаш мумкин. Бироқ муаммонинг ҳақиқий ўрни қандай? Илмий муаммолар нима учун юзага келади? Муаммонинг масаладан фарқи нимада? Илмий муаммолар доираси қандай?

Муаммо — билишнинг ривожланиш жараёнида объектив тарзда юзага келадиган, ечимини топиш муҳим амалий ёки назарий аҳамиятга эга бўлган масала ёки масалалар мажмуидир. Шунингдек муаммо ҳал қилишни талаб этувчи назарий ёки амалий вазифа; қанда — бирон-бир ходисалар, объектлар, жараёнларни тушунтиришда қарама-қарши ёндашувлар кўринишида амал қилувчи ва уни ечини учун мувофиқ назарияни талаб этувчи зиддиятли ҳолатдир. Муаммони тўғри қўйиш уни муваффақиятли ечишнинг муҳим шартидир. Тўғри қўйилмаган

муаммо ёки сохта муаммо ҳақиқий муаммоларни ечишдан чалғитади. Муаммони қўйиш – илмий билиш жараёнининг дастлабки босқичи. Муаммони қўйишда, аввало, айрим ҳолатни масала сифатида англаб етиш, муаммонинг мазмунини аниқ тушуниш, маълум ва номаълум нарсаларни ажратган ҳолда уни таърифлаш лозим.

Илмий муаммолар предметга ёки процедурага доир бўлади. *Предметга доир муаммоларда ўрганилаётган объектлар, процедурага доир муаммоларда эса – билим олиш ва уни баҳолаш усуллари ақс этади.* Ўз навбатида, предметга доир муаммоларнинг эмпирик ва концептуал, процедурага доир муаммоларнинг методологик ва баҳолаш каби турлари фарқланади. *Предметга доир муаммолар эмпирик муаммоларни ечиш учун материални соф назарий таҳлил қилиш билан бир қаторда, предметлар билан маълум амалларни бажариш лозим, концептуал муаммолар борлиққа бевосита мурожаат этишни талаб қилмайди.* Предметга доир муаммолардан фарқли ўларок, *процедурага доир муаммолар доим концептуал хусусиятга эга бўлади;* процедурага доир муаммолар ўртасидаги фарқ шунда кўринадики, *методологик муаммолар нисбий мушоҳада кўринишида ечимга эга бўлиши мумкин эмас, баҳолаш билан боғлиқ муаммолар эса фанга мезон вазифасини бажарувчи кўрсаткичлар ва мўлжалларни олиб киради.*

Эмпирик муаммо аввало маълумотларни излашни назарда тутлади; эмпирик муаммоларга кузатиш, эксперимент, ўлчаш каби илмий методлар ёрдамида жавоб топиш мумкин. Бундан ташқари, ечимини топиш учун асбоблар яшаш, реактивлар тайёрлаш ва ҳоказолар керак бўлган муаммо ҳам эмпирик ҳисобланади. *Концептуал муаммолар илгари олинган кўп сонли маълумотлар билан боғлиқ бўлиб, уларни тартибга солиш ва талқин қилиш, оқибатларни келтириб чиқариш ва гипотезаларни шакллантириш, манتيқий изчилик талабларига мувофиқ қарама-қаршиликларни бартараф этишни назарда тутлади.*

Методологик муаммолар асосан тадқиқотни режалаштириш билан боғлиқ; уларни ечиш йўли билан айрим келишувлар тузилади, муаммони ечиш, кузатиш ва экспериментлар ўтказиш тартиби аниқланади, мўлжалланаётган концептуал процедуралар белгиланади ва ҳ.к. Баҳолаш билан боғлиқ муаммолар эмпирик маълумотлар, гипотезалар, назариялар ва шу кабиларни баҳолаш, ҳатто муаммонинг ўзи қай даражада тўғри тузилган ва таърифланганлигини баҳолашни назарда тутлади.

Муаммо тўғри қўйилган деб ҳисобланиши учун:

1) ўрганилаётган муаммонинг таркибига киритиш мумкин бўлган муайян илмий билим (маълумотлар, назария, методика) мавжуд бўлиши;

2) муаммо шаклан тўғри тузилган бўлиши;

3) муаммо ўринли бўлиши, яъни унинг асослари сохта бўлмаслиги;

4) муаммо муайян даражада чегараланган бўлиши;

5) ечимнинг мавжудлик шарти ва унинг яғоналиги кўрсатилган бўлиши;

6) мақбул ечим белгилари ҳамда ечимнинг мақбуллигини текшириш усуллари ҳақидаги шартлар қабул қилиниши лозим.

Шундай қилиб, пировард натижада барча илмий муаммолар ҳам ўз ечимини топавермайди: айрим муаммолар улар қўйилганидан кейин узоқ вақт мобайнида ечилмай қолаверади (масалан, Фрем теоремаси бир неча юз йиллар мобайнида ечилмай келган), айрим муаммолар ўз ечимини топмайди (масалан, айлана квадратураси, бурчак трисекцияси ва кубнинг иккиланмаси ҳақидаги масалалар), баъзи бир муаммолар эса олимларнинг алмашаётган авлодлари диққат марказидан бутунлай йўқолади.

Илмий муаммо бошқа муаммолардан қуйидаги белгилари билан ажралиб туради: - У олимни доим ҳақиқий билим олишга йўналтиради; - олим билим олишга қараб мўлжал олади. Шунини таъкидлаш лозимки, «объект нима?», «ҳаракат нима?», «ақл нима?» қабилидаги оламшумул муаммолар айрим фанларнинг чегараларинигина белгилаши мумкин, бироқ илмий тадқиқотнинг дастлабки босқичи ҳисобланмайди. Ўз-ўзидан равшанки, ҳар қандай муаммо ҳам илмий бўлавермайди. Илмий муаммолар қолган турдаги муаммолардан шуниси билан ажралиб турадики, улар илмий асослар негизда қўйилади ва асосан илмий билимни кенгайтириш мақсадида илмий методлар ёрдамида ўрганилади. Теран, самарали ечимини топадиган муаммоларни яратишнинг умумий методи мавжуд эмас. Шунга қарамай, фан тарихи кўпгина ҳолларда теран илмий ва самарали муаммолар қуйидаги тўрт мўлжални рўёбга чиқариш пайтида юзага келганлигидан далolat беради:

1) илгари қўйилган муаммоларнинг тақлиф қилинаётган ечимларига, ҳатто бу ечимлар бир қарашда шак-шубҳасиз бўлиб кўринса ҳам, танқидий ёндашиш лозим; ҳар қандай ҳолатда ҳам айрим камчиликларни топиш ёки ҳеч бўлмаса тошилган ечимни умумлаштириш айрим ҳолатта татбиқан муайянлаштириш мумкин;

2) янги ҳолатларга нисбатан маълум ечимларни татбиқ этиш, уларнинг яроқли ёки яроқсизлигини баҳолаш лозим: агар муаммонинг ечими ўз кучини сақлаб қолса, бунинг натижасида нафақат ечимлар, балки муаммолар ҳам умумлаштирилади, агар ечим яроқсиз бўлса, муаммоларнинг янги мажмуи юзага келади;

3) муайян муаммоларни янги соҳаларга кўчириш ёки унга яна бир кўрсаткич киритиш йўли билан уларни умумлаштиришга ҳаракат қилиш лозим;

4) муаммонинг мавжудлигини билимнинг бошқа соҳаларидаги билимлар билан боғлаш, муаммоларни комплекс ўрганишга ҳаракат қилиш керак.

Умунан олганда, муаммоларни танлаш ижодий хусусиятга эга бўлиб, бу ерда методикадан ҳам кўра кўпроқ интуиция ва тажриба иш беради.

Илмий муаммо, дидактик тизим каби, билимлар ва фаолият усулларини ижодий ўзлаштириш қонуниятларига асосланади, у билиш ва амалий фаолият жараёнида муҳим аҳамиятга эга бўлган ижодий тафаккурни ривожлантиришнинг самарали воситаларидан биридир.

Илмий муаммо билимларнинг изчиллиги, уларнинг фундамен-таллиги ва ихтисослашувини уйғунлаштириш, турдош фанлар метод-ларидан фойдаланиш, билимларни илмий умумлаштириш ва тизимга солиш кўникмаларини ишлаб чиқиш, шунингдек ўрганилаётган маса-лаларни танқидий таҳлил қилишни ўз ичига олади. У билимларни кенгайтириш ва чуқурлаштиришга даъват этади, янги муаммоларни мустақил кўйиш, уларнинг ечимларини излаш ва топишга қизиқишни кучайтиради. Айни вақтда, илмий муаммо зарур интеллектуал кес-кинликни вужудга келтиради, билиш жараёнидаги қийинчиликларни енгиш, ижодий тафаккур кўникмаларини шакллантиради.

Бош вазифа – у ёки бу мавзуга мос келадиган муаммоларни топиш, фарқлаш ва аниқ таърифлашдир. Пухта ишлаб чиқилган ва тўғри таърифланган муаммо ижодий жиҳатдан диққатга сазовор бўли-ши мумкин. Илмий муаммо соф информатив хусусиятини йўқотади, тайёр билим беришдан иборат бўлмай қолади ва янги билим излаш, ҳақиқий ижодий билиш жараёнига айланади. Инсонга зарур билимлар ҳажми жадал суръатларда ошиб бораётган ҳозирги шароитда далил-ларнинг маълум йиғиндисини ўзлаштиришга қараб мўлжал олишнинг ўзи кифоя қилмайди. Ўз билимларини мустақил тўлдириш, илмий ва сиёсий ахборотларнинг жўшқин оқимида мўлжал олиш кўникмасини шакллантириш муҳимдир. Бу тамойиллардан ҳозирги даврда инсон

эга бўлган билимларнинг оддий йиғиндиси эмас, балки унинг билимлари ижодий қобилияти ва ғоявий эътиқоди билан уйғунликда ҳар томонлама етук шахснинг бош мезонидир, деган хулоса келиб чиқади.

Муаммоли вазият муайян фаолият стратегиялари ва ўтмиш тажрибаси инсонга юзага келган қийинчиликни бартараф этиши имконини бермайдиган, мутлақо янги стратегияни яратиши талаб этиладиган вазиятдир. Муаммоли вазият аниқланган далилларни мавжуд билим доирасида тушунтириш мумкин эмаслигини ифодаловчи вазият ҳамдир. Илмий кашфиёт сари йўл муаммоли вазиятни аниқлашдан бошланади, уни таърифлашдан ўтади ва бу вазиятнинг ечимини топиш билан яқунланади.

Муаммоли вазиятнинг пайдо бўлиши ҳар хил омиллар билан белгиланади. Аввало, у далилни асосланган хусусиятга эга бўлган мавжуд назарий билим ёрдамида тавсифлаш мумкин бўлмаган ҳолда юзага келади. Бу ерда муаммоли вазият кўп жиҳатдан бизга ҳали аниқ бўлмаган объектив мавжуд ҳодисалар таъсирида юзага келади. Бироқ муаммоли вазият баъзан мавжуд назарий дастурни ривожлантириш ва кенгайтириш билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. *Муаммоли вазият шаклан субъектив, бироқ мазмунига кўра объективдир.* Амалда у тадқиқотчи олдида кузатишлар ва экспериментларнинг эмпирик билимлар – далиллар ва қонунлар шаклида ифодаланувчи янги натижалари билан ўз тасдиғини топган назарий билимларнинг бирикуви кўринишида юзага келади. Кўпинча муаммоли вазият жамиятнинг амалий ёки назарий манфаатлари нуқтаи назаридан ўзини намоён этади. Уни моддий ва маънавий маданиятнинг ривожланиш жараёни, шу жумладан фан назарияси ва амалиётининг ривожланиши, унга давлат ва жамиятнинг муносабати, давлат ва жамиятнинг уни ечишдан манфаатдорлиги тайёрлайди. Муаммоли вазиятнинг аниқланиши ва ҳал қилинишига ижтимоий-тарихий муҳит сезиларли таъсир кўрсатади. У илмий кашфиётга имконият яратиши, бироқ унинг олинishiга тўсқинлик қилиши ҳам мумкин. Муаммоли вазиятда олимнинг ўзига хос хусусиятлари, чунончи: унинг касбий тайёргарлик даражаси, муаммода мўлжал ола билиши, қотиб қолган эскича қарашлардан узоқлаша олиши, зехнининг ўткирлиги ва ҳоказолар айниқса ёрқин намоён бўлади.

Муаммоли вазиятни таҳлил қилишда шахсий-психологик тусдаги масалаларни ҳам ўрганишга тўғри келади, чунки бу вазиятни олим ўз бошидан кечиради ва унда олимнинг интуицияси, тафаккур услуби ва ҳоказолар намоён бўлади. Муаммоли вазиятнинг пировард негизи амалиёт ҳисобланади. Бизнинг объект ҳақидаги билимларимиз етарли

эмаслиги аён бўлиб, «салбий» натижалар олинади, амалиёт янги муаммоларнинг юзага келишига сабаб бўлади. Бунда фан нисбатан мустақилликка, ўз ривожланишининг ички мантиғига, ўз ички карама-қаршиликларига эга эканлиги, бу омиллар ҳам муаммоли вазиятларни юзага келтиришини унутмаслик лозим.

Гипотеза – янги далилларнинг моҳиятини тушунтирувчи қонун мавжудлиги ҳақидаги асосли тахминдир. Гипотеза олимлар томонидан илмий муаммонинг қўйилишига сабаб бўлган илмий далилларни тахминий тушунтириш мақсадида илгари сурилади. Гипотеза текшириладиган бўлиши лозим, у эмпирик текшириш имконини берувчи оқибатларга олиб келади. Агар бундай текширишнинг иложи бўлмаса, гипотеза илмий жиҳатдан асоссиз ҳисобланади. Гипотеза формал-мантиқий карама-қаршиликлардан холи ва ички изчилликка эга бўлиши лозим. Гипотезани баҳолаш мезонларидан бири – унинг мумкин қадар кўпроқ илмий далилдан келиб чиқадиган оқибатларни тушунтириш қобилияти. Бироқ илмий муаммони қўйиш билан боғлиқ далилларни тушунтирувчи гипотезани илмий жиҳатдан асосли деб бўлмайди. Гипотеза илгари маълум бўлмаган нарсалар ва ҳодисаларни, эмпирик тадқиқот жараёнида ҳали аниқланмаган янги илмий далилларнинг пайдо бўлишини башорат қилади. Гипотеза мумкин қадар содда бўлиши лозим. У оз сонли асослар билан кўп сонли ҳодисаларни тушунтиради. Унда илмий далилларни ва гипотезанинг ўзидан келиб чиқадиган оқибатларни тушунтириш зарурати билан боғлиқ бўлмаган ортиқча фаразлар бўлмаслиги керак. Гипотеза қай даражада асосли бўлмасин, у назарияга айланмайди. Шу сабабли илмий билишнинг навбатдаги босқичи – гипотезанинг ҳақиқийлигини асослаш серқирра жараён бўлиб, мазкур гипотезадан келиб чиқадиган оқибатларнинг мумкин қадар кўпроғи ўз тасдиғини топиши лозимлигини назарда тутати. Шу мақсадда кузатиш ва экспериментлар ўтказилади, олинган янги далиллар гипотезадан келиб чиқадиган оқибатлар билан таққосланади. Эмпирик даражада қанча кўп оқибатлар ўз тасдиғини топган бўлса, уларнинг бошқа гипотезадан келиб чиқиш эҳтимоли шунча кам бўлади. Гипотезанинг энг ишонарли тасдиғи – эмпирик тадқиқот жараёнида гипотезада башорат қилинган оқибатларни тасдиқловчи янги илмий далилларнинг аниқланишидир. Шундай қилиб, ҳар томонлама текширилган ва амалда ўз тасдиғини топган гипотеза назарияга айланади.

Назария – ҳодисаларнинг муайян туркуми, бу туркумдаги ҳодисаларнинг моҳияти ва уларга нисбатан амал қиладиган борлиқ қонунлари ҳақидаги билимларнинг мантиқий асосланган ва амалиёт

сипосидан ўзини ташкилдир. У ўрганилаётган ҳодисаларнинг мажму-
нини ёритувчи таъбиат ва жамият умумий қонуниятларининг қандай эътило-
ши натижасида шаклланиди. Табиғатда борлиқнинг муайян бўлагинини
тушунарди ёки таълим қилинган қарилган тоғлар мажмуини ўз
ичига олади. Назария таркибига эса ўзининг асослари сифатида мажмулад
бўлган ва юзга келишига белгиланган бирча элементлар киради. Тад-
қиқот объекти ҳақидаги умумий таъавуруни, объектининг идеал моде-
лини ташкил этувчи кўп сонли тамойиллар, аксиомалар, қонунлар
назариянинг таркибий қисми ҳисобланади. Назарий модель айни
вақтда асосий назарий тамойиллар тизимига таянувчи келгуси
тадқиқотлар дастури ҳамдир.

*Назария тушунтириши, башорат қилиши, амалда синаши ва син-
тез қилиши каби муҳим функцияларни бажаради.* Назария илмий
далиллар тизимини тартибга солади, уларни ўз таркибига киритади ва
ўзини ташкил этувчи қонунлар ва тамойиллардан оқибатлар сифатида
янги далилларни яратади. Пухта ишлаб чиқилган назария фанга
маълум бўлмаган ҳодисалар ва ҳоссаларни башорат қилиш
имкониятига эга бўлади. Назария одамлар амалий фаолиятининг
негизи бўлиб хизмат қилади, уларга табиий ва ижтимоий ҳодисалар
дунёсида йўл кўрсатади. Назарияда илмий ғоялар, яъни унда акс
этирилган объектлар туркуми доирасида амал қилувчи фундаментал
қонунлар ҳақидаги билимлар марказий ўринни эгаллайди. Илмий
ғоя мазкур назарияни ташкил этувчи қонунлар, тамойиллар ва тушун-
чаларни мантиқан изчил яхлит тизимга бирлаштиради.

*Тамойиллар - асосий назарий билим, илмий далилларни тушу-
нтиришида дастуриламал бўлиб хизмат қилувчи устивор ғоялардир.*
Тамойиллар сифатида, жумладан, исботлаб бўлмайдиган ва исбот
талаб қилмайдиган аксиомалар, постулатлар амал қилиши мумкин.

*Категориялар - борлиқнинг энг муҳим томонлари, ҳоссалари ва
муносабатларини акс эттирувчи умумий тушунчалардир.* Фан
категорияларига ҳам шундай таъриф бериш мумкин. Бироқ, умумий
хусусиятга эга бўлган фалсафий категориялардан фарқли ўлароқ, фан
категориялари бутун борлиқнинг эмас, балки борлиқнинг муайян пар-
часи ҳоссаларини акс эттиради.

Фан қонунлари ҳодисалар ўртасидаги зарур, муқим, баъқарор,
такрорланувчи муносабатларни ёритади. Бу ҳодисаларнинг амал
қилиш ва ривожланиш қонунлар бўлиши мумкин. Табиғат, жамият ва
инсон тафаккури қонунларини билиш — фаннинг муқим шариҳи. У
ўрганилаётган ҳодисаларнинг тушунчалар ва қонуниятларини яқин
этиладиган умумий ва муқим тамонларига билишнинг умумий

барқарор, такрорланувчи, муҳим ва зарур алоқаларини аниқлашга қадар бўлган йўлни босиб ўтади. Фан қонунлари ва категориялари тизими унинг парадигмасини ташкил этади.

Парадигма – фан тарихининг муайян даврида унинг ривожланишини белгиловчи барқарор тамойиллар, умумий меъёрлар, қонунлар, назариялар ва методлар мажмуи. У илмий ҳамжамият томонидан фаннинг муайян даражасида юзага келувчи вазифаларни қўйиш ва ечиш усулларини белгилайдиган андоза сифатида тан олинади. Парадигма тадқиқотчилик фаолияти, илмий экспериментларнинг натижаларини талқин қилишга йўл кўрсатади, янги далиллар ва назарияларнинг башорат қилинишини таъминлайди. У ўзига мос келмайдиган концепцияларни инкор этади ва тадқиқотчилик вазифаларини ечиш учун андоза бўлиб хизмат қилади. Парадигма тушунчаси билиш назариясига америкалик файласуф Т.Кун томонидан киритилган. Унинг фикрича, «нормал фан»га тегишли илмий парадигмага таянган ҳолда муайян вазифаларни ечиш хосдир. Фан ривожланишидаги нормал даврлар инқилоблар билан алмашади. Улар эски парадигма доирасига сиғмайдиган ҳодисаларнинг кашф этилиши билан боғлиқ. Натижада фанда инқироз даври бошланади ва у эски парадигма сифатида ўз аҳамиятини йўқотиши ва янги парадигманинг юзага келиши билан яқунланади. Янги парадигманинг қарор топиши фанда инқилоб ясалишига сабаб бўлади.

Мантиқий билиш даражаси ва унинг шакллари

Инсон ҳаминша нималар ҳақидадир ўйлайди. Ўйсиз ҳолат ҳам, психологлар фикрига кўра, амалда ҳеч бўлмаса ҳеч нарса ҳақида ўйламасликни ўйлаш ҳолатидир. Билишнинг диалектик йўли сезги аъзолари орқали билиш, далилларни аниқлашдан мантиқий тафаккур сари олиб боради. *Тафаккур – бу инсоннинг нарсалар муҳим хоссалари ва муносабатларини изчи, бивосита ва умумий акс эттиришидир. Ижодий тафаккур амалиёт, фан, техникада янги натижалар олишга қаратилади. Тафаккур – муаммолар қўйиш ва уларни ечишга қаратилган фаол жараён. Тиришқоқлик – фикрлаётган одамнинг муҳим белгиси. Сезгидан фикрга ўтиш замирида билиш объектининг ички ва ташқи моҳиятнинг ифодаси, айрим ва умумийга бўлиниши ётади. Бироқ, илмий ва фалсафий билим фақат сезги ва тасаввурлардан иборат эмас: сезги идроки нақадар гўзал бўлмасин, мазмунан қашшоқдир – у нарсанинг моҳиятини ёритмайди.*

Нарсалардаги умумийлик – аввало, муҳим хоссалар ва муносабатлар мажмуидир. Маълумки, улар айрим предмет каби аниқ кўришиб турмайди, уларни бевосита идрок этиш мумкин эмас. Нарса,

ларини шаклантирувчи ижтимоий амалиёт ётади. Дунё ривожланишнинг объектив умумий қонуниятларидан мантиқий қонуниятларнинг фарқи шундаки, инсон мантиқий қонуниятларни онгли равишда қўллаши мумкин, табиатда эса дунёнинг ривожланиш қонуниятлари ўзига онгсиз тарзда йўл очади. Инсон ўзини қуршаган дунё ҳақидаги барча билимларни пировард натижада сезги аъзолари орқали олади. Бироқ улар айрим сохта ғоялар, масалан, Ернинг ясси тузилиши, Қуёш Ер атрофида айланиши каби ғоялар манбаи ҳамдир. Бу қўпинча сезги аъзоларининг маълумотларига ишончсизлик уйғотган, рационалистлар бу аъзоларнинг билишдаги ролини камситиши ва билишда асосий ролни тафаккур ўйнашини қайд этишига сабаб бўлади. Бироқ эмпириклар бу фикрга эътироз билдириб, билишда хатоларга кўпроқ тафаккур йўл қўйганини қайд этадилар. Уларнинг фикрича, ҳайвон табиат йўлларида четга чиқа олмайди: унинг мотивлари замирида сезги аъзолари орқали идрок этиладиган нарсалар ётади. Ҳайвонлар ҳеч нарсани ўйлаб топмайди ва шунинг учун ҳам улар аклсизлик ҳолатига тушмайди. Инсон эса ҳар хил хом ҳаёллар қурбони бўлади. Сезги даражасида билишнинг ролини мутлақлаштирадиган ва мавҳум назарий тафаккурга ишонмайдиган эмпиризм илмий билишнинг ривожланишига монелик қилади. Мутахассислар фикрича, қадимги математиклар, файласуфлар, пифагорчилар, математикага иррационал, баъзан – каср сонларининг киритилишига қарши чиққанлар, ўз фикрларини бу сонларнинг ноаниқлиги билан исботлашга ҳаракат қилганлар. Бундай фикрлар юнонларни алгебрани фан сифатида инкор этишга мажбур қилган, бу эса математиканинг аналитик методлари Уйғониш даврига қадар замондан орқада қолишининг сабабларидан бири бўлган. Қадимги мутафаккирлар сезгида бўлмаган нарса тафаккурда ҳам бўлмайди деб қайд этган. Тафаккур жараёни моделлар, схемалар, табиий, сунъий тил ва ҳоказолар кўринишидаги сезги унсурларига таянмай иш кўра олмайди.

Тафаккур ўзининг асосий шакллари – тушунчалар, мулоҳазалар ва хулосалар кўринишида юзага келган, ривожланмокда ва амалга оширилмокда.

Тушунча – нарсалар ва ҳодисаларнинг умумий, муҳим хосса ва алоқалари акс этувчи фикр. Тушунча – тафаккур, тушуниш фаолиятининг маҳсули. Нафақат нарсалар ва ҳодисаларнинг умумий жиҳатларини акс эттиради, балки уларни бир-биридан ажратади, улар ўртасида мавжуд фарқларга қараб уларни гуруҳлайди, таснифлайди. Бундан ташқари, биз бирор нарса ҳақида тушунчага эга эканлигимизни таъкидлар эканмиз, бунда мазкур объектнинг моҳиятини тушуниши-

мизни назарда тутамиз. Масалан, «инсон» тушунчаси нафақат муҳим умумий, яъни барча одамларга хос бўлган жиҳатни, балки ҳар қандай одамнинг бошқа ҳар қандай нарсалардан фарқини ҳам акс эттиради, мазкур одамнинг моҳиятини тушуниш эса, умуман инсоннинг моҳияти, яъни инсон ҳақидаги тушунчанинг мазмунини билишни назарда тутди: «Инсон – ақл, сўзлашиш ва меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган биоижтимоий мавжудот». Сизги, идрок ва тасаввурлардан фарқли ўларок, тушунчалар кўргазмалилик ёки ҳиссийликдан холидир. Идрок дарахтларни, тушунча – умуман дарахтни акс эттиради. Тушунчанинг мазмунини кўпинча аниқ образ кўринишида тасаввур қилиш мумкин эмас. Инсон, масалан, яхши одамни тасаввур қилиши мумкин, бироқ у яхшилик, ёмонлик, гўзаллик, қонун, ёруғлик тезлиги, сабаб, қиймат каби тушунчалар ва жараёнларни сезги образи кўринишида тасаввур қила олмайди. Ҳар қандай фаннинг барча тушунчалари ҳақида шу фикрни айтиш мумкин. Уларнинг объектив таърифи кўргазмалилик чегараларидан ташқарида билвосита аниқланади.

Тушунча муҳим жиҳатлар ва хоссаларни аниқлайди ва уларни ўзда мужассамлаштиради: тушунча моҳиятнинг фикрда ифодаланган образидир. Шунинг учун ҳам оз сонли тушунчалар сон-саноксиз нарсалар – хоссалар ва муносабатларни камраб олади. Тушунчалар турли даврларда мазмунан ҳар хил бўлган. Улар айни бир инсон ривожланишининг турли даражаларида ҳар хилдир. Ҳақиқий илмий тафаккур маданияти бирон-бир тушунчани аниқ таърифсиз қолдирмасликни ўзи учун қоида деб билади. Буюк мутафаккир Сукрот тушунчаларни мантикий жиҳатдан аниқ таърифлаш ҳақиқий билимнинг бош шартидир, деган эди. Тушунчалар инсон онгида маълум боғланишда, мулоҳазалар кўринишида юзага келади ва мавжуд бўлади. Тафаккур – бирор нарса ҳақида ҳукм чиқариш, нарсанинг турли томонлари ўртасидаги ёки нарсалар ўртасидаги муайян алоқалар ва муносабатларни аниқлаш демакдир.

Мулоҳаза – фикрнинг шундай бир шаклики, унда тушунчаларни боғлаш йўли билан бирор нарса ҳақидаги бирон-бир фикр тасдиқланади ёки рад этилади. Масалан, «Терак – ўсимлик» деган шундай бир мулоҳазаки, унда терак ҳақида унинг ўсимлик эканлиги хусусида фикр билдирилади. Тасдиқлаш ёки рад этиш, сохталик ёки ҳақиқийлик, шунингдек эҳтимол тutilган нарсалар бор жойда биз мулоҳазаларга дуч келамиз. Агар бизнинг онгимизда фақат тасаввурлар, ўз ҳолича тушунчалар мавжуд бўлган ва улар бир-бири билан мантиқан боғланмаганида, тафаккур жараёни ҳам бўлмас эди. Маълумки, сўзнинг ҳаёти фақат нутқда, гаптагина ҳақиқийдир. Худди

шунингдек, тушунчалар ҳам фақат контекстда «яшайди». Айрим тушунча сунъий «препарат», масалан, организмдан ажратиб олинган ҳужайра билан баробар. Тафаккур – бирор нарса ҳақида хулоса чиқариш демак. Бунда биз мулоҳаза кўринишида ифодалай олмайди-ган тушунча биз учун мантикий маънога эга бўлмайди. Мулоҳаза (ёки мулоҳазалар) – кенг маънода ифодаланган тушунча, тушунчанинг ўзи эса – торайтирилган мулоҳаза (ёки мулоҳазалар), деб айтиш мумкин. Ни́ма юксакроқ – тушунчами ёки мулоҳаза, деган масала атрофидаги баҳслар схоластик, шунинг учун ҳам бесамардир. Фикрнинг бевосита, моддийлаштирилган ифодаси бўлган гап мулоҳазани ифодалашнинг оғзаки шаклидир. Ҳар қандай мулоҳаза субъектнинг предикат, яъни тавсифланаётган нарса ёки ҳодиса билан бирикувидир. Шу сабабли мулоҳазаларнинг мантиқда кўрилмайдиган турлари субъект, предикат ва улар ўртасидаги алоқанинг эҳтимол тutilган модификациялари билан боғлиқ. Биз: «Олов куйдиради», деймиз. Бу – мантиқан субъект предикат билан боғланган ҳукм. Оловни ҳам, куйишни ҳам сезиш мумкин, бироқ улар ўртасидаги алоқани фикримиз англайди.

Субъектнинг ўзгаришига қараб мулоҳазалар, масалан, шахсиз бўлиши мумкин: «Тонг отяпти», «Кайфият йўқ». Якка, айрим ва умумий мулоҳазалар фарқланади: «Ньютон тортилиш қонунини кашф этган», «Айрим одамлар ёвуз ниятли бўлади», «Суяк – фаол тўқималардан бири». Мулоҳазалар тасдиқловчи ва инкор этувчи бўлади: «Тана кучни ўсимлик шарбатларидан олади», «Сайёралар юлдузлар эмас». Тафаккур фақат мулоҳаза юритиш эмас. Тафаккур жараёнида амалда тушунчалар ва мулоҳазалар алоҳида ўрин тутмайди. Улар ақлнинг янада мураккаброқ ҳаракатлари занжири – мушоҳаданинг бўғинлари ҳисобланади.

Хулоса – мушоҳаданинг нисбатан тугалланган бирлиги. Мушоҳада юритиш жараёнида мавжуд мулоҳазалардан янги мулоҳаза – хулоса чиқарилади. Хулоса чиқариши тафаккурнинг шундай бир амалики, унда айрим фикрларни таққослаш йўли билан янги мулоҳаза яратилади. Инсон нарсаларнинг, хоссалари ва муносабатларини теран билиш орқали вақти вақти билан ҳозирги замон чегараларидан ўтиб, сирли келажакка назар ташлаши, ҳали маълум бўлмаган нарсаларни олдиндан кўриши, юз бериши эҳтимол тutilган ва муқаррар бўлган воқеаларни башорат қилиши мумкин.

Тафаккур инерцияси амалдаги ҳаёт фаолияти нормалари ва кўникмаларидан воз кеча олмасликда намоён бўлади. Инерция (лотинча inertia- ҳаракатсизлик) физик жисм тинч ҳолатини унга ташқи таъсир бўлмаганича сақлашида; илгари амалга оширилган

ташки таъсирнинг давомийлиги; такрорланувчи фаолият бирлигида; фаолликнинг йўқлиги, пассив турмуш тарзининг давомийлигида амал қилади. Демак, “Инерция материя ҳаракатининг барча шаклларида намоён бўлади, шунингдек инсон тафаккурида ҳам”¹. Баъзида олимлар доимий такрорланувчи фаолиятдан воз кеча а олмасликни психологик инерция деб номлайдилар. Тафаккур инерцияси икки ёқлама характерга эга. Бир томондан у организмдаги микроб каби инсонга зарар етказмай доим мавжуд, иккинчи томондан муайян шаронгта у бутун организмга зарар етказиб ҳаракатлана бошлайди. Тафаккур инерцияси тафаккур стереотипидан фарқ қилади. Инсонга ҳар кун бир хил мазмундаги маълумотларнинг етказилиши оқибатида унда шу маълумотларга кўникма ҳосил бўлади бу стереотипнинг шаклланишини ўзида ифодалайди, тафаккур инерцияси эса тафаккур жараёнининг хоссасидир. У тафаккурга генетик ҳос ва унинг доимий ҳамкори. Бунини тафаккурнинг икки ёқлама характерини билан изохлаш мумкин: тафаккур ҳаракатланувчи оламни акс эттиради, ҳаракат эса узлуксизлик ва узлуксизликнинг бирлигида намоён бўлади. Иккинчидан, тафаккур оламни акс эттиришнинг олий шаклидир ва унда кўп шакллар ўз ифодасини топади. Тафаккур оламни нафақат акс эттиради, балки уни яратади ҳам. Бирок шу яратиш жараёнида баъзи кўникмалардан воз кечишда кийналади, бу тафаккур инерциясини ўзида ифодалайди. Тафаккур инерциясини бартараф этишнинг йўллари:

-муайян масалага оид якка ҳокимлик ғояларидан воз кечиш, муқобил фикр ва ғояларга имкон бериш;

-ўқитиш ва ўрганиш жараёнида тизимида муқобил воситалардан фойдаланиш.

Конструктив, яъни ижобий танқидга йўл очиш ва ўз-ўзини танқид орқали фикр теранлигини таъминлашга эришиш². Ҳозирги даврда оммавий ахборот воситалари тафаккур инерцияси ва стереотиплари билан курашнинг энг кенг тарқалган ва энг осон усули сифатида амал қилмоқда.

Башорат қилиш «мураккаб нарсани оддий нарсага айлантириш»нинг олий даражасини ташкил этади. Илмий билим тараққиёти илмий башорат кучининг ўсиши ва мазкур ҳодиса чегараларининг кенгайиши билан боғлиқ. Башорат қилиш жараёнларни назорат қилиш ва бошқариш имконини беради. Илмий билиш нафақат келажакни башорат қилиш, балки бу келажакни онгли равишда

¹ Шермухамедова Н.А. Стиль научного мышления. -Ташкент: УФМЖ, 2006.

² Шермухамедова Н.А. Методологическое значение преодоления инерции мышления//Стиль научного мышления. -Ташкент, УФМЖ, 2015. -С.111.

шакллантириш учун имконият яратади. Ҳар қандай фаннинг ҳаёт мазмунини шундай тавсифлаш мумкин: башорат қилиш учун билиш, иш кўриш учун башорат қилиш керак. Масалан, Д.И.Менделеев юз йил кейин кашф этилган кимёвий элементларнинг мавжудлигини башорат қилган эди.

Интуиция – ҳақиқатни мантиқий далиллар ёрдамисиз, бевосита англаб этиш қобилиятидир. У доим инсон ақли ва жони биргаликда амалга оширган катта иш маҳсули ҳисобланади. Шу маънода фақат истеъдодли, меҳнатқаш ва тиришқоқ одамларгина интуитив билишга кодир. Интуиция муаммоси фалсафа ва табиатшунослик тарихида ҳар хил, баъзан бир-бирини истисно этувчи ёндашувлар, нуқтаи назарлар ва тасаввурлар билан тавсифланади. Антик фалсафадаёқ бу муаммо атрофида кескин баҳслар бўлган. Иония фалсафаси намояндлари интуицияга бевосита билим, сезги аъзолари орқали билиш шакли деб қараган бўлсалар, элей мактаби вакиллари, шунингдек Левкипп ва Демокрит бевосита билим ва сезги аъзолари орқали билишни рад этганлар, сезгиларни сохта деб эълон қилганлар. Сукрот талқинида интуиция «даймоний» ёки «предмет ғоясига эгалик»дир. Платон ҳам ҳиссий билишни ҳақиқат эмас деб ҳисоблаган.

Янги даврда Декарт, Спиноза, Лейбниц интеллектуал интуиция ҳақидаги таълимотни яратди. Декарт интуиция деганда сезгиларнинг омонат гувоҳлиги ва тартибсиз хаёлнинг алдамчи мулоҳазасига бўлган ишонччи эмас, балки теран ва зехнли ақли тушунади. Спиноза интуицияни нарсаларнинг моҳиятини камраб олувчи энг ишончли билиш деб ҳисоблайди. Сенсуалистлар сезги даражасидаги интуицияни тарғиб қилади ва сезги аъзолари орқали бевосита билишни биринчи ўринга кўяди. Ж.Локк фикрига кўра, ақл – сезги аъзолари фаолиятининг ҳақиқий натижаларини узлуксиз қайд этувчи кўзгу, холос. Билишнинг бу томонини рад этиб бўлмайди: ақл шу томонга ўз эътиборини қаратгани заҳоти у, худди куёшнинг ёрқин нурлари каби, ўзини бевосита идрок этишга мажбур қилади. Иккиланиш, шубҳаланиш, ўрганишга ҳеч қандай ўрин қолмайди: ақл шу заҳоти унинг ёрқин нурлари билан тўлади, исботлаш ёки ўрганишга муҳтож бўлмайди, бироқ ҳақиқатни фақат унга ўз эътибори қаратилганлиги туфайли идрок этади.

XX аср бошида ҳар хил мактаблар: жумладан, Гуссерлнинг феноменологик интуиция (редукция), Бергсоннинг интуитивизм, Фрейднинг онг ости интуицияси ва бошқа йўналишлар юзага келди. Бу мактаблар интуицияни билишнинг инстинкт, онг ости ҳодисаси, диний эътиқод ва ҳоказоларни ўзида уйғунлаштирган иррационал

харакати сифатида тушунади. Бу йўналишларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, улар дунёни илмий билишда ақлнинг, тушунчалар воситасида тафаккурнинг ролини камситади. Тафаккур ўрнига предметни кераксиз рационалистик мулоҳазаларсиз «асл ҳолича» қамраб олиш имконини берувчи интуиция қўйилади.

Шундай қилиб, ўтмишда файласуфлар интуиция деганда инсоннинг ҳақиқий борлиқни билиш қобилиятини тушунган, уларнинг айримлари (Спиноза) интуицияга ақлнинг олий кўриниши сифатида ёндашган бўлсалар, ҳозирги интуитивистлар ақлнинг, тафаккурнинг ролини камситадилар ёки инкор этадилар, алогизм ва мистик иррационализмни тарғиб қиладилар.

Мантиқ сифатида тушуниладиган диалектика интуициянинг шаклланиши ва унинг натижаларига танқидий ёндашилишига имконият яратади. Гарчи интуиция дедуктив назариянинг муҳим бўғинларини кўрсатиб берса-да, у бизни уларни исботлаш заруриятидан халос этмайди. Бевосита, қутилмаган ва англаб етилмаган билим сифатида интуиция қуруқ жойда эмас, балки вазифаларни ечиш, ечимни «интуитив» топишни белгилайдиган муайян асослар мавжуд бўлган ҳолда юзага келади. Бироқ интуиция натижаларини билимнинг тегишли шарт-шароитлар мавжуд бўлган соҳаларида текшириш лозим. Масалан, математика ва физикада олинган натижаларни фақат тажриба ўтказиш йўли билан текшириш мумкин. Интуиция — қутилмаганда бевосита олинган билимдир.

Ҳиссий, эмпирик ва назарий билиш даражаларининг бирлиги

Кўп сонли маълумотлар сезги аъзолари орқали ва оқилона билиш нафақат бир-бири билан боғлиқ, балки бир-бирини тақозо этишидан далолат беради. Инсон руҳияти бир-бирини белгилашнинг кўп сонли занжирларига эга бўлган мураккаб тизимидир. Шу сабабли, сезгининг мазмуни нафақат ташқи таъсирлантирувчи куч, балки тафаккур, хотира, хаёлнинг ҳолати билан ҳам белгиланади. Сезиш ва тафаккур мумкин бўлган нарсалар ўзаро муштаракдир. Айтайлик, бизни - сариқ, юмалок ва ширин «олма»нинг руҳий образи қизиқтиради. Бу ерда уч тушунча: ранг тушунчаси, геометрик шакл тушунчаси ва таъм тушунчаси аниқ-равшан кўришиб турибди. Ранг тушунчаси ҳар хил ранглارни қамраб олади, бироқ айни ҳолда уларнинг орасида фақат сариқ ранг мавжуд. Таъм тушунчаси айни ҳолда «ширин» тушунчаси билан ифодаланган. Олманинг руҳий образи кўп сонли тушунчалар ва уларнинг сезги даражасида аниқлаш мумкин бўлган кўрсаткичларининг кесишуви сифатида амал қилади. Агар тушунча-

ларни чизиклар, сезги шакллари – нукталар билан ифодаласак, ҳар қандай объектнинг руҳий образи чизиклар ва нукталарнинг кесишиш маркази сифатида амал қилади. Билишнинг сезиш ва тафаккур шакллари кесишиш нуктасида яхлит бир бутун нарсани ҳосил қилади. «Бу олма»нинг яхлит руҳий образи сифатида «олма» тушунчаси билан олма ҳақидаги тасаввурнинг синтези амал қилади. Олма тушунчаси айнан «шу» олмаининг яхлит руҳий образи эмас. Олма ҳақидаги тасаввур олма образини яратмайди. Фақат биргаликда, бир-бири билан чатишган ҳолда олма тушунчаси ва олма ҳақидаги тасаввур «бу олма»нинг яхлит руҳий образини яратади.

Сезги аъзолари орқали ва оқилона билишнинг бирлигини ифодалаш учун алоҳида атама керак. Антик фалсафа ва адабиётда қўлланилган «эйдос» атамаси, бизнингча, сезги аъзолари орқали ва оқилона билишнинг бирлигини ифодалаш учун энг қулай ва аниқ атамасидир. Эйдос «кўришиш, образ» деган маънони англатади. Антик фалсафада эйдос деганда кўпинча тафаккур ва кўриш мумкин бўлган нарсалар тушунилган. «Эйдос» атамаси одатда сезги аъзолари орқали ва ақл билан билиш мумкин бўлган нарсалар тўғрисида сўз юритилган ҳолларда қўлланилади. Билиш нафақат сезиш ва англаш мумкин бўлган нарсалар, балки эйдослардан ҳам иборат. Ҳодисанинг энг яхлит руҳий образи эйдосдир.

Билишнинг эмпирик ва назарий даражаларини фарқлаш мезонлари

Билишнинг назарий ва эмпирик билишнинг даражаларида ХХ асрнинг 30-йилларида позитивизм таълимотида фан тилини таҳлил қилиш натижасида эмпирик ва назарий атамалар маъносидаги фарқлар аниқланган. Бу фарқ тадқиқот воситаларига ҳам тааллуқли. Бирок, бундан ташқари, тадқиқот предметининг хусусияти ва уни ўрганиш методларининг ҳар хиллигини эътиборга олиб, илмий билишнинг икки даражасини ҳам фарқлаш мумкин. Бу фарқларни муфассалроқ кўриб чиқамиз. Назарий ва эмпирик тадқиқот воситаларининг ўзига хос хусусиятлари қуйидагиларда намоён бўлади.

Эмпирик тадқиқот замирида тадқиқотчининг ўрганилаётган объект билан амалда бевосита алоқа қилиши ётади. У кузатишларни амалга ошириши ва эксперимент ўтказишини назарда тутаяди. Шу сабабли эмпирик тадқиқот амалда кузатиши ва экспериментда асбоблар, мосламалар ва бошқа воситаларни ўз ичига олади.

Назарий ўрганишида тадқиқотчи объектлар билан амалда бевосита алоқа қилмайди. Бу даражада объект фақат билвосита, амалда эмас, балки тафаккур йўли билан амалга ошириладиган экспери-

менда ўрганилаётган объект. Назариянинг асосий воситалари кил этин билан боғлиқ объектларнинг маълум ҳолатлардаги тушунчалар аппаратида ҳам фойдаланилади. Кўпинча фикрнинг эмпирик тасвир ва тавсифлашнинг амал қилади. Бу тасвир ва тавсифлашнинг эмпирик атамалар ва назарий тасвир ва тавсифлашнинг эмпирик атамалар эмпирик объектлар ва назарий объектлар алоҳида абстракцияларни англатади. Уларни боғлиқ объектларнинг фарқлаш лозим. Эмпирик объектлар — бу амалда юз берувчи объектлар ва муносабатларнинг айрим ҳолатлари ва ўзига абстракцияларнинг Борлиқ объектлари эмпирик дунёда амал қилаётган ва назарий объектлар белгилар тушунлиги ва ўзига идеал объектлар бўлиши билан боғлиқ бўлади.

Назарий билишга келсак, унда билиш тавсифоти воситалари қўлланилади. Бу ерда ўрганилаётган объект билан маълумий, амалий ўзаро таъсирга киришни воситалари маълумий эмас. Бирок назарий тадқиқот тили ҳам эмпирик тавсифлар тилидан фарқ қилади. Уларнинг негизи сифатида назарий идеал объектларни англатувчи назарий атамалар амал қилади. Улар шунингдек идеаллаштирилган объектлар, мавхум объектлар ёки назарий конструкциялар деб ҳам аталади. Улар борлиқнинг мантикий реконструкциялари ҳисобланадиган алоҳида абстракциялардир. Бирорта ҳам назария бундай объектлар ёрдамсиз яратилмайди.

Билишнинг эмпирик ва назарий даражалари нафақат тадқиқот фаолиятининг воситалари, балки методларига кўра ҳам фарқ қилади. Эмпирик даражада асосий методлар сифатида амалда эксперимент ўтказиш ва кузатишдан фойдаланилади. Бу ерда ўрганилаётган ҳодисаларни объектив тавсифлашга қаратилган эмпирик тавсифлаш методлари ҳам муҳим ўрин тутди. Назарий даражада билишга келсак, бу ерда алоҳида методлар, чунончи: идеаллаштириш (идеаллаштирилган объектни яратиш методи); идеаллаштирилган объектлар билан назарий эксперимент ўтказиш; назарияни яратишнинг алоҳида методлари (мавхумдан муайянга юксалиш, аксиоматик ва гипотетик-дедуктив методлар); мантикий ва тарихий ўрганиш методлари ва ҳоказолардан фойдаланилади.

Шундай қилиб, эмпирик ва назарий билимлар бир-биридан предмети, тадқиқот воситалари ва методларига кўра фарқ қилади. Бирок уларнинг ҳар бирини фарқлаш ва алоҳида кўриб чиқиш абстракциядан иборат. Амалда билимнинг бу икки қатлами доимо ўзаро алоқа қилади.

Ҳақиқат – билиш назариясининг бош категорияси

Ҳақиқат – билимларнинг объектив борлиққа мувофиқ бўлган мазмуни. У билиш жараёни, билиш инъикосининг натижасидир. Ҳақиқат илмий назарияда мужассамлашган англаб етилган тасдиқловчи мулоҳазалар кўринишида ўз ифодасини топади. Ҳар қандай илмий назария ривожлантирилиши, баъзан бошқа, янада ҳақиқийроқ назария билан алмаштирилиши лозим. Шу маънода ҳақиқат – билиш ривожланишининг якуни ва омилидир.

Фалсафа тарихида билимларнинг ҳақиқийлиги муаммоси қадимги даврлардаёқ таърифланган. “Авесто”да ҳақиқат олий шарофатдир дейилади. Дарҳақиқат инсоният доимо ҳақиқатга интиланган. Зеро ҳақиқат адолатга, шарофатга элтадиган буюк қудрат. Аристотель фикрича ҳақиқат – мулоҳазалар ва амалдаги ҳолат ўртасидаги мувофиқликдир. Платон ҳақиқатни ғоялар дунёсига мос келувчи гайритабиий мустақил идеал моҳият сифатида тушунган, инсон билими жоннинг шу ғоялар дунёси билан муштараклиги даражасидагина ҳақиқийдир, деб ҳисоблаган. Фома Аквинский ҳақиқат ёлгон нарсаларда эмас, балки ақлда мавжуд бўлади, ҳар бир нарса ўзи боғлиқ бўлган ақлга муносабати даражасидагина ҳақиқий деб номланиши мумкин, деб қайд этган. Беруний фикрича, ҳақиқат билимнинг воқелиққа мувофиқлигидир. Форобий фикрича, ҳақиқатни билиш ақлнинг камолотига боғлиқ. Бу ақл инсон қалбидадир, унинг камолотига эса фаол ақлга қўшилиш орқали эришилади. Фаол ақлда борлиқнинг энг олий даражаси бўлган. Шунингдек Форобий ва унинг издошлари фикрича, ҳақиқат бир нечта бўлиши мумкин эмас, ҳақиқат битта, шу боис фалсафа ҳам бир нечта бўлиши мумкин эмас. Форобий ҳақиқатнинг ўзгармаслигига ишонган ва фалсафани ҳақиқатнинг бирдан бир ифодаси деб ҳисоблаган¹.

Ҳақиқат-тасаввуфда руҳни камолотга ва унинг сўнги мақсади – Яратганнинг дийдорига эришув йўлларидаги тўртинчи босқичдир. Бунда суфий шахс сифатида тугаб, Худога мўлжалланган ҳақиқатга етишиши, оллоҳга сингиб кетиши ва натижада абадийликка эришуви зарур. Бу жараён маълум давомли вақтни талаб этади. Махсус руҳий, жисмоний ҳаракат, фаолият, сиғиниш, ибодатлар, оҳанглар ёрдамида амалга оширилади². Баҳовуддин Накшбандий ҳақиқат бу Аллоҳни англашдир деб ҳисоблаган. Ҳақиқат сўфийлар талқинида шариат доирасидан четга чиқувчи ички мазмунни англатади. Илк сўфийлар шариат ва ҳақиқат ўртасида жарлик юзага келишига йўл қўймасликка

¹ С.М. Ҳотамий Ислам тафаккури тарихидан –Тошкент Минҳож, 2003 -Б 126

² Ҳайруллаев М. Урта Осиё ва уйғониш даври маданияти. -Тошкент: Фан, 1994 –Б62

интуиция интуитивизм деган ном олди. Унга Шопенгауэр асос солди. У ақл ва илмий билишнинг устуворлигини рад этди, фанни интуициядан кейинги ўринга қўйди. Илмий изланиш интуицияга асосланади, демак, унга боғлиқ бўлади ва бўйсунди. Шопенгауэрнинг қарашларини Бергсон ривожлантирди. У интуитив билимнинг устунлигини ҳимоя қилар экан, кумурсқаларнинг инстинктив хулқ-атвориға ишора қилади, яъни инстинкт – интуициянинг бир тури, деган ғояни илгари суради. Унинг фикрича, кумурсқалар ҳақиқатни дарҳол – туғилгани заҳоти англаб етади. Буни ақл тушунишга қодир эмас. Ақл фақат муносабатларни билиш билан шуғулланади. Нарсаларнинг моҳиятини фақат инстинкт тушунишга қодир. Инсон техникаси қай даражада қудратли бўлмасин, у кумурска осонгина бажарадиган ишни уддалай олмайди. Бергсон ақлга ишонмаслик ва кўпроқ интуицияга таянишни маслаҳат беради. Гарчи инсон интуицияси кумурсқаларнинг интуицияси даражасида кучли бўлмаса-да, ҳар қалай, унинг ақлидан кучлироқдир, чунки ақл «хаётни органик тушуниш билан тавсифланади». Бергсон интуицияга ақлга қарама-қарши турувчи инстинкт нуқтаи назаридан ёндашади ва уни ҳақиқатдан устун қўяди.

Ҳақиқатни аниқлашга интилиш илмий билишга хос белги ҳисобланади. Ҳақиқатни аниқлашга интилиш олимни борлиқ қувончларидан воз кечиш ва ўзини тўла фанга бахшида этишга мажбур қилади.

Билиш назариясининг муҳим муаммоси саналган ҳақиқат асослари муаммоси «ҳақиқат» тушунчасининг этимологиясини аниқлашга даъват этади. У икки ярим минг йилдан кўпроқ тарихга эга бўлса-да, унинг атрофида баҳслар хануз тўхтагани йўқ. Платон ҳақиқий билим – *эпистемани* фикр – доҳдан фарқлашни тавсия қилган. Аристотель ҳақиқат тушунчасининг кейинчалик «классик» деб номланган таърифни таклиф қилган: ҳақиқат – бу фикр ва предметнинг, билим ва борлиқнинг мувофиқлигидир. Ҳозирги гарб адабиётларида ҳақиқатнинг классик концепцияси мувофиқлик назарияси деб юритилади.

Объектив ҳақиқат – билимларимизнинг инсониятга боғлиқ бўлмаган мазмуни. тушунилади. Бу билувчи субъектнинг миёсидан ташқарида объектив ҳақиқатни ўзида мужассамлаштирган билим қатлами мавжуд, деган маънони англатмайди. Бу фақат субъектнинг нотўғри тасавури ҳақиқатга ҳеч қандай таъсир кўрсатмаслиги, балки тушуниб етилаётган объектнинг ўзи билан белгиланишини англатади. Бизнинг билимларимизда доим ё муайян одамга, ё муайян ижтимоий гуруҳга боғлиқ бўлган унсур мавжуд бўлади. Бинобарин, ўз

билимларимизда субъектив унсурларга боғлиқ бўлмаган ва шу сабабли объектив ҳисобланадиган мазмунни қайд этишимиз лозим. Объектив ҳақиқат ривожланиб, икки шакл: нисбий ва мутлақ ҳақиқат шаклларида амал қилади.

Ҳақиқатни тушунишнинг предметга, фикр ва борлиққа оддий мувофиқлиги деб эмас, балки тафаккурнинг фаолиятдан ажратилиши мумкин бўлмаган предмет билан мос келиши жараёни деб тушуниш лозим.

Ҳақиқатни жараён сифатида тушуниш ҳақиқат доимо муайян эканлигини тушунишни ўз ичига олади ҳамда мутлақлик ва нисбийлик жиҳатларини ўзида мужжасамлаштиради.

Мутлақ ҳақиқат — предметни келажакда тўлдирилиши ёки унга аниқлик критилиши мумкин бўлмаган тарзда тўла, мукаммал билишдир. Олам вақт ва маконда чексизлиги туфайли бундай билимга амалда эришиш мумкин эмас. Ҳақиқат тушунчасини мутлақ ҳақиқат тушунчаси билан тенглаштириб, биз унга эришиб бўлмаслиги, демак, умуман билиш мумкин эмаслиги ҳақида гапирамиз. Бироқ фаннинг ҳақиқий тарихи бунинг тескарисидан далолат беради: фан ривожланади, чунки у нисбий ва мутлақ билимнинг бирлиги сифатида тушуниладиган ҳақиқатни билишга қодир. Бошқача айтганда, объектив ҳақиқат тўла ва мукаммал кўринишдаги мутлақ ҳақиқатдир. Айрим ҳолларда, агар ҳақиқат вақт ўтиши билан ўзгармаса, яъни вақт шарт-шароитларига боғлиқ бўлмаса, у боқий ҳақиқат деб аталади. *«Мутлақ ҳақиқат» аталмаси уч хил маънода келади.*

1. *У аниқ мукаммал билимни, «сўнгги инстанциядаги ҳақиқат»-ни, айрим ўзига хос гносеологик идеални англатади. Шу маънода ҳақиқат билишининг бирон-бир даражасида рўёбга чиқмайди, унга эришиб бўлмайди, у – метафора.*

2. *Мутлақ ҳақиқат тушунчасини бир вариантти (ўзгармас) хусусият касб этувчи элементар билимларга нисбатан татбиқ этиши мумкин. Улар «боқий ҳақиқатлар» деб ҳам аталади. Масалан Алишер Навоий 1441 йилда туғилган, кимёвий элемент атом оғирлигига эга ва ш.к.*

3. *Мутлақ ҳақиқат деганда фаннинг кейинги ривожланиши жараёнида ўзининг мазмунини сақлаб қоладиган ва рад этилмайдиган, балки фақат муайянлаштириладиган ва янги мазмун билан бойитиладиган билим тушунилади.* Масалан: Эйнштейннинг нисбийлик назарияси Ньютоннинг классик механика қонунлари кашф этилганидан сўнг кашф этилди. Бу – «мутлақ ҳақиқат» атамасининг энг муҳим маъноси. Яхлит билим тизими билимнинг мутлақо ҳақиқий

элементларини ҳамда қайта кўриладиган ва рад этиладиган нисбатан ҳақиқий элементларини ўз ичига олади.

Нисбий ҳақиқат – борлиқни асосан тўғри акс эттирса-да, образ объектга унча мос эмаслиги билан ажралиб турадиган билим. Нисбий ҳақиқат тўғри, бироқ нотўлиқ, тахминий, вақт ва жойнинг муайян тарихий шарт-шароитлари билан чекланган ҳақиқатдир. Нисбий ва мутлақ ҳақиқат бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Нисбий ҳақиқатлар билиш тараққиёти жараёнида ривожланиб, ўз чегараси бўлган мутлақ ҳақиқатга яқинлашади.

Бироқ билишнинг тарихий ривожланиш жараёни нафақат нисбий ҳақиқатларнинг мутлақ ҳақиқатга айланиш жараёни, балки айрим мутлақ ҳақиқатларнинг юзага келиш жараёни ҳамдир. Бу фикрни физикада атом ва унинг тузилиши ҳақидаги тасаввурларнинг ривожланиши мисолида кўриш мумкин. Юз йил муқаддам физиклар ва химиклар атомлар амалда мавжуд ва ажралмас шарчалар кўринишида, деб тахмин қилар эдилар. Бу тасаввур замирида мутлақ ҳақиқат унсурлари мавжуд эди. Бундан: «Кимёвий элементларнинг атомлари амалда мавжуд», деган хулоса келиб чиқади. Физика ва кимёнинг кейинги ривожланиши мутлақ ҳақиқатнинг бу элементини бекор қилмади. Бироқ бу тасаввурларда хатолар мавжудлиги (таранглик, ажралмаслик ва ҳ.к.) аниқланди. XIX аср охирида электронлар кашф этилиши натижасида атом тузилишининг янги манзараси яратилди. Томсон мусбат зарралар ва манфий зарядли электронлардан ташкил топган атом моделини яратди. Атомнинг бу нисбатан ҳақиқий манзарасида мутлақ ҳақиқатнинг янги унсурлари пайдо бўлди: Дарҳақиқат атом мусбат зарядли зарралардан иборат.

Нисбий ва мутлақ ҳақиқат диалектикаси бизнинг билимимиз атрофимиздаги оламни ҳар томонлама ва аниқ қамраб олишга интилиб, қарама-қаршилиқларни ечиб, объектив борлиқни янада теранроқ ва мукамалроқ акс эттиришини кўрсатади.

Ҳақиқатнинг корреспондент, когерент ва прагматик концепциялари мавжуд.

Ҳақиқатнинг корреспондент концепцияси назариянинг таҷрибада олинган маълумотларга мувофиқ бўлишини талаб қилади. Бу талаб фанда қабул қилинади, у таклиф қилинаётган гипотеза фан соҳасига тааллуқли ёки тааллуқли эмаслигини аниқлашда муҳим аҳамият касб этади.

Когерент (назарий) концепция экспериментга мувофиқ бўлиши, унга зид келмаслиги, унинг натижаларини баёнот қилиши имконини бериши лозим. Масалан, неопозитивистлар экспериментни назария

тўғри эканлигининг мукаммал тавсифи деб ҳисоблаганлар. Назария экспериментда текширилади, верификация қилинади: у ё мазкур синовдан муваффақият билан ўтади, ё ўтмайди; у ё тўғри, ё нотўғри. К.Поппер бу фикрда камчилик топди: ҳамонки назариялар эртами, кечми инкор этилар, фальсификация қилинар экан, уларнинг экспериментга аввалги мувофиқликлари амалда ҳақиқий синов ҳисобланмайди. Попперга эътироз билдириш мумкин: агар назария экспериментда олинган айрим маълумотлар билан зиддиятга киришган бўлса, бу назариядан мазкур маълумотларни шарҳлаш учун фойдаланиш мумкин эмас, бироқ у бошқа экспериментал маълумотлар учун ўз аҳамиятини сақлаб қолади. Фанда янги назария эскисини доим ҳам истисно этавермайди. Физикада баъзи бир физик ҳодисаларни талқин қилиш учун Ньютон механикасидан ҳозиргача фойдаланилади. Ваҳоланки, у энг янги физик назариялар билан рад этилган. Ньютон механикаси нисбийлик назарияси ва квант физикасининг айрим, нисбатан содда кўриниши сифатида ўз аҳамиятини сақлаб қолган.

Ҳақиқатнинг прагматик концепциясида амалиёт мезони тўғридан-тўғри эксперимент тушунчаси билан боғланади. Бироқ илмий амалиёт фақат экспериментдан иборат эмас, у фанда қўлланиладиган бутун майдонни, унинг инсон учун ҳаётий аҳамиятини қамраб олади. Шунинг ҳисобга олганда, инсоннинг бутун ҳаёти, унинг фандан амалда фойдаланиладиган барча жабҳалари фаннинг ҳақиқийлигини синаш майдонига айланган, фаннинг мураккаб хусусияти уни талқин қилишга жиддий талаблар қўяди. Фан санъат, динга, инсон ҳаётининг бошқа соҳаларига зид эмасми? Фан инсониятни пировард натижада ҳалокатга олиб келмайдими?, деган саволлар фаннинг ҳақиқатни билиш жараёнида шакллангандир.

Исботлаш ва рад этиш

Фаннинг аксарият қоидалари сезги аъзолари орқали билиш даражасида ва бошқа ҳақиқатлардан алоҳида эмас, балки мантиқий тафаккур даражасида, бошқа ҳақиқатларга боғланган ҳолда, яъни исботлаш йўли билан ҳақиқий деб қабул қилинади. Исботлаш – илмий тафаккурнинг муҳим воситаси. Ҳар қандай исботда тезис, исботлаш учун асослар (далиллар) ва исботлаш усули мавжуд. Ҳақиқийлиги ёки сохталлиги исботлаш йўли билан аниқланаётган қоида тезис деб аталади. Тезиснинг сохталлигини аниқлаш рад этиш деб аталади. Исботлашда фойдаланилаётган ва исботланаётган тезиснинг ҳақиқийлигини кўрсатаётган барча қоидалар асослар ёки далиллар деб аталади. Асослар ва далиллар ишончли далиллар ҳақидаги қоидалар,

таърифлар, аксиомалар ва илгари исботланган қоидалардан ташкил топади.

Кويدанинг ҳақиқийлигини исботлаш у яхши текширилган далиллар ҳақидаги қоидалардан бевосита келиб чиқишини кўрсатиш демакдир. Далиллар ҳақидаги фикрлар ўзаро боғлиқ ҳолда қаралган тақдирдагина исботлаш учун асос бўлиш мумкин. Исботлаш учун асослар жумласига мазкур фан асосий тушунчаларининг таърифлари киради. Бу мазкур фаннинг барча тушунчалари таърифланиши лозим деган маънони англатмайди. *Таърифлаш – номаълумни маълумга, мураккабни соддага боғлаш демак.* Исботланаётган тезис таянадиган исботлаш учун асослар қаторига фаннинг асосий тушунчалари таърифлари ва аксиомалардан ташқари тезисни асослаш учун зарур бўлган фаннинг илгари исботланган қоидалари ҳам киради. Фан ўз қоидаларининг далил-исботларини қанча кўп ривожлантирса, ҳар бир янги коидани исботлаш учун олдинги асослар сони шунча кўпаяди.

В.Ф.Асмус фикрига кўра, *асослар ва улардан чиқарилган хулосаларнинг алоқаси, агар у исботланаётган тезиснинг ҳақиқийлиги тан олиншига олиб келган бўлса, исботлаш усули деб аталади.* Фаннинг айна бир қоидасини исботлаш ҳар хил, масалан, дедукция, индукцияга, аналогиядан фойдаланишга, моделлаштиришга асосланган бўлиши мумкин.

Эмоциялар, ирода, ишонч, идеал

Ҳодисалар ва ҳолатлар аҳамиятини бевосита ҳис этиш эмоциялар деб аталади. Ижобий эмоциялар – лаззатланиш, қувонч, ҳайрат, муҳаббат ва ш.к. Салбий эмоциялар – кўрқув, ҳайиқиш, нафрат, қайғу ва ш.к. Инсоннинг эмоциялар дунёси жуда мураккаб бўлиб, уни психология атрофлича ўрганеди. Фалсафий жихатдан эмоцияларни экзистенциализм кўпроқ ўрганган бўлиб, бу ерда экзистенциал деганда кўпинча вазиятли эмоциялар (кучли руҳий ҳаяжонланиш, эхтирослар) эмас, балки инсон борлигининг барқарор структуралари тушунилади. Инсон эмоцияларига унинг бутун ҳаёт тажрибаси кучли таъсир кўрсатади. Баъзан бир сўз билан ифодаланган қисқача хабар инсон ўлимга сабаб бўлган ҳоллар маълум.

Ирода инсон руҳиятининг ҳар хил шакллари орасида – субъектнинг ўз фаолиятини ўзи тартибга солиши муҳим аҳамиятга эга. Кант ва Фихте учун ирода ахлоқий тамойилларни рўёбга чиқариш манбаи, инсон амалий фаолиятининг негизи ҳисобланади. Шопенгауэр ва Ницше учун ирода – борлиқнинг иррационал импульси. Бу ерда ирода руҳият доирасидан бутунлай чиқарилади.

Ишонч инсоннинг қадриятлари ва мўлжаллари дунёсида бирон-бир нарса ёки ҳодисани ҳақиқий деб қабул қилишида муҳим аҳамиятга эга. Ишончга шубҳа замин ҳозирлайди, у бир қанча руҳий ҳолатлар натижасида ишончга айланади. Илоҳиётчилардан фарқли ўларок, файласуфлар шубҳа ва ишончнинг ўзаро нисбатига кўпроқ эътибор берадилар. Диний эътиқод одатда ваҳийнинг бевосита маҳсули сифатида исботлашга муҳтож эмас деб қаралади. Швейцариялик таракқийпарвар илоҳиётчи Карл Барт эътиқоднинг исботи унинг ўзида деб ҳисоблаган. Файласуф Карл Ясперс учун фалсафий эътиқод – фалсафий мушоҳада юритиш натижасидир.

Идеал – пировард келажакнинг муайян образи эмас, балки қайта кўришиши мумкин бўлган ҳар хил назарий ва бошқа тасаввурларнинг келажакка қаратилган мажмуи. Идеал доим ҳам пировард мақсаднинг устунлигига боғланмайди. Муайян пировард мақсаднинг устунлиги, айниқса, агар у олис келажакда бўлса, утопияга олиб келади. Айрим утопистлар эркинликнинг устунлигини тан олади, бошқа утопистлар бу ўринга адолатни қўяди, утопистларнинг учинчи тоифаси фақат ижтимоий мулкни тан олади, тўртинчи тоифаси эса, аксинча, хусусий мулкни ҳамма нарсадан устун қўяди. Хуллас, идеал яратиш, агар унга етарли даражада масъулият билан ёндашилмаса, утопияга олиб келади. Айни вақтда, идеал яратиш – инсон ютуқларининг муҳим негизи.

Билиш натижаларини баҳолаш

Баҳолаш йўли билан инсон олинган билимнинг ҳақиқийлиги ёки сохталлиги, ундан амалий фаолиятда фойдаланиш мумкин ёки мумкин эмаслигини аниқланади. У олинган билим кейинги билиш жараёнида иштирок этиши ёки иштирок этмаслигини белгилайди, унинг инсонга ва шахснинг маънавий фаолиятига таъсир ўтказиш имкониятларини аниқлайди. Шу сабабли баҳолаш учун асос сифатида нафақат гносеологик, балки амалий, мафсуравий ва ахлоқий мезонлар амал қилади. Олим ўз фаолиятида нафақат ўзининг методлари ва илмий фаолияти натижаларини баҳолайди, балки уларга илмий жамоатчилик, ҳокимият, дин намояндalarининг муносабатига қараб мўлжал олади. Умуман олганда, ҳар қандай билиш ҳақиқатни излашдир. Бу инсон аклининг азалий вазифасидир. Билимларимизнинг ҳақиқийлиги муаммоси билиш фаолиятининг ҳар қандай турларида муҳим аҳамиятга эга. Шу сабабли билимнинг ҳақиқийлиги унинг муҳим асоси ҳисобланади. Ҳақиқат – билишнинг мутлақ қадрияти.

Билишнинг маънавий қадриятлари

Ҳар қандай илмий тадқиқотда маънавий қадриятлар ва меъёрлар мавжуддир. Илмий метод негизини объективлик ва оқилоналик каби анъанавий маънавий қадриятлар ташкил этиши лозим. Объективлик олим тадқиқот меъёрларини танлашга нисбатан виждонан ёндашиши, шахсий манфаатдорликни сиқиб чиқариши, ҳақиқатни гуруҳ манфаатларидан устун қўйишини назарда тутати. Айрим илмий концепциялар эскиришига қараб ўзига хос «тимсол» белгиларини касб этади. Эскирган концепциялардан воз кечиш кўпинча уларни яратувчиларнинг қаршилигини бартараф этиш билан боғлиқ. Олим баъзан фанда инқилобга йўл очувчи янги ғояларни афзал қўришга ўзида куч топа олмай, эскича ёндашувлар асири бўлиб қолиши мумкин. Билим ва ҳақиқат амалда айний тушунчалардир. Билиш – нарсаларнинг ҳақиқий ҳолатига мос келувчи ишончли ахборотга эга бўлиш демак. Ҳақиқий билимга эришиш мумкинми? Қандай билимни ҳақиқий деб ҳисоблаш мумкин? Билим ҳақиқийлигининг объектив ва мутлақ мезонлари мавжудми? Бу саволларга жавоблар фан ва фалсафанинг ривожланишига доимо йўлдош бўлган. Масалан, Аристотель ҳақиқатни борлиқ билан тенглаштирган. Унинг фикрича, ўзгармас нарсаларгина ҳақиқийдир, ҳақиқат борлиқнинг олий шаклидир. Скептицизм вакиллари, аксинча, билимнинг предметга мувофиқлиги масаласи баҳсли бўлиб, уни исботлаш мумкин эмас, чунки билишни чалғитувчи ёки унга монелик қилувчи омиллар мавжуд, деб ҳисоблаганлар. Билимнинг номувофиқлиги сабаблари билиш объектининг таркибида бўлиши мумкин. Дунё шу даражада чексизки, инсон ўз тафаккури билан уни камраб олишга қодир эмас. Ҳақиқий билимга эришишга билувчи субъектнинг хоссалари ҳам монелик қилиши мумкин. Инсон сезги аъзоларининг алдамчилиги ва ишончсизлиги антик даврдаёқ қайд этилган эди. Кейинчалик Юм, Беркли ва унинг издошлари инсоннинг сезгилар дунёсини мутлақо субъектив деб қўрсатдилар ва шу йўл билан инсоннинг сезги аъзоларига ишончсизлик билдирдилар.

Верификация тамойилига биноан дунё ҳақидаги ҳар қандай фикрнинг ҳақиқийлиги пировард натижада уни сезги аъзолари орқали олинган маълумотларга таққослаш йўли билан аниқланиши лозим. Шу нуқтаи назардан парapsихологиянинг «энергия», «биомайдон» каби тушунчалари мантиқка эга эмас, чунки улар верификацияланмайди. Бу тамойилни эълон қилган позитивистик фалсафа гўёки билишда аҳамиятга эга бўлмаган фалсафий тушунчаларни илмий муомаладан чиқаришга ҳаракат қилган. Бироқ мазкур тамойил изчил қўлланилган ҳолда сезги аъзолари орқали олинган маълумотлар билан

тасдиқланмайдиган кўпгина назарий қоидаларни ҳам илмий муомаладан чиқариш керак бўлади.

Фалсификация тамойилига кўра амалда синаш ва рад этиш мумкин бўлган назариялар илмий ҳисобланади. Назарий тизимларнинг фалсификацияланиш мезонини Карл Поппер таклиф қилди. У верификация билан фальсификация ўртасида номуносивбликнинг мавжудлигини мезон сифатида қараган: агар верификация қилиш учун оқибатларнинг чексиз сони тасдиқланиши лозим бўлса, фальсификация қилиш учун битта қарши мисолнинг мавжудлиги кифоя. Амалда фальсификацияланиш талаби инсон билими натижаларига нисбатан танқидийлик талабининг муайянлаштирилишидир. Критицизм фан руҳини энг оқилона кўринишда ифодалайди.

Ёлғон ва янглишиш ҳақиқатнинг қарама-қаршиси

Ёлғон одатда нотўғрилиги аён бўлган тасаввурларни била туриб ҳақиқат даражасига кўтариш сифатида тушунилади. Ёлғон кундалик ва ижтимоий ҳаётда кенг тарқалган бўлиб, одамлар ўзаро алоқа қилувчи ҳамма жойда учрайди; у индивидлар ва ижтимоий гуруҳлар манфаатларининг «учрашуви» юз берадиган ҳар қандай инсоний муносабатлар функциясидир. Гап ёлғон мавжуд ёки мавжуд эмаслигида эмас (оддий ҳаёт тажрибаси унинг мавжудлигидан далолат беради), балки ҳар бир муайян ҳолда унинг улуши қанчалигидадир. Беруний фикрича ¹Шундай кишилар бўладик, уларнинг табиатига ёлғон хабар тарқатиш ўрнашиб қолиб, гўё унга шу вазифа юклатилгандек бўлади ва ёлғон хабар тарқатмасдан туролмайди. Баъзан киши ёлғон хабар тарқатувчига таклид қилиб, билмасдан ёлғон хабар тарқатади. Бу хабарчилар биринчи марта атайлаб ёлғон хабар тарқатган киши билан энг кейин ёлғон хабарни эшитувчи оралигида воситачи бўладилар. Ёлғончилик кишини адолатдан юз ўгиртиради, зулм, ёлғон гувоҳлик, омонатга хиёнат қилиш, бошқалар мулкларини хийла билан босиб олиш, ўғирлик, дунё ва халқнинг бузилишига сабаб бўладиган бошқа ёмон хулқларни кишилар яхши қилиб кўрсатадилар¹. Беруний инсонни ростгўйлик қолиб, ёлғончилик йўлидан юрмаслиги, бошқаларга яхшилик қилиш, яхшилик қилиш имконияти бўлмаса, яхши тилаклар изҳор қилишга чорлайди. Ростгўйлик, одиллик Беруний фикрича, юксак маънавият, гўзал одоб – ахлоқ белгисидир.

Инсоннинг индивидуал ривожланиш жараёнида ёлғон болада жазодан қутулиб қолишга ҳаракат қилиш, катталар ўрнаги ва шу кабилар орқали шаклланади. Кейинчалик бунга жамият қучқирок

¹ Беруний А. Хиндстон –Тошкент Фан, 1966 –Б 25

таъсир кўрсатади. Инсонни бу томонга итарувчи омиллар мажмуи орасида эҳтирослар, шу жумладан муҳаббат тобора кенгрок ўрин эгаллай бошлайди. Муҳаббат «сон-саноксиз ёлгонни вужудга келтиради. Ошиқ одам ўзининг нархини ошириш учун ёлгон сўзлайди, ўз рақибининг обрўсини тушириш учун, рашк ўтини ёқиш учун... совиб бораётган муҳаббат оташини қайта ўт олдириш учун алдайди, ниҳоят, муҳаббат йўқолган ҳолда ёлгон гапиради»¹. Ёлгон такаббурлик, продасизлик, муваффақиятга интилиш, пулга, ҳокимиятга ўчлик ва ҳоказолар заминида юзага келади.

Ёлгон индивидлар учун ижобий маънода ҳам муҳимдир (бу жиҳатдан ўлаётган одам тўшаги олдида ёлгон гапириш ҳоллари диққатга сазовор). Лекин ёлгон кўпинча ўзгалар ҳисобидан ва уларнинг манфаатларига зид равишда қандайдир афзалликларни қўлга киритиш билан боғлиқ. Ёлгонни яшаш услубига айлантирган одамлар ҳам бор.

«Хайрихоҳ бўлган ҳолда, ёлгон гапирмай сизга озор етказиши мумкин бўлган одамни, сиз хоҳлаган ва кутган жавобни бериш ўрнига, сизни хафа қилишдан чўчимай, ҳақиқатни юзингизга айтган одамни самимий деб ҳисоблаш мумкин. Лекин самимий одамни унинг ўз хатоларини тан олиш жасоратига кўра фарқлаш мумкин, яъни ростгўй одам ўзининг номақбул қилмишига ҳеч қандай вай-қорсонларсиз иқрор бўлади, деб айтиш мумкин. Ёлгонга бундай иқрор бўлишни афзал кўриш – ростгўйликнинг шак-шубҳасиз мезонидир»¹.

Янглишиш – ўз предмети билан муштарақ бўлмаган, унга мос келмайдиган билим. Ҳақиқат ёйилиши ва теранлашувининг барча босқичларида унинг доимий ва зарурий ҳамроҳи янглишишдир. Ҳақиқат нима ва уни янглишишлардан (Бэкон таъбири билан айтганда, «тафаккур бутлари»дан) қандай қилиб халос этиш мумкин, деган саволлар одамларни (фақат фан соҳасидагина эмас) доим қизиқтириб келган. Ҳақиқат ва янглишиш категориялари билиш назариясидаги ягона билиш жараёнининг икки қарама-қарши, лекин бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган икки томонини ифодаловчи асосий категориялардир. Бу томонларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, уларни қуйида кўриб чиқамиз. Билимнинг нотўғри шакли бўлган янглишишнинг бош манбаи ижтимоий-тарихий амалиёт ва билишнинг чекланганлиги, норасолиги ёки заифлигидир. Янглишиш ўз моҳиятига кўра борлиқнинг айрим жиҳатларини билиш натижаларининг мутлақлаштирилиши натижаси сифатида юзага келувчи борлиқнинг нотўғри инъикосидир. Масалан, «назарий астрология»,

¹ Милитан В. Психология лжи. – Москва: АСТ, 1993. – С. 39

гарчи унда ҳақиқатнинг айрим унсурлари мавжуд бўлса-да, умуман олганда янглишиш ҳисобланади. Худди шунингдек илмий астрономияда ҳам янглишишлар мавжуд, лекин умуман олганда бу кузатишлар жараёнида ўз тасдиғини топган ҳақиқий билим тизимидир.

Янглишишлар ўз шаклларига кўра ранг-барангдир. Илмий ва ноилмий, эмпирик ва назарий, диний ва фалсафий янглишишларни фарқлаш лозим. Хусусан, фалсафий янглишишлар орасида эмпиризм, рационализм, софистика, эклектика, догматизм ва релятивизм мавжуд. Янглишишни ёлғондан – ҳақиқатни ғаразли максадларда атайлаб бузиб кўрсатиш ва бу билан боғлиқ бўлган сохта билим бериш, дезинформациядан фарқлаш лозим. Янглишиш билим хусусияти бўлса, хато – индивиднинг инсон фаолияти муайян жабҳасидаги нотўғри ҳаракатлари натижасидир: ҳисоблашдаги, сиёсатдаги, турмушдаги хатолар ва ҳ.к. Мантисий хатолар – (формал ёки диалектик) мантик тамойиллари ва қоидаларини бузиш ва предметни, ишларнинг асл ҳолатини билмаслик билан белгиланувчи ҳақиқий хатолар фарқланади.

Амалиёт ҳақиқатнинг мезони

Билишнинг негизини амалиёт ташиқи этади. Бу инсоннинг бутун билиш жараёни сезгилардан бошлаб илмий мавҳумликларга қадар ижтимоий-амалий фаолият асосида ривожланиши, унинг эҳтиёжлари ва муваффақиятлари билан белгиланиши ва йўлга солинишини англатади.

Амалиёт мазмуни ва шаклларига кўра, моддий неъматлар яратиши; ижтимоий-сиёсий фаолият; илмий-амалий фаолият каби турлардан иборат. Шунингдек амалиёт одамлар ижтимоий-тарихий фаолиятининг ранг-баранг шаклларини қамраб олади. Ижтимоий амалиёт эҳтиёжлари доим билиш ривожланишининг негизи ва ҳаракатлантирувчи кучи сифатида амал қилади. Ер майдонларини ўлчаш, вақтни ҳисоблаш, савдода ҳисоб-китобларни амалга ошириш зарурати математик билимларнинг ривожланишига йўл очди. Бинолар, ариқлар, тўғонлар, кемалар, машиналар ва ҳоказоларни қуриш эҳтиёжлари механиканинг ривожланишига олиб келди. Ижтимоий амалиёт билишнинг негизи ҳисобланиши ҳақида сўз юритганда илмий билиш жараёнининг нисбатан мустақил эканини унутмаслик керак. Зеро амалиёт билан билиш мураккаб билвосита хусусиятга эга. Билишнинг ҳар бир босқичида илмий тафаккурнинг олдинги ривожланиш жараёнида шаклланган муаммолар ечилади. Шу сабабли фаннинг у ёки бу ютуқларини у ёки бу тарихий даврнинг амалий тажрибаси ва эҳтиёжларига боғлашга уриниш хато бўлур эди. Инсон

тафаккури доимо олдинги авлодлардан олинган билимлар мажмуи ва фаннинг олдинги ривожланиш жараёнида қўйилган муаммолар билан иш кўради. Фан бу муаммоларни ечиб, амалиётдан ўзиши ва унга онгли равишда йўл кўрсатиши мумкин ва лозим.

Амалиёт – одамларнинг тарихан шаклланган эҳтиёжларини қондириш учун у ёки бу объектни ўзгартириш мақсадига таъсир кўрсатиш фаолиятидир. *Билишга нисбатан амалиёт уч хил вазифани бажаради. Биринчидан, у билишнинг манбаи, ҳаракатлантирувчи кучи сифатида билишга умумлаштириш ва назарий ўрганиш учун зарурни материал беради. Шу тариқа амалиёт билишни озиклантиради ва реал ҳаётдан узоқлашишга йўл қўймайди. Иккинчидан, амалиёт билимларни татбиқ этиши соҳасидир. Шу маънода у билишнинг мақсадидир. Учинчидан, амалиёт билиш натижаларининг ҳақиқийлигини текшириш мезони. Билишнинг амалиёт синовидан ўтган натижаларигина амалда объектив аҳамиятга эга бўлиши мумкин.*

Шундай қилиб, амалиёт – барча босқичларда билишнинг шаклланиш ва ривожланиш негизи, билим манбаи, билиш жараёни натижаларининг ҳақиқийлиги мезондир. Тажриба тушунчаси ҳар хил маънога эга: тажриба (эмпирия) мавҳум фикр юритишга қарши қўйилади ва шу маънода у кузатиш ва экспериментни қамраб олади. Ҳаёт тажрибаси, машина ҳайдаш, маърузалар ўқиш ва шу кабилар маъносига билим ва кўникмалар даражаси ҳам тажриба деб аталади. Илмий тадқиқот предметини танлашга, билимнинг ривожланиш йўналиши ва суръатларига, унинг ютуқларидан фойдаланиш хусусиятига жуда кўп ижтимоий омиллар, чунончи: моддий ишлаб чиқариш эҳтиёжлари; ижтимоий-сиёсий ҳаёт; жамиятнинг иқтисодий тизими; ҳукмрон дунёқараш хусусияти; ижтимоий онгнинг турли шакллари; ишлаб чиқариш, техника, маънавий маданият, маорифнинг ривожланиш даражаси, шунингдек илмий билишнинг ички мантиғи таъсир кўрсатади. Бу омиллар орасида моддий ишлаб чиқариш эҳтиёжлари биринчи ўринда туради. Улар билиш олдига муайян тадқиқот вазибаларини қўядилар. Ишлаб чиқариш илмий билиш натижаларининг асосий фойдаланувчиси ва билиш техника воситалари – асбоблар, мосламаларни етказиб берувчи ҳисобланади. Илмий ижоддаги муваффақият нафақат олимнинг истеъдоди, зеҳнининг ўткирлиги билан, балки керакли техник жиҳозларнинг мавжудлиги билан ҳам белгиланади. Айнан техниканинг ривожланиши фанни экспериментал ва мантиқий ўрганишнинг қудратли воситалари билан таъминлайди. Масалан, электромагнит ва атом ўрганиш жараёнлари жамият ишлаб чиқариш ривожланишининг фандаги бу ҳодисаларни билиш учун

зарур воситалар билан таъминланганлик юксак даражага етганидан кейингина тадқиқот предметига айланди. Амалиёт нафақат жамият учун зарур бўлган ходисаларни аниқлайди, балки инсонни куршаган нарсалар ва ходисаларни ўзгартиради, уларнинг шу пайтгача инсонга маълум бўлмаган ва шу сабабли ўрганилмаган томонларини аниқлайди. Нафақат дунёвий жисмлар, балки биз ўзгартирмайдиган осмон жисмлари ҳам онгимиз ва идрокимиз қаршисида саф тортади ва дунёда мўлжал олиш воситалари сифатида ҳаётимизга кириб келишига қараб англаб етилади.

Илмий билиш тарихи бирон-бир кашфиёт амалда қўлланилиши натижасида билишнинг тегишли соҳаси жадал суръатларда ривожлана бошлашини, техниканинг ривожланиши фанда инқилоб ясашини кўрсатади. Амалиёт замирида нафақат табиат ҳақидаги фан, балки жамият ҳақидаги фаннинг ривожланиши ҳам ётади.

Инсон – фаол мавжудот. Юнонча «практикос» сўзи фаол деган маънони англатади. Шунингдек амалиёт инсоннинг фаолиятидир. Инсон фаолияти сифатида амал қиладиган ҳамма нарса амалиётдир. Тил, маданият ва унинг кўп сонли таркибий қисмлари амалиёт турларидир. Кўпинча амалиёт деганда моддий амалиёт, яъни воситаси ва маҳсули сифатида предметли моддий дунё амал қиладиган фаолият тушунилади. Бироқ моддий амалиёт ҳам амалиёт турларидан бири, холос.

Антик жамиятда жисмоний меҳнатни бажариш қулларнинг вазифаси ҳисобланган. Ҳатто санъатга ҳам паст назар билан қаралган. Амалиёт ҳақидаги таълимот (праксиология) ахлоқ, яхши хулқ ҳақидаги таълимот сифатида амал қилади. Ахлоқни ўрганиш антик фалсафага ҳам, қадимги ҳинд фалсафасига ҳам хос. Амалиётни ахлоқий тушуниш анъанаси бутун жаҳон фалсафаси орқали ўтади. Қадимги манбалардан бири “Авесто”да амалиёт инсон моддий ва маънавий ҳаётини яхшилашга интилишида намоён бўлади. Жумладан, меҳнат қилиб, бойлик яратиб, ташландик жойларга ишлов бериб, сугориб обод қилган сут, гўшт, дон етиштириб, фаровонликни таъминлаган деҳқонлар, чорвадорлар, боғбонлар овчилар, хунармандлар улуғланган. Асарда “Кимки ҳам чап қўли ва ҳам ўнг қўли билан ерга ишлов берса, у ерга фойда келтиради”¹ деб таъкидланади.

Диний таълимотларга кўра инсон фаолияти Худонинг унга берган инъомидир. Худо ўзида олий фазилатни ифода этади. Худо инсонни яхшилик сари етаклайди, бироқ бу йўлдан бориш учун нафс

¹ Бобоев Ҳ. Ғофуров З. Ўзбекистонда сиёсий ва маънавий маърифий таълимотлар таракқиети. - Тошкент: Янги аср авлоди. 2001. –Б 73

балосини энгиш лозим. Христианликда меҳнатга Худо инсонга юборган лаънат сифатида қараган. Фаолиятнинг асосий шакли Худога хизмат қилиш, яъни сиғиниш, ибодат қилиш ва шу кабилар билан боғланган.

Марказий Осиё мутафаккири Беруний фикрича, инсон амалий фаолиятининг бирон бир соҳаси уларнинг ўзаро таъсирсиз амалга ошмайди.

Янги даврда схоластикага қарши курашда фалсафанинг амалиётга қаратилганлиги инглиз файласуфлари (Бэкон, Гоббс, Локк) томонидан қайд этилди. Ҳаётга татбиқ этиладиган фалсафани яратишга уриниш ақлнинг қудратига асосланади. Дарҳақиқат янги давр фалсафасида тафаккур фаолиятнинг ҳақиқий шакли сифатида қаралади.

Хусусан, амалий фаолият инсоннинг тирикчилигини энгиллаштириш ва яхши мақсадларга, айниқса одамлар ўртасида муросаи мадорага эришишга қаратилиши керак. Кант бу фикрни ривожлантиради: у яхши мақсадларга интилишни эмас, балки асосий ахлоқий қонунни амалга оширишни энг катта ютуқ деб ҳисоблайди. Мақсад муаммоси мавжуд нарсалар соҳасида эмас, балки бўлиши керак бўлган нарсалар соҳасида ечилади. Шу муносабат билан кўп сонли аксиологик (қадриятлар билан боғлиқ) муаммолар юзага келади.

Кант ақл даражалари тушунчасини муомалага киритди: назарий ақл нарсалар дунёси ҳақида мушоҳада юритади; фақат амалий ақл объектларни кузатиш чегараларидан ўтади ва шунинг учун ҳам у назарий ақлдан устун туради. Амалий ақл хоҳиш-ирода сифатида, амалиёт эса – ахлоқий-одилона фаолият сифатида амал қилади. Кант амалиётни мақсад, эркинлик, хоҳиш-ирода, ахлоқ категориялари орқали тавсифлайди. Гегель амалиётни субъектив ёндашувдан ҳалос этиш йўлида дадил қадам ташлаган. У ўз эътиборини восита категориясига қаратади. Гегель фикрига кўра, восита мақсаддан «мавжуд борлиқнинг умумийлиги» билан устун туради. Субъектив нарсалар якка, восита эса умумийдир. Гегель учун меҳнат инсоннинг ўз-ўзини яратишидир, бироқ у инсон, ишлаб чиқариш воситалари эмас, балки мутлақ руҳ мантиқини рўёбга чиқаради. Мутлақ руҳ яхлит ҳолда назария ва амалиётда ўзининг мавҳум кўринишларида намоён бўлади. Амалиёт назарий билишдан устун туради, чунки у нафақат умумийлик, балки мавжудлик фазилатига ҳам эгадир. Гегелнинг объективнинг субъективдан, амалийнинг назарийдан, воситанинг мақсаддан устунлигига италян файласуфи ва сиёсий арбоби Грамши амалиёт фалсафаси деб номлаган марксизм яқин туради.

XX аср Фарб фалсафасининг кўпгина йўналишлари учун амалиёт ўз эркинлигини лойиҳа ва танлаш имкониятида рўёбга чиқарадиган (Сартр) хошиш-иродали (прагматизм), оқилона (неопозитивизм) мавжудот сифатида тушуниладиган индивиднинг фаолиятидир. Гуссерль фалсафасида амалиёт инсон фаоллигининг барча шакллари ўзида мужассамлаштиради, бироқ фалсафий тахлил улардан соф билим, назарияни ажратиб олади. Айни шу билим тахлил предметиға айланади. Хайдеггер учун инсоннинг «дунёда борлиги» нарсалар билан муомала қилиш демакдир. Ижтимоий-амалий соҳа ҳақиқий борлиққа эга эмас, унда инсоният инқирозининг манбалари мавжуд. Марксизмда амалиётнинг тарихий вазифаси яхшилик ва ёмонлик диалектикасини рўёбга чиқаришдан иборат деб тушунилади. Марксистлар тақриф қилган дунёни қайта қуриш дастури уларнинг фикрича ижтимоий-ахлоқий хусусиятга эга бўлган коммунистик идеалларга эришишга қаратилган.

Демак, фалсафада амалиётга яхши мақсадларга эришиш сифатида ёндашиш анъанаси мавжуд. Файласуфлар асосан амалиётни тор практицизм, ҳамма нарсадан бевосита моддий наф кўриш йўсинида тушунишга мойил эмаслар. Файласуфларнинг қизиқиши умумий аҳамиятга молик кадриятларни рўёбга чиқаришга қаратилган. «Мақсад воситаларни оқлайди» деган тезисни Кант ҳам, Гегель ҳам танқид тиги остига олган. Яхшиликка қаратилмаган воситалардан фойдаланиш муқаррар тарзда ёмон мақсадларга эришилишига сабаб бўлади.

Шундай қилиб, амалиёт турли фалсафий йўналишларда ҳар хил талқин қилинади. Амалиёт категорияси кенг ва тор маънода ё инсоннинг ҳар қандай фаолияти, ё унинг фақат моддий фаолияти сифатида тушунилади.

Амалиётнинг таркибий қисмлари 1) мақсад; 2) мақсадга мувофиқ фаолият; 3) амалиёт воситалари; 4) амалий ҳаракат объекти; 5) ҳаракат натижаси қабилар. Мақсад субъектга ёки одамлар гуруҳига хос. Мақсад – эришиш мўлжалланган келажакнинг субъектив образи. Пировард мақсад муқаррар тарзда муайян предметларга боғланади, деб ўйлаш ярамайди. Инсоннинг чегара билмас интилиши билан тавсифланадиган идеал ҳам мақсад бўлиши мумкин. Мақсад ҳақидаги фалсафий таълимот телеология деб аталади. Амалиёт ўз мақсадларини кўзловчи одамнинг фаолиятидир. Шу сабабли у мақсадга мувофиқ фаолият ҳисобланади.

Бу фаолиятнинг ўзи мақсад тимсоли сифатида амал қилади. Бу ерда субъект муқаррар тарзда ғайри ниятни эмас, балки қучни тан оладиган табиат билан тўқнашади. Инсон табиатга табиий қуч

сифатида қарши туради. Табиатда инсон ўз мақсадини рўёбга чиқаради.

Мақсадга эришиш учун ишга солинадиган ҳамма нарса амалиёт воситаси деб аталади. Бу нафақат машиналар, меҳнат қуроллари, балки одамларнинг билимлари ва ҳаёт тажрибаси ҳамдир. Ҳаракат қаратилган нарса амалиёт объекти деб аталади. Фаолият маҳсулотда тўхтайдиган, мақсад рўёбга чиқади. Рўёбга чиққан мақсад мақсад эмас. Имконият борлиққа айланади; амалий ҳаракат бажарилади. Амалий ҳаракатлар эстафетаси инсон амалиёти, унинг фаол ҳаётини ташкил этади. Дунёдаги барча нарсалар ва ҳодисалар каби амалиёт ҳам у ёки бу даражада ривожланган шаклларда мавжуд бўлади. Нафақат ижтимоий ишлаб чиқариш, балки инсоннинг ҳар қандай фаолияти амалиёт ҳисобланади. Масалан, индивидуал тафаккур жараёни ҳам амалиётдир. Амалиётда нафақат ишчи ва муҳандис, балки сиёсатчи, олим, хуллас, ҳар бир одам иштирок этади. Агар табиий жараёнлар инсон фаолияти соҳаси билан боғлиқ бўлмаса, улар амалиёт соҳасига кирмайди. Назария ва амалиёт ўртасидаги тафовутни бартараф этиш лозимлиги тўғрисида кўп сўз юритилади, демак, назария амалиётга зид бўлиши мумкин. Бошқа бир ёндашувга кўра, яхши назариядан амалийроқ нарса йўқ. Назария ва амалиёт ўртасидаги сохта тафовутни бартараф этиш эмас, балки амалиётни ривожлантириш, унинг самарадорлигини ошириш муҳим вазифадир. Самарали иш кўрадиган субъект ва жамият яхши амалиётчидир.

Амалиёт шаклларига келсак, улар инсон фаолиятининг таркибига мувофиқ анча кўп. Масалан, иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маънавий ҳаёт амалиёти, санъат ва фан амалиёти, тил амалиёти ва ҳоказолар бор. Фалсафа амалиётга категориялар, яъни амалиётнинг барча шаклларига хос бўлган умумий жиҳатлар нуқтаи назаридан ёндашади.

Амалиёт ва билиш яхлит бир бутунни ташкил этади. Фалсафада амалиёт деганда инсон эҳтиёжларини қондириш мақсадида ўзини қуршаган дунёни ёки унинг айрим қисмларини ўзгартиришга қаратилган фаолият тушунилади. Амалиётнинг асосий шакли меҳнат бўлиб, уни амалга ошириш жараёнида инсон табиат билан тўқнашади. Шунингдек, бошқарув амалиёти, сиёсий, ижтимоий амалиёт ва амалиётнинг бошқа шакллари фарқланади. Хўш, амалиётнинг билиш билан алоқаси қандай?

Биринчидан, амалиёт билишнинг сарчашмаси, негизи, уни ҳаракатлантирувчи куч ҳисобланади. Амалиётнинг муайян эҳтиёжлари инсониятнинг билишга бўлган эҳтиёжлари ва вазифалари, умуман

фаолият тури сифатидаги билишнинг ўзи юзага келишига сабаб бўлган. Масалан, Қадимги Мисрда зироатчилик геометрия ва математика пайдо бўлишини рағбатлантирган, кемачилик ва савдо иши эса астрономия ва бошқа фанларнинг ривожланишига туртки берган. Амалиёт жамият учун муҳим аҳамиятга эга бўлган янги муаммолар (масалан, коинотни ўзлаштириш, аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш ва б.)га дуч келиб, билишнинг янги тармоклари ривожланишини таъминлаган. Масалан, XX асрда космик тиббиёт, кристаллография, генетика ва бошқа фанлар вужудга келди. Иккинчидан, амалиёт ўзининг муҳим эҳтиёжлари билан бирга билишнинг мақсади ҳамдир. Инсон билимлари улардан ўз кундалик турмушда фойдаланиш учун мўлжаллангандир. Бироқ улар буюмлар ва товарлар, меҳнат қуроллари яратиладиган саноатда биринчи даражали аҳамиятга эга. Масалан, Д.И.Менделеев жадвали ва унда ифодаланган маълумотларсиз ҳозирги кимё саноатини тасаввур қилиш мумкин эмас. Кундалик ҳаётдан мустаҳкам ўрин олган телевидение ва радио физика ва бошқа фанларда эришилган ютуқлар маҳсулидир. Агар билимларга амалиётда ҳожат бўлмаса, улар ўз ижтимоий аҳамиятини йўқотиши мумкин. Бинобарин, амалиёт билимлар изчил қўлланиладиган улкан соҳадир. Учинчидан, амалиёт инсон билимлари ва тасаввурларининг ҳақиқийлиги мезони (кўрсаткичи)дир. У илмий гипотезалар ва назарияларнинг (масалан, Қуёш тизимсининг бошқа сайёраларида ҳаёт борлиги ҳақидаги фаразнинг) аниқлигини текширишнинг муҳим усули ҳисобланади. Бироқ бунда мазкур мезон ўзининг номукамаллиги туфайли универсал (умумий) эмаслигини эътиборга олиш лозим. Зотан, дунё ҳақидаги ғоялар ва тахминларнинг барчасини ҳам амалда синаш мумкин эмас. Шу сабабли фан билимларнинг ҳақиқийлигини асослаш учун, масалан, мантиқий исботлаш каби усуллардан фойдаланади.

Хулосалар. Инсон билимининг жадал суръатларда ривожланиши ижод қилишни тақозо этади. Ижодий фаолият ҳамда таълим методларини ўрганиш ҳақидаги фан эвристика деб аталади. Илмий давралардаги суҳбатлар, фикрлар алмашинуви, мунозаралар, муаммоли вазиятлар таҳлили – шахснинг маънавий, ижодий қобилияти ривожланишига кўмаклашади.

Интуиция ва ижодни формал мантиқ воситалари ёрдамида тавсифлаш мумкин эмас, бироқ эвристик методлар орқали субъектнинг истеъдоди, хотираси, зеҳни, тасаввурини сафарбар этишни талаб қилувчи янгиллик устида изланишлар олиб борилади.

Ҳақиқат билишнинг мезонидир. Инсон амалий фаолияти ҳақиқатни аниқлашга йўналтирилган. Бироқ ҳақиқат ёлгон билан ёнма-ён туради. Ёлгон инсон ҳаётининг таркибий қисми сифатида амал қилади.

Амалиёт ва билишнинг ривожланиши у ёки бу янглишишлар эртами, кечми бартараф этилиши: ё саҳнадан тушиши (масалан, «абадий двигателъ» ҳақидаги таълимот каби), ё ҳақиқий билимга айланиш (алхимиянинг кимёга айланиши)ни кўрсатади. Янглишишларни юзага келтирган ижтимоий шароитларни ўзгартириш ва такомиллаштириш, ижтимоий-тарихий амалиётнинг етуқлиги, билимнинг ривожланиши ва теранлашуви янглишишларни бартараф этишнинг муҳим омилларидир. Бу эса борлиққа нисбатан апологетик (ҳимояловчи-оқловчи) ёндашувни эмас, балки конструктив-танқидий ёндашувни, «синовлар ва хатолар» методини амалга оширишни (Поплер) тақозо этади.

Тажибавий амалий матнлар

Гносеология, эпистемология, эмпиризм, идрок, перцепция, трансцендентал, оптимизм, скептицизм, агностицизм, билим шакллари, меҳнат, амалиёт, сезги, идрок, хотира, хаёл, тасаввур, эмпирик билим, кузатиш, эксперимент, мулоҳаза, хулоса, интуиция, эвристика, индуктив тафаккур, Ҳақиқат, амалиёт фалсафаси, амалиёт воситалари, билиш ва амалиётнинг ўзаро нисбати.

Кўшимча ва тушунтирувчи матнлар

Билим ва кўникмаларни баҳолаш мезонлари

1. Ҳақиқат – мулоҳазалар ва амалдаги ҳолат ўртасидаги мувофиқликдир, деб эътироф этган файласуф ким?

- А. Аристотель
- Б. Платон
- В. Сукрот
- Г. Демокрит

2. Ҳақиқатни тушунишда интуитивизмга асос солган файласуф ким?

- А. Шопенгауэр
- Б. Кант
- В. Фихте
- Г. Ницше

3. Билимларимизнинг инсониятга боғлиқ бўлмаган мазмуни.?

- А. Обьектив ҳақиқат
- Б. Субьектив ҳақиқат
- В. Мутлоқ ҳақиқат
- Г. Нисбий ҳақиқат

4. Предметни келажакда тўлдирилиши ёки унга аниқлик киритилиши мумкин бўлмаган тарзда мукамал билиш бу - ...

- А. Мутлақ ҳақиқат
- Б. Нисбий ҳақиқат
- В. Обьектив ҳақиқат
- Г. Субьектив ҳақиқат

5. Борликни асосан тўғри акс этгирса-да, образ объектга унча мос эмаслиги билан ажралиб турадиган билим, бу - ...

- А. Нисбий ҳақиқат
- Б. Обьектив ҳақиқат
- В. Субьектив ҳақиқат
- Г. Мутлақ ҳақиқат

Эссе мавзулари

1. Билиш даражаларининг ўзаро алоқадорлиги
2. Муаммо ва муаммоли вазият назарий билиш шакли
3. Т.Куннинг парадигмалар назарияси
4. М. Полани шахсий билимнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида
5. Шарк Фалсафасида ҳақиқат масаласи
6. Ғарб мутафаккирлари ижодида ҳақиқат масаласи

Адабиётлар:

1. Шермухамедова Н.А. Фалсафа ва фан методологияси. – Тошкент: Университет, 2005.
2. Шермухамедова Н.А. Гносеология-билиш назарияси. Тошкент: ЎФМЖ, 2010
3. Шермухамедова С. Стиль научного мышления. Ташкент: УФМЖ, 2015. 143 с.
4. Соифназаров И. Қасимов. Б. Никитченко Г. Илмий ижод методологияси.-Тошкент: Янги авлод, 2004
5. Курбонова Л. Ижодий тафаккур. –Андижон: АнДУ, 2009
6. Фармак И.П. Воображение в структуре познания. – Москва: 1994.
7. Ильин В.В. Теория познания. Эпистемология. М.: 1994. Кочергин А.Н. Методы и формы научного познания. М.: 1990.
8. Свинов В.И. Заблуждение, ложь, дезинформация // Философские науки. 1982. №1.
9. Поппер К. Ложь и истина научного знания. Москва: 1993.

10. Бережной С.Б. Категории "бытие", "ничто", "истина" как предмет сравнительного анализа: Мартин Хайдеггер и буддийская онтология : автореферат дис. ... кандидата философских наук : 09.00.01 / МГУ Москва: 2007.
11. Иззетова Э. Научное знание в свете гуманитарных идеалов. –Карши, 2001.
12. Ильин В.В. Теория познания. Эпистемология. – М: 1994.
13. Бабаев Б.Д. Диалектика теоретического и эмпирического в научном познании. – Тошкент: 1992.
14. Камилова С. Научная проблема в структуре научного знания. – Тошкент: Фан, 1984.
15. Туленова К. Научное предвидение. –Тошкент: Узбекистон Миллий энциклопедияси, 1998.

ФАЛСАФАНИНГ МЕТОД, ҚОНУН ВА КАТЕГОРИЯЛАРИ

Метод, методология ва методика тушунчалари

Метод (юнон. *methods* - усул) кенг маънода йўл, изоддий фаолиятнинг ҳар қандай шакли каби маъноларни англатади. *Метод* у ёки бу шаклда маълум қоида, тартиб, усул, ҳаракат ва билим мезонларининг йиғиндиси ҳамдир. У тамойиллар, талаблар тизими бўлиб, субъектни аниқ вазифани бажаришга, фаолиятнинг шу соҳасида маълум натижаларга эришиш сари йўналтиради. У ҳақиқатни излашда вақт, кучни тежайди, мақсадга энг яқин ва осон йўл билан етишишга ёрдам беради.

Метод методикада конкретлашади. Методика далилий материалларни йиғиш ва саралаш воситаси, аниқ фаолият туридир. У методологик тамойиллардан фарқ қилсада, уларга асосланади.

Методология икки асосий мазмунга эга - фаолиятда қўлланиладиган маълум усуллар тизими (фанда, сиёсатда, санъатда ва ҳ.к.); тизим ҳақидаги таълимот ёки, назарияси. *Методология* фақат методларни эмас, балки тадқиқотни таъмиловчи бошқа воситаларни ҳам ўрганади. Тамойил, қоида ва кўрсатмалар, шунингдек, категория ҳамда тушунчалар мана шундай воситалар жумласига киради. Номувзий, беқарор дунё шароитларида воқеликни методологик ўзлаштиришнинг ўзига хос воситаларини ажратиш фан ривожланишининг «постноклассик», деб номланган ҳозирги босқичида анча долзарб аҳамият касб этмоқда. *Фан методологияси* унинг структураси, тараққиёти, илмий тадқиқот воситалари ва усуллари, унинг натижаларини асослаш йўллари, билимни таърибага татбиқ қилиш механизмлари ва шакллари ўрганади. Демак, методология методлар йиғиндиси ва фаолият тури ҳақидаги таълимотдир.

Метод у ёки бу шаклда маълум қоида, тартиб, усул, ҳаракат ва билим мезонларининг йиғиндиси ҳамдир. У тамойиллар, талаблар тизими бўлиб, субъектни аниқ вазифани бажаришга, фаолиятнинг шу соҳасида маълум натижаларга эришиш сари йўналтиради. У ҳақиқатни излашда вақт, кучни тежайди, мақсадга энг яқин ва осон йўл билан етишишга ёрдам беради.

Куйида методларни таърифлаймиз

Методнинг асосий вазифаси фаолиятнинг билиш ва бошқа шакллари бошқарувдан иборат. Бирок метод ва методологик муаммоларнинг ролини инкор қилиш ёки тўғри баҳоламаслик; методнинг аҳамиятини бўрттириш, мутлақлаштириш, уни барча масалаларнинг қалити, илмий янгиликларни яратишнинг энг қулай воситаси

(методологик эйфория), деб тушуниш нотўғридир. Ҳар қандай метод муайян назария асосида яратилади ва тадқиқотнинг зарурий шарти сифатида намоён бўлади. Ҳар бир методнинг самарадорлиги унинг чуқур мазмун ва моҳиятга эгаллиги, назариянинг фундаменталлиги билан асосланади. Ўз навбатида, метод мазмуни кенгайиб боради, яъни билимнинг чуқурлашиши ва кенгайиши, тажрибага татбиқ этилиши билан методнинг кўлами ҳам ўзгаради.

Илмий билишда нафақат илмий натижа (билимлар мажмуи) ва предметнинг моҳиятини англаш, балки унга элтувчи йўл, яъни метод ҳам ҳақиқий бўлмоғи лозим. Шунга кўра, предмет ва методни бир-биридан айри ҳолда тушуниш мумкин эмас. Ҳар қандай метод у ёки бу даражада реал ҳаётга жараёнларда шаклланади ва яна унга қайтади. Метод ҳар қандай тадқиқот бошланишида тўла ҳолда намоён бўлмаса-да, маълум даражада предметнинг сифат ўзгариши билан ҳар сафар янгидан шаклланади.

Метод субъект билан чамбарчас боғлиқдир. Бошқача қилиб айтган-да, "инсон умум методологиянинг марказидир" (Фейербах). Иккинчидан, ҳар қандай метод у ёки бу даражада бошқарув курали вазифасини бажаради. Метод субъект ва объектнинг мураккаб диалектикаси асосида ривожланади ва бунда охиригиси ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Шу маънода, ҳар қандай метод, энг аввало, объектив, мазмунли ва конкрет бўлсада, айни пайтда, субъектив ҳамдир. Бироқ у фақат мавжуд қондалар тизими эмас, балки объектив илмийликнинг давоми сифатида намоён бўлади.

Методлар турли мезонлар асосида классификация қилинади. Энг аввало, маънавий, ғоявий, илмий моддий ва амалий фаолият методлари фарқланади.

Фан тарихида методлар янги назарияларни яратиш жараёнида шаклланади. Янгилик яратиш санъати янгиликлар жараёнида камол топади. Дастлабки тадқиқот тажрибада шаклланар экан, метод тадқиқотнинг бошланғич нуқтаси, амалиёт билан назарияни боғловчи восита сифатида намоён бўлади. Метод ва назариянинг узвий алоқаси илмий қонунларнинг методологик ролида ўз аксини топади. Ҳар қандай фанга оид қонун инсонни воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни шу фанга мансуб соҳага мос фикрлашга ундайди. Масалан, энергиянинг сақланиш қонуни бир вақтнинг ўзида методологик тамойил бўлиб, у олий нерв фаолиятининг рефлекторлик назарияси, ҳайвонлар ва инсон ахлоқини тадқиқ қилишнинг методларидан бири ҳамдир.

Методлар умумийлик ва амал қилиш доирасига кўра бир неча гуруҳга бўлинади. Улар: *фан методлари хусусий илмий методлар*

умумий тадқиқот методлари *Фанларро тадқиқот методлари, фалсафа методлари. Ижтимоий-гуманитар фанлар методлари* кабилардир. Куйида уларнинг мазмунини таҳлил қиламиз.

Фан методлари – маълум фан тармоғига кирувчи ёки фанлар туташган жойда вужудга келган муайян фан соҳасида қўлланиладиган усуллар тизими. Ҳар бир фундаментал фан, моҳият-эътибори билан, ўз предмети ва ўзига хос тадқиқот усулларига эга бўлган соҳалар мажмуидир. Фанда танланган метод тадқиқотнинг тақдирини ҳал қилади. Айнан бир далилий материални турли методлар асосида ўрганиш зиддиятли хулосаларга олиб келиши мумкин. Илмий билишдаги тўғри методни характерлар экан, Ф.Бэкон уни йўловчининг йўлини ёритувчи чироқ билан қиёслайди. Нотўғри йўлдан бора туриб, у ёки бу масалани ҳал қилишда муваффақиятга эришишга умид қилиш мумкин эмас. Зеро нафақат натижа, балки унга элтувчи йўл ҳам тўғри бўлмоғи лозим. *Фан методлари* билиш жараёнидаги роли ва ўрни нуқтан назаридан: формал, эмпирик, назарий тадқиқот, изоҳлаш, шунингдек, бошқа методларга ажратилади. Ўз навбатида, билишнинг сифат ва сон, билвосита ва бевосита оригинал ҳамда фаолиятли методлари ҳам мавжуд. Методларни танлаш ва турли методик тадқиқот фаолиятида қўллаш ўрганилаётган ҳодиса табиати ва қўйилган вазибалар билан характерланади.

Хусусий илмий методлар – материя ҳаракатининг асосий шаклига мос бўлган муайян фанда қўлланиладиган билиш усуллари, тамойиллари, тадқиқот усуллари ва тартиб-таомиллари мажмуи. Механика, физика, кимё, биология ва ижтимоий-гуманитар фанларнинг методлари шулар жумласидандир. Хусусий фанлар методларининг ўзига хос хусусиятлари моддий ифодасини топган билиш воситалари: микрофизикада зарраларни тезлатгичлар, тиббиётда аъзолар фаолиятини кайд этувчи турли ўлчагичлар ва шу кабилар ҳозирги замон методологик тадқиқотининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади.

Умумий тадқиқот методлари фалсафа билан махсус фанларнинг фундаментал назарий-методологик қоидалари ўртасида ўзига хос «оралиқ методология» бўлиб хизмат қилади. Умумий тадқиқотнинг қаторига кўпинча «ахборот», «модель», «тузилма», «функция», «тизим», «элемент», «окилоналик», «эҳтимоллик» сингари тадқиқотнинг қаторига киритилади.

Биринчидан, бир қанча хусусий фанлар ҳамда фалсафий категорияларнинг алоҳида хосса, белги ва тадқиқотлари умумий тадқиқотнинг мазмунига «сингдириб» юборилганлиги, иккинчидан, (фалсафий категориялардан фарқли ўларок) математик назария

ва символик мантиқ воситалари билан уларни формаллаштириш, уларга аниқлик киритиш мумкинлиги умумилмий тушунчаларнинг ўзига хос жиҳатларидир.

Агар фалсафий категориялар умумийликнинг мумкин бўлган энг юқори даражаси – муайян умумий даражаси ўзида мужассамлаштирган бўлса, умумилмий тушунчаларга кўпроқ умумий мавхум (бир хил) даража хоски, бу уларни мавхум-формал воситалар ёрдамида ифода этиш илқони беради. Фалсафанинг асосий масаласини (тўла ҳажмда) ечишда «иштирок этиш» шарти муайян «тафаккур шаклини яратиш»нинг «фалсафийлиги», «диалектиклиги» даражасини аниқлашнинг муҳим мезонидир. Умумилмий методлар қаторига тизимли ва структуравий-функционал, кибернетик, эҳтимоллий ёндашувлар, моделлаштириш, формализация ҳамда бошқалар киради.

Фанлараро тадқиқот методлари - асосан фан соҳалари туташган жойда амал қиладиган (методологиянинг турли даражаси элементларини бирлаштириш натижасида юзага келган) бир қанча синтетик ва интегратив усуллар мажмуи. Мазкур методлар комплекс илмий дастурларни амалга оширишда кенг қўлланилади.

Фалсафа методлари бевосита амалий фаолият билан боғлиқ. Фалсафанинг энг қадимги кенг тарқалган методлардан бири диалектика бўлса, иккинчиси метафизикадир. Бироқ фалсафа методлари булар билан чекланмайди. Бугунги кунда унинг софистика, эклектика, аналитик, (ҳозирги замон аналитик фалсафаси), интуитив, феноменологик, синергетик, герменевтик (тушуниш) ва бошқа турлари ҳам мавжуд. Эндиликда турли методларни бирлаштириш жараёни ҳам рўй бермоқда (масалан, Гадамер герменевтикани рационал диалектика билан бирлаштиришга ҳаракат қилади).

Диалектика (يونون. dialektika — баҳс, суҳбат) табиат, жамият ва билиш тараққиёти қонуниятлари ҳамда уларнинг асосида шаклландиган умумий тафаккур услуби ва амалий фаолият ҳақидаги таълимотдир. У грек тилида баҳс ва суҳбатлашиш санъати, деган маънони англатади. Дастлаб диалектика баҳслашиш, мунозара қилиш санъати сифатида тушунилган, бунда фикрлар, қарашлар қарама-қаршилиги воситасида ҳақиқатнинг тагига етиш мақсадида муаммони ўзаро манфаатдор муҳокама қилишга қаратилган мунозара назарда тутилган. Том маънода диалектик - бу савол бериш ва жавоб кайтаришга уста одам, деб ҳисобланган.

Антик дунё файласуфлари уни ҳақиқатга эришиш йўли ва усули сифатида талқин этганлар. Ҳозирги даврга келиб диалектика оламдаги нарса ва ҳодисалар доимо ўзгаришда, ўзаро алоқадорлик ва

боғлиқликда, тараққиёт ва ривожланишда, деб тушунишга асосланади. Унга кўра, оламда ўз ўрни ва жойига, яшаш вақти ва ҳаракат йўналишига эга бўлган барча нарсалар ва воқеалар бир-бирлари билан боғлиқ ва алоқадор тарзда, бир-бирларини тақозо этадиган, доимий такрорланиб турадиган боғланишлар орқали намоён булади. Масалан, инсоният тарихида бу усулга ёндашилганида, у узлуксиз тарзда рўй берадиган авлодлар ўрин алмашуви, бирининг ўрнига иккинчиси келиши, муайян қадриятларни мерос қолдириши ва янгиликнинг эскиликни инкор қилишидан иборат доимий ва такрорланиб турадиган жараёндир. Башариятнинг муайян даврида эса, шу вақтнинг ижтимоий манзарасини белгилайдиган турли уруғ ёки қабилалар, давлат, миллат ва халқлар, оқим ва йўналишлар, ғоя ва мафқураларнинг хилма-хил шаклларини кўриш, уларнинг бир-бири билан узвий алоқадорликда намоён бўлишини кузатиш мумкин.

Тараққиёт жараёнида авлодлар, даврлар, сиёсий тузумлар, умуман ижтимоий воқеа ва ҳодисалар ўз-ўзидан автоматик тарзда содир бўлиб, ном-нишонсиз йўқолиб кетмайди. Балки уларнинг барчаси инсонлар ўртасидаги ўзаро алоқа ва муносабатларнинг ҳосиласи, ижтимоий жараёнларнинг натижаси, бирор сабабнинг оқибати сифатида намоён булади. Бир давр иккинчисининг ўрнига, бир авлод олдингисидан кейин, бир воқеа бошқасининг ортидан содир бўлиб туради. Ана шу абадий ва азалий узлуксизлик, доимий алоқадорлик, вақтнинг орқага қайтмаслиги ва воқеаларнинг кетма-кетлиги тарзидаги боғланишлар, ривожланиш ва тараққиёт, оламнинг ранг-баранглиги ва уйғунлиги диалектиканинг асосий тамойилларини ташкил қилади.

Фалсафада мазкур тамойилларга асосланган тафаккурни — диалектик тафаккур, ана шундай дунёқарашни — диалектик дунёқараш, ёндашувни — диалектик ёндашув, методни — диалектик метод деб аташ анъанага айланган. Шу билан бирга, у ёки бу олимнинг ушбу тамойилларга асосланадиган дунёқарашни, фалсафий таълимотлари ҳам бор. Масалан, Демокрит ва Гераклит, Кант ёки Гегель диалектикаси дейилганда ана шундай ҳол назарда тутилади.

"Диалектика" сўзи пайдо бўлишига қадар антик фалсафада мазмунига кўра диалектик булган назариялар шакллана бошлаган. Ўтмиш мутафаккирлар ўз вақтида дунёнинг ягона бирлиги соқинлик, бу бир бутунлик ичида доимий узлуксиз ўзгаришлар, яратиш жараёни содир бўлувчи коинот ҳақидаги фикрларни илгари сурганлар. Улар коинотни ўзгарувчанлик ва барқарорликнинг зиддияти сифатида тасаввур қилганлар. Борликнинг умумий ўзгарувчанлиги бир

нарсанинг иккинчи нарсага — ернинг сувга, сувнинг ҳавога, ҳавонинг оловга, оловнинг эфирга айланиши ва қайта такрорланиши билан характерланади, деб ҳисоблаганлар.

Диалектик метод янги даврда, хусусан, немис фалсафасида, айниқса, Кант, Фихте, Шеллинг ва Гегель томонидан янада чуқурроқ таҳлил қилинган. Диалектик метод предметларда эмас, балки муносабатларда ўз аксини топган. Бу чексизлик ҳақидаги ғояни қайта ишлаш билан боғлиқ эди. Чексизлик ғоясининг янгича талқини парадоксал назария шаклида намоён бўлди. Бу Кантнинг планетар тизимларнинг туманликдан пайдо бўлганлиги ҳақидаги гипотезани яратиши билан боғлиқ. Билиш назариясида Кант икки мулоҳазанинг зиддиятлилиги антиномиясини очиб ташлар экан, бунда ҳар иккаласини етарли асосга эга, деб ҳисоблайди. Масалан: 1. Дунё вақтда бошланғич нуктага эга ва вақтда чеклидир. 2. Дунё вақтда бошланғич нуктага эга эмас ва вақтда чексиздир. Кант зиддиятларга эскича, яъни инсон ақлининг иллюзияси сифатида қарайди. У бу зиддиятларни янги назария яратиш жараёнида кашф қилади, бироқ ундан кутилиш йўлини кўрсата олмайди. Уларга ақлнинг хатоси сифатида қараш керакми? Ҳиссий идрок қилишда хатога йўл қўйилар экан, ақлнинг хатолигидан шубҳаланиш тўғримики? — деган саволларга жавоб излаган Кант ақлдаги зиддиятларни бартараф қилиш йўлини топадики, айнан шу йўл позитив диалектикнинг асоси бўлади. Бунда инсон ақли ўзгарувчанлигининг тарихийлиги тан олинади, ақлнинг хатоси эса, тарихий асосга эга бўлиб, у тараққиётнинг чексизлиги, билиш жараёнини тўғри тушуниш қобилиятига эга эмас. Кант диалектика методидан янгича фойдаланиш имкониятини кўрсатди, тараққиёт муаммосини янгича қўйиш ва ҳал қилиш заруриятини эътироф этди. Тараққиётнинг янги назариясини Кант субъект ақлнинг диалектик характери билан боғлайди ва субъектив диалектикани асослаб беради.

Диалектика тараққиётнинг кейинги имкониятлари Гегель фалсафасида ўз ифодасини топди. Гегель диалектикани фалсафа тараққиётининг умумий назарияси сифатида асослаб берган. Маълумки, ўрта аср рационалиزمи тажрибанинг аҳамиятини ва назариянинг эмпирик пайдо бўлишини тан олиши билан характерланган. Гегель фикрлари бошқача характерга эга. У фалсафа ўз хусусиятларини асословчи методга эга бўлмас экан, фан бўла олмайди, деб ҳисоблайди. Гегель диалектик методни мукамаллаштириш мумкинлигини ва у ягона ҳақиқий методлигини таъкидлайди. Фалсафа методи табиат ва рух тараққиётини ифодаловчи фикр ҳаракатига мос бўлиши лозим.

Гегель ўз методида шундай мос эришилганлигига ишонади. Гегель диалектикасини тушуниш учун даставвал, гегелча диалектиканинг резонанс, салбий, позитив диалектика каби шакллари таҳлил қилиш лозим.

Диалектиканинг асосий шакллари

Резонанс (субъектив) диалектика — субъект тафаккури бўлиб, у предметдаги зиддиятларни ифодалайди, бироқ мавжуд зиддиятлардан илгарилан кетади. Субъект фақат буни изоҳлаш билан кифояланади, холос.

Салбий (объектив) диалектика резонанс диалектикадан баъзи устуворликка эга, чунки у боиланишидан анча илгарироқ ҳаракат қилади. "У томон", "Бу томон" каби изоҳлашлар мутлақ бутунликни инкор қилади. Салбий диалектика мустаҳкам нарсаларни синдиришга интилади. Унинг кучи айнан шундадир. Ожизлиги эса, уларнинг ўзидаги чекланганликни изоҳлар экан, жудаям кам мақсадга эришилади. Унинг натижаси ноль, салбий, тасдиқлаш унда ҳали намоён бўлган эмас.

Диалектиканинг резонанс ва салбий шаклидан фарқ қилувчи юқорироқ шакли ички (имманент) диалектикадир. Бу нафақат резонанс ва инкор қилувчи, балки яратувчи диалектикадир. Чунки *имманент диалектика предметнинг ички зиддиятли ҳаракат бирлигидаги тараққиёт мантиғи сифатида намоён бўлади.* Шунга биноан, фан предметни имманент ўрганади. Предметни имманент ўрганмоқ нима? Бу мазмунни соф тушунчада исботламоқ, яъни предметнинг моҳиятини исботламоқдир. Гегель фикрича, диалектик зиддиятлар — рухнинг зиддияти. Пировард натижада мазкур зиддиятлар реал борликдаги зиддиятларни акс эттирувчи субъект тафаккуридаги зиддиятлар бўлиб, Гегель уни ғоянинг ўз-ўзини намоён қилишидаги зиддиятлар сифатида акс эттиради. Гегель фикрича, диалектика мутлақликдан бошланади ва у билан тугайди. Диалектик нуктаи-назардан фақат мутлақлик реал бўлиши мумкин. Шунинг учун, Гегель диалектикаси мутлақ ақл фаолиятининг назарияси, мантиғи ва методи сифатида намоён бўлади.

Таъкидлаш жоизки, идеалистик диалектика бўлгани сингари материалистик диалектика ҳам бор. У моддийликнинг яшаш тамойиллари, категориялар ва қонунларининг ягона, бир бутун тизимини ифодалайди. Умуман олганда, диалектик методга кўра, агар объектив оламда донмий ривожланиш, пайдо бўлиш ва йўқолиш, ҳодисаларнинг ўзаро бир-бирига ўтиши бўлар экан, унда тушунча, категория ва тафаккурнинг мавжуд шакллари, ҳаракатчан, ўзаро боғлиқликда,

зиддиятлар бирлигида бўлиб, ривожланувчи реал ҳақиқатни тўғри акс эттириши керак. Шунинг учун диалектиканинг асосий тамойили тарихийлик бўлиб, у предметнинг доимий ривожланишида, ўзгаришида ва ҳаракатдалигини ифодалайди.

Стихияли диалектика борлиқ ва билишнинг жараёнлар мутациясини англаб етишига асосланмаган содда диалектикадир. Қадимги мутафаккирлар зиддиятчилик ва ўзгарувчанлик фикр-мулохазаларидан эмас, балки реал борлиқда ҳам мавжуд эканлигини пайкаганлар. Бу далилнинг тагига етган илк мутафаккирлардан бири эфеслик Гераклит бўлган. У дунёни «жонли олов» ёки «икки марта кириш» мумкин бўлмаган дарё оқими сифатида тасаввур қилган. Ҳаракатчан дунёда замон ўтиши билан ҳамма нарса ўзининг дастлабки шакл-шамойилини йўқотади ва аста-секин ўзининг қарама-қаршичилигига ўтади: ҳўл нарса қурийди, қурук нарса эса нам тортади; бир нарса бошқа нарсага: совук иссиққа, тирик ўликка ўтали. Бу мулохазаларда ҳозирги талқиндаги диалектиканинг асослари мужассамлашган. Шу сабабли қадимги файласуфларнинг стихияли диалектикаси диалектиканинг тарихан биринчи шакли ҳисобланади.

Ўрта асрларда метафизика фалсафадан диалектикани сиқиб чиқарган. Натижада диалектика одамлар онгига диний дунёқарашни сингдириш ва мустаҳкамлаш учун ҳукмрон синфлар фаол фойдаланган софистика ва схоластикага айланган.

Идеалистик диалектиканинг объектив борлиқ эмас, балки уни акс эттирувчи тафаккурдир. Метафизика унсурларини ўз ичига олган диалектикага қайтиш Янги давр фалсафаси (Рене Декарт, Бенедикт Спиноза, Дени Дидро ва б.)да юз берган. Шунга қарамай диалектиканинг энг яхлит концепциясини классик немис фалсафасида Георг Гегель таърифлаган. Бу концепция диалектиканинг иккинчи шакли деб аталади. Гегель илк бор дунёни қуйидан олийга қараб борувчи умумий ривожланиш жараёни сифатида тасвирлаган, ривожланиш манбаи - қарама-қаршиликлар курашини кўрсатиб берган, диалектиканинг асосий қонуни ва категорияларини таърифлаган. Аммо Гегель диалектикаси идеалистик хусусият касб этган. Бу назария чуқур диалектика ғоялари: геологияга татбиқан ривожланиш назарияси (Ч.Лойбель), Ламаркнинг эволюцион ғоялари, Кант - Лапласнинг космологик ғоялари ва бошқалар илгари сурган табиатшунослик асосларига зид бўлган.

Классик диалектика борлиқнинг ўхшаши, яъни борлиқни умумий ўзига мос равишда фикрлаш ва билиш имконияти сифатида фалсафий тафаккурнинг фанга айниқса мос келувчи шаклига айланган.

Гегель диалектикаси классик диалектиканинг шаклланишига замин хозирлаган. Бунинг натижаси ўларок диалектиканинг учинчи тарихий шакли яратилган (XIX асрнинг иккинчи ярми). Унга амалда илмий билишнинг ривожланиши йўл очиб берган. XIX асрнинг 40-йилларигача фаннинг турли соҳаларида янги кашфиётлар пайдо бўлган ва улар табиатни тушунтиришга нисбатан диалектик ёндашувни табиатшунослик нуқтаи назаридан асослаган. Уларнинг орасида уч кашфиёт: физикада – материя ҳаракати шакллариининг ўзаро алоқасини асослаб берган энергиянинг сақланиш ва ўзгариш қонунининг аниқланиши; биологияда – бутун жонли табиатнинг (ўсимликлар, ҳайвонот дунёсининг ҳам) таркибий жиҳатдан ягоналигини ёритиб берган ҳужайра назариясининг яратилиши; ривожланиш ғоясини жонли табиатга татбикан ишлаб чиққани Дарвиннинг эволюция назарияси алоҳида ўрин эгаллайди. Бу шароитда Классик диалектиканинг шаклланишида тарихни тушуниш айниқса муҳим рол ўйнаган. Бу кашфиёт ёрдамида диалектиканинг гуманизм билан ҳам синтези амалга оширилган. *Диалектика инсонга боғланмасдан, ўз ҳолича эмас, балки инсон ҳаёт фаолиятининг конкрет-тарихий муаммолари нуқтаи назаридан қарала бошлаган.*

Классик диалектиканинг ўзига хос хусусиятларини қайд этиб ўтамиз: *биринчидан, классик диалектика дунёни тушунишнинг шундай бир усулики, бунда борлиқ нарсалар ва ҳодисаларнинг умумий ўзаро алоқаси, уларнинг бир-бирини тақозо этиши ва муттасил ўзгариши нуқтаи назаридан англаб етилади.* Аммо шунга ёдда тутиш керакки, диалектика ҳар қандай ўзгариш, ҳар қандай ҳаракат назарияси эмас, балки ўзгаришларнинг фақат бир шакли – ривожланиш назарияси ҳисобланади. Диалектика ривожланишнинг теран, тўлақонли ва мазмунан бой назариясидир. У ўзгариш ҳолатида бўлмаган бирон-бир нарса табиатда ҳам, жамиятда ҳам, тафаккурда ҳам мавжуд эмас, чунки барча мавжуд нарсалар ўз ички зиддиятларига эга ва улар бу нарсаларни ўзгаришга, янги шакл-шамойил касб этишга, ривожланишга мажбур қилади, деб ўргатади.

Иккинчидан, диалектика объектив ва субъектив диалектиканинг мавжудлигини тан олади. Объектив диалектика – бу табиий ва ижтимоий ҳодисаларнинг ўзаро алоқаси ва ривожланиши. У субъектдан, инсон ва инсониятдан қатъий назар мавжуддир. Субъектив диалектика – бу субъектнинг фикрлаш диалектикаси ва унинг объектив дунёни билиши. Объектив ва субъектив диалектиканинг ўзаро нисбати қандай? Материалистик давр нуқтан назаридан субъектив диалектика объектив диалектикани акс эттиради. Объектив

ва субъектив диалектика мазмунан бир-бирига мос келади (уларнинг умумий жиҳати мазмун – борлиқ ривожланишининг ягона диалектик қонуниятлари). Бироқ, шу билан бир вақтда, улар шаклан бир-биридан фарқ қилади, чунки тафаккур, борлиқнинг бошқа соҳалари билан таққослаганда, ривожланишнинг ўз ички маъносига эга. Объектив диалектика тафаккурда, субъектив ва идеал шаклларда акс этади.

Объектив ва субъектив диалектика-қарама-қаршиликлар, лекин бу қарама-қаршилик ижтимоий-тарихий амалиётда «йўқолади». Ҳамонки субъектив диалектика объектив диалектикани акс эттирар экан, инсон объектив диалектикани билиш ва шунга мувофиқ ўзининг изчил амалий фаолиятини ташкил этиш, бу фаолият жараёнида объектив дунёни ва ўзини ўзи ўзгартиришга қодир. Инсон ва жамият амалиётида билимлар инъикос шаклидан фаолият шаклига айланади.

Учинчидан, фан сифатидаги диалектиканинг ички мазмуни ва маънавий «пойдевори» унинг тамойиллари, қонунлари ва категорияларини яратди. Диалектика жамулжум ҳолда объектив дунёни ва уни узлуксиз ўзгариш ва ривожланиш жараёнида билишни акс эттирувчи тамойиллар, қонунлар ва категориялар тизими сифатида тавсифланади. Бунда тамойиллар деганда умумий ва универсал, асосий ғоялар тизимида бошқа барча элементларнинг роли ва мазмунини белгиловчи мезонлар тушунилади. Диалектиканинг ҳозирги концепцияларида алоқа тамойили ва ривожланиш тамойили айниқса муҳим рол ўйнайди. Диалектика қонунлари ривожланиш жараёнидаги умумий муҳим алоқаларни акс эттиради. Улар диалектиканинг назариясини яратишда муҳим методологик функцияни бажаради. *Диалектикада умумий қонунлар учта: зиддиятчилик қонуни, миқдор ва сифат ўзгаришларининг бир-бирига ўтиши қонуни ҳамда инкорни-инкор қонуни.*

Диалектика категориялари – бу энг фундаментал, асосий тушунчалар бўлиб, уларда ва уларнинг ёрдамида фалсафий фикрлаш амалга оширилади. (Диалектика тамойиллари, қонунлари ва категорияларини биз қуйида апрофлича кўриб чиқамиз.).

Тўртинчидан, диалектиканинг ўзига хос хусусияти шундаки, у назария вазифасини ҳам, методология вазифасини ҳам бажаради. Диалектика қонунлари, категорияларининг мазмунига ва билиш жараёнининг амал қилиш ва ривожланиш қонуниятларига мувофиқ фикрловчи субъектга қўйиладиган тегишли талаблар шакллантирилади ва шу тарика унга билиш фаолиятида йўл кўрсатилади. Кўрсатилган субъект борлиқни билиш ва амалда ўзгартириш масалаларида амал қилиши лозим бўлган тегишли нормалар ва

қондалар ҳам ишлаб чиқилади. Диалектика берган методологик жиҳатдан тўғри мўлжаллар тадқиқотнинг тўғри йўлини танлашга, кўп сонли хатоларни четлаб ўтишга, ортиқча иш, кераксиз ҳаракатларга куч ва қимматли вақтни беҳуда сарфламасликка ёрдам беради.

Шундай қилиб, *ҳозирги талқиндаги диалектика* – бу:

а) *ҳодисаларнинг уларга хос бўлган зиддиятлар вужудга келиши, ўзаро таъсирга киришиши ва ечилишига мувофиқ ривожланишидан иборат бўлган объектив жараён;*

б) *табиат, жамият ва тафаккурнинг ҳаракат ва ривожланиш универсал қонунилари ҳақидаги фалсафий концепция; дунёни билиш ва ўзгартириш методи. Унинг тизимига кирувчи ривожланишнинг умумий қонуниларини билиш ўтмишини англаб етиш, ҳозирги дунёда юз бераётган жараёнларни тўғри тушуниш ва келажакни башорат қилиш имконини беради.*

Ноклассик диалектика. Сўнгги йилларда айрим тадқиқотчилар Гегель диалектикаси ва материалистик диалектикани классик диалектика сифатида тавсифлаб, диалектиканинг тўртинчи, ноклассик шаклини ҳам фарқламоқдалар. Ҳозирги замон Ғарб фалсафасида диалектиканинг кўрсатилган шаклининг энг муҳим элементлари фалсафий мушоҳада юритишнинг унга хос бўлган герменевтик усулида намоён бўлмоқда. Аммо бу ерда диалектик метод аввало мазмунни талқин қилиш воситасида аниқлаш учун (П.Рикер), шунингдек англаб етилаётган объектни назардан таҳлил қилиш учун қўлланилади. Аммо XX асрда диалектиканинг бир қанча ноклассик концепциялари вужудга келди. Уларнинг қаторига қуйидагилар киради:

а) *«фожасий диалектика».* Унинг муаллифи француз файласуфи Раймон Арон (1905-1983) ҳозирги замон диалектикасини таҳлил қилиб, *ҳозирги даврда жамият тараққиётдан инсоният манфаатларида фойдаланишга қодир эмас, деган хулосага келади;*

б) *«диалектик теология»* ёки *«инқироз теологияси».* (швейцариялик протестант теологи ва файласуфи Карл Барт 1886-1968 ва немис-америка христиан теологи Мауль Тиллих 1886-1965) *креационистик таълимот бўлиб, дунёнинг ривожланиши замирида бу дунёни қандайдир гайритабиий қурилмиш материали – материядан яратган шохий субстанция ётади, деган гояга асосланади. Шу сабабли дунё «Худо каби боқий» эмас, унинг боши ва охири бор. Аммо бу яратилган дунё Худо билан бирон-бир умумий жиҳатга эга эмас, деган маънони англатмайди. Уларнинг ўртасида муайян ўхшашлик мавжуд бўлиб, у пировард, яратилган нарсаларнинг ривожланиш йўлларини тушуниб етиш имконини беради;*

в) «салбий диалектика». Теодор Адорно 1903-1969 – немис файласуфи, социологи, Франкфурт мактабининг вакили, кўп сонли фалсафий асарлар, шу жумладан «Салбий диалектика» (1966) китобининг муаллифи. Жан Поль Сартр 1905-1980 - француз файласуфи ва ёзувчиси, атеистик экзистенциализм вакили. У фалсафа муаммоларига бағишланган бир қанча асарлар, шу жумладан «Диалектик ақл таққиди» (1960) китобининг муаллифи. Сартр талқинида диалектика икки – «танқидий» ва «догматик» шаклларда мавжуд бўлиши мумкин. Биринчиси «салбий диалектика»дир. *«Салбий диалектика» бир ёқлама, субъектив концепция бўлиб, у шикорни мутлақлаштиришдан, бутун борлиқнинг умумий бузилишидан, яъни танқидийликдан, ҳар қандай ижобийликни рад этишдан, ўзини ўзи шикор қилишдан келиб чиқади ва шу боис метафизика чегарасидан четга чиқмайди.* «Салбий диалектика» - бу, моҳият эътибори билан, аксилдиалектикадир.

Диалектиканинг объективлик, конкретлик, детерминизм ва бошқа тамойиллари ҳам мавжуд.

Диалектиканинг ўзаро алоқадорлик тамойили. Фалсафада алоқа деганда макон ё вақтда бир-бирдан муайян масофада узоқликда жойлашган икки ёки бир неча ҳодиса ёки объектнинг ўзаро алоқа жараёни тушунилади. Объектлар дискретлик, шаклланганлик ва нисбатан мустақилликдан махрум бўлган жойда алоқалар мавжуд бўлиши мумкинми? Ўз-ўзидан равшанки, шаклланган, нисбатан мустақил нарсалар мавжуд бўлмаган жойда алоқа мавжудлигини тахмин қилиш ҳам мумкин эмас. Шу сабабли умумий алоқа категорияси «наrsa», «узлуклилик», «узлуксизлик», «чексизлик», «туганмаслик» тушунчалари билан тавсифланади. Ҳозирги илмий билимга таянувчи борлиқнинг фалсафий талқини оламнинг универсал яхлитлигини, дунёнинг бирлигини очиб беради. *Диалектика категориялари борлиқнинг универсал алоқаларини билиш шакли ҳисобланади.* Алоқаларнинг универсаллиги уларнинг типлари ва турларининг ранг-баранглигида намоён бўлади. Алоқаларни таснифлаш турли асосларга кўра амалга оширилади. *Хусусан, бир томонлама ва ўзаро алоқалар, тўғри ва эгри алоқалар, бевосита ва бивосита алоқалар, ички ва ташқи алоқалар фарқланади.* Ҳажм жиҳатидан алоқалар умумий, алоҳида ва хусусий бўлиши мумкин. *Мазмун жиҳатидан генетик, функционал, структуравий, энергетик, моддий, информация ва бошқа алоқалар фарқланади.* Алоқаларнинг бутун ранг-баранглиги фаннинг қайсидир бир тармоғи доирасида тадқиқ этилиши мумкин эмас. Уларнинг муайян турлари махсус фанларнинг предмети ҳисобланади. Диалектика борлиқнинг барча жараёнларига

хос бўлган умумий, муҳим, универсал алоқаларни ўрганади. Фан борлиқнинг универсал қонунларини ташкил этадиган *ички, зарурий, муҳим, барқарор, такрорланувчи* алоқаларга алоҳида эътибор беради. Умумий алоқалар диалектика категорияларида ёритилади.

Ўзаро алоқа. Реал воқеликда ҳар бир муайян объект кўп сонли сабабий занжирларнинг мураккаб «туғуни» ҳисобланади. У бошқа объектлардан таъсирланиш билан бир вақтда ўзи ҳам уларга акс (реактив) таъсир кўрсатади.

Алоқа учун асос ва алоқа шарт-шароитлари тушунчаларини фарқлаш лозим. *Алоқа юзага келишига имконият яратувчи айрим хосса, белги ёки муносабат алоқа учун асос бўлади.* Асоснинг мавжудлиги алоқа ўрнатиш учун зарур, лекин етарли эмас, чунки унинг ўрнатилиши доим эмас, балки муайян шароитдагина юз беради. *Шарт-шароитлар – бу аввало предмет мавжуд бўлган муҳитдир.* У алоқа ўрнатиш учун қулай ёки ноқулай бўлиши мумкин. Шарт-шароитлар ўз ҳолича алоқа ўрнатиш омили бўлиши мумкин эмас, улар фақат алоқа юзага келишига қўмаклашади ёки монелик қилади. Нарсалар ўртасида алоқа бирон-бир муайян асосга кўра юзага келади. Умумий асос айрим умумий асосга эга бўлган турли объектлар ўртасида умумий алоқа йўлини ҳам вужудга келтиради. Масалан, муайян манфаат гуруҳлари ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун сиёсий гуруҳларга бирлашадилар, мамлакатдаги сиёсий муҳитга кучли таъсир кўрсатадилар. Аммо бошқа, масалан, этник, диний ва бошқа асосларга кўра улар ўзаро боғлиқ бўлмаслиги ҳам мумкин. Шундай қилиб, мазкур мисолда алоқа йўли алоқа юзага келиши учун асос, бошқа белгилар – бунинг шартларидир. Ўзаро алоқа умумий хусусият касб этади, у бутун борлиққа хосдир. Шу сабабли алоқа тушунчаси диалектикада энг умумий тушунчалардан бири ҳисобланади. Бошқа барча категориялар ўзаро алоқанинг муайян турлари билан тавсифланади.

Муносабат. Алоқа тушунчаси ўзаро алоқа, ҳаракат, муносабат тушунчалари орқали ёритилади. «Ҳозирги замон фалсафа лугати»да¹ *муносабат тушунчаси «нарсаларнинг ўзаро мавжудлик усули, уларда яширин хоссаларнинг намоён бўлиш омили» сифатида таърифланган.* Бу таърифда муносабатни тавсифловчи куйидаги жиҳатлар фарқланади: биринчидан, нарсаларнинг ўзаро мавжудлиги, яқинлашуви, бирлашуви. Иккинчидан, муносабат нарсанинг хоссаларини намоён этиш, яъни ҳаракатга келтириш усули сифатида амал қилади. Учинчидан, нарсаларнинг бирлашуви сифатидаги муносабат таъсирида коопера-

¹ Современный философский словарь / Под ред. В. Е. Кемерово. – Москва 2004. – С. 497.

тив эффект, яъни *нарсалар ҳолатларининг бир-бирини ўзгартириши* юз беради. Бунда муносабат юзага келгунга қадар яширин ҳолда мавжуд бўлган нарсаларнинг хоссалари бир-бирига ўтади ва намоён бўлади.

Хуллас, *муносабат, бир томондан, нарсаларнинг ўзаро алоқасини, бошқа томондан эса – уларнинг алоҳида-алоҳида мавжудлигини назарда тутати. Ўзаро таъсир нарсаларнинг ўзаро алоқадорлигини, улар бир-бирига таъсир кўрсатиши ва бир-бирини ўзгартиришини англатади.* Аммо ўзгариш – ҳаракат фалсафий тушунчасининг синонимидир. Бинобарин, умумий алоқанинг тан олинishi бизни муқаррар тарзда борлиқнинг ўзгарувчанлиги умумий хусусиятини тан олишга олиб келади. Умуман ўзгариш сифатида тушуниладиган ҳаракат бутун оламни камраб олади, дунёда ҳамма нарса муайян пайтда вужудга келади, тадрижий ривожланади, ўзгаради ва ғойиб бўлади (ўлади, ҳалок бўлади, барҳам топади). Демак, ҳар қандай ҳодиса ўз тарихига эга. Айни шу сабабли табиат ва жамият ҳодисаларини ўрганишга нисбатан тарихий ёндашув зарур. *Ўзгаришлар ўз хусусияти ва йўналишига кўра тартибсиз ўзгаришлар, айланма ҳаракатлар, жисмларнинг маконда бир жойдан бошқа жойга механик кўчишида намоён бўлиши мумкин. Ривожланиш ўзгаришнинг алоҳида тили ҳисобланади.*

Диалектика категориялари умумий алоқаларнинг ўзгариш ва ривожланиш манбаи сифатидаги тавсифини тўлдиради, ҳаракатланаётган, тадрижий ривожланаётган дунёнинг кенг манзарасини яратиш имконини беради. Бирон-бир алоқалар ва ўзаро таъсирларсиз мавжуд бўлиши мумкин бўлган объектлар амалда мавжуд эмас. Диалектиканинг муҳим белгиларидан бири ва умумий алоқа тамойилининг мазмуни айнан объектларнинг ҳар томонлама ўзаро алоқалари ва ўзаро таъсирларини ҳисобга олишдан иборат.

Шундай қилиб, диалектика моддий дунёда ҳукм сурувчи умумий алоқани аниқлашни талаб қилади.

Тарихийлик тамойили. Ҳар қандай, нарса, жараён мавжудлиги пайдо бўлиш, ривожланиш ва йўқолиш босқичларида намоён бўлади. Масалан Ер тахминан 6 миллиард йил илгари иссиқ газсимон туманликдан пайдо бўлиб, ҳозирги ҳолатига етган. Айни пайтда олимлар қачонлардир Ернинг совиб, ойсимон, совуқ планетага айланишини эътироф этганлар.

Материалистлар тарихийлик тамойилини “оламнинг моддий бирлиги ҳақидаги монистик тамойилга” мослиги учун реалликнинг барча соҳаларида мавжуд деб ҳисоблайдилар. Шунини алоҳида таъкид-

лаш лозимки, тарихийликни мутлоклаштириш тўғри эмас. Чунки, илгари Ой оддий планета бўлган, ҳозир эса совуқ космик жисм, кутб юлдузининг конфигурацияси 50 минг йил илгари ҳозиргидан бошқача бўлган, инсоннинг жисмоний типи 40-50 минг йил илгари тўлиқ шаклланган. Бунда тарихийлик тўлиқ намоён бўлаётгандек. Бирок, аслида, табиат, материя абадий, биз унинг фақат муайян фрагментларини, табиат фрагментларининг тарихини кўрамиз холос. Шунинг учун тарихийлик тамойили ҳақида эмас, балки эволюция тамойили ҳақида гапириниш тўғрироқ бўлади.

Тарихийлик тамойилининг шакллари турлича. Тарихийликнинг ижтимоий жиҳати ижтимоий тарихнинг қонуниятлиги, унинг тараққиёти қайтарилмас эканлигидан далолатдир. Янги ижтимоий тузилма ва тизимларнинг пайдо бўлиши муқаррар. Ижтимоий ҳаётни ўрганишда тарихийлик тамойили ғояси Ибн Халдун, ар-Розий, Гегел, Шмоллер ижодида акс этган. *Методологик жиҳатдан тарихийлик тамойили жамият тараққиётининг у ёки бу босқичидаги яхлитликни, ривожланишининг истиқболларини баҳолаш имконини беради.* Масалан, Ўзбекистон мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ таълим соҳасида ислохотларни амалга оширди. Бу таълим тизимининг илгариги ҳолатидан бутунлай янги ҳолатга ўтишини таъминлади. Мулк соҳасидаги ислохотлар эса кишиларнинг мулкка онгли муносабатини шакллантиришга замин тайёрлади. Жамиятнинг тарихий ривожланишида ва тарихийлик тамойилининг амал қилишида тарихий тараққиётни билиш ёки билмаслик муҳим аҳамият касб қилади. Зеро, билиш орқали янги жамиятнинг назарий асослари яратилади, билмаслик эса кўр кўрона фаолият натижасида жамиятни навбатдаги боши берк кўчага олиб киради.

Сабабият тамойили. Сабабият алоқаларнинг генетик тип, зеро унда бир ҳодиса муқаррар янги бир ҳодисани яратади. Янги сифатнинг пайдо бўлиши сабабга эга. Масалан, Ўзбекистонда мудофаа соҳасидаги ислохотлар илгариги мудофаа хизматининг ҳозирги давр талабларига жавоб бермаслиги давлат манфаатларига мос эмаслиги билан белгиланади. Ҳодиса ва жараёнларнинг ўзаро алоқадорликда бири иккинчисини келтириб чиқарувчи жараёндир. Масалан: 1997 йилда Ўзбекистонда кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг қабул қилиниши, унда белгиланган вазифаларни тизимли амалга оширишни тақозо қилади. Янгиланаётган Ўзбекистонда таълим тизимида рақамли технологиялардан фойдаланиш имконини берувчи янги таълим тизими жорий қилинмоқда.

Тизимлилик тамойили. Тизимлилик тамойили ва у билан боғлиқ тизимли ёндашув ўзида диалектика назариясининг комплекс гоёлари-ни мужассамлаштирган ҳозирги замон фани ва амалиётида муҳим методологик аҳамият касб қилади. *Тизимлилик тамойилининг асосий омил яхлитлик тамойилидир. Бу объектларни икки ёқлама: бир томондан объектларнинг муҳит билан мутаносиблиги, иккинчи томондан тизим элементлари, хоссалари ва функцияларининг бутун доирасида ички бўлиниши нуктаи назаридан ўрганиши талаб қишади.* Бунда бутуннинг хоссалари унинг элементларини назарда тутати ва аксинча. Тизимнинг яхлитлиги ҳақидаги тасаввурлар алоқа орқали конкретлаштирилади.

Диалектиканинг муқобиллари

Одатда ривожланишнинг диалектикага зид бўлган ёки унга ўхшамайдиган концепциялари, билиш методлари, дунёни маънавий ўзлаштириш усуллари, яъни диалектикадан фарқ қилувчи дунёқараш-га доир ва методологик мўлжаллар назарда тутилади. Диалектиканинг шундай муқобилларидан бири *метафизика, софистика, эклектика, синергетика методларидир.* "Метафизика" (юнон.— физикадан кейин) - диалектика каби универсал методдир. Бу сўз илмий муомалага эр. ав. I асрда Аристотелнинг шогирди Родосский томонидан кири-тилди. Мутафаккир асарларини бир тизимга солар экан, у борлиқ ва билиш ҳақидаги умумий масалаларни физикадан сўнг "биринчи фалсафа"нинг (моҳият, сабаб ва бошқа) иккинчи фалсафадан фарқли хусусий-илмий билимларни ўрганадиган қисми сифатида талкин қилган. Кўп ҳолларда, диалектикага қарама-қарши деб талкин этила-диган *метафизика оламдаги нарса ва ҳодисаларни ўрганишида уларнинг муайян вақт давомида нисбатан ўзгармасдан, алоҳида турган ҳолатига диққатни кўпроқ қаратадиган усулдир.* Бу усул қўлланганида оламнинг намоен бўлиш шакллари ҳамда улар билан боғлиқ бўлган жараёнларнинг алоҳида қисми ёки ҳолатига асосий эътибор берилади. Воқеа, ҳодиса ва жараёнларни доимий ўзгариш ҳолатида ўрганиш ниҳоятда кийин бўлганлигидан, нафақат файласуф-лар, балки барча фан мутахассислари унинг нисбатан тинч ва ўзгар-май турган ҳолатини ўрганадилар, тадқиқ этадилар. Аслини олганда, олам гарчанд диалектик ўзгариш ва ҳаракатда бўлсада, бу жараён доим ҳам ниҳоятда тез содир бўлавермайди. Биз эса дунёдаги нарса, ҳодиса ва одамларга шунчалик метафизик тарзда ўрганиб қолганмиз-ки, гўё кечадан бугуннинг фарқи йўқдек, кеча кўрган кишига бугун дуч келганимизда унда ҳеч қандай ўзгаришлар бўлмагандай туюлади. Шу маънода, ҳаётда кўп ҳолларда метафизик усулда фикр юритамиз,

нималаргадир ана шундай муносабатда бўламиз. Аслида эса, улар ҳам азалий ўзгаришлар жараёнига тушган нарса ва кишилар эканлигини жуда камдан-кам ҳолларда ўйлаб кўрамиз. Худди шундай, бизнинг умримиз ҳам кечадан эртага қараб оқиб турадиган диалектик жараёндир. Биз ҳам ана шундай ўзгариб борамиз, аммо кўп ҳолларда бунга унчалик кўп эътибор берилавермайди. Шу тарих мактабни тугатиб қўйганимизни, улғайганимизни, болаликнинг ортада қолганини гўёки билмай қоламиз. Алоҳида таъкидлаш лозимки, метафизик усулнинг ҳаётда, илмий изланишлар ва фалсафий тадқиқотларда ҳам ўз ўрни бор. Бизда ҳалигача метафизиканинг тушунчалари, категориялари, тамойиллари ва илмий моҳияти изоҳланган ёхуд тадқиқ этилган асарлар, тадқиқотлар йўқ. Қолаверса, уни диалектика билан бутунлай қарши қилиб қўйиш ва бу фарқни мутлақ зиддият даражасига кўтариш ҳам мақсадга мувофиқ эмас. Айнан ана шундай ёндашув собиқ иттифоқда диалектикани мутлақлаштиришга, метафизикани эса қуруқ ва ўлик таълимот сифатида қарашга, унинг имкониятларидан фойдаланилмаслигига сабаб бўлди.

Ҳозирги давр фанида метафизика уч асосий маънога эга:

1. Фалсафа умумий ҳодисалар ҳақидаги фандир. Бу таълимотнинг асосчиси Аристотель бўлиб, у "нарсанинг биринчи тури" ҳақидаги таълимотдир. Бу маънода, "метафизика" тушунчасини XX асрнинг йирик немис файласуфи М.Хайдеггер ҳам ўрганган. Унингча, бу категория билишнинг объекти ва субъектини бир вақтда ифодаловчи тушунчадир.

2. Махсус фалсафий фан онтология, умуман, борлик ҳақидаги таълимот бўлиб, назария билиш манотиғи ва унинг хусусий кўринишларидан мустаснодир. Шу маънода, бу тушунча Ғарб фалсафасида, ўтмишда ҳам (Декарт, Лейбниц, Спиноза ва ҳ.к.), ҳозирда ҳам кенг қўлланилади.

3. У билиш (тафаккур) ва ҳаракатни фалсафий тушуниш маъносида диалектикага қарама-қарши қўйилади. Бунда шу маънодаги тушунча, яъни антидиалектика ҳақида сўз боради. Унинг энг асосий хусусиятларидан бири бир томонламалик билиш жараёнининг фақат бир қисмини мутлақлаштиришдир. Фалсафа тарихида метафизика (диалектика каби) ҳеч қачон ўзгармасдан қолмаган. У турли тарихий шаклларда намоён бўлган.

Эски метафизика XVII—XIX аср фалсафаси ва фанида айниқса камол топди (метафизик материализм, натурфалсафа, фалсафа тарихи ва ҳ.к.) Метафизиканинг бу шаклига хос хусусият умумий ўзаро алоқадорлик ва тараққиётни инкор қилиш, оламга бир бутун тизимли

ёндашувининг йўқлиги, тафаккурнинг иккиланувчанлиги, умумий дунёвий алоқадорликнинг тугаганлигига шайонидир. Эски метафизик тафаккур услуби шаклланишининг объектив асослари бутуннинг алоҳида элементлари хусусийлигини, алоҳида томонлар (фикран) нима учун бир бутунликдан айри ҳолда бўлиши ва бир-бири билан боғлиқ бўлмаган ҳолда ривожланишини тушунтириш заруриятидир. Бу усул кундалик турмушда, аҳоли ҳаётининг, предмет тараққиётидаги мундсабатларда зарур ва тўғридир. Шунинг учун метафизиканинг бу шакли предметлардаги барқарорликни, улардаги ўзгаришларни тизимли ўрганиш, тараққиётнинг манбалари ва механизмларини аниқлаш билан боғлиқ.

XIX—XX асрларда эски метафизикадаги кескин курашда тараққиёт ғоясининг янги далиллар билан мустаҳкамланиши икки муҳим натижага олиб келди: диалектик тафаккурнинг янги услублари пайдо бўлди; XX асрда эски метафизиканинг илмий далилларини инкор қилувчи янги метафизика шаклланди.

Янги метафизика нарсаларнинг умумий алоқадорлиги ва улар тараққиётини инкор қилмайди. Бу фандаги ва жамиятдаги буюк кашфиётлар даврида абсурддир. Антидиалектика янги шаклининг асосий хусусияти - тараққиётни изоҳлашнинг турли вариантлари ва йўлларини излашдан иборат. Буни қуйидаги йўналишларда тушуниш мумкин:

а) энг умумий, абадий ўсиш, ўзгариш ёки аксинча кичраётини (текис эволюционизм) тарзида; б) худди сифат ўзгаришлари каби сакрашлар занжири (катастрофизм) шаклида; в) такрорлаш сифатида катъий линияли йўналишга эга бўлган доимий жараён (тўғри чизиқли ривожланиш) ҳолатида; г) ҳеч қандай янгиликларсиз айлана доирасидаги абадий ҳаракат кўринишида; д) моҳиятидан зиддият келиб чиқувчи ҳаракат сифатида; е) прогресс сифатида, яъни оддийдан мураккабга, пастдан юқорига интилиш тарзида. Тараққиётнинг ўзаро алоқадорлик ва таъсирнинг бошқа аралаш изоҳлари ҳам бўлиши мумкин.

Метафизиканинг турлари ҳар хил асослар, мезонлар билан фарқланиши мумкин. Билишнинг метафизик методи - бюрократизм, консерватизм, волюнтаризм ва ҳ.к. амалий фаолиятнинг бошқа бир томонлама ҳаракатлари тарзида намоён бўлиши ҳам мумкин. Билишнинг метафизик усуллари турлича бўлиб, идеализм, сенсуализм, рационализм, эмпиризм, догматизм, релятивизм ва бошқа шаклларда намоён бўлиб, билимнинг алоҳида шакллари натижаларини мутлақлаштириш жараёнида пайдо бўлади.

Софистика фалсафий методлар жумласидан бўлиб, қадимги Юнонистонда мил. ав. V ва IV асрнинг биринчи ярмида ижтимоий-сиёсий ҳаётда хусусий бир йўналиш сифатида пайдо бўлган. Софистика намояндалари Протагор, Горгий, Гиппий, Антифонт ва бошқалардир. Софистиканинг пайдо бўлиши антик Юнонистонда иқтисодий тараққиётга бўлган эҳтиёж билан боғлиқ. Бу оила уруг аъналарларидаги турғунликни бартараф қилиш, янги ижтимоий-сиёсий ўзгаришларга эҳтиёж даври эди. Софистиканинг инқироzi эрамиздан аввал IV аср ўрталарида бошланди. Эрамизнинг II асрида классик юнон софистларининг гоа ва услубларини қайта ишлашга интилувчи янги оқим пайдо бўлди. Софистика мавжуд назария ва маълумотларни сақлашга интилади. У янги фикр эски фикрнинг бир қисми эканлигини асослашга ёки мантиқ қонунини тузиб, мавжуд билимлар тизимини барча зиддиятлардан тозалашга ҳаракат қилади. Бу методдан семантик ва мантикий қонунларда исталган нарсани исботлаш учун фойдаланилади. Кўпгина дарслик ва қўлланмаларда бу ибора юнон тилидаги "sopism" сўзи асосида, яъни атайлаб хилма-хил маънога эга бўлган тушунчаларни ишлатиш орқали керакли, аммо ҳақиқатга тўғри келмайдиган, кўчма маъно-мазмунга эришиш усули, деб таъкидланади. Бу усул қўлланилганда фикрнинг мазмуни кўчма маънода баён қилинади, яъни "Қизим, сенга айтаман, келиним, сен эшит", деганга ўхшаш ҳолат назарда тутилади. У, нафақат, қадимги Юнонистон, балки ўрта асрларда Европада ҳам кенг тарқалган. Агар бу усул ёлгон хулосаларга олиб келса, нега ўз даврининг кўпгина доно кишилари ундан фойдаланганлар, деган савол туғилиши мумкин. Маълумки, инсоният тарихида хурфикрлилик ва ижтимоий-сиёсий жараёнларга муносабатни тўғри ифодалашнинг иложи қолмаган замонлар кўп бўлган. Бундай ҳолни инквизиция ҳукмрон бўлган ўрта асрлар Европасига ҳам татбиқ этиш мумкин. Ўша даврда ҳам кўпгина зиёлиларнинг ана шу усулга суянмасдан иложи йуқ эди. Умуман олганда, фалсафада "дўппи тор келиб қолган" ана шундай замонларда фикрни Гулханийнинг машҳур "Зарбулмасал" асари каби ифодалаш ҳоллари учраб туради. Буни ўрта асрлар Европасига нисбатан олсак, унда Сервантеснинг "Дон Кихот" асари нима сабабдан шундай ёзилганлиги, унинг бош қаҳрамони эса нима учун шамол тегирмонларига қарши жанг қилганлиги ва бу лавҳалар замирида қандай ботиний мазмун яширингани аниқ бўлади.

Софистика – қарама-қарши фикрлар асосида ихтиёрий танланган фойдали мулоҳаза бўлиб, унинг ёрдамида ҳар қандай нарса ёки фикрни исботлай олиш мумкин. Масалан, Аристотелнинг ёзишича,

бир афиналик аёл ўзига, жамон иниларига арманини, кунки ошқ
тўғри гапирсанг, сени одамлар ёмон сўзаскин» — Худодар ёлдин
кўради, деган экан. Софизмга кўра афиналик аёлга шундай рив
жавоби бериш мумкин: сен жамон инилариди интироқ қилишини
керак, чунки тўғри сўзди бўласан ва бунинг учун сени Худодар ҳам,
одамлар ҳам яхши кўради. Софистика мажмуа билимлар тизимидан
зиддиятларни сиқиб чиқаради, бу билан экин ва янги билимларнинг
муроасага келтиради. Софистика инсон билими доирасида човени
релятивизмни улуғлайди. Предмет ҳақида ҳар нарса дейиш мумкин,
Қандай мақсад қўзланмасин, сўзлар ифодасида ҳеч қандай чегари йўқ
(масалан, асал — ширин; асал — аччиқ; кўрғон — айланасимон, кўрғон —
тўртбурчак ва ҳ.к.) шунга кўра софист — моҳир уста, сўзбилон
доншманд маъноларини аниқлатади.

*Эклектика ҳеч қандай билим фалсафаси билан боғланмаган, бир-
бирига зид далилларга асосланади ва оламни бузиб ётган акс эттира-
ди. У билим тизими ривождаги йўналиш, у ҳеч қандай ягона назарий
асосга эга эмас ва баъзида объектни ўрганишнинг зиддиятни жиҳат-
ларини характерловчи билим элементларидир.*

Методологик усул сифатида эклектика биринчи марта қадимги
يونон фалсафасида пайдо бўлди ва иктибосларга асосланган ўрта аср
схоластик баҳсларида, янги давр XV-VIII асрлар фалсафий баҳслари-
да кенг фойдаланилди. У ҳозирги даврда ҳам реклама ва ташвиқотда,
оммавий коммуникация тизимида қўлланилиб, инсон психикасидаги
анъаналар, кўникмалар, иштилошларни бўрттиради. Бундай усулнинг
бемаънилигини Сукрот ва Аристотелдан бошлаб, ҳозирги давр
мутафаккирларигача танқид қиладилар. Аммо бу ундан фойдаланил-
масликни аниқламайди. Эклектика олам, нарса ва ҳодисаларнинг бир
бутунлигини, умумий асосларини парчалаб ташлаш услубига таянади.

*Синергетика сўзи юнонча ("синергена") бўлиб, келишув, ҳам-
корлик, ўзаро таъсир каби маъноларни аниқлатади. Герман Хакеннинг
фикрича, синергетика кўп қисмлардан иборат бўлган, ўзаро мураккаб
алоқадорликдаги компонентлар тизимини ўргинади. Хакен фикрича
синергетика ҳамкорликдаги ҳаракат бўлиб, бутуннинг таъсир
сифатида акс этувчи қисмларининг келишидан фойдалини маъносини
таъқин қилинади. Барча таълимотлар пайдо бўлади, ривожланади,
эскиради. Хакен синергетикаси ҳам ворисийликка асосланган. Унинг
давоми бўлган И.Шеррингтоннинг синергетик услуби, С.Улахович
синергияси, И.Забусскийнинг синергетик йўналишлари ана шулар
жумласидандир. И.Шеррингтон синергетик ёки интегратив таъриқхўр
ни мускуллар ҳаракатининг бошқарушида (орқа киши) асаб тизимининг*

келишилган таъсирни изохлаш усулидир, деб тушунади. С.Улам эса, ЭХМнинг биринчи авлоди вакилларида бири бўлиб, у синергиянинг, яъни машина ва унинг оператори орасидаги узлуксиз ҳамкорликнинг фойдалилиги, аҳамиятининг ҳозирги даврдаги таъсирига эътиборни қаратади. И.Забусский 60-йилнинг ўрталарида линиясизлик масалаларини ҳал қилишда аналитик жиҳатдан чекланганлик бир ёқламалikka йўл очганлигини таъкидлайди. Линиясиз математика ва физика масалаларида синергетика усулининг татбиқ этилишини одатдаги математика ҳисоблаш машинасининг фаолиятини таҳлил қилиш билан қиёслайди. Ҳозирги даврда И. Пригожиннинг синергетика тўғрисидаги фикрлари ҳам кўпчиликнинг эътиборини тортмоқда.

Юқоридаги барча ҳолатларда узлуксиз ҳаракат ҳақида сўз боради. Синергетика орқали содда тизимлардан мураккабларини яратувчи ўлик табиатдаги ўз-ўзидан ҳаракатнинг тамойили шаклланди. Синергетика билан физикада эволюцион йўналиш пайдо бўлди ва фан ижодкорликдан янгилик яратиш тушунчаси томон ривожланди. Синергетика фаннинг макроскопик даражаларига тасодифийликни киритди ва бу билан механика методларини макроскопик даражага, яъни микродунё масалаларига татбиқ қилди. Синергетика нисбийлик назариясидаги энергия ва нарсанинг ўзаро бир-бирига ўтишини тасдиқлайди ва нарсаларнинг пайдо бўлишини ўзига хос тарзда изоҳлайди. У биз яшаётган макротизимлар қандай пайдо бўлганлиги масаласини ҳал этишга ҳаракат қилади.

Синергетика назариясида энергия кристалл сифатида қотиб қолади ва кинетикликдан потенциалликка айлана бошлайди, деб талқин қилинади. Бунга кўра, нарса қотиб қолган энергиядир. Энергия фаолиятнинг ишлаб чиқариш қобилиятини характерловчи тушунча, лекин ҳозирда энергия нафақат механик фаолият, балки янги структураларни яратувчиси сифатида ҳам ўрганилмоққа. Синергетика табиатдаги эволюция ниманинг ҳисобига содир бўлиши мумкинлигини асослайди. Барча янги структуралар яратилаётган жойда энергиянинг кучли тўлқини ва муҳит билан алмашинув зарур (эволюция ҳаёт каби), метаболизмни талаб қилади. Агар осмон жисмлари эволюциясида биз ишлаб чиқаришнинг натижасини кузатсак, синергетика табиатни яратиш жараёнини ўрганади. Синергетика нисбийлик назариясининг хулосаларини тасдиқлайди: энергия оламнинг янада юқорироқ даражаларини яратади.

Хуллас, синергетика – оламнинг ўз-ўзини ташкил этиши, макон ва вақтда нарса ва воқеаларнинг азалий кетма-кетлиги, ўзаро алоқадорлиги, уларнинг муайян тизимлардан иборат сабабий боғланишлар

асосида мавжудлигини эътироф этишга асосланган илмий қарашлар мажмуидир. Бу таълимот диалектика асосида шаклланган ва уни тўлдирадиган илмий қарашлар мажмуаси. Уларга қарши ўларок, диалектика энди керак эмас, уни синергетика билан алмаштириш лозим, деб ҳисобловчилар ҳам йўқ эмас.

Синергетикада бифуркация, флуктуация, тартибсизлик, диссипация, галати аттракторлар, қизиқсизлик сингари тамойиллар маъхур. Улардан тизимлар барча турларининг, жумладан олд организмик, организмик, ижтимоий, этник, маънавий ва бошқа тизимларнинг хулқ-атворини тушунтириш учун фойдаланилади.

Бифуркация иккиланши нуқталарининг мавжудлигини ҳамда ривожланиши давомининг ҳар хиллигини назарда тутлади. (Масалан битта оила негизида янги оила пайдо бўлади ва янги оила ўзининг ривожланиши тамойилларига эга бўлади). Уларнинг фаолияти натижаларини олдиндан башорат қилиш қийин. И.Пригожиннинг фикрига кўра, бифуркация жараёнлари тизимнинг мураккаблашувидан далолат беради. Н.Моисеевнинг фикрича, «ижтимоий тизимнинг ҳар бир ҳолати бифуркация ҳолатидир».

Флуктуациялар умумий ҳолда таъсирлантиришини англатади. Уларнинг икки катта туркуми: ташқи муҳит яратадиган флуктуациялар ва тизимнинг ўзида вуъудга келадиган флуктуациялар фарқланади. Масалан дунёда коронавирус билан боғлиқ ҳолати. Баъзан флуктуациялар жуда кучайиб, тизимни тўла эгаллаб олиши ва моҳият эътибори билан унинг мавжудлик тартибини ўзгартириб юбориши мумкин. Улар тизимни унга хос бўлган «тартиб тури»дан олиб чиқади, аммо хаосга олиб чиқадими ёки йўқми¹ – бу масаланинг бошқа томони.

Диссипатив тизим таъсирлар тарқаладиган тизим ҳисобланади. Умуман олганда, бу флуктуациялар тўла қамраб олган тизим хулқ-атворининг хусусиятидир. Ҳар хил таъсирларга ўта таъсирчанлик ва бунинг натижасида ҳаддан ташқари номувозийлик – диссипатив тизимнинг асосий хоссасидир.

Аттракторлар тўнламлиқни ўзига тортувчи, элементлар иштиладиган марказларни ҳосил қиувчи тузилма. Масалан, бир ерга оломон тўпланганида, ўз йўналишида ҳаракатланаётган одам унга эътибор бермасдан ўтиб кета олмайди. Унинг траекторияси оломон томонга бурилади. Кундалиқ ҳаётда бу қизиқувчанлик, деб аталади. Ўз-ўзини ташкил этиш назариясида мазкур жараён «тўпланиш нуқтасига силжиш» деб номланади. Аттракторлар ўз атрофига стохас-

¹ Моисеев Н. Современный рационализм – Москва: 1995 – С 48.

тик элементларни тўплайди, шу тарика мухитни тузилмаларга ажратади ва тартиб ўрнатиш иштирокчисига айланади. Дунёнинг постноклассик манзарасида тартиблилик ва тузилмаларга ажратилганлик тартибсизлик ва стохастиклик сингари воқеликнинг объектив, универсал хусусиятлари эътироф этилган. Улар ривожланишнинг барча структуравий даражаларида намоён бўлади. Номувозий тизимларнинг номунтазам хулқ-атвори муаммоси синергетиканинг диққат марказида туради.

Хуллас, синергетика – структурогенезнинг энг умумий қонуниятларини аниқлашни ўз предметига айлантирган ўз-ўзини ташкил этиш назариясидир.

Ижтимоий-гуманитар фанлар методлари

Ижтимоий-гуманитар фанларда кузатиш натижалари кўп жиҳатдан кузатувчининг шахсига, унинг ҳаётий қарашларига ва бошқа субъектив омилларга боғлиқ бўлади. Мазкур фанларда оддий (фактлар ва ҳодисалар четдан туриб қайд этилади) кузатиш ва иштирокчиликка асосланган ичдан туриб (бунда тадқиқотчи маълум ижтимоий муҳитга кўшилади, унга мослашади ва ҳодисаларни «ичдан» таҳлил қилади) кузатиш фарқланади. Психологияда кузатишнинг ўз-ўзини кузатиш (интроспекция) ва эмпатия (бошқа одамларнинг руҳий кечинмаларига кириб бориш, уларнинг ички дунёсиз-сезгилари, фикрлари, хоҳиш-истакларини тушунишга интилиш ва х.к.) фарқланади.

Этнометодология ичдан туриб кузатишнинг турларидан бири бўлиб, у ижтимоий ҳодиса ва воқеаларни тавсифлаш ҳамда кузатиш натижаларини уларни тушуниш гоёлари билан тўлдиршини назарда тутлади. Мазкур ёндашув ҳозирда этнография, ижтимоий антропология, социология ва культурологияда тобора кенг қўлланилмоқда.

Ижтимоий экспериментлар улар ижтимоий ташкил этиш ва жамиятни бошқаришни оқилонлаштиришнинг янги шаклларини амалга татиқ этишга қўмаклашмоқда. Ижтимоий эксперимент объекти одамларнинг маълум гуруҳи экспериментнинг бевосита иштирокчиларидан бири бўлиб, уларнинг манфаатлари билан ҳисоблашишга тўғри келади, тадқиқотчи эса ўзи ўрганаётган вазиятга бевосита кўшилади. Ижтимоий экспериментлар тадқиқотчидан ахлоқий ва юридик норма ва тамойилларга қатъий риоя этишни талаб қилади. Бу ерда (тиббийда бўлгани сингари) «зиён етказма!» тамойили муҳим аҳамиятга эга. Инсоннинг интим дунёсига кириш қуроли бўлиб хизмат қилиш - ижтимоий экспериментларнинг асосий хусусияти.

Шакллантирувчи экспериментда муайян руҳий фаолият қандай шаклланишини аниқлаш учун тажриба ўтказилаётган шахс турли экспериментал шароитларга қўйшади ва унга маълум масалаларни ҳал қилиш тақлиф этилади. Бунда мураккаб руҳий жараёнларни шакллантириш ва уларнинг тузилишини янада чуқурроқ тадқиқ қилиш мумкин. Мазкур ёндашув педагогик психологияда қўлланилади.

Ижтимоий-гуманитар фанларда фалсафий ва умумилмий воситалар, метод ва амаллардан ташқари, мазкур фанларнинг предмети билан боғлиқ махсус воситалар, метод ва амаллардан ҳам фойдаланилади. Уларнинг жумласига қуйидагилар киради:

Идеографик метод - алоҳида тарихий далиллар ва ҳодисаларнинг ўзига хос хусусиятларини тавсифлаш.

Диалог - «савол-жавоб методи» икки ва ундан ортиқ кишилар орасидаги мулоқот, унинг диалогитика, диалогизм каби шакллари амал қилади.

Тушуниш ва оқилона (интенционал) тушуинтириш (бу ҳақда ушбу бобнинг кейинги параграфиди батафсил сўз юритилади).

Ҳужжатларни таҳлил қилиш-сон ва сифат жиҳатидан таҳлил қилиш (контент-анализ).

Сўровлар ўтказиш - махсус тайёрланган саволлар ёрдамида у ёки бу масалага оид ижтимоий фикрни аниқлаш. «Юзма-юз» сўров (интервью) ёки сиртдан (сўровнома ёрдамида, почта, телефон орқали ва ш.к.) сўров ўтказиш, оммавий ва махсус сўровлар фарқланади. Махсус сўровларда профессионал экспертлар ахборот олишнинг бош манбаи ҳисобланади.

Проектив методлар (психологияга хос) – инсоннинг продуктив фаолияти натижаларига қараб, унинг шахсий хусусиятларини билвосита ўрганиш усули.

Тестлаш (психология ва педагогикада)–стандартлаштирилган топшириқлар бўлиб, уларни бажариш натижалари айрим шахсий хусусиятлар (билим, кўникма, хотира, зеҳн ва ш.к.)ни ўлчаш имконини беради. Тестларнинг икки асосий гуруҳи фарқланади–интеллект тестлари (машҳур Қ коэффиценти) ва эришилган (касбда, спортда ва ҳ.к.) натижалар тестлари. Тестлар билан ишлашда ахлоқий жиҳат муҳим аҳамият касб этади. Зотан, лаёқатсиз ёки ғирром тадқиқотчининг қўлида тестлар жиддий зарар келтириши мумкин.

Биографик ва автобиографик методлар ёрдамида у ёки бу кишининг ҳаёт йўли ўрганилади.

Социометрия методи ижтимоий ҳодисаларни ўрганишда математика воситаларидан фойдаланишдир. Ундан кўпинча «кичик гуруҳлар»ни ва улардаги шахслараро муносабатларни ўрганишда фойдаланилади.

Ўйин методлари бошқарув қарорларини ишлаб чиқишда қўлланилади. Имитацион ўйинлар (ишбилармонлик ўйинлари) ва очик ўйинлар (айниқса, ностандарт) вазиятларни таҳлил қилишда фаркланади. Ўйин методлари орасида психодрама ва социодрама алоҳида ўрин тутати. Уларда иштирокчилар муайян индивидуал ва группавий вазиятларни кўриб чиқадилад.

Ҳозирги замон методологияси

«Куматоид», «case studies», «абдукция» аъъанавий методологик тушунчалар руҳида тарбияланган одамга эриш туюлиши мумкин.

Куматоид - сузаётган объектни англади ва объектларнинг тизимли хусусиятини акс эттиради. У вужудга келиши, ҳосил бўлиши, шунингдек йўқолиши, парчаланиши мумкин. У ўзининг барча элементларини бирдан эмас, балки ўзига хос «хиссий-ўта хиссий» тарзда намоён этади. Масалан, тизимли объект—ўзбек халқини маълум вақт, макон бўлагида ифода этиш ва маҳаллийлаштириш мумкин эмас. Бошқача қилиб айтганда, объектни яхлит ифода этиш учун ўзбек халқининг барча вакиллари йиғиш мумкин эмас. Шу билан бирга, мазкур объект сохта эмас, реалдир. Уни кузатиш, ўрганиш мумкин. У бутун цивилизацион-тарихий жараённинг йўналишини кўп жиҳатдан белгилаб беради. Яна бир мисол—талабалар гуруҳи. У дам пайдо бўладиган, дам кўздан йўқоладиган сузувчи объект сифатида ўзаро алоқаларнинг деярли барча тизимларида намоён бўлади. Масалан, ўқув машғулоти тугаганидан кейин гуруҳ яхлит объект сифатида мавжуд бўлмайди, аммо институциявий белгиланган маълум вазиятлар (гуруҳ рақами, талабалар сони, гуруҳ тузилиши, умумий хусусиятлари)да у объект сифатида намоён бўлади ва ўз-ўзини идентификация қилади. Бундан ташқари, мазкур куматоид гуруҳ аъзолари ўртасидаги дўстлик, рақобат ва бошқа муносабатлар билан ҳам қўллаб-қувватланади. Куматоиднинг ўзига хос хусусияти шундаки, у вақт ва маконда маҳаллийлашишга бефарқ бўлибгина қолмай, субстрат — ўзини ташкил этувчи материалга ҳам қаттиқ боғланмаган. У тизимли хусусиятларга эга эмас. Бинобарин, мазкур хусусиятлар унинг таркибий қисмларига мавжуд ёки мавжуд эмаслигига, айнақса, уларнинг ривожланиш йўналиши ёхуд хулқ-атвор тарзига боғлиқ. Куматоидни моддий тарзда мустахкамланган маълум бир хусусият ёки бундай хусусиятлар тўплами билан аниқ

идентификация қилиш мумкин эмас. Бутун ижтимоий ҳаёт нуқрали объектлар—куматоидлар билан тўлиб-тошган.

«Case studies», яъни вазиятли тадқиқотлар ўтказиш янгири замон методологиясидаги муҳим янгиликдир. Маъкур тадқиқотларни ўтказишда фанлараро тадқиқотлар ўтказиш методологиясига таянади, аммо индивидуал субъектларни, маҳаллий группавий дунёларлар ва вазиятларни ўрганиш назарда тутилади. «Case studies» аниқ ва прецедентнинг, яъни кузатиш остида бўлган ва тушултиришнинг мавжуд қонунлари доирасига сизмайдиған индивидуаллаштирилган объектнинг мавжудлигини акс эттиради. Вазиятли тадқиқот методологияси неокантиантлар Баден мактабининг идиографик методи билан боғлиқ.

Вазиятли тадқиқотларнинг икки тури: матний ва майдондаги тадқиқотлар фарқланади. Уларнинг иккаласида ҳам маҳаллий детерминация биринчи даражали аҳамиятга эга. Маҳаллий детерминация «ички ижтимоийлик» тушунчаси билан муайянлашади ва айни гуруҳ ёки вазиятга хос бўлган фаолият, мулоқот шакллари таъсирида шаклландиған билимнинг ноаниқ шартларининг туташ тизими деб, алоҳида сўзлар ва ҳаракатларнинг маъно-мазмунини белгилайдиған ижтимоий-маданий контекст деб тушунилади. Вазиятли тадқиқотларнинг устунлиги шундаки, уларда билим тизимининг мазмуни шартларнинг пирозард тўплами, ҳаётий вазиятларнинг муайян ва алоҳида шакллари нукта назаридан очиб берилади. Ҳозирги замон методологияси ўз анъанавий методларининг универсаллиги чекланганлигини тушунади. Масалан, гипотетик-дедуктив метод ишни тайёр гипотезалардан бошлаб, «далилларни энг яхши тушултириш» босқичидан сакраб ўтганлиги учун танқид қилинади.

Абдукция фикр юритиш орқали эмпирик фактлардан уларни тушултирувчи гипотезага юксалишни назарда тутати. Бундай фикр юритиш турмушда эг амайтида кўп учрайди. Хар бир инсон тушултириш йўллари ни излашда беихтиёр абдукцияга мурожаат этади. Масалан, врач касаллик аломатларига караб, унинг сабабини, детектив эса жиноят изларига караб жиноятчини кидиради. Худди шунингдек, олим ҳам содир бўлаётган ҳолат сани тушултиришда абдукция методида фойдаланади. Маъкур атом индукция ва дедукция сингари машхур, кенг эътироф этилган бўлмаса ҳам, у янги ҳамда самарали методологик стратегияни шакл топишнинг муҳим рол ўйнайди.

Эвристика юнонча *heurisko*—мониман, кашф этиш, яъни кўздан келиб чиққан. «Эвристика» атамасининг кўлданишини ҳозирги юнон олими александриялик Папп (милоддан аввалги III жағ юнон) билан боғланади. Бу нуктаи назардан эвристика математика ҳақида

ларини ечишни Урганишни истаганларга мўлжалланган қодаларнинг махсус тўплами сифатида намоён бўлади. «Махорат сирлари» ҳамиша қатъий сир тутилган ва тавсифланмаган. Эвристикани кашфиётлар тўғрисидаги фан сифатида тавсифлаш барча замонларда ҳам жуда мураккаб вазифа ҳисобланган. Г.Лейбницнинг «Кашфиёт санъати» ғояси амалга ошмади. Б.Спиноза тўғри метод оқилона танлашни таъминлаши, номаълумни билиш қодаларига эга бўлиши, фойдасиз имкониятларни четлатиш тартибини белгилаши лозимлигини қайд этган бўлса-да, буни асословчи назарияни яратмади. *Муайян илмий билимдаги барча иккиламчи, ноаниқ методологик қодалар эвристика соҳасини тўлдиради.* Шунинг учун ҳам эвристика баъзан қайғуриш, илҳомланиш, инсайт билан боғланади. Методологик тафаккурнинг изчил тизимида эвристикага кўпинча етарли даражада англаб бўлмай-диган, аммо излаш ва топиш салоҳияти катта бўлган соҳа деб қаралади. Формал мантикий методлар эвристик методларга қарама-қарши қўйилади. Барча мумкин бўлган ҳолларда эвристикадан билим мазмунини кенгайтириш, илгари маълум бўлмаган янгиликни яратиш кутилади. Эвристика фанлараро хусусиятга эгаллиги мазкур соҳанинг ўзига хос белгисидир. Аммо эвристик хусусият фан ичидаги билимда ҳам мавжуд. Эвристик сезги илмий изланишнинг деярли ҳар бир қадамига ҳамроҳ бўлади. Редукция, методларини ўзлаштириш, гуманитар ва техника фанларининг усулларини бирлаштириш, муайян илмий ишловларни амалга татбиқ этишни танлаш, ҳал қилувчи экспериментнинг ўзи маълум даражада эвристик фаразларга асосланади.

Эвристика илмий ва ноилмий билим, оқилоналик ва нооқилоналик ўртасида боғловчи бугун бўлиб хизмат қилади. У хулқ-атвор тактикасини танлашга ва ривожланиш жараёнида тўғри йўл топишга қўмаклашади. Илмий таваккалчилик мезони сифатида эвристика илмий билимни ривожлантиришнинг таркибий қисми сифатида ҳамиша олқишланган, дунёнинг постноклассик манзарасида эса назариянинг эвристик хусусияти билим бериш жараёнини ўзгартириш, уни ижодий, муаммоли, ўйин тарзида ўтказиш имконини берадиган илмий билим мезони даражасига кўтарилди.

Эвристика сирларига яқинлашишга бўлган энг сўнгги уринишлардан бири А.Ф.Осборннинг «мияга ҳужуми»дир. Унда кашфиётчиликнинг ўриндошлик, ўтказиш, бирлаштириш ва ажратиш билан боғлиқ анъанавий усуллари билан бир қаторда, хаёлни рағбатлантирувчи усуллар: тигиз муддатлар тизими, муаммони танқидсиз вазиятда эркин муҳокама қилиш, тортишувлик муҳитини яратиш, шунингдек ҳазил тахминлар қилиш қайд этилади. Аммо, эвристика йўналиши-

нинг вакили Д.Пойя илгари сурган ижоднинг (ёки муаммоларни самарали ҳал қилишнинг) муқаррар тарзда амал қиладиган қондаларини ишлаб чиқиш амалга ошириб бўлмайдиган вазифа, деган ғояси янада аъъанавийроқ ҳисобланади.

Эвристика ўзига хос методология, яъни ижодий фаолият методларининг мажмуи сифатида маълум талаблар қўяди:

– у оддий танлаш усулларига эмас, балки муаммони ҳал қилиш вақтини қисқартириш имконини берадиган усулларга таянади; қўлланувчи усуллар аъъанавий қабул қилинган ва эскирган усуллардан жиддий фарқ қилиши мумкин; усуллардан фойдаланишга тадқиқот кўрсаткичларига қўйиладиган ташқи чеклашлар қаршилик кўрсатади; изланиш моделлари жиддий даражада индивидуаллаштирилган бўлиб, билиш субъектининг руҳий фаолияти билан чамбарчас боғлиқ.

Эвристик фаолиятнинг бир қанча моделлари фарқланади.

Энг содда модель – кўр-кўрона қидириш модели ёки «Лабиринт» модели нисбатан кенг тарқалган бўлиб, унда муаммо ечимини қидириш лабиринтда йўл қидиришга ўхшатилади. Г.Бушнинг масала майдонини ҳосил қилувчи объектларнинг тузилишини ва улар ўртасидаги маънавий алоқаларни акс эттирувчи структуравий-семантик модели алоҳида диққатга сазовор. Мазкур модель билан ишлаш бир нечта босқичга ажралади: – келган ахборот оқимида дискрет объектларни ажратиш (селектив танлаш). «Лабиринт» модели олдинга тинимсиз интилиш, интуицияга ва топқирликка таяниш зарурлигини кўрсатади ҳамда бу йўлда муваффақиятга ҳам, муваффақиятсизликка ҳам учраши мумкинлигини акс эттиради: муаммолар ўртасидаги алоқаларни аниқлаш; қўйилган вазифа билан боғлиқ бўлган алоқа объектларини актуаллаштириш; марказдан узоқдаги алоқа ва объектлардан абстракцияланиш; умумлаштирилган объектларни шакллантириш; умумлаштирилган объектлар ўртасидаги алоқаларни топиш; умумлаштирилган лабиринт бўйлаб қидириш.

«Трансформатор» модели мавжуд муаммога узил-кесил таърифланган муаммо деб қарамайди, аммо унинг ечимини фақат кўп марта ўзгартириш, ҳамда унинг шарт ва талабларини қайта-қайта таърифлаш, мақсадларнинг шаклини ўзгартириш орқали аниқлашга ҳаракат қилади.

«Шлюз» модели маънавий ёки моддий рағбатлантириш воситалари ёрдамида инсон ижодий фаоллигининг имкониятларини очишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

«Идиш» модели ҳар бир инсон ахборот сақловчи ва қўллаб имкониятларни тасарруф этувчи эканлигидан келиб чиқади. Инсон

тўплаб борадиган билим динамик хусусиятга эга бўлиб, уни воқеликни ўзгартириш томонга йўналтириш мумкин.

«Уруғ» модели организмнинг ўхшатишларида намоён бўлиб, у ижодий фаолият биологик ва ижтимоий жиҳатдан белгиланганлигини кўрсатади. ҳар бир инсон креатив имкониятларга эга бўлиб, уларни ўстириш талаб этилади.

«Ракета» модели ички импульс ва энергиянинг муҳимлиги ҳамда аҳамиятига эътиборни қаратади. Инсон ўзи учун ҳаётий муҳим бўлган муаммони ҳал қилишдан манфаатдор бўлганида ушбу энергия фаоллашади. Мазкур модель ички энергияни ташқи ҳаракат, ҳодиса ёки ечимга айлантиришни назарда тутаяди.

«Трамплин-тўсиқ» моделида ижод жараёни субъекти ахборот етарли бўлмаган ҳолларда дуч келадиган психологик тўсиқни бартараф этиш билан боғлиқ вазиятни таҳлил қилади. Баъзан одатдаги фикрлаш усули гносеологик тўсиқ ёки ахборот тўсиғи сифатида таъсир кўрсатади. Уни эвристик қондалар ва тавсиялар мажмуи бўлган трамплин модели ёрдамида бартараф этиш мумкин.

«Призма» модели қўйилган вазифанинг турли жиҳатларини кўриб чиқишни назарда тутаяди.

«Қуруқ ёғоч» модели ижод ва илҳом хусусиятини ифода этади. Маълумки, Гёте доимий, кундалик меҳнатни «ўтин ёриш ва уни қуритиш»га ўхшатади. Ижод олови алангаланганида қуруқ ёғоч ловиллаб ёнади.

«Тенг паллалар тарози» модели ижод самарали бўлиши учун ижодкорнинг билими, тажрибаси, изчил фаолияти, мотивлари ва иродаси сингари ўзаро боғлиқ жиҳатлар тенг ҳолатда бўлишини назарда тутаяди.

«Ҳазилсиз мутойиба» модели ижодни ошириб кўрсатиш, пайров қилиш, оддий ва ғайриоддийни уйғунлаштириш, тасодифий белгисига қараб уйғунлаштириш билан боғлиқлигини назарда тутаяди. Бундай усуллар ҳазилкаш одамнинг фаолиятини ёдга солади, аммо у тафаккурнинг ижодий жараёнида зохир бўлади.

Эвристик фаолият натижаларининг келиб чиқиши ҳар хил бўлиши мумкин. Улар ҳаёлот ва фантастика, скептицизм ва критицизм, реализм ва астойдил меҳнат, илҳом, прагматизм, интуиция маҳсули бўлиши мумкин. Улар схоластика ёки прогноз, мистицизм, иллюзиялар билан боғлиқ бўлиши мумкин. Улар солипсизмга, ҳиссий қабуллашлар кучига асосланиши ёки сентиментализм билан суғорилган бўлиши мумкин¹.

¹ Ильин В В Теория познания Введение Общие проблемы -Москва 1993 - С 73

Эвристикада муқаррар тарзда амал қиладиган қоидалар мавжуд эмас, эвристик изланиш жараёнида аниқланган ўзига хос хусусиятлар ва хоссалар тўғрисидагина сўз юритиш мумкин. Муайян кашфиётнинг барча усул ва амаллари, босқич ва кодлари эвристика соҳасига кириб келади. Оқилона эвристика изчил кетма-кетликда жойлаштирилган ва умумий тарзда таърифланган стереотип ва қоидаларнинг мавжудлигини назарда тутмайди. Унда тадқиқот жараёни ҳам, изланиш усулларини танлаш ҳам, унинг натижаси ҳам янгилик бўлади. Унда ҳар бир инсоннинг ўзига хос хусусиятлари аксини топиши ва эътиборга олинishi лозим.

Эвристика қоидаларига қуйидагилар киритилади:

- ижодий кашфиётчилик методологияси эвристикдир;
- кашфиётчилик вазифалари туркуми чексиздир, кашфиёт усуллари туркуми чеклангандир;
- масаланинг ечимини излаш усули ҳар доим субъектив жиҳатга эга бўлади, унинг самарадорлиги кашфиётчининг маҳоратига боғлиқ;
- масалаларни ечишнинг янги усуллари камдан-кам ҳолларда ижобий натижага олиб келади, аммо улар ёрдамида топилган ечимлар ўзига хослиги билан ажралиб туради;
- топилган ечимга муқобил тарзда масала ҳал қилинишининг карама-қарши усули ҳамisha мавжуд бўлади;
- бирон-бир кашфиётчилик вазифаси ҳуқуқ-итвор ва мушоақада юритишнинг маълум англаб етилган ёки англаб етиляётган усули, стратегияси ёки тактикасида ҳал қилинмаган¹.

Эвристик қоидалар эвристикларнинг атрибутивлигини, яъни у фаолият жараёнининг ҳар қандай субъективга мослигини, шунингдек ижодий имкониятлар ривожлантирилиши ва ўлаништирилиши мумкинлигини кўрсатади. Шу нарса шубҳасизки, ижодий, эвристик жараёни кашфиёт вазифасини таърифлашдан бошланади. У маълум ва номаълум, мажҳуд ва изланиётган, биллик ва билмаслик ўртасидаги бўғиндир.

Конун тушунчасининг ташкили

Конун – бу моддий ва маънавий ҳодисаларнинг ҳаракат ва ривожланиш хусусияти ва ўланишига белгилловчи объектив, муҳим, зарурий, барқарор ва умумий алоқаси. Шунинг эътиборига олиниш лозимки, илмий адабиётларда «конун» тушунчасидан ташқари «конуннат» тушунчаси ҳам ишлатилган. Булар яъний тушунчалар эмас. Улар бир тартибли тушунчалардир, чунки уларда объектив борликда манжуул

¹ Буш Г. Я. Диалектика и творчество. - Минск, 1985. - С. 27.

бўлган зарурий, объектив, умумий алоқалар акс этади. *Аммо қонуният қонунга қараганда кенгроқ тушунчадир. Қонун муайян шароитда ўзини қатъий ва муқаррар тарзда намоён этса, қонуният бир қанча қонунларнинг ўзаро алоқаси, ўзаро таъсири сифатида намоён бўлади.* Масалан, ижтимоий ҳодисаларни таҳлил қилиш чоғида киймат қонуни ёки ишлаб чиқариш муносабатлари ривожланишининг муайян даражасига ишлаб чиқариш кучларининг мувофиқлиги қонунининг аниқ кўринишлари ҳақида ҳам, объектив қонуният сифатидаги жамиятнинг фаол ривожланиши ҳақида ҳам гапириш мумкин. Юқорида келтирилган таъриф ҳамма қонунларга тегишли. Аммо қонунлар ҳар хил бўлади. Хусусан, *асосий ва иккинчи даражасли, динамик ва статик қонунлар, табиат ва жамият қонунлари, махсус ва умумий қонунлар фарқланади.* Борлиқ қонунлари ҳақидаги таълимот сифатидаги диалектикани умумий (универсал) қонунлар кизиқтиради, чунки улар, биринчидан, фаолиятнинг барча соҳаларига хос, яъни табиат, жамият ва билишда амал қилади; иккинчидан, ҳаракат ва ривожланишнинг теран асосларини ёритиб беради, аниқроқ айтганда, ривожланиш нима учун, қай тарзда, қайси йўналишда юз беради, деган муҳим саволларга изчил жавоб беради.

Диалектика борлиқнинг умумий қонунлари ҳақидаги таълимот сифатида объектив дунё тинимсиз ҳаракатда, ўзгаришда ва ривожланишда бўлишидан келиб чиқади. Диалектиканинг бу қонидаси унинг иккинчи тамойили – *ривожланиш тамойилида* қайд этилади. Аммо ривожланишни кўриш ва унинг мавжудлигини тан олишнинг ўзи кифоя қилмайди. «Ривожланиш» тушунчасининг моҳият ва мазмуни ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш талаб этилади. Бироқ ҳар қандай жисм ва жараён дастлаб шаклланади. Шу боис, дастлаб шаклланиш ва ўзгариш ғоясининг таҳлилига тўхталамиз.

Шаклланиш – нарсалар ва ҳодисаларнинг ўзгарувчанлигини ифодаловчи фалсафий категория. У асосан уч хил маънода ишлатилади:

- а) ривожланиш категориясининг синоними сифатида;
- б) жараёнлар ва ҳодисаларга туртки берувчи омилларнинг юзага келиш жараёнининг ифодаси сифатида;
- в) предметнинг «дастлабки шаклланиш» жараёни тавсифи сифатида, вужудга келиш ва йўқ бўлиш, борлиқ ва йўқликнинг ягоналигини ўзида ифодаловчи жараён сифатида.

Шаклланиш жараёнида эскидан янгига ўтиш, унинг ўсиши, мустаҳкамланиши ва ривожланган яхлит тизимга айланиши амалга ошади. Дунёда ҳамма нарса вужудга келиши ва йўқ бўлишини

пайкаган қадимги мутафаккирлар бу хоссаи мутлақлаштирилган, ўзгариш барқарорликни, муайян ўзгармас жиҳатнинг сақланишини ҳам назарда тутишни англамаганлар. Аке ҳолда, ҳолати ўзгарган эски билан янгининг ўртасида ҳеч қандай алоқа бўлмаса, қандай ўзгариш ҳақида ва шаклнинг ўзгариши ҳақида гап бориши мумкин? Бу ерда ўзгарган нарса ёки ҳодисанинг ўзи йўқ, демак, ўзгариш ҳам мавжуд эмас. Шаклнинг мутлақлаштирилиши мумкин эмас, зеро у ўзгариш, эскидан фарқ қиладиган янгининг вужудга келишидир. Шаклнинг бир нарсанинг ўзгариши натижасида бошқа нарсага айланиш жараёнини аке этиради, лекин бунда нарсанинг ўзи умуман мавжуд бўлган нарса сифатида сақланиб қолади. Фақат конкрет борлиқ ўзгарувчан ва шаклланади (худди шунингдек завоқ топади), лекин бу мутлақ борлиқдир, зеро умуман борлиқ ўзгармасдир. Шаклланиш, аниқроқ айтганда ўзгариш жараёни (бу ерда нафақат бунёд-корлик, балки вайронкорлик йўналишини ҳам эътиборга олиш зарур) борлиқ тушунчасининг мазмуни билан мувофиқ келмайди. Бунинг сабаби шундаки, биринчидан, борлик ўзгармасдир, яъни у шаклланиши, пайдо бўлиши мумкин эмас; иккинчидан, борлик - бу мавжудликнинг хоссаларидан бири эмас, балки мавжудликнинг ўзидир. Шаклланиш - бу муайян нарса ёки ҳодиса билан юз берувчи жараёндир.

Бизни қуршаган реал дунёни ўрганиш деярли ҳар лаҳзада унинг икки муҳим ва муқаррар хоссаси - барқарорлик ва ўзгарувчанликни амалда намоён этиди. Масалан, Ер юз миллионлаб йиллардан бери Куёш атрофида ўз орбитаси бўйлаб айланади, лекин бу такрорийлик Птолемей ва Коперник фарас қилганидек туташи эпицикл бўйлаб эмас, балки спирал бўйлаб амалга ошади, яъни бир вақтнинг ўзида ҳам барқарорлик, ҳам ўзгарувчанликни намоён этиди. Бу ерда ҳар бир айланма ҳаракат янги ҳисобланади. Утган миллионлаб йиллар мобайнида космосда сон-саноксиз юлдузлар пайдо бўлган ва бўлган. Яъни пайдо бўлган ҳар бир юлдуз маконда ва вақтда ҳаракатланади, ушбу ҳаракат жараёнида ўзгариш ва шу билан муқаррар тарзда «йўқ бўлади», шу тариқа у Коинот борлигининг барқарор умумий қонуниятини - мавжудлик шаклланишининг ўзгаришини амалда намоён этиди. Бунда юлдузнинг материали йўқ бўлиб қолмайди, балки навоқ-даги шакл-шамойилни касб этиди. Ёрда юлдузлар пайдо бўлди ва емирилди, динозаврлар йўқ бўлиб кетди ва «қорғонлар» шакли бўлди. Ижтимоий-иқтисодий тузумлар вужудга келди, ривожланди ва йиқилди, розга учради. Уларнинг ўрнига янги шу шаклларида янги тузумлар шаклланди. Қадимги динлар пайдо бўлди, ривожланди ва йўқ бўлиб кетди. Янги ва сон-саноксиз мазҳаблар пайдо бўлди.

Ўзгариш – моддий объектларнинг ўзаро алоқага киришиш жараёни ва унинг натижаси, моддий тузшмалар алоқалари навбатдаги шаклининг амалда актуалланиши. Бизни қуршаган дунё шаклларининг ранг-баранглигини ва ундаги алоқаларнинг ранг-баранглигини аниқлаш қузатувчан инсон учун унчалик қийин иш эмас. Аммо шаклларнинг бундай ранг-баранглигининг конкрет, умумий сабабини ва ҳаракат шаклларида бири – ўзгаришнинг моҳиятини тушунтириш талаб этилади.

Диалектикада ҳодисанинг моҳияти деганда мазкур ҳодисани вужудга келтирган қарама-қаршилиқларнинг ҳақиқий муносабати, яъни қарама-қаршилиқлар бирлиги ва қураши тушунилади. Ҳар қандай ҳодиса унинг ўзида ёки унинг сиртида муайян нарсалар ўртасида юз берган ўзаро алоқаларнинг оқибати ҳисобланади (бунда ички ўзаро алоқалар биринчи даражали аҳамият касб этади). Айни шу сабабли бирор нарсанинг моҳиятини аниқлаш муносабатлари (бирлиги ва қураши) ҳодисани вужудга келтирувчи сабаблар, яъни конкрет, энг аввало, ички қарама-қаршилиқларни топиш демакдир.

Ўзгарувчанликнинг йўқ бўлмаслиги шу билан белгиланадики, ички ва бизни қуршаган дунё ҳодисаларининг умумий алоқасини йўқ қилишга, бинобарин, ўзаро таъсирларга барҳам беришга ҳеч ким ва ҳеч нарса қодир эмас. Боз устига, мутлақо соф тажриба ўтказиш, яъни бирор нарса ёки ҳодисани унинг ташқи ва ички таъсирларисиз англаб етиш барча табиий фанларнинг улкан муаммоси ҳисобланади. Масалан, «мутлақо эгилувчан жисм», «нуқта», «мутлақ тезлик», «умуман товар» каби тушунчаларни олимлар фақат мавҳум тушунтирилди, тор доирадагина қўллашга муваффақ бўладилар.

Ривожланиш тушунчаси адабиётларда икки хил маънода қўлланилади. *Кенг маънодаги ривожланиш тушунчаси тизимнинг ҳаёт циклини тўла қамраб олади (ва айни ҳолда унинг ривожланишидаги ўсиш ва пасайиш тўғрисида сўз юритилади). Тор маънодаги ривожланиш деганда эса фақат эволюциянинг ўсиш жараёни (бу ҳолда пасайиш жараёни ривожланишга завол топиш ва таназзул жараёни сифатида қарама-қарши қўйилади).*

Ривожланиш ижобий ўзгариш ясашга қаратилган ҳаракат, деган тасаввур қадимда юзага келган. Бироқ у, асосан, нисбий хусусиятга эга бўлган. Тарихий тараққиёт ғояси дунё ва инсоннинг пировард тақдири, коннот ва тарихнинг мақсади ҳақидаги диний таълимотни (христиан эсхатологиясини) рад этишдан бошланади. Тараққиёт аввал илмий билиш соҳасида тадқиқ этилди, сўнгра у билан боғлиқ ғоя ижтимоий муносабатлар соҳасига татбиқ этилди.

Антик давр файласуфи Гесиод диндор маданиятнинг бунёдкорлари шундан ўтган тарихни тасвирлайди. Бунда ахвол асрдан асрга ёмонлашган борган. Тарих олижаноблик ва юктак ахвол ҳақи сурган жолдин асрдан бошланган, сўнг улар таназзулга қоз тутган «аҳлуш аср» қолган. Тарихий жараён мутлақо ахлокий тубанликни намойиш этувчи «темир аср» билан якунланган. Гесиоднинг фикр-мулоҳазаларида регресс ғояси аниқ кўзга ташланати. Унинг ёндашуви аниқ би тушунарли: у ўша давр жамоа тузуми иккирофта қоз тутган замонда яшаган ва унинг фикр-мулоҳазаларида айнан эски жамиятга ҳос маънавий-ахлокий негизларнинг эмирилиши ўз ифодасини топган. Қизиги шундаки, Гесиоднинг ушбу фикри ўз давридан нолиб юрадиган одамларга шунчалик маъқул бўлганки, у яшаган даврдан иккиннинг йилдан кўпроқ вақт ўтган бўлишига қарамай, бу мулоҳаза ҳалигача одамлар орасида «Йилдан йилга ахвол баттар» деган ибора тарзида сақланг қолган. Агар шундай бўлганида эди, бу оламда ўшандан буён ҳеч вақо қолмаган, балки Ернинг ўзи ҳам йўқолиб кетган бўлармиди?

Уйғониш даври мутафаккирлари ақл-идроққа таяниб яшаш тамойилини «ривожланиш» тушунчаси билан боғлаб, шакллантирган янги сиёсий қучларнинг идеаллари ва эҳтиёжларини тарихнинг пировард мақсади даражасига қўтарганлар. XVIII асрда яшаган итальян файласуфи Вико ижтимоий тараққиёт ғоясини, айникса, пухта ишлаб чиқди. У барча халқлар ўз тараққиётида қуйидаги уч босқичдан ўтиши ҳақидаги ғояни илгари сурди: 1) «Худолар асри» — диний раҳнамоларга бўйсунуш даври; 2) «Қаҳрамонлар асри» — аристократик давлат даври; 3) «Инсонлар асри» — республика ёки вакиллик монархияси даври¹. Унинг фикрича, шу босқичлардан ўтгач, муайян халқ куйига қараб ҳаракат қила бошлайди. Яъни, таназзул босқичи бошланади, сўнгра юқорида зикр этилган жараён такрорланади. Вико тарихий ривожланиш циклик ва зиддиятли хусусиятга эга эканлигига эътибор қаратган. Шу боис унинг таъкидлашича «прогресс» тушунчасини унинг зидди — «регресс» (лот. regressus — тесқари ҳаракат, орқага қайтиш) тушунчаси билан боғлиқ ҳолда ўрганиш лозим.

Умуман олганда, прогресс ривожланиш суръатларининг ўсиб бориши билан тавсифланади ва у тарихий ривожланишнинг объектив қонуни сифатида қабул қилинади. Аммо регресснинг айрим ўсишлари, алоқалари ва функцияларининг мияждунги тараққиётнинг муҳим хусусиятларидан бири ҳисобланади. Француз тарихшиноси Р.Арон «Тараққиётдан қўзғил совиши» китобида бу биразагина қили:

¹ Вико В// *Всесирриқ таълиқловчи «Миллат» Савиясининг тарихи», 2011 — 21-110.*

катли урушлар, табиий офатлар, инсониятнинг умумий таназзулига ишора қилган. У Ер аҳолиси ҳаддан ташқари кўпайиб кетгани, фан-техника инқилоби шароитида инсоннинг биологик жиҳатдан тубанлашуви юз бераётгани ҳақида фикр юритиб, пессимистик хулосалар чиқарган ва ривожланиш ғоясининг ўзига шубҳа билдирган.

Аммо жаҳоннинг тарихий ривожланиш жараёнини танглиқлар ва инқирозларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Дунёни мутлақо тартибли ҳолда кўриш, табиий тарихий жараёнини умумий, фақат ижобий манзараларда ифодалаш истаги назарий прогнозлардан ҳам кўра кўпроқ утопик (хом хаёл), амалга ошмайдиган лойиҳалар соҳасига тааллуқлидир.

Кишилиқ жамиятнинг куйидан юқорига томон ривожланиши доимо ижтимоий тараққиёт билан боғланган бўлса-да, тарихий тараққиётнинг асл моҳияти, қонунлари ва ҳаракатлантирувчи кучлари узоқ вақтгача маълум бўлмаган. Идеализм ғоялари билан руҳланган файласуф ва социологлар прогресс манбаини маънавий негиздан, ақл-заковатнинг такомиллашиш қобилиятидан, ахлоқ ҳамда ҳуқуқий ғояларнинг ривожланиш даражасидан излаганлар. Аммо бу олий маънавий кучларни ривожланишга нима мажбур қилиши тушунарсиз бўлиб қолган.

Ривожланиш – серқирра ҳодиса бўлгани каби. жамият ҳам жуда кўп ранг-баранг элемент ва жараёнларни ўз ичига олган мураккаб тизимдир. Бу элемент ва жараёнлар ривожланувчи, юксалишга қодир ва прогрессив ўзгаришларнинг ўз мезонига эга кичик тизимлар сифатида намоён бўлади. Шу боис ижтимоий тараққиётнинг муайян мезонлари сифатида, иқтисодий мезон билан бир қаторда, ижтимоий-сиёсий, мафкуравий ва гуманистик мезонлар ҳам қайд этилади. Айни вақтда бу хусусий мезонлар ижтимоий ҳаётнинг айрим жиҳатларинигина тавсифлайди ва тараққиёт ҳақида умумий яхлит тасаввур бермайди. Жамиятнинг ўз-ўзидан ривожланувчи ҳаракатчан тизим сифатида ривожланиши унинг барча кичик элементлари бир хилда ва бир хил суръатда ривожланишини англамайди. Одатда, уларнинг ривожланиши нотекис кечади, айрим соҳалардаги прогресс бошқа соҳалардаги регресс ёки бир ёқлама ривожланиш билан бирга намоён бўлади.

Баъзи Ғарб социологлари ривожланиш мезонларини онг соҳасидан излашни тавсия этадилар ва инсон ўзини қай даражада бахтли, хотиржам ҳис қилишига қараб, бу муаммони ахлоқий муаммолар билан бир қаторга қўяди. Аммо бундай ёндашувлар субъектив хусусиятга эга, чунки одамларнинг мақсади, идеаллари ва кайфияти

муггасил ўзгариб туради. «Ривожланиш» тушунчаси универсал эмас, балки нисбий хусусиятга эга. Философияда уми бу хун қонинотта нисбатан қўллаб бўлмайди, чунки унда аниқ белгиланган ривожланишнинг кузатиш мумкин эмас, деган фикрлар бор. Бу тушунчани циклик хусусиятга эга бўлган кўпгина жараёнларга нисбатан ҳам қўллаб бўлмайди. Табиатдаги тараққиётни тахши: қилишда ривожланишнинг асосий тармоғи ва иккинчи даражали тармоқлари фарқланади. Айрим олимлар фикрига кўра, ҳаракатнинг олний, яъни ижтимоий шаклига тараққиётнинг яқинлашув даражаси жонли табиат тараққиётининг умумий мезони ҳисобланади.

Ривожланиш очик тизимнинг мавжудлиғи ва эволюцияси, бир томондан, унинг ички тузилишига, бошқа томондан эса — унинг тақиқи муҳит билан ўзаро алоқасига боғлиқ. Бу ўзаро алоқа жараёнида унинг энтропияси қўпайиши ҳам, ўзгаришсиз қолиши ҳам, камайиши ҳам (атроф муҳитда энтропиянинг ўсиши ҳисобига) мумкин. Энтропиянинг камайиши тизимнинг дифференцияланиши, тизим структурасининг мураккаблашуви ва уюшқоқлик даражасининг ортиши билан боғлиқ. Тизимнинг уюшқоқлик даражасини аниқлаш учун қуйидаги мезонлардан фойдаланилади: структуравий мезонлар — тизимнинг мураккаблик даражаси, тизим элементлари ва уларнинг ўртасидаги алоқаларнинг ранг-баранглиғи ва х.к.; энергетик мезонлар — тизим фаолиятининг самарадорлик кўрсаткичлари (муайян мақсадга эришиш учун қандай модда ва энергия сарфлари талаб этилиши билан белгиланади); информацион мезонлар — сиртдан олинувчи ва тизимда айланувчи ахборот микдори ва сифати, шунингдек ахборотни қайта ишлаш ва ундан бошқарув тизимларида фойдаланиш усуллари ва х.к.

Эволюция қилаётган, уюшқоқлик даражаси ўсиб бораётган тизимлар ривожланаётган тизимлар ҳисобланади. Аммо шунинг эътиборга олиш лозимки, ҳар қандай конкрет тизим ўз тарихига эга, бу тарихнинг эса боши ва охири бор. Бу тарихда тизимнинг у пайдо бўлгандан кейинги ҳаёти аввалига уюшқоқликнинг қандайдир олний даражасигача (юнон. «акме» - чўкки) ўсиб боради, сўнгра уюшқоқлик даражаси пасая бошлайди, тизимнинг структураси соддалашади, тартибсизлик кучаяди ва мазкур жараён тизимнинг ҳалок бўлиши билан тугайди.

Ривожланиш тушунчасига у бошқа маълум тушунчалар — «ўзгариш» ва «ҳаракат» билан ўзаро нисбатлаш йўли билан таъриф бериш мумкин. Ўзгариш — бу нарсалар, ходисаларнинг бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтиши. У «барқарорлик»ка зид ва аниқ йўналишли — прогрессив ёки регрессив хусусият касб этади. *Прогресс ёки*

тараққиёт – материя тузилишининг қўйи шаклларида олий шаклларига, соддадан мураккабга ўтиши. Бунга тескари йўналишда юз берувчи жараён регресс деб аталади.

«Ҳаракат» тушунчасини диалектика материяга татбиқан «умуман ўзгариш» сифатида тавсифлайди, яъни у дунёда юз берувчи барча жараёнларни, уларнинг мазмунидан қатъий назар қамраб олади. Ҳаракат ўз ҳажмига кўра ривожланишга қараганда кенгрок тушунча, лекин ривожланиш ўзининг конкрет мазмунига кўра ҳаракатга қараганда чуқуррок. Ривожланишни ҳаракат феноменидан қуйидаги жиҳатлар ёрдамида фарқлаш мумкин: а) вақтда аниқ йўналишга эгаллик – ўтмишдан ҳозирги давр орқали келажакка қаратилганлик; б) жараённинг ортга қайтмаслиги, яъни ўзгарувчи реал нарсалар, ҳодисалар ўз индивидуал жиҳатларида бетакоррордир; в) ривожланиш жараёнида янги, яъни илгари мавжуд бўлмаган нарсанинг пайдо бўлиши; г) ривожланишнинг қонуний хусусияти, у муайян қонунларга бўйсунishi.

Шундай қилиб, ривожланиш умуман ўзгаришнинг муайян шакли, ҳаракатнинг алоҳида тури бўлиб, унга моддий объектларнинг қонуний, йўналтирилган, орқага қайтариб бўлмайдиган, сифат ўзгаришлари хосдир.

Ривожланиш билан юзаки танишиш у бир йўналишли хусусиятга эга, деган тасаввур уйғотиши мумкин. Амалда бундай эмас. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун баъзан айнийлаштириладиган «ривожланиш» ва «тараққиёт» тушунчаларини ўзаро нисбатлаш кифоядир. Ривожланишнинг фаталистик концепциясига кўра прогресс муқаррар жараён бўлиб фиолликни сусайтиради, ҳаётга томошабин бўлиб қараш, воқеликни лоқайд кузатишга йўналтиради.

Ривожланишнинг волюнтаристик концепцияси жаҳон тарихининг объектив қонуларини инкор этиши, ўз хоҳиш-иродасини стихияли тарзда ифодалаши, ижтимоий ривожланишни эркин баҳолаш билан боғлиқдир.

Фалсафий ёндашув тарихий тараққиёт илдизларини моддий ишлаб чиқариш соҳасидан, иқтисодиётдан излаш керак, деган гояни илгари суради. Бунда инсон ва у яратган меҳнат қуролларини ўз ичига олган жамиятда ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши ижтимоий тараққиётнинг олий объектив мезони сифатида тан олинади. Муайян ижтимоий тузумнинг прогрессивлиги ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш даражаси билан белгиланади. Бунда ишлаб чиқариш кучлари жамиятнинг ривожланиш даражасини пировард натижада, умумбашарий тарихий миқёсда, умумий тарзда белгилай-

ди, деб ҳисобланади. Гуёки ишлаб чиқариш кучлари эришган ҳар бир даража жуда кўп турли имкониятларни яратади ва ижтимоий ҳаракат йўли кўпгина ҳолатларга, хусусан, ижтимоий фаолият субъекти танлаган тарихий йўлга боғлиқ бўлади. Бугунги тарих таракқиётни ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш даражасига бевосита боғлаш мумкин эмаслигини, устқурмавий ҳодисалар иқтисодиётга нисбатан анча мустақил эканлигини кўрсатди.

Ривожланишининг диалектик концепцияси қуйидаги жиҳатларга алоҳида эътиборни қаратади: биринчидан, ривожланишининг манбаи нарсалар, ҳодисалар ва жараёнларнинг ички зиддиятларидир. Бу борлиқнинг барча ҳодисаларига ички қарама-қаршилиқлар хос эканлигини англатади. Бу қарама-қаршилиқлар ўртасидаги муносабатлар зиддиятлар деб аталади. Ҳар бир предмет, ҳодиса, жараён доирасида қарама-қаршилиқларнинг бирлиги ва қарши ҳаракати кузатилади. Бу «қарши ҳаракат» ривожланиш манбаи ҳисобланади. У ҳамма жойда: жонсиз табиатда ҳам, жонли табиатда ҳам, ижтимоий ҳаётда ҳам, онг соҳасида ҳам юз беради. Чунки борлиқнинг умумий қонуни – диалектик зиддиятлик қонуни амал қилади.

Иккинчидан, *миқдор ва сифат ўзгаришларининг бир-бирига ўтиши ривожланишининг шакли ҳисобланади.* Табиат, жамият ва тафаккурда юз берувчи жараёнлар таҳлили ҳар бир нарса, ҳодиса, жараёнга бир-бири билан узвий алоқа қилувчи ва муттасил ўзгарувчи миқдор ва сифат жиҳатлари хосдир, деган ҳулосага келиш имконини беради. Бу ўзгаришларнинг моҳияти шунда намоён бўладикки, миқдор ўзгаришлари аста-секин йиғилиб, предметнинг меъёрини оширади ва унинг сифат ҳолати ўзгаришига сабаб бўлади. Бу сакраш, ривожланиш жараёнида хужумкорликни тўхтатиш тарзида юз беради. Бу ерда борлиқнинг умумий қонуни – миқдор ва сифат ўзгаришларининг бир-бирига ўтиши қонуни амал қилади.

Учинчидан, *ривожланиш жараёнида ворисийлик омили муқаррар тарзда мавжуд бўлади.* Бунинг натижасида ривожланиш олдинги даражаларининг бойлиги муттасил тўпланиши унга хужумкор тус беради. Шунга қарамай айни шу хужумкорлик зиддиятлидир, чунки ривожланиш цикллилик босқичларини ўз ичига олади, «гуёки» эскига қайтиш юз беради ва ривожланиш спиралсимон кўриниш касб этади. Бунда борлиқнинг умумий қонуни – инкорни-инкор намоёни бўлади.

Ривожланишининг умумий қонунилари

Ҳодисаларни тавсифлашдан уларнинг моҳиятини англаб етишга ўтиш ҳодисаларда умумий жиҳатларни топишни талаб этади. Бунда вазифа турли ҳодисалар ўртасида умумий жиҳатларни топишдангина

нборат эмас. Ходисаларни бирлаштирувчи ва уларнинг бирлигини белгиловчи асосни тушуниб етиш зарур. Бу асос — ходисаларни «бириктирувчи» ва уларни бир-бирига йўлдош бўлиш, уйғунлашиш ва мувофиқлашишга мажбур қилувчи амалда мавжуд бўлган барқарор алоқани акс эттирувчи қонундир.

Қонунларни билишга ходисаларни илмий ўрганиш натижасида эришилади. Одатда, бу олимларнинг тафаккурдан узок заҳмат чекишни талаб этувчи жуда оғир ишдир. Воқеликнинг бирон-бир қонунини аниқлаш учун олим ўрганилаётган ходисалар ҳақидаги дастлабки маълумотларнинг кўп сонли тўпламларига таянишига тўғри келади. Бу маълумотлар шундай тартибга солиниши ва умумлаштирилиши лозимки, ходисаларнинг мазкур соҳаси асосий элементлар ва муносабатларни фарқлаш имконини берадиган тизим сифатида намоён бўлсин. Шундан сўнг элементларнинг ранг-баранг муносабатлари орасида тизимнинг ва тизим айрим элементларининг ҳар қандай ўзгаришларида сақланиб қолувчи умумий, ўзгармас, инвариант алоқаларни аниқлаш талаб этилади.

Умумий маънода қонун — тизим элементлари ўртасидаги умумий ва ўзаро алоқа. Уларнинг учта тури мавжуд.

Воқелик қонунлари инсон уларни билиш-билмаслигимиздан қатъий назар мавжуд ва амал қиладиган табиий қонунлардир.

Фан қонунлари одамлар томонидан англаб етилган воқелик қонунларининг онгилмиздаги инъикоси. Ҳар бир фан воқеликнинг муайян соҳасини ўз предмети сифатида ўрганар экан, мазкур соҳада амал қилувчи қонунларни аниқлайди. Илмий назария билан қамраб олинган соҳа қанча кенг бўлса, унинг қонунлари шунча умумий бўлади. Фанда қонунларнинг умумийлик даражасига кўра мураккаб иерархияси мавжуд. Умумийлик даражаси пастроқ бўлган қонунлар умумийроқ қонунларнинг айрим кўринишлари сифатида амал қилади ва сўнгги зикр этилган қонунлардан уларнинг оқибатлари сифатида келтириб чиқарилади. Масалан, геометрик оптикада ёруғликнинг акс этиш ва синиш қонунлари электромагнит тўлқинлар тарқалишининг умумийроқ қонунларидан, улар эса, ўз навбатида, электромагнит майдони назариясининг янада умумийроқ қонунларидан келиб чиқади. Ҳар қандай қонун муайян шароитда амал қилади. Қонун амал қилишининг базис ва локал шароитларини фарқлаш лозим. *Базис шароитлар қаторига қонуннинг амал қилиш соҳасини белгиловчи шароитлар кириди.* Мазкур шароитлардан ташқарида қонун амал қила олмайди (улар йўқ бўлган тақдирда уларда амал қиладиган тизим ҳам йўқ бўлади). *Локал шароитлар қаторига қонуннинг амал қилиш*

соҳисидан шароитлар чиқиб, қонун қонунларнинг қонунлар
қонунларидир. Бу қонун қонунларнинг қонунларидир.
Қонун қонун шароитлари нисбатан шаклларнинг қонун қонун
шароитлари нисбатан шаклларнинг қонун қонунларидир.
Учун суққлик ва унга соҳисидан қонун, шаклларнинг қонунларидир.
Базис шароитлар ҳисобланади. Бу шароитлар нисбатан Архимед
қонун қонунларидир: улар мавжуд бўлмаса, қонун амал қилмайди.
Бу ерда суққликнинг тартиби ва соҳисидан шаклларнинг қонунларидир.
Физик тузилиши ва шакли локал шароитлар ҳисобланади. Уларга
нисбатан қонун инвариантдир. Аммо унинг амал қилиши турли
натижаларда акс этиши мумкин: айрим ҳолларда жисм сузда сузати,
айрим ҳолларда эса – у чўкиб кетади.

Одамлар қонунларнинг амал қилиш шароитларини ўзгартириб,
улардан ўзлари истаган натижаларга эришиш учун фойдаланиш
имкониятини қўлга киритадилар. Янги базис шароитларни яратиш
йўли билан эса улар айрим қонунларнинг амал қилишини тўхтатиш ва
бошқа қонунларни амалга киритишга қодирлар.

Ҳодисаларнинг мунтазамлиги, такрорийлигида қонунларнинг
амал қилиши (шунингдек феноменлогик қонун, эмпирик боғланиш)
қонуният деб аталади. Қонуниятлар – бу қонунларнинг намоён
булишидир.

Фалсафа қонунлари табиат ва жамиятда инсоннинг онгига
боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган бири иккинчисини тақозо
қилувчи қонунлардир. Фалсафа қонунлари тизимида диалектик зидд-
иятликни қонун марказий ўринни эгаллайди. Қонуннинг муҳим
жиҳатларини аниқлаш учун унинг асосий категорияларини кўриб
чиқиш керак. Таҳлилни қарама-қаршилик тушунчасидан бошлаймиз.

Қарама-қаршиликлар бирлиги қонуни. Қарама-қаршилик –
нарсалар ва ҳодисалардаги бир-бирини тақозо қилувчи ва бир-бирини
истисно этувчи томонлар, хоссалар, жараёнларни акс эттирувчи
фалсафий категория (ассимиляция – диссимиляция, ўзгарувчанлик –
туғналик, ишлаб чиқариш – истеъмол қилиш, яхшилик – ёмонлик ва
ш.к.). Қарама-қаршиликлар – ўзаро боғланишли бўлган тушунчалар.
Турли жиҳатлардан олинган тақдирда, улар ўзаро бирликни ташкил
этмайди ва бир-бирига зид бўлмаслиги мумкин. Қарама-қаршиликлар
ўртасида икки хил муносабат мавжуд: ягоналик муносабати ва
қарши ҳаракатга доир муносабат. (қонуннинг классик таърифида
«қураш» атамаси ишлатиладигани, у қонуннинг моҳиятини соддагина
тиради, чунки мазкур атама кўпроқ жамиятга тегишлидир).

Қарама-қаршилик бирлиги нима? *Биринчидан, қарама-қаршиликлар бирлиги – бу уларнинг узвийлиги.* Ҳар бир қарама-қаршилик бошқа бир қарама-қаршиликнинг мавжудлик шарти ҳисобланади. Улар алоҳида-алоҳида мавжуд бўлиши мумкин эмас (агар қарама-қаршиликлардан бири йўқ бўлса, уларнинг иккинчиси ҳам йўқ бўлади). *Иккинчидан, қарама-қаршиликлар бирлиги улар бир-бирини тақозо этган ва бир-бирига ўтган ҳолдагина муайян мазмун касб этади.* Ҳар қандай қарама-қаршилик ўзида мавжуд бўлмаган, лекин бошқа қарама-қаршиликда мавжуд бўлган жиҳатга муҳтож бўлади. Улар бир-бири билан ўзаро таъсирга киришади. Қарама-қаршиликлар бир-бирига таъсир кўрсатиш орқали бири иккинчисига ўтади. Бу қарама-қаршиликлар маконда бир-биридан ажратилган, турли жинсли ходисалар сифатида мавжуд бўлмаслигини, уларнинг ҳар бири ўзида бошқасининг муайян жиҳатини мужассамлаштиришини англатади (масалан, ўқув жараёни ўқитувчи ва талаблар мавжудлигини назарда тутади).

Қарама-қаршиликларнинг қарши ҳаракат («кураш»)га доир муносабати нима? Қарама-қаршиликлар бир-бирини тақозо этар ва ривожланар экан, бир-бирига ўзаро таъсир кўрсатади. Уларнинг ўртасида қарши ҳаракат, кураш боради. Унинг моҳияти ягоналикка барҳам беришдан иборат. Қарама-қаршиликларнинг ҳар бири иккинчисини ўзидан итариб чиқаради, ундан халос бўлишга ҳаракат қилади. Шундай қилиб, *қарама-қаршиликлар кураши қарама-қаршиликлар бир-бирини инкор этган, бир-бирини истисно қилган ҳолда юз беради.*

Қарама-қаршиликлар бирлиги нарсанинг барқарорлигини акс эттиради ва нисбий, ўткинчи ҳисобланади. Қарама-қаршиликларнинг кураши мутлақ хусусият касб этади, у ҳеч қачон тўхтмайди.

Зиддиятлар – нарса ёки ҳодиса қарама-қарши томонларининг бир-бирини истисно этиши ва бир-бирига ўтиши муносабатларидир. Зиддиятлар бўрликнинг барча ҳодисалари ва жараёнларига хос бўлиб, ўзгариш ва ривожланишнинг манбаи, ҳаракатлантирувчи кучи сифатида амал қилади. Айни шу сабабли зиддият диалектик зиддиятлик қонунининг моҳиятини ёритиб берувчи бош категория ҳисобланади. Зиддият – бу қарама-қаршиликлар муносабатигина эмас, балки уларнинг тарқалиш жараёни ҳамдир. Шу туфайли ҳам, Гегель ғояларига асосланиб, зиддият тарқалишининг қуйидаги босқичлари (фазалари) фарқланади: айният, тафовут, қарама-қаршилик, зиддият ва асос (яъни зиддиятнинг ечилиши).

Диалектик зиддият – бир-бирини истисно этувчи қарама-қаршиликларнинг билвосита бирлигидир. Қарама-қаршиликлар –

зиддиятларнинг негизи, боғловчи бўғинлар эса — уларни ечини аҳоли-
низмидир. Қуйидаги далиллар боғловчи бўғинлар ўқли ва қарама-
қаршилиқлар тушунчасига мисол бўлиши мумкин: Ирсият ва
Ўзгарувчанлик кутбларида нафақат организмнинг аввалги ҳолати,
балки ўзлаштирилган янги белгилари ҳам сақланишини таъминловчи
генетик код боғловчи бўғин ҳисобланади. Ижтимоий ҳаётда жамият-
нинг ўта бой ва ўта қашшоқ қатламлари қарама-қаршилиқлари ўрта-
сида боғловчи бўғин вазифасини ўрта сифф бажаради. Ўрта сифф
мамлакат аҳолисининг аксарият қисmini ташкил этиши лозимлиги,
акс ҳолда жамият ҳолати доимо беқарор бўлишини Аристотель қадим
замонлардаёқ қайд этган. Зеро, майда мулкдорлар олган даромади-
нинг бир қисmini ўз ишини ривожлантиришга йўналтиради, бозор
конъюктурасини ўрғанади ва унга жуда тез мослашади, бозорни
зарур товарлар ва хизматлар билан бойитади. Яна бир мисол — шахс
ва жамият муносабатлари. Маъдумки, шахс ва жамият қарама-
қаршилиқлар ҳисобланади, шахс аъзо бўлган ижтимоий гуруҳлар
уларнинг ўртасида боғловчи бўғин сифатида амал қилади. Бу ва
бошқа далиллар билишда ички қарама-қаршилиқлар мавжудлигини
ҳам, боғловчи бўғинларни ҳам ҳисобга олиш муҳим эканлигини
кўрсатади. XX аср 30-йилларининг бошида инглиз физиги Поль
Дирак позитронлар, яъни электронларга ўхшаш, лекин мусбат зарядга
эга бўлган зарралар мавжудлигини башорат қилди. Гарчи олим ўз
назариясида бирон-бир хато топмаган бўлса-да, аксилзарралар
мавжудлигига унинг ишончи йук эди.

Шундай қилиб, қарама-қаршилиқлар алоқаси ва зиддиятларни
ечишнинг бир-бири билан билвосита боғлиқлиги умумий хусусият
қасб этади, алоқа усули эса боғланиш хусусияти билан белгиланади.
*Боғловчи бўғинларнинг ўзи зиддият қарама-қарши аъзолари хосса-
ларининг уйғунлигидан ташкил топади.*

*Тафовут - аввалги ҳолатдан сақланиб қолган хоссалар устунлик
қилгани ҳолда, айни бир предмет хоссаларининг мос келмаслигидир.*
«Тафовут» - ҳар хиллик, ўз-ўзига, бошқа нарсалар, ҳодисалар,
жиҳатларга мос келмаслик муносабати ҳамдир. Тафовут кучли ёки
аҳамиятсиз бўлиши мумкин. *Кучли тафовут — предметнинг ўз-ўзи
билан зиддиятга киришиши омили.* Бу қарама-қаршилиқ босқинчи
бўлиб, унинг ечилиши предметнинг бутунлай ўзгаришига олиб
келади. Шундай қилиб, зиддиятларнинг кучайиши ва ўз ечимини
топиши ривожланиш манбаи ҳисобланади.

Ривожланишнинг манбаи ва ривожланишни ҳаракатлантирувчи
кучни фарқлаш лозим. Ривожланиш манбаи — ички ҳодиса, предмет-

нинг ички зиддиятларидир. Ташқи зиддият ҳам ривожланишни ҳаракатлантирувчи куч бўлиши мумкин. Масалан, сиз шамоллаб қолдингиз. Айни ҳолда ташқи муҳит сизнинг ҳолатингиз ўзгаришини ҳаракатлантирувчи куч бўлди. Диалектик зиддият таркибида асосий томон манфий хусусиятга эга, чунки у мазкур зиддиятни бартараф этиш, инкор қилишга қаратилган. Мусбат томон мазкур зиддиятни сақлашга қаратилган.

Айният - предмет умумий белгиларнинг муайян даврда ўз-ўзига мослиги. Предметнинг ривожланиши ва зиддиятларнинг счилиши бир неча босқичдан ўтади. Дастлабки босқич – предметнинг ўз-ўзи билан нисбий айнийлик ҳолати. Табиатда мутлақ айният мавжуд эмас. Масалан, ҳар бир организм ҳатто оқсил молекуласининг тузилиши даражасида ҳам ўзига хос белгиларга эгадир. Ҳар қандай предмет ҳеч қачон ўз-ўзи билан айний бўлмайди. Масалан, кўзгуга келар экансиз, сиз ўз қиёфангизда ҳеч қандай фарқ кўрмайсиз. Ўз дўстингиз билан орадан беш йил ўтиб учрашгач, иккалангиз ҳам: «У жуда ўзгариб кетибди!», деб ўйласангиз керак.

Шу боис, «айният» тушунчаси зиддият тарқалишининг дастлабки босқичини англатади. Бу бир хиллик, нарса, ҳодиса, жиҳатнинг ўз-ўзига ёки бошқа нарсалар, ҳодисалар, жиҳатларга ўхшашлик муносабати. Зиддиятнинг вужудга келиши ягонанинг иккиланиши сифатида, ягонанинг ўз-ўзини қарама-қаршилиқларга дифференциация қилиши сифатида юз беради. Иккиланиш чоғида бир вақтнинг ўзида айни шу муносабатда қарама-қаршилиқлар бирлиги ҳам, уларнинг кураши ҳам вужудга келади. Зиддиятнинг шаклланиш жараёнида қарама-қаршилиқлар кураши биринчи ўринга чиқади ва ривожланишнинг ички, теран манбаига айланади. Зиддиятнинг ўзида қарама-қаршилиқлар ҳар хил рол ўйнайди. Фаолроқ, ҳаракатчанроқ қарама-қаршилиқ зиддиятнинг етакчи томони ҳисобланади. Қарама-қаршилиқлар кураши охир-оқибатда янги сифат ҳолатига олиб келади. Пайдо бўлувчи янги ҳодисалар ўзларига хос бўлган янги зиддиятларга эга бўлади. Бу зиддиятлар мазкур ҳодисалар ривожланишининг ҳаракатлантирувчи кучи ҳисобланади.

Зиддиятларнинг ривожланиш жараёнига янада чуқурроқ кириш учун уларнинг тарқалиш босқичлари (фазалари)дан ташқари, уларнинг ҳолатларини ҳам фарқлаш зарур. Предметли-моддий, «етилган» зиддиятнинг ҳолати деганда қарама-қаршилиқларнинг амал қилиш усули, «бирлиги ва кураши»нинг намоён бўлиш хусусияти тушунилади. Айни шу хусусият бу қарама-қаршилиқларнинг ривожланиш хусусияти ва фаоллик даражасини белгилайди. Зиддиятнинг ривожла-

ниш жараёнида боскичларни ёки тарқалган, «етилган» зиддиятнинг тавсифловчи ҳолатларни ҳам фарқлаш мумкин. Иккимоний тизимларга татбиқан зиддиятларнинг ривожланиш боскичларига нисбатан бундай ёндашув уларнинг қуйидаги ҳолатларини аниқлаш имконини беради: гармония, дисгармония, конфликт.

Шуни кайд этиш муҳимки, зиддиятлар ривожланаётган ҳар қандай тизимда мазкур тизим мавжудлигининг бошидан охирига қалар мавжуд бўлади. Ҳолатлар, миқдор кўрсаткичлари, қарама-қаршиликларнинг ўзаро алоқаси хусусияти, уларнинг тизимдаги ролигина ўзгаради.

Зиддиятларнинг турлари:

- 1) *намоён бўлиш шаклига кўра – ички ва ташқи зиддиятлар;*
- 2) *ривожланишдаги ролига кўра – асосий ва иккинчи даражали зиддиятлар;*
- 3) *вужудга келиш хусусиятига кўра – зарурий ва тасодифий зиддиятлар;*
- 4) *жамиятдаги типига кўра – антагонистик ва ноантагонистик зиддиятлар фарқланади.*

Асосий зиддиятлар структуранинг қарама-қарши томонлари ўртасида, иккинчи даражали зиддиятлар эса – боғловчи бўғинлар ўртасида юзага келади. Асосий зиддиятлар сифатли, муҳим ва зарурдир. Асосий зиддиятларсиз предмет, унинг сифат жиҳатидан муайянлиги ва яхлитлиги мавжуд бўлмайди. Иккинчи даражали зиддиятлар тасодифий хусусият касб этади, уларнинг борлиги ёки йўқлиги предметнинг сифатини ўзгартирмайди. зарурий зиддиятлар – бир лаҳзалик зиддиятлардир: улар ички ёки ташқи, асосий ёки иккинчи даражали бўлиши мумкин. Масалан, инсон ҳаёти қил устида турадиган автомобиль ҳалокати юз берган пайтда барча ички зиддиятлар (психологик конфликтлар, стресслар ва физиологик патологиялар) иккинчи даражали аҳамият касб этади.

Борлиқнинг ичдан зиддиятлиги – объектив ходиса, табиат ва жамиятнинг асосий ва умумий хоссасидир. Ҳар бир инсон ҳаётига келсак, у зиддиятлар билан ҳар қуни тўқнаш келади, қарорлар қабул қилади, баҳолар беради, ўз қилмишларидан пушаймон бўлади, кўпинча йўл қўйган хатоларидан афсус чекади. Ҳар қандай воқеа, вазият, тахминнинг ички зиддиятларини кўриб, ўзи қабул қилаётган қарорларнинг ижобий ва салбий томонларини тарозига солиш тафаккурнинг етуқлик белгисидир. Бизни қуршаган дунёда зиддиятлар жуда серқирра; уларни турли асосларга кўра таснифлаш одат тусини олган.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб шуни қайд этиш мумкин-ки, диалектик зиддиятлилик қонуни барча нарсалар, тизимлар, ходисалар ва жараёнлар билан таски зиддиятлар, қарама-қарши томонлар ва тенденциялар билан таскифланишини назарда тутлади. Уларнинг ўзаро алоқаси, улар ўртасидаги «кураш» ўзгариш ва ривожланиш манбаи ҳисобланади, зиддиятларнинг кучайишига сабаб бўлади. Бу зиддиятлар охир-оқибатда муайян босқичда эскининг йўқолиши ва янгининг вужудга келиши билан ечилади.

Диалектика тизимида бу қонуннинг марказий ўрни нима билан белгиланади? Биринчидан, бу қонун ҳар қандай ҳаракат ва ривожланиш манбаини ёритади, яъни ривожланиш назариясининг энг муҳим саволларига жавоб беради. Иккинчидан, бу қонун диалектиканинг қолган барча қонунлари ва категорияларининг асоси ҳисобланади. Кўрсатилган қонунлар ва категорияларнинг ҳар бирида биз бирлик ва кураш муносабати билан боғлиқ бўлган қарама-қаршилиқларга дуч келамиз. Учинчидан, диалектик зиддиятлилик қонуни ягонани тафаккурда иккилантириш ва унинг қарама-қаршилиқларини уларнинг таҳлилини синтез билан бирлаштириш орқали ўрганишни талаб қилиб, билиш диалектик методининг бош мазмунини белгилайди.

Ривожланиш манбаини ёритувчи диалектик зиддиятлилик қонунидан фарқли ўлароқ, миқдор ва сифат ўзгаришларининг бири-бирига ўтиши қонуни ривожланиш жараёнининг механизмини ёритади, у қай тарзда ва қандай шаклларда амалга оширилишини кўрсатади (Бу қонуннинг хусусиятини, у қандай намоён бўлиши ва амал қилишини аниқлаш учун унинг асосий тушунчалари: сифат, миқдор, меъёр, сакрашнинг мазмунини ёритиш талаб этилади.

Миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши қонуни. Ҳодисаларга макон-вақт мезони нуқтаи назаридан тавсиф бериш жараёнида «қаерда?» ва «қачон?» саволлари биринчи ўринга чиқади. Уларни билишга нисбатан бошқа бир ёндашув «нима?» саволи билан боғлиқ. Маълум жойда ва маълум вақтда мавжуд бўлган мазкур ҳодиса нимадан иборат? У қандай хоссалар билан тавсифланади? Бошқа ҳодисалардан унинг фарқи нимада ва қай жиҳатдан уларга ўхшаш? Бундай саволларга жавоб ҳодисаларни сифат ва миқдор жиҳатидан тавсифлаш орқали берилади. Мазкур тавсиф предмети сифат ва миқдор категориялари билан ифодаланади. Энг синчков таҳлил ҳам ҳодисада сифат ёки миқдор жиҳатидан тавсифлаш мумкин бўлмаган нарсани аниқлаш имконини бермайди. Бинобарин, сифат ва миқдор – ҳодисанинг қолдиқсиз «парчаланувчи» икки томонидир.

Микдор ва сифат ўзгаришларининг шартлигини ўқиниш билан
ривожланиш жараёнининг ҳақиқатининг аниқлиги ва уни тасвир
қандай шаклларда эмас, аниқлигининг ҳақиқатини ва шартлигини
хусуситини, у қандай қадар шартли ва эмас қилишини аниқлаш
учун унинг асосий ўзгаришлари, сифат, микдор, шакл, кўрашнинг
мазмунини ёритиш талаб қилади.

Сифатларнинг ҳар бири ўзгариш қилинган объектнинг шартли
ҳақида уларни муайян алоқалар тизимидаги ўзгариш қилинган объект
лаш имконияти берилган ҳисса ҳис қилинганлар. Нарқларнинг сифат
ти уларнинг ҳақиқатини билан шартли, ҳар маъно сифат ўқ
қилинган билан нарсанинг ўзи ҳам ўқ қилинади, у ҳисса нарқини айтаётган
Сифат — нарсанинг ички хусуситини, предметини маъно жиҳатдан
фарқлаш учун зарур ва етарли бўлган ҳиссалар маъно. Сифат —
хоссаларнинг оддий маъно эмас, балки уларнинг муайян ҳақиқат
дан ўрин олган ва предметнинг алоқадан моҳият сифатини маъно
гини белгилловчи тизимлар. Предметларнинг муносабатлари на
алоқаларнинг ранг-баранглиги айни бир предметни қарама-қарши
хоссалар ва сифатлар маънодаги алоқадан. Бир жиҳатдан олган
нарсаси бошқа бир жиҳатдан олган бўлади, бир алоқадан олган
бир алоқадан қара бўлади ва ҳ.к. Масалан, сув ва буғ бир-бирдан
сифат жиҳатидан фарқ қилганини ёки микдор жиҳатиданми? Модда
нинг агрегат ҳолатини таққослаётган бўлсак, сув ва буғ сифат
жиҳатдан фарқ қилади. Таққослаш сув ва буғнинг қимёвий тарки
бини аниқлашни назарда тутса, уларнинг ўртасида микдорий фарқ
маъно бўлади. Аммо ҳар қандай нарсаси бир жиҳатдан битта сифатга
ва турли жиҳатлардан қўллаб сифатларга эга бўлади.

Хосса-предметнинг жиҳатини бўлиб, унинг бошқа предметлардан
фарқи ёки улар билан ўзгаришларини белгилловчи ва улар билан ўзаро
алоқадан намоён бўлади. Хоссалар муҳим ва иккинчи даражали бўли
ши мумкин. Муҳим хоссалар предметнинг сифатини белгилловчи,
Уларнинг йўқолиши моҳиятини маъно хоссалар ташкил қилин
предметнинг ҳам йўқолишини аниқлатади. Иккинчи даражали хоссалар
ўзлаштирилиши ёки предметнинг сифатини ўзгаришларидан йўқоли
ши мумкин. Ҳар қандай хосса (температура, таъми, энергия ва ш.к.)
муайян микдор ва сифатга эга бўлади. Ҳар қандай предмет ўзининг
маънодаги белгилловчи барча хоссалар маъно.

Микдор-предмет муайян хоссаларнинг нақлини бўлиши, шартли
лиги даражаси. Барча нарсалар, қўрашлар, таққослаш сифат билан
бир ҳақида муайян микдорга эга ва. Ҳар микдорнинг турли муайян
ўлчам, қадм, масса ва шу қадмлар билан таққослашнинг. Ҳ сифат

жиҳатидан ўхшаш хоссалар ёки бутуннинг қисмларини таққослаш йўли билан аниқланади. Микдорий муносабатлар сифатга боғланмасдан аниқланиши мумкин. Шунингдек, микдор турли предметларнинг айрим умумий хоссаси сифатида, предметларни сифат жиҳатидан тенглаштиради. Шу маънода микдор сифатнинг зиддидир. Аммо предметнинг сифат хусусиятини мавхумлаштириш сифат жиҳатидан ҳар хил тузилмаларни ўрганишга тадқиқотнинг микдорий методларини жалб қилиш имконини беради. Масалан, ўлчаш таққослашнинг ўрганилаётган объектнинг микдор кўрсаткичларини аниқловчи айрим кўриниши сифатида, сифат ҳақида аниқроқ хулоса чиқариш имконини беради. Математикада микдорий муносабатлар сон, қиймат, функция, тўплам тушунчаларида ифодаланади. Ҳозирги замон фани математик аппаратдан фойдаланиб, микродунёнинг теран қатламларига киради, Оламнинг чексиз маконларини тадқиқ этади. Математика табиат ва жамиятни ўрганишнинг самарали воситаларидан бирига айланган.

Ҳар қандай предмет микдор ва сифат қарала-қаршиликларининг муайян синтезидир. Унинг борлиғи объектга хос бўлган муҳим хоссаларни сақлашни назарда тутаяди. Оламнинг кўп сифатлиги унинг элементлари нисбатан барқарорлиги ва мустақиллиги билан таъминланади. Аммо олам, шу жумладан ҳар қандай предмет муттасил ўзгаришда бўлади. Ҳеч нарса бокий эмас. Бутун борлик қачондир пайдо бўлган ва қачондир ҳалок бўлади. Дунё ўзгаради ва айни замонда ўзлигини сақлаб қолади, ўз-ўзига нисбатан айний бўлади.

Меъёр - предмет борлигининг чегараси, у микдор ва сифатнинг шундай бир бирлигики, бунда муайян сифат фақат муайян микдор билан боғлиқ. Меъёр — бу микдор кўрсаткичлари ёки ўзгаришларининг тегишли сифат мавжуд бўлиши мумкин бўлган муайян оралиғи ҳамдир. Гегель фикрича, «Ҳамма нарса ўз меъёрига эга, яъни микдор жиҳатидан аниқдир»¹. Масалан, водород пероксиди ва сув бир-бирдан молекулалардаги ксилород атомларининг микдорига кўра фарқ қилади. Ҳукукий, ахлокий ва эстетик ҳодисалар тавсифида меъёр тушунчаси нормативлик хусусиятини касб этади. «Айнан «кўпроқ» ва «камроқ» орқали энгилтаклик меъёри бузилади ва бутунлай бошқа нарса — жиноят намоён бўлади, айнан «кўпроқ» ва «камроқ» орқали адолат ҳақсизликка, фазилат нуқсонга ўтади»². Масалан, ҳуқуқда қилмишнинг ижтимоий хавфлилик даражаси ва

¹ Гегель Г В Энциклопедия философских наук. Соч Т 1 — Москва — С 145

² Гегель Г В Наука логики Т. 1 — Москва 1970 — С. 467.

жазо чораси ўртасидаги мувофиқликка риоя этилади. Меъёр тушунчасида миқдор ва сифат хоссаларининг ўзаро алоқаси акс этади. Табиатда кузатиладиган нарсаларнинг бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтиши дунё эволюциясининг муҳим ва кенг тарқалган механизмларидан бирини акс эттиради. Меъёр тушунчаси эволюция тенденцияларини аниқлаш, турли тизимларнинг ўтмиши ва келажаги хусусида гипотезалар тузиш имконини беради. Миқдор сифат жиҳатидан бир жинсли ходисаларнинг муайян объектив кўрсаткичи бўлиб, у мазкур ходисаларнинг катталигини, мавжудлик муддатини ва умуман ҳодиса ёки унинг айрим томонлари ривожланишининг фаоллик даражасини тавсифлайди. Шундай қилиб, нарса ва ҳодисалар сифат ва миқдор хусусиятларига эга бўлади. Аммо нарсалар ва ҳодисаларнинг бу томонлари ўртасида узвий алоқа мавжуд эмасдек, уларнинг бири иккинчисига боғлиқ эмасдек бўлиб туюлиши мумкин. Лекин амалда бундай эмас. Миқдор ва сифат ўртасида диалектик алоқа мавжуд: муайян сифатни акс эттирмайдиган миқдор мавжуд эмас ва шу билан бир вақтда миқдорсиз сифат ҳам йўқ. Мазкур сифатга қўшимча тарзда доим қандайдир эмас, балки муайян миқдор жавоб беради. Биз, масалан, узунлиги Амударё устида қурилган кўприкнинг узунлигига тенг бўлган столни кўрмаганмиз. Шунингдек оёқларининг узунлиги 5 метр бўлган одамни тасаввур қилиш ҳам қийин. Шундай қилиб, ҳар қандай сифат фалсафада меъёр деб аталадиган миқдор чегарасига эга бўлади. Миқдорнинг меъёр доирасида ўзгариши сифатнинг ўзгаришига сабаб бўлмайди, лекин меъёрдан ошганда нарса ўзининг аввалги моҳиятини йўқотади. Миқдор ва сифат ўзгаришларининг бундай ўзаро таъсирига кўп сонли далилларни келтириш мумкин. Масалан, жисмнинг тезлиги секундига 1000, 2000, 7910 метр бўлса, у ерга йиқилади. Агар жисмнинг тезлиги атиги бир бирликка оширилса ва у секундига 1911 метрга етказилса, жисм Ердан кўтарилади ва унинг йўлдошига айланади. Демак, миқдор ўзгаришлари, агар улар меъёр доирасида юз берса, сифатни бутунлай ўзгартирмайди. Бирок, агар бу ўзгаришлар меъёр чегарасидан четга чиқса, ўзининг муайян миқдори ва ўз меъёрига эга бўлган янги сифат вужудга келади.

Миқдор ва сифат ўзгаришларининг ўзаро боғлиқлиги ҳақидаги қоида умумий аҳамият касб этади. У атроф борлиқнинг барча нарсалари ва ҳодисаларига нисбатан ўринли, яъни диалектика қонуни кучига эга. У қуйидагича таърифланади: *миқдор ва сифат ўзгаришларининг бир-бирига ўтмиши қонуни нарсанинг миқдор ва сифат томонларининг шундай бир ўзаро алоқасини акс эттирадики, унинг таъсирида миқдор ўзгаришлари меъёр чегарасидан четга чиқиб,*

албатта туб сифат ўзгаришларига сабаб бўлади, бу сифат ўзгаришлари эса, ўз навбатида, янги миқдор кўрсаткичларига олиб келади. Бу қонунга мувофиқ ривожланиш бир-бирдан фарқ қиладиган, лекин ўзаро боғланган икки босқич — узлуксизлик ва узлуклилиқнинг бирлиги сифатида юз беради. Ривожланишда узлуксизлик — бу жуда суст, кўзга кўринмас миқдор ўзгаришлари босқичи. Ривожланишда узлуклилиқ сакраш деб аталади.

Сакраш-бу бир сифатнинг бошқа сифатга айланиш вақти, шакли, усули, миқдор ўзгаришларининг узлуксизлиги, босқичма-босқичлигидаги узлишидир. Масалан, сакраш-бу Ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши, ҳайвонлар дунёсидан инсоннинг ажралиб чиқиши, бир ижтимоий тузум ўрнига бошқа ижтимоий тузум келиши, буюк илмий ва техникавий кашфиётлардир. Ҳар қандай сакраш ривожланишда ўтиш даврини тавсифлайди. Ўз табиатига кўра у доим зиддиятлидир, чунки янгининг туғилишидан ҳам, эскининг қаршилигидан ҳам далолат беради.

Сакрашларнинг шакллари ранг-баранг бўлиб, ривожланаётган ҳодисанинг табиати, шунингдек унда сифат ўзгаришлари юз бераётган конкрет шароит билан белгиланади. Сакрашлар: 1) *ўзгаришнинг давомлилигига кўра жасад ва суст*; 2) *ўзгариш шаклига кўра бир карра ва кўп карра*; 3) *ўзгаришнинг чуқурлик даражасига кўра қисман ва тўлиқ*; 4) *ўзгаришнинг йўналишига кўра прогрессив ва регрессив фарқ қилади.*

Сакрашларни таҳлил қилиш чоғида «эволюция», «инқилоб», «ислохот» каби атамалар айниқса муҳим аҳамият касб этади. «Эволюция» тушунчаси кенг ва тор маъноларда қўлланилади. Кенг маънодаги «эволюция» аста-секин ривожланиш жараёни бўлиб, у миқдор ўзгаришларинигина эмас, балки сифат ўзгаришлари, шу жумладан инқилобларни ҳам ўз ичига олади. Тор маънода «эволюция» деганда инқилобдан, унинг тайёрланишидан олдинги давр тушунилади. *«Инқилоб» тушунчаси ижтимоий ҳодисаларни тавсифлаш учун шилатилади ва жамиятни аста-секин эмас, балки тубдан ўзгариш ясайдиган сакрашдир. Ислохот жамият ҳаётининг бирон-бир муҳим томонини ўзгартириш бўлиб, бунда унинг иқтисодий ва давлат тартиби асослари сақланиб қолади.*

Шундай қилиб, миқдор ва сифат ўзгаришларининг бир-бирига ўтиши қонуни, ривожланишнинг умумий қонуни сифатидаги мазмуни ҳақида яхлит тасаввур ҳосил қилиш имконини берадиган «сифат», «миқдор», «меъёр», «сакраш» категориялари ёрдамида муайянлаштирилади. Мазкур қонун бутун борлиқнинг ривожланиши, ҳаракати ва

Ўзгариши қандай, қай тарзда юз беради, деган саволга жавоб бериб, объектив воқеликнинг ҳар қандай соҳасида янги сифатга ўтишнинг ички механизмини ёритади. Кўриб чиқилган қонулар ривожланиш манбаи ва унинг механизмини ёритиб берса, инкорни-инкор қонуни – ривожланишнинг умумий тенденциясини, унинг йўналишини акс эттиради.

Инкорни-инкор қонунининг моҳияти нимадан иборат? Айни бир атама бундай кетма-кет қўлланилишининг маъноси нимада? Инкор категорияси ривожланаётган объект тарихидаги бир лаҳзанигина тавсифлайди. Битта инкор ҳаракати ўзгариш қайси йўналишда юз бераётгани, олдинги ва кейинги воқеалар оқимида у қандай аҳамиятга эга эканлигини, юз берган воқеанинг мазмунини аниқлаш учун доим ҳам имконият яратмайди. Бошқача айтганда, инкорни-инкор тушунчаси ривожланиш жараёнининг муҳим хусусиятларини аниқлаш имконини беради. «Инкор» ва «инкорни-инкор» категориялари диалектикага Гегель томонидан киритилган бўлиб, айна шу мутафаккирнинг саъй-ҳаракатлари билан улар умумий фалсафий категориялар мақомини олган. Инкор ва инкорни-инкор категорияларидан Гегель ривожланишнинг ўзига хос хусусиятларини ёритиш воситаси сифатида фойдаланган. Гегель, шунингдек унинг ўтмишдошлари ва издошлари кўрсатиб берган баъзи бир ўзига хос хусусиятларни кўриб чиқамиз.

Биринчидан, инкорни-инкор ривожланиш йўналишини кўриш учун имконият яратади. Мазкур ҳодиса тараққиёт ёки таназзул аломати эканлигини бир инкор ҳаракатининг ўзидан аниқлаш мушкул. Шу боис, масалан, қабул қилинган муайян қонун, сайлов натижалари ва шу қабилар ҳақида хулоса чиқаришга шошилмаслик керак.

Иккинчидан, инкорни-инкор ривожланиш шаклининг тавсифи бўлиб хизмат қилади. Маълумки, Гегелнинг диалектика тизимида ривожланиш мантиқий зиддиятнинг юзага келиши ва унинг бартираф этилиши сифатида тавсифланади. Бу жараён «тезис – антитезис – синтез» формуласига мувофиқ юз беради. Диалектика контекстида ривожланишнинг уч босқичи ижтимоий ва табиий тизимлар ривожланишининг кўп сонли сценарийларидан бири сифатида намоён бўлади. Аммо Гегель қайд этган ривожланишнинг цикллиги, унинг чизиксизлиги табиат ва жамиятда жараёнлар кечилишининг анча кенг тарқалган шакли ҳисобланади. *Учинчидан, табиий ва ижтимоий циклларда ривожланиш ҳам, таназзул ҳам бўлмаслиги мумкин: ўзгариш айланма ҳаракат қилади. Инкорни-инкорда ривожланиш*

қўйи босқичининг ўзига хос хусусиятлари юқорироқ босқичда такрорланиши юз беради. Аввалги ҳолатларга қайтиш имконияти, яъни ўтилган ҳолатларнинг айрим хоссалари ривожланишнинг юқорироқ босқичида такрорланиши билиш ва тарихнинг ривожланишини тушуниш учун ўз аҳамиятини сақлаб қолади. Демак, инкор ривожланишни янги сифат пайдо бўлишига олиб келадиган аниқ йўналтирилган. қайтмас ўзгариш сифатида тавсифланади.

Шаклан ривожланиш бир чизиқли ҳам, айланма ҳам эмас, балки ранг-барангроқ ва мураккаброқ, чунончи: бир чизиқли ва кўп чизиқли, тўғри чизиқли ва зигзагсимон, умумий ва хусусий, уйғун ва ноуйғундир.

Йўналиш жиҳатидан ривожланиш прогрессив ва регрессив бўлади. Ривожланиш тизим айрим элементларининг таназзули билан боғлиқ бўлиши мумкин. Бутун тизим таназзулга учраши, унинг айрим элементлари эса тараққий этиши мумкин эмас. Объектга нисбатан ташқи кучлар таъсирида юз бериши мумкин бўлган ҳаракатдан фаркли ўлароқ, ривожланиш ўз-ўзидан ҳаракат, ички жараён бўлиб, зиддият, бир-бирини истисно этувчи томонлар, тенденциялар унинг манбаи ҳисобланади.

Юқорида айтиб ўтилганидек, Гегель фалсафасида ривожланиш тушунчаси инкор ва инкорни-инкор категорияларида ёритилади. Мазкур терминология мутафаккирнинг мантиқ тизими негизига айлантирилган объектив-идеалистик фалсафаси контекстида тасоифий бир ҳол эмас. Аввал «инкор» категориясининг мазмунини аниқлаймиз. Инкор нима? Унга икки хил – метафизик ва диалектик муносабат мавжуд.

Метафизик «инкор» асосий эътиборни эскининг йўқ бўлишига қаратади, янгининг сақланиши ва уни яратishi жараёнларини деярли эътиборга олмайди. Яъни, метафизик инкор - инкор қилиш рад этиш, йўқ қилишни англатади.

Диалектик инкор эски сифатдан янги сифатга ўтиш бўлиб, бунда эски сифатнинг муайян томонлари, мазмуни ва функциясининг элементлари ўзгарган кўринишида янги сифатга ўтади. У янги ва эски сифат ўртасида алоқа мавжудлигидан далолат беради. Диалектик инкор уч муҳим жиҳат билан тавсифланади: 1) эскини вайрон қилиш, бузиш; 2) эскининг элементларини сақлаш (ворисийлик); 3) янгини яратishi, тузиш.

Биз инкор категориясининг метафизик ва диалектик моҳиятини аниқладик. Энди қўш инкор нимадан иборат эканлигини кўриб чиқамиз. «Қўш инкорни - инкор» да ривожланиш жараёни эски сифатни инкор қилишдан боиланади, уни эса орадан маълум вақт ўтгач янги

сифат инкор этади. Аммо ривожланиш қандай юз беради? Тўғри юксалиб борувчи чизик бўйлабми ёки эгри чизик бўйлабми? Бу масала қурук гап эмас, балки у муҳим аҳамиятга эга. Чунки ривожланиш жараёнида эски ва янгининг алоқаси бўлмаганда, ворисийлик ҳам бўлмасди, эски бутунлай йўқ бўлар, ривожланишни график кўринишда янги эскидан фарқ қиладиган, эски эса янгида такрорланмайдиган тўғри (юксалиб борувчи) чизик сифатида тасвирлаш мумкин бўларди. Бироқ амалда янгида эски сақланади, унинг элементлари янгида такрорланади. Аммо бу такрорланиш юқорироқ даражада юз беради. Эскининг жиҳатлари, элементлари юқорироқ асосда такрорланиши биз муҳокама қилаётган қонуннинг ўзига хос хусусияти ҳисобланади. Бундан қонуннинг бошқа бир хусусияти келиб чиқади. Ҳамонки эскининг олий асосда қайтарилиши мавжуд экан, ривожланиш тўғри чизик бўйлаб эмас, балки спиралсимон чизик бўйлаб юз бериши, циклдан-циклга эскига яқинлашиши (чунки такрорланиб туришлик мавжуд) ва ундан узоқлашиб бориши (чунки бу янги) аён бўлади. *Қўш инкор натижасида, дастлабки нуқтага қайтилиши билан ривожланишнинг юқорироқ даражасига эришилади, ривожланишнинг бошланғич, лекин бойитилган шакли тикланади.* Ривожланиш чизиги гўё «спирал ўраими» айланасини ташкил этади, лекин унинг боши охири билан туташмайди. Шундай қилиб, ривожланиш ҳаракатнинг босқичма-босқичлиги ва цикллилиги жиҳатларини ўзида бирлаштиради. Бу қоида ҳам умумий аҳамият касб этади. У атроф борлиқнинг барча нарсалари ва ҳодисаларига нисбатан ўринли, яъни диалектика қонуни кучига эга. У қуйидагича таърифланади.

Инкорни-инкор қонуни – бу шундай бир қонунки, унга мувофиқ ривожланиш жараёни янгининг эскини диалектик инкор этиши чексиз занжиридан иборат бўлади, бунда ривожланиш аввалги босқичларининг барча муҳим жиҳатлари янгида сақланади ва умуман бу жараён ҳужумкор, юксалиб борувчи йўналишга эга бўлади. Айни вақтда ривожланиш жараёнида унинг олий босқичларида аввалги босқичларнинг айрим жиҳатлари ва томонлари сифат жиҳатидан янги асосда такрорланади ва айни хол тўғри чизик, туташ доира бўйлаб эмас, балки спиралга яқинлашувчи эгри чизик бўйлаб юксалишни белгилайди. Ҳаракатнинг спиралсимонлиги ривожланишнинг цикллигини акс эттиради.

Фалсафа қонунларининг ўзаро алоқадорлиги

Диалектиканинг асосий қонунлари ягона ривожланиш жараёнининг турли жиҳатларини тавсифлаб, алоҳида-алоҳида эмас, балки

узвий диалектик бирликда амал қилади. Масалан, микдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши ва бунинг акси зиддиятни ҳам, диалектик инкорни ҳам ўз ичига олади. Қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши микдор-сифат муносабатларини ва инкорни-инкорни ўз ичига олади. Худди шунингдек инкор жараёнида ягонанинг эски ва янгига иккиланиши, уларнинг ўртасида қарама-қаршилик, шунингдек микдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши юз беради. Бошқача қилиб айтганда, моддий дунёнинг ягоналиги қонунлар амал қилишининг умумийлигини назарда тутати. Аммо шуни эътиборга олиш лозимки, диалектика қонунлари бир вақтда амал қилганда, уларнинг ҳар бири нисбатан мустақил бўлади, зеро ривожланиш моҳиятининг муайян жиҳатини (манба, механизм, йўналиш) акс эттиради, ривожланишининг зарурий шарт сифатида тавсифланади, ўз мавжудлигининг аввалги шакллари инкор этмайдиган ривожланиш бўлиши мумкин эмас. Инкор ҳаракатида ривожланишга монелик қиладиган нарсаларнинг рад этилиши, йўқ қилиниши юз беради. Умуман олганда инкор – объектив жараён. Масалан, ҳозирги замон фани маълумотларига кўра, кенгайиб бораётган плазмани йўқ қилиб ташлаган Катта портлашсиз биз яшаётган Олам, унинг галактикалари, юлдузлари ва сайёралари ҳам, инсон ҳам бўлмас эди. Аммо инкорни соф йўқ бўлиш сифатида талқин қилишдан эҳтиёт бўлиш лозимлигини Гегель ҳам, бошқа файласуфлар ҳам қайд этади. Бундай инкор «беҳуда», метафизик инкор деб эътироф этилади. У табиатда ҳам, жамиятда ҳам мавжуд. Лекин оддий йўқ бўлиш жамиятни ортга улоқтириб ташлайди, холос. Ваҳоланки, тарих култeпасида жўяли бир нарса юзага келиши мушкул.

Диалектик инкор ривожланиш омили ҳисобланади, чунки у баргараф этишни ўз ичига олади. Гегель фикрича, баргараф этиш «икки хил маъно касб этади: у асраш, сақлаб қолишни ва айни вақтда тўхтатиш, чек қўйишни англатади»¹. Гегель талқинида инкор ривожланиш омили сифатида яшаш қобилиятини йўқотган нарсани йўқ қилиш ва эришилган ривожланишни сақлашни назарда тутати. Масалан, А.Эйнштейн янги ва эски назарияларнинг ўзаро нисбатини шундай тавсифлайди: «Янги назария эски назария ютуқларини четга чиқариб ташлайди, деб ҳисоблаш тўғри бўлмайди. Янги назария эски назариянинг афзалликларини ҳам, камчиликларини ҳам намоён этади ва бизга эски тушунчаларга теранроқ нуктаи назардан баҳо бериш учун имконият яратади. Биз эски назария ўринли бўлган соҳада далиллар ўрганилаётганда ҳар сафар ундан фойдаланишимиз мум-

¹ Гегель Г В Соч. Т. 5. – Москва: 1997. – С. 99.

кин»¹. Аммо ҳар қандай ҳодиса яхлит бўлгани боис, бартараф этиш ҳақидаги масаланинг қўйилиши мавҳум хусусият касб этади. XIX аср фалсафий таълимотларида бартараф этишнинг табиат ва тарихдаги кўринишларини эришилган ютуқларни ўзгартирилган ҳолда сақлаш сифатида ёритиб, бу тушунчани тўлдиради. Янгилик ва эскиликнинг ички зиддиятларига чек қўйиш сифатидаги ўз-ўзини инкор диалектик инкорнинг муҳим хусусияти бўлиб, бу ривожланишнинг хужумкорлигини белгилайди. Бу қонун диалектиканинг бошқа қонунларини умумлаштиради, уларни синтез қилади.

Фалсафа тарихида категорияларга нисбатан турли ёндашувлар

Шарқ анъанасида ҳам, қадимги Юнонистонда ҳам диалектика категорияларнинг жуфтли хусусияти ва уларнинг зиддиятли муносабатларини англашга ҳаракат қилинган. Диалектика категорияларига хос бўлган қарама-қаршиликлар бирлигини тушунтиришга уринишлар жараёнида фикрлаш ва борлиқнинг қарама-қаршиликларини бирлаштирувчи ягона асосни топиш йўлида изланишлар олиб борилган. Мазкур ёндашув натижасида диалектика категориялари умумий ва фундаментал хусусият касб этиб борган. Диалектика категорияларини тизимга солиш ва формал-мантикий фикрлашнинг умумий қонунларини ишлаб чиқишга илк уриниш Аристотель ижоди билан боғлиқ. Бу Аристотель формал-мантикий қонунни таърифлаб, ҳаққоний фикрлаш зиддиятсиз фикрлаш демакдир деб таъкидлаган. Аммо «Метафизика» асарида (лот. metaphisica — бутун борлиқнинг илк асослари ҳақидаги таълимот) Аристотель оламнинг умумий асосларига тавсиф беришга ҳаракат қилади ва фалсафий категориялар материя, шакл, сабаб, зарурият кабилар ҳақида сўз юритади, бу категорияларга уларнинг ички қарама-қаршиликларини тушунишни назарда тутувчи онтологик маъно юклайди. Бундан фикрдаги зиддият у янглиш эканлигининг бош белгиси, борлиқнинг зиддиятлиги ҳақидаги таълимот эса — у ҳаққоний эканлигининг бош белгиси, деган ҳулоса келиб чиқади. Бироқ борлиқ зиддиятлари ҳақидаги фикр қандай қилиб зиддиятлардан холи бўлмайди. Zero у борлиқнинг зиддиятлигига ишора қилмас экан, у қандай қилиб ҳаққоний бўлиши мумкин? Шу тарика фалсафий категориялар ва формал мантик категориялари ўртасида фарқ юзага келади. Кейинчалик бу фарқ формал ва диалектик мантик ўртасидаги зиддиятга айланади. Формал мантик биз қандай фикрлашимиз лозимлигини кўрсатиб, норматив функцияни бажариш учун мўлжалланган фикрлаш қонунлари билан

¹ Эйнштейн А., Инфельд Л. Эволюция физики. — Москва, 1956. — С. 156.

чекланади. Диалектик мантик ҳам фикрлаш ва билиш методларига қўйиладиган талаблари бажарилиши лозимлигини кўрсатади, бироқ айни вақтда у диалектик мантик қонунлари нафақат бизнинг тафаккуримизда, балки нарсаларнинг ўз табиатида ҳам амал қилади, деган фикрга асосланади.

Янги давр (XVII аср)да категорияларнинг тахлили

Янги даврда фан янада ривожланади. Унинг бош вазифасини олимлар табиат қонунларини аниқлашда кўрадилар. Инсоннинг ақли табиат ҳодисаларининг ўхшаш ўзаро таъсирларида муқаррар тарзда такрорланувчи барқарор алоқалар мавжудлигини қадим замонлардаёқ аниқланган. Бунда муҳим, такрорланувчи ҳоссалар фан ва фалсафа категорияларида қайд этилади, уларнинг ўртасидаги такрорланувчи алоқалар эса табиат қонунлари сифатида тушунилади. Фан ва фалсафа қонунлари муҳим ҳоссаларига кўра ўхшаш, иккинчи даражали ҳоссаларига кўра эса бир-биридан фарқ қиладиган табиий жараёнлар ранг-баранг вариантларининг идеал инварианти* ҳисобланади.

Янги давр файласуфларининг асосий эътибори илмий билиш методологияси муаммоларига қаратилади. Бунда юзага келадиган энг катта қийинчилик зиддиятлар бирлиги англаб етилмаган, эмпиризм ва рационализм диалог эса эмпиризмнинг тантанаси билан тугаган эмпирик ва назарий билимнинг ўзаро нисбати муаммосидир. XVII-XVIII асрларда илмий билимнинг аксарият тармоқлари илмий далиллар йиғиш даражасида бўлган. Аксарият ҳолларда дунё турли-туман ўзгармас нарсалар ва такрорланувчи жараёнларнинг механик тўплами сифатида тасаввур қилинган, бунда нарсалар ва жараёнлар ўртасидаги алоқалар доим ҳам теран асосланмаган. Оламнинг ичдан зиддиятлилиги ҳақидаги тасаввур кўп жиҳатдан йўқолган, қарама-қаршилиқлар ё инсон тафаккурининг норасолиги, ё айрим нарсалар тўқнашуви сифатида анланган. Ривожланиш ўзгармас нарсалар ва жараёнларнинг айланма ҳаракати сифатида тушунилган. Математик билимнинг раванк топиши олимлар эътиборини табиий ҳодисаларнинг сифат жиҳатидан ўзига ҳослигига эмас, балки асосан уларнинг миқдор жиҳатига қаратишга даъват этган. Шундай қилиб, қадимгилар диалектикаси ўрнини маълум даражада диалектиканинг муқобили сифатида тушуниладиган «метафизика» эгаллайди. Шунини таъкидлаш лозимки, «метафизика» атамаси одатда ё фалсафа синоними сифатида, ё фалсафа бўлими - онтология сифатида тушунилади. Марксистик

* Инвариант – мазмунини айрим ҳодисалар туркуми барча муайян кўринишлари асосий белгиларининг нисбатан барқарор мажмуи ташкил этадиган тушунчани инфодаловчи тил бирлиги

анъанада «метафизика» атамаси салбий маъно касб этди: догматизм, тафаккурнинг торлиги, эски, қотиб қолган қарашларга содиқлик сифатида талқин қилинди. Янги давр фалсафаси ва фанининг мазкур тавсифи ҳақиқатга унча мос келмайди, зеро Янги давр илмий билими фалсафий тафаккур таркибидан унинг ажралмас қисми сифатида ўрин олган тушунчалар аппаратини яратди. Ломоносов – Лавуазье модда ва ҳаракатнинг сақланиши ғояси; Г.Лейбниц таърифлаб берган ривожланиш ғояси; Ньютон классик механикасидаги масса, инерция ва ҳаракат, марказга интилувчи ва марказдан қочувчи кучлар тушунчалари; табиатдаги турли-туман алоқаларнинг ўрганилиши; детерминизм тамойилининг асосланиши; механик ҳаракат диалектикаси; Ер эволюцияси ҳақидаги тасаввур; табиатга нисбатан тарихий ёндашувнинг назарий аҳамиятини намойиш этган Куёш тизимсининг келиб чиқиши ҳақидаги Кант – Лаплас гипотезаси; организм ва муҳитнинг бирлиги тамойилининг асосланиши – ўша давр фани ютуқларининг тўлиқ бўлмаган рўйхатидир. Шу сабабли Янги давр ва Маърифат даври фалсафаси диалектика тамойилларидан бутунлай воз кечиш даври эмас, балки диалектика ривожланишининг ўзига хос ва анча етук босқичи ҳисобланади.

Немис классик фалсафасининг атоқли намояндаси Иммануил Кант XVII-XVIII асрлар фани ва фалсафасининг ғоялари ва категорияларини тизимга солишга ҳаракат қилади. Шу мақсадда у категорияларнинг уч гуруҳи: *ҳиссиёт, идрок ва ақл категорияларини фарқлайди*. Кант барча категориялар априор (тажрибада кўрилмаган) хусусиятга эга эканлигини қайд этади. Билиш категорияларини Кант тажрибага йўл очадиган дастлабки конструктив схемалар сифатида талқин қилади. Категориялар билаётган инсон ҳиссий таассуротлар хаоси устига «ташлайдиган» ва ҳар хил таассуротларни таснифлаш, таърифлаш ва ўзаро алоқани амалга оширадиган тушунчалар «тўри»га ўхшатилади.

Ҳиссиёт категориялари таркибига Кант макон ва вақт тушунчаларини киритади. Улар бизнинг ўз сезги органларимиз кўрсатган нарсаларни умумлаштириш ва англаб етиш қобилиятимизни тавсифлайди.

Идрок категориялари таркибига Кант категорияларнинг тўрт туркуми: микдор, сифат, нисбат ва модалликни киритади. У инсон идрокининг априор шакллари объектив ва умумий мазмунга эга бўлади, бунинг натижасида тажриба умумий ва зарурий аҳамият касб этади, деб қайд этади.

Ақл категорияларини Кант ғоялар деб номлайди. Кант фикрига кўра, ғоя мумкин бўлган тажриба чегарасидан четга чикувчи тушунчадир. Ғоялар бизнинг амалий ва билиш фаолиятимизни тартибга келтирувчи ва тизимга солувчи схемаларга айланади. Улар инсон фаолиятини такомиллаштиришга қаратилган тартибга солиш функциясини бажаради.

Схема – бу билиш методи ва йўналиши: у предметни тушунтирмайди, балки биз ақлга таянган ҳолда бутун оламнинг хоссалари ва алоқаларини қандай аниқлашимиз лозимлигини кўрсатади. Тартибга солувчи ғоялар сифатида Кант инсон жон ғояси, эркин ирода ғояси ва «нарса ўзида» ғоясини қайд этади. Худо ғоясини Кант шак-шубҳасиз қабул қилиш (у ўз ҳолича мавжудлигини тахмин қилиш) учун ҳеч қандай асосга эга эмаслигимизни таъкидлайди. Бу ғоя фақат бизга дунёдаги барча алоқаларга олий ақл ниятининг маҳсули сифатида қарашни амр этишини кўрсатади. Бошқача айтганда, ақл бизга, Худо борлиги ёки йўқлигидан қатъий назар, Худо амалда мавжуд, деб тахмин қилишни буюради. Аммо биз Худонинг борлигини аниқ била олмаймиз, чунки Худо ғояси тажрибада ўз тасдиғини топмайди. Худо ғояси назарий ақлни эмас, балки амалий ақлни тартибга солиш воситаси сифатидагина маъно касб этади: агар табиатшунос бу ғояга нафақат регулятив даражада, балки интуитив даражада ҳам амал қилса (яъни Худо борлигига далил-исботсиз ҳам ишончи комил бўлса), бу ялқов ақл саналади ва у илм билан шуғулланмагани маъқулроқдир. Кант ақл ғояларини нотанқидий идрок этишдан сақланишга чакиради. Унинг фикрича, ақл ғоялари нафақат конструктив, балки деструктив рол ўйнаши ҳам мумкин. Ақл тажрибада синалган билим чегарасидан четга чиққан ва фақат тажрибада ҳеч қачон кўрилмайдиган соф тушунчалар билан иш кўрган ҳар бир ҳолда шундай бўлади. Ҳақиқийлиги ёки сохталигини бирон-бир тажрибада аниқлаш мумкин бўлмаган фикрлар ҳам мавжуд. Юқорида кўрсатилган сабабларга кўра фан ҳисобланмайдиган метафизика (Кант бўйича- фалсафа) тушунчалари ана шундай хусусиятга эга. Кант инсон доим тажрибада кўрилган билим чегарасидан четга чиқиш ва табиий фанларнинг имкониятлари чеklangан билимларини бутун дунёга нисбатан татбиқ этишга ҳаракат қилишини таъкидлайди. Тажриба чегарасидан четга чиқиш бизни, масалан, дунё вақтда ва маконда чекланган – дунё вақтда ва маконда чексиздир, дунёда ҳамма нарса мақсадга мувофиқдир – табиатда мақсадга мувофиқлик мавжуд эмас, Худо бор – Худо йўқ каби

қарама-қарши фикрларнинг иккаласи ҳам ҳаққоний эканлигини исботлашимиз мумкин бўлган ақлнинг янглишишларига олиб келади.

Барча категорияларни Кант онгимизнинг билиш объектига эмас, балки субъектига тегишли бўлган априор элементлари деб эълои қилади. Априор элементлар деганда туғма эмас, балки индивиднинг ривожланиш жараёнида ўзлаштирилган элементлар тушунилади.

Кант мулоҳазаларининг мантиғини тушуниш учун бола нутқ қобилиятининг ривожланишини кузатамиз. Бунда биз бола сўзларни уларнинг умумий қабул қилинган маъносидан эмас, балки мазмунини ўзи ўзлаштирган сўзлар билан ўхшашлик бўйича қўллашни албатта пайқаймиз. «Ойи, менинг умуртқам қаерда?», деб сўрайди сиздан кичкинтой ўғлингиз. – «Мана у», деб унинг умуртқасини кўрсатасиз. «Йўқ, - деб у бош чайқайди, ва менинг умуртқам мана бу ерда», деб қўли билан ўз қулоғини кўрсатади. Бу мисол бола туғилган пайтдан бошлаб тайёр нутқ шаклларини ўзлаштиришни тасдиқлайди. Боланинг шахсий ҳаёт тажрибаси янги сўзларни ўзлаштириш изидан қувиб етолмагани боис, у мазкур сўзларга ўзининг тор тажрибасидан олинган муайян маънони юклайди. Аввалига сўз шакли, сўнгра унинг тажрибадан олинган маъноси, аввал сўзлар, сўнгра – тушунча, сўзлар эса одамлар ўтган авлодлари маданиятининг ютуқларидан олинади: «аргіогі» - сўзма-сўз таржимада «аввалгидан» деганидир. Кант мулоҳазалари замирида бола туғилган пайтдан бошлаб шакланган тил, нутқ, фикрлаш мантиқи ва маданиятга дуч келади, деган фикр ётади. Тил, тайёр мантикий шакллар таассуротлар хаосини муайян даражада тартибга солиш, борлиқ манзарасига оқилона тус бериш учун имконият яратади. Кант фикрига кўра, тил ҳиссий таассуротлар тажрибасидан олдин келади, илмий ва одатдаги билишнинг зарурий омили ҳисобланади. Мушоҳада юритиш ва идрок этиш шаклларининг априорлиги ғояси Кантга ҳиссий ва оқилона билишнинг бирлигини кўрсатиш имконини беради: «сезгилар ёрдамида биз нарсаларни биламиз ва фақат билишгина бизга мушоҳада юритиш имконини беради; нарсаларни биз ақл билан идрок этамиз ва идрок этиш натижасида тушунчалар юзага келади»¹. Ақл мулоҳазаларининг далил-исботи «фақат шунга асосланадиги, улар ҳар қандай тажрибанинг интеллектуал шаклини ташкил этади ва шу сабабли уларнинг қўлланилиши доим тажрибада кўрсатилиши мумкин»¹. Умуман олганда, тажрибада тасдиқланмаган ҳар қандай тушунча уйдирмадан бошқа нарса эмас.

¹ Кант И Соч Т 6 –Москва АСТ, 1999 – С 127

Кант таклиф қилган фалсафий категориялар таснифи борлиқ ва билиш категорияларинигина ўз ичига олмайди. Кант фалсафасининг таркибий қисмини «Соф ақлнинг танқиди» - «Амалий ақл танқиди» ва «Мулоҳаза юритиш қобилиятининг танқиди» асарлари ҳам ташкил этади. Бу асарларда мутафаккир инсоннинг маънавий қобилиятларини ахлоқ ва эстетика категорияларида тавсифлайди. Шундай қилиб, Кант шундай бир ўзига хос тизимни яратадики, у Европа фалсафий тафаккурига, айниқса немис фалсафасига жуда кучли таъсир кўрсатди.

Кант ғоялари немис фалсафасининг таникли намояндалари – Фихте, Гегель, Шеллинг асарларида танқидий ёндашув билан қайта ишланди ва ривожлантирилди.

И.Фихте фалсафага ахлоқий қонун олий тамойили саналган мустақил онтологик асос сифатидаги фаолият категориясини киритди. Шу сабабли Фихте билишни ҳам субъект, яъни «Мен» (унинг терминологиясида) фаолиятининг маҳсули сифатида тушунади. Билиш объекти («Мен эмас»)га келсак, у инсон «Мени»нинг маҳсули саналса-да, лекин амалда мавжуд бўлган нарса эмас. Шу ўринда, инсон дунёнинг яратувчиси экан-да, деган табиий бир савол туғилади. Фихте ўз нуқтаи назарини шундай тушунтиради: «Мен эмас», яъни табиат «нарса ўзида», яъни объектив борлиқдир, лекин бизнинг «нарса ўзида» ҳақидаги билишимиз ўз таассуротларимизни англаб етишимиздан бошқа нарса бўлмай, уларнинг манбаи «нарса ўзида» эмас, балки ақл-заковатимиз ҳаракати, яъни «соф Мен»дир. Фихте мушоҳадага асосланган билимнинг родини инкор этмаган ҳолда, табиатни билишни ҳам, инсоннинг табиат устидан ҳукмронлиги доирасини кенгайтиришни ҳам таъминлайдиган амалиётни биринчи ўринга қўяди. Фаолият назарий иш кўрадиган билувчи «Мен» билан «Мен эмас» дунёси ўртасидаги боғловчи бўғиндир, шу сабабли реал борлиқни фақат амалий ҳаракатлар ёрдамида билиш мумкин. Амалда инсон табиат предметларини ўз эҳтиёжларига мувофиқ ўзгартиради ва шу боис ўзгартирилган табиатни инсоннинг ўзи аниқ акс этади. Фихтенинг хизмати шундаки, у назарий муомалага, фалсафий категориялар тизимига амалиёт тушунчасини киритади ва шу тариқа билиш назариясини ҳам, антропология, яъни инсон ҳақидаги таълимотни ҳам сезиларли даражада бойитади.

Гегель фалсафасида дунё мутлақ руҳнинг ўз-ўзини ривожлантириши сифатида намоён бўлади. Мутлақ руҳ бир вақтнинг ўзида ҳам субстанция (борлиқ асоси), ҳам субъект, яъни ўз ривожланиши ва билишининг манбаидир. Инкорни-инкор Гегель фалсафасининг асосий тамойили ҳисобланади. Икки томонлама инкор этиш ғоясига

мувофиқ мутлақ ғоянинг ривожланиши куйидаги уч босқичдан ўтади: соф борлиқ (тезис), йўқлик (антитезис); мавжуд борлиқ вужудга келиш ва йўқ бўлиш сифатида, шаклланиш (синтез). Билишнинг уч босқичи (триада) ғояси Гегель фалсафасини тўла қамраб олади. Нафақат Гегелнинг бутун фалсафаси, балки у илгари сурган фикрларнинг ҳар бир кичик хужайраси ҳам уч қисмга бўлинади («Мантиқ фани», «Натурфалсафа», «Рух фалсафаси»). Масалан, мантиқни Гегель илоҳий ақлга мос келадиган соф ақл соҳаси сифатида таърифлайди. У уч қисмдан иборат:

- борлиқ;
- моҳият;
- тушунча.

Мантиқнинг биринчи қисмида Гегель борлиқ тушунчасини тавсифловчи категориялар: сифат, миқдор, меъёрга таъриф беради. Сифатни Гегель «борлиқ билан айний бўлган бевосита муайянлик» деб таърифлайди. Айни шу сабабли предмет ўз сифатини йўкотар экан, ўзининг аввалги моҳиятини ҳам йўкотади¹. Миқдор сифатнинг инкоридир: «Миқдор соф борлиқ бўлиб, унда муайянлик борлиқ билан айний эмас, балки йўқолган ёки бепарқ тус олади»². Меъёр – предмет борлиғи, миқдор ўзгаришларининг шундай бир чегарасики, бунда предмет ўзининг аниқ сифатини йўкотмайди. Миқдор ўзгаришлари меъёри чегарасидан ўтар экан, предмет янги сифат ҳолатига ўтади. Гегелнинг моҳият ҳақидаги таълимоти - бу ҳаракатлантирувчи куч ҳақидаги таълимотдир. Моҳият ички зиддият, қарама-қаршиликларнинг айнийлиги. Айниятни Гегель тафовутни ўз ичига олувчи нисбий айнийят сифатида тушунади. Гегель айнийятнинг математик типдаги ($A=A$ кабилидаги) формал-мантикий талқинини танқид қилади. Айнийят ҳақидаги таълимотда Гегель айнийят, тафовут, қарама-қаршиликлар, зиддиятлар каби тушунчаларга таъриф беради. Гегель моҳиятни у ёки бу даражада тавсифловчи айрим бошқа категориялар, чунончи: асос, ходиса, мавжудлик, намоён бўлиш, муносабат, борлиқ, субстанциялилик, каузаллик, ўзаро боғланишни ҳам таҳмин қилади. Гегель моҳият рефлексия сифатида ҳам, объективлик омилли сифатида ҳам тавсифланиши мумкинлигини қайд этади. Моҳият ходисадан айри ҳолда мавжуд нарса эмас, ходиса эса моҳиятни яширувчи нарса эмас, у моҳият билан узвийдир. Моҳият ходисада қандай намоён бўлишини ва ходиса моҳиятни қандай ифодалашини кўриш лозим. Моҳият кўриниш (рўё) ва намоён бўлишга ажратилиш мумкин бўлган

¹ Қараи Гегель Г В Ф Энциклопедия философских наук. Т. I – М., Прогресс, 1974 – С.228.

² Гегель Г В Ф Соч. Т. I – Москва, 1999 – С.170.

ходисанинг томони ҳисобланади. Аммо рўё ҳам ҳодисани нафақат ниқоблайди, балки уни намоён этади.

Тушунча ҳақидаги таълимотда Гегель объектив тушунчани фарқлайди у нарсаларнинг ўзида яшайди, унинг мавжудлиги туфайли нарсалар моҳият касб этади, нарсани англаш унинг тушунчасини англаш демакдир. Субъектив тушунча бизнинг борлиқни билиш усулимиз сифатида таърифланади. Умуман олганда Гегель мантиғида тушунчалар (категориялар)нинг ривожланувчи тизими ўз ифодасини топади. Унинг фикрича, тушунчалар диалектикаси нарсалар диалектикасини белгилайди. Ҳар бир категория муайян мазмунга эга бўлади ва инкорни-инкор тамойилига кўра ҳал қилинадиган ўз қарама-қаршилигининг мавжудлигини назарда тутати. Натижада янада умумийроқ тушунчалар тизими вужудга келади.

Гегель натурфалсафасида ўзи яшаган даврнинг маълум бўлган илмий тасаввурларини баён этади. У табиатни мутлақ руҳнинг ўзгача борлиғи сифатида тавсифлайди ва унинг вазифаси ўз фалсафасининг учинчи қисми – руҳ фалсафасида амалга ошадиган синтезга замин яратишдан иборат эканлигини қайд этади. Гегель таърифлаб берган табиатни ўрганишнинг асосий тамойиллари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Булар: антиредукционизм, табиатни ўрганишга нисбатан яхлит ёндашув, табиатнинг асосий соҳалари: механика, физика, органиканинг ўзига хос хусусияти кабилардир.

XX асрда биз яшаётган сайёра қиёфаси бутунлай ўзгарди. Инсоннинг ишлаб чиқариш фаолияти инсониятни дунё миқёсидаги экологик тангликка гирифтор этди. Ютуқлар ва зиддиятлардан иборат оғир ва машаққатли глобаллашув жараёни юз берди. Фанда, ҳусусан астрофизикани, Оламнинг келиб чиқишини ўрганиш борасида эришилган ажойиб ютуқлар, эҳтимоллик назариясини математик асослаш, тизимлар умумий назарияси, турли типдаги тизимларнинг қонуниятлари ҳақидаги тасаввурларнинг ривожланиши ва ҳоказолар диалектиканинг категориялар аппаратини сезиларли даражада бойитди ва уларга аниқлик киритди. Диалектика категориялари ҳақидаги тасаввурларга синергетика ҳам жиддий таъсир қилмоқда. (Унинг категорияларини биз тегишли бўлимларда кўриб чиқамиз).

Категория тушунчаси ва унинг таснифи

Категория (юнон. kategoria – таъриф, мулоҳаза) – борлиқ ҳодисалари ва муносабатларнинг муҳим, типик мазмунини ўзида акс эттирадиган ўта кенг тушунча. Табиий тил тушунчалари фан ва фалсафа категориялари билан тинимсиз бойиб боради. Категорияларни таснифлаш, борлиқнинг турли шакллари ҳақидаги фалсафий тасав-

вурларга мувофиқ амалга оширилади. Одатда фан категориялари, хусусий-илмий категориялар ва фалсафа категориялари фарқланади.

Фан категориялари табиий тил тушунчаларидан фарқ қилади-ган сўзлар билан ифодаланади. Аксарият ҳолларда улар қадимги юнон ёки классик латин тилидан ўзлаштирилади, баъзан улар муайян ҳодисани кашф этган олимнинг исми билан аталади. Илгари маълум бўлмаган ҳодисани ифодалаш учун сунъий тарзда яратилган сўзлар – неологизмлар ҳам анча кўп учрайди. Табиий тилдан фарқли ўларок, фан тушунчалари ва категориялари атамалар (терминлар) ҳисобланади, яъни эркин талқинга йўл қўймайдиган аниқ белгиланган ҳажм ва мазмунга эга бўлади. Ҳар қандай фан борлиқнинг муайян томонларини ўрганар экан, албатта ўз категориялар аппаратурини шакллантиради. Математика «сон», «дифференциал», «интеграл» каби категориялар билан боғлиқ. Биологияда «тур», «ирсият», «ўзгарувчанлик» каби категориялар мавжуд. Аммо, муайян фанларнинг категориялари маълум даражада умумий бўлса-да, борлиқнинг айрим соҳаларидагина қўлланилади ва мазкур соҳаларга хос бўлган алоқалар ва муносабатларни акс эттиради.

Хусусий илмий категориялар алоҳида олинган хусусий илмий фанларда қўлланиладиган, моҳият нуқтаи назаридан бошқа фанларда қўлланилиши мумкин бўлмаган категориялардир. Масалан, физика, кимё геология, география фанлари категориялари хусусий характерга эга.

Фалсафий категориялар – борлиқнинг умумий, муҳим томонлари, ҳоссалари, алоқалари ва муносабатлари ҳақида фикрлаш учун қўлланиладиган ўта кенг тушунчалар мажмуидир. Айни шу сабабли фалсафий категориялар ҳеч қачон ҳажман чекланган табиий тил тушунчалари даражасида соддалаштирилиши мумкин эмас.

Тушунчалар сифатида категориялар фикрлашнинг зарурий шакллари ҳисобланади. Ўта кенг тушунчалар сифатида улар универсал қўлланиш ва бутун оламни тавсифлашга даъвогар бўлиши мумкин. Шу билан фалсафий категориялар дунёнинг манзарасини яратиш воситаси бўлиб хизмат қиладикки, бу, умуман олганда, фалсафанинг бош вазифаси ҳисобланади. Ҳар қандай тушунчалар каби, категориялар инструментал функцияни бажаради, фикрлаш омили ва воситаси сифатида амал қилади. Шунингдек *фалсафий категориялар инсоннинг турли ҳодисаларни билиш ва ўзлаштириш усули сифатида ҳам инструментал функцияни бажарди.* *Фалсафий категориялар илмий билишнинг муайян методологиклиги, умуман*

борлиқни, айниқса инсон борлигини тушуниш меъёрларини яратини орқали норматив функцияни ҳам бажаради.

Категорияларнинг аҳамияти ва универсаллиги шу билан белгиланадики, билиш натижалари муқаррар тарзда категорияларда қайд этилади, категориялар шакл-шамойилини касб этади. Улар фан таркибининг зарурий қисми ҳисобланади. Зеро фан объекти фақат категориялар ёрдамида фикрланиши ва тушунилиши мумкин.

Фалсафанинг вужудга келиши ва ривожланиши жараёнида фалсафий билиш предметининг ўзига хослигини ва фалсафий тафаккур хусусиятларини акс эттирувчи категориялар тизими мавжуд. Уларни мазмунан талқин қилиш дунёқарашнинг шаклланиш жараёни билан узвий боғлиқ бўлиб, фан, фалсафа ва умуман маънавий маданиятнинг ривожланишига қараб ўзгариб боради. Фалсафий категориялар таркиби ҳам кенгайди. Фаннинг аксарият категориялари фалсафий мақом касб этади. Илгари мавжуд бўлмаган янги жараёнлар ва ҳодисалар вужудга келиши билан боғлиқ ижтимоий ривожланиш тегишли тарзда фалсафий идрок этиладики, бу фалсафанинг тушунчалар аппаратини янада бойитади. Фалсафий тушунчалар ва категориялар билан иш кўриш маҳоратини ўзлаштириш талабанинг фалсафий маданиятини, умуман фикрлаш маданиятини шакллантиришнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади.

Фалсафа категориялари муайян фанларнинг категорияларидан анча фарқ қилади. Бу фарқ шундан иборатки, фалсафа категориялари объектив дунё ҳодисалари туркумларининг муҳим хоссалари ва алоқаларинигина эмас, балки барча моддий жараёнларга хос бўлган энг умумий хоссалар ва алоқаларни акс эттиради. Шундай қилиб, фалсафа категориялари объектив дунёни идеал акс эттиришнинг ўта кенг шакллари бўлиб, улар воқелиқни билиш ва маънавий-амалий ўзгартиришнинг асосий тамойиллари бўлиб хизмат қилади.

Фалсафий категориялар — борлиқнинг умумий, муҳим томонлари, хоссалари, алоқалари ва муносабатлари ҳақида фикрлаш учун қўлланиладиган ўта кенг тушунчалар мажмуидир. Фалсафий категориялар тизимида шартли равишда тўртта муҳим гуруҳни фарқлаш мумкин.

1. Борлиқ категориялари фалсафий категорияларнинг биринчи ва энг муҳим гуруҳи бўлиб, улар ҳар қандай фалсафий муаммоларни таҳлил қилишда қўлланиладиган умумий категориялардир (фалсафий адабиётларда бу категорияларни диалектика категориялари ёки онтологик категориялар деб номланади). *Онтологик категориялар — бу фикрлашнинг ҳар қандай объектни билишда «тилаш»га қодир*

бўлган универсал воситалари. Улар шундай бир ўзига хос тилни ҳосил қиладики, унинг ёрдамида моддий объектлар ҳақидаги умумий тасаввурлар ифодаланади. Дарҳақиқат, фан ўрганаётган объектлар қай даражада ҳар хил бўлмасин, у мазкур объектларни тавсифлаш ва тушунтириш учун ҳаракат, макон, вақт, тасодиф, зарурият ва ҳоказо категориялардан фойдаланиши лозим. Категориялар тили – универсал тил: унда ҳар қандай объект ҳақида гапириш мумкин ва бу тушунчалар бошқа фанларда ҳам қўлланилиши кўзда тутилади. Шундай қилиб, атрибутив модель ҳар қандай объектни тавсифлаш учун яроқли бўлган атрибутлар тизими ҳам, категориялар тизими ҳам, тил тизими ҳамдир.

2. Иккинчи гуруҳни фалсафанинг турли бўлимларига тегишли бўлган махсус категориялар ташкил этади. *Субстанцион категориялар* – бу бошқа категориялардан қатъий назар, алоҳида-алоҳида қўлланиладиган категориялар. Бундай категориялар қаторига «борлик», «материя», «ҳаракат», «ривожланиш», «макон», «вақт», «зиддият» ва ҳоказолар қиради. Улар объектив воқеликнинг муайян умумий хоссаларини қайд этади, лекин бу категорияларнинг бошқа категориялар билан алоқалари ҳақида бевосита тасаввур ҳосил қилиш имконини бермайди.

3. Учинчи гуруҳни *махсус фалсафий фанлар*: мантик, ахлоқ, этика, эстетика категориялари ташкил этади. Масалан, ахлоқ фанида фалсафий билимнинг айна шу соҳаси ва фалсафанинг ахлоқ билан турдош бўлимлари – антропология, ижтимоий фалсафа, аксиологияга хос бўлган категориялар тизими (яхшилик ва ёмонлик, шаън ва қадр-қиммат, ҳаёт маъноси, бахт ва бошқалар) вужудга келган. Тушунчалар, мулоҳазалар, мушоҳадалар, далиллаш ва ҳоказолар мантиқ категориялари ҳисобланади. Эстетикада гўзаллик ва хунуклик, жожеавийлик ва кулгилик, улуғворлик ва тубанлик каби категориялар қўлланилади. Биз эса фалсафанинг умумий категорияларини кўриб чиқамиз.

4. *Муносабатдош категориялар бири иккинчисини билан бозлиқ бўлиб, биlinи жараянида бири иккинчисини тақозо қилади: уларнинг бири ҳақида тасаввур ҳосил қилганда бошқасини ҳисобга олмастик мумкин эмас.* Бундай категориялар қаторига яккалик ва умумийлик; ҳодиса ва моҳият; шакл ва мазмун; қисм ва бутун; сабаб ва оқибат; тасодиф ва зарурият; имконият ва воқелик кабилар қиради. Биз муносабатдош категорияларни батафсилроқ кўриб чиқамиз.

Умумийлик, яккалик, хусусийлик категориялари барлиқ нарсалари ва ҳодисаларининг нисбатан мустакиллиги, уларнинг раво-

баранлиги ва бирлигининг инъикосидир. Кундалик ҳаётда биз «якка», «хусусий», «умумий» тушунчаларини кўп ишлатамиз ва уларнинг мазмуни бизга баъзан ойдек равшан бўлиб туюлади. Аммо мазкур тушунчалар билан ифодаланадиган предмет ёки предметлар туркуми-ни топишга ҳаракат қилганимиз заҳоти катта қийинчиликларга дуч келамиз. Масалан унга иккита боланинг суҳбатини асос бўлиши мумкин:

- Умрингда ҳеч қушни кўрганмисан?- Ҳа, кўрганман. Мана у (канарейкага ишора қилади).

- Э, бу қуш эмас, канарейка-ку. Канарейкани ҳам сен ҳеч қачон кўрмагансан. Сен фақат битта канарейкани, бизнинг канарейкамизни кўргансан. Соғлом фикр канарейкада қушни кўрган бола у ҳеч қачон қушни кўрмаганини айтаётган боладан кўпроқ ҳақ эканлигидан далолат беради. Аммо умуман қуш, мева, дарахтини кўрганини ким узил-кесил қайд эта олади? Биз бу қуш, бу дарахт, бу мевани ўз тажрибамизда кўрганимиз ҳеч қандай шубҳа уйғотмайди. Умумий тушунчалар амалда объектив мазмунга эга ёки эга эмаслиги фалсафа тарихида қизгин мунозараларга сабаб бўлган. Умумий тушунчалар табиати масаласи атрофида баҳс ўрта асрлардан бери давом этиб келади. Умумий тушунчалар амалда мавжудми? Нима ҳақиқий бор-лиқ ҳисобланади – яккаликми ёки умумийликми? Умумийлик ва якка-лик муносабати ҳодисалар хоссаларининг эмас, балки ҳодисаларнинг муносабати сифатида қараладиган дарсликларга ҳозир ҳам дуч келиш мумкин. Ҳўш, бугунги кунда фалсафада мазкур масала қандай ечилмокда?

Яккалик – фақат мазкур объектга хос бўлган хоссаларни ифо-даловчи категория. Яккалик айрим нарсалар нисбатан мустақил мавжудлигини ҳам, мазкур нарсанинг нисбатан мустақиллиги, дискретлиги, алоҳидалиги натижасида юзага келиши мумкин бўлган индивидуал бетакрор белгиларни ҳам қайд этади.

Умумийлик айрим нарсанинг муайян туркумга мансуб барча нарсалар билан ўхшашлигини белгилувчи хоссалар билан ифодалана-ди. «Умумийлик» - бу нарсалар ва ҳодисалар ўртасида муайян сифат жиҳати доирасида амалда мавжуд бўлган айнийликдир.

Умумийлик якка нарсанинг моҳиятини акс эттиради. Умумий-ликни фақат моҳиятни аниқлаш орқали очиб бериш мумкин. Якка-ликсиз умумийлик сезгилар даражасида идрок этиладиган белгилар-дан, яккаликнинг бетакрор индивидуаллиги, бойлигидан маҳрум бўл-ган мавҳумлик бўлиб қолади. Яккалик ва умумийликнинг келтирила-диган таърифлари уларни айтиб бир айрим объектнинг томонлари

сифатида тавсифлайди. Масалан, ҳаёт бугунги кунда оксилли жисмлар ва нуклеин кислоталарнинг мавжудлик шакли сифатида тавсифланади. Ирсият ва ўзгарувчанлик – бутун тирикликнинг умумий хоссалари. Аммо оксилнинг кимёвий таркиби ва айникса тузилиши ҳар бир организмда индивидуал даражада бетакрордир. Бу бир жонзотни бошқа жонзотдан фарқлаш имконини берувчи бирдан-бир хоссадир.

Мантқиқада яккалик ва умумийлик – тушунчалар тавсифи сифатида намоён бўлади. Умумийлик тушунчасида икки ва унлан ортик предмет, яккалик тушунчасида эса – битта предмет тушунилади. *Грамматик жиҳатдан умумийлик турдош от билан, яккалик эса – атоқли от билан ифодаланади. Фалсафада яккалик ва умумийлик борлиқ ҳодисаларининг ўхшашлиги ва фарқларини белгилловчи хоссалардир.* Яккалик ҳам, умумийлик ҳам мустақил мавжуд бўлмайди. Ҳар қандай айрим нарса ёки ҳодиса қарама-қаршиликлар бирлиги ҳисобланади. Бир вақтнинг ўзида у ҳам яккалик, ҳам умумийликдир. Ҳар қандай умумийлик айрим нарса, ҳодисанинг таркибий қисми, элементи ҳисобланади, чунки у айрим нарса ёки ҳодисани тўлиқ эмас, балки бир ёқлама – нарсаларда мавжуд айний жиҳатларни акс эттиради. Яккалик ўз моҳиятига кўра мавҳум ҳисобланган умумийликдан бойроқдир. Аммо умумийлик нарсанинг мазмуни, моҳиятини чуқурроқ ёритади. Айрим нарсалар, ҳодисалар, жараёнлар мустақил мавжуд бўлади. Умумийлик ҳам, яккалик ҳам фақат айрим нарса ёки ҳодисадагина мавжуддир.

Ўрта асрлар фалсафасида умумий тушунчалар табиати ҳақидаги масала атрофидаги баҳс унинг иштирокчилари реалистлар ва номиналистларга бўлинишига олиб келди. Реалистлар умумийликни яккаликдан ажратиб, умумийликни мустақил ҳолда мавжуд ҳодиса сифатида, нарсалар пайдо бўлгунга қадар – нарсаларнинг (Худо ақлидаги) илк тимсоли сифатида, нарсаларда - Худонинг рўёбга чиқарилган ғояси сифатида талқин қилганлар. Шундай қилиб, реалистлар фикрича умумийлик нарсаларга қадар, нарсаларда ва нарсалардан кейин нарсанинг муайян ғояси сифатида мавжуд бўлади. Номиналистлар эса, аксинча, фақат якка нарсалар амалда мавжуд, умумий тушунчалар эса, айрим нарсаларнинг номлари, холос, деб ҳисоблаганлар. Мазкур тасаввурлар акс садосига бугунги кунда ҳам, масалан, умумийлик объектлар тўплами билан, яккалик эса - битта предмет билан тенглаштирилган ҳолда дуч келиш мумкин. Амалда умумийлик ва яккалик категориялари объектларни эмас, балки уларнинг хусусийлик томонлари сифатида биргалиқда мавжуд бўлган хоссаларини акс эттиради. Умумийлик ва яккаликнинг бирлиги ўзига хосдир, чунки

уларнинг ҳар бир объектдаги кўриниши, уйғунлиги, бирининг иккинчисидан устунлиги бетақрордир. Шу сабабли ҳар бир айрим ҳодиса, нарса – хусусийдир.

Хусусийлик тушунчаси зикр этилган категориялар мазмунини очиб берувчи асосий тушунчадир. Хусусийлик – «наrsa» тушунчасининг синоними, яъни борлиқнинг нисбатан мустақил, сифат жиҳатидан муайян парчаси. У хоссалар тўпламига эга. «Хусусийлик» яккалик ва умумийлик ўртасидаги оралик категория ҳисобланади. Хусусийлик – яккага нисбатан умумий бўлган ва умумийга нисбатан якка бўлган нарса ёки ҳодиса. Масалан: модда (қонун моддаси) – якка; қонун – хусусий; ҳуқуқ – умумий. «Қонун» тушунчаси «модда» тушунчасига нисбатан умумийдир. Ўз навбатида «қонун» тушунчаси «ҳуқуқ» тушунчасига нисбатан яккаликни акс эттиради. Яккалик, умумийлик ва хусусийлик категориялари билиш жараёнида унинг таянч нуқталари, билимсизликдан билим сари босқич ролини ўйнайди.

Моҳият ва ҳодиса категориялари билишнинг турли босқичларини белгилайди ва уларнинг ҳар бири объектни англаб етишнинг ўзига хос даражасини акс эттиради.

Моҳият объектив борлиқнинг ички, нисбатан яширин ва барқарор томонини ифодалаш учун мўлжалланган бўлиб, у нарса, жараённинг табиатини ва уларга хос бўлган қонуниятларини белгилайди.

Ҳодиса – бу нарса, жараёнда қаршимизда бевосита намоён бўлувчи хоссалар, томонлар йиғиндисини ифодалаш учун мўлжалланган категория.

Ҳозирги фалсафий адабиётларда моҳият предмет борлиғи барча ранг-баранг ва қарама-қарши шаклларининг барқарор бирлигидан иборат бўлган предметнинг ички мазмуни сифатида тавсифланади. Моҳият ҳар қандай тизимнинг асосий жиҳатлари ва тенденцияларини белгилловчи теран алоқалар, муносабатлар, хоссалар ва ички қонунлар мажмуидир. Муайян моҳиятсиз жисм, жараён бўлмаганидек, муайян ҳодисада ўз ифодасини топмаган моҳият ҳам бўлиши мумкин эмас.

Фалсафада ҳодисанинг икки маъноси шаклланган. Биринчидан, ҳодиса *воқеа, табиат ва жамиятдаги жараёнлардир. У мазкур жараёнлар бизнинг онгимиз, идрокимизда акс этишини англатади.* Масалан, момақалдирак, камалак, қор ёғиши, сув тошиши, ер кимираши, вулқон отилиши – буларнинг барчаси табиат ҳодисаларидир. Инсон табиат ҳодисаларини тушуниш, тушунтиришга ҳаракат қилган ва уларнинг ўз онгидаги инъикоси билан амалдаги ифодаси ўртасида муайян фарқ мавжудлигини аниқлаган. Табиат ҳодисаларини

уларнинг инсон биринчи навбатда идрок этадиган ва пировард натижада уни алдайдиган юзаки, ўзгарувчан жиҳатларини тавсифлайди. Шу тариқа ҳодиса категориясининг моҳиятнинг зидди сифатидаги фалсафий маънога эга бўлади.

Иккинчидан ҳодиса – *моҳиятни аниқлаш усули*. У, одатда, нарсалар ўзаро таъсирга киришганида, моҳият ўзини намоён этгани натижасида юз беради. Нарса қандай бўлса, кўрсатилган алоқалар ва ўзаро таъсирлар хусусияти ҳам шундай бўлади. Масалан, йиртқич хайвон уни ўтхўр хайвонга айлангиришга қанча уринмасинлар, барибир йиртқич бўлиб қолади. Аммо у қандай муҳитда ва ўз иштахасининг қайси потенциал қурбони билан тўқнаш келишига қараб, унинг хулқ-атвори ўзгаради. Айни шу сабабли ҳодиса нарсанинг моҳиятини, унинг муайян ички ва муҳим хосасини у ёки бу тарзда намоён этади.

Ҳақиқийлик мезонига жавоб берувчи билимни одиш билишнинг муҳим вазифасидир. Бундай билим ўрганилаётган нарсанинг моҳиятига кириш демакдир. Моҳиятни билиш ривожланишнинг асосий жиҳатлари ва тенденцияларини белгилайдиган теран алоқалар, муносабатлар ва қонунларни аниқлашни назарда тутати. Табиатнинг моҳияти чексиз-чегарасиз бўлгани боис, уни билиш жараёни ҳам чексиздир. Моҳият тушунчаси билишни тўлиқ, мукаммал билимга эришишга йўналтирувчи тартибга солиш тамойили аҳамиятига эгадир. Ҳодиса тушунчаси моҳиятни билиш усулини кўрсатади ва шу боисдан методологик аҳамият касб этади. Ўрганилаётган объект ўзи учун ғайритабиий шарт-шароитларга солинадиган илмий эксперимент бутунлай янги ҳодисаларни қайд этиш ва шу тариқа ўз шаклланиши ва фаолиятининг илгари номаълум бўлган қонунларини кашф этиши тасодифий бир ҳол эмас.

Моҳият ва мавжудлик. Платон моҳиятни нарсаларнинг моддий-хиссий борлиги билан боғлаш мумкин бўлмаган ғоя сифатида тавсифлаган. Ҳар қандай ғоя каби, моҳият номоддий, ўзгармас ва бокийдир. Аристотель моҳият деганда нарсалар борлигининг абадий тамойилини тушунган. Нарсанинг моҳияти котиб қолган материя билан эмас, балки шакл билан белгиланишига унинг ишончи қомил бўлган. Маълумки, антик анъанада «шакл» ва «ғоя» тушунчалари бир хил маънога эга. Бироқ, Платондан фарқли ўларок, Аристотель шакл (ғоя) ва материяни бир-бирдан ажратмайди, балки уларнинг узвий алоқасини қайд этади. Ўрта асрларда моҳият ва мавжудлик ўртасидаги фарқ англаб етилади. Моҳият муайян мақсад, мўжизани ўзида

мужассамлаштиради, моҳиятни билиш эса унинг туб негизига мувофиқ бўлган таърифда ифодаланади.

Ўрта асрлар фалсафасида қайд этилган моҳият ва мавжудлик ўртасидаги фарқ кейинчалик моҳият ва ҳодисанинг номувофиқлиги сифатида талқин қилинган. Бу номувофиқлик тасодифий, ўткинчи бўлиши ва асосий тамойилни, яъни нарсани унинг муҳим хоссалари билан яратган Тангри ниятини тушунишдан чалғитиши мумкин.

Моҳият ва ҳодиса ўртасидаги диалектик алоқа қуйидагиларда намоён бўлади:

а) моҳият ва ҳодиса бир-бири билан узвий боғлиқ. Ҳодиса ўзида мужассамлашган нарса, яъни моҳиятсиз мавжуд бўла олмайди. Моҳиятда у ёки бу тарзда намоён бўлмайдиган нарсанинг ўзи йўқ;

б) моҳият ва ҳодисанинг бирлиги уларнинг ўзаро мослиги, айнийлигини англамайди. Моҳият доимо ҳодиса ортида яшириниб ётади. Агар нарсаларнинг намоён бўлиш шакли ва моҳияти бевосита мос келганида, фанга ҳожат қолмас эди;

в) ҳодиса моҳиятга қараганда фаолроқ ва жўшқинроқ, моҳият эса барқарорроқ ва турғунроқ - у барча ўзгаришларда сақланиб қолади. Аммо, ҳодисага нисбатан барқарорроқ бўлган моҳият мутлақо ўзгаришсиз қолмайди;

г) ҳодиса моҳиятга қараганда бойроқ. У объект муҳим алоқаларининг ички мазмунигина эмас, балки бу объектнинг ҳар қандай тасодифий муносабатлари, алоҳида жиҳатларини ўзида мужассамлаштиради.

Моҳият ва ҳодиса ўзаро муносабатларининг бир-бири билан зиддиятли алоқасини қайд этувчи ўзига хос шакли зоҳирийликдир. У бизнинг сезгиларимиз нарсаларнинг моҳиятини, аниқроқ айтганда моҳиятнинг бирон-бир жиҳатини бир ёқлама ноаниқ акс эттиришини англатади. Илмий билишнинг мақсади нарсалар ва ҳодисаларнинг зоҳирийлик ортида яшириниб ётган моҳиятини ёритишдан иборат.

Мазмун ва шакл тушунчалари, уларнинг диалектикаси қадимдаёқ синчиклаб ўрганилган. Уйғунлик, гўзаллик, мутаносиблик туйғуси, ақл ва тананинг баркамоллиги қадимги юнонлар учун жуда муҳим бўлган. Уларнинг тилида шакл тушунчаси табиатнинг оддий материали гўзал шакл-шамойил касб этишига имконият яратадиган гоё тушунчасининг синоними саналган. Аристотель гоё, яъни шаклни материя билан узвий боғлиқ деб ҳисоблаган. Қадимги Юнонистонда мазмун ва шакл муаммоси қўйилган бўлса, кейинги минг йилликда бу муаммони турли йўналиш мутафаккирлари ечишга ҳаракат қилди.

Мантиқда мазмун тушунчаси унинг муҳим белгилари мажмуини англатади. Фалсафада мазмун нарсанинг негизини ташкил этадиган, унинг мавжудлиги, ривожланиши ва шаклларишнинг ўзгаришини белгилайдиган қисмлар, Кўриб турганимиздек, мантиқ ва фалсафадаги мазмун тушунчалари бир-бирини негизен эتماйдди, балки бир-бирини тўлдирди. Демак, мазмун – мазкур нарса, жараён, ҳодисани белгиловчи элементлар, томонлар, хоссалар, алоқалар ва тенденцияларнинг йиғиндисидир. Ҳар қандай нарса, ҳодиса аниқ мазмун билангина эмас, балки муайян шакл билан ҳам тавсифланади.

Шакл – нарсанинг тузилиши, структурасини, мазмун элементларининг уюлиши, бир-бири ва ташқи омиллар билан ўзаро алоқа қилиши усулини тавсифловчи ички алоқа. Шакл, дейди Ибн Сино, жисмларнинг мавжудлиги қандай бўлса, шундай шаклланиши ёки бошланғич материянинг конкрет жисмга айланишидир. Шакл – табиий куч сифатида анорганик жисмларни ҳаракатга келтирадиган ўсимлик, ҳайвон, одам, космик руҳни ҳаракатга келтирадиган табиий жисмлар шаклидир. Шакл-жисмдан конкрет нарса ва предмет ҳосил бўлишидир. Шакл-жисмларнинг алоҳида хусусияти бўлиб, конкрет яшаш тарзини белгилайди. Шакл умумий ном бўлиб, нарса турини, нарсанинг мавжудлигини, иккинчи марта такомиллашишини, мавжудлигини билдиради. Шаклни аниқлашда нарсалар мавжудлиги муҳим ўрин эгаллайди. Масалан, олов олов шакли асосида актуаллашди ва бошқа шаклга ўтади. Шакл туфайли жисм жисм бўла олади.

Мазмун ва шакл тушунчаларига берилган таърифларнинг ўзидаёқ биз уларнинг ўхшашлигини пайқаймиз, чунки структура ички изчиллик – мазмуннинг ҳам, шаклнинг ҳам зарурий компоненти. Шу сабабли мазмунни шаклдан фақат мавхумлик нуқтан назардангина ажратиш мумкин. Икки ўхшаш мазмунни таққослашгина шакл омилларини фарқлаш имконини беради. Нафақат мазмун «шаклдор», балки шакл ҳам мазмунлидир. Шу сабабли айни бир жиҳат, элемент бир замоннинг ўзида бир предметнинг шакли ҳам, бошқа предметнинг мазмуни ҳам бўлиши мумкин.

Шакл ва мазмуннинг ўзаро алоқаси шунда ифодаланадигани, нарсанинг бу икки қарама-қарши томонлари бир-биринга ўзаро таъсир кўрсатади. Қадимда мазмун ва шакл диалектикасида шакл усун қўйилган, унинг ёрдамида нарса ўз гоёси (шакли) ёки вазифаси (мақсади)га мувофиқ бўлган муайян борлиқ сифатида мавжуд бўлади, деб ҳисобланган. Кейинчалик фаннинг ривожланиши ва унинг фалсафага таъсири кучайиши билан мазмун ва шаклнинг алоқаси

ҳақидаги тасаввурга ҳам аниқлик киритилган. Оддий соғлом фикр бизга шакл ниманингдир, яъни муайян мазмуннинг шакли бўлиши мумкинлигини, мазмунсиз шакл ҳеч қандай аҳамият касб этмаслигини кўрсатади. Шу сабабли формализм танқиди мутлақо ўринлидир. Масалан, санъатда «соф шакллар» билан ўйин қилишга уриниш шунинг учун ҳам муваффақиятсизликка учрайдики, ўзини формалист деб ҳисобловчи истеъдодли санъаткор асарида мазмун барибир мавжуд бўлади. Давлатни бошқаришда формализм турларидан бири саналган бюрократизм билан ҳам шундай ҳол юз беради. Ўз фаолиятини соф формал қоидаларга бўйсундирувчи, соғлом фикрга сон-саноксиз тўсиқлар ўрнатувчи бюрократ амалда ҳокимият ваколатлари бирдан-бир мақсад саналган муайян давлат тизимининг вакили ҳисобланади. Формализмнинг яна бир кўриниши ҳуқуқнинг позитивистик талқини бўлиб, унга биноан ҳуқуқ иқтисодий, сиёсий, ахлоқий ёки ўзгача асослашга муҳтож бўлмаган олий асосдир. Ҳуқуқнинг мазкур формал-догматик талқини қонунчининг ўзбошимчалигига кенг йўл очади. Натижада давлатда ноҳуқуқий қонунлар устуворлиги қарор топади.

Нарса шаклсиз ҳам мавжуд бўлмайди. Шунингдек, шакл мазмунга фаол таъсир кўрсатади, нарсага унда мавжуд бўлмаган хоссаларни бахш этади. Масалан, кўмир, графит ва олмосни олайлик. Уларнинг фарқи – фақат молекула структурасида, яъни шаклда. Аммо ҳеч ким бу моддаларни бир-бирига ўхшатмайди. Хуллас, шакл мазмунга фаол таъсир кўрсатиб, ё уни такомиллаштиради, ё ўзини тўла намоён этишига монелик қилади. Шакл мазмундан нисбатан мустақилдир. Бу ҳол айни бир мазмуннинг кўплаб шакллари мавжудлигида, шунингдек шакл мазмундан ўзиши ёки ундан орқада қолишида намоён бўлади. Шу сабабли шакл ва мазмуннинг узлуксизлиги уларнинг бирлиги тўғрисида сўз юритиш имконини беради. Бунда ҳар бир муайян ҳолда ё шакл, ё мазмун устунлик қилиши мумкин. Шакл ва мазмуннинг номувофиклиги ёки карама-қаршилиги юзага келишига сабаб бўладиган мазкур категориялар диалектикаси борлиқнинг ҳар қандай ходисаси ўзгариши ва ривожланишининг ички манбаи ҳисобланади.

Мазмун ва шакл ўртасидаги диалектик ўзаро алоқа:

1. Мазмун ва шакл бир-бири билан узвий боғлиқ. Амалда шаклсиз мазмун ва мазмунсиз шакл ҳеч қачон ҳеч қаерда мавжуд эмас. Шаклни мазмундан ажратишга, шакл мустақил аҳамиятга эга эканлигини исботлашга уринишлар формализмга олиб келади.

2. Мазмун ва шаклнинг бирлигида мазмун етакчилиги килади. Мазмуннинг ўзгариши доим шаклнинг ўзгаришига сабаб бўлади. Қандайдир ташқи куч эмас, балки айнан мазмун ўзини шакллантиради. Масалан, фанни ривожлантириш, янги қонунарни кашф этиш, объектив ҳақиқатларнинг табиғига етиш мазкур янги қонуналар мазмунини расмийлаштирувчи тегишли янгилаш тасаввурулар, формулалар, назарияларни талаб қилади.

3. Мазмун ва шаклнинг бирлиги мазмунга нисбатан шаклнинг нисбатан мустақиллиги, фаоллигини назарда тутати. Шаклнинг нисбатан мустақиллиги қуйидагиларда намоён бўлади:

а) ривожланишда шаклнинг мазмундан оксанида. Мазмун ҳеч қачон бир даражада турмайди, у ўзгаради, шакл ҳам ўзгаришсиз қолмайди. Аммо мазмун билан таққослаганда шакл барқарорроқ, турғунроқдир. Бу ҳол шу билан изоҳланадиги, мазмун ўз ҳаракатига эга бўлади, шакл эса мазмун билан белгиланади. Мазмундан фарқли ўлароқ, шакл ҳодисанинг турғунроқ томони сифатида амал қилади. У муқаррар тарзда ўз мазмунидан ортда қолади;

б) шаклнинг мазмунга акс таъсирида. Бу таъсир икки ёқлама намоён бўлади: шакл ё мазмуннинг ўзгаришига қўмаклашади, ё унга монелик қилади. Албатта, агар шакл мазмуннинг ўзгаришига мувофиқ бўлса, у мазмун жадал суръатларда ривожланишига замин яратади. Агар уларнинг ўртасида зиддият туғилса, мазмун лозим даражада ривожлана олмайди, чунки унга эски шакл халақит беради. Шу сабабли эртами-кечми зиддиятни ечиш вақти келади. Янги мазмунга мувофиқ янги шакл яратилади. Шундай қилиб, мазмун ва шакл ўртасидаги зиддият нарсалар ва ҳодисаларнинг ўзгариш, уларнинг бошқа нарсалар ва ҳодисаларга айланиш сабабларидан бири ҳисобланади.

Бутун ва қисм. Ўзаро боғланган соддароқ нарсалардан ташкил топадиган ҳар қандай предметнинг мураккаб тузилишини ифодаловчи фалсафий категорияларнинг айрим нисбатан ажралмас мажмуасини ташкил этади. *Предметни (бутунни) ташкил этувчи нарсалар унинг қисмлари ҳисобланади.* Бутунни ташкил этувчи қисмларни бирлаштирадиган боғланиш предметга яхлитлик бахш этади, яъни бутунга хос бўлган, лекин уни ташкил этувчи қисмларга уларнинг тарқоклик ҳолатига хос бўлмаган интегратив хоссалар ва қонуниятлар пайдо бўлишига олиб келади. *Бутун ўзини ташкил этувчи қисмларнинг бирлигидир.* У ўз қисмларининг ўзаро алоқаси туфайли мавжуд бўлиб, бу алоқанинг барқарорлиги мазкур бутуннинг тузилишида ўз ифодасини топади.

Бутун ва қисм тушунчалари кадимги юнон фалсафасидаёк маълум бўлган. Бутунни ўрганишга нисбатан ёндашувларни белгилашда юзага келган зиддиятларни ечиш қийинчилик туғдирган. Маълумки, Декарт ўзининг метод ҳақидаги мулоҳазаларида ҳар қандай предметни ўрганишни билиш вазифасини ечиш учун бу предметни неча қисмга ажратиш керак бўлса, шунча қисмга ажратишдан бошлашни тавсия этади. Демак, бутун - қисмлар йиғиндиси дейиш ҳам мумкин. Аммо бу фикр фақат қисман тўғри, чунки бутун ўзини ташкил этувчи қисмларнинг оддий йиғиндиси билан изоҳланиши мумкин эмас. Масалан, қурилиш материаллари бир уюмга тўкилса, бино пайдо бўлмайди. Қарама-қарши ёндашув бутуннинг устунлигини тан олишни назарда тутаяди. Бу ҳолда бутунни билиш қисмларни билишдан олдин келади. Аммо бутуннинг ўзига хослиги уни ташкил этувчи қисмлардан келиб чикмаганидек, қисмнинг хоссалари ҳам бутундан келиб чикмайди. Натижада қониқарли ечимини топиш мушкул бўлган яхлитлик антиномиялари юзага келди, чунки қарама-қарши фикрларнинг ҳар бирини амалиётдан олинган мисол билан исботлаш ва худди шунингдек, амалиётдан олинган мисол билан рад этиш мумкин. Масалан, бутун қисмларнинг йиғиндиси деган қоидага бутун ўзини ташкил этувчи қисмлар йиғиндисидан кўпроқдир, деган қарши қоида зид келади. Қисмлар бутундан олдин пайдо бўлади, деган фикрга бутун ўзининг қисмларидан олдинроқ пайдо бўлади, чунки уларга янги хоссалар бахш этади, деган фикр зид келади. Мазкур антиномиялар билиш методологиясида ҳам билишнинг қарама-қарши мўлжалларида ўз ифодасини топади: бутунни билиш унинг қисмларини билиш орқали амалга оширилади, бунга қарши қоида эса шундай янграйди: қисмлар бутунни қисмларга ажратиш маҳсули сифатида фақат бутун ҳақидаги билимга мувофиқ англаниши мумкин. Бу эса бутун ва қисмнинг яхлитлик орқали ифодасида намоён бўлади. Яхлитлик жумбоқларига қуйидаги ҳодиса мисол бўлади: ҳар бир атом ядросининг оғирлиги унинг таркибий қисмлари оғирлигининг йиғиндисидан камроқдир. «Масса нуқсон» деб аталадиган бу ҳодиса масса ва энергиянинг эквивалентлиги билан изоҳланади. Бу ҳодисани яхлитлик жумбоқлари нуқтаи назаридан қандай тушунтириш мумкин? Мазкур зиддиятларни ечиш бутун ва қисмнинг алоқаси ҳақидаги қарама-қарши тасаввурлар бирлигини тан олишни назарда тутаяди. Дарҳақиқат, қисм бутунга боғлиқ бўлади, у бутундан янги хоссалар олади. Бутун ҳам қисмларга, бироқ кўпроқ даражада – улар ўртасидаги алоқанинг хусусиятига боғлиқ бўлади.

Бутуннинг уч типى маълум:

а) механик бутун (қул, тош уюми, чулки уларнинг қисмлари бутунга киради ва ундан деярли ўзгармасдан чиқади);

б) уюшган бутун, агар қисмларнинг кўриниши ўзгарса;

в) органик бутун, агар қисмлар ўз-ўзидан ривожланса (тирик организмлар).

Қисмлар ўртасидаги алоқанинг хусусияти бутуннинг сифат жиҳатидан аниқлигини, унинг яхлитлигини белгилайди. Яхлитлик қисмларнинг шундай бир алоқасики, унда бутун қисмларининг бирлиги таъминланади, бунинг натижасида бутун тизимлилик, уюшқоқлик хусусиятини касб этади. Қисмлар алоқасининг типни яхлитлик типини белгилайди. Алоқанинг структуравий (тузилиши), функционал (предметнинг фаолият усулини тавсифловчи), генетик типлари яхлитликнинг тегишли типларини ташкил этади. Яхлитликнинг куйидаги турлари фаркланади:

Механик яхлитликда қисмнинг бутунга камроқ боғлиқлиги ва бутуннинг қисмга сезиларли даражада боғлиқлиги кузатилади. Масалан, автомобиль гилдираги ёки рули унинг ҳаракатланишини таъминловчи қисмлардир, лекин улар ўз сифатида автомобилдан қатъий назар мавжуд бўлиши мумкин.

Ноорганик яхлитликда қисмларнинг бутунга боғлиқлиги ортади, бутуннинг қисмга боғлиқлиги эса камаяди. Қисмларнинг барқарор алоқаси ҳар бир элементга ўз хоссаларини сақлаш ва нисбатан ўзгармас бўлиб қолиш имконини беради. Масалан, электрон атом таркибида ҳам, ундан ташқарида ҳам (ҳаракатланаётган электронларнинг изчил оқими сифатида) деярли ўзгаришсиз қолади.

Органик яхлитликда органик дунёда нафақат қисмларнинг ўзаро мослигига, балки уларнинг субординациясига ҳам дуч келиш мумкин. Органик тизимларнинг қисмлари бутундан ташқарида мавжуд бўлмайди. Танадан узилган қўл фақат номигагина қўл саналишини Аристотель қадим замонлардаёқ қайд этган эди.

Яхлитлик типлари ва турларининг таснифи бутуннинг табиатини билиш нафақат уни ташкил этувчи қисмларни, балки қисмлар ўртасидаги алоқалар хусусиятини ҳам билиш орқали амалга оширилишини кўрсатади.

Демак бутун – парса, ҳодиса ва уни ташкил этган қисмларнинг муайян тартибда жойлашуви ва ўзаро боғланган ягоналикнинг ифодаси. Қисм – бутун таркибига кирадиган, унинг таркибидагина ўз вазифаси (функцияси)ни бажара оладиган алоҳидалик. Масалан, яхлит бир бутун сифатидаги H_2O молекулаларининг қисмлари – водороднинг икки атоми ва кислороднинг бир атоми. Бутун ўз

қисмларининг оддий йиғиндисидан иборат эмас. Маълумки, водород ёнади, кислород ёнишни қувватлайди, лекин сув, албатта, ёнишга тўскинлик қилади.

Бутун ва қисм диалектикаси бутун ҳосил бўлганда қисмлар хоссаларининг йиғиндисидан иборат бўлмаган янги сифат вужудга келади; шунга қарамай у қисмлар – уларнинг миқдори ва ўзаро алоқанинг муайян типи билан белгиланади. Шу сабабли диалектика бутунни билиш фақат хоссалар, қисмлар ҳақида билим мавжуд бўлган тақдирда самарали бўлиши мумкин ва аксинча, қисмларни ўрганиш бутунга доир олдинги билимга таяниши лозим, деб ҳисоблайди.

Тизим, элемент, структура категориялари бутун ва қисм категорияларини тўлдиради ва ривожлантиради.

Қадимги юнон фалсафасида тизим тушунчаси борликнинг тартиблилиги ва яхлитлиги сифатида тавсифланган. Ҳозирги талқинда тизим муайян яхлитликни ташкил этувчи қонуний муносабатлар ва алоқаларда бўлган элементларнинг органик тўплами сифатида тавсифланади. *Тизим (юнон. systema – бирлаштириш, яратиш) – бир-бирининг ўртасида қонуний боғланиш ёки ўзаро алоқа мавжуд бўлган муайян элементлар йиғиндисиди.* Ҳар қандай тизимнинг структураси аввало унинг таркибий элементларига боғлиқ. Ўз навбатида, элементларнинг хоссалари ҳам кўп жиҳатдан ўзлари ҳосил қилган тизимнинг структураси билан белгиланади. Тизим ва элемент тушунчалари бутун ва қисм категорияларига яқин туради. Аммо улар айний тушунчалар эмас. Хусусан, қисм бўлинади, элемент – тизимнинг бошқа қисмларга ажралмайдиган компоненти ҳисобланади. Шунингдек тизим бутун билан ҳам солиштирилиши мумкин ва худди бутун каби, қисмларнинг алоқадорлиги, тартиблилиги ва уюшқоклиги билан тавсифланади. Аммо бутунни ўрганишда унинг ўзига хос хусусиятини, сифат жиҳатидан муайянлигини аниқлаш вазифаси биринчи ўринга чиқади.

Тизимли ёндашув тизимларнинг сифат жиҳатидан ўзига хослигидан қатъий назар, улар хулқ-атворининг умумий тамойиллари ва қонунларини аниқлашни назарда тутди. Айни шу сабабли тизимлар жуда кенг миқёсда қўлланилади. Аммо ҳар қандай объектни ўрганишга нисбатан тизимли ёндашув доим ҳам самарали эмас. Бирон-бир рўзгор буюми (қошиқ ёки чойнак, ёзув дафтари ва ш.к.)ни тизимли ўрганишнинг ҳожати йўқ. Баъзан шундай бир «тадқиқотлар» учрайдики, уларда тизимлар назарияси атамалари ишлатилган бўлса-да, уларни яратган сохта олимлар тавсифланаётган объект талқинига бирон-бир янги нарса киритмайди. Ҳозирги замон фанида *тизимли*

ёндашувнинг икки йўли ҳўлланилади: биринчиси тизимлар мушофирати ни муайян тарзда формаллаштириши ва уларнинг фан тилини тавсифланадиган умумий белгиларни очиқлаш; иккинчиси муштан тизимларнинг типологик таҳлилдан фойдаланиш кабилардир.

Тизимларнинг ўзига хос хўсуьятлари. Тизимни ёндашувнинг бир қанча тамойилларини таърифлаш имконини беради.

Биринчи – яхлитлик тамойили. Ҳар қандай тизим кўп сонли элементлардан ташкил топсади, лекин уларнинг тизимдасиёса боғлиқ эмас.

Иккинчи тамойил – тизим тузилишининг иерархиявийлиги: тизимнинг ҳар бир элементи мураккаб тузилишга эга бўлиб, нисбатан мустақил тизим сифатида қаралади. Айни вақтда ўрганилаётган тизим мураккаброқ тизим таркибига унинг элементларидан бири сифатида киради.

Учинчи тамойил – тизимни ташкил этувчи элементлар бир-бири билан муайян муносабатларга киришади. Уларнинг орасида энг муҳимлари тизим ташкил этувчи, тизимнинг яхлитлигини таъминловчи элементлардир.

Тизимни ўрганиш структуравий ва функционал ёндашувлардан фойдаланишни назарда тутсади.

Структуравий ёндашув тизимни унинг тузилиши ва шакли нуқтаи назаридан ўрганиш имконини беради.

Функционал ёндашув эса, тизимнинг хулқ-атвори ва бошиқа тизимлар билан ўзаро алоқаларини тадқиқ этиш учун имконият яратади. Тизимларнинг ўзаро алоқаси каузал, аниқ белгиланган ва статистик, яъни эҳтимол тутилган бўлиши мумкин. Тизимнинг муҳитдаги хулқ-атвори актив ва реактив бўлиши мумкин. Тизимнинг актив хулқ-атвори мақсадлар нуқтаи назаридан тавсифланиши мумкин.

Тизимларнинг типлари. Тизимларнинг умумий белгилари билан бир қаторда, муайян типлари фақат ўзигагина хос бўлган типологик белгиларга эгадир. Масалан, белгилар тизимларини ўрганиш билан илмий билимнинг алоҳида соҳаси-семиотика шугулланади. У бизнинг тил ҳақидаги, маданият турли тилларининг ўхшаш жиҳатлари ва фарқлари ҳақидаги тасавурларимизни сезиларли даражада бойинтади.

Кибернетика бошқарувчи тизимлар хулқ-атворини ўрганадики, бу оқилна асосланган бошқарув тизимларини яратиш имконини беради. *Ўйинлар назарияси* бизнинг конфликтлашаётган тизимлар ҳақидаги тасавуримизни анча кенгайтиради, *синергетика* эса ўта мураккаб тизимлар хулқ-атворининг қонуниятларини аниқлайди.

Шундай қилиб, тизим, структура ва элемент категориялари фан ва фалсафани янада бойитиб, муҳим методологик вазифани бажаради.

Элементлари ва структурасининг хусусиятига кўра тизимларнинг ҳар хил турлари фарқланади. *Объектив борлиқда мавжуд бўлган моддий тизимларни ва объектив борлиқнинг инсон онгидаги инъикоси ҳисобланган идеал тизимларни фарқлаш айниқса кенг тарқалган. Элементлари ва алоқаларининг сонига кўра содда ва мураккаб тизимлар фарқланади.*

Элемент – (лот. *elementum* – бирламчи модда) – бутуннинг нисбатан бўлинмас қисми. Қисм тушунчаси ўз ҳажмига кўра «элемент» тушунчасидан кенгроқ, чунки бу ҳар қандай қисм эмас, балки нисбатан бўлинмас қисм. Бунда «қисм» бутун тушунчаси билан, «элемент» эса – структура тушунчаси билан муносабатга киришади.

Элемент нарсанинг бошқа бўлинмайдиган заррасини англатувчи категория. Хусусан, модда атомлардан ташкил топади ва атомлар модданинг элементлари ҳисобланади. Аммо бизга маълумки, атом парчланади. Нима учун биз элементар зарраларни модданинг элементлари деб ҳисобламаймиз? Шунинг учунки, элементар зарралар модданинг эмас, балки турли-туман майдонларнинг элементлари ҳисобланади.

Структура (лот. *structura* – тузилиш, жойлашув, тартиб) *тизимнинг тузилиши ва ички шакли, мазкур тизим элементлари ўртасидаги барқарор ўзаро алоқаларнинг бирлиги.* Структура нарсалар ва ҳодисаларнинг таркибий қисмлари ўртасидаги қонуний алоқа усули.

Юз бериши янги ҳодиса вужудга келишига олиб келувчи ҳодиса сабаб деб аталади. Сабаб таъсирида вужудга келувчи ҳодиса эса оқибат деб аталади. Дунёда барча ҳодисалар, ўзгаришлар, жараёнлар муқаррар тарзда муайян сабаблар туфайли юз беради. Дунёда сабабсиз ҳодисалар йўқ ва бўлиши мумкин ҳам эмас. *Сабабият қонуни дунёда барча ҳодисалар сабабий белгиланган деган қондага асосланади. Сабабият қонунини тан олувчи ва уни борлиқнинг барча ҳодисаларига татбиқ этувчи файласуфлар детерминистлар деб, сабабият қонунини инкор этувчи файласуфлар эса индетерминистлар деб аталади.*

Сабаб ва оқибат диалектикаси. Сабаблар ички ва ташқи, бево-сита ва билвосита, объектив ва субъектив бўлиши мумкин. Субъектив сабаблар кўпинча фаолият, хулқ-атвор, қилмишларни изохлаш соҳа-сида намоён бўлади. Объектнинг моҳиятини ташкил этувчи қарама-қарши кучлар, тенденцияларнинг ўзаро алоқаси сабабнинг ички ман-баи ҳисобланади. Масалан, одамлар ўз касаллиги ёки қарилгини

қайғу-ҳасрат, муваффақиятсизликлар, оғир иш ва ҳоказолар билан тушунтиришга мойилдирлар. Амалда қариллик ёки ўлимни енгилшга ҳали ҳеч ким муваффақ бўлмаган, чунки қариллик ҳам, ўлим ҳам ички сабаблар билан изоҳланади. Шу сабабли баъзилар оғир иш билан шуғулланиб ҳам узок вақт ёш ва соғлом бўлиб қолади, айрим такасалтанглар эса жуда тез қарийди. Ташқи сабаблар турли объектлар ўзаро алоқасининг маҳсулидир.

Сабаб ва оқибат муносабатларини орқага қайтариб бўлмайди. Сабаб ва оқибатнинг соф чизикли жараён сифатидаги механистик талқини муқаррар тарзда сабаб ва оқибатни орқага қайтариш мумкин, деган хулосага олиб келади. Масалан, Ой қарама-қарши йўналишда айлана бошласа, у дастлабки ҳолатга келган бўлар эди. Аммо бу фараз замирида сохта асослар ётади: у сабаб-оқибат муносабатларига тасодифий омиллар тўплами кучли таъсир кўрсатишини ҳисобга олмайди. Дастлабки ҳолатга қайтиш – бу мазкур омиллар тўпламини амалда мужассамлаштириш демакдир. Ваҳоланки, уларнинг ҳаммасини амалда мужассамлаштириш мумкин эмас, демак, дастлабки ҳолатга қайтиш мумкин эмас.

Сабаблар ва оқибатларнинг муносабатлари мураккаб ва ранг-барангдир. Бир сабаб кўллаб оқибатларга сабаб бўлиши ва аксинча, бир оқибат замирида кўп сонли сабаблар ётиши мумкин. *Айрим сабаблар чексиз оқибатлар занжирининг ilk манбаи ҳисобланади.* Баъзи бир сабаблар «занжир реакцияси» кўринишини касб этиши, яъни икки ёки ундан ортиқ оқибатни юзага келтириши, улар эса, ўз навбатида, икки ёки ундан ортиқ оқибатга сабаб бўлиши мумкин.

Сабаб, баҳона ва шартни фарқлаш лозим. Баҳонани субъектив сабаблар қаторига киритиш мумкин. Бунда воқеа ёки шерикнинг ҳаракати ўзининг, одатда, нотўғри жавоб ҳаракатларини оқлаш мақсадида талқин қилинади ва баҳоланади. Шартлар-амалдаги ёки эҳтимол тутилган сабабнинг мавжудлик муҳитини ташкил этадиган ички омиллар ва ташқи муносабатлар мажмуидир. Синергетика муҳитга ягона негиз, бўлғуси тузилманинг ранг-баранг шакллари манбаи, ривожланишнинг турли йўллари учун майдон сифатида қарайди. Сабаб-оқибат муносабатлари тизимида шартларнинг амалдаги аҳамиятини тушуниш учун қуйидаги мисолни кўриб чиқамиз. Фуқаро А. хотини сузишни билмаслигидан хабардор бўлгани ҳолда, ундан қутулиш учун уни денгиз бўйлаб саёҳатга юборади. Оқибатда хотини сувга чуқиб ўлади. Эрнинг ҳаракатлари хотин ўлимнинг сабаби ҳисобланадими? Бу мисол шартлар ўз ҳолича оқибат сабаби бўла

олмаслигини, лекин сабабнинг амалга ошишига кўмаклашадиган ёки монелик қиладиган омил ҳисобланишини кўрсатади.

Синергетика сабабият ҳақида. Сабабият ҳақидаги фалсафий қарашлар узоқ эволюция жараёнини бошдан кечирди. Механистик ёндашув сабабни сиртдан кўрсатилган таъсир сифатида талқин қиладди. Дунё жисмларнинг тартибга солинган, олдиндан айтиш мумкин бўлган аниқ ўзаро алоқаси сифатида тасаввур қилинади. Тасодифнинг мавжудлиги рад этилади. Сабабият занжирлари чизикли хусусият касб этади, оқибат сабаб таъсирига пропорционал бўлади. Бинобарин, сабабият занжирларига қараб ривожланиш жараёнининг ўтмишини ҳам, келажагини ҳам аниқлаш мумкин. Аммо илмий билимнинг ривожланиши механистик детерминизмнинг асоссизлигини намоён этади. Синергетика йўналиши асосчиларидан бири И.Р.Пригожин механистик детерминизмга шундай баҳо беради: «Динамика раціоналистик моделининг маҳсули сифатида тушунилган детерминизм эндиликда айрим ҳоллардагина намоён бўлувчи хосса билан боғланиди»¹, деб баҳо беради.

Фан ривожланиши билан сабаб-оқибат алоқаларининг статистик қонуниятлари ва эҳтимолий табиати ҳақидаги тасаввур юзага келади. Мураккаб тизимларнинг ўз-ўзини ташкил этиши ҳақидаги фан – синергетика детерминизм талқинига маълум аниқликлар киритди. Бир қатор илмий далиллар олимлар ҳар қандай табиий ҳодисалар стохастик хусусиятга эга ва муайян ноаниқлик шароитида юз беради, деган хулоса чиқаришига олиб келди. Мураккаб тизимлар учун, одатда, ривожланишнинг бир неча муқобил йўллари мавжуд бўлади. Синергетика сабаб-оқибат алоқалари номутаносиб тизимларда намоён бўлишининг ўзига хос хусусиятларини очиб беради. Бу тизимларнинг ривожланиши кўп вариантлидир. Бунда эволюциянинг ҳар қандай тури эмас, балки йўлларнинг муайян доираси мавжуд бўлиши мумкин. Ривожланишда қутилмаган бурилишлар юз бериш эҳтимоли мавжуд, чунки у тасодифий алоқалар орқали содир бўлади. Номутаносиб тизимлар ташқи омилларга ўта таъсирчандир. Шу боис интенсивлик даражасига кўра аҳамиятсиз бўлган таъсирлар ҳам қутилмаган натижаларга олиб келадиган шикастли оқибатлар сабаби бўлиши мумкин.

Айрим сабаблар чексиз оқибатлар занжирининг шк манбаи ҳисобланади. Баъзи бир сабаблар «занжир реакцияси» кўринишини касб этиши, яъни икки ёки ундан ортиқ оқибатни юзага келтириши,

¹ Пригожин И. Некоторые проблемы саморазвивающихся систем/ Вопросы философии. 1989 №8. – С4

улар эса, ўз навбатида, икки ёки ундан ортиқ оқибатга сабаб бўлиши мумкин.

Сабаб ва оқибат ўртасида мураккаб бовариетни ўзаро алоқани куйидагиларда намоён бўлади:

1) сабаб вақтда оқибатдан олдин келади. Сабаб сабабдан олдинроқ юз бермайди. Аммо бу бири иккинчисидан олдин келишига ҳар қандай ҳодиса у билан сабабий боғланишида бўлади, дегани эмас. Масалан, тун тонгдан олдин келади, лекин у тонгни сабаб ҳисобланмайди;

2) сабаб муайян шароитда албатта оқибатни вужудга келтиради. Сабаб ва оқибат шу даражада боғлиқки, агар сабаб юз берса ва шароит шароит мавжуд бўлса, муқаррар тарзда оқибат ҳам юз беради;

3) сабаб ва оқибат бир-бири билан ўзаро таъсирга киришади. Бу ўзаро таъсирланиш жараёнида сабабгина эмас, балки оқибат ҳам фаол бўлади. У сабабга акс таъсир кўрсатади. Мисол учун, тижлар борлиқни акс эттиради, лекин, вужудга келгач, иқтимоий борлиқни ўзгартиришга кишиларнинг амалий фаолияти орқали фаол таъсир кўрсатади;

4) айна бир ҳодиса бир муносабатда сабаб сифатида, бошқа бир муносабатда – оқибат сифатида амал қилади. Айтайлик, ёмғир – муайян об-ҳаво шароитларининг оқибати, лекин унинг ўзи экин ҳосилдорлик сабабига айланади; ҳосилдорлик эса давлатнинг иқтисодий қудратини мустаҳкамлаш омилли бўлиб хизмат қилади. Шу тариқа ҳодисалар ўртасида сабабий боғланиш вужудга келади. Аммо биз фақат иккита алоҳида-алоҳида ҳодисани кўриб чиққанимизда улар ўрин алмашиши мумкин эмас;

5) сабаб ва оқибатнинг ўзаро таъсирига тегишли шароитлар таъсир кўрсатади.

Шароитлар – бу шундай бир ҳодисаларки, улар мазкур воқеа юз бериши учун зарур, лекин ўз ҳолича улар бу воқеани олдиндан белгилamayди. Оқибат юз беришига қулайлик яратувчи шароитлар ҳам, сабабнинг таъсирини кайтарувчи шароитлар ҳам бўлиши мумкин. Айна бир сабаб муайян шароитларда турли шаклдаги оқибатлар юз беришига олиб келади;

6) сабабни баҳона билан айнилаштирмаслик керак. Баҳона – бу бошқа воқеадан бевосита олдин келадиган, унинг юз беришига имконият яратадиган, лекин уни вужудга келтирмайдиган ва олдиндан белгилamayдиган воқеа. Баҳона ҳаракатни яратмайди, балки унга туртки беради.

Сабаб ва оқибат диалектикаси. Сабаблар ички ва ташқи, бево-сита ва билвосита, объектив ва субъектив бўлиши мумкин. Субъектив сабаблар кўпинча фаолият, хулқ-атвор, қилмишларни изохлаш соҳа-сида намоён бўлади. Объектнинг моҳиятини ташкил этувчи қарама-қарши кучлар, тенденцияларнинг ўзаро алоқаси сабабнинг ички ман-баи ҳисобланади. Масалан, одамлар ўз касаллиги ёки қариллигини қайғу-ҳасрат, муваффақиятсизликлар, оғир иш ва ҳоказолар билан тушунтиришга мойилдирлар. Амалда қариллик ёки ўлимни энгишга ҳали ҳеч ким муваффақ бўлмаган, чунки қариллик ҳам, ўлим ҳам ички сабаблар билан изоҳланади. Шу сабабли баъзилар оғир иш билан шуғулланиб ҳам узоқ вақт ёш ва соғлом бўлиб қолади, айрим тақасалтанглар эса жуда тез қарийди. Ташқи сабаблар турли объект-лар ўзаро алоқасининг маҳсулидир.

Сабаб ва оқибат муносабатларини орқага қайтариб бўлмайди. Сабаб ва оқибатнинг соф чизикли жараён сифатидаги механистик талқини муқаррар тарзда сабаб ва оқибатни орқага қайтариш мумкин, деган хулосага олиб келади. Масалан, Ой қарама-қарши йўналишда айлана бошласа, у дастлабки ҳолатга келган бўлар эди. Аммо бу фараз замирида сохта асослар ётади: у сабаб-оқибат муносабатларига тасодифий омиллар тўплами кучли таъсир кўрсатишини ҳисобга олмайди. Дастлабки ҳолатга қайтиш – бу мазкур омиллар тўпламини амалда мужассамлаштириш демакдир. Ваҳоланки, уларнинг ҳаммаси-ни амалда мужассамлаштириш мумкин эмас, демак, дастлабки ҳолат-га қайтиш мумкин эмас.

Сабаблар ва оқибатларнинг муносабатлари мураккаб ва ранг-барангдир. Бир сабаб кўплаб оқибатларга сабаб бўлиши ва аксинча, бир оқибат замирида кўп сонли сабаблар ётиши мумкин. *Айрим сабаблар чексиз оқибатлар занжирининг ilk манбаи ҳисобланади.* Баъзи бир сабаблар «занжир реакцияси» кўринишини касб этиши, яъни икки ёки ундан ортиқ оқибатни юзага келтириши, улар эса, ўз навбатида, икки ёки ундан ортиқ оқибатга сабаб бўлиши мумкин.

Сабабий боғланиш тушунчаси муҳим методологик функцияни бажаради. Муайян оқибатнинг юз бериш сабаблари ва шароитларини билган ҳолда, инсон нафакат унинг юз беришини башорат қилади, балки зарур оқибатни яратади. Бу инсонга ўтмишни билиш ва кела-жакка назар ташлаш имконини беради.

Зарурият ва тасодиф фалсафий категориялари нарсалар ва ҳодисаларнинг бир-бири билан ҳар хил типдаги алоқаларини акс эттиради. Зарурият ва тасодиф тушунчалари қадим замонлардан бери файласуфлар эътиборини ўзига тортиб келади. Вақт ўтиши билан

уларнинг талқини ўзгарган, айрим файласуфлар табиатда тасодифнинг мавжудлигини истисно этган бўлса, айримлар уни мутлақлаштирган. Масалан, синергетикада тасодиф тушунчаси ва унинг ўта мураккаб тизимлар ўз-ўзини ташкил этишидаги роли алоҳида, хатто анча муҳим аҳамият касб этади. Зарурият ва тасодиф категориялари бир қатор илмий йўналишлар: биология, тиббиёт, ҳуқуқшунослик, тарих ва ҳоказоларда муҳим методологик аҳамиятга эгадир. Одамлар амалий фаолиятида тасодиф омили заруриятдан камроқ аҳамият касб этмайди. Аммо уларнинг диалектикасини, қарама-қаршиликка асосланган бирлигини тушуниш айниқса муҳимдир.

Зарурият бу ҳодисалар ўртасидаги уларнинг қонуний ўзгариши ва ривожланишини белгиловчи барқарор, муҳим ички алоқадор. Зарурият қонун тушунчасига яқин туради, муқаррар тарзда намоён бўлади. Масалан, автомобилнинг ҳалокатга носоз тормоз муқаррар тарзда автомобиль ҳалокатига, унинг ё яқинроқдаги нарсалар, ё ҳаракатланаётган бошқа автомобиллар билан тўқнашувига олиб келади ёки у пийдани уриб кетишига сабаб бўлади. *Ҳалокат айнан қандай юз бериши, унда ким жабрланиши мумкинлиги тасодиф эгро йўлда муайян пайтда исталган нарса ва исталган одам дуч келиши мумкин.* Бу ерда зарурият автомобилнинг ички ҳолати, тасодиф – ташқи шароит билан белгиланади. *Зарурият – юз бериши мумкин бўлган воқеа. Зарурият – ички хусусиятга эга ҳодиса, унинг сабаби ўзида бўлади ва ҳодисаларнинг ички ўзаро алоқасидан келиб чиқади. Аммо нафакат ички, балки ташқи зарурият ҳам мавжуддир.* Масалан, ҳисмларнинг бир-бирига уларнинг массасига тўғри пропорционал ва улар ўртасидаги масофага тесқари пропорционал бўлган куч билан тортишиши зарурият ҳисобланади. Бу ташқи заруриятдир. Тасодиф ҳам ички ва ташқи бўлиши мумкин. Масалан, тирик организмларнинг мутациялари тасодифий хусусият касб этади, аммо улар ички ҳодиса ҳисобланади, чунки бутун организмни қайта қуриш билан боғлиқ. *Хўш, бу ҳолда зарурият ва тасодифни бир-бирдан қандай фарқлаш мумкин? Зарурият ҳодисанинг, жараённинг моҳиятидан келиб чиқади ва мазкур шароитда муқаррар тарзда юз беради. Масалан, ҳар қандай тирик организмнинг ўлими муқаррардир, чунки у мазкур организмнинг табиати ҳамда унда юз берувчи ички жараёнлар билан белгиланади.*

Аммо дунёда ҳамма нарса зарурият сифатида пайдо бўладими? Йўқ, дунёда тасодифий воқеалар, ҳодисалар ҳам бор.

Тасодиф – объектларнинг вужудга келиши ёки мавжудлигининг муаммолигини ёки муқаррар эмаслигини белгиловчи категория; содда-

роқ қилиб айтганда муайян шароитда бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин бўлган нарса тасодифий ҳисобланади. Тасодиф воқеликнинг асосан ташқи шароитлар, юзаки, беқарор алоқалар ва мазкур ҳодиса учун иккинчи даражали омиллар таъсирида пайдо бўлувчи ҳолатларини акс эттиради. Тасодиф замирида нарсанинг моҳияти эмас, балки унга бошқа нарсалар ва ҳодисаларнинг таъсири ётади. Тасодиф юз бериши ҳам, юз бермаслиги ҳам мумкин бўлган нарса сифатида таърифланади.

Нарсалар мавжудлигининг зарурийлиги ёки тасодифийлиги муаммоси хусусида икки нуқтаи назар мавжуд. Уларнинг бири заруриятни мутлақлаштиради: дунёда ҳеч қандай тасодиф йўқ, ҳамма нарса муқаррар тарзда юз беради. Бу нуқтаи назар тасодифни рад этиб, фатализмга йўл очади.

Фатализм – тақдири азалга, ҳамма нарса олдиндан белгиланганига бўлган ишонч. Бошқа бир нуқтаи назар тасодифнинг аҳамиятини ошириб кўрсатади. Бу ерда, аксинча, воқелиқдан ҳар қандай ички боғланишлар, нарсаларнинг объектив белгиланганлиги чиқариб ташланади: дунёда фақат тасодиф ҳукм суради.

Илмий дунёқараш биринчи нуқтаи назарни ҳам, иккинчи нуқтаи назарни ҳам тан олмайди. Зарурият ва тасодиф алоҳида-алоҳида мавжуд бўлмайди. Уларнинг ўзаро алоқаси шундан иборатки, тасодиф заруриятнинг намоён бўлиш шакли сифатида ва унинг тўлдирувчиси сифатида амал қилади. Масалан, мамлакатда амалга оширилаётган ислохотлар зарурий хусусият касб этади. Уларда бу ислохотларни йўлга солувчи муайян сиёсий арбоблар тасодифий элемент ҳисобланади. Зарурият ва тасодиф диалектикаси икки муҳим жиҳатни назарда тутаяди. Биринчидан, тасодиф ривожланиш жараёнида заруриятга айланиши мумкин (у ёки бу биологик турнинг қонуний белгилари аввал тасодифий оғишлар сифатида пайдо бўлади ва тўпланиб боради, сўнгра уларнинг асосида тирик организмнинг зарурий сифатлари шаклланади). Иккинчидан, зарурият сон-саноксиз тасодифлар орқали ўзига йўл очади. Масалан, жамиятнинг ривожланиши турли мақсадларни кўзловчи, феъл-атвори ҳар хил бўлган кишилар фаолияти билан белгиланади. Бу мақсадлар ва интилишларнинг боғланиши, чатишуви ва тўқнашуви пировард натижада ривожланишнинг зарурий, муқаррар хусусиятга эга бўлган муайян йўналишига олиб келади. Диалектиканинг барча қонунлари ва категориялари каби, зарурият ва тасодиф объектив воқеликни билишнинг таянч нуқталари ҳисобланади. Бу категорияларнинг функциялари тенг қимматга эга эмас. Билишда тасодиф доим бошланғич асос, зарурият

– мақсад сифатида амал қилади. Билмиш фаолияти тасодифнинг зарурият сари юксалиш тарзида юз беради. Зарурият ва тасодиф тушунчаларига таъриф беришда одатда имконият категорияларига таъкиллади. Шу сабабли у юз бериши ёки юз бермаслиги мумкин. Зарурият ва тасодифнинг карама-қаршилиги – ички ва ташқи нарсалар карама-қаршилигидир. Тасодиф – ташқи омиллар билан белгиленадиган алоқа типидир.

Зарурият ва тасодиф диалектик алоқадорлиги қуйидагиларга намоён бўлади;

ички ва ташқи нарсалар тушунчалари нисбатдош эканлигини эътиборга олиш муҳимдир. Бир жиҳатдан ички бўлган нарса бошқа бир жиҳатдан ташқи хусусият касб этади. Масалан, сайёраларнинг Куёш тизими орбиталари бўйлаб ҳаракати бу сайёраларни ўзаро боғловчи ва улар айланаётган орбиталар шаклини белгиловчи ички муносабатлар билан белгиланади. Куёш тизимига нисбатан бошқа космик объектлар ташқи муҳитни ташкил этади. Аммо Куёш тизими галактика элементи бўлиб, юлдузлараро маконда муайян ўрин эгаллайди. Шу сабабли айни шу объектлар Куёш тизими сайёралари эволюциясининг ҳам, уларга яқин космик жисмлар эволюциясининг ҳам ички манбаи ҳисобланади. Шу боисдан зарурият ва тасодиф тушунчалари ҳам нисбатдошдир: бир жиҳатдан тасодифий бўлган нарса бошқа бир жиҳатдан зарурий ҳисобланади.

Зарурият ва тасодиф карама-қаршиликлар бўлса-да, лекин улар бирдир. Ҳар қандай ҳодиса ички зарурият туфайли юз беради, аммо унинг юз бериши кўп сонли ташқи омиллар билан боғлиқ бўлгани боис, заруриятни тасодиф муқаррар тарзда тўлдиради. Бу зарурият ҳам, тасодиф ҳам соф ҳолда мавжуд бўлмаслигини англатади. Тасодиф – заруриятнинг намоён бўлиш шаклидир. Зарурият, сабаб, қонунни кашф этиш – аҳамиятсиз, тасодифий нарсаларни мавҳумлаштириш демакдир.

Бир қарашда зарурият сабабиятга зид бўлиб туюлади. Бу зиддият ё тасодифий ҳодиса сабабга эга эмаслиги билан, ё тасодифий ҳодисалар умуман бўлмаслиги билан изоҳланиши мумкин. Амалда ҳар қандай, шу жумладан тасодифий ҳодиса ҳам муайян сабабга эга бўлади. XVII-XVIII асрларда зарурият ва тасодиф талқинида табиатда тасодиф мавжуд эмас, деган тасаввур ҳукм сурган. Инглиз файласуфи Т.Гоббс: «Эртага ёғадиган ёмғир зарур, яъни зарурий сабаблар билан белгиланган; лекин биз унга тасодифий деб қараймиз ва уни шундай атаймиз, зеро амалда мавжуд сабабларни хали билмаймиз. Умуман олганда, зарурий сабабини биз кўра олмайдиган нарса тасодифий деб

аталади»¹, деб қайд этган. Шунга ўхшаш фикрни Гольбах ҳам илгари суради: «Табиатда бирон-бир ходиса тасодифан юз бериши мумкин эмас; ҳамма нарса муайян қонунларга бўйсунди; бу қонунлар фақат муайян оқибатларнинг сабаблар билан зарурий алоқаси ҳисобланади. Атомларнинг тасодифий бирикиши ҳақида гапириш ёки айрим оқибатларни тасодиф билан боғлаш жисмларнинг ҳаракатланиши, учрашиши, бирикиши ёки ажралиши қонунларини билмасликни тан олиш демакдир»². Кўриб турганимиздек, тасодиф сабаби номаълум бўлган зарурий сифатида талқин қилинган. *Сабаби аниқлангани заҳоти тасодиф зарурият сифатида намоён бўлади. Бу – механистик талқинидир.* Тасодиф илмий назариялардан қувғин қилинган, у инкинчи даражали, ёрдамчи, аҳамиятсиз омил деб ҳисобланган. Тасодифнинг инкор этилишидан дунёда ҳамма нарса зарур, деган хулоса келиб чиқади. Мазкур ёндашувнинг тадрижий оқибати ўларок фатализм юзага келади: яъни илгари таъкидланганидек нимаки юз бермасин, ҳатто аҳамиятсиз воқеалар ҳам зарур, муқаррар бўлиб, сабаб-оқибат алоқаларининг чексиз занжиридаги ажралмас бўғин ҳисобланади. Фаталистик тасаввур ҳар қандай воқеани муқаррар деб билади. XIX аср бошидагина зарурият ва тасодифнинг алоқаси Гегель диалектикасида кўрсатиб берилди.

Имконият ва воқелик категорияларида борлиқнинг ўзгарувчанлиги, динамикаси, унинг ўзгариш тенденциялари ўз аксини топади. Имконият ривожланишнинг объектив тенденцияларини акс эттиради, у қонуният, заруриятга, ўзгараётган нарсанинг муҳим томонларига мувофиқ юзага келади.

Имконият-нарсанинг тугалланмаган, потенциал ривожланишидаги объектив мавжуд бўлган ва ичдан белгиланган ҳолатини акс эттирувчи фалсафий тушунча. Ҳар бир вазиятда имкониятларнинг муайян тўплами мавжуд бўлиб, улардан бири амалга ошгани бошқалари четда қолганини англатади. Имкониятларнинг «кураши» ва амалга ошиш хусусиятига ичдан зарур тенденцияларга нисбатан тасодифий ҳисобланган шароитлар ўз таъсирини кўрсатади. Шу сабабли воқелик доим ички ва ташқи, моҳият ва ходиса, зарурият ва тасодифнинг диалектик бирлигидан иборат бўлади. Ижтимоий ривожланиш ва табиатнинг ўзгариши соҳасида имкониятнинг воқеликка айланиши кишиларнинг онгли йўл танлаши ва фаолияти билан тартибга солинади.

¹ Гоббс Т. О теле // Избр. произв. в 2 т. Т. 1. – Москва. – С. 158 - 159

² Гольбах. Здравый смысл // Избр. антирелигиозные произведения в 2 т. Т. 1. – Москва. – С. 35

Аммо имконият қандай объектив асосларга эга бўлса, имконсизлик ҳам шундай объектив асосларга эгадир. Имконсизлик — имкониятга зид тушунча. Имконсизлик тушунчаси икки хил маъно касб этади. Биринчиси — предметнинг табиатига мос келмайдиган нарса бўлиши мумкин эмас. Масалан, арпа уруғидан бодрийг етиштириш мумкин эмас. Имконсизлик тушунчасининг бошқа бир маъноси имконият ва зарурият категорияларининг муносабатлари билан боғлиқ. Зарурият ва имконият — бир занжир бўғинлари: ривожланаётган предмет зарурияти унинг бошқа бир ҳолати бўлиши мумкинлигини белгилайди. Аммо предметнинг ривожланишида, одатда, кўп сонли муқобил имкониятлар мавжуд бўлгани боис, улардан бирини танлаш зарурий ҳисобланмайди. Бир имкониятнинг рўёбга чиқиши қолган имкониятларни рўёбга чиқариш имконини бермайди. Тузатиб бўлмайдиган оқибатларга олиб келган қабул қилган қарори, ўйламасдан содир этган қилмишидан афсус чекмаган одам топилмаса керак. Баъзан имконсизлик бой берилган имконият тарзида мавжуд бўлади. Бу ҳолда имконият имконсиз бўлмаган нарса сифатида ва айни вақтда зарур бўлмаган нарса сифатида намоён бўлади.

Воқелик — амалга ошган, актуаллашган борлиқни тавсифловчи фалсафий категория: воқелик амалга ошган имконият ҳисобланади.

Воқелик тушунчаси икки маънода ишлатилади. Биринчидан, воқелик — бу мавжуд борлик, биз яшаётган дунё, унинг онгимиздаги инъикосидир. Воқелик тушунчаси айрим предметнинг борлиғига ҳам тегишлидир. Бу маънода у объектнинг ҳолатини тавсифловчи мазкур лаҳзадир. Иккинчидан, воқелик рўёбга чиққан имконият сифатида тавсифланади. Бу маънода воқелик тушунчаси имконият категориясининг нисбатдоши ҳисобланади. Улар бир-бирига ўтувчи қарама-қаршилиқлардир. Имконият потенциал, воқелик эса актуалдир. Имконият — мавхум ва мазмун жиҳатидан қашшоқ тушунча. Воқелик — муайян ва мазмунан бой тушунча, чунки у кўп сонли ҳоссалар, индивидуал бетакрор жиҳатларни ўз ичига олади. Ҳар бир предмет кўп сонли алоқалар юзага келишига замин яратувчи муайян муҳитда мавжуд бўлади. Шу сабабли муҳим ёки иккинчи даражали, тасодифий ёки зарурий бўлиши мумкин бўлган кўп сонли имкониятлар мавжуддир. Имкониятнинг рўёбга чиқишида ички ва зарурий алоқалар муҳим рол ўйнайди, аммо унинг рўёбга чиқиш шартлари, гарчи улар тасодифий хусусиятга эга бўлса-да, ривожланиш жараёнига сезиларли даражада, баъзан ҳал қилувчи таъсир кўрсатади. Айни шу сабабли воқелик ҳам зарурий ва тасодифийнинг бирлиги ҳисобланади.

Имкониятларнинг турлари. Сифат жиҳатидан формал ва реал, мавхум ва муайян имкониятлар фарқланади. *Реал имконият имкониятни воқеликка айлантириши мумкин бўлган шарт-шароитлар мавжудлигини англатади.*

Ривожланишнинг тасодифий омиллари маҳсули ёки амалга ошири эҳтимоли паст, аниқроқ айтганда нолга яқин бўлган имконият формал ҳисобланади. Бундай имкониятга табиий ва ижтимоий ривожланиш қонунлари йўл қўяди. Шу маънода у табиий ва ижтимоий борлиқ қонунларига мутлақо зид бўлган имконсизликдан бутунлай фарқ қилади; объектив дунё қонунларига зид бўлган нарса имконсизлик ҳисобланади. Масалан, расман ҳар бир фуқаро депутат, миллионер ёки кўп болали бўлиши мумкин. Ўз-ўзидан равшанки, аксарият фуқаролар учун бу имконият воқеликка айланмаслиги ҳам мумкин. Масалан, боқий двигатель яшаш мумкин эмас; инсоннинг умрбоқийлиги мумкин эмас ва ш.к. Амалга ошири учун барча зарур шароитлар вужудга келган реал имконият амалга оширишнинг олий даражасига эга бўлади. Масалан, инсоннинг космосга учиш имконияти бир пайтлар формал бўлган, эндиликда у реал тус олди. Имкониятнинг миқдорий тавсифи аниқроқ бўлади.

Агар имконсизликни «0» билан, воқеликни эса «1» билан ифодаласак, «0» дан «1» гача бўлган оралик кийматларнинг барчаси имконият даражасини тавсифлайди. Эҳтимолликнинг шартли ўқи атрофида имкониятнинг бутун доирасини кўрсатиш мумкин.

Мавхум ва муайян имконият ўртасидаги фарқ – бу моҳият ва мавжудлик ўртасидаги, шунингдек предметнинг идеал образи ва унинг инсон онгига боғлиқ бўлмаган объектив хусусиятлари ўртасидаги фарқдир. Масалан, никоҳга кираётган ёшлар бир-бири ҳақида, оила ва умуман никоҳ ҳақида анча юзаки тасаввурга эга бўлиши мумкин. Улар оила-никоҳ муносабатларининг идеаллаштирилган манзарасини ўз бўлғуси никоҳига татбиқ этади. Ваҳоланки, бу манзара мазкур муносабатлар моҳиятига умуман олганда мос келса-да, лекин уларнинг бутун бойлиги ва мураккаблиги ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш имконини бермайди. Никоҳга киргач, ёшлар ўз имкониятини олдиндан кўра билмаган муайян воқелик билан тўқнаш келади. Ёш оиладаги келишмовчиликлар сабаби – никоҳнинг моҳияти ва унинг мавжудлиги ўртасидаги, мавхум имконият («улар қўша қаридилар ва ували-жували бўлдилар») ва аксарият жиҳатларини ёшлар ҳатто хаёлларига ҳам келтирмаган муайян имконият ўртасидаги зиддиятдир. Айрим фалсафий адабиётларда муайян ва реал имконият билан формал ва мавхум имконият тенглаштирилади. Бу ҳолда

реал имконият уни рўёбга чиқариш учун шарт-шароит мавжудлиги билан, формал ёки мавхум имконият эса — айни пайтда имкониятни воқеликка айлантириш учун шарт-шароит мавжуд эмаслиги билан белгиланади.

Мураккаб тизимлар учун, одатда, ривожланишнинг бир неча муқобил йўллари мавжуд бўлади. Айни бир муҳитда ҳар хил структуралар вужудга келиши, ривожланиш жараёни кўп вариантли тарзда амалга ошириши, бунинг натижасида ривожланишда қутилмаган бурилишлар юз бериши мумкин. Шу боис прогноз ва тахминлар ишончсиз ёки янглиш бўлиши мумкин. Шунга қарамай, мазкур муҳитда эволюциянинг ҳар қандай тури эмас, балки йўлларнинг муайян доирасигина мавжуд бўлиши мумкин. Муқобил имкониятлар ўртасидаги миқдорий нисбат математик жиҳатдан эҳтимол тутилган айрим воқеа юз беришининг эҳтимоллик даражаси сифатида ифодаланиши мумкин. Инсон ўз фаолиятида реал имкониятларни ҳисобга олади ва уларни воқеликка айлантириш учун замин ҳозирлайди.

Бу категориялар борлиқнинг шаклланиш жараёнига ургу беради. Маълумки, йўқ нарсадан бирон-бир янгилик вужудга келмайди, у фақат эски нарсанинг муайян хоссалари, жиҳатлари негизида вужудга келиши мумкин. Янги нарсанинг борлиғи унинг потенциал ҳолатида имконият ҳисобланади. Имкониятнинг етуқлик даражаси имконсизликдан воқеликкача бўлган доирада ўзгариши мумкин. Бу жиҳатдан имкониятни тавсифлашни унинг сифат ва миқдор меъёрларини ҳисобга олиб амалга ошириш мумкин.

Хулосалар. Диалектика ривожланиш фалсафасининг пухта ишлаб чиқилган концепциясидир. Ҳодисалар ривожланишининг умумий назарияси сифатида у ривожланишнинг моҳиятини англаб етишга йўл очади, табиат, жамият ва тафаккурдаги реал жараёнларни улар амалда қандай бўлса, шундай акс эттиради.

Диалектика нарсалар ва ҳодисаларни ўрганишга уларнинг вужудга келиши, ҳаракати ва ривожланиши нуқтаи назаридан ёндашади, шу сабабли у объектив жараёнларни конкрет, ҳар томонлама ўрганишга йўл кўрсатади.

Диалектика билан бир қаторда ривожланишнинг метафизик концепцияси, софистика, эклектика, экзистенциал диалектика, синергетика ва бошқа концепциялар мавжуд. Айрим фалсафий мактаблар диалектикани схоластика сифатида рад этади. Бу диалектика янада чуқурроқ ўрганиш ва англаб етишни талаб қилишини англатади.

Диалектика қонунлари объектив дунёнинг энг муҳим алоқалари ва муносабатларини акс эттиради. Улар бирликда ва ўзаро алоқада

амал қилиб, мураккаб серқирра жараён – объектив борликнинг ривожланишини тавсифлайди.

Диалектика қонунларининг амал қилиш механизмини чуқур билиш, улардан фойдаланиш янглишиш ва хатолардан қутқаради, кишиларнинг амалий фаолиятига янада изчилроқ ва самаралироқ тус беради.

Категориялар фикрлашнинг универсал шакллари бўлиб, уларда объектив воқеликда мавжуд бўлган умумий алоқалар, хоссалар ва муносабатлар акс этади. Категорияларда кишилик жамиятининг тажрибаси ва фаолияти мужассамлашади.

Билиш натижалари ўз аксини топувчи тушунчалар ва категориялар бўлмаса, бугунги кунда билишнинг ўзи ҳам бўлмас эди. Категориялар объективлик, муайянлик, амалиёт билан боғлиқлик ва тарихийлик, ўзгарувчанлик ва ш.к. хусусиятлар билан тавсифланади.

Тажрибавий амалий матнлар

Ривожланиш, диалектика, объектив ва субъектив диалектика, зиддият, сакраш, айният, тафовут, инкор, ворисийлик, миқдор, сифат, меъёр, хосса, қонун, воқелик қонунлари, фан қонунлари, фалсафа қонунлари, базис ва локал шароит.

Қўшимча ва тушунтирувчи матнлар

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар

1. Субъектив ва объектив диалектиканинг ўзаро алоқаси ва фарқи нимада?
2. Диалектиканинг билиш мантиқи ва методологияси сифатидаги асосий хусусиятини айтинг.
3. Нима учун зиддият тушунчаси диалектикада бош тушунча ҳисобланади?
4. Қўш инкорнинг моҳиятини тушунтиринг?

Эссе мавзулари

1. Диалектика ва синергетика: ўзаро алоқадорлиги ва фарқи
2. Гегел диалектика таълимоти асосчиси
3. Диалектиканинг муқобиллари ва уларнинг ўзаро таъсири
4. Миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши қону-нининг жамият тараққиётида амал қилиши

Билим ва кўникмаларни баҳолаш мезонлари

1. Диалектик инкорнинг биринчи муҳим жиҳатини аниқланг?

- А. Эскининг асосида янгини яратиш.
- Б. Бўшлиқни тан олиш.
- В. Эскидан ҳеч нарса қолдирмаслик
- Г. Борига кўникма ҳосил қилиш

2. Диалектик инкорнинг иккинчи муҳим жиҳатини аниқланг?

- А. Эскининг элементларини сақлаш (ворисийлик);
- Б. Зиддиятларни яратиш
- В. Миқдордан сифатга ўтиш
- Г. Нарсалардаги тафовут

3. Диалектик инкорнинг учинчи муҳим жиҳатини аниқланг?

- А. Янгини яратиш, тузиш
- Б. Хусусий қонунга амал қилиш
- В. Диссипатив ҳолатни шакллантириш
- Г. Бифуркация ҳолатига ўтиш

4. Тафовут –бу

А. Аввалги ҳолатдан сақланиб қолган хоссалар устунлик қилгани ҳолда, айни бир предмет хоссаларининг мос келмаслиги

- Б. Бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш
- В. Эмпирик хулосалар асосида янги хулосага келиш
- Г. Янгини яратиш

5. Сифат – бу

А. Нарсанинг ички хусусияти, предметни мазкур жиҳатдан фарқлаш учун зарур ва етарли бўлган хоссалар мажмуи.

- Б. Нарсанинг ташқи кўриниши
- В. Ворсийликнинг амал қилиши
- Г. Ўз-ўзини ташкиллаштириш

Адабиётлар:

1. Туленов Ж. Диалектика назарияси.-Т.: Шарқ, 2001

2. Мамадалиев Ш.О. Методологическое значение структуры диалектического противоречия в познание. // Дисс... канд... филос. наук. —Т.: Институт философии и права. 1991.
3. Сеитов П.Д. Системность диалектики// Дисс...канд...филос..наук-Т.: Институт философии и права имени И.Муминова 1993.
4. Романенко Ю.М. Бытие и естество.-СП(б).: Алетейя, 2003
5. Новая философская энциклопедия: в 4 т. -М.: 2000–2001.
6. Хуков В.А., Хан Г.Н. Оправдание случайности. -М.: 1990.
7. Егурнов Л.Л. Диалектика самоорганизации и управления в сложных тизимх // диссертация ... кандидата философских наук: Москва, 2003.
8. Желтов М.П. Диалектика отношений "человек-земля"//Дисс. докт. филос наук : Чебоксары, 2006.
9. Шермухамедова Н.А. Фалсафа.-Тошкент, Ношир 2012 1207 б
10. Шермухамедова Н.А. Борлиқ ва ривожланиш фалсафаси.-Тошкент, Ношир, 2013.-750 б.
11. Ильин И.В. Лось В.А. Урсул А.Д. Устойчивое развитие и глобальные процессы. Москва, МГУ, 2015. 443 с.

ТАРИХИЙ ЖАРАЁНДА ЖАМНИЯТНИНГ МАДАНИЙ ВА МАЪНАВИЙ ҚАДРИЯТЛАРИ. ЖАМНИЯТ ВА ТАРИХ ФАЛСАФАСИ

Тарихнинг мазмунини аниқлаш борасидаги ислоҳотишлар

Ҳар қандай ижтимоий ҳодисанинг моҳиятини ва унинг жамиятнинг ривожланиш жараёнидаги ўрни яхши умуумий тарихий жараён доирасида ўрганилади. Тарихнинг мазмун ва моҳиятини аниқлаб етиш борасидаги илк уринишларга қадимги файласуфларнинг асарларида дуч келиш мумкин. Тарих уларнинг талқинида олдинмакетин юз берадиган воқеалар мажмуи сифатида намоён бўлган. Тарих тавсифи анча тўлиқ бўлган, баъзан бўяб кўрсатилган, лекин уларнинг ҳикоятлари тарих ҳақида яхлит тасаввур ҳосил қилиш имкониини бермаган. Бу нарратив тарихдир(тарихчининг талқини, интерпретацияси). Кейинчалик қадимги файласуфлар тарихни узлуксиз такрорланиб турадиган жараёнлар, «кабодий ортга қайтиш» (Ф.Ницше) сифатида тасаввур қилганлар.

Диний анъана тарихнинг бутунлай бошқача талқинини таклиф қилди. Ўрта асрларда илоҳий тақдир асосий тарихий куч сифатида эътироф этилди. Тарихий воқеаларнинг ички мантиқи алоҳида мазмун касб этди: Худо нафақат тарихий жараёни бошқаради, балки адашган инсониятга гуноҳлардан фориг бўлиш, жаннатдаги боқий ҳаётга эришиш йўлини кўрсатади. Аврелий Августин ўзининг «Илоҳий шаҳар ҳақида» асарида боқийлик ва муваққатлик, илоҳийлик ва дунёвийликнинг бирлиги тўғрисида сўз юритади. Унинг фикрича, Исо Масих инсониятга боқийлик сари йўл кўрсатган. Тарихнинг мазмуни – боқийликка элтувчи йўлдан боришда, инсон ҳаётининг мазмуни эса – Худога хизмат қилиш, гуноҳлардан фориг бўлишдадир.

Ибн Халдун тарихнинг мазмуни ҳақида мулоҳаза юритар экан, уни, инсон ҳаётининг мазмуни каби, тарих тугаганидан кейингина аниқлаш мумкинлигини қайд этади. Аммо, шунга қарамай, тарихнинг мазмуни ҳақида эркинлик, ижод тушунчаларига таяниб сўз юритиш мумкин, деб ҳисоблайди. Тарихнинг ҳаракатида Ибн Халдун объективлашувнинг инсон устидан ҳукмини камайтирадиган, унинг эркинлиги ва ижодининг тантанасини қарор тоғтирадиган жараёнларни аниқлашга ҳаракат қилади. \

Тарих мазмуни шунингдек инсониятнинг тараққиёти гоёен муайян фалсафий таълимотлар нуқтаи назаридан у ёки бу тарзда талқин қилинган. Масалан, Маърифат даврида барча тарихий воқеаларга оқилоналик мезонига мувофиқ баҳо берилган. Мазкур концеп-

ция француз маърифатчиси Николай Кондорсе асарида ўз аксини топган. У ўзининг «Инсон тафаккури тараққиётининг тарихий манзари-расига чизғи» деб номланган рисоласида кишилик жамиятининг барча жабҳаларига тафаккурнинг кириши ғоясини мазкур жамият ривожланишининг узок истиқболи сифатида асослашга ҳаракат қилади.

Тафаккурнинг тантанаси ғояси инсоният тарихининг мазмуни сифатида Гегель томонидан ҳам асосланган. У тарихга мутлақ руҳ, дунёвий Ақл тараққиёти сифатида ёндашган. Гегель фикрига кўра, мазкур тараққиёт ўзининг алоҳида вазифасини адо этиши лозим бўлган айрим халқлар руҳи орқали амалга ошади. Унинг фикрича, тарихий жараён «ақлга мувофиқ», яъни тасодифлардан ёки айрим шахсларнинг ўзбошимчалигидан қатъий назар ўзига йўл очадиган объектив қонуниятлар билан белгиланади. Тарихнинг мазмуни мутлақ руҳ ўзини ўзи англаб етишидадир.

Тарихнинг мазмунини аниқлаш борасидаги кейинги изланишлар амалда муайян идеал тажассуми сифатидаги тарихнинг мазмуни ҳақидаги тезиснинг кўринишлари ҳисобланади. Идеалнинг мазмуни ҳар хил, ҳатто қарама-қарши бўлиши мумкин: технократик иллюзиялар, оммавий истеъмол жамияти идеали, ахборот жамияти идеали, хусусий мулк ва эксплуатациясиз умумий тенглик жамияти ва ҳ.к.

Тарихнинг мазмуни тушунчасининг энг теран талқинларини ХХ аср файласуфлари –К.Ясперс таклиф қилган. У жаҳон тарихининг мазмунини даврларнинг умуминсоний алоқаларга асосланган мазмун жиҳатидан боғланишида кўради. Мазкур боғланишнинг мавжудлигини тарихнинг мазмунини акс эттирадиган дунёвий вақт ўқи кафолатлайди. У Шарқ ва Ғарб маданиятларининг умумий асоси ҳисобланади. Ясперс жаҳон тарихида тилларнинг вужудга келиши, меҳнат қуроллари ихтиро қилиниши, оловдан фойдаланишга киришилиши каби тўрт босқичини фарқлайди. Вақт ўқининг бошланиши Ҳиндистон, Хитой, Юнонистон, Марказий Осиё, Эрон буюк маданиятлари деярли бир вақтда вужудга келган милоддан аввалги 800 ва 200 йиллар ораллиғидаги даврга мос келади. Европада фан-техника даврининг бошланиши мазкур маданиятларнинг давоми (маълум маънода эса уларнинг зидди) бўлган. Тўртинчи босқичда инсониятнинг бирлиги вужудга келади. Бу даврда жамият инсонга муносиб бўлган асослар ва тамойилларга мувофиқ ривожланади. Тоталитаризмдан бутунлай воз кечишга асосланган ҳуқуқий давлат мазкур бирликнинг кафили ҳисобланади. Тарихнинг мазмуни – умуминсоний маданиятни ва вақт ўқининг аввалида шаклланган анъаналарни сақлаш ва ривожлантиришдадир.

Бугунги кунда жамиятнинг глобаллашуви муносабати билан тарихнинг мазмуни ҳақидаги масала яна кун тартибидан ўрин олмоқда. Замонлар ва халқлар алоқасини, халқлар ўртасидаги ҳамжи-хатликни қарор топтирадиган, аجدодларнинг маънавий меросини сақлаш ва кўпайтиришни, ҳозирги авлодларнинг эркинлиги ва ижодий имкониятларини рўёбга чиқаришни таъминлайдиган кадриятлар тизимга қараб мўлжал олувчи ғоялар яна муҳим аҳамият касб этмоқда.

XIX асрда фалсафадан социология ажратиб чиқа бошлади. Мазкур фан жамиятни тушунишга нисбатан фалсафий ёндашувларни асосан тан олади ва айни вақтда ўз предмети ва тадқиқот методларига эга.

О.Конт. (1798-1857) социология фани асосчиси ижтимоий тадқиқотларнинг объективлигига эришиш лозим, деган ғояни химоя қилган. У социологияни икки қисмга ажратади: биринчи қисм ижтимоий статикани, яъни ижтимоий тизимларнинг мавжудлик шартларини ва уларнинг амал қилиш қонунларини, иккинчи қисм эса – ижтимоий динамикани, яъни жамиятнинг ривожланиш ва ўзгариш қонунларини ўрғанади. Ижтимоий статика – одам организмнинг тузилишига ўхшаб кетадиган жамият «анатомияси»дир. О. Конт жамиятда онла, дин, давлат каби муҳим институтларни фарқлайди. У жамият ривожланишининг уч босқичи қонунини таърифлайди. Мазкур босқичлар инсоният аклий ривожланишининг уч босқичига мос келади: теологик босқич (у қадимги давр ва илк Ўрта асрларни қамраб олади ва XIII асрда тугайди), метафизик босқич (XIV-XVIII асрлар) ва позитив босқич (XIX асрда бошланади).

Г.Спенсер (1820-1903) жамиятга индивидлар бирлашмаси сифатида ёндашади. Унинг фикрича, мазкур индивидларнинг ривожланишидаги фарқлар жамият эволюциясининг дастлабки шартлари ҳисобланади. Жумладан, ибтидоий кабилалар ривожланишида оқсаганини Спенсер уларнинг қобилиятлари ривожланиш даражасининг пастлиги билан тушунтиради. Энг мослашувчан жамиятларнинг яшаш учун курашини ижтимоий тараққиётнинг асосий қонуни деб ҳисоблайди. У иқлим, табиий шароитнинг ижтимоий жараёнларга таъсирини ўрганган. Спенсер яратган таълимнинг кейинчалик социологиядаги географик оқимларнинг вакиллари ривожлантирган.

Э.Дюгейн (1858-1917) жамиятни тушунишни кадриятлар тизими билан боғлаган, фақат шу йўл билан тарихни унинг ўзини ҳақ хусусиятига мувофиқ тарзда ўрганиш мумкин, деб ҳисоблаган. Э.Дюгейн ҳам кадриятларни жамият тузилишини белгиловчи муҳим

омил деб билган. Жамият тузилмасини ўрганишга нисбатан у структуравий функционализм нуқтаи назаридан ёндашган. Жамият борлигининг алоҳида соҳаси бўлиб, у ўз қонунарига мувофиқ ривожланади. Ижтимоий хусусиятга эга бўлган омиллар жамият ҳаётига жиддий таъсир кўрсатишга қодир эмас. Жамият тузилмасига Дюгейм ўзаро таъсирга киришадиган ва бир-бирини вужудга келтирадиган ижтимоий далиллар мажмуи сифатида қарайди. Ижтимоий далиллар сабабини онгдан эмас, балки бундан олдинги ижтимоий далиллардан кидириш лозим. Ижтимоий тузилма далилларнинг икки гуруҳидан таркиб топади: биринчидан, у моддий ва маънавий кадриятларни, иккинчидан, ижтимоий жамоаларни ўз ичига олади. Ижтимоий жамоаларни таҳлил қилар экан, Дюгейм оила, касбий гуруҳ каби жамоаларни, шунингдек меҳнат тақсимотига мувофиқ вужудга келадиган, ижтимоий бирлик (ахлоқ, дин)ни ифода этадиган ижтимоий институтларни фарқлайди. Ижтимоий жараёнда сабабият ижтимоий муҳитнинг юқорида зикр этилган элементларининг у ёки бу ҳодисани вужудга келтирадиган ўзаро таъсиридир.

Дюгейм ижтимоий эволюция мавжудлигини қайд этади ва уни меҳнат тақсимоти билан боғлайди. У ривожланган меҳнат тақсимоти, ихтисослашув ва кооперацияни юксак даражада уюшган жамиятнинг белгиси деб ҳисоблайди. Мазкур жамият меҳнат тақсимоти мавжуд бўлмаган архаик жамиятлардан айни шу белгига кўра фарқ қилади. Меҳнат тақсимоти индивидлар ўртасидаги фарқларни белгилайди ва шахс шаклланишининг омили ҳисобланади. У одамларни ўзаро алоқадорлик тизими билан бирлаштириб, ижтимоий алоқаларга уйғун тус беради.

Дюгейм шахс ва жамиятнинг узвий алоқасини қайд этади. Унинг фикрича, жамиятнинг тубанлашуви муқаррар тарзда шахснинг тубанлашувига сабаб бўлади. Неъматлар ва хизматларни айирбошлашнинг бузилиши натижасида юзага келадиган тенгсизлик, шунингдек шахс ўз касбий ролига мослашмагани жамиятда синфий курашни келтириб чиқаради. Меҳнат тақсимотини мувофиқлаштиришнинг мақбул воситаларини топиш, имкониятлар тенглигини таъминлайдиган қондаларнинг аниқ мажмуини белгилаш талаб этилади. Дюгейм фикрича бу жараёнда социология фан сифатида айниқса муҳим рол ўйнайди.

М.Вебер (1864-1920) ўз социологик қарашларида Риккертнинг борлик ва онгнинг ўзаро алоқаси замирида субъектнинг кадриятга бўлган муайян муносабати ётади, деган ғоясига таянган. Шунга мувофиқ Вебер таҳлил қилинаётган материалнинг иктисодий, диний ва ахлоқий кадриятлар билан ўзаро нисбатини аниқлаш лозим деб

хисоблаган. Ўзининг «Протестантча ахлоқ ва капитализм руҳи» асарига Вебер дастлаб Нидерландия, Англия ва АҚШда вужудга келган саноат қарор топишига протестантча ахлоқ қадриятларининг таъсирини таҳлил қилади. У ҳозирги замон хўжалик ҳаётида ҳукм сураётган капитализмнинг ўзига хос хусусиятига мос келадиган хўжалик юритувчи субъектлар – тадбиркорлар ва ишчилар шаклланиши натижасида вужудга келганини қайд этади. М.Вебер тарихий материализмнинг ғоялар иқтисодий муносабатлар усткурмаси сифатида юзага келган, деган «содда» тасаввурларига эътироз билдирди ва аксинча, капитализм «руҳи» унинг вужудга келиш омили бўлган, деб хисоблайди.

У капитализм моделини капиталистик наф кўришга оқилона интилишдан келтириб чиқаришга ҳаракат қилади. Вебер рационализм тамойиллари Ғарб маданиятининг барча ҳодисаларида: фанда, санъатда, монументал қурилмалар яратишда ҳукм суришини қайд этади. Оқилона ишлаб чиқилган, ҳуқуқ, оқилона яратилган қоидаларга қараб мўлжал оладиган мутахассис-амалдорлардан иборат сиёсий институт сифатидаги давлат фақат Ғарбда мавжуд. Аммо рационализм қадриятларини амалга оширишнинг энг оқилона йфодаси тадбиркорлик соҳасида мужассамлашган: ишлаб чиқаришнинг тижоратлашуви, бухгалтерия ҳисоботи, чайқовчиликни оқилонлаштирувчи қимматли қоғозлар ва биржалар, меҳнатни оқилона ташкил этиш ва ҳ.клардир.

Ўзининг «Тушунувчи социологиянинг баъзи бир категориялари ҳақида», «Жаҳон динларининг хўжалик ахлоқи», «Хўжалик ва жамият», «Хўжалик тарихи» каби асарларида Вебер ижтимоий ҳаракат ва унинг мотивацияси тушунчасини таърифлаб берди. Борлиқни тушунтириш учун у «идеал типлар» методологиясини яратди ва ундан фойдаланди. М. Вебер фикрига кўра, ижтимоий организм ҳужайраси ҳисобланадиган ижтимоий ҳаракат икки омил: субъектив мотивация ва бошқаларга қараб мўлжал олишни ўз ичига олади. У ижтимоий ҳаракатнинг оқилона мақсадли ижтимоий ҳаракат, оқилона қадриятли ижтимоий ҳаракат, аффектли ижтимоий ҳаракат ва анъанавий ижтимоий ҳаракат каби типларини фарқлайди.

Ўзининг ижтимоий ҳаракат концепциясини М.Вебер ҳокимиятчи тушунишга нисбатан ҳам татбиқ этади. Ўзгаларнинг умидларига қараб мўлжал олиш ижтимоий ҳаракатнинг муқаррар белгиси бўлгани боис, ҳокимият сиёсий муносабатларда иштирок этувчи томонларнинг ўзаро умидларини назарда тутати. Шу ҳолдагина ҳокимият қонунийлик касб этади: бошқараётганлар ўз буйруқларига буйсунишларига умид қиладилар; бошқарилаётганлар эса оқилона буйруқларини

кутадилар. Вебер қонуний давлатларнинг: иш ваколатлари қонуний белгиланишининг мажбурийлигига бўлган ишончга кўра хукмронлик; муайян хулқ-атворга кўникиш билан белгиланган хукмронлик; харизматик хукмронлик каби уч типини фарқлайди. Бошқарувнинг оқилона-бюрократик типи вужудга келиши билан боғлиқ бўлган ҳокимиятнинг намунавий-оқилона типини Вебер ҳокимият идеали деб ҳисоблаган. XX асрда М.Вебер илгари сурган тарихий жараённинг тенг ҳуқуқли омиллари таъсири ҳақидаги ғояси асослаб берилди. Ижтимоий ривожланишнинг ҳозирги бир қанча назариялари техника, саноат, ахборот тизимлари, коммуникация, глобаллашув каби омилларни биринчи ўринга қўядилар.

Н.Жўраев (1952) фикрича, вақт ўтган сари инсоният тафаккури кенгайиб, ижтимоий фанлар тараққий топиб бориши натижасида тарих фалсафаси атрофидаги мулоҳазалар кенгайди. Унинг предмети ва объектига аниқлик киритилади. Шу илмий ҳақиқатдан келиб чиқиб, Н.Жўраев ҳозирги замон тарих фалсафасининг қуйидаги вазифаларини белгилайди:

- инсоният тарихи ривожланиш қонуниятларини, уларнинг манбалари ва моҳиятини ўрганиш;

- инсоният тарихини, жумладан, миллий тарихни ҳам ҳозиргача таъсирини ўтказиб келаётган коммунистик мафкура асосидаги илмий методологияда мавжуд бўлган тамойиллардан воз кечиб, миллий истиқлол ғояси асосида ўрганиш ва даврлаштириш муаммосини ҳал этиш;

- цивилизациялар ва маданиятлар юзага келишининг яхлит тизимини ишлаб чиқиш, улар инқирози сабабларини чуқур таҳлил этиш;

- тарихий жараённинг умумий шаклини таҳлил этиш, уларни ўтмиш, бугун, келажак тизимида мантиқан ўрганиш ҳамда инсоният истиқболи ҳақида тасаввурларга аниқлик киритиш;

- тарихий тараққиёт омилларини диний ва дунёвий қонунлар нуктаи назаридан ўрганиш, назарий жиҳатдан бақувват илмий ва амалий асосланган хулосаларни ишлаб чиқиш;

- кадриятлар тизимини ҳозирги замон талаблари нуктаи назаридан тадқиқ этиш ва баҳолаш;

- инсоният тарихида тўпланган моддий, маънавий ва маданий қадриятларнинг тарихий таҳлили орқали мантиқий ва фалсафий асосларини ўрганиш;

- тарихни англашнинг янги йўналишларини ҳозирги замон фалсафий тафаккур мезонлари асосида белгилаш ҳамда унга таянган

ҳолда ижтимоий тараққиёт мақсадларини аниқлаш орқали, тарихнинг мураббийлик ролини ошириш;

- яхлит инсоният тараққиёти омилларини ва манбаларини ўрганиш, шу асосда жаҳон тарихий тараққиёт истиқболларини белгилаш;

- тарих фани предмети ва методологиясини ҳозирги замон талаблари асосида қайта ишлаб чиқиш ҳамда тарихни тадқиқ этишнинг турли йўналишларини, жумладан, сиёсий тарих, иқтисодий тарих, дин тарихи, санъат тарихи, этногенезис ва бошқа йўналишлар билан муштарак ҳолда комплекс тадқиқотларни олиб бориш орқали, инсон, инсоният ва унинг тарих яхлит моҳиятини очиб бериш¹.

Ана шу вазифаларни ҳал этишда тарих фалсафаси ва тарих фанининг ҳамкорлиги муҳим аҳамият касб этади. Унинг фикрича, бир қарашда тарих фалсафаси ва тарих фани бир-биридан айри йўналишдек кўринади. Зотан, реал жараёнга, реал воқеаликка, инсоният тарихида қайсидир ҳодисага тарихчи тарих кўзи билан қараса, файласуф файласуф кўзи билан қарайди. Аслида ҳар икки қарашлар замирида инсон тақдири, тафаккур тарзи ва манфаатлар устуворлиги ётадики, бу инсон феномени ва ҳаёт фалсафасининг маънидир.

Тарих фалсафасининг предмети, йўналишлари тушунини ва функциялари

Тарихий жараённинг яғоналиги ва ранг-баранглиги, уни даврийлаштириш ва унинг шаклларини тизимга солиш ҳақидаги тасавурлар, шунингдек инсоният тарихий ривожланишини ҳаракатлантирувчи кучлар ва унинг йўналиши ҳақидаги масала ҳар доим тарих фалсафасининг муҳим таркибий қисмлари ҳисобланган.

«Тарих фалсафаси» нима ва унинг предмети нимадан иборат? Бу саволга жавоб берар эканмиз, тарих фалсафаси тушунчасига «фалсафий комусий дугат» муаллифлари берган таърифиин келтириш ўринли бўлади деб ўйлаймиз: *«Тарих фалсафаси – фалсафанинг тарихий жараёни ва тарихий билишни таъқиб қилиш билан бевозна бўлган бўлими»*². Демак, тарих фалсафаси фалсафанинг тарихий аспекти ҳисобланади.

Тарих фалсафасининг предмети тарихий жараён ва тарихий билишни таъқиб қилиш, уларнинг аълолигини ўринли равишда иборат. Аммо бу тарих фалсафасини тарих фалсафаси ва инсоният билан бир ёндашув эмас, чунки тарихий ривожланиш жараёнида тарих фалсафасининг предмети ва муаввизлари қайтадан тарихий ўзгарган ва ҳозирги вақтда тарих фалсафасининг тарихий муаввизлари

¹ Жураев Н. Тарих фалсафасининг назарий асослари. Ташкент: «Иқтисод» нashи, 2009.

² Философский энциклопедический словарь. – Москва: Советский энциклопедический словарь, 1989.

томонидан ҳар хил талқин қилинади. Масалан, *антик давр тарихчилари ва файласуфлари* (Геродот, Платон, Фукидид, Аристотель, Плутарх ва б.)нинг тадқиқотлари ўтган ва ҳозирги замон кишилари-нинг қилмишлари, табиат ва инсоннинг ўзаро алоқаси ҳақида маълумотлар йиғишдан, яъни тарихий далилларни уларни назарий жиҳатдан англаб етмасдан ва ягона фалсафий-тарихий тизимга солмасдан тавсифлаш ва ўрганишдан иборат бўлган. Тарихий ҳаракат йўлларини, тарихий жараён тенденциялари ва йўналишини англаб етиш муаммоси антик давр мутафаккирлари, аввало Геродот, Фукидид, Аристотель, Теофраст ва бошқаларда кучли кизикиш уйғотган. Бу тарихчи ва файласуфларнинг асарларида инсониятнинг ўтмиши ва келажаги ҳақида муайян тасаввурлар, тарихий воқеаларнинг йўналиши ва мазмуни тўғрисида мулоҳазалар мавжуд бўлган. Кейинчалик буларнинг барчаси жамулжам ҳолда «тарих фалсафаси» деб номланган, лекин улар ҳали қарашларнинг мукамал тизимини ташкил этмаган. Бундан ташқари, қадимги файласуфлар ва тарихчиларнинг аксарияти диний-мифологик дунёқарашга амал қилган. Бу дунёқарашга кўра, жамиятда, худди табиатдаги каби, айланма ҳаракат мавжуд, одамларнинг хатти-ҳаракатлари тақдирга ёки худолар иродасига бўйсунди. Буюк шахслар – жамоа оқсоқоллари, сиёсий арбоблар, қаҳрамонларга хос бўлган, ўз табиатига кўра ўзгармас саналган эҳтирос ва ирода инсон хулқ-атворини белгиловчи омил ҳисобланади.

Ўрта асрларда (Августин ва б.) тарих фалсафасининг предмети сифатида аввало Худо ва инсоннинг ўзаро алоқаси муаммоси, ҳаракатлантирувчи кучи илоҳий ваҳий саналган тарихий жараённинг мазмунини аниқлаш, тарихий асарларнинг моҳияти ва вазифасини ўрганиш амал қилган. Ўрта асрларда фалсафий тафаккурининг намояндалари Аврелий Августин, Фома Аквинский ва б. Инжил ва юнон-рим фалсафий-тарихий тафаккурини синтез қилиб, тарихнинг янги, теологик концепциясини яратди, тарихий воқеаларнинг мазмуни, тарихий асарларнинг моҳияти ва вазифалари ҳақида янгича тасаввурларни илгари сурди. Мазкур концепцияга мувофиқ, христиан муаллифлари, тарих орқали илоҳий ниятни тушуниб етишга ҳаракат қилиб, айланма ҳаракат ғоясини рад этдилар ва тарихий жараёни ўтмишдан келажак (бўлгуси паноҳга эришиш, масиҳнинг келиши) сари чизикли ҳаракат сифатида тасаввур қилдилар.

Шарқда тарих фалсафасининг (А.Беруний, Ибн Халдун, А.Б.Нархаший, Р.Ҳамадоний) предмети сифатида жаҳон тарихи, умумий тарихий тараққиёт қондалари, йўналиши ва омилларини белгиловчи кишилик жамиятининг ўзига хос даврийлик назарияси

алоҳида ўрин тутади. “Одамлар каби давлат ҳам ўзининг ҳаётий даврига эга”¹. Марказий Осий мутафаккири Беруний тарихни ўрганиш, таҳлил қилиш ва сўнг хулосалар чиқариш зарурлигини тавсия қилар экан, уни даврларга бўлиш, ҳар бир даврнинг ўзига хос жиҳатларини аниқлаш ва ана шу усул орқали ижтимоий ҳаётга, кишилик жамиятига тегишли ва асосли баҳо бериш мумкин деб ҳисоблайди. У *подшоликлар тарихи орқали ўтмишни даврларга бўлишни таълиф* қилади. *Тарих унинг фикрича, фикр ва тафаккур манбаи. У доимо турли фанларнинг ўзаро таъсирининг узвийлиги ва уйғулиши натижасида такомиллашади*. Шу боис, тарих ҳар қандай олим учун тадқиқотнинг муҳим манбаи бўлиб хизмат қилади. Беруний тарихий тадқиқотларни бошқа турдош фанларни ўрганиш билан уйғун ҳолда олиб бориш, муайян натижага олиб келишини таъкидлайди. Зеро, тарихий манбани ўрганиш, унинг асосли ёки асоссиз эканлигини исботлаш тарихий тадқиқот учун масъулиятли жараёндир. Чунки тарихий манба яратганлар, турли ҳужжатларни битганлар ёки ўз манфаатлари, мақсадлари доирасида далил тўплайдилар. Шу ҳолат нуқтаи назаридан Беруний *“хабар-хабарчилар туйфайли рост ва ёлгон тусини олади”*², деб эътироф этган. Тарихий ҳақиқатни тиклаш, тарихий тафаккур ва тарихий маълумотларни йиғиш Шарқ тарих фалсафасида аниқ меъёрлар воситасида амалга оширилган.

Феодализмнинг инқирози, капиталистик муносабатларнинг ривожланиши, хурфикрлиликнинг кучайиши ижтимоий онг тарихга нисбатан теологик ёндашувдан халос бўлишига кўмаклашдики, бу фаннинг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатди.

Уйғониш даври (XIV-XVI асрлар) мутафаккирлари, христиан тарихчиларидан фарqli ўлароқ, тарихий жараёни дунёвий шароитлардан, инсоннинг табиатидан келиб чиқиб тушуниришига ҳаракат қилдилар. Никколо Макиавелли (1469-1527) *моддий манфаат, ҳукуват, мулкни асраш ва қўпайтиришига интилиши исламийнинг ривожланишини ҳаракатлантирувчи куч эканлигини исботлаб, қиёсати ривожланиши гоёсини асослига ҳаракат қилди*. Унинг айрим асарларида ижтимоий ҳодисаларнинг қонуниятларига доир фаразлар ҳам манжуъ, лекин у мазкур қонуниятларни таърифлашнинг улдасидан чиқмаган.

Уйғониш даврида ва Янги даврда (Жамболатов ва б.) тарихнинг маънавий, илмий, маънавий тарихий жараёнига инсоннинг, етишарнинг, ролини аниқлаш (Жамболатов ва б.) Тьерри, Франсуа Гизо, Огюст Мишле тарих фалсафасида

¹ Хотамий С.М. *Ислом тафаккури тарихининг* Тошкент: Ўзбекистон, 2003. - 4-303.

² Беруний А. *Таъриҳнома* 3-جلد. - Тошкент: Фан, 1968. - 4-30.

предметига айланган. Янги даврда «тарих фалсафаси» атамаси ҳам пайдо бўлган, уни илк бор 1765 йилда тарихчи тарихий воқеаларни шунчаки тавсифлабгина қолмасдан, балки тарихий жараёни фалсафий жиҳатдан англаб етишга ҳаракат қилиши лозим, деб ҳисоблаган француз маърифатчиси Вольтер ишлатган. Кейинчалик тарихий жараёнинг умумий қонуниятлари ва диалектикасини аниқлаш йўлида изланишлар олиб бориш Георг Гегель учун тарих фалсафасининг асосий предметига айланган.

XVII-XVIII асрлар Европа индустриал цивилизацияси вужудга келишига ва ижтимоий ривожланиш жараёнининг жадаллашувига олиб келган саноат ва ижтимоий-сиёсий инқилоблар даврига айланди. Янги давр мутафаккирлари қарашларининг шаклланишида табиий фанлар улкан рол ўйнади. Бу даврда ижтимоий фанларнинг ривожланишига табиатшунослик шу даражада кучли таъсир кўрсатганки, тарих аксарият ҳолларда табиий илмий нуқтаи назардан тушунтирилган.

Айни шу даврда юқорида санаб ўтилган сабаблар таъсирида тарих фалсафасининг натуралистик (лот. *naturalis* – табиий, натурал) концепциялари вужудга келган. Мазкур концепцияларда табиатга бутун борлиқни, шу жумладан тарихий жараёни ташунтиришнинг универсал тамойили сифатида ёндашган. Бунда натурализм тушунчаси турлича талқин қилингани боис, куйидаги йўналишлар ажралиб чиққан: ижтимоий ҳодисалар табиий муҳит таъсирида тушунтирилган географик натурализм (Шарль Луи Монтескье, Иоганн Гердер ва б.); тарихий жараёнларни демографик детерминизм ёрдамида тушунтирилган демографик натурализм (Томас Мальтус); жамиятдаги ўзгаришларни аввало инсон тафаккури билан боғловчи идеалистик натурализм (Клод Гельвеций, Жан Жак Руссо).

Тарихий ўзлиқни англашнинг ривожланишига ўз тадқиқотларида тарихни инсон ақлли табиатининг эволюцияси ва ривожланиши билан боғлиқ бўлган алоҳида борлиқ сифатида фалсафий жиҳатдан англаб етишга урғу берган Вольтер (1694-1778) асарлари, шунингдек тарихий жараён ғоясини биринчилардан бўлиб асослаб берган Мари Жан Кондорсе (1743-1794) тадқиқотлари ҳам кучли таъсир кўрсатди.

Г.В.Ф.Гегель (1770-1831) тарихга ҳар бир давр бетақрор тарзда ранг-баранг бўлган ҳолда, айни вақтда инсоният ривожланишининг қонуний босқичи саналган ягона қонуний жараён сифатида ёндашди. Бу ривожланиш табиий қонуниятлар соҳаси билан таққослаганда бошқача хусусият касб этади. Бу ерда тарихий қонунлар кишиларнинг онгли фаолияти воситасида амалга татбиқ этилади, лекин шу билан

бирга тарихда муайян объектив мантиқ ҳам амалга оширилади ва тарихий жараён дунёвий ақл, мутлақ гоёнинг чексиз тарзда ўз-ўзидан ривожланиши, ўзини ўзи рўёбга чиқариш жараёни сифатида намоён бўлади.

ХІХ асрнинг иккинчи ярми – ХХ аср бошида тарихий билим сифат жиҳатидан янги даражага кўтарилди. Турли матнларнинг тарихий ва лингвистик таҳлили методларининг такомиллашиши, археологиянинг ривожланиши, ўтмиш гувоҳликларига янада танқидийроқ ёндашиш натижасида тарихий билим фан мақомини қўлга киритди. Шу билан бир вақтда тарихий ва табиий илмий билимлар бутунлай ҳар хил объектларга мансуб бўлибгина қолмасдан, ўзлари ҳам бир-биридан бутунлай фарқ қилиши янада теранроқ англаб етилди.

Тарихий ўзликни англаш жараёни эволюцияси тарих фалсафасининг ҳозирги концепцияларининг шаклланишига имкон беради. Қуйида уларга таъриф берамиз.

Тарих фалсафасининг эпистемологик концепцияси ХІХ асрнинг иккинчи ярмидан мустақил йўналиш сифатида шакллана бошлади. Бу ёндашув намояндалари (Вильгельм Дильтей, Бенедетто Кроче, Георг Зиммель, Робин Коллингвуд, Раймон Арон) тарих фалсафасининг асосий предмети – тарихий ўтмишнинг ўрганишининг мантиқий-назарий ва методологик муаммолари, уни назарий жиҳатдан реконструкция қилиш ва тарихий далилларнинг ҳақиқийлигини аниқлаш, деб ҳисоблаганлар.

Бу йўналишининг асосчиси немис маданият файласуфи Вильгельм Дильтей (1833-1911) бўлиб, унинг назариясида инсон борлиғида усули, маданий-тарихий воқелик сифатидаги ҳаёт тушунчаси марказий ўринни эгаллайди (шу сабабли Дильтей нуқтаи назари кўпинча «ҳаёт фалсафаси»нинг историцистик варианты деб аталади). *Дильтей фикрига кўра, инсон ўз тарихига эга эмас, лекин унинг ўзи тарихдир ва айнан шунда унинг моҳияти намоён бўлади. Бошқача айтганда, ҳаёт ва тарих айнийдир.*

Дильтейнинг тарих фалсафасига ижтимоий ва табиий фанларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш хос. У инсон табиатни тушунтиради, ижтимоий ҳаётни эса фақат тушунади, деб ҳисоблаган. Унинг фикрича, мазкур тушунмиш ҳар хилдир, чунки ҳар бир инсон тарихий воқеаларга ўз нисбий мушоҳадалари нуқтаи назаридан ёндашади. Бундан хулоса шуки, илмий ҳақиқатнинг тагига етиш, тарихий жараённи илмий нуқтаи назардан ҳолисона билиш амалда мумкин эмас.

Хўш, бу ҳолда тарих фалсафаси нимани ўрганиши лозим? Дильтейнинг издоши – Коллингвуд фикрига кўра, тарих фалсафаси тарихчининг фикр-мулоҳазаларини ва шу билан бир вақтда мазкур фикр-мулоҳазаларнинг объектини ўрганади. Шу сабабли тарихий жараёни ўз ҳолича ўрганиш тарих фалсафаси вазифалари каторидан чиқариб ташланади: тарихий жараён файласуфга унда ҳодисаларнинг тарихий билим моҳиятини белгиловчи хусусиятлари тўғрисида сўз юритилгани учунгина тегишлидир.

Гносеологик концепция, баъзан танқидий тарих фалсафаси деб ҳам аталади. Бу ҳол шу билан боғлиқки, мазкур йўналиш вакиллари тарихни танқидий ўрганишгина инсоният тарихи моделини яратиш, тарихий далилларнинг ҳаққонийлик даражасига баҳо бериш ва тарихий воқелик манзарасини назарий жиҳатдан гавдалантириш имконини беради, деб ҳисоблаганлар. Мазкур ёндашув куртакларини тарихий билишнинг методологик муаммоларни, инсоният тарихининг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш билан шуғулланган неокантчилик Баден мактабидан излаш лозим. Аксарият тадқиқотчилар томонидан бу мактабнинг асосчиси сифатида француз файласуфи Раймон Арон (1905-1983) эътироф этилади. Унинг асарларидан бири «Танқидий тарих фалсафаси» деб аталади.

Онтологик концепцияда тарих фалсафасининг предмети деганда ижтимоий ҳодисалар, жараёнларнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашга қаратилган тадқиқотлар мажмуи тушунилади. Мазкур тадқиқотлар шундай умумфалсафий онтологик муаммолар билан боғлиқки, уларни ечишда жамият тарихининг қолган ижтимоий ҳодисалардан фарқини ҳисобга олиш лозим. Ушбу ёндашув намояндлари Р.Мель, Р.Рамон, Э.Калло ва б. тарих фалсафасининг диққат марказида аввало онтологик муаммолар, чунончи: инсоният тарихининг мазмуни ва вужудга келиши, тарихий жараённинг моҳияти келажакни башорат қилиш имкониятларни, тарихий жараёнда инсоннинг ўрни ва роли муаммолари туриши лозим. Масалан, ижтимоий ривожланишни ҳаракатлантирувчи кучлар тўғрисидаги масалани ўрганиш жараёнида инсон онги, эркинлигининг тарихий жараёндаги роли тўғрисидаги масала пайдо бўлади. Аммо, инсондан бошқа ривожланган онга эга бўлган мавжудотлар фанга маълум эмаслиги туфайли, жамиятнинг ривожланишида оннинг роли тўғрисидаги масалалар жамият, тарихий жараёнлар ҳақидаги масалалар ҳисобланади.

Тарих фалсафасининг аксиологик концепцияси тарихнинг қадри муаммосига, шунингдек тарихий билимнинг айрим ҳодисаларини

қадрига эга ёки эга эмас деб эълон қилувчи мулоҳазалар учун оқилона асосларни аниқлашга алоҳида эътибор беради.

Мазкур концепциянинг ривожланишига немис файласуфлари — неокантчилик Баден мактаби намояндалари Вильгельм Виндельбанд (1848-1915) ва Генрих Риккерт (1863-1936) фалсафани қадриятлар ҳақидаги умумий фан сифатида тавсифлаганлар. Риккерт қадриятлар «субъект ва объектнинг нариги томонида жойлашган бутунлай мустакил салтанат»ни ташкил қилади, деб ҳисоблаган. Виндельбанд ва Риккерт назарий ва амалий ақлнинг кантча тафовутидан келиб чиқиб, қадриятлар ҳақида мулоҳаза юритиш ва жоизликни билишга асосланган норматив таълимот сифатидаги тарих фалсафасини назарий мулоҳаза юритиш ва «борлик» ҳақидаги эмпирик маълумотларга таянувчи тажрибага асосланган фанларга қарши кўйган. Улар қонуниятни тарихий билишнинг асосий тамойили сифатида рад этиб, уни «қадриятларга мансуб деб топиш» тамойили билан алмаштирган. Виндельбанд ва Риккерт фикрига кўра, қадриятлар тарихдан устун хусусият касб этади ва жамулжам ҳолда одамларга боғлиқ бўлмаган идеал трансцендентал (нариги) дунёни ташкил қилади. Бу дунёдан тегишли ғоялар, аввало трансцендентал жоизлик ғояси келиб чиқади. У мазкур қадриятларнинг вақт ва макон билан чекланмаган шакл-шубҳасиз, мутлақ аҳамиятига ишора қилади. Одамлар уларни англаб етишларига қараб қадриятларга тегишли муносабат ва талабларни яратадилар ва уларга ҳаётда, хулқ-атворда, кундалик ва тарихий фаолиятда амал қиладилар.

Виндельбанд ва Риккерт ижтимоий борлик ва маънавий ҳаётнинг ўзаро нисбатини ўрганиб, жамият тарихида маънавий ҳаёт борлиққа нисбатан етакчи рол ўйнайди, деган хулосага келган ва шу боис улар К.Маркс таълиф қилган, жамиятнинг ривожланишида иқтисодий омил яъни борлиқнинг ҳал қилувчи аҳамияти асосланган тарихни материалистик тушунишга танқидий кўз билан қараган. Риккерт фикрига кўра, мазкур ёндашув ноилмийдир, чунки у пролетариат галабасини «мутлақ қадрият» деб эълон қилувчи марксизм сиёсий дастури билан белгиланади.

Ҳозирги замон Ғарб ижтимоий фалсафаси ва тарих фалсафасида технократик концепциялар ижтимоий тафаккурнинг ижтимоий ҳаётда ва жамият тараққиётида техника ҳал қилувчи рол ўйнайди деб ҳисобловчи ва саноатлаштирилган жамият ҳаёти ва шахсни оқилона тартибга солиш ва камол топтиришга қодир, деган фикрни асослашга ҳаракат қилувчи йўналишларидан биридир. Мазкур концепциялар каторига постиндустриал жамият ёки ахборот жамияти концепция-

сини (Даниел Белл, Элвин Тоффлер), технотрон жамият концепциясини (Збигнев Бжезинский), янги индустриал жамият концепциясини (Жон Гэлбрейт)ни киритиш мумкин.

Мазкур технологик детерминизм жамият ривожланишининг асосий омиллари қаторига аввало ишлаб чиқариш кучлари, техника, фан ва информатиканинг ривожланиш даражасини киритади. Масалан, постиндустриализм концепцияси ҳозирги замон жамиятида иқтисодийнинг бирламчи соҳаси қишлоқ хўжалиги, иккиламчи соҳа саноат эмас, балки ахборот ҳал қилувчи рол ўйнайдиган учламчи соҳа (хизматлар соҳаси) етакчилик қилишидан келиб чиқади. Постиндустриал жамиятда содир бўлаётган микроэлектрон инқилоб меҳнатни эмас, балки ахборотни жамиятнинг ривожланиши замирида ётувчи фундаментал ижтимоий омилга айлантириши қайд этилади.

ХІХ аср охири – ХХ аср бошида тарих фалсафасининг кўпгина янги йўналишлари вужудга келган. Уларнинг ҳар бири ўз тадқиқот предметига эга бўлган. Масалан, тарихнинг айланма ҳаракати назарияси намояндалари (Николай Данишевский, Освальд Шпенглер, Арнолд Тойнби), ўз ўтмишдошлари каби, ўз олдига тарихий жараён қонуниятларини аниқлаш вазифасини қўйган.

Христиан тарих фалсафасининг кўп сонли йўналишлари: неотомизм (Жак Маритен, Этьен Анри Жильсон ва б.), неоавгустизм (Морис Блондель, Габриель Марсель, Жан Лакруа), тејярдизм (Пьер Тејяр де Шарден) ва қисман экзистенциализм (Карл Ясперс) намояндалари тарихнинг мазмуни муаммосини бош муаммо деб ҳисоблаганлар.

Тарихий билишнинг гносеологик назарияси ва танқиди намояндалари (Вильгельм Дильтей, Бенедетто Кроче) эса тарихшунослик доираси билангина чекланиб қолмаганлар, балки сўзнинг тарихий онгни ҳам таҳлил қилганлар.

Неокантчилик тарих фалсафаси (Вильгельм Виндельбанд, Генрих Риккерт) ва «аналитик» тарих фалсафаси (Эрнест Нагель, Карл Гемпель ва б.) ҳам ўзининг алоҳида предметига эга. ХХ аср тарих фалсафаси аксарият ҳозирги йўналишларининг муҳим хусусияти шундан иборатки, уларнинг предмети сифатида жаҳон тарихи, ҳозирги цивилизациянинг глобал муаммолари амал қилади.

Бу мухтасар шарҳдан кўриниб турганидек, турли фалсафий-тарихий мактабларда тадқиқот предмети муаммосига нисбатан ягона ёндашув мавжуд эмас. Айни ҳол аввало шу билан боғлиқки, тарихий воқеликнинг моҳияти турли тадқиқотчилар томонидан ҳар хил тушунилиши ўз-ўзидан тарихий жараённинг, яъни «тарих фалсафаси»нинг

қўп сонли фалсафий талкиндарини вужудга келтиради. Аммо маъмур ёндашувларни умумлаштириш тарих фалсафаси — бу фалсафанинг тарихий жараён мазмуни, унинг қонуниятлари ва асосий йўналишларини тушунтириш билан шуғулланувчи, шунингдек уни билиш методларини асословчи бўлими, деган хулосага келиш имконини беради.

Тарих фалсафаси предметининг умумий тавсифи унинг тузилиши ва функцияларини ўрганни тақозо этади.

Тарих фалсафасининг тузилишини тарих фалсафаси у ёки бу йўналиши намояндаларининг методологик мўлжаллари билан узвий боғлиқ. Тарих фалсафасининг тузилиши:

Тарих фалсафаси онтологияси тарихий борлик муаммолари, чунончи: тарихнинг мазмуни ва йўналиши, ижтимоий тараққиёт, ижтимоий детерминизм, ягона тарихий маконнинг вужудга келиши, жаҳон тарихининг ягоналиги асосларини, инсоннинг коинотдаги ўрнини аниқлаш, тарихий вақт масаласи ва ҳоказоларни ўрганиш билан шуғулланади. Унда жамиятнинг ривожланиш мантигини, унинг турли томонлари ўртасидаги алоқалар ва ўзаро боғланишларни ўрганиш ҳам муҳим ўрин эгаллайди.

Тарих фалсафаси гносеологияси асосий эътиборни тарихий билиш муаммоларига, тарихий далиллар ва воқеаларни ўрганиш, таҳлил қилиш ва тушунтириш, тарихий билимнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш, шунингдек тарихий билишда ҳақиқатнинг тагига етишга қарагади.

Тарих фалсафасининг тарихи тарих фалсафасининг вужудга келиши ва ривожланиши, тарих фалсафаси предметининг шаклланиши, тарих фалсафасининг турли йўналишлар ва оқимлар вужудга келишига сабаб бўлган ички дифференциацияланиш жараёнини ўрганади. Унинг муҳим муаммолари қаторига тарихий жараёни даврийлаштириш, бошқа ижтимоий фанлар орасида тарих фалсафасининг ўрнини аниқлаш масалалари ҳам қиради.

Тарих фалсафаси антропологияси инсоннинг тарихий жараёндаги ўрнини, бу жараёнда тарих субъектларининг ролини аниқлайди ва «Тарихни ким ҳаракатга келтиради?», деган саволга жавоб беради. Одатда, тарих фалсафасининг турли йўналишлари тарихий жараён субъектлари қаторига халқ, миллат, омма, оломон, ижтимоий синфлар ва атоқли шахсларни киритади ва қўйилган саволга ҳар хил жавоб беради.

Тарих фалсафасининг функциялари ва тарихий жараён мазмунини белгилашга оид ёндашувлар таҳлили

Тарих фалсафасининг функциялари тўғрисидаги масалани ҳал қилмасдан унинг предмети ва ўзига хос жиҳатларини тўла англаб етиш мумкин эмас. Қуйида уларни кўриб чиқамиз:

Тарих фалсафасининг дунёқарашга доир функцияси шундан иборатки, у инсонда тарихга, яъни жамиятнинг мавжудлиги ва ривожланиши, тарихий жараённинг ягоналиги ва ранг-баранглиги, унинг мазмуни ва йўналишига, инсоннинг ундаги ўрни, роли ва ҳоказоларга нисбатан умумий муносабатни шакллантиради.

Тарих фалсафасининг назарий функцияси тарихий жараённи теран англаб етиш ва у ҳақда назария, яъни тарихий жараённинг мавжудлиги, мазмуни, ривожланишнинг йўналиши ҳақида даражасида хулоса чиқариш имконини беради. Тарих фалсафасининг мазкур функцияси тарихий ўтмишни назарий даражада реконструкция қилишни амалга ошириш, тарихий далиллар ва воқеаларнинг ҳаққонийлик даражасини аниқлаш учун имконият яратади.

Тарих фалсафасининг методологик функцияси унинг қоидаларини тарихий ўтмишнинг айрим ҳодисалари ва воқеаларини у ёки бу ижтимоий фанлар доирасида ўрганиш имконияти. Бу ҳолда тарих фалсафасининг қоидалари ва хулосалари тарих, социология, иқтисод, сиёсатшунослик, ҳуқуқ фалсафаси, психология ва бошқа фанлар соҳасида амалга оширилувчи тадқиқотларда қудратли методологик восита ролини ўйнайди.

Тарих фалсафасининг прогностик функцияси тарихий жараён қонуниятларини билиш жамият, унинг айрим кичик тизимларининг ривожланиш тенденцияларини, тарих воқеалари, кишилар фаолиятининг яқин ва узоқ келажакдаги оқибатларини башорат қилишга ёрдам беради. Бундай башорат негизида у ёки бу ижтимоий ҳодисалар ва умуман жамиятнинг ривожланишини прогноз қилиш мумкин.

Шуни қайд этиш лозимки, тарих фалсафасининг кўриб чиқилган функциялари бир-бири билан узвий боғлиқ ва бир-биринга ўтади. Уларнинг ҳар бири қолганларини назарда тутати ва уларни ўз таркибига у ёки бу тарзда киритади.

Тарихий жараён мазмуни ва унинг йўналишини аниқлашга чизиқли ва ночизиқ концепция шаклланган. *Хусусан протагор ва Демокрит жамиятнинг ривожланиши асосан ёввойиликдан «олтин аср» сари юксалиб борувчи йўналишида кечган деб ҳисоблаган ва шунинг учун уларни прогрессив йўналиш асосчилари деб ҳисоблаш мумкин.* Бошқа мутафаккирлар (Гесиод, Сенека), аксинча,

жамиятнинг ривожланиши регрессив йўналишга эга, яъни у «олтин аср»дан жамиятнинг таназзули, ахлоқнинг бузилиши ва ҳоказолар билан тавсифланувчи «темир аср» сари ривожланади, деган фикрни илгари сурган. Яна бир тоифа файласуфлар (Платон, Аристотель, Полибий) жамият юксалиб борувчи йўналишда, лекин туташ доира бўйлаб ҳаракатланади ва ҳар доим ортга, дастлабки босқичга қайтади, деб ҳисоблаган.

Ўрта асрлар файласуфлари, тарих муайян йўналишда ривожланувчи жараён эканлигини рад этмаган ҳолда, унинг йўналишини Худо белгилайди, деган теоцентрик ёндашув устивор бўлган.

Ўз асарларида тарихнинг йўналиши, шунингдек тарихий жараён-да ягоналик ва ранг-барангликнинг ўзаро нисбати муаммоларини айниқса тўла қамраб олган дастлабки тадқиқотчилардан бири италян файласуфи Жамбаттиста Вико (1668-1744) бўлган. Ўзининг «Миллатлар умумий табиати ҳақидаги янги фан асослари» деб номланган рисоласида у жаҳон тарихининг барча халқлар учун ягона бўлган тарихий айланма ҳаракат сифатидаги дунёвий концепциясини илгари сурган. Вико фикрига кўра, барча халқлар ўз ривожланишида бир хил босқичлардан ўтади (ибтидоий варварлик («худолар асри»)-дан феодализм («қаҳрамонлар асри») орқали демократик республика ёки конституциявий монархия («цивилизация асри»)- сари ҳаракатланади). Ҳар бир цикл мазкур жамиятнинг умумий инкирози ва парчаланиши билан тугайди. Цикл яқунлангач, ривожланиш жараёни янгиланади ва айни шу босқичлардан, лекин юқорирок даражада ўтади. Шундай қилиб, Вико ғоялари маданиятлар ва цивилизацияларнинг ривожланишида цикллилик назариялари (Данилевский, Шпенглер, Тойнби)га асос бўлган.

Ҳозирги замон тарих фалсафасида тарихий жараён мантиғи ва йўналишини тушунтиришга нисбатан икки асосий *формацион ва цивилизацион ёндашувлар мавжуд.*

Формацион ёндашув тарихни монистик, универсалистик тушунишга асосланади. У жаҳон тарихини ижтимоий-иқтисодий формациялар олдинма-кетин алмашувидан иборат ягона, чизикли-хужумкор табиий-тарихий жараён сифатида талқин қилади. Ижтимоий-иқтисодий формациялар ҳақидаги назариянинг моҳиятини унинг бир қанча қоидалари орқали ифодалаш мумкин:

1) ижтимоий-иқтисодий формация – сифат жиҳатидан аниқ, яхлит ижтимоий тизим бўлиб, унинг муҳим элементи одамларнинг ҳаёт фаолияти жараёнида улар ўртасида ўрнатиладиган моддий (иқтисодий), маънавий (мафжуравий) ва бошқа алоқалар ва

муносабатлардир. Моддий ва маънавий муносабатларнинг ўзаро алоқасида моддий муносабатлар етакчи рол ўйнайди. Уларнинг ўзагини ишлаб чиқариш муносабатлари ташкил қилади. Айнан ишлаб чиқариш муносабатлари, ижтимоий тизим фаолиятини белгиловчи асос ҳисобланади;

2) ижтимоий-иқтисодий формация турли мамлакатларда улар ривожланишининг муайян босқичида ижтимоий ҳаётга хос бўлган умумий жиҳатларни акс эттиради. Капитализмни ўрганиш ва турли мамлакатлардаги моддий ва маънавий муносабатларни таққослаш жараёнида бу муносабатларнинг кўпгина томонлари такрорланишининг ва мазкур мамлакатлар ижтимоий ривожланишининг бир босқичи – капиталистик босқичда, деган хулосага келинган;

3) ижтимоий-иқтисодий формация жамият ривожланишининг муайян босқичидир. Кўп сонли ижтимоий алоқалар орасида ишлаб чиқариш муносабатларини фарқлаш, уларнинг бир неча турлари мавжудлигини аниқлаш имконини ҳам берган; турли ижтимоий организмлар бир хил ижтимоий-иқтисодий тузилишга эга бўлиши ҳам, ҳар хил ижтимоий-иқтисодий тузилишга эга бўлиши ҳам мумкинлиги (яъни ҳар хил типдаги ишлаб чиқариш муносабатлари) аниқланган. Шундай қилиб, ишлаб чиқариш муносабатларининг ҳар бир типини ривожланиш босқичи, тарихий даврни, бу ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожланиши ва ўзгариши эса жамият ривожланишининг моҳиятини белгилайди, деган хулосага келинган. Бу қондалардан келиб чиқиб, ижтимоий-иқтисодий формация – бу жамиятнинг муайян тарихий типини, ишлаб чиқаришнинг муайян усулига асосланган ва ижтимоий тараққиёт босқичи сифатида амал қиладиган яхлит ижтимоий тизим, деган тўхтамга келиш мумкин.

«Ижтимоий-иқтисодий формация» категориясини асослаш тарихий жараёни даврийлаштириш имконини берган. Формацияларнинг беш типини фарқланади: ибтидоий жамоа, кулдорлик, феодализм, капитализм, коммунизм. Жаҳон тарихий жараёни бир формациядан бошқа формацияга юксалишдан иборат бўлган чизиқли жараён сифатида тавсифлаган.

ХИХ асрда ишлаб чиқилган формацион ёндашув ўзини оқламади. Бунда тарихий ривожланиш жараёнини тушунишга нисбатан уни доғмага айлантириш ва мутлақлаштириш шаклланди.

Айрим тадқиқотчилар формацион ёндашувнинг қуйидаги заиф жиҳатларини қайд этадилар:

Биринчидан, тарихнинг ҳар қандай босқичида жамият ҳаётининг ижтимоий-иқтисодий муносабатларига белгилайди, деб айтишни ўринли бўлмайди.

Иккинчидан, бир формациядан бошқа формацияга табиий юксалиш ҳақидаги монистик тасаввур инсон эркинлигига, инсоният ривожланишининг муқобил йўлларини танлашга ўрин қолдирмайди.

Учинчидан, халқлар, жамиятлар, давлатларнинг ҳақиқий тарихи юксалиб борувчи чизик бўйлаб формацион ривожланишнинг тор доирасига сиғмайди. Мазкур ёндашув амалга татбиқ этилганда ҳар бир халқ ва цивилизациянинг ўзига хослиги ва бетакрорлиги йўқолади, улар айна ҳолда келажак баркамол жамиятининг шартли сифатидагина амал қилади.

Шундай қилиб, ҳозирги даврда тарихий жараёни беш ижтимоий-иқтисодий формациядан иборат бўлган чизикли схема сифатида талқин қилишнинг бир ёқламалиги намоён бўлади.

Жаҳон тарихий жараёни мазкур назарий моделдан бойроқ. Шу сабабли *тарихни тушунишга нисбатан, ночизик*, цивилизацияон ёндашув билан *тўлдириши талаб этилади*.

XIX-XX асрларда вужудга келган тарихни тушунишга нисбатан цивилизацияон ёндашув кўп сонли маданиятлар ва цивилизациялар мавжудлиги, уларнинг локаллиги ва ҳар хиллиги ҳақидаги ғояни илгари суради. Ижтимоий тараққиётнинг катъий бир чизикли схемаси рад этилади. Николай Данилевский (1822-1885) ҳар бири алоҳида-алоҳида мавжуд бўлган, фаолиятнинг тўрт муҳим шакли ёки цивилизациялар «асоси» - диний, маданий, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий асослар орқали намоён бўлувчи маданий-тарихий типлар (цивилизациялар) ҳақидаги концепцияни илгари сурган. Маданий-тарихий типлар, биологик организмлар каби, ташқи муҳит ва бир-бири билан узлуксиз кураш жараёнида бўлади ва вужудга келиш, вояга етиш, қариш ва ҳалок бўлиш босқичларидан ўтади. Жаҳон тарихининг мазмунини Н.Данилевский ўзининг алоҳида қонунларига биноан ривожланувчи халқлар маданий-тарихий типларининг ўз-ўзини намоён этиш хусусиятларини аниқлашдан иборат деб билган. Н. Данилевский маданий-тарихий типлар ривожланишининг айрим қонунларини таърифлаган: 1) бир тилда ёки ўхшаш тилларда сўзлашувчи халқлар бир маданий-тарихий типни ташкил этади; 2) маданий-тарихий тип вужудга келиши ва ривожланиши учун муайян сиёсий мустақиллик талаб этилади; 3) цивилизациянинг муваффақиятлари маданий-тарихий типнинг турли элементларига боғлиқ бўлади; 4) цивилизациянинг шаклланиш жараёни узоқ давом этади.

уларнинг раванқ топиш даври эса қисқадири; 5) цивилизациялар алоҳида ва берк шароитда ривожланади, лекин бу улар бир-бирига таъсир кўрсатмайди, деган маънони англатмайди.

Освальд Шпенглер (1880-1936) ривожлантирган ижтимоий тараққиётнинг бир чизикли европоцентристик схемасига танқидий ёндашган. Шпенглер фалсафасида маданият асосий категория ҳисобланади. Файласуф маданият деганда ўзига ўхшаш бошқа «организмлар»дан ажралиб турадиган алоҳида «организм»ни тушунган. Бундан ягона умуминсоний маданият йўқ ва бўлиши мумкин эмас деган хулоса келиб чиққан. Шу сабабли Шпенглер жаҳон тарихининг яхлитлиги ва ягоналигини, унда «ўзгармас ва умумий» жиҳатлар мавжудлигини рад этган. У инсоният тарихида саккиз маданият: Миср, Ҳинд, Бобил, Хитой, Юнон-рим, Шарқ, Ғарбий Европа ва Майя маданиятларини фарқлаган. Шпенглер фикрига кўра, ҳар бир маданий организм маълум ҳаёт муддати (тахминан минг йил) мобайнида мавжуд бўлади, шундан сўнг у цивилизацияга айланади ва ҳалок бўлади. Ҳар бир маданият ўз теран мазмунига эга бўлади ва тарихий жараёнда бир хил аҳамият касб этади. Шпенглер тарихнинг мазмуни маданиятлар тақдири, руҳи ва тилини англаб етишдан иборат, деб ҳисоблайди.

Локал цивилизациялар назариясининг айрим, ўзига хос ва нисбатан берк цивилизациялар тарихларининг йиғиндиси сифатида тушунган *инглиз тарихчиси ва социологи Арнольд Тойнби* (1889-1975) Н.Даннлевский ва Шпенглернинг тарихнинг цикллилиги ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини ривожлантирган, (дастлаб у 23 цивилизацияни фарқлаган, кейинчалик эса уларни 13 тагача қисқартирган). Шунингдек А.Тойнби цивилизацияларга «эволюцион типдаги фаол тузилмалар» сифатида ёндашиб, ҳар бир цивилизацияда тарихий мавжудликнинг асосий босқичлари: вужудга келиш, ривожланиш, таназзулга учраш ва завол топишни фарқлаган. Бу асосий босқичлардан ўтгач, цивилизация, одатда, ҳалок бўлади ва унинг ўрнини бошқа цивилизация эгаллайди.

А.Тойнби бу цивилизацияларда олдинма-кетин юз берувчи ижтимоий жараёнларни ўхшаш деб ҳисоблаб, шунга асосланган ҳолда яқин келажакда дунё миқёсида юз берадиган воқеаларни башорат қилиш имконини берувчи ижтимоий ривожланиш такрорийлигининг айрим формал эмпирик қонунларини асослашга ҳаракат қилган. У жаҳон тарихининг мазмуни диний эволюция ҳамда инсониятнинг маънавий жиҳатдан камол топиши билан белгиланади, деб ҳисоблаган.

Шундай қилиб, цивилизацияон ёндашув нуқтаи назаридан тарихий жараён ҳужумкор ҳусусияти «юқори - қуйи» кўрсаткичлари билан эмас, балки ҳар бир цивилизация ўз ривожланиши ва ўз тақдирлини ўзи белгилаш жараёнида инсоният филогенетик йўлининг босқич асосий босқичларидан ўтиши ва ўз тарихи ва бетакрор индивидуаллигига эга бўлган ноёб ижтимоий тузилма сифатида қаралиши билан белгиланадиган илчил пачизиқ жараён сифатида назардан ўтказиладиган бўлади.

Формацион ва цивилизацияон ёндашуларни таққослаш қуйидаги хулосаларга келиш имконини беради:

1) формацион ёндашув таҳлил жараёнида бутун жамиятнинг қамраб олишга ҳаракат қилади ва асосий эътиборни унинг динамикасига қаратади; цивилизацияон ёндашув эса жамиятнинг бир қисминини (айрим цивилизацияни) ўрғанади, жамиятнинг эса статик деб эътироф этади;

2) формацион ёндашув жамият ҳаётининг иктисодий омилларига алоҳида эътибор беради; цивилизацияон ёндашув асосий эътиборни маънавий омилларга қаратади.

Тарих фалсафаси ривожланишининг доираси босқичида тарихнинг шундай бир тақдир ҳужумга қараганда, унда муаллифлар бу муқобил ёндашуларнинг иккибояи ҳолатидан фойдаланишга ва уларнинг камчиликлари ўрнини тўлдирishга ҳаракат қиладилар. Мазкур ёндашув монадага доир ёндашув билан ҳам алоҳида.

Монадага доир ёндашувнинг ўзига хос эканлиги шундан иборатки, у жаҳон тарихий жараёнга кўп сонли тарихий индивидлар (социумлар)дан иборат бўлган яқинлик сифатида қарайди.

Бунда монадага доир ёндашувнинг формацион элементи тарихий ривожланишининг айни бир босқичини бошдан кечириётган турли мамлакатлар учун умумий бўлган жиҳатларга, цивилизацияон элемент эса ижтимоий организмларнинг ҳусусиятларига, уларнинг бетакрорлигига эътиборни қаратади. Шундай қилиб, монадага доир ёндашув доирасида формацион ёндашувнинг умумлаштирувчи имкониятлари ва цивилизацияон ёндашувнинг индивидуаллаштирувчи имкониятлари уларни қарама-қарши қўйиш асосида эмас, балки уларнинг ягоналиги ва бир-бирини тўлдирishiни тап олиш асосида ҳисобга олиниши ва рўйбга чиқарилади.

Юқорида қайд этиб ўтилганидек, тарихнинг мазмуни муаммоси тарих фалсафасининг аксарият йўналишларида кўзга кўринадиган ўринни эгаллайди. Айни вақтда шундай концепциялар ҳам пайдо бўлганки, уларда тарихнинг мазмуни муаммоси марказий муаммо ҳисобланади. Бу концепцияларнинг моҳиятига қисқача тўхталиб ўтамиз.

Таниқли немис файласуфи Карл Ясперс (1883-1969) фикрича, тарихнинг мазмуни тарихнинг чегарасидан ташқарида ётади. Тарихнинг мазмуни ва негизи бутун инсоният учун умумий бўлган эътиқод билан белгиланади. Мазкур эътиқод инсоният вакилларини бир-биридан ажратмайди, балки жипслаштиради. Инсониятга бундай эътиқодни бирон-бир жаҳон дини ёки миллий дин таклиф қилолмайди.

Ясперс жаҳон тарихининг «вақт ўқи» амал қилган даврда вужудга келган фалсафий эътиқодгина инсоният учун умумий эътиқодга айланиши мумкин, деб ҳисоблаган. Файласуф қадимги юнон файласуфлари, яҳудий халқининг пайғамбарлари, Эронда зардуштийлик динининг, Хитойда – конфуцийчилик ва даочиликнинг, Ҳиндистонда – буддизм ва жайнизмнинг асосчилари бир вақтда ижод қилган миллоддан аввалги 800 ва 200 йиллар оралиғидаги даврни тарихнинг универсал мазмунини намоён этган «вақт ўқи» даври деб ҳисоблашни таклиф қилган. Мазкур даврда мажусийлик ўрнини эгаллаган жаҳон динлари пайдо бўлган ва мифологик дунёқараш ўрнида фалсафий тафаккур вужудга келган; жаҳонда деярли бир вақтда ичдан ўзаро муштарак бўлган бир нечта қудратли маънавий марказлар пайдо бўлган. «Вақт ўқи» даври инсонга ўзини инсон сифатида ҳис қилишга ёрдам берган, унинг маънавиятини уйғотган, уни маданият ва ахлоқ асослари билан ошно этган, унинг олдида инсоннинг мавжудлиги ва ҳаётнинг мазмуни ҳақидаги масалаларни қўйган. Ясперс фикрига кўра, инсон ўз-ўзини англаб етиши, инсон маънавиятининг уйғониши шу вақтгача ўзаро боғланмаган локал маданиятларга бўлинган инсоният умумий тарихининг ибтидосига айланган. Шундан бери инсоният умумий тақдир ва ягона эътиқод билан боғланган. Акс ҳолда унинг тарихи ҳалокат билан тугаши мумкин. Ясперс таълимотига кўра, одамларни умумий маънавий асосларда бирлаштириш, улар ўзаро тил топишини таъминлашда коммуникация улкан рол ўйнайди, шу боис унинг тарих фалсафаси баъзан коммуникатив тарих фалсафаси деб ҳам аталади.

Америкалик файласуф Френсис Фукуяма тарихий жараён мазмуни ва унинг йўналишини аниқлаш учун «тарихнинг интиҳоси» назариясини таклиф қилган. «Тарихнинг интиҳоси»га, инсоният охири-оқибатда жамият ва давлатнинг оптимал шаклини албатта топади. Фукуяма либерал ғоялар ва қарашларни умуминсоний идеал сифатида эътироф этган, уларнинг негизда инсоннинг барча эҳтиёжлари қондирилиши ва жамиятдаги асосий зиддиятлар ҳал қилиниши лозим, деб ҳисоблаган. Унинг фикрича, либерализм жамиятни ташкил этишининг оқилона шакли сифатида, ўз муқобилига эга эмас, шу сабабли

инсоният олдидан бу мафкуруни бошқа мамлакатларга ёйиш ва шу тариқа умуминсоний давлат – сиёсий жабҳада либерал демократияни яратишдан бошқа йўл йўқ. Инсоният тарихининг мазмунини Фукуяма ана шунда кўрган.

Тарихнинг мазмунини тавсифлашга нисбатан бошқача ёндашувлар ҳам мавжуд. Масалан, айрим файласуфлар тарих ҳар қандай мазмундан холи, одамлар учун жумбок деб ҳисоблаганлар ва инсоният келажакка пессимистик баҳо берганлар (Артур Шопенгауэр, Якоб Бургхардт). Баъзи бир мутафаккирлар тарих воқеаларнинг оқилона тушунтириш мумкин бўлмаган иррационал оқимдир, деб ҳисоблаганлар (Фридрих Ницше, Эдуард Гартман).

Тарих фалсафасида тарихий тараққиёт ғояси ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Тараққиёт (прогресс) ривожланиш жараёнининг куйидан юксакка, норасо ҳолатдан баркамол ҳолатга ўтиш билан тавсифланувчи йўналишини англатади. Тараққиёт ҳақида жамиятга татбиқан (бу ҳолда ижтимоий тараққиётни назарда тутилади) ва унинг айрим элементларига, жамиятнинг тузилиши ёки бошқа параметрларига татбиқан (бу ҳолда фан-техника тараққиётини, маънавий соҳадаги, таълим, соғлиқни сақлаш, атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги тараққиёт назарда тутилади) сўз юритиш мумкин. Тараққиётнинг асосий концепцияларини биз юқорида кўриб чикдик. Бу ерда шуни қайд этиш муҳимки, тараққиёт ўз моҳиятига кўра зиддиятлидир, чунки унинг тескари томони регресс, яъни олийдан тубанга, баркамол ҳолатдан норасо ҳолатга ўтишдир. Инсоният бирор нарсени қўлга киритар экан, муқаррар тарзда ниманидир йўқотади. Шу сабабли инсониятнинг тараққиёт ёки регресс йўлидаги ҳаракати ҳақида фақат умумий маънода сўз юритиш мумкин.

Жамият тарихини таҳлил қилар эканмиз, шуни қайд этишимиз мумкинки, ҳозирги давргача у асосан тараққиёт йўлидан ҳаракатланган ва бу фикрга ҳозирги тарих файласуфларининг кўпчилиги қўшилди. Аммо ижтимоий тараққиёт ғоясига ҳамма олимлар ҳам ишонмавермайди, айримлар хатто тараққиётнинг ривожланишига шикоятли таъсири ҳақида сўз юритади. Масалан, Аурелио Печчен тараққиёт хавфли жараён эканлигини исботлашга ҳаракат қилади. Унинг фикрича, бу анархик жараёни сиртдан туриб тартибга солиш мумкин эмас ва у Ер юзиде ҳаётнинг ривожланиши учун шикоятли оқибатлар келиб чиқиши мумкинчилигига эътибор бермай, жамият ҳаётининг билан бирон-бир реал алоқасиз олға янги қадамлар ташлашда давом этади. Бу фикрга Элвин Тоффлер (1928 йилда туғилган) ҳам қўшилди. У тараққиёт жамият ва давлат институтларини вайрон қилувчи,

қадриятларни ўзгартирувчи ва бизнинг ҳаёт илдизларимизга путур етказувчи ўзгаришлар оқимини олиб келиши ҳақида огоҳлантиради.

Тараққиёт мезонларини аниқлаш ижтимоий тараққиёт назариясининг баҳсли масаласи ҳисобланади. XVII аср мутафаккирлари инсон ақлини тараққиёт мезони деб ҳисоблаганлар. Кейинчалик ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожланиш даражаси шундай мезон сифатида эътироф этилган. Ҳозирги вақтда тараққиётнинг асосий мезонлари сифатида кўпинча ижтимоий-сиёсий, мафкуравий, гуманистик ва бошқалар қайд этилади. Бу мезонлар ёрдамида у ёки бу ижтимоий тизимлар, сиёсий режимлар, ижтимоий ҳаракатларнинг прогрессивлик даражасини аниқлаш мумкин. Аммо юқорида зикр этилган мезонларнинг барчаси ижтимоий ҳаётнинг айрим томонларинигина тавсифлайди ва бутун жамият тараққиёти ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш имконини бермайди. Жамиятнинг инсонпарварлашуви даражасини, шахснинг ундаги ўрнини, унинг маънавий ва ижтимоий эркинлик даражасини, моддий ва маънавий эҳтиёжлари қондирилишининг сифатини жамият ривожланишининг умумий ёки умумфалсафий мезони деб ҳисоблаш мумкин бўлса керак. Бу мезон мазкур жамиятда инсон камол топиш учун имкониятларга қай даражада эга эканлигини кўрсатади. Мазкур мезон нуқтаи назаридан ҳар бир жамиятнинг прогрессивлик даражаси у шахс ҳуқуқлари ва эркинликлари доирасини қай даражада кенгайтиргани, ўз имкониятларини рўёбга чиқариши, эҳтиёжларини ривожлантириши ва уларни қондириши учун қандай шарт-шароитлар яратгани билан белгиланади.

Маданий-тарихий типлар назарияси XIX асрда вужудга келган бўлсада, аслида бу ҳақдаги дастлабки қарашлар Форобий ижодига мансуб. Форобий инсонлар жамиятини икки маданий - тарихий типларга ажратади: Биринчиси тўлиқ жамият бўлиб, у ўзида а) ер юзидаги жами инсонларни қамраб олувчи йирик жамият; б) Ернинг муайян қисмида яшовчи бир миллат ёки бир динга мансуб кишиларнинг ўрта жамияти; в) муайян қавм ёки динга мансуб бир шахар жамиятини қамраб олади. Иккинчиси бир қишлоқ, овул, ёки бир оиладан иборат бўлган тўлиқсиз жамият¹. Форобий фикрича “Энг яхши фазилат ва олий даражадаги комилликни кичик бирлиги шахар ҳисобланадиган маданий жамият ичидагина қўлга киритиш мумкин. Тўлиқсиз жамиятлар инсонни такомиллаштиришга қобил эмаслар”¹. Форобийнинг бу фикрлари Платон ва Аристотелнинг жамиятга оид қарашларидан фарқ қилади, чунки у жамиятдаги ўзгаришларни

¹ Форобий Фозил шахар аҳолиси. -Тошкент Шарқ. 1999. -Б. 82-83, 69

инобатга олган. Жамиятни тўлик ва тўлиқсизга ажратар экан, Форобий шахар тўлиқ жамиятнинг биринчи босқичидир деб эътироф этади. Платон ва Аристотель эса тўлиқ жамиятни шахар билан чегаралаганлар ва шахар инсоният жамияти тақомилининг охириги даражаси, жамоавий бахт саодатнинг бош маркази деб таъкидлаганлар. Форобий эса, бутун дунёдаги жамият ҳақида фикр юритиб, унинг ҳукмдори қандайдир алоҳида олинган халқ, қавм ёки жамоа бошлиғи эмас, балки бутун маданий дунёдир деб таъкидлайди ва бу фикри билан юнон файласуфларидан илгарилаб кетади.

Н.Данилевскийнинг ғояларининг илмий асосларини П.Сорокин тақлиф қилган. *П.Сорокин* (1889-1968) жамиятга индивидлар ва ижтимоий гуруҳларнинг ўз эҳтиёжларини қондиришга қаратилган фаолияти билан белгиланадиган бир-бири ва жамият билан ўзаро муносабатлари натижасида вужудга келадиган интеграл яхлитлик сифатида қараган. П.Сорокин жамиятни горизонтал, вертикал йўналишларда ва флукутуация (тебраниш) тарзида мураккаб ҳаракатда бўлган ижтимоий-маданий тизимларнинг ранг-баранглигини тан олиш нуктаи назаридан тавсифлаган. П.Сорокин социологиясида ўтмиш ва ҳозирги социология фанининг муҳим ғоялари уйғун бирликда жамланган ва ифодаланган.

Жамиятнинг вужудга келишига доир қарашлар

Жамиятнинг вужудга келиши ҳақида аждодларимиз ҳаётининг археологлар топган ва одамларнинг кўплаб авлодлари босиб ўтган мураккаб ва фожиаларга тўла тарихий йўлдан далолат берадиган изларга қараб хулоса чиқариш мумкин. *Жамиятнинг келиб чиқиши илмий тавсифлаш борасидаги қарашлар меҳнат ва меҳнат қуролилари назарияси доирасида амалга оширилган.* Бу назарияга кўра меҳнат, сўнгра бурро нутқ инсон жамиятини яратган. Инсон ҳаётида меҳнат қуролиларининг аҳамиятини рад этмаган ҳолда, бу фаразни тасдиқловчи аниқ илмий далилларга дуч келмадик. З.Фрейд инсон виждонини унинг келиб чиқиш манбаи деб ҳисоблаган. Этнографик тадқиқотлар бу фаразни умуман тасдиқламайди. Й.Хейзинга ўйин ва ўйин фаолиятига маданиятнинг инсонни шакллантирувчи асосий тамойил сифатида қарайди. Эрнст Кассирер (1875-1945) илгари сурган фаразга кўра, символик шакллар, яъни инсон ва унинг онги пайдо бўлишини белгиланган рамзлар ва белгилар маданиятнинг турли шаклларини бирлаштирувчи олий ва универсал тамойил ҳисобланади. Кассирер фикрига кўра, қадимги аждодларимиз уларнинг яшаб қолишини таъминловчи етарли табиий кучга эга бўлмаган. Инсон ўзининг хайвонлар хулқ-атворини кузатиш ва уларга тақлид қилиш қобилияти

билан яшаб қолиш имкониятини қўлга киритган. Ўз навбатида тақлидга асосланган хулқ-атвор рамзий белгилар, кейинчалик эса нутқ вужудга келишига асос бўлган. Тўпланган тажрибани белгилар тизимида қайд этиш ва авлоддан-авлодга ўтказиш қобилиятининг шаклланиши ҳайвонлар тўдаси кишилиқ ҳамжамиятига айланишининг муҳим омили бўлган деб тахмин қилиш мумкин. Бундай қобилиятга ҳайвонларнинг бирон-бир тури эга эмас. Намоёниш этиш, ўрнак кўрсатиш, тақиқлар ва чеклашлар тизими мулоқотнинг нафақат новербал, балки аста-секин шаклланган вербал воситаларида ҳам ўз ифодасини топган. Мулоқот меҳнат кўникмаларини мустаҳкамлаш, овқат топиш ва унга ишлов беришни тартибга келтириш, ўз жамоа ҳаракатларини мувофиқлаштириш имконини берган. Этнографик маълумотлар тажрибани авлоддан-авлодга ўтказиш ва жамоа фаолияти кўникмаларини шакллантириш шакли сифатида ўйин улкан аҳамият касб этганидан далолат беради.

Маълум тақиқлар орасида овқатга доир хулқ-атвор билан боғлиқ тақиқлар, шунингдек сексуал чеклашлар, аввало яқин қариндошлар жинсий алоқага киришиши – инцестнинг тақиқланиши айниқса ажралиб туради. Улар инсоният келажаги учун оламшумул аҳамият касб этган. Зеро тартибсиз жинсий алоқалар наслнинг бузилишига олиб келиши мумкин бўлган. Аслида, олинган тажриба яқин қариндошлар ўртасида никоҳнинг тақиқланишига сабаб бўлган. Бу никоҳ алоқалари тизимини тартибга солиш, уларни қатъий қайд этиш. аёллар, қизлар, сингилларни айирбошлаш, сўнгра бу билан ўхшашлик бўйича – озик-овқат, буюмлар, сўз-белгилар айирбошлашни йўлга қўйиш имконини берган. Мазкур жараёнлар одамлар ўртасида мулоқот, муносабатлар ва хулқ-атвор меъёрлари ўрнатилиши ва уларга риоя этиш зарурлиги англаб етилишига туртки бўлган. Меъёрларнинг мустаҳкамланишига мифологик ва илк диний тасаввурлар ҳамда тақиқлар тизими кўмаклашган. Жамоадан ташқарида яшаб қолиш имконияти мавжуд эмаслигини англаган жамоанинг ҳар бир аъзоси унда ўрнатилган кундалиқ хулқ-атвор меъёрларига риоя қилган. Шундай қилиб, жамият ишлаб чиқариш ва кўпайиш эҳтиёжлари билан белгиланган одатлар, меъёрлар ва кадриятлар билан тартибга солинадиган одамларнинг биргаликдаги фаолияти ва уларнинг ўртасидаги ўзаро муносабатлар тизими сифатида вужудга келган. Меъёрлар инсон ҳаёт фаолиятининг барча соҳаларига нисбатан татбиқ этилади, ҳамда маданият ва цивилизация вужудга келишига замин ҳозирлайди. Жамиятда қандай ўзгаришлар юз

бермасин, у одамзот билан бирга вужудга келган мазкур муҳим таркибий элементларни сақлаб қолади.

Жамият ривожининг иқтисодий асослари, ижтимоий ишлаб чиқариш тушунчаси

Жамият такрор ишлаб чиқариш, ўзини ўзи бошқариш ва ўзини ўзи ташкил этиш ички механизмларига эга бўлган тарихан муайян, яхлит ва барқарор тизимдир. *Жамият – бу одамларнинг шундай бир бирлашмаси, унинг яхлитлиги ижтимоий ишлаб чиқариш, яъни одамларнинг умуман ишлаб чиқариш, ўз ҳаётини қувватлаш ва такрор ишлаб чиқаришга қаратилган биргаликдаги фаолияти билан таъминланади.*

Ижтимоий ишлаб чиқариш – вақтда давом этадиган ва вақти-вақти билан такрорланадиган жараён (такрорий ишлаб чиқариш). Айни вақтда у ўзгарувчанликни, муайян ижтимоий динамикани (яъни соф ишлаб чиқаришни) ўз ичига олади. Кўрсатилган омилларнинг бирлиги, бир томондан, анъана, ижтимоий меросга, бошқа томондан эса, амалий ва маънавий тажрибанинг ошиши ва тўпланишига асосланади. Ижтимоий динамика, жамиятнинг ривожланиши ишлаб чиқаришда ва одамлар хулқ-атворини бошқаришда тўпланган тажрибани сақлаш ва келгуси авлодларга қолдириш усулларини такомиллаштириш билан таъминланади. Тажрибани баҳам кўришнинг муҳим воситалари – тил, ўртак кўрсатиш ва энг муҳими – тажрибани ўзлаштираётган одам қайси халқ вориси бўлса, шу халқнинг ижтимоий бойлиги ва маданий мулки ҳисобланади.

Кенг маънода *ижтимоий ишлаб чиқариш – ижтимоий ҳаётнинг барча элементларини ўз ичига олувчи серқирра жараён.* Унга одамларнинг кўпайиши; моддий ишлаб чиқариш, яъни одамлар ҳаётини сақлаш ва қувватлашнинг моддий омилларини яратиш; маънавий ишлаб чиқариш, яъни билим, тажриба, кадриятларни яратиш; одамларни бошқариш, улар фаолиятининг мувофиқлигини, жамиятнинг яхлитлиги ва уюшқоклигини таъминлаш кабилар киради. Ижтимоий ишлаб чиқариш – жамоанинг иши. Айни шу сабабли у ижтимоий ҳаётнинг ҳар бир элементига хос бўлган муносабатлар тизимини ўз ичига олади. Уларнинг асосийлари – оила-рўзғор, ишлаб чиқариш муносабатлари, ижтимоий, маънавий (мафкуравий), сиёсий муносабатлардир. Ижтимоий ҳаёт мураккаблашувига қараб жамиятда табақаланиш ва меҳнат тақсимооти кучайиб боради. Натижада жамиятнинг нисбатан мустақил бўлган алоҳида муҳим кичик тизимлари вужудга келади. Бу кичик тизимларнинг ҳар бири бутун ижтимоий организм учун муҳим бўлган функцияларни бажаради. Жамиятнинг

муҳим кичик тизимлари: иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий кичик тизимлардир.

Моддий ишлаб чиқариш иқтисодий кичик тизим ишлаб чиқариш фаолияти ва кишиларнинг бу жараёндаги муносабатлари шакллари-нинг мажмуидир. Ҳар бир жамият ўз мавжудлиги ва ривожланиши учун зарур табиий бойликларга эга. Аммо ижтимоий бойлик инсон меҳнати билан яратилади. Аждодлар яратиб қолдирган бойликларни сақлаш ва улардан фойдаланиш ҳамда жамиятнинг ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ижтимоий бойликнинг ўсишига олиб келади. Бунинг натижасида мулк институти ижтимоий ишлаб чиқаришнинг муҳим воситаси ва рағбатлантирувчи омили сифатида вужудга келади. Даставвал куч ҳукуқи, обрў ва одатга таянган мулкӣ муносабатлар кейинчалик юридик шакл-шамойил касб этади. Ривожланган кўринишда мулк ижтимоий бойликнинг маълум улушига эгалик қилиш, уни тасарруф этиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқини англатади. У турли шаклларда мавжуд бўлган ва ҳозир ҳам мавжуд бўлиб, бу ижтимоий ишлаб чиқаришнинг шаклини ҳам белгилайди.

Иқтисодий тизим моддий ва маънавий ишлаб чиқаришни ҳамда моддий ва маънавий хизматлар кўрсатишни ўз ичига олади.

Ходимлар, уларнинг меҳнати ва ишлаб чиқариш воситалари – меҳнат қуроллари ва воситалари ишлаб чиқаришнинг муҳим омиллари ҳисобланади. Ишлаб чиқариш моддий-техника воситалари ва уларни ишга солишга қодир бўлган одамлар мажмуи жамиятнинг ишлаб чиқариш кучларини ташкил этади. Ишлаб чиқариш жараёнида одамлар ўртасида турли-туман муносабатлар юзага келади. Уларнинг орасида ташкилий-иқтисодий, ишлаб чиқариш-технологик ва ижтимоий-иқтисодий муносабатлар айниқса муҳим аҳамият касб этади. Ишлаб чиқариш-технологик муносабатлар техникка ва ишлаб чиқариш технологиясининг хусусияти ривожланиш даражасига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлса, ташкилий-иқтисодий ва айниқса ижтимоий-иқтисодий муносабатлар асосан ишлаб чиқариш воситаларига бўлган мулк шакллари билан белгиланади.

Ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ишлаб чиқариш натижасида яратиладиган неъматлар ва хизматларни айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш жараёнида юзага келувчи муносабатларни ўз ичига олади. Мазкур муносабатлар тизими ижтимоий нормалар ва ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинади ва ижтимоий ишлаб чиқариш воситаларига бўлган мулк ҳуқуқининг хусусияти билан белгиланади.

Мулк – ҳўжалик жабҳаси, иқтисодий жабҳада вужудга келадиган институт. У нафақат ишлаб чиқариш воситалари, балки

истеъмол предметлари ва ишлаб чиқарилган маҳсулотга нисбатан ҳам татбиқ этилади. Ижтимоий бойликнинг барча элементлари – ишчи кучи, ишлаб чиқариш воситалари, ер ва ер ости бойликлари, моддий ишлаб чиқариш, маънавий ижодий ва ўза аклий фаолият маҳсуллари ва ҳоказолар мулк бўлиши мумкин. Мулк иктисодий ҳокимиятга ким эга бўлишини, хўжалик фаолиятдан олинган фойда кимга тегишини ва у қандай моддий мулккий манфаатларни юзага келтиришини белгилайди. Мулк шакллари ишлаб чиқариш ижтимоийлашувининг амалдаги даражаси билан белгиланади, унга эса, ўз навбатида, умумий технологик тараққиёт таъсир кўрсатади. Мулкнинг давлат мулки, хусусий мулк, шахсий мулк, жамоа мулки каби шакллари мавжуд.

Жамият ривожининг маънавий асоси

Одамларнинг маънавий фаолияти жамият мавжудлигининг зарурий шартидир. Одамлар онгли мавжудотлар бўлиб, улар ўз тафаккури билан ижтимоийликнинг барча кўринишларини англаб етади. Бу жараёнда олимлар, рассомлар, журналистлар, турли партиялар ва ҳаракатларнинг мафкурачилари ва шу кабиларнинг ихтисослашган касбий маънавий фаолияти муҳим рол ўйнайди. Уларнинг нисбатан мустақил касбий фаолияти ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларига хизмат кўрсатади. Маънавий ишлаб чиқаришда иктисодий кичик тизим қонуниятлари, яъни жамиятнинг хўжаликни бошқарилиши ўртасидаги такрорланувчи муҳим-зарурий боғланишлар ўзига хос тарзда намоён бўлади. Уларнинг қаторига эҳтиёжларнинг юксалиш қонуни, ижтимоий такрор ишлаб чиқариш қонунилари, қиймат қонунини киритиш мумкин.

Жамият маънавий кичик тизимининг вужудга келиши ранг-баранг ижтимоий ва шахсий маънавий эҳтиёжлар билан белгиланади. Уларнинг энг муҳимлари – маърифий, ахлоқий, эстетик, диний эҳтиёждир. Уларни қондириши ахборот ва коммуникация турли воситаларининг мавжудлигини назарда тутати. Ахборот ва коммуникация ҳам шахс ва жамиятнинг муҳим маънавий эҳтиёжларидан бири ҳисобланади. Маънавий мулоқотга бўлган эҳтиёж маънавий эҳтиёжлар орасида алоҳида ўрин эгаллайди. Жамиятда маънавий ишлаб чиқаришнинг алоҳида тармоқлари ва институтлари аста-секин вужудга келади. Улар турли маънавий эҳтиёжларни қондиришни назарда тутати. Масалан, илмий институтлар ва олимларнинг турлитуман бирлашмалари табиат, жамият ва инсонни ўрганиш билан шуғулланади ва шу тариқа одамлар фаолиятини илмий жиҳатдан таъминлайди. Фанда ҳам ижтимоий амалиётга бевосита чиқиш

имкониятига эга бўлмаган ўз муаммолари юзага келади. Мазкур муаммоларни ечиш фан ривожланишининг шарти, унинг ички эҳтиёжи ҳисобланади.

Ахборот ва коммуникация маънавий ишлаб чиқаришининг ахборот алмашинувига бўлган эҳтиёжларни қондиришга қаратилган соҳалари бўлиб, бу аввало аҳолига тўғридан-тўғри ахборот бериш воситаларидир. Қадимда булар подшоларнинг фармонларини майдонларда ўқиб эшиттирган жарчилар, воизлар, шоирлар ва бахшилар, масхарабозлар, теагр, шунингдек ёзма адабиёт бўлган. Кейинчалик, ахборот техника воситалари ривожланиши билан маънавий мулоқотга бўлган эҳтиёжлар босма нашрлар (китоблар, газеталар, журналлар) билан қондирилган, сўнг радио, кино, телевидение, яъни ҳозирги кўринишдаги оммавий ахборот воситалари (ОАВ) пайдо бўлган. Ҳозирги шароитда оммавий ахборот воситалари ўз маҳсулотини ишлаб чиқарадиган ва уни бозорда сотадиган саноатнинг алоҳида типидир. Оммавий ахборот воситаларининг ривожланиши одамларнинг бевосита шахсий ва коллектив мулоқотига бўлган эҳтиёжга чек қўймайди. Мазкур эҳтиёж бутунлай бошқа воситалар билан ва ўзга шароитда (уйда ёки театрда, ўқув аудиториясида ёки ёзишмалар орқали ва ҳ.к.) қондирилади. Шунга қарамай оммавий ахборот воситалари ҳозирги жамиятда маънавий мулоқотнинг муҳим элементи ҳисобланади. Рақамли технологиялар ривожланган ХХI асрда интернет тизимидаги ижтимоий тармоқлар жамиятнинг барча соҳаларини қамраб олди.

Илмий адабиётларда ва кундалик нутқда «ахборот» ва «коммуникация» тушунчаларни кўпинча синонимлар сифатида ишлатилади. Аммо маънавий мулоқотнинг мазкур ҳодисалари амалда ҳар хил маънони англатади. *Ахборот деганда янги билимни акс эттирадиган ва мазкур ахборотни идрок этувчи шахс ёки гуруҳ хулқ-атворини ўзгартирадиган хабар тушунилади. Коммуникация - гоьлар, қарашлар, баҳолар алмашинувини назарда тутадиган маънавий мулоқот тури. У одамлар ўртасида ҳамжиҳатликнинг мавжудлиги билан белгиланади.*

Инсонга таълим ва тарбия бериш маънавий ишлаб чиқаришнинг алоҳида соҳаси ҳисобланади. Жамиятда таълим ва тарбия муассасаларининг тармоқланган тизими: , болалар мактабгача тарбия муассасалари, мактаб таълимининг турли-туман шакллари: коллежлар, пансионатлар, интернатлар олий ўқув юртлари ташкил этилади. Ахлокий ва эстетик тарбия бериш, дунёқарашни шакллантириш ўқувчилар онгида дунёнинг илмий манзарасини шакллантириш йўли билан.

шунингдек санъат, фалсафа ва диний муассасалар ёрдамида амалга оширилади. Тарбиялаш функциясини оила, дўстлар ва таниш-билишлар давраси, давлат муассасалари, ҳуқуқий тартибот органлари, шунингдек оммавий ахборот воситалари бажаради.

Ижтимоий онг маънавий кичик тизимнинг бош бўғини ҳисобланади. У билимлар, ғоялар, қарашлар, фикрлар, дунёқарашга доир мўлжаллар, кадриятлар ва ҳоказоларнинг бутун ранг-баранглигида намоён бўлади.

Индивидуал онг – айрим инсонда унинг яшаш шароити ва руҳий хусусиятлари таъсирида шаклланидиган дунёнинг субъектив образи. У шахснинг ички борлигига эга бўлади, аксарият ҳолларда ҳаммадан яширин онг оқимини ташкил қилади. Ижтимоий онг ижтимоий бирликлар ва гуруҳлар ташқи омиллар – жамият ҳаётининг мобайн шароитлари ва унинг маънавий маданияти таъсирида шаклланидиган жамоа тасавурларни тавсифлайди.

Индивидуал ва ижтимоий онгнинг фарқи фақат ижтимоий онггина социал хусусият касб этишини англатмайди. Индивидуал онг – жамият онгининг ажралмас қисми. Жамиятда асрлар мобайнида шаклланган маданият шахсни маънавий жиҳатдан бойитади ва индивидуал онгнинг узвий қисмига айланади. Ҳар бир индивид ўз халқи, этносининг, ўзи истиқомат қиладиган жойнинг заҳмати бўлиб, унинг онги жамият билан чамбарчас боғлиқ. Айни вақтда ижтимоий онг фақат индивидуал онг билан муттасил ўзаро таъсирга киришиш орқали ривожланади.

Ижтимоий онг мураккаб тузилишга эга. У икки даража кундалик онг ва назарий онгни ўз ичига олади. Кундалик онг ўз тузилишига кўра турли жинслидир. У аждодлар тўплаган меҳнат фаолияти тажрибасини, ахлоқий меъёрлар, одатларни, кундалик турмуш қоидаларини, табиатни кузатиш натижасида шаклланган тасавурларни, дунёқарашга доир баъзи бир мўлжалларни, халқ оғзаки ижоди (фольклор) ва ҳоказоларни ўз ичига олади. Кундалик онг асосан меҳнатга, кундалик туриш-турмушга ва одамларнинг улар билан боғлиқ бўлган яшаш шароитлари ва муносабатларига қараб мўлжал олади. Кундалик ҳаёт, одатлар ва муносабатларнинг узлуксиз такрорланидиган шакллари кундалик онг мазмунини тавсифловчи асосий тушунча ҳисобланади. У ўзининг синкретик хусусияти, мазмунан қашшоқлиги, эмоцияларга бойлиги, стихиялилиги ва амалиётга қаратилганлиги билан ажралиб туради. Кундалик онгнинг билиш имкониятлари чекланган: у ходисалар мазмунини теран англашга, далилларни тизимга солишга қодир эмас. Назарий онг кундалик онгга

таянади, лекин унинг тор доирасидан ташқарига чиқа олади. Айни вақтда ижтимоий бирликлар ва гуруҳлар маънавий фаолиятининг маҳсули саналган ижтимоий онг уларнинг субъектив қобилятларини ўзида мужассамлаштиради. Ижтимоий онг манбаларининг ўзига хос хусусиятлари таъсири ижтимоий психология ва мафкурада акс этади.

Ижтимоий психология тушунчасида ўз моҳиятига кўра ижтимоий бўлган инсон руҳиятининг намоён бўлиш шаклларида аксини топади. Аммо ижтимоий психология ижтимоий онгнинг таркибий қисми сифатида кишиларнинг оммавий хулқ-атвори хусусиятларини, ижтимоий бирликлар ва гуруҳларнинг ижтимоий ҳаёт ҳодисаларига бўлган муносабатларининг муайян типини тавсифлайди. Улар эътиқодлар, ижтимоий мўлжаллар, туйғулар, одатлар, стереотиплар ва ҳоказолар кўринишида намоён бўлади. Ижтимоий психология руҳият тарзини, муайян ижтимоий гуруҳга хос бўлган жамоа хулқ-атворининг рухий хусусиятлари ва шакллари барқарор мажмуини ҳам ўз ичига олади. Ижтимоий бирликлар ва гуруҳларни тушунишда ижтимоий феъл-атвори хисобга олиш муҳим рол ўйнайди.

Ижтимоий психологияда у ёки бу гуруҳга ёки бутун жамиятга мазкур жамият тарихининг муайян даврида хос бўлган ижтимоий туйғулар муҳим ўрин тутди. Ижтимоий туйғулар жуда фаол ва ўта таъсирчандир. Улар акс этиш ва тарқалиш хусусияти ва усулларига кўра фарқ қилади. Ўзаро рухий индукция, тақлид, ижтимоий назорат, таъсир кўрсатиш, эмоцияларни юктириш ва ҳоказолар шулар жумласидандир.

Мафкура ижтимоий онгнинг таркибий қисми бўлиб, ижтимоий ривожланиш эҳтиёжларининг тизимга солинган, назарий кўринишда акс этадиган ва ижтимоий муносабатларни мустаҳкамлаш ёки ўзгартиришга хизмат қиладиган гоялар, қараишлар мажмуидан иборат. Мафкура мазмунини ижтимоий ривожланишнинг долзарб ва ечишни талаб қиладиган зиддиятлари ташкил этади. Шунга мувофиқ юз бераётган жараёнлар мазмунига ва ижтимоий муаммоларни ечиш йўлларига нисбатан алоҳида ёндашувни акс эттирувчи айрим назарий мулоҳазалар юзага келади. Бу мафкуранинг шакли хисобланади. Унинг мазмуни эса муайян ижтимоий гуруҳ — синф, этник гуруҳ, ҳукмрон элита ёки унинг муҳолифати ва ҳоказоларнинг манфаатларини ифода этишдан иборат. Мафкура шаклан объектив, лекин мазмун жиҳатидан субъективдир. У назарий жиҳатдан тизимга солинган кўринишда ижтимоий гуруҳларнинг ижтимоий ривожланиш эҳтиёжларига бўлган муносабатини акс эттиради ва уларнинг

ижтимоий-сиёсий натижаларини назарий жиҳатдан асослаш ва оқлашга ҳаракат қилади.

Шу нуқтаи назардан А.Очилдиев истибдод мафкураси, истиқлол мафкураси, ва жамият мафкураси кабиларни фарқлайди. Истибдод мафкурасидан фарқли ўларок “истиқлол мафкураси миллат, жамият, давлатни мустақил тараққиёт йўлига бошлайдиган, уни белгилаб берадиган, эркин ва озод ривожланишини таъминлашга қаратилган гоялар, қарашлар тизимидир”¹. Унинг фикрича, ҳар қандай давлат ўз фаолиятида ягона этнососиал бирлик сифатида чиқадиган миллат манфаатини ҳимоя қилишга қаратилиши, унинг жиҳатлиги, тараққиётини таъминлайдиган миллий мафкурага таянмоғи лозим. Зеро миллий мафкура давлат органлари, ижтимоий институтлар фаолиятини ташкил қилувчи, йўналтирувчи қурол вазифасини ўтайди. Ижтимоий онг шакл ва мазмун жиҳатидан ранг-барангдир. Ижтимоий онгнинг илмий, диний, ахлоқий, эстетик, сиёсий, ҳуқуқий, фалсафий турлари фарқланади. Улар ўзи акс эттирувчи ҳодисалар мазмуни, моддийлашув шакли ва ижтимоий функцияларига кўра фарқ қилади. Ижтимоий онг турлари ёки шакллари кўп даражада тузилмалар бўлиб, ўзига хос кўринишга эга бўлган оддий ва назарий даражаларни, ижтимоий психология ва мафкурани ўз ичига олади.

Ижтимоий онгнинг яхлит тавсифи ижтимоий онг ҳолати, оммавий онг, жамоатчилик фикри каби тушунчаларда ифодаланган. Ижтимоий онг ҳолати мазкур тарихий даврда қайси гоялар ва қарашлар етакчилик қилаётгани, ижтимоий онгнинг қайси шакллари жамоатчилик фикри ва кайфиятга айниқса самарали таъсир кўрсатаётгани, жамоатчилик фикрини шакллантиришнинг қайси механизмлари устувор аҳамиятга эга эканлиги (у мафкуравий мажбурият маҳсулими ёки стихияли тарзда шаклланадими), жамоатчилик фикрини шакллантириш воситалари орасида фан, дин, сиёсат ва ҳуқуқ қандай ўрин эгаллаши билан белгиланади. Ижтимоий онг ҳолатларини тавсифлашда илмий ва ноилмий тасаввурларнинг ўзаро нисбатини аниқлаш муҳим аҳамият касб этади. Масалан, ижтимоий бўҳронлар ва тангликлар даврида ўта хурофий ақидалар тикланади, саросималик кайфиятлари, ижтимоий онгнинг беқарорлиги кучаяди. Ижтимоий онг маданиятда ўзининг амалий ифодасини топади.

Жамият ривожининг ижтимоий асослари

Ижтимоий ишлаб чиқаришда меҳнат тақсироти ва иқтисодлашиш ижтимоий табақаланишига туртки беради, ўзига хос вазифаларнигина бажарадиган, жамиятда маълум мавқега эга бўлган ва ўз

¹ Очилдиев А. Миллий гоя ва миллатлараро муносабатлар –Тошкент: Ўзбекистон, 2004 –Б 28

манфаатларини илгари сурадиган нисбатан мустақил ижтимоий бирликлар ва гуруҳлар вужудга келишига сабаб бўлади. Шунингдек, таъкидлаш лозимки, ижтимоий табақаланиш ва одамлар ўртасидаги тенгсизлик жамиятнинг табиий ҳолатидир.

«Олтин аср», умумий ва тўла тенглик ҳақидаги орзу мутлақо ноилмий бўлгани боис уни рўёбга чиқариш мумкин эмас. Шунингдек, у зарарлидир, чунки одамларни тўғри йўлдан оздиради, ижтимоий муносабатларга кескин тус беради. Тарихдан маълумки, умумий тенглик ҳақидаги шиорлар ҳеч қачон рўёбга чиқмаган: бир тенгсизлик ўрнида бошқа тенгсизлик пайдо бўлган. Оилада, уруғ ёки қабилада устун мавқега эришиш учун, ўз шахсий обрўси – кучи, мардлиги ёки маҳорати тан олинishi учун кураш ижтимоий ҳаётнинг дастлабки босқичларидаёқ юзага келган. Тенгсизлик шахс ва пировард натижада – жамият ривожланишининг муҳим омилidir.

Ижтимоий тенгсизлик вужудга келиши ва жамиятнинг ривожланишида мулк институти алоҳида рол ўйнаган. Мазкур институт вужудга келиши билан одамларнинг мулкий тенгсизлик билан боғлиқ табақаланиши кучайган. Алоҳида касбий фаолият сифатида ақлий меҳнат билан шуғулланадиган кишилар пайдо бўлган. Мазкур жараёнлар меҳнат тақсимотини фаоллаштирган. Айрим гуруҳларнинг алоҳида ажралиб чиқишига, бошқаларининг турли ҳамжамиятларга бирлашишига гуртки берган. Ҳар қандай жамиятнинг ижтимоий тузилishi мазкур жамият тарихининг маълум давридаги муайян-тарихий ижтимоий бирликлар ва гуруҳларнинг ўзаро муносабатлари, ҳамда мазкур муносабатларни тартибга солувчи махсус институтлар ва муассасалар мажмуи билан тавсифланади.

Ижтимоий бирликлар ва гуруҳлар ижтимоий тузилманинг муҳим элементи ҳисобланади. Улар кишиларнинг умумий ижтимоий белгилари мавжудлиги билан ажралиб турадиган бирлашмаларидир. Мазкур белгилар қаторига гуруҳ учун умумий саналган эҳтиёжлар ва манфаатлар, қадриятлар ва меъёрлар, турмуш тарзи, ижтимоий меҳнат тақсимотидаги ўрин ва улар билан боғлиқ ижтимоий роллар киради. Ижтимоий гуруҳ хусусияти ва типи унинг хулқ-атворини ва жамиятнинг ижтимоий кичик тизимидаги ўрнини ҳам белгилайди. Эҳтиёжлар ва манфаатларнинг бирлиги ижтимоий бирликлар ва гуруҳларни бирлаштирувчи асосий белги ҳисобланади. Мазкур эҳтиёжлар ва манфаатлар ижтимоий бирликлар ва гуруҳларнинг жамиятдаги мавқеи билан белгиланади. Ижтимоий бирликлар ва ижтимоий гуруҳлар ижтимоий бир жинслилик ва барқарорлик даражасига кўра фарқ қилади. Ижтимоий гуруҳларга таққослаганда

ижтимоий бирликлар ижтимоий жиҳатдан турли жиҳатдаги ва ташкилий жиҳатдан мураккаблиги билан ажралиб туради. Ижтимоий бирликларга жумладан этник ва конфессионал бирликлар, интеллектуал, сиёсий ҳаракатлар, спорт ёки ҳаваскорларнинг уюшмалари каби жамоат бирлашмалари мисол бўлиши мумкин.

Ижтимоий бирликлар ва гуруҳлар *катта ва кичик ижтимоий гуруҳларга фарқланади*. Кичик гуруҳ аъзоларининг яқинлиги, аъзоларнинг мустақамлиги, муносабатларнинг норасмийлиги, белгисиз шахсий алоқалар ўрнатилгани, умумий кадриятлар ва ҳуқуқ-атвор қондалари амал қилиши билан тавсифланади. Кичик гуруҳга қорғоқ, муассасанинг меҳнат жамоаси, оила мисол бўлиши мумкин. *Жамоа* – умумий фаолият, манфаатлар ва ҳуқуқ-атвор қоидаларининг бирлиги белгисига кўра уюшган кичик ижтимоий гуруҳ (масалан, мадраса, ўқув, ҳарбий, спорт жамоалари). Оила – жамиятнинг яқинлиги ёки қон-қариндошликка асосланадиган муҳим институти. *Оилавий* муносабатлар насл қолдириш учун зарур шарт-шароитлар яратадиган ва болаларни тарбиялаш, уларга жамиятнинг маданий аъёнларининг сингдиришга қулай замин ҳозирлайдиган шахслараро алоқаларнинг норасмийлиги билан ажралиб туради. Оилавий муносабатлар қариндошлик алоқалари билангина чекланмайди: улар оила аъзоларининг бир-бири олдида ўзаро маънавий жавобгарлиги, биргаликдаги меҳнат ва туриш-турмуш ҳамда улар билан боғлиқ бўлган ва ҳуқуқ билан тартибга солинадиган мулквий муносабатлар билан мустақамланади.

Катта ижтимоий гуруҳлар – тарихий ривожланган жараёнда вужудга келадиган синфий, этник, ҳудудий, ижтимоий-сиёсий ва бошқа гуруҳлардир. Улар шахс ва жамият ҳаётида жуда муҳим рол ўйнайди.

Этник бирликлар хўжалик, ҳудуд, тил, одатлар, аъёнлари, расм-русумлар, эътиқодларнинг бирлиги белгисига кўра таркиб топадиган ва этник бирликларнинг ҳар хил турларини ташкил этадиган кишиларнинг айрим муайян-тарихий жамоаларидир. Уруғ мазкур бирликларнинг ilk шакли. У қон-қариндошлик белгисига кўра уюшган одамлар бирлашмаси бўлиб, ибтидоий жамоанинг асосий ишлаб чиқарувчи ва этник бўғини ҳисобланган.

Қабила икки ёки ундан ортиқ уруғнинг бир неча юздан бир неча минггача бўлган одамлардан иборат бирлашмасидир. Қабила умумий мулк, умумий бошқарув, туриш-турмушнинг умумий жиҳатлари ва айрим умумий хўжалик фаолиятига эга бўлган.

Элат ва миллат бир ҳудудда яшайдиган, умумий хўжалик фаолияти, тил, руҳий тарзининг хусусиятлари, турмуш, маданият ва

ҳаёт тарзининг одатлар ва анъаналарда мустаҳкамланган баъзи бир жиҳатларни тавсифлайди. Аммо уларнинг ўртасида жиддий фарқлар ҳам мавжуд. Хусусий қабилаларнинг уюшмалари, аҳоли миграцияси, тилнинг яқинлиги элат вужудга келишининг омиллари ҳисобланади. Улар кон-қариндошлик, уруғдошлик алоқаларини бузувчи омиллардир. Аммо элатни бирлаштирувчи алоқалар ҳам анча шартлидир. Элатни ташкил этадиган қабилалар яшайдиган ҳудуд муҳим бирлаштирувчи асос ҳисобланади.

Миллатнинг асосий ўзига хос хусусияти – муайян яхлит тузилмага бирлашган ва ассимиляциялашган элатларнинг фаол иқтисодий алоқалари негизида шаклланадиган моддий ва маънавий маданиятнинг ўзига хослиги. Миллатга уни ташкил этадиган элатлар учун умумий саналган тил; руҳият тарзининг умумийлиги; маданиятнинг ўзига хос жиҳатлари; шаклланган барқарор ҳаёт тарзи; анъаналар; тарихий тақдирнинг бирлиги ва ривожланган этник ўзликини англаш туйғуси мерос бўлиб ўтади. Маданий ривожланиш, тил, умуман миллий ўзига хослик муаммоларига миллатнинг таъсирчанлиги айтишу омиллар билан белгиланади.

Жамиятнинг ижтимоий тузилишида табақалар ва синфлар салмоқли ўрин эгаллайди. *Табақалар – саноатлашиш босқичидан олдинги жамиятларда вужудга келган ва авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтадиган ҳуқуқлар ва бурчларга кўра фарқ қиладиган ижтимоий гуруҳлар.* Табақавий бўлиниш жамиятнинг мураккаб иерархиявий тузилишининг шаклланишига сабаб бўлади.

Йирик гуруҳлар орасида иқтисодий, сиёсий, ижтимоий-психологик мақомига кўра фарқланадиган синфлар алоҳида ўрин эгаллайди. Иқтисодий белги синфнинг бош белгиси ҳисобланади, зеро синфий бўлиниш шакллари ишлаб чиқариш воситаларига бўлган муносабат ҳамда мулк шакллари билан белгиланади. Ҳозирги замон социологиясида ижтимоий бойлик улушига кўра улар олий, ўрта ва қуйи синфларга бўлинади. Бунда даромад манбаи ҳисобга олинмайди, шу боис олий синф вакиллари орасидан машҳур киноактёрлар, эстрада юлдузлари ва банкирлар ҳам ўрин олишлари мумкин. Бу ҳол ўрта ва ҳатто қуйи синфларда ҳам кузатилади. Шунингдек ижтимоий меҳнатни ташкил этишдаги ролига кўра бошқарувчилар синфи фарқланади.

Ҳозирги жамиятда юқори малакали ақлий меҳнат билан профессионал тарзда шугулланадиган кишиларнинг катта ижтимоий гуруҳи – зиёлилар алоҳида рол ўйнайди. Зиёлилар сони тинимсиз кўпайиб, уларнинг жамият ҳаётидаги роли ортиб

бормоқда. Бу аввало фан-техника тараққиёти, шунингдек хотирга жамиятда маънавий хизматларга бўлган эҳтиёжнинг ортishi билан боғлиқ. Зиёлилар гуруҳи ўз келиб чиқишига кўра ҳам, ижтимоий мақомига кўра ҳам турли жинслидир. Тегишли равишда унинг сиёсий мўлжаллари ҳам ҳар хилдир.

Институтлар. Жамиятнинг ривожланиш жараёни алоҳида муҳим вазибаларни бажарадиган ва аниқ ташкилий тузилмага эга бўлган ижтимоий ва сиёсий ташкилотлар – институтларнинг тармоқланган тизими яратилиши билан тавсифланади (Сиёсий партиялар, жамғармалар, уюшмалар).

Институтлар жамият нормал фаолиятининг зарурий омили саналган ижтимоий муҳим фаолиятни амалга оширади. Бундай институтлар каторига давлат ва унинг институтлари, партиялар ва ҳаракатлар, оммавий ахборот воситалари, диний муассасалар, таълим ва маданият муассасалари, соғлиқни сақлаш ва санитария хизмати тизимлари, бозор, банклар ва ҳоказолар киради. Ижтимоий институтлар фаолияти ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳалари: оила ва ишлаб чиқариш, товарлар ва пуллар ҳаракати, ишлаб чиқариш, истеъмол ва ҳоказоларга нисбатан татбиқ этилади. Институтлар турли бирликлар ва гуруҳларнинг манфаатларини мувофиқлаштиришни амалга оширади, уларнинг самарали ўзаро алоқасини таъминлайди, вужудга келган ижтимоий қадриятларни мустаҳкамлайди ва янгиларини яратади.

Худудий гуруҳлар. Аксарият мамлакатларда худудий гуруҳларнинг ўзаро муносабатларида жиддий муаммолар юзага келади. Бу маънавий ҳаёт анъаналари ва иқтисодий ривожланиш даражасига кўра фарқ қиладиган вилоят ва марказ, пойтахт ва чекка ўлка ҳамда йирик минтақаларнинг муносабатлари бўлиши мумкин (масалан, АҚШ ёки Италияда Шимол ва Жануб муносабатлари). Этник ёки диний фарқлар, бир маъмурий бирликнинг бошқа маъмурий бирликларга худудий эътирозлари худудий гуруҳлар ўртасидаги зиддиятни кучайтириши мумкин.

Жамият ривожланишига қараб унинг ижтимоий тузилмаси мураккаблашиб боради. Бу миқдор ва сифат жиҳатидан ҳар хил ижтимоий гуруҳларнинг ўзаро алоқаси ва манфаатларини мувофиқлаштиришни талаб этади. Ижтимоий бирликлар ва гуруҳларнинг турлари уларнинг ўртасидаги муносабатлар ва ижтимоий алоқалар хусусиятини ҳам белгилайди. Алоқалар узоқ ёки қисқа муддатли, мустаҳкам ёки бўш ва заиф, бевосита ёки билвосита бўлиши мумкин. Алоқалар хусусиятининг шаклланишида манфаатлар муҳим рол

уйнайди, уларни мувофиқлаштириш вазифасини эса жамиятнинг махсус институтлари, аввало сиёсий тизим ҳал қилади.

Жамият ривожининг сиёсий асослари

Ривожланган ижтимоий тизимга эга бўлган жамиятда ижтимоий, этник ва диний табақаланишнинг кучайиши муқаррардир. Мавжуд мавқеидаги туб ўзгаришлардан келиб чиқадиган қарама-қарши манфаатларни кўзловчи ижтимоий бирликлар ва гуруҳлар мавжудлиги уларнинг ўртасида сиёсий муносабатлар юзага келишига сабаб бўлади. Бу манфаатларни мувофиқлаштириш зарурияти жамият сиёсий тизимининг тузилиши ва функцияларини белгилайди.

Сиёсий тизим жамиятда сиёсий муносабатларни тартибга солувчи давлат ва сиёсий ташкилотлар, институтлар ва маассасалар мажмуидир. Сиёсий тизим мураккаб тузилишга эга. Жамиятда фуқароларга нисбатан қонунийлаштирилган мажбурлов чораларини қўллаш йўли билан ўзининг сиёсий муносабатлари тартибга солиш борасидаги функцияларини амалга оширувчи давлат сиёсий тизимнинг бош элементи ҳисобланади. Давлат жамиятнинг муҳим ижтимоий-сиёсий институти бўлиб, муайян ҳудудда унга олий ҳокимият ваколатлари берилади. Бу ваколатлардан давлат одамлар, гуруҳлари ва бирлашмалари хулқ-атворини бошқариш учун фойдаланади.

Давлатнинг асосий белгилари: 1. Жамиятдан ажратилган халқ ҳокимияти. Ҳокимият – бир субъект (ҳокимият бошлиғи)нинг ўз ҳукми остидаги фуқароларга буйруқлар бериш, уларнинг бажарилиши устидан назорат олиб бориш ва уларни бажаришдан бўйин товлаган шахсларга нисбатан санкциялар қўллаш имконияти. 2. Суверенитет, яъни ўз мамлакати ҳудудида олий ҳокимиятга тўлиқ эгалик қилиш ва ташқи сиёсатда мустақиллик. 3. Ҳокимият чиқарган қонунлар ва унинг ваколатлари амал қилинадиган ҳудуд. 4. Бутун аҳоли учун мажбурий саналган қонунлар ва нормалар қабул қилиш мутлақ ҳуқуқи. 5. Давлат хизмати ходимлари, қуролли кучлар, мажбурлов органлари ва ҳоказоларни таъминлаш учун аҳолидан солиқлар ундириш ҳуқуқи.

Давлатнинг бошқарув шакли (яъни ҳокимиятнинг ташкил этиш усули) ва давлат қурилиши шакллари мавжуд. Бошқарув шаклларига кўра монархия ва республика фарқланади.

Монархия куйидаги белгилар билан тавсифланади: биринчидан – ҳокимият бир шахсга қарашли бўлади; иккинчидан – давлат бошлиғига ҳокимият мерос бўлиб ўтади. Давлат бошлиғининг ваколатлари ҳеч қандай конституциявий нормалар билан чекланмайдиган мутлақ монархиялар ва монарх ваколатлари конституция билан

чекланадиган конституциявий монархиялар фаркланади. Республиканинг асосий хусусияти шундан иборатки, унда ҳокимият манбаи халқ ҳисобланади, зеро давлатнинг олий органларини халқ сайлайди. Парламент, президентлик республикалари ва аралаш республикалар фаркланади.

Парламент республикаси ҳукуматни парламент кўпчилиги тамойилига кўра шакллантиришни назарда тутади: қайси партия парламентда кўпчиликни ташкил қилса, шу партия парламентга ҳисобдор бўлган ўз ҳукуматини шакллантиради.

Президентлик республикаси давлат бошлиги ва ҳукумат бошлиги вазифаларини президент бажариши билан тавсифланади.

Аралаш республика (ярим президентлик республикаси)да кучли президентлик ҳокимияти ҳукумат фаолияти устидан парламентнинг самарали назорати билан уйғунликда амал қилади.

Давлат қурилиши шаклига кўра унитар, федератив ва конфедератив давлатлар фарқланади. Маъмурий бирликлари ўз давлатчилигига эга бўлмаган ягона, сиёсий жиҳатдан бир жинсли давлат унитар давлат ҳисобланади.

Федерация – сиёсий субъектлар (штатлар, ерлар, федерация субъектлари ва ш.к.), ўз конституциялари, қонунчилик, ижро ва суд органларига эга давлатлар уюшмаси. Уларнинг мустақиллиги марказ билан федерация таркибига кирувчи субъектлар ўртасида ваколатларнинг тақсимланиши билан белгиланган чегараларга мувофиқ чекланади. *Давлатлараро бирлашманинг алоҳида шакли конфедерация бўлиб, у мустақил давлатлар муайян ўзаро мақсадларга эришиши учун тузган доимий уюшмадир.*

Форобий фикрича, давлат жамиятнинг таянчидир. У жамиятнинг мукаммалиги ва мукамал эмаслиги ҳақидаги ғояга таянади. Мукамаллик “...шундай давлат воситасида кўлга киритиладики, у эзгу анъаналар, одамлар ва яхши ахлоқни тарқата олсин” ва жамиятда бу хислатларни барқарор эта олсин. Бундай давлат бўлмаса фозила, эзгу хислатлар одамларда узоқ сақланмайди ва барқарор бўлмайди. Форобий назарда тутган давлат, мустабидликка эмас, балки тикланиш ва фаолиятида халқнинг истак ва иродаси бевосита рол ўйнайдиган давлатдир. Халқ иродасига асосланмаган давлат идеал давлат эмас. Демак, давлат – жамиятнинг таянчи, халқнинг иродаси ва хоҳиши унинг шаклланиши учун шароит яратади.

Ҳозирги давлатларнинг аксарияти ўз фаолиятини конституцияга мувофиқ амалга оширади. *Конституция – сиёсий, ижтимоий-иқтисодий тузум асосларини, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва бурчларини,*

асосий давлат органларини таркиб топтириш механизми ва уларнинг фаолият тамойилларини, сайлов тизими асослари ва ҳоказоларни мустаҳкамловчи давлатнинг асосий қонуни. Конституция бошқарув ва давлат қурилиши шаклини белгилайди. Ҳуқуқий давлатда конституция нафақат фуқаролар ва давлатнинг ўзаро муносабатларини тартибга солувчи нормаларни, шахс ҳуқуқлари ва эркинликларини белгилайди, балки ҳокимиятни чеклайди. Конституцияда инсон ҳуқуқларининг давлат қонунларидан устунлиги мустаҳкамланади. Ҳуқуқий давлат ривожланган фуқаролик жамияти мавжудлиги билан тавсифланади. Ҳар бир индивиднинг эркинлиги бошқа одамларнинг эркинлиги ва ҳуқуқлари билан чекланади. Қонуннинг устунлиги ва ҳуқуқнинг умумийлиги, ҳокимият, қонунчилик, ижро ва суд тармоқларига бўлиниши ҳуқуқий давлатнинг муҳим белгилари ҳисобланади.

Сиёсий тизим мамлакатнинг сиёсий ҳаётида иштирок этувчи турли-туман партиялар, ҳаракатлар, ташкилотлар, институтлар, диний муассасалар ва таъсир гуруҳлари мажмуини ҳам ўз ичига олади. Сиёсий ташкилотлар давлат тузилмаларининг шаклланишига таъсир кўрсатади, ўз фаолияти дастурларини белгилайди, ижтимоий бирликлар ва гуруҳларнинг манфаатларини тегишли шиорлар, ижтимоий лойиҳаларда ифода этади ва уларни амалга оширишда қонуний воситалар билан иштирок этади. Уларнинг фаолияти ўз гуруҳларининг ўзгаларнинг манфаатларига зид бўлган ёки уларни камситадиган манфаатларини рўёбга чиқариш зарурияти билан белгиланади. Шу сабабли партиялар ва ҳаракатлар ҳокимият обрўсига таянади. Ҳокимиятнинг аралашуви зиддиятларни тартибга солиш, манфаатларни мувофиқлаштиришга кўмаклашади.

Сиёсат жамиятти бошқаришни амалга оширувчи давлат фаолияти ва ижтимоий-сиёсий ташкилотлар ва муассасаларнинг ўз ижтимоий муҳим манфаатларини рўёбга чиқариш учун халқ ҳокимияти институтларидан фойдаланиш борасидаги фаолиятини ташкил қилади.

Давлат сиёсатининг асосий вазифаси – жамиятнинг яхлитлигини таъминлаш, аҳолини жипслаштириш, қарама-қарши манфаатларни шғари сурувчи ижтимоий бирликлар ва гуруҳларнинг муносабатларини оқилонлаштириш, мазкур вазифаларни ҳал қилиш учун ҳуқуқдан фойдаланишидир. Давлат жамиятнинг ҳўжалик, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий жабҳаларини мазкур жамият нормал фаолият кўрсатиши ва ривожланиши учун зарур бўлган даражада тартибга солади.

Партиялар ва ҳаракатлар сиёсатининг асосий вазифаси — халқ ҳокимияти институтларига изчил таъсир кўрсатишдир. Ўз сиёсати билан улар ҳокимият тузилмасини яратишда иштирок этадилар, уларни қўллаб-қувватлайдилар ёки вайрон қиладилар. Жамият ривожланишининг инқирозли даврларида сиёсатнинг асосий вазифаси — ҳокимият учун курашиш ва уни турли ижтимоий гуруҳлар ўртасида тақсимлашдан иборат. Шундай қилиб, сиёсат бошқарувчилар ва бошқарилувчилар ўртасидаги ўзаро алоқа шакли сифатида амал қилади. Давлат ва ижтимоий-сиёсий ташкилотлар фаолияти ҳуқуқ билан, шунингдек жамиятда ҳукм сурувчи одатлар ва анъаналар билан тартибга солинади.

Сиёсат — онгли ёки стихияли ҳаракатлар соҳаси. У ижтимоий гуруҳлар ўз манфаатларини, ҳокимият эса — ўз сиёсий вазифасини англаб етишини назарда тутлади. Сиёсий жараён мазмуни ва йўналиши асосан фуқароларнинг сиёсий менталитети билан белгиланади. Шу сабабли сиёсий онг сиёсий тизимнинг муҳим элементларидан бири ҳисобланади. У фуқароларнинг ҳокимият институтлари бир-бири билан жамият ва давлатни бошқаришда ўз иштирокига доир алоқалари ҳақидаги ҳиссий ва оқилона, қадриятларга доир ва норматив, оқилона ва интуитив тасаввурларини камраб олади. У фуқаро ўзининг муайян гуруҳга мансублигини ва бундан келиб чиқадиган манфаатларни англаб етишини, ҳокимиятга, ўз фуқаролик мақомига, ўз ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларига нисбатан сиёсий нуқтан назарини англаб етишини назарда тутлади.

Сиёсий онг ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларини ва уларнинг ижтимоий ривожланиши эҳтиёжлари тизимидаги аҳамиятини англаш сифатида мафқурани ўз ичига олади. Сиёсий мафқура назарий, дастурий-сиёсий ва эмпирик даражалардан таркиб топади. Хусусан, эмпирик даража жамиятнинг айрим гуруҳлари сиёсий дастурларни қай даражада ўзлаштирганини тавсифлайди. *Сиёсий психология сиёсий онг элементи сифатида омманинг сиёсий хулқ-атворини, уларнинг кайфияти, мўлжаллари ва одатларини тавсифлайди.* Ижтимоий гуруҳларнинг сиёсий психологияси омманинг сиёсий хулқ-атворида онглилик ва стихиялиликнинг, оқилона ва нооқилона ҳаракатларнинг ўзаро нисбати билан ажралиб туради.

Сиёсий онг омманинг сиёсий хулқ-атворига бевосита таъсир кўрсатади. У стихияли тарзда ҳам ва изчил шаклланиши мумкин. Шу сабабли давлат ўз вазифаларига мос келадиган сиёсий онг шаклланишидан манфаатдор. Сиёсий онгнинг шаклланишида оммавий ахборот

воситалари айниқса муҳим рол ўйнайди. Улар «тўртинчи ҳокимият» деб номланиши бежиз эмас.

Коммуникация – сиёсий тизимнинг зарурий элементи. У, биринчидан, сиёсий тизим институтлари ўртасидаги алоқа воситаларини, иккинчидан, ҳукуматга ахборот узатиш йўлларини, учинчидан, оммавий ахборот воситаларини ўз ичига олади. Мазкур ахборот тизимлари ўртасида узвий алоқа мавжуд. Оммавий ахборот воситалари нафақат аҳолига ахборот беради, балки ҳокимият вакиллари, партиялар ва ҳаракатларнинг у ёки бу сиёсий баёнотларини шарҳлайди, уларга баҳо беради, информацион материалларни тегишли тарзда саралайди, фуқароларнинг кайфияти ва сиёсий мўлжалларини шакллантиради. Умуман олганда сиёсий тизим ижтимоий ва иқтисодий муносабатларга жуда кучли таъсир кўрсатади. У ўз вазибаларини бажариш учун нафақат ўзининг ҳуқуқ ва давлат мажбурилови институтларидан фойдаланади, балки жамиятда вужудга келган кадрлар ва меъёрлар тизимига таянадиган ва ўз фуқароларининг сиёсий ва ҳуқуқий онгини шакллантирадиган ишонтириш воситаларини ҳам ишга солади.

Ижтимоий ҳаётнинг асослари. Жамиятнинг юқорида санаб ўтилган кичик тизимлари ўзига хос вазибаларни бажаради ва бири бири билан алоқа қилади. Шу ўринда савол туғилади: уларнинг ўртасида белгиланган ва белгиланувчи муайян иерархия мавжудми? Жамият – яхлит тузилма ва ҳар бир мамлакат бетақрор тарзда ўзига хос, ўзининг бетақрор тарихи ва маданиятига эга. Бу тарқок ижтимоий кичик тизимларни муайян бирликка бирлаштирадиган омиллар мавжудлигини назарда тутаяди.

Марксча фалсафа нуқтан назаридан моддий ишлаб чиқариш ҳамда ишлаб чиқариш воситаларига нисбатан мулкдорлик шаклларига асосланган ишлаб чиқариш муносабатлари тизим ташкил этувчи омил сифатида қаралади. Ҳозирги вақтда Ўзбекистондаги технократик оқим файласуфлари жамиятнинг ривожланиш даражасини тавсифловчи асос сифатида техниканинг ролини мутлақлаштиради. Ҳозирги замон фалсафасида етакчилик қиладиган қарашга мувофиқ жамиятнинг яхлит тавсифи цивилизация ва маданият тушунчаларида берилади.

Фуқаролик жамияти, давлат, демократия

Ҳозирги замон жамияти ўта мураккаб ва фаол ижтимоий тизимдир. Умуман олганда, уни қуйидаги хусусиятларга эга бўлган жамият сифатида тавсифлаш мумкин:

-у спонтан тарзда вужудга келади ва бирон-бир бошланғич гоёни ўзида мужассамлаштирмайди, жамиятнинг бирча аъзолари учун муқаррар бўлган оламшумул мақсадга эга бўлмайди;

-у ўз ҳаётининг барча томонларини ягона марказдан назорат қилмайди;

-унда мувофиқлаштиришга муайян умумий мақсад ва ягона марказга бўйсунтириш ҳисобига эмас, балки ҳулқ-атвор умумий қоидаларига риоя этиш ҳисобига эришилади;

-мазкур жамиятнинг иқтисодий асосини хусусий мулк ва хусусий тадбиркорлик, марказлаштиришдан чиқарилган бозор тизими ташкил этади;

-унинг индивидлари эркин ва мустақил бўлиб, қону билан муҳофаза этиладиган шахсий ҳаёт соҳасига эгадирлар, бу ҳаёт доирасида улар ўзлари истаган ҳар қандай қарорларни мустақил равишда қабул қилишга ҳақлидирлар;

-индивидлар шак-шубҳасиз ва узвий фундаментал ҳуқуқлар ва эркинликларга, шу жумладан фикрлаш ва сўз эркинлиги, уюшмалар ва ташкилотлар тузиш эркинлиги, виждон эркинлиги, бир жойдан бошқа жойга кўчиб юриш эркинлиги, ўзи истиқомат қиладиган мамлакатни танлаш эркинлигига эгадирлар;

- бу кўппартиявий жамият бўлиб, унда сиёсий партиялар ҳеч қандай бевосита оммавий-ҳокимият ваколатларига эга эмаслар;

- давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини ўзи бошқаришнинг вакиллик органлари аҳоли томонидан сайланади;

- ҳокимиятнинг қонунчилик, ижро ва суд тармоқлари бири-бирдан ажратилган.

Замонавий жамиятнинг умумий тавсифида қуйидаги тушунчалар марказий ўринни эгаллайди: фуқаролик жамияти, ҳуқуқий давлат, кўппартиявийлик, демократия, ҳокимиятнинг бўлиниши, хусусий мулк, бозор, шахс эркинлиги ва суверенитети.

Фуқаролик жамияти – давлат ҳокимияти органларининг тўғридан-тўғри аралашувидан қонулар билан муҳофаза этиладиган ихтиёрий уюшмалар ва ташкилотлар мажмуи.

Замонавий фуқаролик жамиятда давлат одамларнинг шахсий ҳаётига аралашмайди, уларни ягона мафкура ва кадриятлар ягона тизимини қабул қилишга мажбурламайди. Кишиларнинг ранг-баранг манфаатлари уларнинг ҳамкорликдаги ҳаракатлари орқали рўйбга чиқарилади, бунга эришиш учун улар давлат олдида ҳисобдор бўлмаган ихтиёрий бирлашмалар ва уюшмаларга бирлашадилар. Одамларнинг манфаатларини акс эттирадиган нодавлат, ноҳуқумат

ташкilotлари фуқаролик жамиятини ташкил этади. Улар расмий статистикага кирмайди ва уларнинг ҳисобини юритиш анча қийин иш. Чунончи, айрим маълумотларга кўра, АҚШда юз минглаб бундай ташкilotлар фаолияти 25 мингдан ортиқ хайрия фондларидан маблағ билан таъминланади. Норвегияда бу мамлакат фуқароси ҳисобланган ҳар олти кишидан бирига битта ноҳукумат ташкilotи тўғри келади.

XIX аср француз социологи А.де Токвиль Америкада демократияни қўллаб-қувватловчи ижтимоий шароитлар тўғрисида мулоҳаза юритар экан, америкаликларнинг фуқаролик ва сиёсий ташкilotлар тузишга бўлган мойиллигига алоҳида эътиборни қаратган: «Турли ёш, мавқе ва қизиқишларга эга бўлган америкаликлар турли хил уюшмаларга ихтиёрий равишда бирлашадилар. Булар тижорат ёки ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган, америкаликларнинг барчаси иштирок этадиган бирлашмаларгина эмас, балки бошқа хил турдаги минглаб бирлашмалар: диний-маънавий уюшмалар, жиддий ва аҳамиятсиз, очик ва берк, кўп кишлик ва атиги бир нечта аъзодан иборат бирлашмалардир. Шундай қилиб, одамлар ўзларининг умумий хоҳиш-истакларига мувофиқ бўлган мақсадга баҳамжиҳат эришиш санъатида олий баркамолликка эришдилар ва жамоа ҳаракатининг мазкур усулини бошқаларга қараганда кўпроқ қўллаш бошладилар»¹.

Фуқароларнинг бирлашмалари ўз аъзоларида ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик ва жамиятга садоқат туйғулари ривожланишига кўмаклашади. Кенг мақсадли гуруҳга ихтиёрий қўшиладиган индивидлар нафақат ҳамжиҳатлик кўникмаларини ва жамоавий ҳаракатлар учун фуқаролик масъулияти ҳиссини касб этадилар, балки ўзини ўзи бошқариш, сабр-тоқатлилиқни ва бошқалар фикрини ҳурмат қилишни ўрганадилар.

Давлат доим фуқаролар ҳаётининг барча томонларини ўз назорати остига олишга, уларнинг тартибга солинмаган фаолияти доирасини торайтиришга, уларни бир-биридан ажратиш ва тарқатишга ҳаракат қилади. Фуқаролик жамияти давлатга ўз фаолият соҳасини кенгайтириш ва уни кишиларнинг ахлокий, маънавий, диний, миллий ва бошқа муносабатларига татбиқ этишга йўл қўймайди. Давлатнинг фуқаролик жамиятини «ютиб юбориши» тоталитаризмга хос бўлган хусусиятлардан биридир.

Фуқаролик жамияти давлатга муттасил таъсир кўрсатади. Бу шундай бир таъсирки, усиз давлат ўз ваколатлари доирасини торайтиришга ҳеч қачон бормайди. Давлатга фуқаролик жамияти таъсирининг бош механизми демократия (юнон. «демос» - халқ ва «кратос» -

¹ А. де Токвиль. Избранные произведения. – Москва. 2003. – С. 45.

хокимият) – вақти-вақти билан бошқариш усуллари бошқариш усуллари ўз ҳукмини ўтказишдир. Давлат ва фуқаролик жамиятининг бу қаршилик қаршилиги ва айни вақтда ўзаро бошқариш эркинлигининг шартли шартидир.

Ўзбекистон Республикасида фуқаролик жамиятининг шартли шартли демократик ўзгаришларнинг негизидир. Қишлоқнинг ижтимоий тартибни ихтиёрий равишда, чўчимасдан қабул қилишга мавжуд бўлган шартли шартли фақат фуқаролик жамиятида мавжуддир.

Сийсий эркинлик – фуқаронинг давлатни бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи. Бу эркинлик фақат демократия шартли шартли, яъни ҳамма ўз хоҳиш-иродасини ифода этиш имкониятига эга бўлган шартли шартли да рўёбга чиқарилиши мумкин. «Формал демократия, яъни эркин, тенг ҳуқуқли ва яширин овоз бериш ҳуқуқи эркинликнинг кафолати эмас, балки аксинча, унга таҳдиддир»¹, деб ёзди К.Ясперс.

Демократия механизми самарали фаолият кўрсатишининг асосий шартли шартлидан бири қонунга зид аралашувлардан муҳофаза этилган барқарор фуқаролик жамиятининг мавжудлигидир. Шундай шартли шартлидан яна бири ҳуқуқий давлат - қонунлар фақат ҳуқуқий йўл билан қабул қилинадиган ва ҳаммага тенг таъбиқ этиладиган давлатдир. Бундай давлат инсонни зўравонликдан ҳимоя қилиш орқали унга ўз қарашлари ва хоҳиш-иродасини ифода этиш ёки демократия учун имконият яратади.

Демократия очик ва ҳеч нарса билан чекланмаган баҳс-мунозара имкониятини назарда тутати. Бунга эришиш учун матбуот ва йиғилишларда, сўз эркинлиги талаб этилади. Демократия сийсий партиялар мавжудлигини ҳам талаб қилади.

Демократиянинг самарадорлигини таъминлашнинг яна бир муҳим шартли жамият ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг юксак даражасига эришишдир. Сўнгги икки юз йиллик мобайнида санъат инкилоби ғарб жамияти ҳаётининг муҳим омилига айланди. У шаҳар аҳолиси сезиларли даражада ўсишига, синфий тузилишнинг ўзгаришига, ҳаёт андозалари, таълим ва соғлиқни сақлаш сезиларли даражада юксалишига олиб келди.

Демократия сийсий иқтисоддан ва дунёқарашга оид муаммолардан ажратишни, ҳокимиятнинг бўлинишини, самарали фаолият олиб борадиган суд тизимини талаб қилади. Демократия эркин жамият қўлида самарали қурол бўлиб қолишини белгилайдиган омишлар рўйхати у доим муайян ижтимоий контекстда амалга оширилишини

¹ Ясперс К Смысл и назначение истории –Москва 1991 –С 124

ва ҳокимиятни сайловда галаба қозонган кўпчиликка берадиган умумий сайлов ҳуқуқидангина иборат эмаслигини кўрсатади.

Цивилизация тушунчасининг тавсифи

Цивилизация (лот. *civilis* – фуқаролик, давлатга доир) атамаси ҳар хил маънода ишлатилади. Биринчидан, *цивилизация – инсоният ривожланишида варварликдан кейин бошланган ва синфлар, давлат вужудга келиши, урбанизация ва ёзув пайдо бўлиши билан тавсифланадиган тарихий босқич*. Мазкур талқинда «цивилизация» атамаси тушунчаси билан қисман мос келади ва жамият ҳаётини ташкил этишнинг ижтимоий шаклини табиий вужудга келган уруғдошлик шаклларига қарама-қарши кўйишга хизмат қилади. Ҳозирги адабиётларда «цивилизация» атамаси ўзининг варварликка қарама-қарши сифатидаги дастлабки маъносини сақлаб қолмоқда.

Иккинчидан, *цивилизация – барча маданиятлар яхлитлигининг тавсифи, уларнинг умуминсоний бирлиги сифатида («жаҳон цивилизацияси», «маърифатли ҳаёт тарзи» ва ш.к.)намоён бўлади*.

Учинчидан, *цивилизация – «моддий маданият» атамасининг синоними сифатида: қулай нарса, техника яратадиган қулайлик (турар жой, рўзгор техникаси, транспорт ва алоқа, хизматлар кўрсатиши ва ш.к.)ни ифодалайди*.

Тўртинчидан, *цивилизация – тарихий жараён бирлигининг тавсифи сифатида характерланади*. Бу тушунча ижтимоий бойлик ривожланиши муносабати билан тарихнинг муайян босқичларига қиёсий баҳо бериш мезони бўлиб хизмат қилади. Айни ҳолда жамиятнинг ривожланиши «маърифатлилиқ», «цивилизация ривожланишининг куйи босқичи», «цивилизациянинг умумий даражаси», «цивилизациянинг оралиқ босқичлари» тушунчалари билан тавсифланади. Аммо цивилизациянинг мазкур талқини тўлиқ эмас, чунки унинг ривожланиш даражаси ёки босқичини аниқлаш имконини берадиган мезон йўқ.

Ибн Халдун (1332-1406) ўз даврида биринчи бўлиб, цивилизацияларнинг юзага келиши, ривожланиши ва таназзули ҳақида илмий асосланган гояларни илгари суради. Жумладан маданиятлар ва давлатларнинг пайдо бўлиши, яшаши ва инқирози муайян тарихий қонуният эканлигини, унга табиий географик ва иқтисодий омиллар, турмуш тарзи ва дунёқарашлар жиддий таъсир кўрсатишни асослайди.

XVIII аср ўрталарида цивилизация тушунчасидан инсон «табиий» ҳолатининг зидди сифатида фойдаланилган, цивилизация тараққиётининг мезони сифатида эса ижтимоий фаровонлик гояси

турли кўрinishларда илгари сурилган. Капит цивилизация ва маданият ўртасида фарк мавжудлигини кайд этган. Шенглер цивилизацияни маданиятнинг ривожланишидаги бир босқич сифатида тавсифлаб, бу фаркни мутлақлаштирган. П.Сорокин, А.Тойнби цивилизацияни маданиятнинг заволи толиши босқичи, маданиятда мужассамлашган табиий-хаётий асосни сиқиб чиқарадиган техник-механик элементлар салтанати сифатида тавсифланади.

XIX-XX асрларда амалга оширилган этнографик тадқиқотлар цивилизациянинг мазмунини тушунишга муҳим ҳисса қўшди. Улар турли халқлар маънавий дунёси, ҳаёти, одатлари, иқтисодиёти ва маданиятнинг улкан бойлиги ва ранг-баранглигини ёритиб берди. XIX асрнинг машҳур этнографларидан бири Ч.Тейлор маданият ва цивилизация одамлар тарих жараёнида ўзлаштирадиган билимлар, эътиқодлар, маънавий-ахлоқий концепциялар, юридик қондалар, одатлар ва амалий қўникмалар мажмуини ифодалайди, бу тушунчалар айнийдир деган хулосага келди.

Цивилизация одамлар мавжудлиги ва ижтимоийлигининг хусусияти ва йўналишини белгилайди. Ижтимоий нормаларнинг муҳимлиги уларни узатишнинг тегишли усуллари (коммуникация воситалари)ни ва уларни мустақкамловчи институтларни шакллантиришни тақозо этган. Ҳар бир цивилизация ижтимоий нормаларда ўзига хос ифодасини топган ижтимоий тажрибани аниқлаш, сақлаш ва авлоддан-авлодга қолдириш алоҳида тизимини яратган. Жазолар тизими, шунингдек жамоа, оммавий онг шакли сифатида дин ва унинг номидан иш кўрувчи ижтимоий институтлар ижтимоий нормаларни сақлаш ва ижро этиш кафили ҳисобланган. Дин ва черков таъсирида цивилизация киёфа касб этган. Ҳуқуқий нормаларнинг тармоқланган тизимини ўз ичига олган давлатдан иборат олий ҳокимият цивилизациянинг уни сақлашни кафолатлайдиган олий бирлаштирувчи асос сифатида амал қилган. Турли цивилизациялар давлат ҳокимиятининг турли: теократик, табақавий, ҳуқуқий, сиёсий тизимларини яратган.

Марказий Осиёда цивилизация ахлоқ шаклида юзаса келган. У ўзида яхшилик ва ёмонлик, муҳаббат ва нафрат ўртасидаси қурмада яхшилик ва муҳаббат галабаси билан боғлиқ маънавий ахлоқий меъёрларни мужассамлаштирган. Инсон моҳиятида акс этувчи бу меъёрлар шарқ цивилизациясининг асосини ташкил қилган.

Ижтимоий муносабатлар, одамлар фаолияти ва ҳуқ-атворини тартибга солувчи нормалар универсал тизимнинг таъсирига ўрганиш цивилизацияларнинг ранг-баранглигини тушунириш имконини беради. Улар, биринчидан, ҳукмрон диний ва дунёқарама ҳоф

мўлжалларнинг ўзига хос хусусиятлари ва уларнинг сиёсий, ижтимоий ва маданий жараёндаги ўрни; иккинчидан, уларнинг техник-иктисодий ривожланиш даражаси; учинчидан, иқтисодий ва ижтимоий жараёнлар суръати, шунингдек уларнинг манбалари, механизмлари ва уйғунлик даражаси билан фарқ қилади. Цивилизациянинг ҳар бир типи сиёсий тизимнинг ўзига хос хусусиятлари ва ўз ҳуқуқий қоидаларининг хусусияти билан тавсифланади. Цивилизациялар ахборотни кодлаштириш, сақлаш ва авлоддан-авлодга қолдириш усуллари билан ҳам бир-биридан фарқ қилади.

Жамиятнинг цивилизация асослари цивилизациялар типологиясида айниқса бўртиб намоён бўлади. Бунда цивилизацияларнинг европача ва ноевропача типларини фарқлаш муҳим аҳамият касб этади. Бу фарқлар шу даражада каттаки, европача цивилизация кадриятлари узоқ вақт олий кадриятлар сифатида тавсифланган. Хўш, европача ва ноевропача цивилизациялар ўртасидаги фарқ нимада?

Цивилизацияларнинг типлари

Ноевропача цивилизациялар (А.Тойнби таснифига кўра, бундай цивилизациялар 21та). Ўзига хос ва айни вақтда умумий типологик жиҳатларга эга ва европача цивилизациядан анча олдин вужудга келган анъанавий цивилизациялардир. Анъанавий жамият жуда сустривожланади ва мавжуд ҳаёт тарзини асрлар ва ҳатто минг йилликлар оша сақлашга қодир. Ноевропача цивилизацияларнинг хўжалик фаолияти қишлоқ хўжалик-хунармандчилик ишлаб чиқариши ва технологиясининг ҳукмронлигига асосланади.

Анъанавий цивилизациянинг маънавий соҳасида диний-мифологик тасавурлар ҳукм суради, илмий билимларнинг дастлабки шакллари асосан мавжуд фаолият турлари учун рецептура вазифасини бажаради. Ноевропача цивилизациялар эволюцияси цикллилиги ва ўзига хос институтлар ва нормаларга эга бўлган давлат вақти-вақти билан дам кучайиб, дам заифлашиб туриши билан тавсифланади. Бундай жамият ҳалокати цивилизация типини ўзгартирмайди, у ижтимоий ворисийлик механизмлари ёрдамида авлоддан-авлодга ўтади.

Европача цивилизация ижтимоий ва маданий ривожланишининг алоҳида тип бўлиб, у Европада тахминан XV-XVII асрларда шаклланган. Унинг ўтмишдошлари антик дунё маданиятлари ва Европа христианча анъанасидир. Уйғониш даврида бу икки анъана синтези техноген цивилизациянинг теран ўзига хослигини ва унинг техника ва технология жадал суръатларда ривожланишини, одамлар ўртасидаги ижтимоий алоқалар тубдан ўзгаришини таъминлаган маданиятини шакллантирди. Унинг замирида ҳуқуқий давлатнинг

вужудга келиши, шакх ўз таъабобускорлиги, фаоллиги ва мустақиллиги билан олий кадрият сифатида ижтимоий ҳаёт марказидан ўриш олиши ётади. Одамлар ўртасида мулоқотнинг фаоллашуви ва самарали коммуникация воситалари пайдо бўлиши техноген цивилизациянинг ўзига хос хусусиятларидан биридир. Маданиятда илмий оқилоналик алоҳида ўзига хос кадрият сифатида амал қилади. Инсон табиатни фаол ва оқилона тарзда ўзгартиришига имконият яратган қонунларнинг кашф этилиши фаннинг устуқлигини тасдиқлайди. Унда янгилик ва унумдорлик, билувчи субъектнинг билими, эркинлиги ва мустақиллигини тинимсиз ошириш талаблари шаклланади.

Цивилизациянинг «европача» ва «ноевропача» типлари умумий, муҳим, жинс билдирувчи белгиларни қамраб олади. Мазкур типлар доирасида мавжуд турга оид фарқлар пировард натижада жаҳон тарихида европача цивилизациянинг бетақрорлигини эътироф этиш билан боғлиқ. Айрим мутахассислар фикрига кўра, у анъанавий жамият маданиятининг мутацияси натижасида вужудга келган ва инсоният тарихида унинг ўхшаши мавжуд эмас. Шунга кўра европача цивилизациялар типологияси европача ва ноевропача ривожланиш хусусиятлари билан чекланмайди, чунки инсоният тарихида озми-кўпми ўхшаш бўлган кўп сонли цивилизациялар мавжуд. *Жумлағанда, маданий-тарихий бирлик белгисига кўра Ғарбий, Шарқий ва Жануби-Шарқий Европа мамлакатлари, шунингдек европача цивилизацияга мансуб бўлган, лекин ўз маданиятининг хусусиятига кўра фарқланади АҚШ ва Канада цивилизацияси фарқланади.*

Вужудга келиши ва ҳалок бўлиши даврига кўра ҳозирги замон цивилизациялари ва ўлик цивилизациялар (масалан, мексика, халдейлар ёки қадимги сомиёлар цивилизацияси) фарқланади.

Цивилизациялар типологиясида маданий-диний бирлик белгиси айниқса муҳим аҳамият касб этади. *А.Тойнби таснифига кўра ҳозирги вақтда Ғарб-христиан, православ-христиан, ислом, ҳинд, Узоқ Шарқ цивилизациялари мавжуд.*

О.Тоффлер, Д.Белл, К.Пекка ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш даражасини таснифлаш учун асос қилиб олиб, қуйидаги цивилизацияларни фарқлайдилар:

- илк цивилизация (архаик, анъанавий ёки ибтидоий жамоа);
- қишлоқ хўжалик-ҳунармандчилик цивилизацияси;
- индустриал (сапоатлашган) цивилизация;
- ҳозирги постиндустриал ёки информатсион цивилизация.

Ижтимоий-сиёсий ҳаёт хусусиятига кўра анъанавий, либерал ва оралиқ цивилизациялар фарқланади.

Анъанавий цивилизациялар ижтимоий ҳаётнинг ваҳшийликка чек қўйиши билан боғлиқ дастлабки шаклдан иборат. Булар барча аъзолари бевосита эмоционал мулоқот жараёнида бўлган нисбатан кичкина локал ҳамжамиятлардир. Улар жамоа кадриятларининг устунлиги, қабила оқсоқолларига нисбатан ҳурмат, ўтмишга қараб мўлжал олишга асосланган. Анъанавий цивилизациянинг ўзига хос жиҳатлари – паст малакали, лекин анча кенг бюрократияга таянувчи жабр-зулмга асосланган ҳокимият, табақаларнинг ҳуқуқсизлиги, жамоавий тузилма, ҳуқуқнинг норасолиги, индивиднинг камситилиши кабилардир.

Либерал цивилизация ёки Ғарб цивилизацияси маданий ва сиёсий плюрализм ҳамда жамиятнинг асосий кадрияти – ҳуқуқ тизимининг вужудга келиши билан боғлиқ. Унинг илдизлари хусусий мулк ва эркин бозор ҳукм сурган даврда вужудга келган антик цивилизацияга бориб тақалади. Ўз навбатида, бозор ва хусусий мулк индивид учун кафолатларни, мулкдор имтиёзларини, мулкдорлар гуруҳининг маъмуриятдан устунлигини, шахс эркинлиги ва ўз имкониятларини рўёбга чиқариш тамойилларини ўз ичига олган ҳуқуқий тамойиллар ва институтлар тизими вужудга келишига сабаб бўлган.

Оралиқ цивилизация ёки ўтиш даври цивилизацияси улкан иншоотлар (тўғонлар, каналлар ва ш.к.) барпо этиши, янги ҳудудларни босиб олиш ёки ўз ҳудудини ташқи душмандан ҳимоя қилиш (масалан, Буюк Хитой девори) зарурияти туфайли вужудга келади. Натижада анъаналари ва кадриятларига кўра ҳар хил локал ҳамжамиятларнинг механик бирлашуви юз беради. Мазкур бирлашув расмий хусусият касб этади ва идрок этиш анча қийин бўлган норматив-ҳуқуқий қондаларга мувофиқ ва жамиятни ташкил этишнинг локал ҳамжамиятлар кўниккан ҳаёт тарзига зид бўлган шаклларида амалга оширилади. Аксарият ҳолларда жамиятни бирлаштириш вазифаси давлат томонидан ва асосан куч ишлатиш йўли билан ҳал қилинади. Айни шу сабабли нормалар тизими асосан бирлаштирувчи механизм сифатидаги давлат эҳтиёжларини акс эттиради. Бундан ўтиш даври цивилизацияларига хос бўлган ҳуқуқий нигилизм келиб чиқади. Давлат кадриятлари ва локал ҳамжамиятларнинг кадриятлари асосан бир-бирига зид бўлгани боис уларнинг ўртасида тўқнашув юз бериши мумкин. Қаттиқ давлат интизоми, кўп сонли солиқлар тўлаш, амалдорларнинг ўзбошимчалиги, урушларда иштирок этиш зарурияти каби давлатнинг бу талаблари аҳолининг аксарият қисмида норозилик уйғотади.

Шундай қилиб, жамиятнинг муҳим хусусиятлари ижтимоий ҳаётни ташкил этишнинг кенг қўлланма шакли саналган цивилизацияга асосланади. Цивилизациялар вақтда ва маконда ўта барқарор бўлади, индивидлар ва ижтимоий гуруҳларнинг алоқаларини тартибга соладиган ва жамиятнинг моддий асосларини ҳам, маънавий асосларини ҳам белгилайдиган умумий нормаларга асосланади. Улар маданият ва ижтимоий муносабатларнинг умумий шакллари яратиб, жамият ҳаётининг тизим ташкил этадиган муҳим асоси сифатида амал қилади. *Цивилизация – авлодлар воясига еттириш таъминловчи тарихий тажриба манбаидир.* Цивилизация ижтимоий ҳаётнинг барча омилларини: маданият ва маданиятсизликни, ютуқлар ва камчиликларни ўзида бирлаштиради. Маълумки, жамият ривожланишига қараб унинг нормалари эскириб боради. Улар мазкур социумнинг ўзгарган яшаш шароитлари билан тўқнашиб, унинг мавжудлигига тўғридан-тўғри таҳдид солади. Аммо муҳими шундаки, нормалар ўз ҳолига жамиятнинг сақланишини кафолатламайди, улар мазкур нормаларга амал қилишга, улардан ўз фаолиятида фойдаланишга, уларни ўзига хос тарзда талқин қилишга қодир бўлган одамларни шакллантиришни назарда тутди. Шу сабабли маданият цивилизациянинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади.

Маданият, унинг тузилishi ва ижтимоий функциялари

«Маданият» атамаси арабча «мадина» сўзидан келиб чиққан бўлиб, «шаҳар» деган маънони англатади. Араблар кишилар ҳаётини икки турга ажратиб, бирини бадавий ёки саҳройи турмуш, иккинчисини маданий турмуш деб атаганлар. Тугаб бораётган Рим империясида, кейинчалик эса Ўрта асрларда ҳам маданият тушунчаси шаҳардаги турмуш тарзи ва цивилизация неъматлари билан боғланган.

Марказий Осиёда маданият ахлоқ кўринишида шаклланган. Шу боис, энг қадимги даврлардан ҳозирги кунгача ҳам юртимизда маънавий маданият, гўзалликка интилиш, санъатни кадрлаш қабилар устуворлик қилади. Уйғониш даврида маданият шахсий баркамоллик белгиси сифатида қаралган. Шу даврда маданиятни маънавий фаолиятнинг турли соҳалари: вужудга келтирилган дин, ахлоқ, санъат, фалсафа, фан билан боғлаш одати пайдо бўлган. Маданият хулқ-атвор андозалари мажмуи, маънавий фаолият антик анъанасининг давоми сифатида эътироф этилган. Шу маънода маданият тушунчаси ижтимоий-илмий муомаладан ўрин олган XVIII асргача амал қилган.

Маърифат даври файласуфлари маданиятга инсон фаолиятининг алоҳида мустақил ва ўзига хос жабҳаси сифатида қарайдилар. Уларнинг талқинида жамият ва шахс ҳаётининг барча соҳаларида ақл,

оқилоналик тамойилларининг қарор топиши маданиятнинг энг муҳим жиҳатидир. Ақлнинг вазифаси инсоният олдига умумий аҳамиятга эга бўлган мақсадларни қўйиш ва ижтимоий ўзгаришларни ўзига бўйсундиришдан иборат. Маърифат даврида маданият деб ҳисоблаш мумкин бўлган нарсаларни саралаш мезонлари яратилди. Маданий фаолият интеллектуал, ижодий, самарали, новаторлик руҳи билан суғорилган бўлиши, яъни нафақат яратиши, балки инсон имкониятлари соҳасини тинимсиз кенгайтириши лозим эди. Аммо маданиятнинг асл моҳияти, унинг ўзига хослиги инсон ақлининг мутлақ эркинлиги сифатидаги маънавий фаолият доираси билангина чекланарди.

Кант кўникма маданиятини ва интизом маданиятини фарқлайди. Кўникма мақсадларга эришиш қобилиятини, интизом эса – оқилона мақсадлар қўйиш ва инсон иродасини оқилона йўл танлаш имкониятидан маҳрум қиладиган майллар тутқунидан ҳалос этишни назарда тутди. Кант маданият тушунчасини фан ва санъат доираси билан чеклайди. Фанда ақл-идрокнинг қонунчилик кучи, санъатда – тасаввурнинг маҳсулдор кучи жамланади. Улар объектив билим ва субъектив сезги каби бир-бирига зиддир. Шунга қарамай Кант фан ва санъат муносабатларига бир-бирини тўлдирувчи муносабатлар сифатида қарайди.

XIX асрда маданиятга аввало у ёки бу типдаги жамият ҳаёти ва унинг ўз-ўзини ташкил этишидаги ролига кўра фарқланадиган кадрятлар ва ғоялар тизими сифатида ёндашила бошланди. Гегель маданиятга мутлақ ғоя ўз-ўзини англаб етишининг бошланғич ва якунловчи (фалсафа) бўғини сифатида қарайди. Гегелнинг бу назарияси XIX-XX асрларнинг маданиятга доир бир қатор концепцияларида танқид қилинади. Жумладан, «локал цивилизациялар» концепциясида Шпенглер халқлар маданиятига ўз ривожланиш жараёнида вужудга келиш, раванқ топиш, таназулга учраш ва ҳалок бўлиш босқичларидан ўтадиган берк, бетақрор организмлар сифатида қарайди. Шпенглер тарихий жараённинг ўзига хос узлуклилиги далилидан маданиятларнинг кўп сонлилиги ғоясини келтириб чиқаради.

XX асрда маданият асосан этнография ва ижтимоий антропология доирасида ўрганилади. XX асрнинг иккинчи ярмида маданиятнинг коммуникатив хоссалари ҳақидаги тасаввурлар ривожланди, унинг герменевтик талқини кенг тарқалади. Бу эса маданиятнинг тузилиши ва хусусиятларини ўрганиш учун асос сифатида тилга қизиқиш кучайишига сабаб бўлади.

Шундай қилиб, тарихий жараёнда шаклланган маданиятга доир концепцияларда унинг муҳим хусусиятларига тавсиф берилади.

Маданиятнинг ҳозирги талқини мазкур тавсифларни ўз ичига олади. Маданият тушунчасининг мазмуни моддий ва маънавий қадриятлар, уларни яратиш, ажодлар тажрибасини ўзлаштириб, ундан янги қадриятлар яратиш учун фойдаланишга қодир бўлган инсонни шакллантириш усуллари тизимидан иборат. Маданият яхлит бўлиб, анча мураккаб тузилишга эга. Унинг элементлари турли асосларга кўра фарқланади. *Ҳар қандай маданият:*

- барқарор элементлар, яъни маданий универсалияларни;
- муайян тарихий шароитда вужудга келадиган ва йўқ бўлиб кетадиган ўткинчи элементларни ўз ичига олади.

Маданий универсалиялар

Маданий универсалиялар ижтимоий ҳаётнинг барча умуминсоний шакллари, чунончи: ижтимоий ишлаб чиқариш, меҳнат ва ўйин, дам олиш ва мулоқот, жамоат тартиби ва бошқарув, таълим ва тарбия, маънавий ҳаёт (ҳуқуқий ва ахлоқий онг, санъат, дин ва ҳ.к.) қабиларни қамраб олади. Улар табиий муҳитни ўзгартириш бора-сидаги фаолият сифатида ва янги нарсани бунёд этиш шакли сифатида вужудга келади. Элементар маданият универсалиялари: ўз бадинини парвариш қилиш, болаларни тарбиялаш, овқат тайёрлаш, турар жойни йиғиштириш, ўлганларни дафн этиш ва ҳоказоларда ҳам мавжуд. Ҳаёт фаолиятининг мазкур шакллари барча маърифатли жамиятларнинг ҳаёт тарзига уларнинг бутун тарихи мобайнида бетакрор тарзда хосдир.

Тарихан маданиятнинг ўткинчи элементлари жамият эволюцияси жараёнида вужудга келадиган ва йўқ бўлиб кетадиган муайян типдаги маданиятларга хос. Маданият типни ўз ижтимоий-психологик замини, аҳоли менталитети, уни вужудга келтирган цивилизация билан узвийдир. Маданият типига хос бўлган ҳаёт тарзи, қадриятларга муносабат анъаналарнинг ворисийлиги билан қувватланади. Маданиятда юз бериши мумкин бўлган ўзгаришлар зарурият тақозоси билан ёки тасодифан пайдо бўладиган янги хоссаларнинг ўзлаштирилиши билан белгиланади. Муайян типдаги маданият ранг-баранг ҳодисалари кенг доирасининг ички бирлиги уни бошқа маданият типларидан фарқлаш имконини берадиган рамзлар аппаратиде (тилда ва мантиқий амалларда, рухий стереотиплар ва бадний стилистикада, расм-русумлар ва муомала одобида) намоён бўлади.

Антик давр, Ўрта асрлар, Уйғониш даври ва ҳоказолар маданияти жамият, шу жумладан айрим халқлар тарихининг турли босқичларига мос келадиган маданиятнинг муайян-тарихий типларидир. Ўз навбатида, маданиятнинг муайян-тарихий типни кичик мада-

ниятларни, яъни маданиятнинг этник, минтақавий ёки диний ўзига хослик билан белгиланган қисмларини ўз ичига олади.

Маданиятнинг ички тузилиши

Ҳар қандай маданиятнинг ички тузилиши унинг амал қилиш хусусиятлари билан белгиланади. Маданиятнинг борлиғи инсоният тажрибасини ўзида мужссамлаштирган алоҳида маданий предметликни яратувчи субъектнинг ўзига хос фаолияти билан таъминланади. Шундан келиб чиқиб маданиятнинг куйидаги муҳим элементларини фарқлаш мумкин: - маданият субъекти; - инсон фаолияти; - маданий предметлик; - маданиятнинг асосий функцияси – аждодлар маънавий тажрибасини сақлаш, авлоддан-авлодга ўтказиш ва ўзлаштиришни амалга ошириш билан боғлиқ одамлар ўртасидаги алоқалар.

Маданият субъекти – индивид (шахс), ижтимоий гуруҳ ёки жамият. Маданият инсон имкониятларини, унинг қобилиятлари, билим ва кўникмаларини рўёбга чиқариш сифатидагина шаклланади ва амал қилади. У инсоннинг ижтимоий фазилатлари, акли, иродаси, интилишлари, бошқа кишиларга ва ўз-ўзига, табиат ва жамиятга бўлган муносабатининг яхлит тавсифини акс эттиради. Маданият – инсоннинг руҳлантирилган фаолияти; у инсоннинг билиш қобилияти, билими, эстетик диди, иродаси, баркамоллик ва гўзаллик идеалига мувофиқ бўлган ижод қилиш қобилиятининг ривожланиш даражасини тавсифлайди. Аммо маданиятли одамнинг бош омили ахлоқийлик ҳисобланади.

Маданият субъекти айрим индивид ёки ижтимоий гуруҳ бўлгани боис группавий ва индивидуал маданиятнинг турли-туман шакллари фарқланади. Группавий маданият деганда миллий маданият, манзилгоҳ (кичик, катта шаҳар ёки мегаполис, кишлоқ, шаҳарча) маданияти; синф, касбий гуруҳ ва ҳоказолар маданияти тушунилади. Группавий маданият муайян омиллар таъсирида ўзгаради, унинг янги шакллари вужудга келади. Масалан, ҳозирги замон жамиятида оммавий маданият ва элитар маданият алоҳида ўрин эгаллайди.

Элитар маданият шахсий асосни излаш ва қарор топдириш сифатида амал қилади. У жиддий, мураккаб, ўзига хос бўлиб, новаторлик хусусиятини касб этади. Унинг маҳсулоти жамиятнинг новаторларча изланишларни тушуниш ва баҳолашга қодир бўлган интеллектуал элитаси учун мўлжалланган. Оммавий маданият вужудга келишига оммавий ахборот воситалари – газеталар, оммабоп журналлар, радио, овоз ёзиш, кинематограф, телевидение, магнитли ва видеомагнитли ёзиш воситаларининг ривожланиши замин ҳозирлади.

Индивидуал маданият – инсоннинг ижтимоийлиги мезони. Инсон қандай бўлса, унинг маданияти ҳам шундай бўлади. У маданият даражаси, унинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги тушунчалари билан тавсифланади. Индивидуал маданият у ёки бу даражада тизимли хусусият касб этиши мумкин, шунингдек у кўп сонли тасодифий тарқоқ омиллар таъсирида шаклланиши ҳам мумкин. Инсон – нафақат маданият махсули, балки унинг бунёдкори ҳамдир. У жамиятнинг олий кадриятларини ўзлаштиргани ва рўёбга чиқаргани, уларни ўзининг ички маънавий бойлигига айлантиргани учунгина маданиятли ҳисобланади. Инсон ҳақида унинг маданият ҳақидаги фикрларига қараб эмас, балки у мазкур тасаввурларни қандай амалга оширишига қараб ҳулоса чиқариш мумкин. Маданият инсон фаолиятида амалга оширилган, гавдалантирилган индивидуал ва ижтимоий онг, идеаллар ва дидлар, ахлоқий ва сиёсий мўлжаллардир. Шу сабабли маданиятнинг муҳим элементи маданий фаолият ҳисобланади.

Маданий фаолият

Маданий фаолият фақат инсонга хос фаолият усули бўлиб, уни амалга ошириш жараёнида одамзот ўзи яратаяётган нарсаларга руҳ баҳи этади, табиатни, ўзи яшайдиган муҳитни инсонийлаштиради. Маданий фаолият онгли равишда амалга ошади. Унда меъёрларга риоя қилиш ва уларда нисбатан мустақиллик, мақсадга мувофиқлик ифодасини топади. Маданий фаолият умуминсоний идеаллар ва кадриятларни этник ёки минтақавий шаклда акс эттиради. Маданият жабҳасида инсон фаолияти унинг эҳтиёжлари билан белгиланади. лекин фақат уларга боғлиқ бўлмайди. Унда мақсадга эришш учун зарур бўлган элементлар ҳам, ортиқча унсурлар ҳам мавжуд. Ортиқчалик тушунчаси маданият ҳодисаларида уларнинг маънавий мазмунини амалда гавдалантириш учун талаб этиладиган воситаларнинг зарур даражасидан ортиқроқ элементлар мавжудлигини англатади. Маданиятда утилитар мақсадга мувофиқлик мезони билан ўлчаш мумкин бўлмаган муҳим кадриятлар яратилади. Гарчи маданият биологик, физик, ижтимоий, техник-иқтисодий ва бошқа шунга ўхшаш омилларга таъсирчан бўлса-да, улар маданиятда ўзининг кўп маъноли ифодасини топади. Бу маданиятда эркинлик ҳамда бутунлай янги предметлиликни яратиш имкониятлари мавжудлигидан далолат беради.

Маданиятнинг ўзига хослиги шу билан изоҳланадики, у теран шахсий мазмун касб этадиган субъектив таассуротлар уйғотади. У ҳатто инсоннинг оддий маданий универсалияларга мувофиқ қонди-

риладиган табиий эҳтиёжлари даражасида ҳам намоён бўлади. Маданият инсон эҳтиёжларини руҳлантиради, уларга эстетик тус беради, аксарият ҳолларда табиий эҳтиёжнинг ўзидан анча узоқ бўлган рамз-аломатлар билан қуршаб олади.

Маданият – эҳтиёжларни қондиришининг ўзига хос инсоний усули. Маданият меъёрларидан четга чиқиши маданиятсизлик белгиси ҳисобланади.

Маданият ижодий, анъанавий ва новаторлик фаолияти билан бирликдагина самарали ривожланади. Ҳар қандай маданий ҳодисанинг аҳамияти, унинг мазмуни объектив, субъектга олдиндан белгилангандир, чунки янги авлод маданият ҳодисаларига тайёр ҳолда дуч келади. Шу маънода маданий фаолият репродуктив хусусият касб этади. Маданий фаолият ижод, янгини яратиш соҳаси ҳисобланади. Маданият жабҳасида новаторлик изланишлари турли шаклларда амалга оширилади.

Маданий фаолият эҳтиёжлар билангина чекланмайди, чунки у мотивлар, идеаллар, қадриятлар, яъни маънавий мўлжаллар билан тартибга солинади. Улар инсонни ўз ҳаракатларида нафақат эҳтиёжларни, балки ўзи ўзгартираётган предметнинг хусусиятларини ҳам ҳисобга олишга даъват этади. Масалан Ҳайвон табиатни фақат истеъмол қилади, инсон ҳар қандай предметда нафақат ўз мақсадини, балки унинг алоҳида хоссаларини ҳам кўради. Табиатга истеъмолчилик нуктаи назардан ёндашиш инсоннинг ёввойилашуви, варварлашуви белгисидир.

Оммавий маданият шаклланишининг тарихи

Учинчи минг йиллик давлатлараро, шахслараро муносабатларнинг мураккаблашуви, бир томондан, жамият маънавий маданиятининг юксалиши ва иккинчи томондан унинг таназзулга юз тутиши билан бошланди. Дунё олимлари ва давлат раҳбарлари инсон камолоти омиллари ҳақида фикр юритар экан, албатта оммавий маданиятнинг салбий таъсирини эслаши одатга айланди. Масалан, XX аср охирида ЮНЕСКО комиссиясининг мажлисида “Оммавий маданият ва оммавий коммуникация икки аср оралиғидаги ҳодиса. Иқтисодий нуктаи назардан уларнинг шаклланиши йирик саноат ривожланиши оқибатида маданият соҳасидаги ўзгаришларда намоён бўлди. Натижада йирик саноат ишлаб чиқариши пайдо бўлди ва ахборот ҳамда маданият алмушинуви сурьатлари кучайди”¹ деб алоҳида таъкидланган. АҚШнинг собиқ давлат котиби З.Бжежинскийнинг “Агар Рим

¹ Международная комиссия по изучению проблем коммуникации. Заключительный доклад Париж 1980 -С 25

дунёга ҳуқуқни, Англия парламент фаолиятини, Франция маданият ва республикача миллатчиликни берган бўлса, Америка илмий техникавий тараққиётни ва оммавий маданиятни берди”¹ деган фикрида оммавий маданиятнинг ўчоғи Америка эканлигига ишорани кўриш мумкин.

Аслида ҳам вазият шундайми? Биз кейинги йилларда қайта ва қайта қоралаётган “Оммавий маданият”нинг ўзи нима? Бу саволларга жавоб бериш учун инсоният тарихига муурожаат этамиз.

Оммавий маданият-ўзининг соддалиги ва мураккаблиги билан аҳамиятлидир. Ҳозирги экран маданияти, компьютер технологиялари ривожланган даврда оммавий маданиятнинг асл моҳиятини ижтимоий таҳлил қилиш, билиш ва тегишли хулоса чиқариш мақсадга мувофиқ. Зеро, оммавий маданиятнинг шаклланиши аслида инсоният тарихининг дастлабки даврларидан бошланган. Одамларнинг қабилалардаги биргаликдаги ўйинлари, турли томошалар пул-товар муносабатларига чача шаклланган ва шахслараро муносабатларни таҳлил этишнинг воситаси сифатида амал қилган. Масалан, қадимги Юнонистонда диний урф одатлар ёки спорт ўйинлари билан боғлиқ турли оммавий маросимлар ташкил этилган. Хусусан, Афина шахри Худоси шарафига олов билан югуриш, от чоптириш, мусиқа ва спорт мусобақатлари уюштирилган. Бу маросимларда давлатнинг қудрати намойиш этилган. Юнонлар бу байрамларда аҳолининг турли катламлари иштирокини таъминлаган.

Қадимги Римда эса, бу тадбирлар ижтимоий характерга эга бўлган. Республика даврида йилга еттига халқ байрамлари ўтказилган бўлса, кейинчалик бу байрамлар сони 175тага етган. улардан 10таси гладиаторлар ўйини, 101таси театр саҳнасидаги спектакллар, 64таси цирк ўйинларида ўз ифодасини топган².

Амфитеатрда Римдаги энг машҳур гладиаторлар ўйинлари ўтказилган. Унда дастлаб учта, сўнг 22та, 25, 60 та жуфтликларнинг ўзаро кураши жараёнида бир-бирини ўлдиршидан ҳузурланган омманинг жазави билан “ўлдир”, “ур”, деб бақирishi омманинг оғисизлик даражасидаги оммавий маданиятнинг биринчи кўриниши бўлиб, бунда одамзод ахлоқ нормаларидан чекиниб, гладиаторларнинг ўлим олди талвасасидан ҳузурланган. Томошани янада қизиқарлироқ ўтказиш учун римликлар саҳнани мавзуга оид декорациялар билан безаган ва эрамиздан олдинги 202 йилдаёқ ҳаракатланувчи саҳна декорациялари пайдо бўлган. Масалан, саҳна бир лаҳзада катта кемага айланган

¹ Brzezinski Z/ Between two ages. America's role in the technoronic era N.Y.: 1970. p. 80

²² Саенкова Л.П. Массовая культура. Минск: БГУ, 2003. год -С.10

ши ёки у йўқолгандан кейин ер остидан шерлар чиқиб келиши, ёки сувга тўлиб унда тимсоҳлар пайдо бўлиши одатий ҳолга айланган. Шу билан қадимги юнонлар оммавий томошаларга асос солган. Бунда иштирокчи ва томошабинлар орасидаги масофа кичик бўлган, римликлар эса байрамларни оммавий эрмакка айлантирган.

Ўрта асрларда қадимги давр оммавий маданияти ваҳшийлиги дарвешлик, кувноқлик ва оммавий базмлар билан алмашади. Ўрта асрлардаги базмларда жонглерлар, мусиқачилар ва кўшиқчилар, акробатлар ва раққосаларнинг ўйинлари билан бошланган ва тарихий кўшиқлар билан яқунланган. Шунингдек Ўрта асрларда рицарларнинг жанглари уюштирилган, гладиаторлар жангидан фарқли ўлароқ бу жанглarda аслзодалар иштирок этган. Шаҳарларнинг ривожланиши билан бу ўйинлар янада кизгинроқ ташкил этилган. Бу даврдаги ўйинлар бир томондан диний руҳда бўлса, иккинчи томондан белгиланган қоидалар чизигидан чиқишга ҳаракат қилинган. Масалан, Шекспирнинг Қирол Лир асаридаги воқеаларда масхаробознинг доимий иштироки ва базмлар бу даврдаги оммавий маданиятнинг ёрқин ифодаси сифатида намоён бўлади.

Уйғониш давридаги оммавий маданият гўзалликка эътибори билан аҳамиятлидир. Меъморлар, ҳайкалтарошлар, рассомларнинг асарларига буюк ижод маҳсули сифатида ёндашув шаклланган. Реаллик ва иллюзия ўртасидаги чегара аста-секинлик билан йўқола бошлаган, барча асарлар ҳузурланиш кайфиятини уйғотиш учун яратилган, масалан аёл ва эркакларнинг яланғоч танасининг санъат асарларидаги ифодаси).

1789 йилдаги буюк француз инқилоби ижтимоий ҳаётга таъсир этмай қолмади, бу одамлар дунёқарашида янги типдаги оммавий маданиятнинг шаклланишига олиб келган. Инқилоб сюжетлари эркин танлаш ҳуқуқини берган. XVIII асрнинг бадий ҳаётида санъат соҳасида бозор муносабатларининг шаклланишига туртки бўлган ижтимоий институт – Академия пайдо бўлган. Академияда доимий кўргазмалар ташкил этилган, рассомлар илгари фақат буюртма асосида асарлар яратган бўлсалар, эндиликда оммага ёқиши мумкин бўлган асарларни яратиши лозим бўлган. Академия фаолияти ҳақиқий санъат асарлари ва сохта асарлар орасидаги фарқни аниқлаш вазифасини бажарган.

XIX аср бошларида меҳнат шароитлари, ахборотни етказиш усуллари турмуш тарзи ўзгарган. Европадаги индустриал инқилоб натижасида қўл меҳнати ўрнини машина, устахоналар ўрнини фабрикалар эгаллаган, урбанизация жараёни фаол ривожланган.

Жадал суръатларда қишлоқ аҳолиси шаҳарларга кўчиб ўтиши бошланган. Дунёни идрок этиш ва унда ўз ўзини ҳис қилиш ўзгарган. Санъат асарларига эҳтиёж устиворлик қила бошлаган. XIX аср охирларида ноёб қўл меҳнати маҳсуллари ўрнини оммавий маҳсулот эгаллаган. Ва пировард натижада XIX аср охири ва XX аср бошларида модерн услубининг барча соҳалардаги ҳукмронлиги бошланган. Хусусан, техника соҳасида Д.Уаттнинг пар машинаси (1784), Д.Фултоннинг пароходи (1807), Р.Стеффенсоннинг паровози (1814), ахборотни етказиш воситаси сифатида Ч.Уинстон ва С.Морзеннинг телеграфи (1840), радионинг (1850) яратилиши оммавий маданиятнинг кенг қамровли тарқалишига замин яратган.

XX аср инсоният тараққиётида янги давр ва янги муносабатларни бошлаб берди. Биринчи ва Иккинчи Жаҳон уруши янги техника воситаларини яратиш ва улардан оммавий фойдаланишни тақозо этди. Айнан шу асрда Европада Габриэль Шанелнинг (Коко Шанель) аёллар юришларида қулайлик яратиш учун мутлақо янги андозадаги кийимларни яратиши ва Шарқда паранжи ташлаш ғояси билан бошланган оммавий жараён уларнинг таълим олиш, меҳнат қилиш учун ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилишида давом этди. 1918 йилда Азарбайжонда аёлларнинг сайлаш ҳуқуқи қонун билан белгиланиши, асрлар давомида аёллар ҳақ ҳуқуқларининг камситилишига қарши йўналган биринчи қадам бўлди.

XX асрнинг 60 йилларида ижтимоий ҳаётдаги бир хил сокин ҳаёт нормалари аста-секинлик билан барча соҳаларда ўзгара бошлади. Хусусан, Англиянинг Ливерпуль шаҳрида Битлз, АҚШда Элвиз Пристли, 70 йилларда Ўзбекистонда Ботир Зокиров, Луиза Зокирова, Фаррух Зокиров ва бошқалар санъат соҳасига янги руҳ олиб кирдилар. Биринчи вокал инструментал ансамбллари ташкил этилди. 1982 йилда лазер дискларининг яратилиши ижтимоий ҳаётни тубдан ўзгартирди. Дунё бўйича видео ва мусиқа кассеталари, турли очиқ журналлар, плакатлар, альбомлар тарқала бошлади. Ҳозирги давргача лазер дискларидан фойдаланувчиларининг сони 200 миллиарддан ошди. XX асрнинг 60-70 йилларидан дунёда кийиниш маданияти ўзгарди, одамларнинг миллий либослар ўрнига замонавий бичимдаги кийимларга ихлоси ортди. 70- йилларда хиппилар, 80-90 йилларда панклар, роккерлар, 2000 йилларда эммолар ноанъанавий либослар билан ўз ғояларини тарғиб қила бошладилар.

1991 йилда интернетнинг (Ўзбекистонда 1997 йилдан фойдаланилиши бошланган) 2001 йилда айпетнинг яратилиши дунёнинг чексиз узоқ масофасини сониялар даражасида яқинлаштирди. Ҳозирги

кунда Интернетдаги ижтимоий тармоқлар ва ундан фойдаланувчилар оммавий маданиятнинг очик тарғиботчисига айландилар. Демак, оммавий маданият XIX асрнинг охири ёки XX асрда пайдо бўлган деган фикр муайян маънода янгилишиш ҳисобланади.

Оммавий маданият тушунчас

Оммавий маданият тушунчаси XX асрнинг 30 йилларида пайдо бўлган ва 1944 йилда Д.Макдональднинг “Оммавий маданият назарияси” номли асарида биринчи марта илмий изоҳланган. Юз йил давомида оммавий маданият ҳодисасига ижтимоий-сиёсий, психологик, эстетик, назарий ва мафкуравий нуқтаи назардан баҳо беришга ҳаракат қилинган. Баъзилар омма фойдаланишни мўлжаллаган бадий маданиятни оммавий санъат, тижорат маданияти, онг индустрияси, бозор маданияти билан боғлаган. Канадалик социолог олим Мак-Люэн фикрича “Оммавий маданиятни – индустриал одамнинг фольклори”, француз олимлари А.Морэн ва А.Бюржелон фикрича оммавий маданият инсоният тарихидаги тотал эстетик маданиятдир.

Оммавий маданият деганда одатда оммавий ишлаб чиқаришга мўлжалланган санъат асарлари кўзда тутилган. Абадиёт энциклопедиясида “Оммавий маданият бу кўп марталик ишлаб чиқариш ва кўпчилиكنинг нафақат эҳтиёжини қондиришга, балки бу жараёни ташкил қилишни қамраб олади”¹. Оммавий маданиятга баҳо берилганда унинг хронологик, сон параметрлари ва коммуникацион етказиш усули кўзда тутилган. Француз социологи Жорж Фридман фикрича “оммавий маданият эҳтиёжларнинг қондирилишига йўналган барча яхши нарсалардир”². Оммавий маданиятни унга хос белгилар орқали аниқроқ тасаввур қилиш мумкин. Оммавий маданият маргинал маданият; асосида кўрғазмалилик ётган маданият; дилхуши; универсал тил хос бўлган маданият типи; карнавал маданияти; реаллик доирасидан чиқиш иллюзиясини берувчи маданият; оммавий ишлаб чиқариш; индивидуал мулоқот иллюзияси; сунъий маданият ва х.к сифатида намоён бўлади.

Оммавий маданият бу нафақат фильм ва мусиқа, адабиёт ва тасвирий санъат ва оммавий ахборот, балки турмуш тарзидир. Айниқса XX асрда у кенг ривож топди. Ундан воз кечиш ёки қочиб кутулиш мумкин эмас. Компьютер асрида оммавий маданият ўз ривожланишининг янги босқичига кўтарилди. Турмуш тарзи сифатидаги оммавий маданият ижтимоий маконни тўлиқ қамраб олади: бу бизнинг суҳбатлашиш маданиятимиз, шахслараро муносабатлар типи, эшитаятган

¹ Литературный энциклопедический словарь Москва 1987 - С 213

² Friedman J. Enseignement et culture de mass Paris 1962 P 3/

қўшиқларимиз мазмуни, дам олиш маданиятимиз ва бошқа барча ҳаётимиз билан боғлиқ жараён. Оммавий маданият анъанавий турмуш тарзини тўлиқ ўзгартиради.

Оммавий маданият таъсирида анъаналар ва уларга муносабат ўзгаради. Анъана бузилиши мумкин бўлмаган қонун ёки ҳаёт меъёрлари бўлиб у объектлар орасида муайян масофани шакллантирган. Масалан, инсониятнинг табиатга, ерга, оилага муносабатлари ўзгариб борган. Анъаналарнинг бузилиши, муносабатлар меъёрининг бузилишига табиийликнинг камайиши ва сунъийликнинг ортишига олиб келади. Масалан, илгари қўшнилари муносабатларида табиийлик устивор бўлган бўлса, ҳозирги кунда у сохта мулозамат билан алмашмоқда.

Табиийликнинг камайишига техника тараққиёти таъсир этади. Анъаналар янги ноанъанавий муносабатларнинг уюмида йўқолиб кетади. Оммавий маданият кўпчиликнинг камчиликка эргашиши сифатида намоён бўлади.

Оммавий маданият ва омма учун маданият тушунчаларидаги фарқларни тушуниш муҳим аҳамиятга эга. Бу тушунчалардаги умумийлик тушунарлилик билан изоҳланади. Омма учун маданият совет давридаги халқ учун санъат ғояси билан ҳамоҳанг. Оммавий маданият эса товар пул муносабатларининг таркибий қисмидир. У имиджни шакллантиради. Омма учун маданият ижтимоий психологик тарғиботнинг таркибий қисми. У оммавий ижтимоий муҳит талабларига жавоб сифатида амал қилади. (масалан совет давридаги фабрикалардаги аёлларнинг униформаси). Ҳар икки ҳолатда ҳам умумий жамоа эътиборини жалб қилиш мақсади ётади.

Аксилмаданият

Аксилмаданият XX асрнинг иккинчи ярмида шаклланди. Аксилмаданият тушунчаси XX асрнинг 60 йилларида америкалик социолог Т. Роззаку томонидан илмий муомалага киритилган. Аксилмаданият оммавий жараён бўлсада, у том маънода оммавий маданият бўла олмайди. Аксилмаданият хиппи ва панклар фаолияти билан боғлиқ рок мусикада ўз ифодасини топади. Аксилмаданият асосини мавжуд анъанавий воқеликка қаршилик ташкил этади. Аксил маданиятининг ватани Калифорниядир. Аксилмаданият “Мен бошқаларга, уларга қарши” асосий ғоясини ва ахлоқий позицияни химоя қилади. Аксилмаданият шок ҳолатини устивор билади, у қанча кўп мавжуд ахлоқ нормалари чегарасини бузса, шунча хузурланади. XX асрнинг 70 йилларида рок-эстрадада ўз ифодасини топган аксилмаданият билан панклар ва металистлар ҳаракати бошланди. Бу ҳаракат вақилари-

нинг қаршилиги мусиқада эмас, балки хулқ атворда намоён бўлган. Турли рангларга буялган сочлари, ҳар хил тақинчоқлар билан аксилмаданият вакиллари одамларга хужум қилиши, уларни кўркитиши ва бу билан ўзини қаноатлантириши мумкин бўлган. XX асрнинг охирида ёшларнинг рок маданиятида намоён бўлган аксил маданияти ўз кучини йўқотди.

Субмаданият тушунчаси

Субмаданият тушунчаси турли хлқларнинг турмуш тарзи, анъаналарини ўрганишга мўлжал олган. XVIII-XIX асрда шаклланган минтақавий, локал маданиятлар субмаданият деб ном олган. Субмаданият аксилмаданият каби агрессив характерга эга эмас, бироқ унда ўзининг яхлитлигини сақлашга мойиллик кучли. Субмаданият доимо умумийликка таянади, мавжуд қоидалар тизимидан чиқа олмайди, субмаданият вакиллари умумий кийим, ёш бирлаштириши мумкин. Субмаданиятда уни бошқа маданиятлардан фарқловчи жиҳатлар аниқ кўзга ташланади. Субмаданият ўзини бир-биридан ва оммавий маданиятдан ўзини ҳимоя қилиши мумкин. Уларда ўзига хос устивор мақсадлар, урф одатлар амал қилади. (Масалан лўлилар турмуш тарзи субмаданиятга мисол бўла олади).

Ҳозирги цивилизация даврида субмаданиятларнинг диалоги фаоллашди, чунки асрлар оралигида одамларнинг ўзлигини сақлашга мойиллиги ошди. Оммавий маданият субмаданият элементлари билан бирлашди. Бундай вазиятда популяр (машхур) маданият фаоллашади.

Популяр (машхур) маданият

Популяр (машхур) маданият – омма томонидан қабул қилиниши муайян даврда кенг тарқалиши мумкин бўлган маданият. Бу маданият оммавий маданиятнинг таркибий қисми сифатида амал қилади. Бироқ географик белгиларига кўра оммавий маданият популяр маданиятга нисбатан кенг тушунча. Санъат нуқтаи назаридан оммавий маданият тижорат мақсадларини кўзда тутади. XX асрнинг 70 йилларида “Маҳаллада дув дув гап”, “Ёр-Ёр”, “Учрашув” каби фильмлар оммавий аудитория учун оммавий кино ҳисобланган. Бироқ у оммавий маданият бўла олмайди. XX асрнинг 90-йилларида С.Спилбергнинг “Юрский даври парки” фильми ҳақиқий оммавий маданиятнинг намунаси. Чунки, фильмнинг суръатга олиниш жараёнининг рекламаси, фильм қахрамонлари суръатлари туширилган майкалар, кепкалар, кружкалар значокларнинг сотилиши том маънода тижорат мақсадларига йўналган.

Оммавий маданият фаол, у чегара билмайди, популяр маданият эса чегараланган. Масалан XX асрнинг 80 йилларида Юлдуз

Усмонованинг эстрадаси популяр маданият ҳисобланса, 90 йилларда соф оммавий маданият сифатида намоён бўлади. Бу Усмонованинг илгаригидан яхши кўшиқ айтганини ифодаламайди. Унинг ижоди оммавий ахборот воситаларида доимий ёритила бошлади, турмушга чиқгани, ажралгани, ва яна турмушга чиқиши, кизининг турмушга чиқиши ва ажралиши оммалашиб кетди ва бунда ахборот коммуникация воситаларидан унумли фойдаланилди. Популяр маданият сиёсийлашмайди.

Аксилмаданият, субмаданият ва популяр маданият тушунчалари ўртасида фарқлар бор. Бироқ уларнинг ҳаммаси турли вазиятларда оммавий маданиятнинг таркибий қисми бўла олади.

Экран маданияти

Экран маданияти - оммавий маданиятнинг таркибий қисми, унинг асосий тарғиботчиси. XIX аср охири XX аср бошларида “экран” тушунчаси пайдо бўлди. XX аср давомида у янги мазмун билан бойиб борди. Минг йиллар давомида билим етакчиси ва тарғиботчиси китоб бўлса, XX асрда китоб саҳифаларидаги билим экранга кўчди. Экран маданиятининг дастлабки босқичи кино билан боғлиқ. Кино одамларга воқеаларни ҳаракат билан ифодалаш истагини қаноатлантириш мақсадида пайдо бўлди. Ҳозирги кундаги экран маданияти интернет тармоғи, ахборот коммуникация воситаларида тўлиқ намоён бўлмоқда. Имо, скайп LZUUM ва бошқалар шулар жумласидандир.

Оммавий маданият ва оммавий маданиятсизлик тушунчалари бир-биридан фарқ қилади. Оммавий маданиятсизлик энг хавфли кучга эга. У жамиятнинг бир гуруҳ аъзолари эмас, балки кўп сонли одамлар гуруҳини қамраб олади, у ақл билан эмас балки омманинг умумий таъсир кучи билан бошқарилади. (Масалан, 2017 йил 8 сентябрда Тошкентда Гиннес китоби учун тайёрланган палов пишириш жараёни, ёки Бунёдкор стадионидаги футбол ўйини жараёнида тўп ортидан қувиш оммавий маданиятсизликнинг ёрқин мисоли бўла олади).

Маданий предметлилик ва маданий коммуникация

Инсон фаолияти – маданиятнинг зарурий элементи. У маданиятни кадриятлар яратиб жараёни сифатида тавсифлайди. Маданият фаолиятда инсон онги воситасида рўёбга чиқарилади ва ижтимоий тажриба, фаолият усуллари ва дастурларини авлодларга қолдириш учун имконият яратадиган маданий предметлиликни ўз ичига олади. *Маданий предметлилик кенг тушунча бўлиб, у жамиятдаги билимлар, кўникмалар, меъёрлар ва кадриятларни гавдалантирувчи барча нарсаларни қамраб олади. У моддий маданият элементлари - моддий*

ишлаб чиқариш воситалари, махсуллари ва инфратузилмасини, рўзгор буюмлари ва шу кабиларни ўз ичига олади. Маданий предметлилик тил ва нутқда, ахлоқий хулқ-атвор ва санъат асарларида, ҳуқуқий ва сиёсий хулқ-атворда, илмий асарлар ва диний расм-русумларда мужассамлашган маънавий маданиятни ҳам қамраб олади. Моддий ва маънавий маданият бир-бири билан узвий боғлиқ. Бу боғлиқлик қуйидагиларда ўз ифодасини топади: биринчидан, ижтимоий ғоялар ва тасаввурлар ўзининг моддий ифодасини топади (тил, рамзлар, санъат асарлари ва шу кабилар кўринишида). Иккинчидан, моддий маданиятнинг ҳар қандай предметда муайян мазмун (режа, ният, кайфият, билимлар ва ш.к.) акс этади. Умуман олганда инсоннинг меҳнат фаолияти ва ўзга фаолиятда мужассамлашган маънавий дунёси маданиятнинг мазмуни ҳисобланади. Шу сабабли маданий предметлилик рамзий табиатга эга: нарсалар, санъат асарлари, имо-ишоралар ва ҳоказоларда мазкур предметларни яратган инсон мазмуни «шифрланган» бўлади. Маданият предметларини идрок этар эканмиз, биз уларнинг мазмунини «ўқиймиз» ва уларни яратган кишилар ҳақида ахборот оламиз.

Маданият билимлар, кадриятлар ва маънолар манбаи саналган ўз тилига эга. Маданий коммуникация воситалари нафақат шахслар-ро мулоқот тилини, балки фан, сиёсат, тарғибот, бошқарув, дин тилларини ҳам ўз ичига олади. Улар қаторига маданий коммуникация новербал воситалари – имо-ишора, мимика, уст-бош, заргарлик буюмлари, соч турмаги, татуировка ва шу кабилар ҳам киради.

Маданий предметлилик онгли фаолият махсули бўлиб, маданиятнинг ҳар бир элементида муайян мазмун акс этади, умуман маданиятда эса кишилар кўплаб авлодларининг орзу-умидлари, билим ва иштибоҳлари, қувонч ва қайғулари ўз ифодасини топади ва маданиятнинг жамият учун аҳамияти айни шу омиллар билан белгиланади. Маданий кадриятларнинг бой берилиши авлодлар ўртасидаги алоқа узилишига сабаб бўлади, жамиятни ортга улоқтириб юборади ва унинг мавжудлигини хавф остида қолдиради.

Маданият бойликларидан фойдаланиш уларни ўзлаштиришни, яъни шахс ва жамиятнинг маънавий ва амалий мулкига айлантиришни назарда тутаяди. Шу сабабли юқорида зикр этилган предметлиликни авлоддан-авлодга қолдириш, идрок этиш ва англаб етиш борасидаги фаолият маданиятнинг муҳим элементи ҳисобланади. Маданиятнинг ҳар қандай предмети матни эслатади. Бу матн белгиларнинг тасодифий ва мантиксиз тўпламига эмас, балки фикрга айланиши учун уни кимдир ўқиши талаб этилади. Билим, тажриба ва фикр

алмашиш маданият борлигининг зарурий шартидир. Маданиятлар мулоқоти ўзаро алоқа қилиш, маданий предметлиликни тушуниш, унга баҳо бериш шакли ҳисобланади ва маданий жараён марказидан ўрин олади.

Маданий жараёнда мулоқот тушунчаси кенг маъмури касб этиб, бу маданий бойликларни яратувчи ва ундан фойдаланувчининг мулоқоти, авлодлар мулоқоти, халқларнинг ўзаро алоқа қилиш ва таълим топшиш шакли сифатидаги маданиятлар мулоқотибдир. Маданий тафовутлар – жаҳон халқлари бетақрор тарихининг қўшничи қўшничи жаси, тарихий жараённинг ранг-баранглиги манбаидир. Савло-сўраш ва яхши қўшничиликнинг ривожланиши, аҳоли миграциясига қараб маданиятларнинг ўзаро алоқаси муқаррар тарзда кенгайди. У турли маданиятлар бир-бирини бойитиши ва ривожланиши манбаи бўлиб хизмат қилади. Бунда маданиятларнинг ўзаро алоқаси шакли, унинг йўналиши қандай, деган саволга жавоб топиш муҳим аҳамият касб этади. Умумий цивилизация доирасида мавжуд бўлган маданиятларнинг ўзаро алоқаси айниқса самарали ва шикастсиз ҳисобланади. Турли цивилизацияларга мансуб маданиятларнинг ўзаро алоқаси жа доим ҳам ижобий хусусият касб этавермайди. Масалан, европача ва но европача маданиятлар, Шарқ ва Ғарб цивилизацияси маданиятларининг ўзаро алоқаси турли сценарийларга мувофиқ амалга оширилиши мумкин: Ғарб цивилизацияси Шарқ цивилизацияларини ўз ичига олиши, Ғарб цивилизацияси Шарқ цивилизацияларига кириши, иккала цивилизациянинг биргаликда мавжудлиги (Япония), Европа мамлакатларида фан ва техника мисли кўрилмаган суръатларда ривожланиши, ер курраси аҳолиси учун нормал яшаш шароитларини таъминлашга бўлган эҳтиёж анъанавий цивилизацияларни модернизация қилиш муаммосини кун тартибига қўйди. Аммо модернизация қилишга уринишлар аксарият мамлакатлар учун самарасиз тугади. Анъанавий ислом маданиятларини модернизация қилиш оқибатлари айниқса шикастли бўлди.

Бу маданиятлар мулоқоти амалда мумкин эмас ёки анъанавий цивилизацияларни модернизация қилиш фақат аҳолининг кадриятларга муносабати салбий томонга ўзгаришига ва дунёқарашнинг ялпи инкирозига сабаб бўлади деган маънони англатмайди. Европача цивилизация жаҳон маданий жараёни учун андоза бўлиши керак ва ўзга маданиятларнинг европача андозага мос бўлмаган жиҳатлари сохта ёки тасодифийдир деган тасаввурдан воз кечиш лозим. Аммо турли маданиятларнинг ўзига хослигини мутлақлаштириш ҳам ярамайди. Ҳар бир маданият ўз маданий ўзагини сақлаган ҳолда,

сиртдан таъсирлар натижасида муттасил ўзгаради, уларни ҳар хил кўринишда мослаштиради. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, одамларни зарур моддий неъматлар билан таъминловчи илғор технологиялар кенг миқёсда амалга жорий этилиши, тиббий хизмат кўрсатишнинг тарқалиши, таълим ва маданият институтларининг ривожланиши, фаол маданий алоқалар – буларнинг барчаси турли маданиятларнинг яқинлашуви ва европача цивилизация ижобий таъсирининг далилидир. Аъна маданиятнинг муҳим бирлаштирувчи механизми ҳисобланади. Маданият тушунчасининг ўзи «хотира» каби аънанинги мавжудлигини назарда тутадик, уни йўқотиш жамият ҳалокати билан баробардир. Аъна тушунчаси маданиятнинг маданий ўзак, эндогенлик, ўзига хослик, маданий мерос, маданий динамика каби омилларини ўз ичига олади.

Маданият ўзаги – маданиятнинг нисбатан барқарорлигини ва яшовчанлигини кафолатловчи тамойиллар тизими. У асрлар мобайнида шаклланади ва жамият борлигининг ўзгарувчи шароитларига мослашиш механизмларини таъминлайди.

Маданиятнинг эндогенлиги, унинг тизимли бирлиги ички тамойилларнинг муштараклиги билан белгиланганини англатади.

Маданий ривожланишнинг ўзига хослиги нисбатан мустақиллиги ва эркинлиги билан белгиланадиган бетакрорлик.

Маданий мерос – аждодлар томонидан яратилган ва ҳар бир жамиятнинг ижтимоий-маданий жараёнига киритилган кадриятлар мажмуи. Маданият масалалари бўйича Мехикода ўтказилган жаҳон конференциясида (1983 йил) аъна тарихнинг ҳаракатлантирувчи тамойилларидан бири сифатида эътироф этилган.

Маданиятнинг функциялари

Маданият инсоннинг билиш фаолиятини ўз ичига олади, ижтимоий тажрибани авлодларга қолдириш ва бошқа халқлар маданиятини ўзлаштириш воситаси сифатида информатив функцияни бажаради. Маданиятнинг ривожланиши у бошқа маданиятлар билан алоқа қилишини тақозо этади. *Маданиятнинг норматив функцияси муайян цивилизацияда шаклланган меъёрларни амалга жорий этади, шунингдек ўз меъёрлари ва кадриятларини яратиб, уларни инсон ҳаёти ва фаолиятининг барча жабҳаларига татбиқ этади.* Ижтимоий-маданий жараёнда давлат ҳаёти кадриятлари муҳим аҳамият касб этади: идеократик, теократик ёки сиёсий давлат бошқа-бошқа маданий мўлжалларга таянади. Давлат ўз негизини мустаҳкамлайдиган меъёрларнинг устунлигини таъминлайди ва ўзига таҳдид солиши мумкин бўлган меъёрларни сиқиб чиқаради. Ўз навбатида,

маданият ҳам ижтимоий таърибани саралаш, уни рамзий тизимларда мустаҳкамлашани амалга оширади.

Маданиятнинг инсонни ҳамол таттириши функцияси индивиднинг маданиятни ўзгаришига жараёнида шахсла айланшида намоён бўлади. Маданият норматив тартибга солинадиган фаолият саналгани босе, у қадриятларни яратгани соҳаси сифатида намоён бўлади. Маданият ҳодисалари ижтимоий ўзгаришларни бошқаради, уларни ижтимоий муҳим мақсадларни амалга оширишига йўналтиради.

Маданият қадриятларни мазкур ҳамжамиятда ижтимоий мўлжал бериши ва тартибга солиши функциясини бажаради. Маданият ижтимоий муносабатлар тизимида хизмат кўрсатади, бу ерда юз берувчи ўзгаришлар ва силжишларни белгилайди ва тайёрлайди, инсон хулқ-атворини тартибга солишни таъминловчи махсус механизмларни яратади. Бу тўғридан-тўғри, бевосита тартибга солиши бўлиши мумкин (ҳуқуқ, ахлоқ, тақик). Бу жамиятнинг у ёки бу қадриятлари ва талабларини акс эттирувчи баъзи бир ҳаракатларни бажаришни буюриш орқали амалга ошириладиган билвосита тартибга солиши бўлиши ҳам мумкин.

Маданият инсоннинг жамиятдаги ўрнидан, унинг диний мансублиги ёки сиёсий қарашларидан далолат берувчи рамзларнинг кенг тизимини яратади. Баъзан мазкур гуруҳлар ёки қадриятларга бевосита мансублик рамзий хусусият касб этади: индивид диний расм-русумларда маънавий таскин топиш воситасини изламайди, лекин ўзининг диндорлигини намоён этиши; у муайян сиёсий мақсадларга эришишга ҳаракат қилмайди, лекин ўз ниятларини эълон қилади ва ҳ.к. Шунга қарамай расм-русумларни адо этиш амалиёти ҳам, жамият талабларини тўғридан-тўғри бажариш ҳам этноснинг, унинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётининг яхлитлигини таъминлайди.

Маданият вайронкор жараёнларга қаршилик кўрсатади, чунки у қадриятларни саралаш механизмларига эга. Натижада цивилизациянинг тор тарихий аҳамият касб этувчи ҳодисалари йўқликка чекинади, тарих учун муҳим аҳамиятга эга бўлган маданий ҳодисалар эса умуминсоний маданият хазинасидан ўрин олади. Бунёдкор ҳодисаларни ҳам, вайронкор ҳодисаларни ҳам ўз ичига олувчи цивилизациядан фарқли ўларок, маданият ўзининг инсонийлиги, ижобийлиги билан тавсифланади. У инсон фаолияти ижодий асосининг манбаи ҳисобланади. Инсон яратган ҳар қандай предмет маданият ҳодисаси ҳисобланавермайди, худди шунингдек ҳар қандай инсон ҳам маданиятли бўлавермайди.

Маданиятсизлик ёки маданият даражасининг pastлиги аҳолининг бир қисми ўз маданиятидан ажралиб қолганини англатади. Саводсизлик, ахлоқсизлик, маданий меъёрларга мувофиқ бўлган хулқ-атвор, мулоқот, меҳнат кўникмалари мавжуд эмаслиги, табиатга нооқилона муносабат ва маданиятсизликнинг бошқа шунга ўхшаш кўринишлари оқилона бўлмаган маданий сиёсат ёки унинг умуман мавжуд эмаслиги натижасидир. Айни вақтда маданиятсизлик онгли сиёсат натижаси ҳам бўлиши мумкин.

Маданият инсон фаолиятининг барча жабҳаларини камраб олади, жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маънавий кичик тизимларини бирлаштиради. Аммо маданий жараён чегараси цивилизация, унинг меъёрлари билан белгиланади. Маданият цивилизацияда чуқур илдиз отган бўлиб, у билан бир жон ва бир тан ҳисобланади. Маданият ва цивилизациянинг ўзаро алоқаси шу даражада кучлики, аксарият файласуфлар ва олимлар бу тушунчаларни айний деб ҳисоблайдилар. Бу бежиз эмас: жамиятнинг нормал ҳолатида уларни деярли фарқлаб бўлмайди. Цивилизация ва маданият бирдир: ўз маданиятсиз цивилизация бўлмаганидек, цивилизациясиз маданият ҳам бўлмайди. Маданият ҳам, цивилизация ҳам норматив табиатга эга. Уларнинг ўртасидаги фарқ шундаки, цивилизация маданий жараёнга шарт-шароит яратади, уни тартибга солади. Ўз навбатида, маданият янгилик ижодкори сифатида цивилизациянинг ривожланишига замин ҳозирлайди. Аммо маданият цивилизация билан айний эмас. У цивилизация белгилаган ижтимоий меъёрларни амалда мужассамлаштиришни назарда тутувчи эркин фаолиятдир. Маданият жамият кадриятлари, моддий ва маънавий бойликлари мажмуидир.

Цивилизация элементларидан бири сифатида маданият унга мувофиқ бўлади, лекин мустақил ривожланишга қодир элемент сифатида у цивилизация билан зиддиятга киришиши мумкин. Мазкур зиддиятнинг мавжудлиги маданиятнинг ҳам, цивилизациянинг ҳам ривожланиш манбаидир. Уларнинг ўртасида айнийлик назарий жиҳатдан фақат цивилизация маданиятга ўз ҳукмини тўла ўтказиши сифатида мавжуд бўлиши мумкин. Бу ҳаёт фаолиятининг техник-механик, маънавиятсиз шакллари ҳукм сурнишини, шахснинг ижодий ташаббуси бўғилишини англатади. Инсон ҳаётининг барча жабҳаларида унинг хулқ-атворини қаттиқ тартибга солиш жамиятни турғунлик салтанатига айлантиради. У ўзгараётган шароитларга мослашиш қобилиятини йўқотади. Шу сабабли маданиятнинг ўлими муқаррар тарзда бутун социумни ҳалокатга элтади. Бу ўз ҳалокатидан

кейин бир вақтлар гуллаб-яшнаган маданият харобаларини қолдирган цивилизациялар тарихида кўп қарра кузатилган.

Маданият ва цивилизация ўртасида туб фарқлиқ мавжудлиги ҳам цивилизациянинг ҳалокатига сабаб бўлади. Шу сабабли цивилизация маданиятни ижтимоий назорат қилиш механизмларига эга бўлади. Цивилизация маданиятнинг ривожланишини белгилаш ва рағбатлантириш йўли билан уни чеклайди, ўз манфаатларига бўйсундиради. Цивилизациянинг яшовчанлиги ва фаолиги цивилизация механизmlарининг маданий шакллар ранг-баранглигини ўз идеаллари ва андозаларига бўйсундириш қобилияти билан белгиланади. Эеро маданият воситалари билан цивилизациянинг ривожланиши, унинг янги шароитларга мослашши муаммолари ҳам қилинади. Айни вақтда цивилизациянинг мавжудлиги маданият вужудга келган андозалар, меъёрлар ва қоидаларга риоя қилишга ўзини мажбурловчи чеклашлар консерватизмига чек қўйишга қай даражада қодирлиги билан белгиланади. Маданият ўз табиатига кўра қолип ва андозаларга тоқатсиз бўлган ижод соҳасидир. Агар у қатъий норматив чеклашларга барҳам бера олмаса, цивилизация, айтайлик, экологик ҳалокатдан ёки аҳоли сонининг ўсиши ва уни оммавий ҳалокат, очлик ва касалликлардан ҳимоя қилиш қобилияти ўртасида зиддиятларнинг кучайиши натижасида ҳалок бўлиши мумкин. Шу сабабли маданият ва цивилизация ўртасидаги зиддиятлар уларнинг ривожланиш манбаи ҳисобланади, уларнинг айнийлиги эса турғунлик ва ҳалокатни англади.

Цивилизация маданий жараёнга умумий шарт-шароит яратади. У улкан минтақалар ва қитъаларни қамраб олади. Маданият цивилизация яратган заминда вужудга келади, индивидуал, бетакрор, этник хусусият касб этади. Ҳар бир социум индивидуал асосининг ифодаси сифатида маданият бир цивилизацияга мансуб халқлар ўртасидаги фарқларни белгилайди. У мазкур халққа хос бўлган, унинг этник-ижтимоий индивидуаллигини ташкил этадиган омиллар: тил, тарихий тақдир, дин, бошқа халқлар билан алоқалар ва ҳоказоларни ҳулқатвор қоидалари, одатлар, маънавий ҳаётда акс эттиради. Айни бир цивилизация кўп сонли маданиятларни яратади. Масалан, Европа цивилизацияси француз, немис, инглиз ва ҳоказо маданиятларни ўз ичига олади. Меъёрлар, қоидалар, тақиқлар ва амр-фармойишлар мажмуи сифатида цивилизация одамлар фаолиятини ўзига бўйсундиради, уни тартибга солади. Маданият – мазкур нормаларга мувофиқ амалга ошириладиган эркин маънавий ва моддий фаолият. Аммо норматив жиҳатдан мақбул бўлган ҳар қандай ҳаракат маданий

булавермайди. Масалан, тош курул тенг даражада маданият предмети деб номланиши, айни вақтда яшаб қолиш воситаси ҳам бўлиши мумкин. Эркин юнон деҳқони ерга ишлов бериши маданий фаолият бўлиши мумкин, айни шу иш кул томонидан назоратчининг қамчиси остида бажарилишини эса, гарчи кул эркин одам билан айни бир деҳқончилик амалини бажараётган бўлса-да, маданий деб номлаш мумкин эмас. XX аср цивилизацияси ўзидан кейин инсон томонидан муҳандислик ҳисоб-китобларига кўра, қурилиш меъёрлари ва қондаларига мувофиқ яратилган чириётган сунъий денгизларни қолдирди. У Орол денгизини қуритди, лекин Каспий денгизида сувни тошириб юборди, натижада маданият объектларини сув босмоқда.

Қадрият тушунчаси ва унинг умумий тавсифи

Қадриятлар—*фалсафанинг алоҳида бўлими (юнон. axios — қадриятлар, logos — билим: қадриятлар ҳақидаги фан) бўлиб, у инсоннинг дунёга бўлган муносабатининг алоҳида жиҳатини ифодалайди, инсон фаолияти, жамият ва маданиятнинг ўзига хос хусусиятларини теран англаб етиш имконини беради.* Қадрият категориясининг мазмуни инсон учун ижобий аҳамиятга эга бўлган нарса ёки ҳодисаларда ўз ифодасини топади.

И.Кант тафаккур қадриятларнинг манбаларини ва уларни мақбул нарсага айлантирувчи қадриятлар ўлчовини англаб етишга қодир эканлигини қайд этади. Табиат ва маданият предметлари саналган манбалар бўлмаса, қадриятлар ҳам бўлмайди. Қадриятлар ўлчови эса, айрим мезонларнинг мавжудлигини назарда тутаяди. Муайян предметнинг мазкур мезонларга мувофиқлиги уни шахс ёки жамоа учун қадриятга айлантиради. Мақбуллик субъектив даражада баҳолаш, яъни турли ҳодисаларнинг инсон учун аҳамиятини аниқлаш тарзида амал қилади. Мазкур ҳодисаларнинг инсон учун аҳамияти унинг ижтимоий позицияси, дунёқараши, маданият, ақл-заковат ва маънавият даражаси билан белгиланади. Шу сабабли қадриятнинг борлиги интеллектуал даражадагина эмас, балки эмоционал даражада ҳам англаб етилади. Ўз-ўзидан равшанки, субъектив мақбул нарса ёки ҳодиса билан қадрият ўртасида тўқнашув юз бериши мумкин. Масалан, инсон учун муҳим маданий ҳодиса — ўйинни кўпчилик фақат болаликдагина кечиши мумкин бўлган беҳуда ва бефойда фаолият деб ҳисоблайди. Шиллер, аксинча, ўйиннинг инсон учун аҳамиятини қайд этиб, «Инсон сўзнинг тўлиқ маъносида инсон бўлган ҳолдагина ўйнайди ва у фақат ўйнаётган пайтдагина тўлақонли инсон бўлади»¹ деб ёзади.

¹ Шиллер М. Статьи по эстетике — Москва. 1935 — Б. 302, 303.

Аммо баҳоларгина эмас, балки кадриятлар дунёси ҳам инсониятга боғлиқ бўлиб, унинг ривожланиш даражаси, фаолият соҳасининг кенгайиши, маданият ва цивилизациянинг хусусияти билан белгиланади. Турли цивилизацияларга хос бўлган меъёрларни такқослаш кадриятлар динамикаси ҳақида тасаввур ҳосил қилиш имконини беради. Масалан, қадимги Юнонистонда инсон ҳаёти тўлақонли тарзда уйғун намоён бўлиши, Мисрда эса – инсон ҳаётининг ўлимга бўйсунishi олий кадрият ҳисобланган.

Кадриятлар индивидуал бўлиб, улар англашиши ёки англамаслиги ёки нотўғри англашиши мумкин. Аммо кадриятларни субъектив даражада мақбул ҳодиса сифатида англашнинг ҳар қандай варианты баҳолаш кўринишида амал қилади. Ҳақиқатдан фарқли ўларок, баҳолаш нарсаларнинг ҳақиқий ҳолатига билимнинг мувофиқлигига эришишдан эмас, балки нарсаларни ва уларнинг хоссаларини инсон учун зарур ва муҳим деб англаб етишдан иборат. Предметнинг объектив мазмуни (аҳамияти) билан субъект баҳолаш жараёнида экспликация қилувчи шахсга доир мазмун ўртасида кучли тафовут мавжуд. Шу сабабли баҳолашда дунёни англаб етишнинг шахсий хусусияти билан изоҳланувчи субъектив омил устунлик қилиши мумкин. Бу тафовутга қарамай, ҳақиқат ва кадрият ўртасида узвий алоқа мавжуд.

Кадриятлар санъат ва дин, ахлоқ ва ҳуқуқ, сиёсий ва маданий ҳаёт соҳасида етакчи ўринни эгаллайди. Уларни илмий тушунчалар тилига ўгириш мумкин эмас ва аксарият ҳолларда улар бадиий-образли мифологик ёки диний шакл-шамойилга солинади.

Кадрият ўз моҳиятига кўра ижтимоий ва объект-субъектлик хусусият касб этади. Маълумки, жамият бўлмаган жойда кадриятлар мавжудлиги ҳақида гапиришнинг ўзи беҳудадир. Зеро нарсалар, воқеалар уларнинг инсон билан, социум ҳаёти билан алоқасисиз, ўз ҳолича кадриятлар билан боғланмайди. Хуллас, кадриятлар доим инсоний кадриятлар ҳисобланади ва ижтимоий хусусият касб этади. Бу инсонийлашган табиатга, яъни бутун цивилизациягагина эмас, балки кўп сонли табиат объектларига ҳам тааллуқли. Масалан, кислороддан иборат бўлган атмосфера Ерда инсон пайдо бўлишидан анча олдин мавжуд бўлган, лекин кишилик жамияти вужудга келганидан кейингина атмосферанинг одамлар ҳаёти учун аҳамияти ҳақида сўз юритиш имконияти туғилган.

Кадрият инсоннинг амалий фаолияти жараёнида вужудга келади. Инсоннинг ҳар қандай фаолияти муайян мақсадни белгилашдан бошланади ва мазкур фаолият айна шу мақсадга эришишга

бағишланади. Мақсад – индивидга ўзининг муайян эҳтиёжларини кондиритиш имконини бериши мумкин бўлган фаолиятнинг пировард натижаси ҳақидаги инсоннинг тасавури. Шундай қилиб, индивид ўз фаолиятининг мўлжалланган натижасига қадрият сифатида қарайди. Шу сабабли инсон натижага эришишга қаратилган фаолият жараёнининг ўзига ҳам ўзи учун муҳим, қадрли бўлган жараён сифатида ёндашади.

«Қадрият» тушунчасини «муҳимлик» тушунчасидан фарқлаш лозим. қадрият «муҳимлик» тушунчаси билан нисбатлашади, лекин у билан айний эмас. Муҳимлик қадриятга бўлган муносабатнинг фаоллик, қизғинлик даражасини тавсифлайди. Нимадир бизни кўпроқ, нимадир камроқ таъсирлантиради, нимадир бизни ўзига нисбатан бутунлай бефарқ қолдиради. Шунингдек, муҳимлик қадрият хусусиятигагина эмас, балки «аксилқадрият», яъни зиён хусусиятига эга бўлиши ҳам мумкин. Ёмонлик, ижтимоий адолатсизлик, урушлар, жиноятлар ва касалликлар жамият ва шахс учун улкан аҳамиятга эга, лекин бу ҳодисаларни қадриятлар деб номлаш одат тусини олмаган. Бинобарин, «муҳимлик» тушунчаси «қадрият»га қараганда кенгроқ. Демак қадрият – ижобий муҳимлик. Ижтимоий ривожланишда салбий рол ўйнайдиган ҳодисалар салбий аҳамиятга молик деб талқин қилиниши мумкин. Шундай қилиб, ҳар қандай муҳимлик эмас, балки инсон, унинг бирлашмалари ёки бутун жамият ҳаётида ижобий рол ўйнайдиган муҳимликкина қадрият ҳисобланади.

Қадрият икки хосса: функционал аҳамият ва шахсга доир мазмун билан тавсифланади. Бу қандай хоссалар?

Қадриятнинг функционал аҳамияти – бу нарса ёки гояларнинг уларни мазкур жамиятда қадриятга айлантирувчи ижтимоий муҳим хоссалари, функцияларининг мажмуи. Масалан, муайян гояга маълум информацион мазмун ва унинг ҳаққонийлик даражаси хос.

Қадриятнинг шахсга доир мазмуни – бу унинг инсон эҳтиёжларига бўлган муносабати. Қадриятнинг шахсга доир мазмуни, бир томондан, қадрият функцияларини бажарувчи объект билан белгиланади, бошқа томондан эса, инсоннинг ўзига боғлиқ бўлади. Инсон нарсанинг мазмун ва моҳиятини англаб етиш жараёнида ўзининг мазкур нарсага бўлган соф табиий эҳтиёжидан эмас, балки ўзи мансуб бўлган жамият тарбиялаган эҳтиёждан, яъни жинс билдирувчи ижтимоий эҳтиёждан келиб чиқади. У нарсага гўё бошқа одамларнинг, жамиятнинг кўзи билан қарайди ва унда мазкур жамият доирасида ўз ҳаёти учун муҳим бўлган нарсани кўради. Инсон жинс билдирувчи мавжудот сифатида нарсаларда уларнинг жинс билдирувчи моҳияти-

ни, нарсанинг ғоясини излайди ва бу ғоя инсон учун мазмун касб этади.

Айни вақтда шуни қайд этиш лозимки, кадриятлар одамлар учун бир хил мазмун касб этмайди, у одамларнинг жамиятдаги мавқеига ва улар ҳал қилаётган вазифаларга боғлиқ бўлади. Масалан, шахсий автомобиль ҳаракатланиш воситаси, кўшимча пул топиш воситаси ёки шахснинг мавқеидан далолат берувчи буюм бўлиши мумкин. Сўнгги зикр этилган ҳолда автомобиль унинг эгаси бошга олмаган кўз ўнгида муайян нуфуз касб этиши учун имконият яратувчи танлиқ объекти сифатида муҳимдир. Кўрсатилган ҳолатларнинг барчасида айни бир предмет турли эҳтиёжлар билан боғлиқ.

Кадриятлар ўз табиатига кўра объективдир. *Субъект мавжуд* бўлмаган жойда кадрият тўғрисида сўз юритиш беҳуда иш эканлиги юқорида қайд этилган. Кадрият инсонга, унинг туйғулари, майллари, эмоцияларига боғлиқ бўлади, яъни қандайдир субъектив нарсаси ёки ҳодиса сифатида қаралади. Бундан ташқари, индивиднинг буюмига бўлган қизиқиши йўқолгани, буюм унинг эҳтиёжларини қондирмай кўйгани заҳоти индивид учун буюм ўзининг кадрият сифатидаги аҳамиятини йўқотади. Бошқача айтганда, субъект билан боғлиқ бўлмаган ҳолда, унинг эҳтиёжлари, майллари, манфаатлари билан буюмнинг иштирокисиз кадрият мавжуд бўлиши мумкин эмас.

Кадрият назариясининг шаклланиш тарихи

Қадимги даврдаёқ файласуфларни кадриятлар муаммоси қизиқтирган. Аммо ўша даврда кадрият борлиқ билан айнийлаштирилган, кадриятга хос бўлган хусусиятлар эса унинг мазмунига киритилган. Масалан, Зардушт, Мониий, Суқрот ва Платон учун яхшилик ва адолат каби кадриятлар ҳақиқий борлиқнинг бош мезонлари ҳисобланган. Бундан ташқари, қадимги файласуфлар кадриятларни таснифлашга ҳаракат қилганлар. Хусусан, Мониий зулмат ва зиё дунёси мавжуд, биринчи дунёда адолатсизлик, зулм, зўравонлик, иккинчисида эса абадий, енгилмас доимий кадриятлар ҳукм суради деб ҳисоблайди Аристотель инсон, бахт, адолат каби кадриятлар тизими ва ағлаб этиш имконияти инсоннинг оқиллиги билан боғлиқ бўлган нисбий кадриятларни фарқлайди.

Турли даврлар ва уларда мавжуд бўлган фалсафий мактаблар кадриятлар тушунчасининг шаклланишига ўз ҳиссасини қўшган. Масалан, Ўрта асрларда Ғарбда ҳам Шарқда ҳам кадриятлар диний хусусият касб этган ва илоҳий моҳият билан боғланган. Уйғонинг даврида А.Навоий, А.Жомий, Румий, Леонардо да Винче ижодида инсонпарварлик ва хурфикрлилик кадриятлари биринчи ўринга чиқ-

кан. Жумладан А.Навойнинг одил жамият қуриш ҳақидаги ғоясида умуминсоний қадриятлар тизими, муҳаббат, комил инсон таълимотида эса энг етук инсон қиёфасига хос шахсий қадриятлар тизими ифодаланган.

Янги даврда қадриятлар ҳақидаги таълимотга нисбатан ёндашувлар рационализм нуқтаи назаридан тавсифлана бошланганки, бу ҳол фаннинг ривожланиши ва янги ижтимоий муносабатларнинг шаклланиши билан изоҳланади. Бу даврда қадриятлар ва уларнинг мезонлари муаммоси Рене Декарт, Бенедикт (Барух) Спиноза, Клод Адриан Гельвеций, Поль Анри Гольбах, А.Авлоний, А.Дониш, Фурқат, Мукумий ва бошқа мутафаккирларнинг асарларида ўз аксини топган. Жумладан, А.Авлоний "Туркий гулистон ёҳуд ахлоқ" асарида "яхши хулқлар- муҳаббат, яхшилик, адолат, ҳақиқат, шижоат, ибрат каби ижобий қадриятларни ва разолат, ғийбат, жаҳолат, адоват каби "ёмон хулқлар"ни фарқлайди. Кейинроқ XX асрда ўзбек файласуфи С.Шермухамедов Авлоний ғоясини давом эттириб инсонга табиат 36 та ижобий фазилят ва 36 та салбий иллат ато этганлигини, уларнинг қай даражада намоён бўлиши инсон ўз ҳаётининг қадрига етишида кўринишини эътироф этади.

Иммануил Кант фалсафаси қадриятлар ҳақидаги таълимотнинг ривожланиш жараёнида туб бурилиш ясади. Кант мавжудлик ва жоизлик, воқелик ва идеал, борлик ва яхшилик тушунчаларини биринчи бўлиб фарқлади, эркинлик сифатидаги ахлоқийлик муаммосини зарурият қонуни таъсири остида бўлган табиат соҳасига қарама-қарши қўйди ва ҳ.к.

Қадриятлар назарияси фалсафий билимларнинг илмий тизими сифатида XIX асрнинг иккинчи ярмида Вильгельм Виндельбанд, Рудольф Лотце, Герман Коген, Генрих Риккерт каби немис файласуфларининг асарларида шакллана бошлади. Айни шу даврда Р.Лотце ва Г.Коген объект маъносидаги қадрият тушунчасига илк бор фалсафий таъриф берди. XX асрнинг бошида француз файласуфи П.Лапи қадриятлар назариясини ифодалаш учун «аксиология» (юнон. *axios* - қадрият, *logos* - фан, таълимот) атамасини муомалага киритди. Кейинчалик аксиология муаммолари феноменология, герменевтика, экзистенциализм ва бошқа фалсафий йўналишларнинг вакиллари томонидан тадқиқ этилди.

Мамлакатимизда қадриятлар ҳақидаги фан шўро даврида, унинг назарий асосини идеалистик фалсафа ташкил қилгани учун рад этилди. XX асрнинг 80-йилларидан эътиборан бу назария ривожлана бошладди. Бу дастлаб Х. Шайхова ижодида миллий қадриятларнинг

асосий шакллари, инсон қадри ва шахсий қадриятларнинг таҳлилида ўз ифодасини топди. Бинобарин ўз шахси ва бошқаларнинг қадрини англаш учун инсоннинг маънавий дунёси эзгуликка хизмат қилиши, юксак ижтимоий сифатларга эга бўлиши, унинг ўзи эса ҳаётнинг бебаҳо неъмат эканлигини англайдиган даражада тарбияланган бўлмоғи лозим.

Демак, қадим замонлардан бошлаб ҳозирги вақтгача фалсафада қадрият муайян нарсанинг атрибутими ёки у шахс ва жамият эҳтиёжлари билан белгиланган баҳолаш маҳсулими, деган масала атрофида турли фалсафий мактаблар ва йўналишларнинг вакиллари ўртасида муҳокама қилинган ва у ҳозир ҳам давом этмокда. Биринчи ҳолда қадрият инсондан қатъий назар мавжуд бўлган объектив нарса ёки ҳодиса сифатида талқин қилинади. Иккинчи ҳолда қадрият тушунчаси эркин хусусиятга эга бўлган субъектив нисбий мулоҳазалар билан боғланади.

Қадрият воқеликнинг, яъни табиат, жамият ёки маданиятнинг ҳодисаларининг хоссаси, деган фикрга қўшилсак, ҳақиқат ва қадриятнинг айниёлаштирилиши муқаррардир. Аммо унинг: «Бахт-саодат нима?», деган асосий масаласини биринчи бўлиб таърифлаган Сукрот ҳақиқат ва қадрият ўртасида жиддий фарқларни кўрсатиб берган.

Билим бахт-саодатга эришишнинг муҳим шарти, лекин у мазкур қадриятга эришишнинг бирдан-бир шарти эмас. Бу ҳол шу билан изоҳланадики, табиат ва жамият предметлари ва ҳодисалари ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, уларни англаб етиш ё амалда нима мавжудлиги ҳақидаги билим шаклида, ё бу борлиқ қандай бўлиши лозимлиги, инсон табиатга ва бошқа одамларга нисбатан ўзини қандай тутиши кераклиги ҳақидаги тасаввур кўринишида амалга оширилиши мумкин. Биринчи ҳолда предмет ҳақидаги билим унинг ҳақиқийлиги ёки сохталиги нуқтаи назаридан, иккинчи ҳолда – предметнинг қиммати, яъни унинг инсон учун аҳамияти нуқтаи назаридан тавсифланади.

Эҳтиёжлар ва қадриятлар

Қадриятнинг табиати ва моҳиятини тушунишга нисбатан бир неча ёндашув мавжуд бўлиб, қуйида уларнинг айримларини кўриб чиқамиз.

1. *Натуралистик психологизм* (Алексиус фон Мейнонг, Ральф Бартон Перри, Жон Дьюи, Кларенс Ирвинг Льюис) қадриятларга манбаи инсоннинг биологик ва психологик эҳтиёжларида мужассамлашган объектив омиллар сифатида қарайди. Мазкур ёндашув инсон

Ўзининг муайян эҳтиёжларини қондириш жараёнида фойдаланувчи ҳар қандай предметлар ва ҳаракатларни қадриятлар қаторига киритиш имконини беради.

2. *Персоналистик онтологизм*. Мазкур йўналишнинг энг таниқли намоёнчаси Марк Шелер ҳам қадриятларнинг объектив хусусиятини асослашга ҳаракат қилган. Аммо, М.Шелер концепциясига биноан, муайян предметлар, ҳодисалар қадриятини уларнинг эмпирик табиати билан айнийлаштириш мумкин эмас. Айтайлик, ранг ўзи тегишли бўлган предметлардан қатъий назар мавжуд бўлиши мумкин бўлганидек, қадриятлар ҳам (гўзаллик, эзгулик, фожеавийлик) ўзлари тавсифловчи нарсалардан қатъий назар идрок этилиши мумкин.

М.Шелер фикрига кўра, қадриятлар дунёси муайян иерархияга эга. Бу иерархиянинг қуйи поғонасини ҳиссий майлларни қондириш ва моддий неъматлар билан боғлиқ бўлган қадриятлар эгаллайди; юксакроқ қадриятлар – бу «гўзаллик» қадриятлари ва «маърифий» қадриятлар; «илоҳийлик» ва Худо ғояси энг олий қадрият ҳисобланади. Бу қадриятлар дунёсининг реаллиги илоҳий шахснинг қадриятига асосланади. Инсон шахсининг типи эса унга хос бўлган қадриятлар иерархияси билан белгиланади. Айни шу иерархия мазкур шахснинг онтологик асоси ҳисобланади.

3. *Аксиологик трансцендентализм* (Вильгельм Виндельбанд, Генрих Риккерт) қадриятларни объектив борлик сифатида эмас, инсон эҳтиёжлари ва майлларига боғлиқ бўлмаган идеал борлик сифатида тушунади. Бундай қадриятлар қаторига мустақил мазмун касб этадиган ва идеал меъёрлар тарзида мавжуд бўлган қадриятлар – ҳақиқат, яхшилик, адолат, гўзаллик киради. Шундай қилиб, мазкур концепцияда қадрият борлик эмас, балки манбаи муайян трансцендентал, яъни ғайриоддий онг саналган идеалдир.

4. *Маданий-тарихий релятивизм*. Аксиологиянинг бу йўналиши асосчиси Вильгельм Дильтей бўлган. Унинг таълимоти замирида аксиологик плюрализм ғояси ётади. Аксиологик плюрализм деганда Дельтей тарихий метод ёрдамида фарқланувчи ва таҳлил қилинувчи тенг ҳуқуқли қадриятлар тизимларининг кўп сонлилигини тушунган. Моҳият эътибори билан бу ёндашув реал маданий-тарихий контекстни мавҳумлаштириб, қадриятларнинг бирдан-бир тўғри, мутлақ концепциясини яратиш йўлидаги уринишларни танқид тиғи остига олган.

5. *Қадриятларнинг социологик концепцияси*. Бу концепциянинг асосчиси қадриятлар тушунчасини социологияга киритган ва ундан ижтимоий ҳаракат ва ижтимоий билимни талқин қилиш учун

фойдаланган Макс Вебердир. Вебер фикрига кўра, қадрият – ижтимоий субъект учун муайян аҳамиятга эга бўлган меъёр.

Кейинчалик М. Вебернинг бу ёндашувини америкалик социолог Уильям Томас ва поляк социологи Флориан Знанецкий ривожлантирди. Бу олимлар қадриятларни уларнинг ижтимоий аҳамияти нуқтаи назаридангина эмас, балки ижтимоий мўлжаллар орқали ҳам тавсифлай бошладилар. Уларнинг фикрига кўра, тавсифлаш мумкин бўлган мазмунга ва муайян ижтимоий гуруҳ аъзолари учун аҳамиятга эга бўлган ҳар қандай предмет қадрият ҳисобланади. Мўлжаллар эса гуруҳ аъзоларининг қадриятга бўлган субъектив муносабатини англатади.

Ҳозирги замон фалсафий ва социологик адабиётларида ҳам қадриятларнинг табиати ва моҳиятини тушунишга нисбатан ягона ёндашув мавжуд эмас. Айрим тадқиқотчилар қадриятга инсоннинг маълум бир эҳтиёжини қондиришга ёки унга муайян фойда келтиришга қодир бўлган предмет сифатида; айримлар – идеал, меъёр сифатида; яна бир гуруҳ олимлар – бирон-бир нарсанинг инсон ёки ижтимоий гуруҳ учун аҳамияти сифатида ёндашадилар. Зикр этилган ёндашувларнинг ҳар бири мавжуд бўлиш ҳуқуқига эга, чунки уларнинг барчаси қадриятларнинг муайян жиҳатини акс эттиради; уларга бир-бирини истисно этувчи ёндашувлар сифатида эмас, балки бир-бирини тўлдирувчи ёндашувлар сифатида қараш керак. Мазкур ёндашувлар синтези ҳозирги замон қадриятлар умумий назариясини ташкил этади. Қадриятлар инсон ва жамият ҳаётида ўз ҳолича эмас, балки вужудга келган қадриятларга муносабатлар тизими заминида муҳим ўрин эгаллайди. Қадриятларнинг бутун ранг-баранглигини уч асос: ижтимоий ҳаёт соҳаларига, субъектларга, қадриятларнинг жамият ҳаётидаги ролига кўра таснифлаш мумкин.

Эҳтиёжлар ташқи муҳит предметлари ва шароитларига ёки ички, маънавий уйғунликка эришишга муҳтожлик сифатида англанади. Улар ташқи дунё билан муайян муносабатларда намоён бўлиб, объектларни, ўзлари йўналтирилган мавжуд борлиқни ҳам, ўз манбаи саналган субъектнинг муҳим хусусиятларини ҳам тавсифлайди. Шахс фаоллигининг теран асоси саналган эҳтиёжлар инсон фаолиятини уларни рўёбга чиқаришга йўналтирувчи мўлжаллар, майллар ва манфаатларда ўз ривожини топади. Айнан эҳтиёжлар инсон онгининг нисбий мезони, унинг майллари, манфаатлари; дидлари ва идеалларининг пойдевори ҳисобланади. Инсон эҳтиёжлари ўзгарувчан, ҳаракатчан, ўзаро боғланган ва бир-бирининг ўрнини босишга қодир. Уларнинг айримлари вужудга келади, баъзилари йўқ бўлади, айрим-

лари актуаллашади, баъзилари иккинчи даражали аҳамият касб этади. Инсон эҳтиёжлари сифат жиҳатидан чексиз ва кенгайишга қодир, зеро уларнинг шаклланиши индивидларнинг бир-бири ва жамият билан ижтимоий алоқаларининг кўп сонлиги ва интенсивлигини акс эттиради. Ижтимоий ҳаётнинг, ижтимоий муносабатлар мажмуининг мураккаблашуви ва дифференциацияланиши, моддий ва маънавий ҳаётнинг ўз меъёрлари ва кадриятлари билан ривожланиши, инсон маънавий ҳаётининг жўшқинлиги – буларнинг барчаси унинг эҳтиёжлари ўзгариши ва ривожланишини белгилайди.

Кадриятлар эҳтиёжлар билан бевосита боғлиқ бўлса-да, лекин улар билан узвий эмас. Эҳтиёжлар ҳаракатчан, кадриятлар нисбатан барқарордир; эҳтиёжлар иерархиявий бўлиб, уларнинг иерархияси мунтазам равишда ўзгаради, кадриятлар эса нисбатан ўзгармас ва индивид томонидан унинг ижтимоийлашуви жараёнида ўзлаштирилади. Бу ҳаётнинг ҳар қандай соҳасида юз берган янгиликларга нисбатан анча кенг тарқалган муҳолифатни изоҳлайди. Масалан, рим императорлари христиан динини тан олгунларига қадар христианларни асрлар мобайнида қувғин қилинганлар. Ибн Сино, Имом Бухорий ўз даврида тан олинмаган ва юртидан қувғин қилинган. Белорусиялик машхур рассом Марк Шагалнинг ўзига хос ижоди, гарчи бутун дунёда юксак баҳоланган бўлса-да, ўз ватанида ҳанузгача тан олинмаган ва унча маълум эмас. Сезанн ижоди рассомнинг ўлимидан кейингина тан олинган, унинг тирклик пайтида эса мазкур буюк мусаввирнинг асарлари Париждаги замонавий санъат кўргазмаларида бирор марта ҳам намоиш этилмаган, чунки нуфузли ҳайъат унинг асарларини диққатга сазовор деб ҳисобламаган ва ш.к. Айни ҳол шу билан изоҳланадики, эҳтиёжлар англаниши ёки англамаслиги ёнги нотўғри англаниши мумкин. Шу сабабли амалда муҳим ҳодисалар кадриятлар сифатида идрок этилмаслиги, амалда қимматга эга бўлмаган нарса эса янглиш тарзда кадрият сифатида тасаввур қилиниши мумкин. Бундан ташқари, эҳтиёжларни қондиришга ё кўмаклашувчи, ё монелик қилувчи ҳодисалар мавжуд. Бинобарин, аҳамиятга эга бўлган ҳамма нарсалар ҳам кадрият саналавермайди, балки ижобий аҳамиятга молик ҳисобланади.

Шундай қилиб, кадрият деганда бирон-бир объектнинг ижобий аҳамияти тушунилади. Аммо айрим ҳолларда бирон-бир объектнинг ижобий аҳамияти фойдалилик чегарасидан четга чиқмаслиги мумкин (масалан, қуёш нури ўсимликлар учун фойдали). Муҳимликни объект талқин қилиш мумкин. Кадрият эса инсон учун муҳим бўлган ҳодисанинг мазмунини аниқлашни назарда тутди. Шу сабабли

кадрият табиат ҳодисаларининг инсонга боғлиқ бўлмаган объектив алоқаси сифатидаги фойдалилик айрим кўрилиши саналган ҳодисаларнинг моддий предметли борлиғи билан мос келмайди.

Қадриятларнинг турлари

Қадриятлар турли асосларга кўра таснифланади. *Мазмун жиҳатидан жамиятнинг кичик тизимлари ҳақидаги тасаввурларга мос келувчи- моддий (иқтисодий), сиёсий, ижтимоий ва маънавий қадриятлар фарқланади.* Кичик тизимларнинг ҳар бири ўз таснифини назарда тутувчи таркибий қисмларга бўлинади. Масалан, моддий қадриятлар ишлаб чиқариш-истеъмолга доир (утилитар) қадриятларни, мулкӣ, маиший муносабатлар билан боғлиқ қадриятларни ўз ичига олади. Маънавий қадриятлар ахлоқӣ, маърифӣ, эстетик, диний ғоялар, тасаввурлар ва билимларни ўз ичига олади.

Тарихий хусусиятига кўра қадриятлар жамият ривожланишининг у ёки бу босқичига мос келади ёки турли демографик гуруҳлар (ёшлар, кекса авлод вакиллари)нинг, шунингдек касбий, синфӣ, динӣ, сиёсий ва бошқа бирлашмаларнинг қадриятларини акс эттиради. Жамият ижтимоий тузилишининг бир жинсли эмаслиги қадриятларнинг ва қадриятларга муносабатнинг бир жинсли эмаслигини ва ҳатто зиддиятлигини вужудга келтиради. Шу маънода қадриятлар ижтимоий муносабатлар мавжудлигининг моддий шаклидир.

Мавжудлик шаклига кўра моддий ва маънавий қадриятлар фарқланади. Ижтимоий ҳаётнинг асосий соҳаларига мувофиқ одатда қадриятларнинг уч гуруҳи фарқланади: моддий қадриятлар, ижтимоий-сиёсий қадриятлар ва маънавий қадриятлар.

Моддий қадриятлар – бу қадрият аҳамиятига молик бўлган табиий объектлар ва предметлар, яъни меҳнат воситалари ва бевосита истеъмол буюмларидир. Табиий қадриятлар қаторига табиий бойликларда мужассамлашган табиий неъматлар киради. Моддий қадриятлар жумласига инсон меҳнати натижасида яратилган моддий дунё предметлари, шунингдек ўтмиш маданий мероси предметлари киради. Моддий қадриятлар – бу табиий неъматлар, меҳнат маҳсулларининг истеъмол қиймати, ижтимоий ҳодисаларда мужассамлашган ижтимоий неъматлар, тарихий воқеалар, маданий мерос, ахлоқӣ эзгулик, гўзалик мезонларини қаноатлантирувчи эстетик ҳодисалар, диний ибодат предметлари ёки ўзининг муайян рамзӣ ифодасини топган диний ғоялар ва ш.к.лардир. Моддий қадриятлар онгда эмас, балки одамлар ҳаёт фаолиятида амал қилувчи муайян нарсалар, ҳодисалар дунёсида мавжуд бўлади. Моддий қадриятларнинг асосий соҳаси – шахс ва жамиятнинг баркамоллик ҳақидаги тасаввурларнинг

гавдалантирувчи инсоннинг мақсадга мувофиқ фаолияти маҳсуллари-дир. Бунда ўзининг моддий ифодасини топган кадрият сифатида фаолият натижаси ҳам, фаолиятнинг ўзи ҳам амал қилиши мумкин.

Ижтимоий-сиёсий кадриятлар – бу ижтимоий ва сиёсий ҳодисалар, воқеалар, сиёсий актлар ва ҳаракатларнинг кадрият сифатидаги аҳамиятидир. Ижтимоий-сиёсий кадриятлар қаторига, одатда, сиёсий ва ижтимоий ҳаракатларда мужассамлашган ижтимоий имтиёзлар, шунингдек жамиятнинг раванқ топиши, халқлар ўртасида тинчлик ва ҳамкорликнинг мустаҳкамланишига кўмаклашувчи тарихий воқеаларнинг прогрессив аҳамияти қиради.

Маънавий кадриятлар – бу ижтимоий онг ҳодисаларининг тегишли шаклларда намоён бўлган меъёрий-нисбий томони. Фан, ахлоқ, санъат, фалсафа, ҳуқуқ кадриятларини маънавий кадриятлар деб ҳисоблаш одат тусини олган.

Маънавий кадриятлар қаторига бахт-саодат, яхшилик ва ёмонлик, гўзаллик ва хунуқлик, адолат ва адолатсизлик, ҳуқуқийлик ва ноҳуқуқийлик, тарихнинг мазмуни ва инсоннинг вазифаси ва ҳоказолар ҳақидаги меъёрий тасаввурлар кўринишида ифодаланган ижтимоий идеаллар, мўлжаллар ва баҳолар, меъёрлар ва тақиклар, ҳаракатлар қиради. Моддий кадриятлар инсон эҳтиёжлари ва манфаатлари объектлари сифатида амал қилса, маънавий кадриятлар икки хил функцияни бажаради: улар кадриятларнинг мустақил соҳаси ва моддий кадриятларни баҳолаш асоси, мезонидир.

Маънавий кадриятлар мазмун жиҳатидан, функцияларига кўра ва уларни рўёбга чиқаришга қўйиладиган талабларга кўра ранг-барангдир. Фаолият мақсадлари ва усулларини катъий белгилувчи қоидаларнинг бутун бир туркуми мавжуд. Булар стандартлар, қоидалар, қонунлар, андозалар. Маданият алгоритми сифатида хизмат қилувчи меъёрлар, дидлар, идеаллар кадриятларни рўёбга чиқаришда кўпроқ эркинлик беради.

Меъёр – фаолиятнинг ягона ва барқарор шартлар билан белгиланувчи оптималлиги ва мақсадга мувофиқлиги ҳақидаги тасаввур. Меъёрлар қуйидагиларни: хатти-ҳаракатларнинг ягона кўринишини; ҳулқ-атворнинг бошқа кўринишларига нисбатан тақикни; мазкур ижтимоий шароитларда хатти-ҳаракатларнинг мақбул варианты (андозаси)ни; меъёрдан четга чиқиш мумкин эмаслиги ҳақида огоҳлантириш мақсадида айрим шахсларнинг ҳулқ-атворини баҳолашни (баъзан айрим санкциялар кўринишида) ўз ичига олади. Меъёрий тартибга солиш инсон фаолияти ва муносабатлари тизимини тўла қамраб олади. Ижтимоий меъёрларни мустаҳкамлаш тизими

уларни амалга оширишнинг шартли ҳисобланади. Маъқур тизим ҳақига ҳаракатни ижтимоий маъқуллаш ёки ҳаракатнинг, у ҳақоиятида меъёрга рноя қилиши шарт бўлган шахсга у ёки бу санкцияларни тайинлашни назарда тутадн.

Идеал – баркамолликнинг олий меъёри ҳақидаси таъвофур, инсоннинг инсон ва табиат, инсон ва инсон, шахс ва жамият муносабатларини тартибга солиш, баркамоллаштириши ва уйғунлаштиришига бўлган эҳтиёжининг маънавий ифодаси. Идеал тартибга солувчи функцияни бажаради, у инсон рўёбга чиқаришига бутун умрини бағишлашга тайёр бўлган стратегик мақсадларни аниқлаш имконини берувчи омил бўлиб хизмат қилади. Идеалга амалда эришиш мумкинми? Аксарият мутафаккирлар бу саволга рад жавобини берган: идеал баркамоллик ва тугалланганлик тимсоли сифатида эмпирик йўл билан кузатилувчи борликда ўз ўхшашига эга эмас, у онгда трансценденталлик рамзи сифатида намоён бўлади. Шунга қарамай идеал маънавий кадриятларнинг жамулжам ифодаси ҳисобланади.

Моддий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий кадриятлар ўртасида мавжуд тафовутларга қарамай, улар бир-бири билан узвий боғлиқ ва кадриятларнинг ҳар бир турида бошиқа бир турнинг муайян жиҳати мавжуд. Айни пайтда, шундай кадриятлар ҳам борки, уларни моддий кадриятлар каторига ҳам, ижтимоий-сиёсий кадриятлар каторига ҳам, маънавий кадриятлар каторига ҳам киритиш мумкин. Бу аввало инсон ҳаёти, соғлиғи, эркинлиғи ва шу кабилардир.

Субъектлар мақомига кўра индивидуал шахсий (субъектив-шахсий), группавий, умуминсоний кадриятлар фарқланади – (группавий, миллий, синфий, умуминсоний) кадриятлар фарқланади.

Индивидуал ёки шахсга боир кадрият – бу нарса, ҳодиса, воқиянинг муайян инсон учун кадрият сифатидаги аҳамияти. Ҳар қандай кадрият ўз моҳиятига кўра индивидуалдир, зеро нарса, ҳодиса, воқия фақат инсонгина баҳолашга қодир. Шахсий кадриятлар таълим ва тарбия, индивид ҳаёт таърибасини тўрлаш ижраёида шаклланади. Шахсий кадриятлар индивиднинг эҳтиёжлари ва мавфратлари таъсирида вужудга келади. Улар қишлоқларнинг майллари, диллари, олавлари, билим даражаси ва бошқа индивидуал ҳоусоиятлари билан белгиланади.

Жамоевий кадриятлар – бу нарсалар, ҳолатлар, воқияларнинг одамлар муайян бирлиги (снф, миллат, маданият жиҳати ва ш.к.) учун кадрият сифатидаги аҳамияти. Жамоевий кадриятлар муайян гуруҳга кирувчи индивидларнинг олам мавфратлари, кадриятлари

ва мўлжаллар билан бирлаштириб, мазкур жамоанинг ҳаёт фаолияти-да улкан аҳамият касб этади.

Умуминсоний қадриятлар – бу нарсалар, ҳодисалар, гоёларнинг жаҳон ҳамжамияти учун қадрият сифатидаги аҳамиятидир. Умуминсоний қадриятлар, биринчидан, жаҳон ҳамжамияти аҳолисининг аксарияти амал қиладиган ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий тамойиллардир. Иккинчидан, умуминсоний идеаллар, умумхалқ мақсадлари ва уларга эришишнинг асосий воситалари (ижтимоий адолат, инсоннинг ҳаёни ва кадр-қиммати, фукаролик бурчи ва ш.к.) мажмуидир. Учинчидан ўз моҳияти ва аҳамиятига кўра умуминсоний хусусият касб этувчи қадриятлар: табиий бойликлар, тинчликни сақлаш, қуролсизланиш, халқаро иқтисодий тартиб муаммоларидир. Умуминсоний қадриятлар – жамият ва маданиятнинг ривожланиши маҳсули.

Шахсий, жамоавий ва умуминсоний қадриятлар бир-бири билан ижтимоий нуқтаи назардан узвий боғлиқ.

Ижтимоий қадриятлар шахснинг камол топишида бирламчи аҳамиятга эга, улар шахсга ижтимоий шароитларга мослашиш, жамиятда муайян ўринни эгаллаш, қоникарли шахсий мақомга эга бўлиш имконини беради. Шахс ўзининг ижтимоийлашуви жараёнида асрлар оша авлоддан-авлодга ўтиб келаётган ижтимоий қадриятларни ўзлаштиради.

Психология ижтимоий қадриятларнинг индивид руҳий ҳаётининг барқарор ички элементларига айланиш механизмлари қандай, деган саволга ҳам жавоб беради. Бундай механизм интериоризация, яъни ташқи дунёнинг айрим жиҳатларини инсоннинг шахсий руҳий ҳаётига киритишдир. Бунинг натижасида ташқи дунёнинг ички омиллари инсон тафаккури ва хулқ-атворида, унинг руҳияти ички структураларининг шаклланишига ижтимоий фаолиятнинг ташқи структураларини ўзлаштириш орқали таъсир кўрсатади. Ҳозирги замон психологиясида тарихий интериоризация ғояси ҳам илгари сурилади: муайян тарихий даврда одамлар оммавий хулқ-атворининг шакли ҳисобланган механизмлар кейинчалик онгнинг ички механизмларига айланади. Бунга расм-русумлар, театр, черков, ўйин каби коллектив ҳаракатлар, ҳозирги шароитда эса – мактаб, телевидение, оммавий ахборот воситалари мисол бўлиши мумкин.

Аммо индивидуал қадриятларнинг шаклланишида фаолиятнинг ранг-баранг шакллари (меҳнат, билиш, мулоқот, ўйин)гина иштирок этмайди. Бундай восита сифатида умуман ижтимоий тузилмалар амал қилади. Бозор ва кундалик турмуш, реклама ва мода, сиёсат ва ҳуқуқ, таълим ва тарбия, оммавий ахборот воситалари ва санъат, ҳукмрон

маданӣ меъёрлар ва ижтимоӣ-сиёсий институтлар тоқмидан рақмий даражада андоза сифатида эътироф этилган айрим шахсларнинг обрӯси, ижтимоӣ-психологик стереотиплар, андозалар, ахлоқ ва таъбу – буларнинг барчаси жамият маънавий ҳаётининг шахснинг кадриятларга муносабатини шакллантирувчи омилларидир.

Кадриятларга муносабат индивиднинг ҳаёт тажрибаси ва шахс кечинмаларининг бутун мажмуи билан мустаҳкамланади ва тартибга солинади. Улар индивидга муҳимни номуҳимдан ажратиб имконияни беради, мотивларнинг барқарорлигини ҳамда шахс ҳуқуқ-аъвори ва тафаккурининг ворисийлигини белгилайди. Устувор кадриятларни танлаш жараёнида ўз-ўзига муносабат ва ҳақиқий шахсий мақом ўрта-сидаги зиддият, шунингдек ўз индивидуаллашган кадриятлари билан нуфузли ижтимоӣ гуруҳлар томонидан эътироф этилган кадриятлар ўртасидаги зиддиятларни англаш ҳам ўз таъсирини кўрсатади.

Жамият ва инсон ҳаётидаги кадриятларни учта даражасини ажратиб мумкин:

1. *Инсон ва жамият учун иккинчи даражали аҳамиятга эга бўлган кадриятлар.* Бу шундай кадриятларки, уларсиз жамият ва инсоннинг нормал фаолияти издан чиқмайди. Масалан автомобиль моддий кадрият, лекин у бўлмаса ҳам инсон ўз ҳаётини тўғри ташкил этиши мумкин, икки қаватли ховли эгаси бўлиш.

2. *Қундалик ҳаёт ва эҳтиёжлар билан боғлиқ бўлган кадриятлар.* Булар инсоннинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш, жамиятнинг нормал фаолият кўрсатиши ва ривожланишини таъминлаш учун зарур бўлган кадриятлардир.

3. *Олий кадриятлар – ўз аҳамиятига кўра энг юксак даражада турувчи, одамларнинг фундаментал муносабатлари ва эҳтиёжларини акс эттирувчи кадриятлардир.* Олий кадриятларсиз нафқат инсон шахс сифатида камол топа олмайди, балки жамият ҳам нормал ҳаёт кечира олмайди. Олий кадриятларнинг mavjudligi доимо индивиднинг шахсий ҳаёти чегарасидан четга чиқиш билан боғлиқ. Улар индивидни унинг ўзидан юксак бўлган, унинг ҳаётини белгилайдиган, унинг тақдирини узвий боғлиқ бўлган нарсалар билан ошироқ этади. Айни шу сабабли олий кадриятлар одатда умуминсоний хусусият касб этади.

Олий кадриятлар гурӯҳида ҳаёт (ҳаёт кадриятлари), соғлиқ, ва орқинлик алоҳида фарқланади.

Инсонни умри энг олий кадриятлар қаторига киритиб, энг муҳим инсон бўлмайди ва кадриятлар ҳам бўлиши мумкин эмас. Индивид учун ҳаёт бошқа бирон-бир нарсага боғлиқ бўлмаган ҳолда энг муҳим

қадрият, неъмат сифатида амал қилади. Ўз навбатида, ҳаётнинг қиммати бошқа барча қадриятлар учун ўзига хос замин ва чўкки ҳисобланади. Ҳаётнинг қиммати қандай тушунилишига қараб одамлар ўртасидаги муносабатлар ва жамиятнинг инсонга бўлган муносабати ҳам шаклланади.

Биринчи ҳолда ҳаётнинг қимматига индивидуал нуктаи назардан ёндашилса, иккинчи ҳолда – ижтимоий нуктаи назардан ёндашилади, яъни бу ерда ҳаётнинг аҳамияти индивиднинг ўзи учун эмас, балки жамият учун белгиланади. Инсоннинг ўзи қадрият ҳисобланадими, деган саволнинг икки томони бор 1) инсон учун бошқа одамнинг ва умуман инсоннинг қиммати нимада? 2) унинг ўз ҳаётининг қиммати нима билан ўлчанади? Тафсилотларга берилмай шуни қайд этамизки, бу саволларга жавоблар аниқ ва узил-кесил бўлиши мумкин эмас. Гап шундаки, индивиднинг бошқа одамларга қизиқиши одамлар қандайлигига эмас, балки унинг ўзи қандайлигига ҳам боғлиқ бўлади. Бунга яна шуни қўшимча қилиш жоизки, инсон ҳаётининг ва инсоннинг қиммати тўғрисидаги масаланинг қўйилиши тарихий шароитлар билан бевосита боғлиқ. Масалан, Қулдорлик даврида қулдор ўз қулини ўлдириши жиноят ҳисобланмаган ва жазога тортилмаган. Ҳозирги вақтда ҳар бир кишининг яшаш ҳуқуқи тан олинган ва одам ўлдиришни у ёки бу тарзда жазоламайдиган мамлакат мавжуд эмас. Хуллас, инсон – алоҳида, мутлақ қадрият. Қолган барча қадриятлар инсон манфаатлари нуктаи назаридан баҳоланади.

Моддий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий қадриятларнинг бир қисми олий қадриятлар қаторига киради. Булар аввало: тинчлик, инсоният ҳаёти; адолат, эркинлик, одамларнинг ҳуқуқлари ва бурчлари, дўстлик ва меҳрибонлик ҳақидаги тасаввурлар; қариндошлик алоқалари; фаолият қадриятлари (меҳнат, ижод, бунёдкорлик, ҳақиқатни англаб етиш); ўз-ўзини асраш қадриятлари (ҳаёт, соғлиқ); ўз шахсиятини намоён этиш, ўз қобилиятларини рўёбга чиқариш қадриятлари; шахсий фазилатларни танлашни тавсифловчи қадриятлар (ҳалоллик, довжурлик, садоқат, адолат, яхшилик) ва ҳ.к.

Инсон соғлиғи - табиий, мутлақ ва боқий олий қадриятдир. Инсоннинг барча эҳтиёжларини қондириш даражаси унинг соғлиғи қай даражада эканлиги билан белгиланади. Соғлиққа бўлган эҳтиёж ялли хусусият касб этади, у айрим индивидларга ҳам, бутун жамиятга ҳам хос. Шу сабабли индивидуал (шахсий) соғлиқ ва жамият соғлиғи ёки аҳоли саломатлиги фарқланади.

Соғлиқнинг ҳолати инсон ва жамият ҳаётининг барча соҳаларига ўз таъсирини кўрсатади. Масалан, муайян инсон ҳаётининг тўла-

кончилиги ва фаоллиги унинг соғлиги даражасига, «сифат» хусусиятларига бевосита боғлиқ. Ўз навбатида, аҳоли саломатлиги меҳнат ресурсларининг сифатига, ижтимоий меҳнатнинг унумдорлик даражасига ва шу тариқа жамиятнинг иқтисодий ривожланиши динамикасига кучли таъсир кўрсатади.

Эркинлик инсон учун олий қадриятдир. Бу категориянинг фалсафий талқини қуйидагича: эркинлик – бу инсоннинг объектив заруриятни билишга таянган ҳолда ўз манфаатлари ва мақсадларига мувофиқ иш кўриш қобилиятидир.

Эркинлик доим ва ҳамма жойда энг буюк қадрият ҳисобланади. Бошқа ҳолларда бўлганидек, эркинлик уни инсон англаган тақдирдагина қадриятга айланади. Эркинликнинг қиммати англаб етилмаган, инсон ўзини бошқа одамлар билан тенг жонзот сифатида идрок этмаган жойда ўзига қадрият сифатида ёндашиш ҳам, инсоннинг кадр-қиммати ҳам мавжуд бўлмайди. Ўзининг эркисизлигини тушуниш ва эркинликнинг қимматини англаб етиш туб ижтимоий ўзгаришлар даврида айниқса бўртиб намоён бўлади.

Эркинлик – барча одамларнинг цивилизация ютуқларидан тенг даражада фойдаланиш ва ўз меҳнати меваларини ва ўз тақдирини тасарруф этиш ҳуқуқи. Эркинлик йўл танлаш имкониятидир. Онгли равишда амалга ошириладиган ҳар қандай йўл танлаш каби, эркинлик ҳам шахс учун муқобил имкониятлардан бирини афзал кўриш ва бошқасидан воз кечиш билан боғлиқ. Йўл танлаш шахснинг кейинги фаолиятини чекловчи омилга айланмаслиги учун у муҳим қондага амал қилиши лозим: ҳар сафар йўл танлашни амалга ошираётганда кейинги йўл танлашлар истиқболи тораймаслигига, балки инсонга ўзининг янги касбий, ахлоқий ва интеллектуал имкониятларини аниқлаш имконини бериб, кенгайиб боришига эришишга ҳаракат қилиш керак. (АҚШ 200 йил ва Ҳиндистон 400 йил Англия мустамлакасига, Греция 400 йил Туркия мустамлакасига қарши эркинликка эришиш учун кураш олиб борди. Ўзбекистон 150 йиллик мустамлакадан сўнг 1991 йилда эркинликка эришди).

Қадриятларга муносабат

Шахснинг қадриятларга бўлган муносабати ғояси илмий муомалага XX асрнинг 20-йилларида социологлар У.Томас ва Ф.Знанецкий томонидан киритилган. Улар қадриятларга муносабатни шахснинг унинг хулқ-атворини тартибга солувчи ижтимоий мўлжалли сифатида ёндашган. Бу тушунчанинг кўп сонли турли талқинлари пайдо бўлган. Биз қуйидаги таърифга қараб мўлжал оламиз.

Қадриятларга муносабат – бу шахнинг ҳаёт тажрибаси, унинг барча кечинмалари мажмуи билан мустаҳкамланган ва шахс учун муҳим аҳамиятга молик бўлган нарсаларни иккинчи даражали аҳамиятсиз нарсалардан ажратувчи муҳим элементлари.

Вужудга келган ва қадриятларга муносабатлар мажмуи онгнинг шахснинг барқарорлигини, муайян турдаги хулқ-атвор ва фаолиятнинг ворисийлигини таъминловчи, индивиднинг эҳтиёжлари ва манфаатларига йўл кўрсатувчи ўзига хос ўзагини ташкил этади. Айни шу сабабли қадриятларга муносабат шахс мотивациясини тартибга солувчи, белгилувчи муҳим омил ҳисобланади.

Ривожланган қадриятларга муносабат – шахснинг етуклик белгиси, унинг ижтимоийлик даражаси кўрсаткичи. Ватанпарварлик, инсонпарварлик, исод шахснинг муҳим қадриятларга муносабатлари ҳисобланади.

Қадриятларга муносабатларнинг барқарор ва зиддиятлардан холи мажмуи шахснинг муайян тамойиллар ва идеалларга содиқлик, бу идеаллар ва қадриятларга эришиш йўлида ғов-тўсиқлардан ошиб ўтишга қодирлик, ҳаёт позициясининг фаоллиги, мақсадга эришиш йўлида тиришқоқлик каби фазилатларини белгилайди. Қадриятларга муносабатларда зиддиятлик хулқ-атворда ноизчилликни вужудга келтиради. Қадриятларга муносабатларнинг норасолиги – инфантилизм (болалик ёши хоссалари), шахснинг ички структурасидан ташқи стимуллارнинг устунлиги белгисини ифодалайди.

Қадриятларни баҳолаш

Баҳолаш – буюмнинг инсон фаолияти, унинг эҳтиёжларини қондириш учун аҳамиятини англаб етиш воситаси. Баҳолаш субъектнинг ўз ҳаёти ва фаолияти учун ҳодисаларнинг ижтимоий аҳамиятини аниқлашидир. У инсонга ҳодисалар дунёсида мўлжал олиш имконини беради, унинг фаолиятини йўлга солади. Баҳолаш универсалдир: у сезгилар ва ақл-идрок даражасида, эмоциялар ва туйғулар, тасаввурлар, идроклар, мулоҳазалар, майллар, истаклар, интилишлар, афзалликлар, фаолият кўринишида рўёбга чиқиб, инсон ҳаёт фаолиятининг барча турларига таъсир кўрсатади.

Баҳолашнинг моҳиятини теранроқ англаб етиш учун уни «қадрият» билан солиштириш ўринли бўлади. Баҳолаш ва қадрият – бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган тушунчалар, лекин уларнинг ўртасида жиддий фарқ ҳам мавжуд. Хўш, бу фарқ нималарда кўринади?

Биринчидан, қадрият биз баҳо бераётган нарса, яъни баҳолаш предмети бўлса, баҳолаш – бу баҳо бериш жараёни, яъни ақлий

фаолият бўлиб, унинг натижаси ўларок борлиқнинг муайян предмети биз учун қандай қимматга эга эканлиги аниқланади. Предметни ёки унинг хоссасини фойдали, ёқимли, яхши, чиройли деб топиб, биз баҳолашни амалга ошираемиз.

Иккинчидан, фақат ижобий аҳамият касб этувчи кадриятлардан фарқли ўларок («салбий кадриятлар» бўлиши мумкин эмас), берилган баҳо ижобий бўлиши ҳам, салбий бўлиши ҳам мумкин. Биз муайян предметни ёки унинг хоссасини фойдали эмас, балки зарарли деб топишимиз, муайян хатти-ҳаракатни ёмон, ахлоққа зид деб баҳолашимиз, кўрилган фильмни мантиқсиз деб қоралашимиз мумкин. Бундай фикрларнинг барчаси баҳолаш ҳисобланади.

Учинчидан, кадрият амалий муносабат маҳсули сифатида объектив ҳисобланади. Баҳолаш эса субъективдир. У объектив кадриятнинг сифатигагина эмас, балки баҳоловчи субъектнинг ижтимоий ва индивидуал фазилатларига ҳам боғлиқдир. Айни шу сабабли айни бир ҳодиса айни бир даврда яшаётган одамлар томонидан турлича баҳолалиши мумкин.

Бу ерда ҳақиқий ва сохта баҳолар тўғрисидаги масала юзага келиши мумкин. Баҳолаш илмий билимларга таялиши ҳам мумкин айни пайтда, одатдаги билимларга, анъаналарда, одатларда мужассамлашган ижтимоий тажрибага ва ҳатто турли хурофий ақида ва бидъатларга таялиши ҳам мумкин. Берилган баҳонинг ҳаққонийлиги субъект кадриятнинг объектив аҳамиятини қай даражада аниқ англаб етгани билан белгиланишини тушуниш муҳимдир. Ҳақиқат тўғрисидаги масалада бўлганидек, бу ерда ҳам амалиёт бош мезон ҳисобланди.

Баҳолаш структурасида икки томонни шартли равишда фарқлаш мумкин. Баҳолашнинг биринчи томони нарсалар, хоссалар, жараёнлар ва ҳоказоларнинг айрим объектив хусусиятларини қайд этиш бўлса, иккинчи томони субъектнинг объектга бўлган муносабати: маъқуллаш ёки қоралаш, хайрихоҳлик ёки ёмон кўриш ва ҳоказолардир. Биринчи томоннинг баҳолаши билимга яқинроқ бўлса, иккинчи томоннинг баҳолаши меъёрга яқинроқдир.

Баҳолашнинг функциялари ҳам унинг ички зиддиятларга тўла табиати билан белгиланади.

Ҳозирги замон кадриятлар назариясида одатда баҳолашнинг қуйидаги функциялари фарқланади.

Дунёқарашга доир функцияга мувофиқ баҳолаш субъект ўзлигининг шаклланиши, амал қилиши ва камол топишининг зарурий шарти

ҳисобланади, чунки ҳар доим унинг учун атроф борлиқнинг аҳамиятини аниқлаш билан боғлиқ.

Гносеологик функция борлиқнинг инъикоси, объектларнинг ижтимоий аҳамиятини англаб етиш омили саналган баҳолаш ва билишнинг ўзига хос жиҳати ҳисобланади.

Баҳолашнинг фаоллаштирувчи функцияси билишнинг билимлардан фойдаланишга қаратилганини акс эттиради, амалий фаолиятга фаол интилиш ва муносабатни шакллантиради.

Вариатив функция баҳолашда танлашни, субъект муайян объектларни, уларнинг хоссалари, муносабатларини афзал кўришини назарда тутди. Баҳолаш ҳодисаларни таққослаш ва уларнинг жамиятда мавжуд меъёрлар, идеаллар билан ўзаро нисбатини аниқлаш орқали амалга оширилади.

Шундай қилиб, қадриятнинг моҳиятини ва унинг баҳолаш билан ўзаро алоқасини ўрганиш қадриятларнинг таснифига ўтиш имконини беради. Қадриятнинг борлиғи баҳолаш билан узвийдир. Баҳолаш йўли билан индивид айрим қадриятларни актуаллаштиради, баъзи бир қадриятларни эса рад этади, уларнинг иерархиясини ўрнатади.

Баҳолаш структурасига, баҳолаш предмети, субъект ва асоси киради.

Баҳолашнинг объектив мазмуни унинг предмети билан белгиланади. Шу сабабли баҳолаш билиш билан бевосита боғлиқ, зеро предметнинг аҳамияти ҳақида хулоса чиқаришдан олдин унинг объектив хоссалари ҳақида билимга эга бўлиш лозим. Ҳақиқий, ишончли билимнинг ўзи баҳолаш учун асос бўлиши мумкин.

Ҳақиқатнинг амалий жиҳатдан фойдалилиги уни ижобий тавсифлаш имконини беради. Аммо ҳақиқатга берилган салбий баҳолар ҳам маълум: масалан беҳуда, шафқатсиз, бефойда ва ш.к. Бу тасодифий бир ҳол эмас: илмий билиш ўз оқибатларини мавҳумлаштиради ва аксарият олимлар фан ва ахлоқнинг алоқасини рад этади. Айрим универсал алоқани ҳолисона тавсифлашга қараб мўлжал олувчи илмий билимдан фарқли ўларок, баҳолаш бу алоқанинг мазмунини тушуниш, унинг аҳамиятини тафаккур ва эмоциялар даражасида англаб етиш ва бошдан кечиришдир. Баҳолашга доир мулоҳазаларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, билим борлиқ ҳодисаларини эркин баҳолашга монелик қилмайди. Билишга доир мулоҳазалар интерсубъектив ҳамда нуқтаи назарларга боғлиқ бўлмаса, баҳолашга доир мулоҳазалар субъектив бўлиб, ҳар хил асосларга эга. Биз эстетик, снёнсий, ахлоқий, дунёқарашга доир, мафкуравий қадриятларда эркин баҳолашларга айниқса кўп дуч

келамиз. Маълумки, натижалар, методлар ва воситаларни баҳолаш – билиш жараёнининг ажралмас таркибий қисми. Янглиш тасавурлар, гипотезаларнинг илмий аҳамиятини баҳолаш ҳам муҳим муаммодир.

Билимнинг ҳақиқийлиги унинг объектив борлиққа бўлган муносабати билан белгиланса, унинг билим сифатидаги қиммати фаннинг ривожланиш жараёнида аниқланади ва унинг билиш жараёнига таъсирининг аҳамияти билан белгиланади. Масалан, ўтмишнинг кўпгина сохта концепциялари (астрология, алхимия ва ш.к.) ҳозирги замон фанининг шаклланишига анча кучли таъсир кўрсатган. Бу сохта тасавурларнинг эвристик имкониятлари уларнинг билим сифатидаги мазмунидан бойроқ бўлиб чиккан.

Шуни қайд этиш лозимки, баҳолашга доир мулоҳазалар ҳам ҳақиқийлик ёки сохталик, адолат ёки адолатсизлик категорияларида баҳолаш предмети бўлиши мумкин. Баҳолашга доир мулоҳазаларнинг «ҳақиқийлик – сохталик» тушунчаларида тавсифланувчи туркумлари мавжуд. «Адолат – адолатсизлик» категорияларида тавсифланувчи баҳолашга доир мулоҳазалар катта бир туркумни ташкил этади. Булар сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик муносабатлар, хатти-ҳаракатлар, қилмишлар соҳасига тааллуқли бўлган баҳолашлардир. Масалан, суд қарори, тергов ҳулосаси ва шу кабиларда ифодаланган мулоҳазаларнинг хусусияти қандай? Улар «ҳақиқийлик – сохталик» ёки «адолат – адолатсизлик» категорияларида баҳоланадими? Бу мулоҳазалар баҳолашга доирми ёки билиш соҳасига тааллуқли ва ҳақиқийлик мезонини қаноатлантириши лозимми? Суд у ёки бу қилмишни инкилобий мақсадга мувофиқлик нуқтаи назаридан тавсифласа, бу ерда, одатда, ҳақиқат эмас, балки баҳолаш мавжуд бўлади. Баъзан ҳақиқат ва баҳолаш ўртасидаги зиддият ўзининг чуққисига етади. Гарчи ҳуқуқ ўз табиатига кўра меъёрий ва, бинобарин, қадрият сифатида мазмунга эга бўлса-да, ҳар қандай қилмишни ҳуқуқий тавсифлаш ҳақиқийлик мезонини қаноатлантириши лозим. Ҳуқуқий тавсифлашдан баҳолаш элементини бутунлай ажратиш мумкин бўлмаса-да, у мазкур тавсифлашда иккинчи даражали ўрин эгаллайди. Ҳақиқатнинг ҳосиласи ҳисобланади. Айни ҳолда ҳақиқат баҳолашнинг бирдан-бир асоси бўлиши лозим.

Баҳолашга доир тавсифий мулоҳазалар ҳам мавжуд. Улар ҳақиқат сифатида аҳамиятга эга бўлган тавсифлашни ҳам, қадрият сифатида мазмун касб этувчи баҳолашни ҳам ўз ичига олади. Суднинг кўпгина қарорларини баҳолашга доир тавсифий мулоҳазалар сифатида тавсифлаш мумкин. Шундай қилиб, баҳолаш билиш омиллини, билимнинг ҳақиқийлиги талабини ўз ичига олади, лекин биргина унга

боғлиқ эмас. Ўз навбатида, билим баҳолашнинг асоси ҳам, предмети ҳам бўлиши мумкин.

Баҳолинг шаклланишига баҳолаш субъекти - индивид, ижтимоий гуруҳ, жамият, инсоният анча кучли таъсир кўрсатади. Аввало, эҳтиёжларнинг бойлиги, инсон маънавий ҳаётининг мураккаблиги билан изоҳланувчи баҳолаш асосларини танлаш субъективдир. Маълум ҳолларда субъект шахсий (группавий) манфаатни, ўткинчи эгоистик майлларни баҳолашнинг бирдан-бир асоси сифатида танлайди. Бу тасодифий бир ҳол эмас. Индивид ижтимоий ва шахсий муносабатларининг кўп сонлилиги ва иерархиявийлиги унинг борлиқ воқеаларини баҳолашга нисбатан ёндашувларининг серкирралигини нафақат тушунтирди, балки буни назарда тутди. Айни вақтда психология ва социологияда мазмун ва аҳамият жиҳатидан ҳар хил бўлган ҳодисаларга айни бир субъект томонидан берилган баҳоларда барқарорлик, ўзгармаслик, такрорийлик қайд этилади. Шахс ижтимоий-маданий ва шахсий кадриятларнинг анча батартиб тизимига амал қилган ҳолда ўзини яхлитлик сифатида намоён этади. Эҳтиёжлардан келиб чиқувчи мазкур тизим инсон ўзини қуршаган борлиқ; табиат дунёси, маънавий маданият ва ўз ўзини баҳолашнинг теран асоси сифатида амал қилади. Шунга қарамай шахснинг йўл танлашини белгиловчи кадрият ва мўлжаллари инсоннинг яшаш шароитлари ва эҳтиёжлари каби ўзгарувчандир. Натижада баҳолашларда ўзбошимчалик, субъективизмга йўл қўйилиши хавфи юзага келади.

Баҳолаш асоси – субъектга ҳодисани унинг мазкур даврдаги ёки келажақдаги ижтимоий аҳамияти нуқтаи назаридан тавсифлаш, борлиқ нарсалари ва ҳодисаларини саралаш, танлашни амалга ошириш ва ўз фаолиятининг стратегиясини белгилаш имконини берувчи мезондир. Баҳолашга доир мулоҳазаларда баҳолаш асоси аниқ акс эттирилиши ҳам, имплицит тарзда, яъни аниқ бўлмаган кўринишда ифодаланиши ҳам мумкин. Аммо асос – баҳолашнинг муқаррар элементи.

Баҳолаш асоси сифатида шахс ёки ижтимоий гуруҳнинг бево-сита эҳтиёжлари, манфаатлари, мўлжаллари амал қилиши мумкин. Аммо баҳолаш замирида андозалар, қоидалар, стандартлар, ижтимоий императивлар ёки тақиқлар, меъёрлар кўринишида ифодаланган мақсадлар ёки лойиҳалар ётиши ҳам мумкин. Меъёрий тартибга солиш соҳаси инсон фаолияти соҳаси билан деярли мос келади. У ҳуқуқий ва ахлоқий меъёрлардан ташқари қоидалар, буйруқлар, стандартлар, техник меъёрлар, хизмат тартиби ва шу кабиларни ҳам

Ўз ичига олади. Меъёрларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, улар бир вақтнинг ўзида кадрият сифатида ҳам, баҳолаш асоси сифатида ҳам амал қилади. Бу икки ёқламалик баҳолашга доир мулоҳазалар икки ёқламалигининг сабабларидан бири ҳисобланади. Хулқ-атворни баҳолашда, мақсаддан қатъи назар, қоидалар ва меъёрларга формал мувофиқлик биринчи ўринга чиққан ҳолда, меъёр мустақил кадрият сифатида қўпинча одатга айланади. Шаклан меъёрлар ва қоидаларга мувофиқ бўлган юзаки фаолият баъзан жамоатчилик фикрида ижобий баҳо олиши, иш манфаатларида сермазмун фаолият эса салбий баҳо-ланиши мумкин.

Ҳар қандай баҳолаш ўз предметини ҳам, баҳолаш субъектининг эҳтиёжини ҳам тавсифлайди. Субъект у ёки бу ҳодисани баҳолар экан, ўзининг унга бўлган муносабатини ҳам, ўз эҳтиёжини ҳам ифода этади.

Ҳар бир баҳолашда фаолиятнинг турли томонлари асос бўлиши мумкин: - меъёрий (муайян меъёрга мувофиқ) баҳолаш;

- ижтимоий-маданий (муайян жамиятнинг маданий ўзига хосли-ги билан муштарак) баҳолаш;

- профессионал (мазкур касб андозалари ва қоидаларига мувофи-) баҳолаш;

- операционал баҳолаш (муайян мақсадга эришиш имконини берувчи операцияларнинг мақсадга мувофиқ мажмуи ва кетма-кетлиги).

Ҳар бир муайян ҳолда юқорида зикр этилган асослардан бири ёки уларнинг муайян уйғунлигидан фойдаланилиши мумкин бўлиб, бу айни бир ҳодисага берилган баҳонинг мазмунини сезиларли даражада ўзгартиради. Масалан, ҳуқуқ билан тартибга солинувчи қилмиш ҳуқуқий меъёр нуқтаи назаридан баҳоланувчи юридик далил ҳисобланади. Айни шу қилмиш операцион (операция қай даражада муваффақиятли амалга оширилгани) ёки ахлоқий (қилмиш субъекти қайси ахлоқий принципларга амал қилгани) нуқтаи назардан баҳоланиши мумкин.

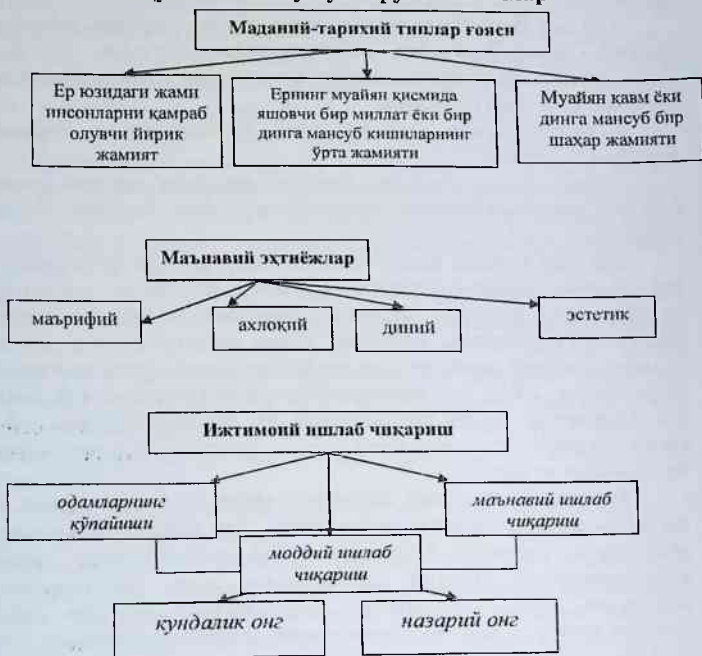
Хулоса. Кадриятлар ижтимоий ҳаётнинг муҳим омилли, шахслараро муносабатларнинг маҳсулидир. Ҳар қандай кадриятларнинг амал қилиш даражаси баҳолашда ўз ифодасини топади, меъёрлар унинг предмети бўлиши ҳам мумкин. Улар фаолиятнинг ҳаёт синовидан ўтган усулларини мустаҳкамлаш воситаси сифатида вужудга келади. Айни вақтда ижтимоий меъёрлар аллақачон эскирган ва шахс ўз-ўзини кадрият сифатида эркин англаб етишига монеълик қилувчи тақиклар ва қоидаларнинг машбалари бўлиши мумкин.

Ижтимоий меъёрлар ижтимоий амалиётдан оқшаши улар бирдан-бир мақсадга айланишига замин яратади. Масалан, автомобилдан транспорт воситаси сифатида эмас, балки унинг эгаси (унинг жамиятдаги ҳақиқий ўрни қандай эканлигидан қатъи назар) жамиятнинг «олий» синфига мансублигидан далолат берувчи тимсол сифатида фойдаланилиши мумкин.

Таҷрибавий амалий матнлар

Тарих фалсафаси, формацион ва цивилизацион ёндашув, тарихий тараққиёт концепцияси, мафкура, ижтимоий кичик тизим, катта ижтимоий гуруҳлар, этник бирликлар, институтлар, ҳудудий гуруҳлар, ижтимоий макон, сиёсат, цивилизация, маданият, маданий универсалиялар.

Қўшимча ва тушунтирувчи матнлар

Тарих фалсафасининг структураси

Тарих фалсафаси Онтологияси	Тарих фалсафаси гносеологияси	
Тарих фалсафаси		
Тарих антропологияси	фалсафаси	Тарих фалсафаси Тарихи

Тарих фалсафасининг функциялари

Дунёкарашга доир функция	Назарий функция
Тарих фалсафасининг асосий функциялари	
Прогностик функция	Методологик функция

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар

1. Жамият нима?
2. Ижтимоий ишлаб чиқариш нима?
3. Жамият кичик тизимлари нима билан тавсифланади? Уларнинг бирлиги нимада?
4. Цивилизация нима?
5. Европа цивилизацияси чиндан ҳам цивилизациянинг олий шакли ҳисобланадими ва у бутун инсоният ривожланишига йўл кўрсатишга қодирми?
6. Маданият нима? Унинг цивилизация билан алоқасига тавсиф беринг.
7. Тарих фалсафасининг замонавий концепциялари қайсылар?
8. Тарих фалсафаси ва фалсафа тарихи: ўзаро уйғунлик ва фарқларни аниқланг.
9. Тарих фалсафасининг функцияларини биласизми?
10. Қадрият ва боҳолашга таъриф беринг

Эссе мавзулари

1. Тарихий жараённинг муқобил концепциялари.
2. Мулк ва ижтимоий тенгсизлик: уларни жамият ҳаётида чиқариш имконияти.
3. Индивидуал ва ижтимоий онгда ижтимоий психология ва мафкура.
4. Ҳокимият ва сиёсат: афсона ва воқелик.
5. А.Беруний ижодида тарих фалсафаси муаммоси
6. Ибн Халдун тарихнинг мазмуни ҳақида
7. Э.Тоффлер цивилизациялар тарихи ҳақида.

8. Тарих фалсафаси аксиологик йўналишининг ўзига хос хусусиятлари

Билим ва кўникмаларни баҳолаш материаллари

1. Маданий тарихий типлар назарияси қачон вужудга келди?

- а) XIX аср
- б) XVII аср
- в) XVIII аср
- д) XX аср

2. Маданий тарихий типлар тушунчаси ким томонидан фанга киритилган?

- а) Н.Данилевский
- б) П.А.Сорокин
- в) Гегель
- д) Т. Кун

3. Инсониятнинг пайдо бўлишида асосан қайси омиллар роль ўйнаган ?

- а) Меҳнат ва нутқ
- б) Иқтисод
- в) Эҳтиёж
- д) Дин

4.Қадриятларнинг нечта даражаси мавжуд?

- А) 3 гуруҳ
- Б) 4 гуруҳ
- В) 5 гуруҳ
- Д) 6 гуруҳ

5) Баҳолашнинг структураси

- А) -объектив ва субъектив хоссаларда намоён бўлади
- Б) ижтимоий жараёнларда ўз ифодасини топади
- В) маънавий маданиятнинг таркибий қисми
- Д) индивидуал хусусият касб этади

Адабиётлар:

1. Бердяев Н.А. Смысл истории. Москва: 1990.
2. Бергер П. Понимание современности // Социологические исследования. 1990. №7.
3. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. Москва: 1993.
4. Гумилев Л.Н. История людей и история природы. Москва: 1993.
5. Каган М.С. Философия культуры. СПб(б): 1996.
6. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. Москва: 1992.
7. Тойнби А. Постигание истории. Москва: 1991.

8. Прокофьева Г.П. Становление категории "Цивилизация" как универсальной единицы анализа исторического процесса : диссертация кандидата философских наук : 09.00.11. Хабаровск: 2004.
9. Жўраев Н. Тарих фалсафасининг назарий асослари. –Тошкент: Маънавият, 2008.
10. Фукуяма Ф. Конец истории // Вопросы философии. 1990 №3.
11. Шпенглер О.Закат Европы. Очерки мифологии истории. В 2-х томах. Москва:1998.
12. Ломоносов Ю.Л. "Конец истории" как социофилософская проблема : диссертация кандидата философских наук : 09.00.11. Москва: 2002.

ФАЛСАФИЙ АНТРОПОЛОГИЯ (ИНСОН ФАЛСАФАСИ)

Инсон фалсафий муаммо сифатида

Фалсафа тарихида инсонга мурожаат этмаган, инсон моддий ва маънавий борлигининг турли томонларини бевосита ёки билвосита таҳлил қилмаган файласуф ёки фалсафий йўналишни топиш деярли мумкин эмас. Аксарият фалсафий ва диний тизимлар катта олам ёки макрокосмга зид ўларок, инсонга микрокосм ёки кичик Коинот сифатида қараб, уни бутун оламни тушуниш калити деб ҳисобланганлар. Файласуфлар инсон сирининг тагига етиш борлиқ жумбоғининг тагига етиш билан баробар эканлигини қайта-қайта англаб етганлар. Зеро Фарабий айтганидек – "Одамлар ўзларининг хос хусусиятларига ва табиий эҳтиёжларига кўра жамият тузатдилар. Уларнинг ҳаракат ва феълларини даставвал бора-бора одатларга айланадиган табиий қобилиятлар белгилайди"¹. Ўз-ўзингни англа ва шу орқали дунёни англайсан. Дунёни инсоннинг теран қатламларига кирмасдан сиртдан билишга бўлган барча уринишлар нарсалар ҳақида фақат юзаки тасаввур ҳосил қилиш имконини беради. Инсондан сиртга қараб ҳаракат қиладиган бўлсак, нарсалар моҳиятини ҳеч англай олмаймиз, зеро бу моҳият инсоннинг ўзида мужассамлашган. Бу фикр қадимги мутафаккирларгаёқ яхши маълум бўлган. Унга турли кўринишларда Шарқда ҳам, юнон-рим фалсафий анъанасида ҳам дуч келиш мумкин. Хусусан, антик даврда Дельфидаги Аполлон ибодатхонасига кираверишда устунга ўйиб ёзилган, ривоятларга қараганда Суқрот такрорлашни яхши кўрган «Ўз-ўзингни англа», деган ибора айниқса машҳур бўлган. Учинчи минг йилликда ҳам бу фикр ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. У нафақат нарсалар дунёсини, балки инсон борлигининг моҳиятини, инсон ва ижтимоий муносабатларнинг асл табиатини тушунишга ҳаракат қилаётган ҳар бир одам учун ўз-ўзини англашга чорловчи фикр бўлиб қолмоқда. Буни фақат шу билан изоҳлаш мумкинки, айни ҳолда ҳар бир янги авлод ўз даври ҳамда табиий-илмий ва фалсафий тасаввурларнинг тегишли даражаси нуктаи назаридан ечишга ҳаракат қиладиган ўта мураккаб, «боқий» фалсафий масалалардан бири тўғрисида сўз юритилади.

Хусусан, қадимги хитой файласуфи Лао Цзи фикрига кўра, «бошқаларни билувчи – оқил, ўзини билувчи – донишманддир». Протагорнинг: «Инсон барча нарсалар мезонидир», деган фикри ҳам жуда машҳур. «Тангри салтанати бизнинг ичимиздадир», деб ўргатган Исо Масих. Буддавийларнинг: «Ўзлигингга назар ташла, сен

¹ Ал-Фарабий Философия политики – Москва. 1989. – С 529.

Буддасан», деган чорлови ҳам юкоридаги фикр билан ҳамохандир. Ислолда «Кимки ўзини билса, у Аллохни ҳам билгайдир», дейилади.

Қадимги Шарқ, хусусан Хитой фалсафий тизимлари асосан соцуоцентрик концепциялардан иборат бўлиб, уларда инсон, обитоб, жамият, соцуум билан узвий боғлиқ деб қаралиди. «Идеал муносабатлар қонуни»га одамлар ўртасида, оила, жамият, давлатда риоя қилиш инсон ҳаётининг муҳим маъноси ҳисобланади; бунга жамиятда қабул қилинган меъёрлар, қоидалар, расм-русумлар ва шу қабиларга иззат-икром билан ёндашиш имконият яратади. Бошқача айтганда, инсон ўз шахсий ҳаётини доим жамият равнақи, камолоти билан ўлчашди лозим, хусусан, у кейинчалик оила ва давлатни такомиллаштиришга ҳаракат қилиш учун ўзини камол топтириши лозим. Шу маънода машҳур қадимги хитой файласуфи Конфуций (мил. ав. 551-479 йиллар)нинг фикрлари диққатга сазовор бўлиб, у шундай деб сабоқ беради: «қилмишларнинг асослари ва тамойилларини ўргансанг, яхшилиқ ва ёмонлик ҳақидаги фикрларинг (ахлокий билимлар) баркамолликнинг энг сўнгги даражасига етади. Ниятлар соф ва холис бўлса, қалб ростгўй ва самимий бўлади. қалб ростгўй ва самимий бўлса, инсон тўғри йўлга қиради, камол топади. Инсон тўғри йўлга қирса ва камол топса, оилада тартиб ўрнатилади. Оилада тартиб ҳукм сурса, халқларни бошқариш осонлашади. Халқларни бошқариш осонлашса, бутун дунё тинч-тотув яшайди»¹.

Қадимги ҳинд фалсафасига дунёнинг ички дунёсини биринчи ўринга қўйиш, яъни антропоцентризм ҳосдир. Масалан, буддизмда нирванага эришиш инсон барча ниятларининг пировард мақсади деб эълон қилинади. Нирвана жоннинг шундай бир ҳолатини, бунда ҳар қандай майллар йўқолади ва ички уйғунлик юзага келади, мутлако эркинлик ва ташқи дунёга қарам эмаслик туйғуси пайдо бўлади.

Қадимги ҳиндларнинг бошқа бир диний-фалсафий таълимоти – жайнизм нуқтаи назаридан инсон ўзининг маънавий моҳияти билан моддий моҳиятни назорат қилиш ва бошқаришга эришиш учун узок ва оғир йўл – жоннинг эркинлашуви йўлини босиб ўтиши лозим.

Марказий Осиё мутафаккирлари қарашларида инсонни назарий ақл бошқаради. Жумладан ал-Фаробий фикрича “Инсон шахсини шакллантирадиган, уни бошқа махлуқотлардан ажратиб турадиган ва унда инсоний ҳислатларни ривожлантирадиган нарса унинг фаол аклидир Бу куч аввал- бошда фақат қобилиятдир бу қувват ўйлаш, мулоҳаза юритишга қобил, аммо ҳаётга тадбиқ этиш, яъни жорий

¹ Будда Конфуций Жизнь и учение – Москва 1995 – С 139.

килишга қобил эмас”¹. Ақлни ҳаётга тадбиқ этиш учун, унга ташқи куч таъсир этиши керак, бу эса фаол ақлдир. Фаол ақл - мустақил қувват бўлиб, ўз моҳияти, Биринчи ва иккинчи ва бошқа сабаблар моҳияти ҳақида фикрлай олади. Айнан шу фаол ақл одам имкониятларининг ташқи воқеаларга таъсир этиши ва уни ривожлантиришга туртки беради. Форобий таъбири билан “моддий ақлдан амалий ақлнинг юқорироқ пиллапоясига кўтарилади ва унинг фаол ақлга муносабати қуёш билан кўзни солиштирландек бўлади”¹. Агар қуёш бўлмаса, инсон нарсаларни кўра олмайди. Фаол ақл қуёши инсон руҳида пайдо бўлганидан кейин, ақлий қувват фаол ақлга қарайди. Инсон табиат гултожи, яъни ақлли мавжудод. Юсуф Хос Хожиб фикрича инсон дунёда абадий эмас, бу дунёга келган ҳар қандай одам вақти етгач кетади. Инсон умрининг қиммати неча йил яшагани билан эмас, қандай эзгу ишларни амалга оширганлиги, ҳаётда қолдирган изи билан белгиланади. У киши оламдан ўтгандан сўнг, бу дунёда ундан икки хил, бири ёмон, иккинчиси яхши деган ном қолади. Инсон иложи борица ўзидан яхши ном қолдириши, яхши олқш олиши лозим деб таъкидлаган

Умуман олганда, барча замонларда инсонда умумий асосни излаш билан банд бўлган Шарқ тафаккурига ҳозир ҳам инсонни ва унинг ташқи дунё билан алоқасини тушунишга нисбатан Ғарб фалсафасидагидан ўзгача ёндашув ҳосдир. XX аср бошида ҳинд мутафаккири С.Вивекананда шундай деб ёзган эди: «Инсон табиатни ўзига бўйсундириш учун туғилади ва бу ўринлидир, аммо Ғарб «табиат» деганда фақат моддий, ташқи дунёни тушунади. Бу ташқи табиат ўзининг барча тоғлари, океанлари, дарёлари, ўзининг чексиз кучлари, чексиз ранг-баранглиги билан жуда улуғвор, лекин ундан ҳам улуғворроқ дунё борки, бу инсоннинг ички дунёсидир. У қуёш, юлдузлар, ер ва бутун моддий Коинотдан юксакроқ, бизнинг шахсий жажжи ҳаётларимизнинг тор чегарасига сигмайдиган дунёдир. Ғарб одами ташқи дунёда «ўзиники» бўлганидек, бу ички дунёда Шарқ одами ҳам худди шундай «ўзиники»дир. Шу боис Ғарб маънавий дунё нима эканлигини, худо нима эканлигини, инсон жони нима эканлигини билмоқчи, дунёнинг сири ва мазмуни нимада эканлигини англаб етмоқчи бўлса, у Шарқ оёқлари остига чўкиб кулоқ солиши керак. Ҳамонки дунё ҳозир маълум маънавий уйғонишга мухтаж экан, бунда у кучни Шарқдан олади»².

¹ Ал-Форобий Фозил шаҳар аҳолиси –Тошкент Шарқ, 2016 - Б. 69, 73

² Вивекананда Свами Философия йога – Магнитогорск 1992 – С 488-489

Ибн Халдун фикрича, инсон табиатида турли ва турли мавжуд. Агар одамлар ўз ҳолига қўйилса ва инсонийлик руҳи тарбияланмаса, унда Худо неъматини қўлга киритиш ҳақида ҳақ кишига муяссар бўлади. Хайр ва шайёр оралигида қилиб, ҳар иккисидан бирини таплаган лозим бўлганида, унда шаррға тегишди. зеро инсон табиатида шаррга мойиллик кўпроқ. Ақлоқдорлик ва бошқаларга ҳужум қилиш инсонларга ҳос хислат. Шунинг учун жамиятда кишиларнинг бир-бирларига жабр қилишлари учун махрифатга эришмоқ зарур. Келтирилган сўзлар нафақат тараф маънога эга, балки ҳозирги дунёнинг глобализмуви ва ягона инсониятнинг шаклланиши нуктаи назаридан алоҳида аҳамият касб этади. Ибн Халдун инсонга ижтимоий воқелик сифатида қарайди. Унда ижтимоий моҳият излайди. Инсон жонзот сифатида зигулик ва беғулик оламидир. Шунга кўра, у умрининг ҳар дақиқасида беғуликдан кўра эзгуликка, ёмонликдан кўра яхшиликка, нафратдан кўра мухаббатга интилиб яшашга маҳкум этилган ақл соҳиби, бебаҳо неъматдир.

Демак, инсон ўзини дунёдан олдинроқ ва кўпроқ билади, айнан шу сабабли у дунёни ўзидан кейин ва ўзи орқали англаб етади. Фалсафа дунёни инсон орқали ичдан билишдир, фан эса инсондан ташқаридаги дунёни юзаки билиш демакдир. Инсонда мутлақ борлиқ, инсондан ташқарида эса – нисбий борлиқ намоён бўлади. Инсон барча яхши фазилатларни ўзида мужассамлаштирган ўзига ҳос, бетакрор ва баркамол мавжудот – чексиз микрокосм сифатида ҳам, инсон табиатининг норасолиги ва бузуқлиги туфайли ҳалокатга маҳкум бўлган табиат ҳатоси сифатида ҳам, Худо яратган банд сифатида ҳам, бошқа одамлар фаолиятининг маҳсули сифатида ҳам талқин қилинади.

Хусусан, Шарқ мутафаккири А.Беруний жаҳон фанида биринчи марта инсон ва табиат, одам ва олам ўртасидаги муносабатларни дунёвий фан нуктаи назаридан ўрганади. У “одамлар тузилишининг ранг, сурат, табиат ва ахлоқда турлича бўлиши фақатгина насабларининг турличалигидан эмас, балки тупроқ, сув, ҳаво ва ернинг, одам яшайдиган жойларнинг турличалиги ҳамдир. Тилларнинг турлича бўлишига сабаб одамларнинг гуруҳларга ажралиб кетиши, бир-биридан узок туриши, уларнинг ҳар бирида турли хоҳишларни ифодалаш учун зарур бўлган сўзларга эҳтиёж туғилишидир. Узок замонлар ўтиши билан бу иборалар кўпайиб, ёдда сақланган ва такрорланиш натижасида таркиб топиб, тартибга тушган”¹, деб ҳисоблайди. Демак, Беруний фикрича, инсоннинг феъл-атвори ва маънавий ҳаракатлари,

¹ Беруний А. Таплаган асарлар. 1 жилд –Ташкент, Фан, 1968 -Б.16-17.

сурати ва сийрати бевосита табиий муҳит таъсирида шаклланади. Зеро, айнан шу табиий муҳит, географик шароит халқлар, миллатлар шаклланишининг муҳим асоси бўла олади. “Инсон ўз табиатиغا кўра мураккаб танага эгадир. Инсоннинг танаси бир-бирига қарама-қарши қисмлардан иборат бўлиб, бу қисмлар тобелик кучи асосида бирлашган”¹. Беруний фикрича, ҳамма одамларда ўзаро бир-бирига ўхшаш ва айни пайтда фарқ қилиб турадиган жиҳатлар мавжуд. Ибн Сино, “Инсон бошқа барча ҳайвонот олаmidан сўзи, тили ва ақли, тафаккур қилиши билан фарқ қилади. Инсон ақли турли фанларни ўрганиш ёрдамида бойийди”², деб ҳисоблайди. Форобий фикрича, инсон ўз табиатиغا кўра ҳаётини тартибга келтириш, мустаҳкамлаш ва такомиллаштириш учун бошқа инсонларга муҳтож бўлади. Якка ҳолда ҳеч ким бунинг уддасидан чиқа олмайди. “Инсон шундай махлуқотки, у фақат жамиятда ўз эҳтиёжларини кондирishi ва олий маънавий даражага кўтарилиши мумкин”³. Инсон ўз ҳаётининг меъмори, ижодкори бўлмоғи, ўзида фозила ҳислатлар, истеъдодларни тарбиялаши лозим. Бунга эса у жамиятда яшаб фаолият кўрсатгандагина эришади. Инсон ижтимоий мавжудод. Ёлғизлик узлат уни қашшоқлаштиради, инсоний қиёфасини ва бахтга олиб борадиган истеъдодини йўқотади.

Инсон барча ижтимоий муносабатлар мажмуидир, деган фикр инсонга механистик нуқтаи назардан ёндашган Маърифат даври мутафаккирлари, хусусан «Инсон-машина» деб номланган асар муаллифи француз Ж.Ламетри (1709-1751) илгарин сурган гоялар билан тўқнашади.

Бошқа бир машҳур француз файласуфи – Р.Декарт (1596-1650) асарларида инсон моҳияти масаласига нисбатан бутунлай ўзгача ёндашувга дуч келамиз. У «инсон фикрловчи нарсадир», деб ҳисоблайди.

«Инсон, у узоқ вақт ўйлаганидек, дунёнинг статик маркази эмас, балки эволюциянинг ўзига ва чўққиси бўлиб, бу анча гўзалроқдир»⁴, деб қайд этади атоқли француз файласуфи ва теолог П.Т. де Шарден (1881-1955). Унга зид ўлароқ, А.Шопенгауэр (1788-1860) инсон нуқсонли мавжудот эканлигини таъкидлайди, уни «табнат ҳалтураси» деб атайди. Француз ёзувчиси ва файласуфи Ж.П.Сартр (1905-1980) бу фикрни бутунлай рад этади. Унинг фикрича, инсон келажакка

¹ Ирсон А. Абу Райхон Беруний ҳикматлари –Ташкен т., Ёш гвардия, 1973 –Б 40-43

² Ибн Сина Данишнамэ.-Душанбе 1957-С 59

³ Форобий. Фозил одамлар шаҳри –Ташкен т., Абдулла Қодирий номидати халқ мероси нашриёти, 1993. –Б 69

⁴ Тейяр де Шарден П. Феномен человека –Москва 1987-С 40

қараб интилади ва шу тариқа ўзини ўзи яратади. У «Инсон – одамзот келажагидир», деб таъкидлайди.

Фикрларнинг бундай ранг-баранглиги сабабини, аввало, инсоннинг ўз табиатидан излаш лозим. Инсон табиатининг сири, ҳеч шубҳасиз, «боқий муаммолар»дан бири бўлиб, фалсафа ўз предмети-нинг моҳияти ва хусусиятига кўра унга қайта-қайта мурожаат этган ва шундай бўлиб қолади. Бу ерда мазкур соҳадаги барча фикр-мулоҳазаларга мўлжал берувчи инсоннинг келиб чиқиши ҳақидаги масала айниқса муҳим аҳамият касб этади. Инсон қаердан ва қандай пайдо бўлгани ҳақидаги кўп сонли ғоялар орасидан энг муҳимларини ажратиб олсак, уларнинг барчасини маълум даражада шартлилик билан икки асосий концепция – *инсоннинг табиий ва гайритабиий келиб чиқиши ҳақидаги концепциялар* доирасида бирлаштириш мумкин.

Инсоннинг пайдо бўлишига оид қарашлар

Инсоннинг келиб чиқиши ҳақидаги биринчи ёндашув инсоннинг пайдо бўлишига олиб келган табиатнинг қонуний ривожланиши зоясидан келиб чиқади. Бунда инсон жонсиз, кейинчалик эса – жонли модданинг табиий эволюцияси маҳсули сифатида қаралади. Мазкур концепция 1859 йилда инсон келиб чиқишининг табиий-илмий талқинига асос бўлган Ч.Дарвиннинг «Ҳайвон ва ўсимлик турларининг келиб чиқиши ҳақида» деб номланган машҳур асарини эълон қилган эволюцион назариясига таянади ва ҳозирги вақтда молекуляр биология ва ген инженерияси соҳасида эришилган энг сўнгги ютуқлар таъсирида ўз шакл-шамойилини сезиларли даражада ўзгартириб, аксарият олимлар учун уларнинг илмий фаолиятида ўзига хос дастуриламал бўлиб хизмат қилмоқда.

Яна шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, инсонда нафақат ўта ривожланган тирик жонзотлар, балки ўта содда мавжудотлар билан ҳам кучли генетик ўхшашлик мавжуд. Хусусан, шимпанзе билан бундай ўхшашлик 98% ни, каламуш билан – 80% ни ва ҳатто банан билан – 50% ни ташкил этади. Бироқ, шуни таъкидлаш лозимки, «табиий» ёндашув тарафдорлари инсон келиб чиқишининг дунёвий концепциясига ҳам (масалан, дарвинчилар билан боғлиқ ҳолда бўлганидек), космик концепциясига ҳам таянишлари мумкин.

Иккинчи ёндашув инсонга, Худо ёки космик Ақл меҳнатининг маҳсули сифатида қараб, уни гайритабиий асосдан келтириб чиқаради. Гарчи бу концепция исботланганлик жиҳатидан биринчи таълимотга ҳозирги замон табиатшунослиги нуқтан назаридан ён берса-да, лекин фалсафий нуқтаи назардан у инсоннинг табиий-илмий келиб чиқиши концепцияси каби мавжудлик ҳуқуқига эгадир, зеро

биринчи ёндашув ҳам, иккинчи ёндашув ҳам оқилона асосланган ва узил-кесил далил-исботлар келтирмайди.

Гарб фалсафасида инсон космоцентризм нуқтаи назаридан инсон аввало космоснинг бир қисли сифатида, «кичкина дунё» сифатида (Демокрит), баъзан жонли организм сифатида тасаввур қилинадиган макрокосм билан узвий боғлиқ бўлган микрокосм сифатида идрок этилади. Антик файласуфлар Коинотни ва унда мавжуд тартибни тушуниш орқали инсоннинг ўзини ҳам англаб етиш мумкин деб ҳисоблаганлар (Платон, Аристотель). Бунда тафаккур, билим, ақлзаковат ва донишмандлик муҳим рол ўйнагани боис, улар доим космоцентристлар томонидан юксак баҳоланган, инсон ва унинг қобилиятларига баҳо беришда биринчи ўринга қўйилган.

Бундай қарашлар Европа фалсафий анъанасида V асргача, уларнинг ўрнини теоцентризм конценцияси эгаллагунга қадар қузатилади. Бу конценцияга мувофиқ ҳамма нарсани Худо белгилайди.

Теоцентризм нуқтаи назаридан инсоннинг моҳиятини англаб етиш, масалан, қадимги юнон файласуфлари ёки кейинги фалсафий концепциялардаги каби оқилона фикрлаш йўли билан эмас, балки Муқаддас Китобда таърифланган ваҳийлар ёрдамида амалга оширилади. Бу ваҳийларни фақат Инжил ақидаларига эътикод қилиш орқали тушуниб етиш мумкин. Теоцентризм нуқтаи назаридан эътикод нуридан чароғон бўлган ақл дунёдаги илоҳий тартибнинг таркибий қисми саналган ва «Худонинг тимсоли» сифатида амал қиладиган инсоннинг ўзини эмас, балки унинг баъзи бир жиҳатларинигина аниқлашга ёрдам беради. Айни шу сабабли христианлик, Худони олий моҳият деб эътироф этадиган ва инсонга У яратган банд сифатида қарайдиган бошқа теоцентриқ фалсафий тизимлар каби, инсонни Худонинг ўзи сингари тагига етиш мумкин бўлмаган сир, жумбок деб эълон қилади.

Ўйғониш даврида инсон ўзликни англаш туйғуси ва ижтимоий нуқтаи назари ўсиши натижасида ўз манфаатларини ифода эта бошлади. Инсон шахс сифатида камол топди, ўзини ўз шахсий ҳаёти ва тақдирининг бунёдкори сифатида тобора кучлироқ англай бошлади. Инсон мустақилликка ва табиатни ўзига бўйсундиришга ҳаракат қилди, ўз ижодий имкониятлари чексиз эканлигига ишона бошлади. Мазкур қарашлар италян файласуфи Пико делла Мирандоланинг «Инсон кадр-қиммати ҳақида сўз» деб номланган машҳур асарида ўз аксини топди. Тасвирий санъат, меъморчилик, ахлоқ, эстетика, адабиёт ва педагогикани яхши тушунадиган ҳар

томонлама комил инсон ўша даврнинг идеалига айланди. Уйғониш даври бу идеалга тўла мос келадиган Леонардо да Винчи, Альберти Боттичелли, Рафаэль каби атоқли шахсларни дунёга берди.

Ўша давр фалсафасида инсонга бўлган қизиқишнинг кучайиши билан бир қаторда табиатга бўлган қизиқиш ҳам тикланди. Н.Кузанский, Ж.Брунонинг пантеистик концепциялари христианлар Худосини сиқиб чиқара бошлади. Юнонларнинг космоцентриزمи табиийцентризм сифатида қайта англаб етилди. Бунда антик файласуфларнинг марказида Ер жойлашган пировард космос ҳақидаги тасавурлари чексиз ва марказсиз космосга ўрин бўшатди.

Бундай космос умумийроқ ва кенгроқ тушунча – «табиат» билан тенглаштирилади. Шундан бери у турли фалсафий тизимларда фаол ўрганилади. Хусусан, Маърифат даври фалсафасида фундаментал тушунчага айланади, Шеллинг ижодида марказий ўрин эгаллайди, шунингдек экологияга қараб мўлжал олувчи айрим ҳозирги фалсафий концепцияларда дунё ва инсонни тушунишда таянч нуқтаси ҳисобланади. Мазкур ёндашувга кўра инсон табиатнинг ажралмас қисми сифатида қаралади. Бундай қарашларнинг изчил тарафдорлари, масалан, XX асрнинг иккинчи ярмида ривожланган ижтимоий экология намояндалари эътиборни ҳаддан ташқари кенг қаратадиган табиатдан унинг муайян қисмига – инсон ўз ҳаёт фаолиятини амалга оширадиган биосферага қаратиш лозимлигини қайд этадилар ва бунда антропоцентристик қарашлардан воз кечиб, уларни биосфероцентризм билан алмаштиришни талаб қиладилар.

Биосфероцентризмда фалсафий тадқиқотлар марказига инсон ўрнига табиатни қўйиш таклиф қилинади ва шу тариқа табиат инсон эҳтиёжлари нуқтаи назаридан қаралмайди, инсон моҳияти ва унинг эҳтиёжлари эса табиий қонунларни ва биосферанинг тадрижий ривожланиш тенденцияларини билиш нуқтаи назаридан тадқиқ этилади.

Янги даврда инсонга қизиқиш асосан, ижтимоий муносабатлардаги иштироки билан боғланади. Янги даврда инсонга билувчи субъект сифатида ёндашилди. Масалан, Декарт инсоннинг моҳияти, ўзига хос хусусиятини унинг тафаккури, фикрлаш қобилиятида кўрди. XVIII аср француз материалист файласуфлари (Дидро, Гольбах, Гельвеций, Ламетри) табиатшунослик ва механика соҳасида эришилган ҳайратомуз ютуқлар таъсирида инсоннинг жонини онг билан, танасини эса – автомат, машина билан тенглаштириб, уни механистик талқин қилдилар.

Буюк немис файласуфи И.Кант (1724-1804) инсон бетақроп мавжудот ва у ҳақда алоҳида фалсафий мулоҳаза юритиш мумкин, деб ҳисоблаган. Айни вақтда, у «инсон учун мактаб бўлиб хизмат қиладиган маданият соҳасидаги барча муваффақиятларнинг мақсади ўзлаштирилган билим ва қўникмаларни амалга татбиқ этишдан иборатдир. Аммо бу билимлар татбиқ этилиши мумкин бўлган дунёдаги энг муҳим предмет инсондир, зеро у ўзи учун пировард мақсаддир»¹, деб қайд этади.

Дунёнинг бутун ранг-баранглиги орасида И.Кант табиатнинг турли, лекин бир-бири билан узвий боғланган уч даражаси: нотирик табиат, тирик табиат ва инсон табиатини фарқлади. Унинг фикрича, бу даражаларнинг ҳар бирида табиат ўз қонунларига, чунончи: нотирик табиат – механика қонунларига, тирик табиат – мақсадга мувофиқликка бўйсунди, инсон табиати эса эркинлиги билан тавсифланади. Айни вақтда у инсон табиатини қолган икки табиатга боғлаш ва улар орқали билиш мумкин эмаслигини таъкидлайди. Инсон табиатини фақат унинг эркинликдан келиб чиқадиган ўз қонунларига мувофиқ англаб етиш мумкин. Шундай қилиб, И.Кант инсон табиатнинг ундаги бошқа жонли ва жонсиз объектлар каби ўзига тўқ объекти ҳисобланиши ҳақидаги фикрни илгари суриш орқали инсонни ўрганиш учун янги имкониятлар яратди ва шу тариқа фалсафий билимнинг мустақил бўлими сифатида фалсафий антропологиянинг яратилишига йўл очди.

И.Кантдан кейин немис классик фалсафасида инсон асосан маданият дунёсини яратувчи маънавий фаолият субъекти сифатида, умумий идеал асос – рух, ақл манбаи сифатида тушунилди. Л.Фейербах (1804-1872) бу ёндашувга қарши чиқди. Ўша даврда объектив идеализм фалсафасида ҳукм сурган тушунчалар («ғоя», «рух»)га зид ўларок, у «инсон» категориясини илгари сурди. Фейербах инсонга тарихий маънавий ривожланиш маҳсули сифатида эмас, балки аввало биологик, ҳиссий-жисмоний мавжудот сифатида ёндашиб, ундаги табиий-биологик асосга мурожаат этди. Унда инсон Худо яратган банд эмас, балки табиатнинг бир қисми бўлиб, француз файласуфлари қайд этганидек механизм эмас, балки организмдир. Айни шу сабабли Фейербах фалсафаси «антропологик материализм» деган ном олди. Унинг инсонга нисбатан ёндашуви шу билан тавсифланадики, инсондаги табиийлик ва ижтимоийлик материалистик монизм нуқтан назаридан тушунтирилади. Бу инсон бир вақтнинг ўзида нотирик ва тирик табиатнинг тадрижий ривожланиши маҳсули

¹ Кант И. Соч. Т. 6. – Москва. 1966. – С. 351.

саналган биологик мавжудот сифатида ҳам, моҳияти ижтимоий муносабатлар билан белгиланадиган ижтимоий мавжудот сифатида ҳам қаралишини англатади.

XIX асрдан бошлаб Европа фалсафий тафаккури Ф.Шеллинг, А.Шопенгауэр, М.Штирнер, С.Кьеркегор, Ф.Ницше, Н.Бердяев, А.Бергсон каби файласуфларнинг саъй-ҳаракатлари билан инсон мавжудлигини индивидуал ва тарихий муайянлаштириш сари юз бурди. Ҳаёт, сезгилар, хоҳиш-ирода, праационаллик тушунчалари махсус фалсафий таҳлил предметига айланди ва кейинчалик экзистенциализм, интуитивизм ва персонализм фалсафасида ривожлантирилди.

Хусусан, экзистенциализм нуқтаи назаридан объектив дунё – бу аввало «инсон борлиги» бўлиб, инсондан ташқарида дунё ҳақида бирон-бир гап айтиш мумкин эмас. Инсон борлиги тўғрисида сўз юритиш ўринли бўлади, чунки инсон борлиқ хусусида саволлар беради, унинг мазмунини ташкил этган ҳолда уни бошдан кечиради, англаб етади.

Инсон муаммосига қисқача тарихий-фалсафий назар ташлаш XX аср бошига келиб фалсафада билимнинг янги мустақил соҳаси – инсон ҳақидаги таълимот, яъни фалсафий антропология вужудга келиши учун барча шарт-шароитлар яратилганини кўрсатади.

Инсонга фан нуқтаи назаридан ёндашув

Табиат ҳақида билимлар тўпланиши ва уларнинг ривожланишига қараб, одамзотнинг ўз-ўзига бўлган қизиқиши ҳам кучайиб борди, инсон борлигининг бу соҳадаги тадқиқотлар учун янада кенгрок имкониятлар яратувчи янги ва янги ўзига хос хусусиятлари аниқланди. Одатда, жамият ҳаётида тарихан қисқа вақт ичида жиддий ва теран ўзгаришлар юз берган, инсоний муносабатлар негизини ташкил этувчи эскича тасаввурлар ва қарашлар таъсирида бутунлай ўзгарган даврларда инсонга бўлган фалсафий қизиқиш айниқса кучайган. Бундай даврларда фалсафада инсоннинг моҳияти, унинг бурчи, вазифаси ва юз бераётган воқеалар учун жавобгарлиги ҳақидаги азалий масалаларга бўлган қизиқиш яна кучайган. Шундай қилиб, фалсафанинг онтология, гносеология, этика, эстетика каби бўлимлари билан бир каторда, инсон ҳақидаги билимлар соҳаси аста-секин шаклланиб борди. Бу ерда инсон нафақат турли томонлардан таҳлил қилинди, балки унинг ижтимоий, табиий ва космик жараёнлар билан ўзаро алоқалари ҳам ўрганилди.

Инсонни билиш борасидаги кўп асрлик саъй-ҳаракатларни бир ерга жамлаб, уларнинг орасидан узил-кесил ечилган деб ҳисоблаш мумкин бўлганларини ажратиб олсак, шак-шубҳасиз ютуқлар сони

унча кўп бўлмайди. Улар орасида аввало шу далилни қайд этиш лозимки, инсоннинг пайдо бўлиши Ерда ҳаётнинг ривожланиши билан узвий боғлиқ бўлиб, у ўз ибтидоси ва муайян тарихига эгадир. Хусусан, 1982 йил Ватикандаги Рим Папаси фанлар академияси ташкил этган конгресс иштирокчилари – дунёга машҳур антропологлар, биохимиклар ва генетиклар ҳозирги замон табиатшунослигига таяниб, инсон ва ҳайвонот дунёси ўртасида яқин алоқа мавжуд, деган умумий хулосага келдилар.

Инсон ва уни куршаган дунё тадрижий ривожланишини исботланган деб ҳисоблаш мумкин. Бу нафақат археология ва Ер геологик тарихи билан тасдиқланади, балки Ердаги ҳаётга доир ҳозирги тасаввурлардан ва умумий эътироф этилган «кенгайиб борувчи Олам» назарияси тушунтирадиган дунёдаги эволюцион жараёнлардан ҳам келиб чиқади.

Бирок фан, айниқса генетика баъзан бизнинг аввалги тасаввурларимизни бутунлай ўзгартирадиган янги кашфиётлар қилишда давом этмоқда. Хусусан, жонли мавжудотларнинг биологик нусхаларини яратиш имкониятини берувчи клонлаш кетидан генетиклар, шов-шувга сабаб бўлган энг сўнгги хабарларга кўра, қадимги файласуфларнинг илгари фақат одатдаги тажрибага таянган ўлмайдиган одам йўқлиги ҳақидаги тахминий (индуктив) хулосани жиддий шубҳа остида қолдиришга қодир натижага яқинлашдилар. Жумладан, итальян олимлари сут эмизувчиларнинг қариш жараёнини Р66SHС сифатида маълум бўлган алоҳида ген бошқаришини аниқладилар. Улар мазкур гени «назорат ости»га олиш ва шу тариха синалаётган ҳайвонлар умрини популяция бўйича умрнинг ўртача узунлик кўрсаткичига нисбатан 35% га узайтиришга муваффақ бўлдилар.

Шунга қарамай, бугунги кунда жисмоний умрбоқийлик илмий нуқтаи назардан биологиянинг фундаментал қонунларига зид ҳисобланади. Бу қонунларга мувофиқ ҳужайраларнинг бўлиниш йўли билан кўпайиш қобилятининг сусайиб бориши инсон ҳаётини чеклайди. Хусусан, инсоннинг етук организми тахминан 50 000 миллиард ҳужайрадан иборат эканлиги аниқланган. «Одамда унинг умри мобайнида бир ҳужайра авлодида кетма-кет бўлинишлар сони элликтагача бўлади. Бўлиниш жараёнлари маромини ҳисобга олганда, шуни тахмин қилиш мумкинки, инсон умрининг узунлиги (баъзи бир истисно ҳоллардан ташқари) 110 ёшдан ошиши мумкин эмас»¹.

Бирок фан бир жойда тўхтаб тургани йўқ ва шу боис матбуотда вақти-вақти билан пайдо бўлаётган генетик олимларнинг ҳужайра

¹ Годфруа Ж. Что такое психология – Москва 1996. Т 2 – С 10.

қаришини тўхтатадиган моддани топиш, шунингдек организмда мазкур модданинг ажралишини бошқарадиган генни аниқлаш борасидаги уринишлари ҳақидаги хабарлар ўзига жиддий эътибор беришни талаб қилади.

Фалсафа «боқий» масалаларни ўрганар ва бутун борлиқнинг дастлабки асослари ва муҳим қадриятларини аниқлашга ҳаракат қилар экан, у узил-кесил ечимлар ва шак-шубҳасиз жавоблар олишга даъвогарлик қилмайди. Синовдан ўтказилган далиллар ва исботланган асосларнинг йўқлиги уни хижолатга солмайди, зеро фалсафа интуиция, гойибона таъсир, илҳом, мантиқий кучга асосланган фарзлар, тахминлар, тўлдиришлар билан кифояланадими, бу унга мавжуд билимлар ва шаклланган тасаввурлар доирасидан четга чиқиб, аниқ исботланган илмий ечимга эга бўлмаган нарса ёки ҳодисани ўзгача тарзда, эркин тушунтириш имконини беради. Шу тариқа фалсафа инсонни билиш чегараларини кенгайтириб, уни нафақат юкорирок даражага кўтаради, балки янги муаммоларни кўйиш имконини берувчи янгича ёндашувлар, ўзгача нуқтаи назарлар ва энг муҳими – эски муаммоларнинг янгича талқинлари билан бойитади.

Шу маънода С.Шерозийнинг «Инсон нимадан бошланади?», деган саволга ҳеч иккиланмасдан: «Инсон марҳумга мотам тутишдан бошланади», деб жавоб беради¹ ва “Дунёга келдим, бозорга бордим, кафанни олдим, мозорга бордим”¹ деб таъкидлайди.

Шундай қилиб, ҳақиқий фалсафада муайян масалалар, айниқса инсон билан боғлиқ мураккаб масалалар хусусида бир хил фикрлаш ҳоллари кузатилмайди. Бундан фарқли ўлароқ, фанда бир фикрлилик у ёки бу муаммонинг узил-кесил ечими топилганидан далолат беради. Масалан, «абдий двигател»ни яратиш масаласи хусусида олимлар орасида тўла бир фикрлилик ҳукм суради: ҳозирги замон табиатшунослиги қонунларига мувофиқ бундай двигателни яратиш мумкин эмас. Аммо фандан фарқли ўлароқ, фалсафанинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у ҳар қандай ҳодисани ўрганиш ва тушунишда таяниладиган қадриятлар ва мўлжаллар тизимидан ташкил топади. Айни шу сабабли бу ерда у ёки бу файласуфнинг дунёни қандай тушуниши, унинг ҳаётга муносабати, айниқса, муҳим рол ўйнайди. У қайси аксиомаларни илгари суриши, қайси устуворликларни қайд этиши, нимани муҳим деб ҳисоблаши, нимага ишониши ёки ишонмаслигидан файласуфнинг бошқа нарсаларга бўлган тегишли муносабати, унинг умумий ва хусусий масалаларга доир фалсафий позицияси келиб чиқади.

¹ Саъдий Шерозий. Рубоийлар – Ташкент: Шарк, 1995 – Б.26

Фанда инсонни ўрганишга нисбатан «интровертив» ва «экстрровертив» ёндашувлар айниқса ажралиб туради.

Интровертив ёндашув инсоннинг онг, эсон, руҳият, инстинктлар, нуқсонлар, фашиатлар каби муҳим хусусиятларини таҳлил этиб, уни «ичдан» тушуниш, англаб этишни назарда тутати. Бунда инсоннинг жисмоний ва маънавий моҳияти ҳақидаги фалсафий мулоҳазалар аксарият ҳолларда табиий фанларнинг эмпирик маълумотларига, авваламбор биология ва психология ютуқларига таянади, лекин баъзан мистика, эзотерика, оккультизм билан белгиланади. Бундай ёндашувлар айниқса немис антропологлари М.Шелер (1874-1928) ва А.Гелен (1904-1976), австриялик файласуф К.Лоренц (1903-1989) ижодига хосдир.

Экстрровертив ёндашув инсонга назар ташлаш, унинг моҳиятини таҳлил қилиш гўёки «сирдан» амалга ошириладики, бунинг натижасида диққат марказидан унинг ижтимоий ва табиий моҳияти ўрин олади; тегишли мўлжалларга мувофиқ инсоннинг Худо, космос, универсум ва шу кабилар билан алоқаси таҳлил қилинади. Бу ерда фалсафа кўпинча тарих, социология, экология, теология билан иттифоқ тузадики, бу ҳол диний фалсафа вакиллари Н.А.Бердяев, С.Н.Булгаков, С.Л.Франк, Н.О.Лосский каби вакилларига кўпроқ хосдир.

Шундай қилиб, инсонни тушуниш учун ягона асос мавжуд эмас, худди шунингдек бундай асос яқин келажақда пайдо бўлишига умид қилиш учун ҳам асослар йўқ. Ҳозирча фақат шуни қайд этиш мумкинки, диққат марказидан юқорида санаб ўтилганлардан қайси бири, чунончи: космос, табиат, Худо, жамият ёки бевосита инсон ўрин олганига қараб, фалсафа тарихида инсонни тушуниш билан боғлиқ масалаларни ҳал қилишда асос бўладиган турли фалсафий нуқтаи назарлар фарқланади. Уларнинг орасида космоцентризм, теоцентризм, социоцентризм ва антропоцентризм айниқса кенг тарқалган бўлиб, турли даврларда уларнинг ҳар бири ҳар хил кўринишда намоён бўлган, лекин инсон муаммоларини ўрганувчи фалсафий концепцияларда доним у ёки бу тарзда мавжуд бўлган.

Биологизаторлик концепцияларининг тарафдорлари инсонни унинг табиий, биологик асосидан келиб чиқиб тушунтиришга ҳаракат қилади. XVIII аср охирида жамият ҳаётига айрим одамларнинг ўз мавжудлиги учун кураш майдони сифатида қарашни таклиф қилган Т.Мальтус назариясини бундай тушунтиришга бўлган биринчи жиддий уриниш деб ҳисоблаш мумкин. Мальтус фикрича, бу курашда кучлилар голиб чиқади, кучсизлар эса ҳалок бўлишга маҳкумдир.

Мазкур курашга табиий омиллар туртки беради. Хусусан, аҳоли сони геометрик прогрессия бўйича кўпайиб боради, тирикчилик воситалари таклифи эса фақат арифметик прогрессия бўйича ўсади, бу эса муқаррар тарзда очарчилик, эпидемиялар, урушлар ва бошқа ижтимоий тангликларга олиб келади. Мазкур омилларга Мальтус кучлиларнинг яшаб қолишини таъминловчи ижтимоий муносабатларнинг «табиий», муқаррар ва ҳатто зарур тартибга солиш воситалари сифатида қарайди. Демографик муаммоларнинг ечилмагани, шунингдек улар XX асрда янада кескинроқ тус олиши шунга сабаб бўлдики, Мальтус ғоялари неомальтузчилар деб номланган ўз давомчиларини топди ва топишда давом этмоқда.

Биологизаторлик ёндашувлари XIX ва XX асрлар чегарасида Дарвиннинг табиий танланиш ҳақидаги таълимотини мутлақлаштириб, нафақат инсоннинг келиб чиқиши, балки унинг моҳиятини, пировард натижада эса – бутун ижтимоий муносабатлар табиатини тушунтиришга ҳаракат қилган социал-дарвинистларга ҳам хосдир. Ҳозирги вақтда бу йўналишни одамларга ҳам, ҳайвонларга ҳам тенг даражада хос бўлган ирсиятга урғу берувчи социобиология давом эттирмоқда. Социобиологлар фикрига кўра, инсон хулқ-атвори ҳам, ҳайвон хулқ-атвори ҳам ирсий омиллар билан белгиланади ва ҳеч ким ўз ирсияти таъсирини – у хоҳ яхши бўлсин, хоҳ ёмон – енгишга қодир эмас.

Инсон табиати хусусида шунга ўхшаш қарашларга айрим одамларнинг бошқа одамлардан устунлигини фақат уларнинг «олий» ёки «паст» ирқка мансублик белгисига кўра эълон қилувчи ирқчилик концепцияларида ҳам дуч келиш мумкин. Бу, хусусан, «ирқий тозалик» учун кураш олиб борган ва «ирқий танланиш»ни амалга ошириш ғоясини фаол илгари сурган фашистик мафкурада айниқса бўртиб намоён бўлади. Мазкур ғоялар замирида асосан XIX аср охири – XX аср бошларида кенг тарқалган «инсон ирсиятининг олий сифати»га қандай воситалар билан ва қай тарзда эришиш мумкинлиги ҳақидаги таълимот – евгеника ётади.

XX аср бошларида бу таълимот шу даражада кенг тарқалдики, айрим мамлакатларда давлат сиёсати билан узвий боғланди. Хусусан, 1920-1930-йилларда Дания, Швеция ва Норвегияда жамиятда табиий танланишни ижтимоий мустаҳкамловчи ирқий қонунлар қабул қилинди.

Социологизаторлик ёндашуви инсон табиатини ижтимоий муносабатларда кўришга ҳаракат қиладилар. Бунда улар баъзан нафақат инсоннинг ижтимоий асосини унинг биологик асосига қарама-қарши қўядилар, балки сўнгги зикр этилган асосни ҳайвоний

ва хаттоки тубан, шу боис жиддий эътиборга лойиқ эмас, деб хисоблайдилар. Асосий эътибор ижтимоий муносабатлар таҳлилига ва индивид, шахснинг шаклланишида жамият қандай рол ўйнашини аниқлашга қаратилади. Пировардида ижтимоий асос индивидуал асосга қараганда устунроқ аҳамият касб этади, уни ўзига бўйсундиради ва камраб олади. Мазкур ёндашув тотал ижтимоий тизимларга ва уларни асослашга ҳаракат қилувчи фалсафий таълимотларга, хусусан, Платон фалсафаси айниқса хосдир. Умуман олганда, бу индивидуализм ва коллективизм муаммосидир.

Пассионарлар ва субпассионарлар назарияси

Лев Николаевич Гумилёв (1912-1992) инсонни тушунишга янгича ёндашган ва тарихий-маданий жараёнда индивидларнинг уч тури: *пассионарийлар, субпассионарийлар ва мувофиқ одамларни фарқлаган*. Пассионарлик (лотинча «passio»—«эҳтирос») деганда энергиянинг «тур мезъридан оғувчи, аммо патологик хусусиятга эга бўлмаган» тури тушунилади. Пассионарлик ҳар сафар материяни ўзини қайта ташкил этишга мажбурловчи тўлқин манбаи, атроф-муҳитни ўзгартириш қобилияти ҳамда бунга бўлган интилиш ёки физика тили билан айтганда, муҳитнинг агрегат ҳолатини бузишга бўлган интилиш тарзида намоён бўлувчи биофизик омилдир. Пассионар туртки мутацияга олиб келади. Гумилёвнинг фикрига кўра, мутантларнинг туғилиши пассионарийлар-ўта ғайратли шахсларнинг туғилишидир. Пассионарлик турткиси шу қадар кучли бўлиши мумкинки, мазкур белги эгалари ўз қилмишларининг оқибатлари ҳақида ўйлашга ўзларини мажбур қила олмасликлари мумкин. Шунинг учун ҳам пассионарликни онг белгиси деб эмас, балки асаб системасининг конституциясида намоён бўлувчи муҳим белгиси деб тушуниш лозим, у, онг фаолияти билан боғлиқ фаолликдан фарқли ўлароқ, эмоциялар соҳасида яшайди. Пассионарийларни идеал хусусиятлардан анча узоқ хусусиятлар: такаббурлик, мағрурлик, манманлик, очкўзлик ва б. тавсифлари ҳам мумкин. «Пассионарлик — муайян мақсадга (кўпинча ҳаёлий мақсадга) эришишга йўналтирилган фаолиятга (оңгли ёки кўпинча онгсиз) ички интилиш. Мазкур мақсадни пассионарий ҳатто ўз ҳаётидан ҳамда замондошлари ва қабиладошларининг бахтидан афзал деб билади»¹. Пассионарлик даражаси ҳар хил бўлиши мумкин, аммо бу ҳодиса тарихда аниқ ва қайд этиладиган тарзда намоён бўлиши учун пассионарийлар сони кўп бўлиши керак, яъни пассионарлик нафақат индивидуал белгига, балки популяцион белгига ҳам таянади. Пассионарийлар орасида рух

¹ Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало.—Москва. Наука, 1994.—С. 71.

пассионарийлари ва тана пассионарийлари ҳам фарқланиши мумкин. *Салбий импульсларга эга бўлган, ҳеч нарсага қарамай, ҳатто ўз зарарига иш туттишга интиладиган одамлар пассионарийлар* деб аталади.

Ижобий, ҳаётбахш импульсларга эга одамлар эса субпассионарийлар деб аталади. Л. Гумилёвнинг фикрига кўра, пассионарийлар тубанлашган ҳолларда уларнинг ўрнини субпассионарийлар эгаллайди. Уларни «софда», «қолоқ» одамлар деб ҳисоблайдилар, уларнинг кенг майдонга чиқиши этноснинг интиҳога юз тутганини англатади, чунки уларда инстинктив импульслардан бошқа ҳеч нарса қолмайди. «Пассионарлик» ҳодисаси дунёнинг ягона ахборот-энергетик манзарасида тарихда чуқур из қолдирган «буюк одамлар ва халқлар»нинг фаолияти механизмларини тушуниш имконини беради. Уни тушуниб етишга («инсон хулқ-атворининг шаклланишига жуғрофий муҳитнинг таъсири» масалалари билан) улкан ҳисса кўчди. Пассионарлик муаммоси Л.Гумилёв концепциясининг назарий негизини ташкил этади. Муаллифнинг фикрича, пассионарлик - биологик белги, осойишталик инерциясини бузувчи дастлабки туртки; бу пассионарийларнинг маълум сонидан иборат авлод. Улар ўз ҳаёти билан одатдаги вазиятни бузадилар, чунки ўзларини қизиқтирган мақсадсиз кундалик ташвишлар билан яшай олмайдилар. Мувофик одамлар жамиятнинг умумий қонуниятлари ва сиёсий тизимига мослашувчанликда намоён бўлади ва ижтимоий жараёнлар айнан мувофик одамларнинг фаолияти билан белгиланади,

Гумилёв таърифлаган қонунга биноан, «этник жамоа томонидан амалга ошириладиган иш пассионар кучланиш даражасига тўғри пропорционал» бўлиб, бунда «этноснинг пассионар кучланиши деганда этник тизимда мавжуд пассионарлик миқдорининг этносни ташкил этувчи шахслар сонига бўлиниши тушунилади»¹. Маданият ва турмуш даражасининг барқарор ўсиш давлари эса пассионар кучланиш умумий тарзда пасайган даврлар билан боғлиқ.

Умуман олганда, пассионарлик ҳодисасининг манбаи коннот омилларига, жумладан, куёш фаоллигининг даврий жараёнлари билан боғланади. Л.Гумилёв аниқлаган пассионарлик ҳодисаси инсон тўғрисидаги В.И.Вернадский таърифлаб берган «бошқа кучлар билан бир қаторда, реал жуғрофий куч», деган қарашни қабул қилиш имконини беради. Бу куч доимо бунёдкор куч эмас, баъзан у ҳалокатли оқибатларга олиб келади. Л.Гумилёвнинг: «Биосфера одамларни тўйдиралади, аммо уларнинг бутун ер юзини биоцензлар конверсияси циклидан чиқарилган ашқол-дашқоллар билан тўлдиришга бўлган

¹ Гумилев Л Н. Эпигенез и биосфера Земли –Москва. Наука, 1989. -С. 257-256.

интилишини қондира олмайди», - деган сўзлари бунинг реал исботидир.

Гилозоизм таълимоти

Қадимда жон - пневма, псю-хе, фантом, мана, квинтэссенция деб номланган. Жон (лот. anima) ҳайвон, инсон ва ҳатто ўсимлик танасида яшайдиган ва уни уйқу пайтида ёки ўлимдан сўнг тарк этадиган алоҳида куч сифатида намоён бўлган. Бундан унинг этимологик талқини, яъни жонни нафас, нафас олиш ва нафас чиқариш сифатида тушуниш келиб чиққан. Жон уч таркибий қисмдан иборат моҳиятга айланган: ҳаётбахш нафас ўсимлик жони деб. псюхе – руҳий жон, нус эса – ақлли жон деб атала бошлаган. Жонни тушунтириш ўта огир муаммога айланган (айниқса материалистик фикрловчи файласуфлар учун). Бу алоҳида турдаги теран материяга, кўз билан кўриб бўлмайдиган ички моҳиятга шубҳа тугилмаслиги учун улар бутун табиатни жонли деб эълон қилганлар. Демак гилозоизм бутун табиатнинг жонли эканлиги тан олишдир.

Платоннинг «Давлат» асарида жон таркибий қисмлари оқилона жон, эмоционал-қажрли жон, бузуқ жон кабилардир. Улар тегишли равишда бош, кўкрак ва қорин бўшлиғида жойлашган. Аристотелнинг «Жон ҳақида» деб номланган рисоласида жон ва тана бир-биридан ажралмас моҳиятлар сифатида тавсифланади, жон ҳақидаги таълимот эса ҳаёт ва унинг шакллари ҳақидаги умумий таълим сифатида тушунилади. Ўсимликлар жони, ҳайвонлар жони ва ақлли мавжудот – инсон жонини фарқлар экан, Аристотель ривожланиш гоясини руҳиятга татбиқан билвосита таърифлайди. Унинг фикрича, жоннинг юқорида зикр этилган уч таркибий қисми инсонда яхлит бир бутунга бирлашади ва турли функциялар: овқатланиш, ҳис қилиш ва мулоҳаза юригишда намоён бўлади. Жон унсурларининг барчаси тана унсурлари билан узвий боғланади, аммо улар энг аввало космик ҳаракатларга боғлиқ бўлади. Антик даврда жон алоҳида ҳаётбахш куч, ички маънавий асос сифатида тушунилган бўлса-да, унинг фақат ўз фаоллиги сифатида тушунтирилган.

Ўрта асрлар фалсафасида жон – дунёвий ва илоҳий фаолият ўртасида боғловчи бўгин, деган умумий тасаввур шаклланади. Фома Аквинский (1226–1274) жон инсонни «актуаллаштиради», унинг асл моҳиятини белгилайди, деган фикрни илгари суради. Жон имкониятларини Фома потенциаллар деб атайди. Улар беш хил бўлади: ўсиш, ҳиссий идрок этиш, ўз хоҳиш-иродасини ифодалаш, маконда ҳаракатланиш, ақл ёрдамида дунёни тушуниш. Айрим потенциаллар тана билан боғлиқ бўлса, баъзилари, масалан, ўз хоҳиш-иродасини ифода-

лаш ва ақл ёрдамида дунёни тушуниш кўпроқ олий асосга бўйсунди. Аммо тана зарур, чунки у жоннинг барча потенциаларини бирлаштиришни таъминлайди.

Черков оталари учун жон фақат эътиқодлар тизимига мос келадиган ёки мос келмайдиган бир моҳиятни ўзида ифодалайди. Жоннинг нормал фаолиятини таъминлаш руҳонийнинг вазифаси ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан жон шахсий ҳаёт омили сифатида эмас, балки йўлга солиш лозим бўлган жамоа-умумий моҳият сифатида талқин қилинади. Жоннинг моддийлиги ғояси черков мулозимлари томонидан таққиланади. Ақл ва жон Худо атрибутлари сифатида шарҳланади. Фақат жоннинг паноҳ топиши ҳақида қайғуриш лозимлиги таъкидланади, зеро жон ўлмас, инсон танаси эса ўткинчидир.

Янги давр Европа фалсафасида жон тушунчаси шахснинг теран, ички дунёси билан айниёлаштирилган. Хусусий ташаббус ва тадбиркорликнинг ривожланиши инсоннинг маънавий интилишлари қадрият сифатида англаб етилишига туртки берган. Шунга карамай жоннинг жисмоний келиб чиқиши ҳақидаги концепция унутилмайди. Француз файласуфи Жюльен Ламетри (1709–1751) ҳатто жон қайси органдан ўрин олишини ҳам кўрсатади. «Биз тубанлашувимиз учун барча кишиларнинг жони яшайдиган миямизда заррача ўзгариш юз беришининг ўзи кифоядир». «...Бизнинг жонимиз эҳтиёжларимизга бевосита боғлиқ бўлади, уларни мисли кўрилмаган тезликда қондиради ва бу эҳтиёжларга ҳеч нарса қарши бора олмаслиги ҳақида огоҳлантиради»¹.

Жонда бутун дунё ўзининг тўлиқ тажассумини топади. У серкиррадир. Француз файласуфи ва математики Блез Паскаль (1623–1662) жон руҳий парвозларининг чексиз даражада ранг-баранглиги, унинг нозиклиги, бетакрорлиги ва беқарорлигидан таажкубланиб, инсон жонининг моҳиятини формула билан ифодалаш мумкин эмас, у ҳақда фақат ҳаётни ўрганиш ва инсон хулқ-атворини кузатиш орқали хукм чиқариш мумкин, деган хулосага келади. Жоннинг мазкур хусусиятлари теран маънавий асосларни ички даражадан сиртга чиқаради. Жон индивидуалликнинг асоси сифатида амал қилади.

Шундай қилиб, фалсафа тарихидаги жон ҳақидаги тасаввурлар ўз-ўзича тўғри, бироқ тўлиқ эмас. Мазкур ноёб феноменни тушунтириш учун энергетик, динамик ва темпорал мезонлар зарур. Адабиёт ва шеърятда, кундалик муомалада жоннинг безовталиги, унинг майлларини ва ҳаракатларини ҳақида кўп гапирлади. Жон азалдан муайян фаол куч, ҳаракат манбаи, энергия токи ва ҳаракатлантирувчи асос

¹ Ламетри Сочинения – Москва 1983 – 237–238-б

сифатида тушунилади. Тана дам жонни ифодалаш майдони сифатида, дам жон «гўри» сифатида қаралади. Психоаналитик К.Юнг жон ҳам, унинг иши ҳам кўпчилик учун кўринмас эканлигига эътиборни қаратар экан, жон учун муҳим омиллар онгдан ташқарида бўлса керак, деб тахмин қилади. «Фақат тунда очиладиган гуллар» ҳақида гапирар экан, Юнг, “жон, барча маънавий асослар яратиладиган ва шаклландиган вақт оралигини белгилайди”¹ деб таъкидлайди.

Фалсафий оқимлар, мактаблар ва йўналишларнинг деярли барчаси жонни англаб етиш, оқилона таҳлил қилиш мумкин бўлмаган, теран ҳодиса сифатида тавсифлайди. Айни пайтда жонга ишора қилувчи, жоннинг бокиралиги, унинг ички кучлари ҳақида баҳс этувчи мавзулар доираси беҳад кенг.

Экзистенциализм асосчиси даниялик *файласуф С.Кьеркегор (1813–1855)* ўз изланишлари натижасида жонни танлаш мумкин ва бу ҳар кимнинг ўз хоҳиш-истагига боғлиқ, деган муҳим хулосага келади. Индивидуал руҳий олам, интим ички дунёнинг мавжудлиги инсон ҳаётини мушкуллаштиради ва онг феноменини англаб етиш муаммосини янада оғирлаштиради. Аммо ўз ўзлигини сақлаб қолиш ҳуқуқи Ерда яшайдиган ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқи ҳисобланади.

Инсон борлигининг ўзига хос хусусияти

Фалсафа тарихида инсон индивидуаллигининг ички, яширин ҳолатини акс эттирувчи «жон» ва «онг» тушунчаларининг таҳлилига алоҳида эътибор қаратилган. Жумладан атоқли софистлардан бири Протагор (мил. ав. 490-420 йиллар) мил. ав. V асрдаёқ «инсон барча нарсалар мезонидир: у мавжуд нарсаларнинг мавжудлигини, йўқ нарсаларнинг эса йўқлигини белгилайди», деб қайд этган эди. Сукрот (мил. ав. 469-399 йиллар) ҳам ҳақиқат излаб инсонга мурожаат этади. Инсон ўз жони фаолиятини бошқара олади, шу боис дунёни тушуниш йўли ўз-ўзини билиш орқали ўтади, деб ҳисоблайди. Сукротнинг машхур шогирди Платон биринчи бўлиб жон ҳақидаги яхлит таълимотни яратди. У одамлар жонининг қандайлигига қараб уларни ҳар хил типларга ажратди.

Кейинги даврларда Сенека, Р.Декарт, А.Навоий, А.Жомий, И.Кант, И.Г.Фихте, Ж.П.Сартр, М.Хайдеггер ва бошқа мутафаккирлар инсоннинг маънавий негизини биринчи ўринга қўйиб, унинг онги, маънавий дунёси ва билиш қобилиятларини ўрганиш ишига салмоқли ҳисса қўшдилар. Бирок ХХI асрда деярли икки ярим йиллик тарихий тараққиёт жараёнида ҳам инсон муаммоси ўз аҳамиятини йўқотмаган.

¹ Қаранг Юнг К. Архетип и символ –Москва. 1991 – 210-б.

Онг инсон борлигининг энг муҳим хоссаси. Онгининг табиати шундай: онгни ўлчаш, бирон-бир тарзда микдорий ифодалаш, сезини ёки кузатиш мумкин эмас, зеро унинг массаси ҳам, энергияси ҳам йўқ, шунингдек у моддий объектлар каби муайян шакл-шамойилга ҳам эга эмас.

Онг шакл-шубҳасиз мавжуд, ammo у мавҳум бўлиб, балки бивесита — одамлар тили ва муайян фаолияти орқали намойён бўлади. Бинобарин, инсон борлигининг бу элементларини таҳлил қилмасдан онгининг моҳиятини аниқлаш мумкин эмас. Мазкур таҳлил онгининг биологик жиҳатини ҳам ўз ичига олади, зеро унинг мавжудлиги инсон бош мияси фаолияти билан узвий боғлиқ. Шу сабабли онгининг табиати нафақат фалсафада, балки физиология, психология, социология, кибернетика, информатика ва бошқа ижтимоий ва табиий фанларда ҳам ўрганилади.

Атроф муҳитда, ўз ички дунёсида юз бераётган ўзгаришларга одамлар қадим замонлардаёқ эътибор берганлар. Бу жон ва рух ҳақидаги мулоҳазалар пайдо бўлишига олиб келган. Шу тарихи башарият тарихида анимизм - одамлар, ҳайвонлар ҳаёти, нарсалар ва ҳодисаларга жон ва руҳлар таъсир кўрсатишига бўлган эътиқод пайдо бўлди, шу аснода шаклланган дунё ҳақидаги тасаввурлар кейинчалик у ёки бу тарзда турли динлар негизини ташкил этди. Жон ҳақидаги илк фалсафий тасаввурлар одатда муайян биринчи асослар (хаво, олов, атомлар ҳаракати ва ш.к.) билан боғланган ва шахсиз бўлган. яъни инсон табиатининг бетакрорлиги, унинг индивидуаллиги билан тенглаштирилмаган. Сукротдан олдинги фалсафа тўлалигича шундай хусусиятга эга бўлиб, бу ерда идеаллик тушунчасини деярли учратмаймиз. Масалан, оловни оқил ва олижаноб, сувни — тубан асос деб ҳисоблаган Гераклит жон (психея) олов ёки сувдан иборат бўлади, деган ғояни илгари суради. Олов кўпроқ бўлган «қурук» жонни - энг оқил ва мақбул деб ҳисоблайди. Жон намлангач, ўз кучини йўқотди, ҳўллангач эса — халок бўлади. Шу сабабли жон олови кучтироқ ёниши учун фаол маънавий ва ақлий ҳаёт кечирнишга ҳаракат қилиш лозим. Ўз навбатида айрим кишиларнинг жонлари бутун дунёнинг биринчи сабаби ҳисобланадиган ва уни бошқарадиган дунёвий ақл олови — «логос» билан боғлиқ.

Сукрот ва Платон моддий ва идеал ҳодисаларни фарқлаган. Шунингдек, Платон Европа фалсафий анъанасида идеал асосни қайд этибгина қолмасдан, балки ундан моддий асосни ҳам келтириб чиқарган биринчи файласуф ҳисобланади. Айрим инсон онги эса, Платон фикрига кўра, унинг жони билан бевесита боғланади. Бу

Ўлмас жон у ёки бу танага, тана тугилгунга қадар Ўз «зиндони»га тушгандек кириб жойлашади ва у ўлганидан кейин эса боқий ғоялар дунёсида мушоҳада юритади ва шу тариқа уларни ўрганиб яшайди. Платон руҳий ҳодисаларни туйгулар дунёси (сезиш ва идрок этиш) ва интеллектга ажратади. Интеллектда у ақл ва идрокни фарқлайди. Бунда соф ғоялар билан иш кўрувчи ақл фикрлашнинг формал усуллари билан боғлиқ (масалан, математикада) идрокка қараганда юксакроқ ҳодисадир. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, кейинчалик фалсафада идеал нарсалар ва ҳодисаларни тушунишга нисбатан кўп сонли ҳар хил ёндашувлар пайдо бўлди, аммо уларнинг барчаси идеалликни моддийлик ва кўламликка қарши қўяди.

Аристотелнинг «Жон ҳақида» рисоласини қадимги юнон файласуфларининг онг ҳақидаги фалсафий мулоҳазаларининг муайян якуни деб ҳисоблаш мумкин. Бу ерда жон тананинг моҳияти, унинг уюштирувчи тамойили саналса-да, лекин ақл ички фаоллигининг инъикосига эмас, балки космос ҳаётининг умумий қонунларига бўйсунди.

Ўрта асрлар Европа фалсафаси «дин чўриси»га айланиб, онг ҳақидаги масалага бутунлай ўзгача нуқтаи назар билан ёндашди – уни абадий мавжуд бўлган дунёни, шу жумладан инсон ва унинг жонини йўқликдан яратган Худонинг ягона дунёвий асос сифатидаги талқини билан боғлади. Бу таълимотга биноан инсон ақли илоҳий ақлнинг бир зарраси сифатида муайян даражада ўзини ўзи билиш, ўзини ўзи таҳлил қилиш қобилиятига эга бўлса-да, онгнинг бу фаолияти Тангри-ни билиш ва у билан мулоқот қилишга қаратилгандир. Онгнинг мазкур объектив-идеалистик талқини билан бир қаторда ўрта асрларда онгни «фикрловчи материя»дан келтириб чиқарган материалистик анъанада ҳам узилиш юз бергани йўқ. Бундай қарашларга Шарқ фалсафаси (Ибн Сино, Ибн Рушд) ўз таъсирини кўрсатган европалик айрим файласуфлар Дунс Скот, брабанлик Сигернинг асарларида дуч келиш мумкин.

Сенека қалб, руҳ етуқлигини, хурлигини биринчи ўринга қўяди. «Шундай нарсани изохлаш керакки, - деб ёзади у шоғирди Луцилийга, - ҳеч нима унга ҳукмронлик қилолмасин, ҳеч нима унга ғов бўлаолмасин. Бу нима дейсанми? У мағрур, олийжаноб, юксак руҳдир. Уни киши вужудидан жой топган худодан бошқа нарса дейиш мумкинми? Вужуд биқиклигидан кечиб кўкка интил ва шоир айтганидек, ўз руҳингни Худога монандлигини намоеън эт. Руҳнинг хурлиги учун тилла ҳам керак эмас, кумуш ҳам, чунки ҳақиқий худо тимсолини ясаб бўлмайди. Эсла худодар бизга хайрихоҳ бўлганлари-

да улар лойдан эдилар... Комил рухни қарзга ҳам, сотиб ҳам олиб бўлмайди”. Сенека назарида эзгулик, поклик, адолат ва етуқлик излаган киши энг аввало ўз руhini илохий талабларга монанд қилиши даркор. Илохийлик – бир тимсол, символ, унга етиш киши ихтиёридадир. Киши қаерда яшамасин, нималарни изламасин, кимларга ҳамроҳ бўлмасин ўзининг руhini покламагунча, уни юксакликка йўналтирмагунча ҳаётдан завқ, ором, буюқлик тополмайди. “Яшаш жойингни эмас, рухингни ўзгартир, деб ёзади Сенека, - қанча кўп кезсанг, шунча рухинг изтиробга ботади. Кема учун баб-баравар ортилган юк эмас, балки нотекис ортилган юк ҳалокат келтиради”. Рух безовта, хаста экан кишини ҳеч қандай оламгардлик, томоша, ҳазз-хузур кутқара олмайди. Қаерда ва ким билан эмас, қандай қалб, рух билан яшашинг муҳим. “руҳим ҳур бўлсин десанг, бирор маконга бутун дилдан боғланма. Мен бирор бурчак учун туғилмаганман, бутун менинг ватаним, деган эътиқод билан яша”. Бир қарашда файласуф космополитизм тарафдори бўлиб кўринади, бироқ барча римликлар каби у ҳам ўз ватанининг фидоийси эди. Бу ўринда Сенека ватансиз яшашни эмас, балки рухий осудаликни тарғиб этади. Файласуф *кишидаги барча иллатлар унинг қалби, руҳидаги нопок туйғулар туйғулидир* деб билади. Баъзи кишилар бошқаларни пок, софдил, эзгу амалли, хушахлоқ кўришни истади, ҳатто улардан илохий сифатларни талаб этади, Ўзида йўқ хислатларни бошқалардан талаб этиш зўравонлик бўлмаса-да, ахлоқсизликдир. Ўзи дардманд киши ўзганинг дардига дармон бўлолмайди; қалби нопок кишининг ўзгалардан поклик талаб этиши ноқасликдан бошқа нарса эмас. Бошқани тўғрилашдан олдин ўзингни тўғирла. “Ўз айбингни билиш, рухни соғлом тутиш томон ташланган биринчи қадамдир”¹. Ким ўз қалбини соғлом кўришни истамаса, ўзидаги иллатлардан ҳолос бўлмоқчи эмас; ким нуқсонларини эшитишдан қочса, ўз нуқсонларини эзгулик деб билади; ким покланишни ихтиёр этмаса, унга ҳеч ким дарс беролмайди. Рухнинг покланиши, соғлом бўлиши учун нима қилиш керак? Сенека, энг аввало “етук донишмандлик илми” фалсафа билан шуғулланиш лозим, деб жавоб беради.

Одамни онгли мавжудотга айлантирган унинг ақлидир. Ақл донишмандликка интилиб одам руhini буюқ қилади. Донишмандлик орқалигина киши бахтиёр сезади ўзини; ўзини бахтиёр сезмаган бахтиёр ҳам, озод ҳам эмас. “Мубарро яшашни истасанг фалсафанинг қули бўл”¹. Ўз иллатларини билган ва уларни енгган ўлимдан кўркмайди; ўлим руҳимизни қийнайдиган азоблардан бири эмас, у

¹ Эпикур Этика – Москва 1977 –С. 47, 39

охирги азобдир. Файласуф стоиклар анъанасини давом эттириб ёзди: “Базму зиёфатлардан ошқозон бузлади, ичкиликбозликлардан томирлар қотади ва титрайди, шахватдан қўл, оёқ, бўғимлар заифлашади. Мен қашшоқлашсам, демак, кўпчиликка қўшиламан, бадарга қилинсам, борган жойимни макон биламан, занжирбанд қилсалар – ташвиш нега? Ахир мен ҳозир ҳам занжирбанд эмасманми? Табиат мени ўз танамга банди этиб қўймаганми? Мен ўламанми? Демак, мен энди хаста бўлмайман, занжирбанд қилинмайман, ўлим хавфидан холиман”¹. Шундай қилиб хулоса қиламиз. Умуман ўлимни табиий ҳолдек кутиб олишга даъват стоиклар фалсафасидаги бош ғоялардан бири ҳисобланади. Унга кўра, киши туғилганидан ўлим томон боради, гўдаклик, ўсмирлик, ёшлик, қарилик ягона ҳақиқат – ўлимга элтади. Умрини хушбахт ўтказмоқчи бўлган киши эса ҳаёт қувончларига ҳам, ўлим қўрқувларига ҳам бепарқ яшайди, ўлим мубарро руҳни безовта қилолмайди. Донишманд ўз қисматидан қочмайди, ҳаётини охири келганида тарк этади. Ҳаётдан қочиш бошқа, уни тарк этиш бошқа; биринчиси – руҳнинг заифлиги, иккинчи буюк борлик ҳукмидир. “Яшаш эмас, муносиб яшаш муҳим; эрта ўласанми ёки кейин – аҳамияти йўқ, яхшилик билан яшадингми ёки ёмонлик билан мана – нима зарур”¹. Икки минг йил олдин битилган ушбу насойиҳлар – насиҳатлар мозий қаъридан эмас, маънавий-ахлоқий етуклик излаётан замондошимиз қалбидан чиқаётган даъватлардек эшитилмайдими?

Онг ҳақидаги тасаввурларнинг ривожланиши

Янги даврда Р.Декарт (1596-1650) онгни тафаккур билан тенглаштириб, уни умумийроқ тусдаги «руҳият» тушунчасидан ажратди ва онгни мустақил, эркин фикрловчи субстанция деб ҳисоблаб, ёнмаён жойлашган бошқа – кўламли, фикрламайдиган, моддий субстанцияга қарши қўйди. Дуализм деб номланган мазкур фалсафий ёндашув кейинчалик онгнинг табиатини тушунишга нисбатан икки қарама-қарши ёндашув юзага келишига замин ҳозирлади. Шулардан бири руҳийни жисмонийга (Гобс); маънавийни – моддийга боғлаш билан тавсифланади. Иккинчи ёндашув субъектив (Беркли, Юм, Фихте, Мах ва бошқалар) ва объектив (Платон, Фома Аквинский, Гегель) идеализм билан боғлиқ бўлиб, моддий ва жисмоний нарсалар ва ҳодисаларни иккиламчи, идеал, маънавий, руҳий нарсалар ва ҳодисалар маҳсули деб тушуниши билан ажралиб туради.

¹ Селека Л.А. Нравственные письма к Луцилию – Кемерово Кемеровское книж. изд-во, 1986 –С. 98, 100.

Иккала ёндашув ҳам немис классик фалсафасида фалсафий равишларни лантирилди. Масалан, Гегель индивидуал онга бутун равишда негизи саналган мутлақ гоёнинг пировард шаклларида бири сифатида ёндашди. Бу ерда онг тарихан белгиланган фалсафий онг сифатида тушунилади. Мазкур асосда унинг тузилиши даража ва ҳусусан, хиссий, мантикий, индивидуал ва ижтимоий даражалар фарқланади.

«Вульгар материализм» назариясида онг соф моддий жараён бўлиб, унинг мазмуни инсон ейдиган озик-овқат маҳсулотларининг кимёвий таркиби билан боғлиқлиги тан олинади. Беккер, Фонт, Молешотт каби файласуфлар бу назарияни химоя қилиб, жинсий ва сафро ажралганидек, ақлдан фикр ажралади, деб ҳисоблаган.

Табиатшуносликнинг ривожланиши, айниқса нейрофизиология, биология, экспериментал психология соҳасида қўлга киритилган ютуқлар сўнгги йилларда бизнинг онг табиати ҳақидаги тасавурларимизни сезиларли даражада кенгайтди. Шунга қарамай, сунъий интеллект яратиш борасидаги ишлар, «фикрловчи машиналар»нинг пайдо бўлиши ва «ахборот портлаши» ва компьютер инқилобининг бошқа натижалари, хусусан шахмат ўйинида ҳатто жаҳон чемионларини ҳам ютишга қодир суперкомпьютерларнинг яратилиши инсон онгининг моҳияти ва имкониятлари ҳақидаги масала янгидан қўйилишига сабаб бўлди. Шундай қилиб, аввалги саволларга жавоб олиш баробарида янги муаммолар ҳам пайдо бўлди. Бирок, улар онг муаммосини ечишга нисбатан ҳар хил баъзи бир-бирини истисно этувчи нуктаи назарлар ва фалсафий ёндашулар сонини асло камайтиргани йўқ.

Онгилик

Баъзан «онг» тушунчаси «инсон руҳияти» тушунчаси билан айниқлаштирилади. Бу нотўғри. *Рухият* — онгга қараганда мураккаб-роқ тузилма бўлиб, у акс эттиришининг икки сифати — акс ва онгиликни ўз ичига олади. Олимлар инсонда онглик ва онгиликнинг ўзаро нисбати тўғрисида сўз юритар эканлар, баъзи уларни океандаги музтоққа ўхшатадилар. Бу музтоқнинг суз устидаги қисми кўринадиган қисми онга қиёсланади, суз остидagi қўриқмайдиган қисми эса онгиликка ўхшатиладики, унинг маҳдди, шакли, тузилиши ва мазмуни ҳақида биз билвосита белгиларга ҳўра фикр тахмин қилишимиз мумкин.

Онгилик соҳаси — бу ақлдан ташқаридаги руҳий ҳодисалар ҳолатлар ва ҳаракатлар мажмуи, деб ҳисоблаш одат тусида олинган. Бу соҳага, энг аввало, *инстинктлар* — инсон ҳуқ-атворининг ушқ тадрижий ривожланиш жараёнида ҳосил бўладиган ва ҳар бир

мавжудотнинг ҳаёт функцияларини, умуман унинг мавжудлигини таъминлашга қаратилган туғма ҳаракатлари мажмуи киритилади. Онгсизликни (онг ости) тушуниш янада кўпроқ қийинчилик туғдиради. Унинг мавжудлиги австриялик машҳур психиатр З.Фрейд (1856-1939) томонидан XX аср бошида аниқлаган. *Ҳар хил тушлар, галлюцинациялар, хаёдан кетмайдиган гоялар, интуиция ва шу каби-лар онгсизликнинг намоён бўлиш шаклларига мисол бўлиши мумкин.* Улар одамлар руҳияти ва хулқ-атворига кучли таъсир кўрсатади, лекин айни вақтда бу жараёнларни бошқариш нуктаи назаридан уларга бўйсунмайди. *Онгсизлик инсоннинг муайян онгли фаолиятида онг билан бошқаришга қодир бўлмаган лаҳза, дейиш мумкин.*

Онгсизлик структурасига онг соҳасида вужудга келиши ва вақт ўтиши билан онгсизлик соҳасига кириши мумкин бўлган интуиция ва автоматизмларни ҳам киради. *Интуиция* – бу олиш йўллари ва шартларини англамасдан, бевосита ҳиссий кузатиш ёки мушоҳада юритиш йўли билан олинadиган билим. *Автоматизмлар* – бу аввал онг назорати остида пайдо бўлиб, узоқ машқ қилиш ва кўп карра такрорлаш натижасида онгсиз ҳаракатлар хусусиятини касб этувчи инсоннинг мураккаб ҳаракатлари. Туш, гипноз ҳолати, сомнамбулизм ҳодисалари, ҳушсизлик ҳолатлари ҳам онгсиз ҳаракатлар ҳисобланади. Руҳий фаолиятга онгсиз ҳаракатларнинг қўшилиши натижасида онгга тушувчи юк камаёди, бу эса, ўз навбатида, инсоннинг ижодий имкониятлари майдонини кенгайтиради. Ҳозирги замон фани *онг ости соҳаси* тушунчаси билан ҳам иш кўради. Бу онгсизлик соҳасининг алоҳида қатлами ёки даражасидир. Унга фаолият амалларининг онг даражасидан автоматизм даражасига ўтиши билан боғлиқ руҳий ҳодисалар киритилади.

Онгсизлик ва онг инсон ягона руҳий борлигининг нисбатан мустақил бўлган икки томони ҳисобланади; уларнинг ўртасида тез-тез зиддиятлар, баъзан конфликтлар юзага келади, лекин улар бир-бири билан боғланган, бир-бири билан ўзаро алоқа қилади ва уйғун бирликка эришишга қодир. Онгсизлик соҳасида инсон ҳаёт фаолиятини, айниқса субъектнинг ижодий фаолиятини оқилонлаштириш учун кенг имкониятлар мавжуд. Бу ҳол иррационалистик фалсафий таълимотларнинг шаклланиши учун асос бўлиб хизмат қилади. Уларда онгсизликнинг турли шакллари: инстинктлар, интуиция ва шу кабилар инсон хулқ-атворининг салмоқли ёки ҳатто ҳал қилувчи кучи ҳисобланади.

Иррационализмнинг таниқли намояндалари орасида *Артур Шопенгауэр* (Германия), *Сёрен Кьеркегор* (Дания), *Фридрих Ницше*

(Германия), Эдуард Гартман (Германия), Анри Бергсон (Франция), Зигмунд Фрейд (Австрия), Мартин Хайдеггер (Германия) кабилар онгс излик муаммосини таҳлил қилганлар. Хусусан, Зигмунд Фрейд яратган инсон хулқ-атвори моделининг замирида инсон руҳиятида жинсий майлларнинг ҳукмронлиги ҳақидаги тасаввур ётади. Мазкур майллар онг билан тўқнашади ва натижада уни ўзига бўйсундиради. Аммо фалсафий мактабларнинг аксарияти ўзгача нуктаи назарни илгари суради. Улар инсон руҳиятида етакчи асос онг бўлиб, у онгсизлик соҳасини «озиклантириш» ва уни кўп жиҳатдан шакллантириш орқали умуман олганда уни бошқаришга, шунингдек инсон хулқ-атворининг умумий стратегиясини белгилашга кодир, деб ҳисоблайди.

Онг инсон миясининг объектив борлиқни идеал образларда акс эттириш ва бу образлардан фикрлаш жараёнида фойдаланиш қобилияти. Уни бевосита кузатиш мумкин эмас. Онг фақат инсон мияси ишининг натижаси, унинг хоссаси сифатида, шунингдек онг намоеън бўлишининг фикрлар, ғоялар, эътиқодлар, кадриятлар, мўлжаллар ва шу кабилар тарзида ифодаланган турли шакллари орқали тадқиқ этилиши мумкин.

Индивидуал онг борлигини одатдаги макон ва вақт координаталарида тавсифлаш мумкин эмас. У нафақат доим «шу ерда ва ҳозир» мавжуд бўлади, балки гўёки макондан ташқарида ётади. Чунки бирон-бир ҳажм ёки миқдорий ўлчанадиган чизикли кўрсаткичлар билан ифодаланиши мумкин эмас. Вақтда у (далил сифатида, ҳодиса сифатида), ҳар қандай нарсанинг борлиғи каби, фақат ҳозирги замонда мавжуд бўлади, зеро у ўтмишда йўқ бўлган, келажакда эса ҳали мавжуд эмас. Бироқ, моддий нарсалар борлиғидан фарқли ўлароқ, онг бир қанча ўзига хос хусусиятлар, чунончи: вақт шкаласи бўйлаб ўтмишга ҳам, келажакка ҳам бир лаҳзада қўчиш, илгари мавжуд бўлган нарсалар, юз берган воқеаларни ҳаёлда акс эттириш, пайдо бўлиши, юз бериши мумкин бўлган нарсалар ва воқеаларни тасаввурда гавдалантириш қобилиятига эгадир. Аммо ўтмиш ёки келажакнинг идеал образлари ҳисобланган онгни унинг ҳақиқий борлигида ўз экранида тасвирларни алмаштирувчи айланувчан калейдоскоп билангина таққослаш мумкин.

Шахс – инсоннинг уни қуришган бошиқа одамлар томонидан қандай идрок этилиши, тавсифланиши ва баҳоланиши акс эттирувчи ижтимоий ҳодиса. Шахс фақат жамиятда, ўзига ўхшаш одамлар билан мулоқот қилиш, ўтган авлодлар тўплаган тажриба ва билимларни, ўзига қадар яратилган кадриятлар ва хулқ-атвор қондаларини

Ўзлаштириш орқали шаклланиши мумкин. Шунинг учун ҳам шахс бўлиш – ижтимоий «қиёфа»га эга бўлиш демакдир. Буларнинг барчаси ижтимоий борлиқнинг турли ҳолатлари ва жараёнларини тавсифлайди. Уларни тўла ёритиш ижтимоий фалсафа муаммоларининг бутун мажмуини таҳлил қилишни тақозо этади.

Ижтимоий онг борлиги борлиқнинг бошқа барча шаклларида бутунлай фарқ қилади. Яхлит ҳолда олинган ижтимоий «организм» ҳайвонлар подасидан бутунлай фарқ қилади. Жамиятнинг бу ўзига хос, бетакрор хусусияти фалсафада «ижтимоий онг», «жамоа ақли», «объективлашган маънавият» ва ҳоказолар деб аталади. У ҳар хил шаклларда намоён бўлади. Бу фикрни исботлаш учун мулоқот, коммуникация, одамларни тарбиялаш ва уларнинг ижтимоийлашуви воситаси саналган тилни кўриб чиқамиз. Тилнинг айрим кишилар онги, ғоялари, фикрлари билан узвий боғлиқлиги аниқ, аммо ҳозирги замон фани нуқтаи назаридан тил ижтимоий табиатга эга эканлиги ҳам шубҳасиз. Худди шунингдек тил - инсон нутқи одамлар жамиятида пайдо бўлгани ва фақат шу ерда мавжуд бўлиши мумкин. Унинг ташки оғзаки, овоз кўриниши, мазмуни, теранлиги, кенглиги, бойлиги кўплаб авлодларнинг кўп асрлик ўзаро алоқаси ва ўзаро камол топиши маҳсулидир. Бунда айрим инсон у ёки бу тилни фақат мулоқот жараёнида ўзлаштиради. Айни ҳолда умуман тил ҳақида сўз юритилмоқдаки, у табиий ҳам, сунъий ҳам бўлиши мумкин.

Индивидуал маънавий борлиқдан фарқли ўлароқ, ижтимоий маънавий борлиқ ҳақида унинг фан, санъат, дин, ахлоқ ва умуман маданият тарзидаги кўринишларига қараб ҳукм чиқаришимиз мумкин. Хусусан, у ёки бу илмий ғояларнинг пайдо бўлиши доим муайян олимлар билан боғлиқ, аммо фан ижтимоий ҳодиса сифатида муайян шахслар билан боғланмайди, зеро у айрим олимлар илгари сурган назарий қондалар мажмуидан юқорироқ даражада туради. Босма, аудиовизуал ва бошқа ахборот манбалари, тегишли асбоб-ускуналар ва шу кабиларсиз фанни тасаввур қилиш мумкин эмас. У яхлит ҳодиса сифатида мустақил борлиққа эга. Бугунги кунда, компьютер технологияларни инқилоби даврида фан жамиятнинг бевосита ишлаб чиқариш кучига айланди.

Санъат соҳаси ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Қўшиқлар, рақслар ва мусиқа ўз муайян ижрочиларига эга бўлгани ҳолда, ўзининг одатлар, расм-русумлар ва идеаллар кўрнинишидаги нисбатан мустақил ҳаёти билан яшайди ва шу тариха ижтимоий макон ва вақтда ҳаракатланиб сақланиши, такомилланиши ва кўпайиши мумкин.

Ижтимоий онгинг яна бир ўзига хос хусусияти шундаки, у, индивидуал онгдан фарқли ўлароқ, ўз «танасини» «тарқ эта» олмайди, худди шунингдек у ўз «танаси»дан, яъни жамиятдан ташқарида мавжуд бўлиши ҳам мумкин эмас. Шу сабабли ижтимоий онг асрлар мобайнида абадий мавжуд бўлган, йўқ қилиб бўлмайдиган нарса сифатида қаралган, унинг борлиғи эса бутун инсоният борлиғи йўқ бўлиши билан барҳам топиши мумкин, деб ҳисобланган.

Аммо ХХ асрнинг ўрталарида одамлар ўз-ўзини қирғин қилиш воситаси – ядро қуролини яратдилар ва шу пайтдан эътиборан инсоният ўзининг «умрбоқийлиги»ни йўқотди ва эндиликда у, яшаб қолишга ҳаракат қилувчи айрим жонли организм каби, ижтимоий ҳаётни ўз-ўзини қирғин қилишдан асраб, ўз ижтимоий борлигини сақлаш ҳақида қайғуриши лозим.

Иррационализм (irrationalis – нооқилона, онгсиз) борлиқни оқилона англаш имкониятини чеклайди, баъзан эса бутунлай инкор этади. Хусусан, неофрейдизмнинг атоқли намояндаларидан бири К.Г.Юнг (1875-1961) онгни илмий воситалар билан билиш мумкин эмас, деб ҳисоблаган ва унга таъриф беришга уринишлардан бутунлай воз кечиб, уни расмлар ва метафоралар ёрдамида тавсифлаш билангина кифояланишни таклиф қилган. Онгни тушуниш иррационализм экзистенциализм ва неопозитивизм каби фалсафий оқимларга ҳам хосдир. Онгни тушунишга нисбатан рационал ёндашув онгинг пайдо бўлишини материянинг ўзи билан тушунтиришга интилиш, айна вақтда унинг табиат ва вақтдан ташқарида ҳамда номоддий келиб чиқишини инкор этиш билан тавсифланади. Бундай қарашларни асослаш учун илмий ва амалий ютуқлардан донм кенг фойдаланилган. Мазкур йўналиш турли даврларда сезувчи, фикрловчи материянинг фарқи ва ўзига хос хусусиятлари нимада?, деган мушкул саволларга жавоб излаган.

Мазкур муаммони тўла ва узил-кесил тушунганликни даъво қилмасдан, шунни қайд этиш мумкинки, ҳозирги замон фани ўзини бевосита ёки билвосита намоён этувчи онг инсон миёсасида яши жараёни ҳисобланади, унинг функцияси сифатида амал қилади ва ондан айри ҳолда намоён бўлмайди, деб эътироф этади.

Ҳозирги замон фани инсон миёсида юз миллиарддан ортиқ асос ҳужайралари узлуксиз ишлашини, уларнинг ҳар бири ўз навбатида бошқа ўн минг ҳужайра билан ахборот ва сигналлар алмашишини аниқлаган. Инсон миёси, гарчи унинг массаси тана массасининг аттиги икки-уч фоизини ташкил этса-да, организм овқатдан оладиган бутун энергиянинг йигирма фонзига яқинроғини истеъмол қилади.

Мазкур ўта мураккаб биологик «компьютер» ишини тадқиқ этиш мумкин бўлиб, бу билан махсус фанлар шугулланади, аммо фалсафа бундай тадқиқотларни эътиборга олиб, ўз олдига биринчи навбатда онгнинг табиати қандай, деган саволга унинг вужудга келиши ва генезисини ўрганиш йўли билан жавоб бериш вазифасини қўяди. Бунда фалсафа инсон миясининг функцияси саналган онгни ўрганиш билангина чекланмайди, балки масалани кенгрок қўяди: онгнинг бошқа шакллари, хусусан ўзга моддий тузилмалардан пайдо бўлган онг шакллари мавжуд бўлиши мумкинми?, деган саволга жавоб излайди. Шунингдек, фалсафа онгнинг материядан олдин пайдо бўлган ёки у билан мутлақо боғлиқ бўлмаган моҳият ҳисобланишини назарда тутадиган таълимотларни ҳам истисно этмайди. Шунга қарамай бугунги кун нуктаи назаридан инсон ақли тушунишга қодир бўлган борлиққа таянадиган фалсафий ғоялар ишончлироқ хусусият касб этади. Шу маънода онг ҳақида ҳозирча фақат инсон мияси фаолияти муносабати билан аниқ сўз юритиш мумкин.

Янги табиий-илмий маълумотлар олинishi онгнинг табиатини тушунишга нисбатан материалистик ёндашувлар мавқеини кучайтирмақда. Аммо, кези келганда шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, бу ўта мураккаб масала хусусида фалсафанинг материалистик йўналиши вақиллари ўртасида ҳам ягона фикр мавжуд эмас. Масалан, XX асрнинг 50-йиллари охирида АҚШ ва Австралияда илмий материализм вужудга келди. У «вульгар материализм» анъанасини давом эттириб, моҳият эътибори билан маънавий ҳодисаларни миянинг физик ҳолатлари билан тенглаштирди (Р.Рорти, Г.Фейгл, Д.Армстрон ва бошқалар). 70-йилларда АҚШ ва Канадада яна бир фалсафий йўналиш – «эмергентистик материализм» шаклланди (ингл. emerge – юзага чиқиш, пайдо бўлиш, юзага келиш). Унинг вақиллари – М.Бунге, Ж.Марголис ва бошқалар индивидуал руҳият ва онгнинг эволюцион келиб чиқиши ғоясини ҳимоя қилиб, руҳий ҳодисаларни жисмоний ҳодисаларга боғлашга қарши чиқдилар.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, онгнинг илмий концепцияси ҳозирча энг мукаммал ва ҳозирги замон табиатшунсслиги талабларига кўпроқ даражада жавоб берадиган фалсафий концепция бўлиб қолмоқда. Айни шу сабабли унга куйида муфассалроқ тўхталамиз.

Онгнинг пайдо бўлишини фақат нотирик материядан табиий йўл билан вужудга келган тирик материянинг тадрижий ривожланиши маҳсули сифатида тушунтиришга ҳаракат қилиниши ва онг табиатининг талқинига «инъикос» тушунчасини киритилиши онгнинг фалса-

фий концепциясидир. Онг материянинг умумий хоссаси, иттиқосининг олий типидеб тавсифланади ва онгнинг генезисига табиий-тарихий нуқтаи назардан ёндашилиб, унинг пайдо бўлиши меҳнат ва тил билан боғланади.

Онгнинг структураси

Онг структурасининг биринчи элементи – билим. Бу онгнинг бош таркибий элементи, унинг ўзаги, мавжудлик воситаси. Билим – бу инсоннинг воқелик ҳақидаги тушунчаси. Инсон онгида билим англаб етилган ҳиссий ва мавхум мантикий образлар сифатида акс этади. Билимлар ёрдамида инсон ўзини қуршаган дунёни ва билишнинг предметини тўлалигича қамраб олиши ва англаб етиши мумкин.

Онг структурасининг иккинчи муҳим элементи эмоциялардир. Инсон ўзини қуршаган дунёни совуққонлик ва бефарқлик билан эмас, балки қониқиш, нафрат ёки ҳамдардлик ҳисси билан англаб этади. У ўз онгида акс этган ҳамма нарсани ҳис қилади. Эмоциялар борлигининг реал ҳодисаларини индивид англаб етишини ё рағбатлантиради, ё бунга тўсқинлик қилади. Кўзни қувонтирадиган нарсалар хотирага осонроқ ўрнашади. Аммо баъзан дунёнинг «кўзни қувонтирадиган» манзараси ўзига маҳлиё қилиши, иллюзиялар туғилишига сабаб бўлиши ҳам мумкин.

Онгнинг учинчи таркибий элементи ирода ҳисобланади. Ирода инсон ўз фаолиятини онгли равишда, изчиллик билан бошқаришнинг ўзида ифодалайди. Бу инсоннинг ўз фаолиятида юзага келатилган, субъектив ва объектив қийинчиликлар ва тўсиқлардан онгли равишда ошиб ўтишни талаб этадиган вазифаларни ҳал қилишга ўз рухий ва жисмоний кучларини сафарбар этиш ва йўналтириш қобилиятидир. Инсон меҳнат қуролларини яратиши – бу иродани шакллантиришнинг биринчи ва энг муҳим мактабидир. Ирода ва мақсад бир-бирини тўлдиради. Иродасиз мақсадга эришиш мумкин эмас; мақсадга мувофиқ фаолиятсиз ирода ҳам бўлмайди. Ирода – бу онгли интилиш ва ҳаракатга майл уйғотишдир. Аммо инсонга онгсиз майллар ҳам хос. Баъзан инсон қаергадир интилади, лекин қаерга ва нима учун интилаётганини унинг ўзи ҳам билмайди. Бундай онг ости ҳаракати инсонга ҳайвонлардан ўтган.

Онг структурасининг яна бир элементи – бу тафаккурдир. Тафаккур – индивид билиш фаолиятининг воқеликни умумий ва билвосита акс эттириш билан тавсифланувчи жараёни. Онг структурасига эътибор ва хотира ҳам қиради. Эътибор – бу инсон рухий фаолиятининг муайян объектларга қараб мўлжал олишида намоён бўлувчи шакли.

Хотира – бу индивид мясида унинг ўтмишидаги тажрибасини мустаҳкамлаш, сақлаш ва гавдалантиришдан иборат бўлган руҳий жараён. Хотиранинг асосий элементлари эслаб қолиш, сақлаш, гавдалантириш ва унутиш ҳисобланади. Эслаб қолишнинг физиологик асосини бош мия пўстлоғида вақтинчалик нерв алоқаларининг ҳосил бўлиши ва қайд этилиши ташкил қилади. Нерв алоқаларининг кейинчалик жонланиши эслаб қолинган материални гавдалантириш имкониятини беради, бу алоқаларнинг сусайиши эса хотирадаги материалнинг унутилишига олиб келади.

Инсоннинг субъектив борлигида муҳим структура – *ўзликни англаш* ҳам бор. Бу инсоннинг ўзини шахс сифатида англаб етиш, ўзининг мустақил қарорлар қабул қилиш ва шу асосда одамлар ва табиат билан онгли муносабатларга киришиш, қабул қилинган қарорлар ва ҳаракатлар учун жавобгар бўлиш қобилиятини тушуниш жараёнидир. Бошқача қилиб айтганда, *ўзликни англаш* – бу *ўз-ўзига*, *ўзининг маънавий киёфасига*, *ўз билимлари*, *фикрлари*, *қизиқишлари*, *идеаллари*, *хулқ-атвор мўлжаллари*, *ҳаракатлари* ва шу кабиларга яхлит баҳо беришдир. *Ўзликни англаш* ёрдамида инсон *ўз-ўзига* бўлган муносабатини рўёбга чиқаради, *ўз-ўзига* ҳис қилишга қодир бўлган фикрловчи мавжудот сифатида баҳо беришни амалга оширади. Бу ҳолда субъект *ўз-ўзини* ва *ўзининг онгини* билиш объектига айлантиради. Шу тарика инсон *ўз-ўзига* баҳо берадиган, шусиз ҳаётда *ўз* ўрнини белгилаш ва топишга қодир бўлмаган мавжудот сифатида намоён бўлади.

Ўзликни англаш – инсоннинг *ўзини ўзи* тинимсиз камол топтиришининг муҳим шартидир. *Ўзликни англаш* структурасида *ўз-ўзини ҳис қилиш*, *ўз-ўзини билиш*, *ўз-ўзига баҳо бериш*, *ўз-ўзини бошиқариш* каби элементларни ҳам ажратиш мумкин. Умуман олганда *ўзликни англаш* рефлексия билан узвий боғлиқ. Фалсафий адабиётларда рефлексия тафаккурнинг унга *ўз* фаолият шаклларини (тафаккур категорияларини) таҳлил қилиш ва англаб етишга қўмаклашувчи тамойил сифатида тавсифланади. Айни шу сабабли рефлексияга инсон маънавий дунёсининг ички тузилиши ва хусусиятларини намоён этувчи *ўзликни англаш* фаолияти сифатида ёндашиш, бизнингча, ўринли бўлади. Онг таркибий элементлари бир-бири билан ўзаро алоқага киришади ва онгга инсон ҳаёти учун ўта муҳим бўлган бир қанча функцияларни таъминлайди.

Онгнинг функциялари

Онгнинг биринчи функцияси билиш ёки акс эттириш, яъни инсонни қуршаган воқелик ҳақида ва унинг *ўзи* ҳақида билимлар

олишидир. Билиш фаолияти сифатида англаш жараёни *хисобланади*, билишдан бошланади ва мавхум фикрлаш сари *инсоний*. *Тилдан* (эмпирик) билиш босқичида ранг-баранг англош материал *тузилган* ва кейинчалик у мавхум фикрлаш йўли билан *умумлаштирилади*.

Онгнинг билиш функцияси жамларни функцияси билан

Бу функциянинг моҳияти шу билан белгиланадики, *бевосита*, *мақсадга* тажрибадан олинган билимларгина эмас, балки *замондашлар* ёки ўтмишдошлардан олинган билимлар ҳам инсон хотирасида *жамланади*. Бу билимлар заруриятга қараб актуаллаштирилади, *техникада* ва онгнинг бошқа функцияларини амалга ошириш *воситаси бўлиб* хизмат қилади. Инсон хотираси қанча бой бўлса, у *оптимал ҳолда* қабул қилиши шунча осон бўлади.

Онгнинг аксиологик функцияси (баҳолаш функцияси)да инсон ташқи дунё ҳақида маълумотлар олиш билан бир вақтда уларни ўз эҳтиёжлари ва манфаатлари нуқтаи назаридан баҳолайди. Онг, бир томондан, объектив акс эттириш шакли, инсон майллари ва манфаатларига боғлиқ бўлмаган воқеликни билиш шакли хисобланади. Билимлар олиш, объектив ҳақиқатнинг тагига етиш, билиш фаолияти сифатидаги англаш жараёнининг натижаси ва мақсадига айланади. Бошқа томондан, онг воқеликка субъектив муносабат кўринишларини, уни баҳолаш, ўз билимини ва ўзини англаб етишни ҳам ўз ичига олади.

Онгнинг баҳолаш функцияси бевосита мақсадни шакллантириш функциясига ўтади. Мақсадга интилувчанлик – бу онгнинг муҳим хусусияти хисобланувчи соф инсоний қобилият. Мақсад – бу инсоннинг ўз предметини топган идеаллаштирилган эҳтиёжи; бу фаолият предметининг шундай бир субъектив образики, унинг идеал шаклида инсон фаолиятининг мўлжалланган натижаси намоён бўлади.

Онгнинг ижод функциясида инсоннинг олий имкониятлари намоён бўлади. Мақсадга интилувчанлик, яъни инсон ўз ҳаракатларини «нима учун» ва «нимага эришиш йўлида» амалга оширишнинг англаб етиш ҳар қандай онгли қилмишнинг зарурий шартидир. Мақсадни рўёбга чиқариш муайян воситаларни, яъни мақсадга эришиш учун яратиладиган ва шунга хизмат қиладиган воситаларни ишга солишни назарда тутати. Инсон табиатда мавжуд бўлмаган нарсаларни бунёд этади.

Онгнинг коммуникатив функция (алоқа функцияси)сида одамлар умумий меҳнатда иштирок этадилар ва бир-бирлари билан ўзаро алоқаларга киришишга доими муҳтож бўладилар. Фикрларнинг бу алоқаси нутқ орқали (овозлик алоқа) ва техника воситалари ёрдамида

(матнлар, кодланган ахборот) амалга оширилади. Шуни эътиборга олиш лозимки, ёзма матнларда (китоблар, журналлар, газеталар ва ш.к.)да билим эмас, балки ахборотгина сақланади. Ахборот билимга айланиши учун у субъективлаштирилиши лозим. Айни шу сабабли босма сўзни тарқатиш баён этилган ахборот билимга айланишининг кафолати эмас, балки шарти ҳисобланади. Ахборот билимга, яъни субъектив бойликка айланиши учун кўшимча куч-ғайрат сарфлаш талаб этилади.

Шахс онгининг мантикий циклини тартибга солиш (бошқарув) функцияси яқунлайди. Онг омилларга баҳо бериш асосида ва қўйилган мақсадга мувофиқ инсон ҳаракатларини, кейинчалик эса – жамоларнинг ҳаракатларини ҳам бошқаради, тартибга солади. Онгининг тартибга солиш функцияси инсоннинг ўзини қуршаган муҳит билан ўзаро алоқасига боғлиқ бўлади ва икки шаклда: даъват этувчи тартибга солиш ва ижронини тартибга солиш шаклларида амал қилади. Онгининг бош функциялари ана шулардан иборат. Уларнинг уйғун ривожланишигина охир-оқибатда интеллектуал ва маънавий жиҳатдан комил инсонни тарбиялаш имкониятини беради.

XXI аср бошига келиб олимлар интеллектнинг айрим функцияларини информацион машиналар зиммасига юклаш учун анча кўп заҳмат чекдилар. Бугунги кунда компьютерлар мураккаб ишларни бажармоқдалар: бир тилдан бошқа тилга таржима қилмоқдалар, самолётларни, поездларни бошқармоқдалар, шахмат ўйнамоқдалар, хатто инсон миясига хос бўлган баъзи бир мантикий амалларни бажармоқдалар. Табиий бир савол туғилади: инсон ақлининг ўрнини босишга қодир бўлган машинани яратиш мумкин эмасми?

Техника имкониятлари нуқтаи назаридан, информацион машиналарни такомиллаштириш чегарасини белгилаш ўринли бўлмайди. Шунга қарамай, машиналар бажарувчи амаллар билан инсон миясида бажариладиган амалларнинг ўхшашлиги машиналарни фикрлаш қобилиятига эга деб ҳисоблаш учун асос бермайди. Моҳият эътибори билан машина инсон тафаккурининг фақат бир жиҳатини – формал-мантикий фикрлашнинггина амалга оширади, ваҳоланки, инсоннинг фикрлаш жараёни амалда ирода, эмоциялар, интуиция, орзу, фантазия ва ҳоказолардир. Инсон ички дунёсининг бойлиги унинг ижтимоий алоқалари бойлиги ва серкирралигининг маҳсули ҳисобланади. Айни шу сабабли, инсон онги, унинг структураси ва барча функцияларини тўлиқ моделлаштириш учун мия структурасининг ўзинигина гавдалантириш кифоя қилмайди.

Тил ва онг

Онг нафақат инсоннинг меҳнат фаолияти, балки одамлар ўзаро алоқаси ва мулоқотининг универсал воситаси — тил билан ҳам узвий боғлиқдир. Аниқ, тушунарли нутқнинг пайдо бўлиши, нафақат ижтимоий муносабатлар, балки инсоннинг ўзи, унинг онги ривожланишининг бутунлай янги ва қудратли воситасига айланди, чунки биологик омил (ирсият)дан ташқари одамларда тил ёрдамида янада қудратлироқ омил — тажриба ва муҳим ахборот беришнинг ижтимоий усули пайдо бўлди. Бу турли авлодлар ва тарихий даврларнинг билимлари, анъаналари, маданиятларининг ворисийлигини таъминлади, сўнгги зикр этилган ҳол эса, ўз навбатида, тилнинг янада ривожланиши ва такомиллашувига туртки берди ва замин ҳозирлади. Шундай қилиб, меҳнат, онг ва тил бир-бири билан шу даражада узвий боғландики, улардан ҳар бирининг келиб чиқиши ва тарихий ривожланишини бир-биридан алоҳида тасаввур қилиш мумкин эмас. Бунда тил инсоннинг фикрлаш фаолияти амалга ошувчи муҳим шакл ҳисобланади, меҳнат эса, ўз навбатида, тилни ривожлантиради ва бойитади. Хуллас, индивиднинг онги ижтимоий белгилангандир, яъни у фақат жамиятда шаклланади ва ундан ташқарида пайдо бўлиши мумкин эмас. У нафақат келиб чиқишига кўра, балки борлиқ усули жиҳатидан ҳам ижтимоий ҳодиса ҳисобланади, чунки одамларнинг хулқ-атвори, ҳаракатларида намоён бўлади, уларнинг фаолият йўналишини белгилайди.

Антроп тамойил

Антроп тамойилда инсон амалда мавжуд бўлиши мумкин бўлган ҳар қандай дунёда эмас, балки унинг хусусиятларини белгиловчи физик константаларнинг ўта аниқ мажмуи билан тавсифланувчи дунёдагина пайдо бўлиши мумкин бўлган, деган маъно келиб чиқади. Бу бизнинг Коинот айнан унда инсоннинг мавжудлиги учун зарур бўлган тарзда тузилганини англатади. Агар у ўзгача бўлганида, унда биз мавжуд бўлмас эдик. Бошқа Коинотлар (агар улар мавжуд бўлса) бизга мос келмайди: уларда бизга ўхшаган ақлли жонотлар мавжуд бўлиши мумкин эмас. Шундай қилиб, онтологик жиҳатдан ўзгача дунёлар инсоннинг «уйи», унинг яшаш жойи бўлиши мумкин эмас. XX асрнинг сўнгги ўн йилликларида астрономиянинг ривожланиши Ердан ташқарида цивилизациялар мавжудлигига бўлган шубҳани янада кучайтирди.

Биринчидан, астрономик маълумотларга аниқлик киритилиши ақлли ҳаёт мавжуд бўлиши мумкин деб тахмин қилиш мумкин бўлган космик объектлар сони сурункали қисқаришига олиб келади. Иккин-

чидан, юқорида кўриб чиқилган, ривожланган цивилизацияларгина амалга оширишга қодир бўлган космосни ўзлаштириш имкониятлари билан Ердан ташқаридаги цивилизациялар фаолиятининг амалда кузатилувчи бирон-бир кўринишлари умуман мавжуд эмаслиги ўртасида зиддият вужудга келади¹. Бу зиддият «астросоциологик жумбоқ» деб аталади. Ердан ташқаридаги цивилизациялар (SETI)-нинг радиосигналларини ва уларнинг космосдаги фаолияти натижасида қолган бирон-бир изларни қидириш ҳозирча ҳеч қандай самара бергани йўқ. «Космос сукути» айниқса ғалати, зеро техника таракқиётининг ҳозирги даражаси ўзга цивилизациянинг радиосигнаolini пайқаш учун етарлидир.

Юқорида баён этилган фикр-мулоҳазалардан бизнинг давримизда инсоннинг Коинотдаги алоҳида ўрни ҳақидаги қадимги тасаввурларга ўзига хос қайтиш юз бермоқда, деган хулосага келиш мумкин.

Ўз-ўзидан равшанки, бу ерда гап дунё ва инсонга доир қадимги содда қарашларга қайтиш ҳақида кетаётгани йўқ. Бу қадимги ғояларни тиклаш уларни тубдан қайта ишлаш ва билимларнинг бутунлай янги даражасида талқин қилиш билан боғлиқ. Эски муаммо бутунлай янгича тарзда кўйилади ва уни ечишга нисбатан ҳозирги ёндашув қадимги давр билан таққослаганда ўта чуқур асосларга таянади.

Инсоннинг биоижтимоий моҳияти

Фалсафий антропология ечадиган муҳим муаммолар орасида инсон биологик ва ижтимоий моҳиятининг ўзаро нисбати тўғрисидаги масала алоҳида ўрин эгаллайди. Инсон жонли табиатнинг бир қисми, шунингдек биологик эволюция маҳсули эканлиги ҳозирги замон табиатшунослиги фанида нафақат олимлар ва мутахассислар, балки маърифатли одамларнинг кенг доираси учун ҳам аниқ-равшан ва деярли шак-шубҳасиз далилга айланди. Ҳар бир инсон ўз биологик хусусиятлари: генетик коди, вазни, бўйи, миждози, териси ва сочининг ранги, яшаш муддати ва шу кабиларга кўра бетакрордир. Бироқ айти вақтда инсон ижтимоий мавжудот эканлиги, унинг ўзига хослиги ва бетакрорлиги одамзотнинг ижтимоий табияти, у камол топган, таълим-тарбия олган, маданий ва ахлоқий қадриятлар ва мўлжалларни ўзлаштирган ижтимоий муҳит билан белгиланиши ҳам шак-шубҳасиздир. Инсон нафақат биоижтимоий мавжудод балки у физик, кимёвий, психонейрофизик мавжудод ҳамдир. У табиий оламда бўлгани каби 70 фоиз сувдан таркиб топган сувдан пайдо бўлган ва кимёвий элементларнинг йиғиндисидир. Айти шу сабабли инсон индиви

¹ Гиндилес Л.М. Астросоциологический парадокс в проблеме SETI// *Астрономия и современная картина мира* -Москва. 1996 -С.76.

нафақат ижтимоий, балки биологик мавжудот сифатида ҳам ўзини ҳам хусусият касб этади. Бошқача айтганда, инсоннинг камол топиши жамиятда ва фақат жамиятда юз беради.

Инсоннинг моҳиятини тушунишга ҳаракат қилиш жараёнида у нафақат ташқи, балки ички, пинҳона хусусиятларга ҳам эътибор қилини, улар жамулжам ҳолда инсоннинг индидид, индидуаллик, шахс каби тушунчаларда акс этадиган муайян образини шакллантириши ҳам ҳисобга олиш лозим. Бошқача айтганда, инсоннинг моҳиятини унинг ички ва ташқи бўлини бирлигида, унинг дунёга фаол муносабатда излаш керак.

Шундай қилиб, индидид муайян инсоннинг умумий образи сифатида амал қилса, индидуаллик уни муайян ўзинга хос хусусиятлар соҳиби сифатида тавсифласа, «шахс» тушунчасига янада торроқ маъно юкланади, чунки айни ҳолда инсон унинг бирча ижтимоий сифатлари билан жамулжам ҳолда олиндики, бу фақат ижтимоий муносабатларнинг у ёки бу тизимини назарда тутган ҳолда шахс тўғрисида сўз юритиш имконини беради. Яъни кенг талқинга йўл қўядиган «индидид» ва «индидуаллик» тушунчалари нафақат инсонга нисбатан, балки индидуал хусусиятларга эга бўлган айрим тирик мавжудот, ҳайвонга нисбатан ҳам татбиқ этилиши мумкин. «Шахс» тушунчаси эса доим ижтимоий мавжудот сифатидаги инсон билангина боғлиқ бўлиб, фақат шу маънода, айрим инсонни унинг жамиятдаги ўрни, «ижтимоий қиёфаси» нуктаи назаридан тавсифлайди.

Кези келганда яна шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, ҳар қандай шахс замирида оқилона фаолият ётувчи онгли-ихтиёрлий фаоллик тавсифланади. Шунингдек инсон янги моддий ва маънавий бойликлар яратиб, ўз ижодий имкониятларини изчил рўёбга чиқариш орқали шахс сифатида намоён бўлади.

Ҳозирги замон фанида шахснинг шаклланишига таъсир кўрсатувчи уч муҳим омил: ирсият, маданий муҳит ва яшаш шароити фарқланади. Бу омиллар ўзаро таъсирга киришиши натижасида инсон шахс сифатида ўзига хос хусусиятлар мажмуи: тегишли эҳтиёжлар, қизиқишлар, мижоз, қобилиятлар, максадлар, мўлжаллар, маънавият ва шу қабиларга эга бўлади. Инсоннинг мазкур бетакрор индидуал хусусиятлари асосан у яшаётган муҳитдаги ижтимоий ва маданий шарт-шароитлар таъсирида шаклланадики, бу шахснинг шаклланиши ва камол топишида жамият жуда муҳим рол ўйнашини қайд этиш имконини беради. Айни вақтда шахс умумий эътироф этилган меъёрларга мувофиқ ёки уларга зид шаклланиши ва камол топиши мумкин.

Бу маънода ижобий шахслар тўғрисида ҳам, салбий шахслар тўғрисида ҳам сўз юритиш мумкин.

Ҳозирги вақтда аксарият олимлар ва файласуфлар инсон эволюциясидаги ижобий жараёнларни ва ижтимоий ўзгаришлар имкониятларини ижтимоий муносабатларнинг инсонпарварлашуви, одамлар онгидан умуминсоний меъёрлар мустаҳкам ўрин олиши билан боғламоқдалар. Бунда инсон ўзининг бутун умри мобайнида, бир томондан, ўз олдига қўйган мақсадларига эришишга ҳаракат қилиб, бошқа томондан эса – ўзини қуршаган ижтимоий ва табиий муҳит таъсирини ҳис этиб, яхлит бир бутун ҳодиса сифатида, узлуксиз тадрижий ривожланишини эътиборга олиш лозим. Бошқача айтганда, ўзининг камол топиш жараёнида у доим ҳам субъект, ҳам объект ҳисобланадики, бу шахснинг ўз имкониятларини рўёбга чиқариши ва ҳаёт мазмунини излаши билан боғлиқ бўлган яна бир муҳим фалсафий муаммо юзага келишини белгилайди.

Инсонни тушунишда дуализм ва монизм

Қадим замонларда вужудда келган инсонга нисбатан дуалистик ёндашув шундан иборатки, одамзот, бир томондан, моддий организмдан, бошқа томондан эса – мустақил моҳият саналадиган ва бу организмни бошқарадиган номоддий жондан ташкил топган мавжудот сифатида қаралади. Бу ёндашув, масалан, боқий ғоялар дунёсида яшайдиган ўлмас жон инсон туғилаётган пайтда унинг танасига худди зиндонга тушгандек кириб ўрнашади, унинг ўлимидан кейин эса вужудни тарк этиб, яна ғоялар дунёсига қайта, деб ҳисоблаган Платон фалсафасида айниқса бўртиб намоён бўлади. Жонларнинг ўлмаслиги ғояси Шарқ фалсафий анъанасига ҳам хосдир.

Ҳозирги олимларнинг аксарияти қўллаб-қувватлайдиган инсон талқинининг монистик концепцияси инсон руҳияти, унинг туйғулари, фикрлари, эмоциялари ва кайфияти инсон организмнинг таркибий қисми саналган бош миёна нерв ҳужайралари ҳаёт фаолиятининг маҳсулидан ўзга нарса эмас, деган тушунчадан келиб чиқади. Бу ёндашув тарафдорларининг фикрига кўра, руҳий ҳодисалар қандайдир номоддий асосга эга, деб ҳисоблаш учун етарли далиллар мавжуд эмас, шу сабабли руҳият табиатини тушунтиришда инсон организмда юз берадиган моддий жараёнлар чегарасидан четга чиқишнинг ҳожати йўқ. Шундай қилиб, тавсифланган муаммо инсон ўз табиатига кўра фақат биологик мавжудотми ёки фақат ижтимоий мавжудотми, деган масала билан боғланмайди. У, ҳеч шубҳасиз, ҳам биологик, ҳам ижтимоий мавжудотдир.

Аммо бу икки асоснинг ўзаро нисбати қандай, уларнинг бири иккинчисидан устунроқми ва инсон моҳиятини нима белгилайди — бу энди қизгин баҳс-мунозаралар предметиدير. Мазкур масала бу гача ўзининг узил-кесил ечимини топгани йўқ, ҳозирда мазкур турмуш биологик, психологик ва фалсафий мактаблар бу саволларга ҳар қачон жавоблар беради. Юқорида зикр этилган муаммонинг ечимига нисбатан мавжуд ёндашувлар орасида инсоннинг биоижтимоий табиатини тушунишга нисбатан қарама-қарши нуқтаи назарлар ифода қилинган саналган биологизаторлик ва социологизаторлик концепциялари алоҳида ўрин эгаллайди. Бунда уларнинг ҳар бири биологизаторлик бутунлай рад этмайди, аммо инсоннинг муайян бир (биологик ёки ижтимоий) табиатини устунроқ қўяди ёки ҳатто мутлақлаштиради.

Фалсафий антропологиянинг вужудга келиши ва ривожланиши

Юнонча *sophia* — донишмандлик, *anthropos* — инсон ва *logos* — таълимот сўзларидан келиб чиққан «фалсафий антропология» атамаси этимологик жиҳатдан инсон ҳақидаги фалсафий таълимотни англатади. Фалсафий антропология инсоннинг алоҳида борлиқ менбаи сифатида келиб чиқиши, тадрижий ривожланиши ва мавжудлигининг ўзига хос хусусиятларига доир фалсафий қарашларни асос эътиради.

Шу маънода фалсафий антропологиянинг ilk янгилиги XVIII аср француз мутафаккирларнинг асарларида дуч келиш мумкин. Аммо Кант, шунингдек, инсоннинг моҳияти муаммосини фалсафанинг «бирдан-бир, универсал ва олий» предмети даражасига кўтарувчи антропологик тамойилларни фалсафага киритган ва асосий берган Фейербах саъй-ҳаракатлари билан фалсафий антропология мустақил фалсафий фан сифатида шакллана бошлади. Фалсафий антропология XX асрнинг 20-йилларида асосан М.Шелер, А.Гелен, Х.Плеснер асарлари таъсирида узил-кесил вужудга келди. Хусусан, М.Шелернинг «Инсоннинг космосдаги ўрни» асарида инсон ҳақида фундаментал фан яратиш лозимлиги қайд этилади ва уни фалсафий билиш дастури таклиф қилинади. М.Шелер фалсафий антропологияни инсоннинг яхлит концепциясини яратиб, уни муайян эъломий, фалсафий ва диний жиҳатдан англаб етишда бирлаштирувчи роля ўйнаши лозим, деб ҳисоблайди. У «Фалсафий антропологиянинг вазифаси инсоннинг барча ўзига хос монополиялари, шилари ва амаллари: тил, виждон, асбоблар, қурол... давлат, раҳбарлик, маърифат, дин, фан инсон борлигининг асосий структурасидан қандай келиб чиқишини аниқ кўрсатиб беришдан иборатдир»¹, деб қайд этади.

¹ Шелер М. Избранные произведения. — Москва: 1994. — С. 187.

Жамият инкирози, ижтимоий қарама-каршилиқлар ва бошқа зиддиятларни М.Шелер инсон, унинг шахсияти инкирозининг аломатлари деб ҳисоблайди. У инсон шу пайтгача (XX асргача) ҳали ҳеч қачон бу даражада «муаммоли» бўлмаганлигини таъкидлайди. Бунинг асосий сабабини Шелер инсонни ўрганиш антропологик тафаккурнинг бир-бири билан унча боғлиқ бўлмаган турли йўналишлари – теологик, фалсафий, табиий-илмий антропология доирасида амалга оширилишида кўради. Масалан, теологик антропология инсонни фақат иудейча-христианча анъаналар нуктаи назаридан ўрганadi. Фалсафий антропология асосий эътиборни инсоннинг ўзлигини ўрганишга қаратади, табиий-илмий антропология (табиатшуносликнинг барча тармоқлари ва генетик психология) эса фақат Ер ривожланишининг энг сўнгги маҳсули сифатидаги, ҳайвонот дунёсидаги ўзидан олдинги шакллардан энергия ва қобилиятлар бирикмасининг мураккаблик даражаси билангина фарқ килувчи мавжудот сифатидаги инсон ҳақида тасаввур ҳосил қилиш имконини беради.

М.Шелер фикрига кўра, фалсафий антропологиянинг вазифаси инсон борлиги структурасидан инсоннинг барча ишлари ва амаллари, шу жумладан тил, фан, миф, санъат, дин, жамият, давлат, тарих, ғоялар, виждон ва инсонни тавсифловчи бошқа омиллар қандай қелиб чиқишини кўрсатиб беришдан иборат. Шу нуқтаи назардан инсон фалсафаси барча фанлар фани мақомини касб этади.

М.Шелер фикрича фалсафий антропологиянинг предмети – *бу инсон моҳияти ва унинг структураси ҳақидаги фандир*. М.Шелер Ғарбий Европа жамиятини ахлокий, фалсафий ва диний кадриятлар одамлар учун иккинчи даражали аҳамият касб этаётгани учун танқид қилади ва уларга бу кадриятларни биринчи ўринга қўйишни тавсия этади. Жамиятни чулғаб олган инкироздан чиқиш йўлини М.Шелер айнан шунда кўради.

Шундай қилиб, инсон онгли мавжудот сифатида М.Шелер фалсафасида марказий ўринни эгаллайди, инсон борлигининг асосий тамойиллари сифатида қудратли, бироқ келажакни олдиндан кўролмайдиган яшашга интилиш, ҳамма нарсани англаб ета оладиган, аммо ҳаётни белгилашга ожиз бўлган онг амал қилади. Шелер таълимоти ҳаёт фалсафаси ва экзистенциализмнинг ривожланишига анча кучли таъсир кўрсатди. Унинг негизида кейинчалик алоҳида фалсафий-антропологик таълимотлар – биологик, психологик, маданий, диний ва бошқа назариялар вужудга келди.

Фалсафий антропология фанининг моҳияти

Инсон ҳақидаги билимларни бирлаштириш лозимлиги хусусида Шелердан олдинроқ ҳам сўз юритилган эди. XIX аср ўрталарига келиб инсон ўта мураккаб структура эканлиги, уни фақат фалсафа ёки бошқа бирон-бир муайян фан методлари билан тўла англаб етиш мумкин эмаслиги, яъни инсон жамулжам ҳолда аниқ билим предмети бўла олмаслиги аниқ-равшан бўлиб қолди. Шунингдек, айрим табиий фанлар, ҳар бири ўз соҳасида, вақт ўтиши билан умумийроқ хулосаларга келишни талаб этувчи салмоқли материал тўплади. Бундай умумлаштиришга эҳтиёж Дарвиннинг эволюцион назарияси пайдо бўлиши билан айниқса бўртиб кўрина бошлади. Бу назария инсонга оид табиий-илмий тадқиқотларга кучли туртки берди, шунингдек материалистик фалсафий концепциялар ривожланиши учун кўшимча асос бўлиб хизмат қилди. Мазкур ёндашув тарафдорлари инсон кўп ўлчовли ва мутгасил ўзгарувчи мавжудот эканлигидан келиб чиқади. Гарчи унинг муҳим хусусиятлари минг йиллар мобайнида ўзгаришсиз қолаётган бўлса-да, улар инсоннинг моҳиятини тўла намоён этмайди. Бу ёндашув тарафдорлари инсон ўз олдига янги ва янги жумбоқлар қўяётган, ташқи дунёни, ўзининг ундаги ўрнини аниқлашга ҳаракат қилаётган, атроф муҳитни ўрганиш орқали уни ўз ихтиёрига кўра ўзгартирадиган фаол асос сифатида амал қиладиган микрокосм ҳисобланишига ҳам эътиборни қаратмоқдалар. Бошқача айтганда, инсон бунёдкор ва айни вақтда маданият маҳсули, ўзини қолган жонли дунёдан фарқлаш имконини берувчи маънавийт манбаидир.

Фалсафий антропология тарафдорлари инсоннинг мазкур талқинидан келиб чиқиб, бу фан изчил илмий қарашларни илгари суришга даъвогар бўла олмаслигини ва айрим фанлар: психология, социология, биология ва бошқа ижтимоий фанларнинг турли ёндашувлари ва хулосаларини синтезловчи инсон ҳақидаги билимлар тизимини яратишга қаратилиши лозимлигини қайд этмоқдалар. Уларнинг фикрича, бу фан ўз предмети сифатида инсон борлигини белгилайди, унинг моҳиятини ва ўзига хос хусусиятларини таҳлил этиб, шу тарикка инсоннинг ўзини ҳам, уни қуршаган дунёни ҳам фалсафа нуқтаи назаридан англаб етишга ҳаракат қилади. «Антропология ёки аниқроқ айтганда – антропологик онг нафақат онтология ва космологияга, балки гносеология ва билиш фалсафасига, ҳар қандай фалсафа ва ҳар қандай билишга замин яратади»¹.

¹ Бердяев Н. А. Смысл творчества. – Москва: Наука, 1989. – С. 293.

XX асрнинг 60-70 йилларида фалсафий антропология шундай бир ғоявий ҳаракатга айландики, унинг доирасида олимлар инсоннинг ҳозирги ҳолатини назарий жиҳатдан англаб етиш ва талқин қилиш. унинг табиатига нисбатан янгича ёндашувни илгари суришга ҳаракат қилдилар. Бу даврда юз берган фан-техника тараққиёти ва инсоннинг ўз илмий ва амалий фаолияти натижалари учун жавобгарлик туйғусининг кучайиши фалсафий антропологиянинг ривожланишига кўшимча туртки берди. Шундай қилиб, у энди инсон ҳақидаги билимларнинг умумийроқ мажмуи – умумий антропологиянинг таркибий қисмига айланди. Бу фан турли-туман таълимотлар, концепциялар ва йўналишларни ўз ичига оладики, уларнинг орасида фалсафий йўналишдан ташқари биологик, теологик (диний), социологик, психологик, маданий (этнографик), структуралистик, педагогик ва бошқа йўналишларни қайд этиш мумкин.

Уларнинг ҳар бири, фалсафий йўналишдан фарқли ўларок, инсоннинг муайян бир томонини ёритади. Масалан, биологик антропология анатомия, физиология, ирқ ҳақидаги таълимот ва шу қабиларга таяниб, инсоннинг қолган барча тирик мавжудотлардан фарқини унинг жисмоний тузилиши нуқтаи назаридан аниқлайди. Теологик антропология инсон ҳақидаги тегишли тасавурларни уни Худо яратгани нуқтаи назаридан шакллантиради. Фалсафий антропология эса бутунлай бошқа вазифани ҳал қилади – у вазиятга яхлит ёндашади ва фанлараро хусусиятга эга бўлган хулосалар чиқаради.

Фалсафий билимнинг таркибий қисми сифатида фалсафий антропология ижтимоий фалсафа, ахлоқ, социология ва психология билан узвий боғлиқ бўлиб, улар билан биргаликда инсон ҳақидаги фанлар мажмуини ташкил этади.

Фалсафий антропологиянинг предмети ва вазифалари

Фалсафий антропология изланишларининг бош мўлжали ва ўзагини инсон ва фақат инсон ташкил этади. Шу маънода фалсафий антропологияни антропоцентристик фалсафий таълимот деб номлаш мумкин, чунки унда инсон атрофида борлиқнинг бошқа барча муаммоларни айланувчи ўзига хос «марказий ўқ» ҳисобланади.

Фалсафий антропологиянинг антропоцентризми фалсафанинг тадқиқот марказида инсон туриши билангина эмас, балки унинг барча мактаблари учун инсон дунёнинг маркази ҳисобланиши билан ҳам белгиланади. Мазкур ёндашув замирида антик фалсафанинг Протагор таърифлаб берган «Инсон ҳамма нарсалар мезонидир», деган тамойили ётади. Фалсафий антропологиянинг антропоцентризми Европа маданияти асосларидан бири саналган христианлик

мафкурасидан ҳам келиб чиқади. Айнан христианлик дунёвий ҳаёт марказига инсонни қўяди, уни Худо ўзига ўхшатиб яратган, деган гоёни илгари суради.

Шу нуктаи назардан христианча маданият вакилининг менталитети асосида шаклланган фалсафий антропологияни шарқ фалсафий мактаблари билан таққослаш ўринли бўлади. Шу нарса диққатга сазоворки, шарқ фалсафасида инсон ҳеч қачон дунёнинг маркази ҳисобланмайди, зеро у табиатнинг таркибий қисми, унинг узвий элементи, Коинотнинг кўп сонли даражаларидан бири сифатида қаралади. Шарқ фалсафасида антропоцентризм йўқ, умуман олганда фалсафий антропология ҳам мавжуд эмас. Бу фалсафада инсон дунёнинг табиий бир бўлаги, табиатнинг ажралмас элементи ҳисобланади. Табиатнинг ўзи эса мукамал бўлиб, инсон унга қарши турмаслиги, балки унинг измига бўйсунуши лозим.

Шундай қилиб, кўпгина файласуфлар томонидан қўйилган «Инсон нима?», деган савол Европа фалсафий антропологияси учун унинг фалсафий муаммолари мажмуини белгиловчи бош масала ҳисобланади (ва у фалсафий тафаккурнинг бошқа йўналишларидан айни шу жиҳатдан фарқ қилади).

Фалсафий антропология инсоннинг борлиги нуктаи назаридан инсон ҳақидаги таълимотдир. Инсон ва унинг борлиги тўғрисидаги мулоҳазалар муаммоларнинг кенг доирасини қамраб олади. Буларнинг барчаси антропология, яъни инсоннинг моҳияти муаммоларини изчил ўрганувчи тадқиқотларнинг алоҳида йўналиши – тор маънодаги фалсафий антропология тўғрисида сўз юритиш имконини беради. Кенг маънода эса фалсафий антропология шу жумладан инсон, унинг табиат ва жамиятдаги борлиги ҳақидаги таълимотни ҳам ўз ичига олувчи фалсафий қарашлар тизими сифатида майдонга чиқади.

Ҳаётнинг маъноси ва инсоннинг вазифаси

Инсон ҳаёти – туғилиш ва ўлишни чексиз занжирнинг муайян халқаси сифатида талкин этиш қадимги ҳинд анимистик тасаввурларидан бошланган. Бундай тасаввурлар аслида табиатда содир бўладиган муайян даврий ҳодисалар ҳамда уларнинг ўзига хос тарзи билан ҳамоҳанг. Инсон ҳаётнинг тезоқарлигини ёдда тутиши, унинг шомини кузатиши, одамзот ҳаётининг бебаҳолиги ҳақида ўйлаши, ўлим ҳақ эканлигини унутмаслиги лозимлиги ҳақидаги фикрларга биз фалсафа фани шаклланиш жараёнининг илк босқичидаёқ, Ғарб фалсафий анъанасида ҳам, Шарқ фалсафасида ҳам дуч келишимиз мумкин. Шундан бери ўтган вақт мобайнида бу борада деярли ҳеч қандай ўзгариш юз бергани йўқ, зеро, аввалгидек, одамзотнинг ҳаёт йўли

туғилиш ва ўлиш саналари билан чегараланади. Шунингдек, биринчи сана доим муайян, аниқ бўлса, иккинчи сана инсон умрининг охириги сонияларигача мавҳум бўлиб қолади. Айни шу сабабли ҳаётнинг мазмуни муаммоси ҳар бир инсон қаршисида эртами-кечми кўндаланг бўлади ва у ўзига аниқ ва узил-кесил жавоб топиш мумкин бўлмаган саволларни беради.

Инсон «бу дунёда нима учун яшаяпман?», деб сўрайди ва агар бу саволга ўзи жавоб бермаса, ўз ҳаётига муайян мазмун бахш этмаса, бу ишни унинг ўрнига ҳеч ким ва ҳеч қачон бажармаслигини вақт ўтиши билан англай бошлайди. Абодият қаршисида, ўлим қаршисида ҳар ким охир-оқибатда ўзи билан ўзи танҳо қолади. Албатта, жамиятда инсон ўзини бу даражада ёлғиз ҳис этмайди, бироқ, экзистенциалистлар фикрига кўра, бу ҳол токи инсон бошқаларнинг ҳам ўз ҳаёти борлиги ва улар ҳам ўз ҳаётининг мазмуни ва ўзининг вазифаси ҳақидаги ўта шахсий муаммоларни мустақил ечиш зарурияти қаршисида турганини англаб етгунга қадар давом этади.

Бундан экзистенциализм фалсафасида ёлғизлик муаммоси келиб чиқади. Аслида, мазкур муаммо фалсафий антропологияда ҳам инсон борлиги таҳлилидаги бош муаммолардан бири ҳисобланади.

Фалсафий нуқтаи назардан, ҳаёт – жараёндир, бунда борлиқнинг потенциал сифатлари унинг қадриятларига айланади. “Ҳаёт борлиқнинг актуаллашиш жараёнидир, бу жараённинг турли шаклларида борлиқнинг имкониятлари очилади. Ҳаёт борлиқда ўзига хос муаммо бўлиб, борлиқ ифодаланишининг асосий усулларига айланади. Бунда ҳаётнинг барча хоссалари: яшаш, курашиш, лаззатланиш, жисмоний ва маънавий эҳтиёжларни қаноатлантириш қамраб олинади. Организмларнинг фаоллиги уларнинг ҳаракатланиши ёки ҳулқига оид қобилиятида намоён бўлади. Жониворларнинг фаоллиги ўсимликлар фаоллигидан сезиларли даражада фарқ қилади, чунки улар овқат топиб ейишлари учун атроф муҳитда ҳаракатланишлари лозим. Турнинг яшаб қолиши ота-она авлодидаги энг муҳим белгиларнинг келгуси авлодда кўпайиши орқали сақлаб қолинади.

Диний нуқтаи назардан ҳаётнинг маъноси Худони топиш, Унинг васлига етишишда намоён бўлади. Суфизимда ҳаётнинг маъноси Худога ишқдир. Ҳаёт маъноси ҳаёт мақсадидан фарқ қилади, унинг қамрови кенг бўлиб, минглаб мақсадларни ўз ичига олади. Инсон ҳаётида бирор мақсаднинг амалга ошмай қолиши, унинг ҳаётини “маъносиз” қилмайди.

Баъзилар учун ҳаёти маъноси энг юксак қадриятлар тизимидир. Улар ўз ҳаётларига мақсадларига эришиш билан маъно бағишлайди-

лар ва ўзининг “иккинчи умри”, яъни “барҳаётлик”ка эришадилар. Ҳар бир жамиятнинг тараққий топиши ёки таназзули ана шундай фидойилар кўплиги ёки камлиги натижасида рўй беради. Улар “элим деб, юртим деб, ёниб яшайдиган” бундай инсонлар юксак ахлокли, демократик, эркин жамиятнинг устунларидир.

Ҳаётни тарк этиш босқичлари

Ўлимни эслаб туриш инсоннинг иллатлардан қутилишига, юксак маънавий-ахлоқий тамойиллар асосида яшашга ундайди. Яъни, бу фоний дунёда одамзоднинг бир-бирига зулм қилиши, мол-дунё йиғишга ружу кўйиши, фиску фужур билан шуғулланиши каби салбий иллатлар ўлимни эслаш туфайли инсон ҳаётинан чекинади, ўлимни эслаш эзгуликни барқарор ва ёвузликни инкор этишининг энг мақбул йўлларида биридир. Биологик мавжудот сифатида ҳар бир инсон ўлимга маҳқумдир. Буни қадимги мутафаккирлар ҳам яхши тушунган. Хусусан, ўз муҳолифларидан бирининг: «Ўттиз тиран сени ўлимга ҳукм этди», деган гапига Сукрот: «Уларни эса ўлимга табиат ҳукм этган», деб жавоб берган. Аммо одамзот ижтимоий мавжудот сифатида ҳам ўлимга маҳқумдир. Ҳозирги замон фанида ўлиш жараёнининг тўрт босқичи фарқланади. Бу босқичларга организмда юз берадиган ва унинг қаришини тавсифлайдиган орқага қайтариб бўлмайдиган биологик ўзгаришлар сабаб бўлади.

Хусусан, 25 ёшдан бошлаб ва айниқса 45 ёшдан кейин инсонда ҳар куни у туғилган пайтга қадар «жамланган» ва бошқа ҳеч қачон янгиланмайдиган ўн минглаб нерв хужайралари (нейронлар) ҳалок бўлади. Аммо бош мия қобиғида бундай хужайралар сони 40 миллиардга етади ва шу сабабли «қариётган нормал мия учун бу жиддий оқибатларга сабаб бўлмайди, чунки унда яна ўн миллиардлаб нейронлар нормал фаолият кўрсатишда давом этади»¹.

Амалда инсоннинг ҳаётни тарк этиши у одамлардан ўзини олиб қочиб, жамиятдан узоклашиши билан тавсифланадиган *ижтимоий ўлим* юз берганида бошланади. Сурункали гиёҳванд моддаларини истеъмол қилиш, кашандалик, ичкиликбозлик, ўз ҳаётинан доимий норозилик, йўл қўйилган хато ва жиноатлар оқибатида жамиятдан ажралиш ҳолатлари ижтимоий ўлимни билдиради. Сўнгра *руҳий ўлим* юз беради, бунда инсон ҳаёт тугагани ва ўлимнинг муқаррар эканлигини ва ўз ҳаёти давомида ҳеч нарсага эриша олмаганини англайди. *Мия ўлиши* билан бош мия фаолияти бутунлай тўхтайди, организмнинг турли функцияларини бошқариш барҳам топади. Бу жараён *физиологик ўлим* билан яқунланади. Бунда инсоннинг уни тирик

¹ Годфруа Ж. Что такое психология. -Т. 2. - Москва. 1996. - С. 11.

организм сифатида тавсифловчи барча функциялари узил-кесил тўхтайдн.

Ижтимоий ҳаётда *суицид* – (одамларнинг ўзини қасддан ўлдириши) ва *парасуицид* – (ўзини ўлдиришга ҳаракат қилиш) ҳолатлари ҳам учрайди. Умр қисқа, ҳаёт ниҳоятда мураккаб, лекин ҳар қандай вазиятда инсон яшаб қолиш учун куч ва иродага эга бўлиши унинг ақл имкониятларидан унумли фойдаланишининг оқибатидир. Бу дунёда ҳеч бир сабаб ўз ўзини ўлдириш учун асос бўла олмайди. Ҳаётнинг маъносини билмаганларгина ўз жонига қасд қилади.

Суицид – ўз ўзини ўлдириш (лот. *suī caedere* – ўзини ўлдириш) ихтиёрий равишда қасддан ўзини ўлдириш. Уруш ёки фавқулодда вазиятларда ўзини қурбон қилиш сифатидаги ўз ўзини ўлдириш бу қаҳрамонлик намунаси сифатида қаралади. XIX асрда Европа ҳудудида ўз жонига қасд қилиш ҳоллари кўпайгани кузатилади. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг маълумотларига кўра ҳозирги кунда дунёда ҳар 40 дақиқада ўз ихтиёри билан жонига қасд қилиб кунига 3 минг аҳоли, йилига эса 1 миллион аҳоли ҳаётни тарк этмоқда. (бу умумий ўлим ҳолатининг 1,5% ташкил этади). Статистик маълумотларга кўра 15 - 29 ёш оралиғидаги ёшлар ўз жонига қасд қилиш ҳоллари кўп учрайди.

Лотин Америкаси баъзи Араб ва Осиё мамлакатларида суицид ҳоллари камлиги аниқланган. Ўртача даражадаги суицид ҳоллари Марказий ва Шимолий Европа, Шимолий Америка, Жанубий-Шарқий Осиё ва Тинч океанининг Ғарбий қисмида кузатишган. Юқори даражадаги суицид Литва, Белоруссия, Россия, Шри-Ланка, Қозоғистон Венгрия, Япония, Украина, Латвия давлатларида эканлиги ҳақида малумотлар бор.

Суициднинг намоёншкоруна ва ҳақиқий шакллари фарқланади. (парасуицид ва псевдосуицид). Псевдосуицид аффект ҳолатларида амалга оширилади ва бунда ўзини ўлдириш эмас, балки ёрдамга муҳтожлик ўзига эътиборни қаратиш истаги устиворлик қилади. Парасуициддан фарқли ўлароқ ҳақиқий суицид –бу олдиндан пухта режалаштирилиб, кейин амалга оширилади ва бунда яшаш имконияти деярли қолмайди.

Ўз-ўзини ўлдиришга ҳаракат ўзини ўлдиришга ҳаракат деб номланади, кўп ҳолларда бу жуда оғир касалланкларга олиб келади. Инсон ўз жонига қадрсизланганида, хўрланган ҳолларида, оғир касалликдан тузалиш имконияти қолмаганини билганида қасд қилиши мумкин. Аслида ўз жонига қасд қилиш бу ожизлик аломатидир.

Парасуцид (юнон. *para* – ёнида, + лот. *suī* – ўати + *caedere* – ўлдирши) – ҳақиқий суициддан факрли ўлароқ ижтимоий шай-шув учун амалга оширилади, бу ўзини ўлдирши эмас ўзининг бирлигини эслатиш, шахслараро муносабатларни ўзгартиш, ўз ўзини жамлаш билан боғлиқ ҳаракат ҳисобланади.

Этаназия – тиббиёт ходимлари томонида ўта оғир ахволдаги беморнинг ўлимни тезлаштирувчи мақсадли муолажаси. Бу одатда бемор аҳволининг яхшиланмаслиги далили исботланганда ва унинг ўз ихтиёри ёки қариндошларининг розилиги билан амалга оширилади. 2500 йил давомида тиббиётда этаназия тақикланган, жамият томонидан у жиноят сифатида баҳоланган. Бироқ ҳозирги кунда баъзи мамлакатларда бу воситадан фойдаланилмоқда ва биринчи марта этаназияга Белгияда руҳсат берилган.

Эсхатология – тарихнинг якуни, умр ниҳояси. Ўлимдан кейинги ҳаёт, олам тақдири ва шунга ўхшаш диний қарашлар ва тасаввурлар тизими бўлиб, у илоҳиётнинг ҳам бир соҳаси ҳисобланади. Илоҳиёт шахобчаси сифатидаги эсхатологияда юқорида келтирилган қошма-қўшимчалар у ёки бу диний таълимот доирасида ўрганилади. Динда индивидуал эсхатология (шахснинг тақдири ҳақидаги таълимот) ва бутун-олам эсхатологияси (космос ва тарихнинг мақсади ва якунилари ҳақидаги таълимот) фарқланади. Инсоният тарихи давомида эсхатологик тасаввурлар кўплаб диний-мифологик дунёқараш шакллари учун ҳос бўлган.

“Эсхатология” атамаси юнонча “*ἔσχατος*” (эсхатос) – “узак”, “сўнги”, “яқуний”, “ниҳоявий” ва “*-λογία*” (-логия) – “таълимот” сўзларининг бирикишидан ҳосил бўлган. Демак динда эсхатологик муқаддас матнлар ёки фольклорларда башорат этилган бўлган ҳодиса сифатида кўрилса, мистицизмда мазкур атама одатий реалликнинг тугаши ва илоҳий бирлик билан қўшилишни башорат қилиш мақсодига асосланади. Фалсафада эсхатология атамаси билан инсон ва унинг ердаги таракқиётига нисбатан узок муддатли фаразлар назарда тутилса, фанда (масалан физикада) эсхатологик фаразлар деб ҳудуд ҳам улкан вақтни қамраб олувчи фаразларга айтилади.

Эсхатологик қарашлар фан ва фалсафада, хусусан, футуристик ва трансгуманизм, шунингдек астрономиядаги ҳам ўз аксини топган. Футуристика ва трансгуманистика соҳасидаги тадқиқотчилар бундан таракқиётнинг тезкор оқими келажакда инсоният тарихи рақобатлашиш жараёнини буткул издан чиқариб юбориши мумкин бўлган “технологик сингулярлик”га олиб келиши ва бунинг натижасида Homo Sapiens Ер юзидан ҳукмрон турмакдан маҳрум бўлиши

мумкинлиги тўғрисида фаразларни илгари сурмоқдалар^{[1][2]}. Баъзан, астрофизика соҳасидаги узоқ муддатли фаразларга нисбатан “физик эсхатология” атамаси қўлланилади^{[3][4]}. Қуёш тахминан 6 миллиард йилдан сўнг “қизил гигант”^[5] га айланади. Қуёш Ер сайёрасини буткул ютиб юборишидан анча олдин ҳароратнинг кўтарилиши ҳисобига Ерда ҳаёт тугайди^[6]. Ундан ҳам кейин, Қуёшимиз “оқ карлик”^[7]га айланади.

Инсон фаолиятининг тузилиши ва атрибутлари

Праксиология (юнон. *praktikos* – фаол) – фалсафанинг инсон фаолиятини ўрганишга бағишланган бўлимларидан бири. Фаолият тушунчаси инсон борлигининг табиати ва моҳиятини, унинг шахсий имкониятлари, ижтимоий алоқалари ва муносабатларини, инсон маънавий дунёси ва моддий амалиёт жабҳасини теранроқ тушуниш имконини беради. Инсон фаолияти ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, ҳайвонлар фаоллигидан бутунлай фарқ қилади. У индивид ва умуман жамият борлигининг алоҳида усули ҳисобланади.

Фалсафада фаолият инсонга хос бўлган ва ташқи дунёни оқилона ўзгартиришга қаратилган фаолликнинг алоҳида шакли сифатида тавсифланади. Ижтимоий фалсафада фаолият ижтимоий жараёнларни амалга ошириш, инсоннинг ўз имкониятларини рўёбга чиқариш, ўзини қуршаган дунё билан алоқага киришиш усули сифатида қаралади. Фаолият муайян фаолият тури билан шугулланиш қобилияти унинг амалдаги моддий ифодасига ўзаро ўттишини назарда тутади. Бу фаол инсон ташқи дунёни ўзгартириши ва ўзи ҳам ўзгаришини англатади. Форобий фикрича “инсон фаолиятсиз тура олмайди, аммо ҳар қандай фаолият ва ҳаракат инсонни инсон қилиб кўрсата олмайди. Чунки ўз табиатига кўра ҳайвонлар ҳам ҳаракат қиладилар. Ҳайвон овқатни кўради ва унга интилади ва бунда онгсиз ҳаракатни амалга оширади. Одамни ҳайвондан ажратадиган нарса - алоҳида ирода бўлиб, у ихтиёр деб номланади”². Ихтиёр – комилликка интилиш

¹ Sandberg, Anders. An overview of models of technological singularity.

² “h+ Magazine | Covering technological, scientific, and cultural trends that are changing human beings in fundamental ways”. Hplusmagazine.com

³ Cirković, Milan M. "Resource letter PEs-1: physical eschatology." American Journal of Physics 71.2 (2003): 122–133

⁴ Baum, Seth D. "Is humanity doomed? Insights from astrobiology." Sustainability 2.2 (2010): 591–603

⁵ Сунаётган юлдуз

⁶ Zeilik, M. A., Gregory, S. A. (1998). Introductory Astronomy & Astrophysics (4th ed.). Saunders College Publishing p 322 ISBN 0-03-006228-4

⁷ Ўз-ўзини таъминлаш фазасига ўтган юлдуз “Оқ карлик” ёки “оқ пакана” лар жуда узоқ умр кечиради

² Форобий Фозил одамлар шахри. –Ташкент., А Қодирий номидаги нашриёт, 1993 –Б.55.

ва унга эришиш сари ҳаракат демақдир. Инсон мақсадни ҳам, унга эришиш воситалари, йўлни ҳам билиб олади. Натижада у ўз мақса-дига етиш учун онгли фаолият олиб боради. Инсон жуда кўп нарсани орзу қилиб яшайди, бироқ уларнинг ҳаммасига ҳам эга бўлмайди. Шу боис ҳақиқий бахтга у дунёда эришилади, охиратда мутлоқ бахтга эришишга қаратилган ҳар қандай ҳаракат – фазилатдир деб ҳисоблайди.

Фаолиятни социологик жиҳатдан тавсифлаш қилмиши, хатти-ҳаракат, хулқ-атвор тушунчалари ёрдамида амалга оширилади.

Жамият одамлар биргаликда амалга оширадиган фаолият шакл-ларидан бири ҳисобланади, шу сабабли инсон фаолияти доим ижтимоий хусусият касб этади, гарчи ўз шахсий эҳтиёжлари ва эгоистик тушуниладиган манфаатлар йўлида амалга оширилса-да, бошқаларга қаратилган бўлади. *Қилмиш – шахс фаоллиги намоён бўлишининг бир шакли* бўлиб, унинг ижтимоий аҳамиятга молик натижалар учун жавобгарлигини назарда тутаяди. Айни ҳолда мазкур натижалар шахснинг муайян мақсадлари ёки мўлжаллари билан белгиланган ёки белгиланмагани аҳамиятга эга бўлмайди.

Хатти-ҳаракат – шахснинг маънавий ўзликни англаши натижаси саналган онгли ҳаракати (ёки ҳаракатсизлиги) бўлиб, унда мазкур шахснинг ўз-ўзига ва бошқа одамларга, табиатга ва умуман жамиятга бўлган муносабати акс этади. Шахснинг ахлоқий мўлжаллари рўёбга чиқадиган қилмишлар тизими унинг хулқ-атворини тавсифлайди. Хулқ-атвор фаолиятнинг ташқи кўрсаткичи ҳисобланади, шу сабабли унинг ички механизмлари хулқ-атворда билвосита намоён бўлади ва инсон ўз фаолиятида амал қиладиган мотивларни доим ҳам намоён этавермайди.

Психологияда фаолиятга муфассалроқ тавсиф берилган бўлиб, у инсоннинг дунё билан муносабатлари динамик тизими сифатида талқин қилинади. Бунда субъектда руҳий образ юзага келади ва у объектда мужассамлашади. Содда қилиб айтганда, фаолият инсоннинг ҳар қандай объектга (дунёга) шундай бир муносабатини акс эттирадики, унинг замирида нафақат объект (дунё) ҳақидаги билим, балки уни ўзгартириш натижасида инсон нимага эришиши мумкинлиги ҳақидаги тасаввур ҳам ётади. Психологияда билим ва мақсаднинг инсон эҳтиёжлари билан белгиланган ўзига хос чатишуви фаолият жараёнида объектда гавдаланадиган образ сифатида қаралади. Шундай қилиб, фаолият субъектнинг борлиққа бўлган муносабатларини рўёбга чиқариш усули ҳисобланади. Аммо фаолиятнинг ўзи инсоннинг ташқи дунёга бевосита муносабати билан эмас, балки уни англаб

етиши, яъни руҳий мотивлар, мақсадлар, воситалар (меҳнат қуроллари) билан тавсифланади.

Фаолиятнинг умумий тузилиши эҳтиёжлар билан белгиланади
Инсоннинг эҳтиёжлари унинг фаоллик манбаи ҳисобланади. Ҳаёт эҳтиёжлари (инсоннинг жонли мавжудот сифатидаги эҳтиёжлари), ижтимоий эҳтиёжлар (ижтимоий ривожланиш эҳтиёжлари, шунингдек шахснинг жамиятга мослашув эҳтиёжлари) ва маънавий (маърифий, диний, ахлокий, эстетик ва ш.к.) эҳтиёжлар фарқланади. Эҳтиёжларнинг ранг-баранглиги инсон фаолияти турларининг ранг-баранглигини белгилайди. Фаолият турларини таснифлаш замирида ётувчи энг муҳим омил у қаратилган ва фаолият мотивини ташкил этадиган предметлар фарқидир. Фаолият мотивсиз бўлмайди, «мотивлаштирилмаган» фаолият субъектив пинҳона мотивга эга бўлади.

Ҳаракатлар ва амаллар. Фаолият ҳаракатлардан ташкил топади. Ҳаракат алоҳида мақсадга, яъни эришилиши лозим бўлган натижа ҳақидаги тасаввурга бўйсунадиган жараён сифатида тавсифланади. Мақсад инсон онгида эҳтиёж ва мотив билан фаолият объектив ҳолатларининг нисбатлашуви жараёнида юзага келади. Ўз навбатида, ҳолатлар мақсадга эришиш йўллариини белгилайди. Булар фаолият шартлари билан белгиланадиган амаллар ҳисобланади. Шундай қилиб, умуман фаолият мотив билан, ҳаракат – мақсадлар билан, амаллар – шартлар билан белгиланади.

Фаолиятнинг атрибутлари

Инсон фаолияти ўта ранг-барангдир. Фаолият атрибутлари (хоссалари) фаолиятни мотивлаштириш ва амалга ошириш механизмларини тавсифлайди. Фаолият атрибутлари орасида аввало субъект-лилик ва моддийлик қайд этилади.

Фаолиятнинг субъектлилиги шу билан изоҳланадики, у шахснинг ўтмишдаги тажрибаси, унинг эҳтиёжлари ва мўлжаллари, мотивлари ва мақсадлари, эмоциялари ва иродасини тавсифловчи хусусиятлари, билнш қобилиятлари ва ҳоказолар билан белгиланади. *Фаолиятнинг моддийлиги* инсондан ташқарида жойлашган ва унинг қўли билан ўзгартириладиган табиат ва жамият кучларига қаратилганини англатади. Аммо инсоннинг ўзи, унинг ўз-ўзини камол топтириши, ўз-ўзини тарбиялаши ва шахс ўз олдига қўядиган мақсадларга эришишга қаратилган тегишли ҳаракатлар ҳам ўзгартириш фаолиятининг предмети бўлиши мумкин.

Моддийлик фаолият жараёни ва натижасининг материалга боғлиқлигини белгилайди. Фаолият натижаси инсон оқилона ўзгартирган материалда ўз аксини топади, моддийлашади (предметга айла-

нади). Фаолият натижаси инсон кучлари ва қобилиятларининг ўзига хос инъикоси ҳисобланади. Немис классик фалсафасининг таниқли намояндаси И.Г.Фихте фикрича, “Амалиёт ўзгартирилган табиат предметларини инсоннинг кўзгудаги аксига ўхшайди”¹.

Моддийлашув нима эканлиги ҳақида амалда тасаввур ҳосил қилиш учун чевар, ғишт терувчи, маърузачи ва шу кабиларнинг ишини кузатадиган бўлсак, инсон қандай ишлаши, унинг фаолияти натижасида нима вужудга келганига қараб инсоннинг ўзи ҳақида хулоса чиқариш, унинг ақл-заковат даражаси, иродаси, касбий маҳорати, эстетик диди, меҳнатга муносабати, ахлоқий мўлжаллари ва ҳоказоларни аниқлаш мумкинлигини кўрамыз. Шу маънода фаолият доим индивид ва умуман инсониятнинг ўз имкониятларини рўёбга чиқариши демакдир. Индивиднинг ижтимоийлиги айнан фаолиятда намоён бўлади. Фаолият орқали у ижтимоий жараён иштирокчисига айланади.

Инсон фаолияти меҳнат қуроллари ёрдамида амалга оширилади. Унинг ҳайвонлар фаоллигидан асосий фарқларидан бири қуроллилик ҳисобланади. «қуруқ қўл ҳам, ўз ихтиёрига ташлаб қўйилган ақл ҳам катта кучга эга эмас, - деган эди Ф.Бэкон. – Иш қўлга ҳам, ақлга ҳам керак бўлган қуроллар ва воситалар ёрдамида бажарилади»².

Меҳнат қуроллари инсон ва у ўзгартирувчи нарсалар дунёси ўртасида боғловчи бўгин ҳисобланади. Меҳнат қуролларида инсоннинг тажрибаси мужассамлашади. Одамлар яратган меҳнат қуроллари ва истеъмол предметларида уларнинг маънавий кучлари (ақл-заковати ва кўникмалари, билим ва қобилиятлари, мақсад ва майллари ва ш.к.) ўзининг моддий ифодасини топади. Бундан ташқари меҳнат қуроллари фаолият технологияси ҳақида ахборот беради ва шу тариқа инсонни бошқа одамлар билан боғлайди. Бошқа одамлар яратган нарсалардан фойдаланиш учун инсон уларнинг моҳиятини, вазифасини аниқлаши, бошқача айтганда, уларнинг маънавий мазмунини англаб етиши лозим. Бу жараён фалсафада моддийликдан чиқариш, яъни инсон меҳнати билан яратилган маҳсулотнинг маънавий мазмунини фикрлаш йўли билан унинг моддий қобигидан ажратиш деб аталади. Пировардида инсон фаолияти унинг маънавий ва жисмоний кучлари ва қобилиятларининг моддийлашуви ва меҳнат маҳсулларида мужассамлашган уларнинг яратувчилари маънавий дунёсининг бирлигидан ташкил топади.

¹ Фихте И.Г. Назначение человека – СПб(б) 2006 – С.81.

² Бэкон Ф. Новый Органон. Афоризмы об истолковании природы и царства человека: Соч.: в 2 т. – Москва: 1978. Т. 2 –С. 12

Фаолиятда онглилик ва мақсадга мувофиқлик

Инсон фаолияти оқилона, онгли ва мақсадга мувофиқ бўлади. Онглилик ва мақсадга мувофиқлик – инсон фаолиятини ҳайвонлар фаоллигидан фарқлаш имконини берувчи муҳим хоссалардир. Аммо улар «соф кўриниш»да мавжуд бўлмайди. Шу сабабли онглилик ва мақсадга мувофиқликка зид бўлган хоссаларни инсон фаолиятининг талқини доирасидан чиқариш ўринли бўлмайди. Хусусан, инсоннинг барча фаолияти ҳам онгли бўладими, деган савол устида мулоҳаза юритиб кўрайлик. Амалда фаолият айрим кўникмалар шаклланишини назарда тутати (касбий маҳорат эса аксарият кўникмаларни автоматизм даражасига кўтаради); фаолиятда англашмайдиган майллар, мўлжаллар, тажриба, ўтмишда (аксарият ҳолларда – болаликда) олинган таассуротлар ўз таъсирини кўрсатади. Фаолият «онглилик – онгсизлик» карама-қаршилигининг бирлигидир, деб айтиш учун асослар мавжуд. Зиддиятли вазиятлар – мутлақо онгсиз ва онгга бутунлай бўйсунган фаолиятни ҳаётда жуда кам учрайдиган муайян абстракция сифатидагина тасаввур қилиш мумкин. Шунингдек, онгга тўла бўйсунадиган ҳаракат кўпинча самарасиз бўлади.

Онглилик фаолиятнинг мақсадга мувофиқлигини белгилайди, чунки мақсадни қўйиш ўз эҳтиёжларини ҳамда мавжуд вазиятни бу эҳтиёжларни қондириш шартли сифатида англашни назарда тутати. Мақсадга мувофиқ фаолият олдиндан мўлжалланган муайян натижага қараб мўлжал олади. Энтони Гидденс ўзининг «Жамият тузилиши» асарида инсон фаолияти мўлжалланмаган натижасининг аҳамиятига эътиборни қаратади. Аммо фаолият мақсадсиз бўлиши, яъни жараённинг ўзига бўлган эҳтиёжни қондиришга қаратилиши ҳам мумкин. Албатта, онгсиз фаолият мантиқсиздир, чунки ҳеч қандай мақсадни кўзламайди, лекин унинг натижаси мақсадга мувофиқ бўлиши мумкин. Масалан, сузишни билмаган, лекин сувда оёқ-қўллари билан тинимсиз ҳаракат қилаётган одам чўкмайди. Аммо ҳар қандай мақсадсиз фаолият ҳам онгсиз бўлавермайди (масалан, ўйин).

Инсон фаолияти унумли, аксарият ҳолларда амалийдир, лекин унумсиз ҳам, ноамалий ҳам бўлиши мумкин. Масалан, расм-русумларни бажариш унумсиз ҳисобланади (аммо баъзан муайян вазифаларни ҳал қилишга қаратилган расм-русумлар амалий хусусият касб этиши ҳам мумкин).

Моддий ва маънавий фаолият. Моддий фаолиятни соддалаштириб предметлар билан иш кўриш сифатида, маънавий фаолиятни эса – предметларнинг образлари билан иш кўриш сифатида тасаввур қилиш мумкин. Мавҳум мулоҳаза юритиш орқали моддий ва маънавий

фаолиятни «соф кўриниш»да, муайян карама-каршилиқ сифатида тасаввур қилиш мумкин. Аммо маънавийдан холи бўлган моддий фаолият беҳудадир. Маънавий фаолият «соф кўринишда» мавжудми? Объектив идеализм тизимида муайян мутлақ ва ўз-ўзидан ривожланувчи ғоя унинг моддий манбасидан ташқарида мавжуд бўлиши тан олинади. Аммо инсоннинг реал ҳаётидаги маънавий фаолияти моддий фаолиятдан ташқарида мавжуд бўлмайди, амалда моддий ва маънавий фаолият унсурлари турли даражада акс этган фаолият ранг-баранг шакллариининг континууми (лот. continuum – узлуксиз тўплам)гина мавжуддир.

Моддий ва маънавий фаолиятнинг бирлиги фаолият жараёни ҳам, унинг натижаси ҳам моддий-ашёвий субстрат ва маънавий мазмуннинг муайян синтезидан иборат эканлигини англатадики, бу унинг натижаларини объектив тарзда, инсон хоҳиш-иродасидан қатъий назар, рамзлар, яъни инсоннинг маънавий дунёси ҳақидаги ахборот манбалари тизимига айлантиради. Ўз хусусиятига кўра фаолият муайян идеал юзага келишига сабаб бўлади, чунки у моддий кўринишда предметни яратади, рамзий кўринишда эса маънавий мазмунни – шахснинг билимлари, қобилиятлари, ахлоқий мўлжалларини, унинг маҳорати ва ўз касбига муносабатини, шунингдек ўз-ўзига ва бошқа одамларга бўлган муносабатини вужудга келтиради. Шу сабабли табиий объект инсоннинг ўзгартирувчи фаолияти натижасида ўзлаштирган хоссалар рамзий тарзда амал қилади. Шу маънода, инсон нафақат моддий, балки рамзий оламда ҳам яшайди.

Мулоқот фаолият сифатида

Меҳнат курулларида фойдаланиш усуллари, уларнинг вазифаси ҳақида ахборот бериш воситаси саналган ўзига хос «тил»га қараб мўлжал олиш инсон фаолиятининг зарурий шarti ҳисобланади. Инсонни бу меҳнат куруллари билан ишлашга тайёрлаш, чунончи: тегишли кўникмаларни шакллантириш ва энг муҳими – фаолият тажрибаси ва усуллариини ўргатиш ҳам зарур. Бу иш ё намойиш этиш, ўрнак кўрсатиш ёки фаолиятда иштирокчилик орқали бевосита, ё тил ёрдамида амалга оширилади. Шу сабабли мулоқот инсоний муносабатлар, умуман жамият ҳаётининг муҳим томони ҳисобланади. Бу одамлар ўз ҳаётида йўл-йўлакай шугулланадиган алоҳида фаолият тури, инсон ҳаётининг овлоқ бурчаги эмас, балки унинг ижтимоий муносабатларга киришиш жараёни юз берадиган марказидир.

Инсон фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини билдиш ўз меҳнати ва бўш вақтини ташкил этишни ҳам, ўз болаларини тарбиялаш жараёнини ҳам, бошқа одамлар билан ўзаро мулоқотни ҳам, расм-

русумларни адо этишни ҳам, маданиятга муносабатни ҳам сезиларли даражада оптималлаштириш имконини беради. *Интериоризация тушунчаси* фаолиятнинг табиатан сиртқи жараёнларини ичда, аввало онгда юз берадиган жараёнларга ўтишини ифодалаш учун хизмат қилади. Э.Фром бу тушунчага шундай деб тавсиф беради: «Инсон ёмонлик қилар экан, унинг ўзи ҳам янада тубанлашади»¹. Аждодларимиз рухиятининг шаклланишида муҳим рол ўйнаган қадимги маданий институтлар (расм-русумлар, черков, ўйин) ҳозирги инсон рухиятида ўз-ўзидан амал қилишини назарда тутадиган тарихий интериоризация гоёси сиртдаги ҳаракатнинг шахс ички мулкига айланиш механизми-ни тушунтирадиган интериоризация тушунчасини тўлдиради. Шеллинг амалиётга, инсон фаолиятига одамзотнинг ўзини ўзи табиатда гавдалантириши, яъни объективлаштириши сифатида ёндашган. У инсон фаолияти натижасида икки дунё: табиат дунёси ва инсон дунёси, яъни ўзгартирилган инсонийлаштирилган табиат дунёси мавжуд эканлигини қайд этади. Дунёга нисбатан ҳаракатда Шеллинг умуман онг негизини кўради. Инсоннинг инсонга таъсирини у онгнинг иккинчи манбаи деб ҳисоблайди: ақлли мавжудотларнинг тинимсиз ўзаро таъсири онгнинг зарурий омили ҳисобланади. XX асрда психологлар айнан фаолият шахснинг ижтимоий тажрибасини ўзлаштириш, унинг қобилятлари, иродаси ва онгини шакллантириш механизми ҳисобланишини тажриба ўтказиш йўли билан ва кўп сонли этнографик ва тарихий материалга асосланган ҳолда кўрсатиб бердилар. Индивидуал ва умуминсоний ривожланиш жараёнида фаолиятнинг мустақил соҳаси саналган фаоллик кўринишлари мураккаброк маданий тузилмаларга қўшилиб, аста-секин онг шаклларига айланган. Сиртда бирламчи хусусиятга эга бўлган фаолият соф ички (интериоризациялашган) хусусият касб этиши мумкин.

Интериоризация механизми тил, яъни сўз энг универсал рамз ҳисобланади. XIX аср охирида тилга ижоднинг биринчи маҳсули деб тавсиф берилган. Вербал (оғзаки) тил ва новербал тил (иммо-ишоралар, кийим-кечак ва зеб-гардонлар, санъат ва этикет тили) мавжуд. Тилнинг бу иккала турини ҳам биз болаликдан ўзлаштирамиз ва инсон ўзгартирган табнат дунёсида, ижтимоий муносабатлар дунёсида, маданият дунёсида тил ёрдамида мўлжал оламиз.

Тилда уч элемент: овоз, маъно ва образ фарқланади. Маънонинг моддий ифодаловчилари - овоз ёки график тасвир сўзга хосдир. Ўзга рамзлар бутунлай бошқача моддий ифодаловчиларга эга бўлиши

¹ Фромм Э. Духовная сущность человека. Способность к добру и злу // Человек и его ценности - Москва 1988 - С. 56.

мумкин (меҳнат амали, имо-ишора, расм-русум, расмон асарининг элементлари ва ш.к.). Шунга қарамай, ҳар қандай рамзларнинг қолган барча элементлари умумийдир: моддий ифодаловчи, маъно ва образ шулар жумласидандир. Фаолиятнинг ҳиссий идрок этиладиган ҳар қандай элементи моддий ифодаловчи бўлиши мумкин. Масалан, сўзда бу овоз ёки график тасвир, лекин бундай ифодаловчи вазифасини имо-ишора, меҳнат амали ёки бошқа ҳар қандай шунга ўхшаш сигнал ҳам бажариши мумкин.

Маънода инсониятнинг ўтмишдаги тажрибаси мужассамлашади. Ҳар қандай рамз маъноси инсоният учун умумий хусусият касб этади, айрим турдаги нарсалар, алоқалар, муносабатлар ёки ҳаракатларнинг шартли, конвенционал мустақамланган ифодаси ҳисобланади. Инсон фаолият жараёнида маданий рамзларнинг маъноларини англаб етар экан, ўзини қуршаган дунёни бошқача идрок эта бошлайди, чунки унда ҳар қандай ҳодисани унинг сўздаги ифодаси билан боғлашга эҳтиёж ва қобилият юзага келади. Маънолар инсон онгида дунёни акс эттиради.

Образ – нарс ёки ҳодисанинг ўзига хос маъноси бўлиб, у ҳар қандай рамзнинг ҳақиқий маъносидан анча фарқ қилиши мумкин. Масалан, «туз» сўзи ҳамма учун айна бир маънони англатади – у барча одамлар овқатга қўшиб истеъмол қиладиган моддани ифодалайди. Аммо кимёгар, ёзувчи ёки ошпаз учун «туз» сўзи бутунлай бошқача маъно касб этиши мумкин. Ошпаз тузда овқатга хушхўр бўлиши учун солинадиган қўшилмани кўради, кимёгар туз деганда ионли тузилиш хос бўлган кимёвий бирикмалар туркумини тушунади ва ҳ.к. Хуллас, ҳар қандай сўз кўплаб маъноларга эга бўлади. Образ – ҳақиқий маъно ва айрим маънонинг шахс манфаатлари ва эҳтиёжлари, унинг туйғулари ва майллари мужассамлашган ўзига хос синтезидир.

Инсон фаолияти ўз табиатига кўра маданийдир, тил рамзлари эса маданиятнинг муҳим бойлиги ҳисобланади. Инсон фаолият жараёнида ташқи маданий рамзни ўзлаштирар экан, нафақат ранг-баранг меҳнат қуролларида фойдаланишни, балки уларнинг бошқалар ва ўзи учун аҳамиятини англашни ҳам ўрганади. Маданият рамзлари психологик воситалар ҳисобланади: инсон меҳнат қуролларида уларнинг асл мазмунига мувофиқ фойдаланиш орқали табиат дунёсини ўзгартириши мумкин. Аммо меҳнат қуроллари инсон учун муайян аҳамият касб этадиган рамзлар ҳам саналгани боис, одамзот уларнинг ёрдамида ўз руҳий функциялари – зехни, иродаси, тафаккурини ҳам бошқаради. Айна шу сабабли инсоннинг табиий истеъдоди айнан

фаолиятда намоён бўлади, унинг қобилиятлари шаклланади ва эҳтиёжлари кондирилади.

Интериоризация назариясининг танқиди. Шахснинг шаклланиш жараёнида фаолият қай даражада муҳим рол ўйнамасин, уни мутлақлаштириш ярамайди. Психолог С.Л.Рубинштейн инсоннинг камол топишида фаолият ролининг мутлақлаштирилишига қарши эътироз билдирар экан, шундай деб қайд этган эди: «Инсон қобилиятларининг ривожланиш жараёни у яратадиган нарсаларнинг ривожланиш жараёни эмас, балки инсоннинг камол топиш жараёнидир, чунки қобилиятлар инсонда нарсалардан яралмайди»¹. Инсон ташқи таъсирларни танлаш ва уларни ўзининг бетакрор, ҳеч кимникига ўхшамайдиган индивидуаллигининг ички мантиқига мувофиқ қабул қилишда эркиндир. Интериоризация назарияси ижод омилига путур етказди, инсон ҳаёт фаолиятида кадрятларнинг ролини (айниқса санъат, дин ва ахлоқ соҳасида) инкор этади, инсоннинг ички дунёсини соддалаштиради. Шу сабабли бола тарбияси билан шуғуланганда унинг индивидуаллигини ҳисобга олиш, бунда унинг ички руҳлантирувчи мотивларига таяниш, уни фаолиятга мажбурламаслик, балки жалб қилиш, унинг имкониятлари ва қобилиятларини аниқлаш ва уларга таяниш лозим.

Интериоризация назариясининг танқиди шахснинг шаклланишига фаолиятнинг таъсирини рад этмайди, балки унинг имкониятлари чегарасини кўрсатади. Зеро, шахснинг шаклланишида фаолиятнинг ролини тушуниш учун инсоннинг муайян фаолият турларига бўлган муносабатини белгилайдиган ички хусусиятларини ҳисобга олиш муҳимдир. Ички хусусиятлар деганда аввало шахснинг қобилиятлари ва иродаси замирида ётувчи табиий истеъдод нишонлари, олий нерв фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари (мижоз), умумий таъсирчанлик (яъни сезиш ва идрок этиш индивидуал қобилияти), мия ярим палласи асимметрияси ва ҳоказолар назарда тутилади. Шахснинг ички хусусиятлари нафақат ирсий (генетик) ва туғма (эмбрионал ривожланиш жараёни билан белгиланган) хоссалар, балки шахс ҳаёти, тарбияси, билими, ҳаёт тажрибасининг ўзига хос ҳолатлари таъсирида шаклланган индивидуал белгилар тушунчасини ҳам қамраб олади.

Меҳнат ва ўйин фаолият тури сифатида

Одатда меҳнат инсоннинг меҳнат қуроллари ёрдамида ташқи дунёга таъсир кўрсатиш ва олдиндан мўлжалланган натижага эришишдан иборат мақсадга мувофиқ фаолияти сифатида тавсифланади. Меҳнат тушунчасига нисбатан бундай ёндашилган тақдирда, олим,

¹ Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. – Москва. 1973 – С. 227.

актёр, педагог, ҳайкалтарош, файласуф фаолияти меҳнат ҳисобланмайди. Бугунги кунда унумсиз деб номлаш мумкин бўлган меҳнат турлари мавжуд эмаслиги аниқ-равшандир. Зеро меҳнат яхлит жараён бўлиб, инсондан моддий ва маънавий куч-ғайрат сарфлашни тақозо этади. Инсон ва жамиятнинг ривожланиши жараёнида юз берган меҳнат тақсимоти мазкур яхлит жараён парчаланишига, жисмоний ва ақлий меҳнатнинг ажралишига олиб келди. Аммо мазкур ажралиш жисмоний меҳнат инсоннинг фақат жисмоний куч сарфлаши, унинг мускуллари ҳаракати билан боғлиқ эканлигини англамайди. Жисмоний меҳнат инсон маънавий, руҳий ва асабий куч сарфлашини ҳам назарда тутати. Аммо жисмоний ва асабий куч-ғайрат улуши жисмоний меҳнатда кўпроқ бўлади. Ақлий меҳнат эса, ҳеч шубҳасиз, инсоннинг маънавий кучлари, унинг интеллектуал имкониятларидан кўпроқ фойдаланишни назарда тутати. Аммо жисмоний меҳнат ҳам, ақлий меҳнат ҳам ўхшаш жиҳатларга эга. Биринчидан, жисмоний меҳнат ҳам, ақлий меҳнат ҳам муайян қурооллардан фойдаланишни назарда тутати. Иккинчидан, меҳнат олдиндан мўлжалланган натижага эришишни назарда тутати. Учинчидан, меҳнат табиат ва жамият кучларидан фойдаланмасдан яшай олмайдиган инсоннинг муайян эҳтиёжлари билан белгиланади (чунки инсон биоиҷтимоий мавжудотдир). Тўртинчидан, жисмоний ва ақлий меҳнатнинг энг содда омиллари – меҳнат предметлари, меҳнат қурооллари ва инсон меҳнати-нинг ўзи умумийдир. Аммо меҳнатнинг асосий ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у ташқи дунёнинг инсонга қарши турувчи кучларини моддий ва маънавий жиҳатдан ўзлаштиришни назарда тутати.

Меҳнат инсондан сидқидилдан ишлаш, заҳмат чекишни талаб қилади, тегишли кўникмаларни шакллантириш ва иродани тоблашни назарда тутати. Ўз маънавий кучларини инсон меҳнат жараёнини ўзлаштириш, ташқи кучлар қаршилигини енгишга сарфлайди. Шу сабабли меҳнат фаолияти инсонга ташқи дунёни ҳам, ўз-ўзини ҳам англаш имконини берувчи реал тажриба сифатида амал қилади.

Меҳнатда бегоналашув шундай бир ҳолатки, унда инсон ўз фаолияти, унинг натижалари ва ўз-ўзига бегона бўлиб қолади. Меҳнат муқаррар тарзда бегоналашув билан боғлиқ, чунки инсоннинг иҷтимоий борлиғи шундай шароитлар ва вазиятларни юзага келтирадигани, унда инсон ўз меҳнати маҳсуллари-ни бошқа одамларга топшириши ва шу тариқа ўз фаолияти, унинг натижалари ва ўз-ўзига бегона бўлиб қолиши лозим (ёки бунга мажбур) бўлади (Маълумки, инсон фаолиятда ўзининг муҳим кучларини моддийлаштирадигани).

Бегоналашув меҳнат тақсимоти ва фаолият алмашинуви, шунингдек ижтимоий неъматларни тақсимлаш зарурияти билан белгиланади. Гарчи бегоналашув тарихан муайян шаклларга эга бўлса-да, унинг моҳияти бир – айрим одамларнинг бошқа одамлар кучи, воситалари ва фаолият натижаларини ўзлаштиришдир. Шу сабабли меҳнатнинг шахс ҳаётидаги ролига муносабат ҳам шак-шубҳасиз ижобий бўлиши мумкин эмас. Меҳнат хусусиятига баҳо беришда меҳнатга рағбат айниқса муҳим ўрин тутди. Инсон меҳнати замирида зарурият тақозоси, мажбурлов ёки ички давват, айти шу меҳнат тури билан шуғулланишга бўлган эҳтиёж ётиши мумкин. Инсон меҳнатни лаззат сифатида ҳам, лаънат сифатида ҳам идрок этиши бежиз эмас. Қўли-қўлига тегмай меҳнат қилиш, тирикчиликни деб ўзига маъқул бўлмаган касб-кор билан шуғулланиш, ижтимоий тенгсизлик ва касб касалликлари таъсирида инсоннинг деформацияланиши ва шахссизланишига сабаб бўлади, унинг ўз имкониятларини рўёбга чиқариши ва ўзини ўзи камол топтиришига монелик қилади.

Ўйин шундай бир фаолият шаклики, унда инсон ўзининг одатдаги функциялари ёки предметлар ва меҳнат курулларида амалий фойдаланиш чегарасидан четга чиқади. Ўйин одатда «жиддий» фаолият ва амалий мақсадларга қарши қўйилади. У моддий фойда ёки зарурият омилидан қатъий назар, муайян жой, вақт ва маъно доирасида юз берадиган жараён сифатида тавсифланади. Одатда ўйиннинг ижобий эмоционал аҳамияти қайд этилади. У инсоннинг барча – жисмоний ва руҳий кучлари юксалиши, кўтаринкилик кайфияти хукм суриши билан тавсифланади, чунки у ўйин хусусиятига эга бўлмаган ҳаракатлар натижасида юзага келган зўриқиш ҳолатини бартараф этиб, инсонга ҳақиқий қувонч бахш этади.

Ҳар қандай ўйин ягона - маконда шаклланиб, ўйин жараёни қоидалар билан бошқарилиб, иштирокчининг ўз-ўзидан қаноатланиш билан яқунланади. Ўйиннинг 4 та типни фарқланади: 1) ўйин-хужум (кураш)рақиблар ўйнайдилар ва мақсад ғолиб бўлишдир, бу асосан стадионда амалга ошади; 2) ўйин-эрмак (ошиқ ўйини, биржа ўйинлари, тотализатор)да барча турдаги кўнгилочар ўйинлар бўлиб, унда ғалаба тасодифларда намоён бўлади. Кўп ҳолларда бу каби ўйинлар инсоннинг руҳий синиш даврида кўпроқ учрайди. Ўйин одамларни ўз-ўзини хурсанд қилиши, яхши ҳаёт ҳақидаги орзулар билан уйғунлашади, казеноларда амалга ошади; 3) ўйин мимикрия (имитация, тақлидчилик). Бу типдаги ўйин сахнада, томоша жараёнида авжга чиқади, унинг ўзига хос хусусияти реалликни имкон қадар кўрсатишдир, у асосан сахнада бўлади; 4) хавфли ўйин. Бунда иштирокчи ажал

билан ўйнашади, ўз ҳаётини хавфга қўйиб жуда катта пул ютишни, ёки машхур бўлишни мақсад қилади. Барча ўйин типлари ижтимоий ҳаётда намоён бўлади.

Имитация ўйин моҳиятини акс эттирувчи асосий тушунча бўлиб, у борлиқнинг нисбатан ҳаққоний моделини яратишни назарда тутлади. Имитация ўйинда иштирокчилар муайян рол ўйнашини назарда тутлади. Ўйин баъзи бир қоидалар билан тартибга солинади ва айни вақтда эркин импровизацияга ва ечимларнинг индивидуаллигига йўл қўяди. Гарчи ўйин фаолияти қоидалар билан тартибга солинса-да, ўйиннинг энг муҳим хусусияти иштирокчилар хулқ-атворининг эркинлигида намоён бўлади: ўйин фаолиятининг ўзи ҳам, иштирокчиларнинг ўйин қоидаларини бажаришга розилиги ҳам ихтиёрийдир. Ўйин динамикаси унинг иштирокчилари ўзаро алмашуви, ўйин вазиятларининг мантикий таҳлили ва уларга эмоционал муносабат, психологик ҳимояланиш ва «рақиб»га фаол ҳужум қилиш билан боғлиқ бўлиб, бу ўйин фаолияти ривожланиши ва унинг натижаси ноаниқлигини белгилайди. Айни вақтда ўйин ҳаракати қоидаларга мувофиқ амалга оширилади ва унинг натижасини тахмин қилиш мумкин. Зикр этилган қарама-қарши томонлардан бирининг йўқлиги ўйин бузилишига сабаб бўлади. Ўйин жараёнида шахснинг ўз ролига бўлган муносабати ўзгаради. Шу сабабли ўйин амалдаги тажриба ўрнини тўлдириш, ижтимоий муносабатларни ўзлаштириш шакли ҳисобланади.

Ўйин жараёнида ўйинчилар бевосита идрок этувчи ва бошдан кечирувчи ўйин образи яратилади. У жонлилиқ, рамзий табиатга эгаллик ва эмоционал «юқумлилиқ» билан тавсифланади. Ўйин образининг жонлилиги борлиқнинг моделлаштирилиши ва унда ўйинчилар муайян рол ўйнаши билан изоҳланади. Рамзийлик ўйин ҳаракатларининг рамзий табиатида, қоидаларнинг шартлилигида, шунингдек маънолар бир предметдан бошқа предметга ўтказилишида намоён бўлади. Масалан, бола қўлига таёқчани олиб, у билан худди қошиқ каби манипуляция қилади. Ўйин образининг эмоционал «юқумлилиги» унинг қандай ривожланишини олдиндан айтиб бўлмаслиги, шунингдек ўйинчи ўзини ўзи ўйнаётган ролга боғлаши билан белгиланади. Шахснинг эҳтиёжлари, майллари, мақсадлари ва мўлжалларини акс эттирувчи ва уларни қондиришнинг ҳаёлий усули бўлиб хизмат қилувчи ўйин образининг қадрият сифатидаги табиаи иштирокчиларга анча кучли таъсир кўрсатади.

Ўйиннинг маъноси— инсон ўз ҳаёт фаоллигини ўзига қувонч бахш этадиган тарзда эркин намоён этишидир. Инсон ва унинг ижо-

дий имкониятлари шаклланиши ва камол топишида муҳим аҳамият касб этадиган ўйин мутлақо ноамалийдир. У истеъмол маҳсулотлари, моддий неъматлар яратилишига олиб келмайди, моддий наф кўриш билан боғлиқ амалий самарага эришиш йўлида амалга оширилмайди. Ўйин стимули унинг ўзида мавжуд. Ўйин фаолиятининг асосий хусусияти шунда. Ўйиннинг инсонга таъсирини кузатар эканмиз, биз унинг ўйинчи учун объектив ва шахсий маъносини фарқлашимиз лозим. Субъектив нуктаи назардан ўйин иштирокчиси учун унинг маъноси ўйиндан олинadиган тажрибанинг аҳамиятида, ўйин бахш этадиган қувонч ва лаззатда намоён бўлади. Объектив маънода ўйин болани ижтимоий ҳаётга тайёрлаш ва киритишнинг муҳим шакллари-дан бири ҳисобланади.

Ижод фаолият тури

Аксарият одамлар онгида ижод тушунчаси фаолиятнинг ҳеч қандай режалари ва андозаларига боғлаб бўлмайдиган соф шахсий жараён билан боғланади. Кўпинча у алоҳида одамлар, даҳолар англаш мумкин бўлмаган тарзда эга бўладиган қандайдир илоҳий инъом сифатида қаралади. Ижодда ҳамма нарса сирли ва номуайян бўлиб, у кундалик ҳаётга худди тўфон янглиғ кириб келади, эскича қарашлар, қотиб қолган андозаларни ағдар-тўнтар қилади. Ижоднинг моҳияти нимада, деган азалий фалсафий саволга психологлар ва педагоглар, социологлар ва тарихчилар, файласуфлар ва санъатшунослар жавоб беришга ҳаракат қилганлар, аммо улар ижод устидаги сирли парданинг бир чеккасинигина очишга муваффақ бўлганлар. Шунга қарамай ижодни ижодий меҳнат маҳсуллари натижаларига мувофиқ анча аниқ тушунтириш мумкин; унга фаолиятнинг алоҳида кўриниши сифатида процессуал тавсиф бериш мумкин; ижоднинг табиати ҳақидаги саволга жавобни ижодкорларнинг руҳий дунёси, қобилиятлари, дунёқараши ва ахлоқий мўлжалларидан ҳам излаш лозим. Мутлақо янги ижтимоий муҳим натижага эришиш ижоднинг муҳим хусусияти бўлиб, у давомли тарихий аҳамият касб этади. Зеро, ижод ҳамиша ўсиш, кўшилиш, илгари дунёда мавжуд бўлмаган янгиликни яратишдир. Гарчи инсоннинг ижодий фаолияти табиат материалига муҳтож бўлса-да, у тўлалигича табиатда аллақачон мавжуд бўлган нарса билан белгиланиши мумкин эмас. Ижод маҳсулида материал билан белгиланмаган янгилик мавжуддир. Ижодга хос бўлган бетакрорлик, ностандартликни фақат асосий материалнинг тор чегарасидан четга чиқувчи ижодкорнинг ўзига хослиги миқёси билан тенглаштириш мумкин. Ижод маҳсулининг янгилиги туфайли уни олдиндан режа-лаштириш мумкин эмас. Ибн Арабий ижодни улкан муваффақиятсиз-

лик сифатида тавсифлайди, чунки ҳатто мукамал маҳсулларда ҳам у ижодий ғояга камдан-кам ҳолда мос келади. Бу ижоднинг ўта шахсий интим жиҳатидир. Ижодкор шахс имкониятларининг бойлигини, одатда, ижод натижасининг торлиги билан таққослаб бўлмайди.

Ижодий ва ноижодий фаолият. Ижодий деб ҳисоблаш мумкин бўлган фаолият турларини аниқлаш имконини берувчи мезонлар ҳақидаги масала мураккаб муаммолардан бири ҳисобланади. Одатда ижод деганда санъат, фан, фалсафа билан шугулланиш тушунилади. «Санъат, дин, фалсафа ёки фанда инсоннинг асл моҳияти намоён бўлади»¹. Бундан ижод билан алоҳида истеъдодли одамларгина шугулланишга қодир деган хулоса келиб чиқади. Лекин бу фикрга қўшилиш мушкул. Психологлар ҳам, турли фалсафий йўналишларнинг намояндалари бўлган файласуфлар ҳам ижодга нисбатан бундай ёндашувга қўшилмаганлар. Н.А.Бердяев кулик ва инсон эркинлиги ҳақида мулоҳаза юритар экан, ижод элитар, аристократик хусусиятга эга эканлигини қайд этган ва буни маданий ижод барча жабҳаларда комилликка, олий сифатга эришишга интилиши билан тушунтирган. Унинг фикрича, бу ҳолни билишда ҳам, санъатда ҳам, инсон туйғулари маданиятида ҳам кузатиш мумкин. Ҳақиқат, гўзаллик, муҳаббат миқдорга боғлиқ бўлмайди, зеро улар сифатлардир.

Дин мутафаккирлари ижодда инсоннинг илоҳий-инсоний табиати намоён бўлади, чунки одамларни ўзига ўхшатиб яратган Яратгувчи – Худо уларга ўз ижодий даҳосини ҳам ҳадя этган, шу сабабли ижод ҳар қандай фаолият турида мавжуд бўлиши мумкин, деб ҳисоблаганлар.

Ижоднинг ички асослари қаторига одатда шахснинг қобилияти ва фаолият мотивлари киритилади. Бу асослар ягонадир: ижодий қобилиятлар муваффақият негизи ҳисобланади, лекин улар мотивация орқали рўёбга чиқади. Ижод қилиш қобилияти кўп сонли фазилатлар билан тавсифланади. Ижодкор шахс ўз ақл-заковатининг теранлиги, мустақил фикрлаши, тафаккурининг ўзига хослиги, башорат қилаш қобилияти, зеҳнининг ўткирлиги, тасавури ва интуициясининг кучлилиги, меҳнатда тиришқоқ ва интилувчанлиги, ўзига нисбатан танкидий муносабат ва муросасизлик, юксак ахлоқий фазилатлар билан ажралиб туради. Ижодий қобилиятлар инсонга вазият тавриал, «муаммосиз» бўлиб туялган жойда муаммони кўриш имконини беради, бундан янги мотивация пайдо бўлади ва у, дастлабки тарзда қўйилган вазифадан қатъий назар, ички даъваткор мотивга, фаолиятда эҳтиёжга айланади. Ижодкор ўзининг айни шу – кутилмаган ва сал-

¹ Фейербах Л. Избранные философские произведения. Т 1 – Москва. 1955. – 232-6.

мокли натижага эришиш қобилияти билан ажралиб туради. Эмоционал фаоллик, ижод жараёнида ижобий эмоционал ҳолатлар бўртиб кўриниши ижоднинг ўзига хос хусусияти ҳисобланади. Кўтаринки рух, кайфият вазифаларнинг ечимларини тиришқоқлик билан излашга рағбатлантиради ва пировард натижада юз берадиган инсайт (фикрнинг равшанлашиш) лаҳзаларини белгилайди. Бунда изланаётган натижа ижодкор тафаккурида худди чакин чаққандек бир лаҳзада пайдо бўлади, мушкул масалаларни ечиш имконини берувчи мутлақо янги ғоя юзага келади. Психологияда инсайт муҳим муносабатлар ва умуман вазиятни туйқусдан ва ўтмишда олинган тажрибага боғлиқ бўлмаган ҳолда тушуниш орқали муаммони онгли тарзда ечиш сифатида тавсифланади. Эмоционал таъсирланиш ижодкор тафаккурига кучли туртки беради ва унинг синтез, таҳлил қилиш, умумлаштириш қобилиятларини фаоллаштиради.

Ижоднинг ўзига хос хусусияти уни ўйин билан яқинлаштиради. Зеро ўйинга интилиш шахснинг ташқи эмас, балки ички беғараз мотивлари, унинг ўйин фаолиятдан лаззатланиш билан боғлиқ интим майллари билан белгиланади. Бизнинг назаримизда, ижодий фаолият ва ўйин механизмлари умумийдир. Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, ўйин «жиддий» фаолиятнинг ўзига хос кўриниши ҳисобланади. Ҳар қандай фаолият қарама-қарши эҳтиёжлар: амалий натижага эришишга бўлган эҳтиёж ёки фаолият билан шуғулланишга бўлган эҳтиёж маҳсули бўлиши мумкин. Ижод фаолиятнинг шундай бир турики, у мазкур омилларнинг иккаласи билан ҳам у ёки бу даражада белгиланиши мумкин.

Масалан, талабаларда ўқишдан мақсад ҳар хил бўлиши мумкин. Айримлар касб ўзлаштиришни хоҳлайди ва ўз қизиқишларини асосан айна шу касбга тегишли фанларга қаратади. Кимдир «диплом учун» ўқийди ва «имтиҳонни топшириш» учун дарсликни кўзга олишга ўзини катта қийинчиликлар билан мажбур қилади. Яна бир тоифа талабалар билиш жараёнининг ўзидан лаззат олади. Айна шу талабалар аввало фанда ижодкор шахсларнинг реал захираси сифатида қаралиши мумкин.

Лекин олимнинг билиш фаолияти ҳам ё олдиндан белгиланган мақсадлар билан чегараланган, фанга нисбатан ташқи амалий вазифага бўйсундирилган, ё ички омил – билиш фаолияти билан шуғулланиш эҳтиёжининг маҳсули бўлиши мумкин. Бу ҳолда билиш инсонга фаолиятнинг ўзи билан лаззат бахш этадиган ижодий кучларнинг беғараз ўйини сифатида идрок этилади. Бошқа олимлар эътиборга лойиқ эмас деб қараган муаммоли вазиятни мустақил аниқлаш

ахсарият ҳолларда билиш фаоллигига туртки берувчи омил ҳисобланади. Сиртдан берилган туртки билан боғлиқ бўлмаган айни шу фаолият интеллектуал фаолликнинг муҳим белгисидир.

Ижод ва ўйин умумий психологик механизмга эга бўлса-да, лекин уларнинг ижтимоий табиати ҳар хилдир. Ижоднинг ўйиндан муҳим фарқи шундаки, у ижтимоий аҳамиятга молик маҳсулот яратишни назарда тутлади, бу эса инсондан фидокорона меҳнат қилишни тақозо этади. Сиртдан бирон-бир тазйиқ инсонни ижодий меҳнат қилишга мажбурлай олмайди. Фақат ўйин жиҳати, амалий натижадан қатъий назар фаолиятнинг ўзидан лаззат олиш омили сифатида, шахс ўз қобилиятларини тўла рўёбга чиқаришига замин яратади. Мақсадга мувофиқ ва ўзига тўқ, амалда фойдали ва ноамалий меҳнат ва ўйиннинг инсон фаолиятида намоён бўлиш даражаси индивидуалдир. Ижодий фаолиятнинг ҳар бир натижаси умуминсоний маданиятга қўшиладиган ҳисса сифатида бетакрордир.

Шундай қилиб, ижод — бу нафақат маданият предметларини яратиш, балки ҳар қандай инсон ҳаётини ташкиллаштириш ҳамдир. Ҳамонки ижодни оқилона тушунтиришда қийинчиликлар юзага келар, уни оқилона қайд этилган қоидаларнинг муайян тўплами сифатида тавсифлаш мумкин эмас экан, инсон ижодда янгиликни яратиш омили саналган ўз индивидуаллигига таяниши лозим. Шу боис ўзликни сақлаш, ўз имкониятларини рўёбга чиқариш ҳар бир инсоннинг вазифаси ва бурчидир. Ижод инсонни ўз-ўзини билишга даъват этади. Бу жараён муқаррар тарзда ўзини ўзи камолотга етказиш, ўзини ижодкор сифатида намоён этиш билан якунланади.

Инсон фаолиятини тартибга солишнинг аҳамияти

Фаолиятнинг ижтимоий ва шахсий аҳамияти уни тартибга солиш, индивид, жамоа ва умуман жамият фаолиятини бошқариш муаммосини кун тартибига қўяди. Инсон фаолиятини бошқарувчи механизмларни шартли равишда икки туркумга: ички ва ташкига ажратиш мумкин. Фаолиятни тартибга солишнинг ички механизмларини биз унинг асосий атрибутларини ўрганиш жараёнида кўриб чиқдик. Бу мақсадни белгилаш, мотивация, шахснинг феъл-атворини тавсифловчи хусусиятлар — унинг мижози, характери, иродаси, ҳуллас, мақсадлар ва уларга эришиш воситаларини танлашни, шунингдек фаолият услубини белгилайдиган шахснинг барча хусусиятларидир. Ҳулқ-атворни тартибга солишнинг ички механизмлари қаторига идеаллар ва дидни ҳам киритиш лозим. Идеал — баркамоллик ва етукликнинг ҳаёлий образи, одамзотнинг инсон ва табиат, инсон ва инсон, шахс ва жамият муносабатларини тартибга солиш, камолотга

еткизиш, уйғунлаштиришга бўлган эҳтиёжларининг маънавий ифодаси. Идеал тартибга солиш функциясини бажаради, у инсон амалга оширишга ўз ҳаётини бахшида этишга тайёр бўлган стратегик мақсадларни белгилаш имконини беради.

Дид – шахснинг борлик ходисаларига бўлган муносабатини белгилайдиган эстетик комилликнинг ўзига хос меъёри. Инсоннинг дидига қараб унинг тажрибаси, санъатга ошнолиги, бадий ижод дурдоналарининг мураккаб ва ранг-баранг дунёсида мўлжал олиш имконини берувчи билим ва кўникмалари ҳақида хулоса чиқариш мумкин. Диднинг ҳукми гўзал ва хунук, фожеавий ва кулгили, юксак ва тубан каби категориялар билан иш кўради. Диднинг ўзига хослиги шундаки, у туйғуларга таянади ва мантикий асослашни талаб қилмайди. Қадимги мутафаккирлар диднинг тавсифида унинг асосий қарама-қаршиликларига дуч келганлар: дид индивидуал, инсоннинг шахсий ички туйғуси билан боғлиқ ва айни вақтда умумийдир; дид ўта шахсий ва субъектив ҳисобланади, лекин у умумийликка даъво қилади. Дидда сезиш ва тушунишнинг қарама-қаршилигига ҳам дуч келиш мумкин. Дид, хулқ-атвор тарзида, турмуш ва бўш вақтни ташкил этишда, санъат асарларига бўлган муносабатда, кийиниш услубида намоён бўлади.

Фаолиятни тартибга солиш механизмлари

Фаолиятни тартибга солишнинг умумий механизмлари қаторига инсоннинг дунёга ва ўз-ўзига бўлган муносабатлари тизимини тўла қамраб оладиган ва маданият алгоритми бўлиб хизмат қиладиган ранг-баранг ижтимоий қадриятлар ва меъёрларни киритиш лозим. Хулқ-атвор, одатлар ва анъаналарнинг ижтимоий-маданий меъёрлари, қондаларининг мавжудлиги ва ривожланиши инсон фаолиятини тартибга солиш омили ҳисобланади. Меъёрлар муайян шароитда одамлар ўзини қандай тутиши лозимлигини белгилайди ва инсон фаолиятида бевосита иштирок этиб, ижтимоий ва табиий шароитларга шахснинг мослашувини таъминлайди, ижтимоий жараённинг узлуксизлигини таъминловчи механизм ҳисобланади. Мазмуни, ижтимоий мустаҳкамлаш усуллари ва ижтимоий функцияларига кўра меъёрлар ҳар хил бўлади.

Фаолият мақсадлари, воситалари ва усулларини қатъий белгиловчи қондаларнинг бутун бир туркуми мавжуд. Бу қондалар ижтимоий амалиётда яратилган нарсалар дунёсини ва одамлар ўртасидаги муносабатлар дунёсини ўзгартириш усулларини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Булар стандартлар - муайян ишни бажаришда қатъий риоя қилиш лозим бўлган сифат, шакл ва ўлчамнинг қатъий

белгиланган намунаси; қоидалар - тегишли ҳолатларда қандай иш кўриш лозимлигини белгиловчи кўрсатмалар; эталонлар - фаолиятда мўлжал сифатида фойдаланиш лозим бўлган қатъий белгиланган, стандартлаштирилган қадриятлардир. Инсон фаолиятини тартибга солишни таъминловчи ижтимоий меъёрлар тизимида ҳуқуқ нормалари ва ахлоқ меъёрлари алоҳида ўрин эгаллайди.

Ҳуқуқ - давлат томонидан белгиланган ва унинг мажбурлов кучига таянадиган хулқ-атвор умумий нормаларининг мажмуи. Ахлоқ ҳам жамоатчилик фикри, яъни қилмишни маъқуллаш ёки қоралаш билан мустаҳкамланадиган хулқ-атвор қоидалари мажмуидир.

Ахлоқ ва ҳуқуқ нормалари ўзлари муҳофаза қиладиган ижтимоий муносабатлар мазмуни, норматив талабларни мустаҳкамлаш усуллари, уларнинг шахс хулқ-атворига самарали таъсири даражасига кўра ажралиб туради. Ахлоқ ва ҳуқуқ нормаларининг мазмуни ўртасида жиддий фарқ мавжуд эмас. Масалан, «ўғрилиқ қилма» - бу ҳам ахлоқий қоида, ҳам ҳуқуқ нормасидир. Аммо ҳуқуқ нормалари ўз тартибга солиш доираси билан ахлоқ меъёрлари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларнинг улкан ҳажмини тўла қамраб олмайди. Масалан, оилавий муносабатлар соҳасида ҳуқуқ ота-онага ўз фарзандларини тарбиялаш мажбуриятини юклайди, лекин ота-онани бир-бирини севиш, бир-бирига ғамхўрлик қилишга мажбурламайди. Ҳуқуқ ва ахлоқ ўртасидаги фарқни улар кўрсатадиган таъсирнинг самарадорлик даражасида ҳам кўриш мумкин. Бизнинг назаримизда, давлат мажбурлови кучига таянадиган ҳуқуқ ахлоққа караганда самаралироқдир. Аммо муайян шароитда инсон учун ҳуқуқ ахлоқий меъёрлар нуфузи қаршисида ожиз бўлиши мумкин. Бу ҳол шахснинг қадриятларга муносабати мазмуни билан, муайян инсон қайси ахлоқий қадриятларга таяниши, шунингдек у яшайдиган муҳит, яъни индивид фикрини қадрлайдиган референт гуруҳнинг қандайлиги билан белгиланади. Шу сабабли ахлоқий йўл танлашда айрим инсон учун ишлаб чиқариш жамоаси ёки мактаб (талабалар) гуруҳининг нуфузи муҳим аҳамият касб этиши мумкин, бошқа шахс учун эса диний секта ёки жиноий гуруҳ аъзоларининг фикри устунлик қилиши мумкин.

Хулосалар. Муайян инсон ўз ҳаёти сўнишининг юқорида санаб ўтилган босқичларини англамаслиги ҳам мумкин (аксарият ҳолларда шундай бўлади), аммо у ўз ҳаёт йўлидан илгарилар экан, бу дунёда нима учун яшайман, деган саволга ўз ҳаракатлари, қилмишлари билан жавоб беради. Агар инсон уларни ҳали тўла англаб етмаган бўлса, мазкур вазифани ечиш ўз ҳаёт йўлини эндигина танлаётган

одам учун ҳам, умрининг шомидида ортга назар ташлаб, ўз ҳаётини сарҳисоб қилаётган одам учун ҳам тенг даражада мушкул иш бўлиб қолади.

Инсон ўз табиатига кўра ўлимга маҳкум, аммо, буни тушунган ҳолда, у ўзи билан боғлиқ ҳамма нарса ўзининг туғилиш ва ўлиш саналари билан чегараланган қисқа вақт оралиғида жамланганини тан олишни истамайди. У ўз тақдирини ижтимоий муҳим мақсадлар, маънавий уйғониш билан боғлашга ҳаракат қилиши айни шу ҳол билан изоҳланади.

Яна бир йўлни дин таклиф қилади. Бу ерда у ёки бу эътиқодларга қараб, ҳаётнинг мазмуни ва шахсий умрбоқийликка эришиш ҳақидаги саволга шаклан ҳар хил, лекин мазмунан жуда ўхшаш жавоблар берилади. Уларда асосан у дунё чин дунё эканлиги, бу дунёда бажарилган ишларга ҳақиқий баҳо у дунёда берилиши ва шу қабилар тўғрисида сўз юритилади.

Яна бир имконият – бу дунёда ўз ҳаётини одамларга, эзгулик, ҳақиқат ва адолатга хизмат қилишга бағишлашдан иборат. Шу тарика инсон ўз ишлари, ғоялари ва қилмишлари билан келгуси авлодлар хотирасида қолиш имкониятини қўлга киритади.

Инсон бу йўлларнинг қайси бирини танлаши фақат унинг ўзига боғлиқ. У ўз ҳаётида бу ерда кўрсатилганидан бутунлай бошқа йўлни танлаши ҳам мумкин. Лекин эртами-кечми ҳар бир инсон ҳаётда ўзи танлаган йўлнинг тўғри ёки нотўғрилиги ҳақида мулоҳаза юритиши муқаррардир.

Тажрибавий амалий матнлар

Фалсафий антропология, инсон, ҳаёт, аномалия, инсон маънавияти, инсоннинг кўп ўлчовлилиги, космоцентризм, теоцентризм, социоцентризм, антропоцентризм, биосфероцентризм, инсонни тушунишда дуализм ва монизм, биологизаторлик ва социологизаторлик концепциялари, ҳаётнинг мазмуни, ҳаётни тарк этиш босқичлари.

Кўшимча ва тушунтирувчи матнлар

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар

1. Турли фалсафий тизимларда инсон ҳақидаги тасаввурлар қандай шаклланган?
2. Фалсафий антропология қачон вужудга келган ва у нимани ўрганади?
3. Антропологиядаги фалсафий ва бошқа йўналишлар ўртасидаги фарқ нимада?
4. Нима учун инсон моҳияти «боқий» фалсафий муаммо ҳисобланади?
5. Инсонда биологик ва ижтимоий асосларнинг ўзаро нисбати қандай?
6. Инсон ҳақида ягона фан бўлиши мумкинми?
7. Инсоннинг биоижтимоий табиати фалсафий муаммо ҳисобланадими?
8. «Биологизаторлик» ва «социологизаторлик» концепцияларини қандай баҳолайсиз?
9. Фалсафа ҳаётнинг мазмунини англашда ёрдам бериши мумкинми?
10. Умрбоқийлик мумкинми?

Эссе

1. Инсонни фалсафий тушунишнинг ўзига хос хусусиятлари.
2. Фалсафа тарихида инсон муаммоси.
3. Фалсафий антропологиянинг шаклланиш босқичлари.
5. Инсон келиб чиқишининг фалсафий концепциялари.
6. Инсон биологик ва ижтимоий табиатининг бирлиги.
7. Инсон ҳаётининг мазмуни муаммоси.

9. «Ҳаёт», «Ўлим», «умрбоқийлик» фалсафий категориялар сифатида.

Билим ва кўникмаларни баҳолаш материаллари

1. Куйидаги сўзлар муаллифи ким: «Инсон ўзини дунёдан олдинроқ ва кўпроқ билади, айти шу сабабли у дунёни ўзидан кейин ва ўзи орқали англаб етади...»?

- А. Н.А.Бердяев
- Б. В.Соловьев
- В. В.Кузнецов
- Г. А.Чумаков

2. «Инсон-машина» асарининг муаллифи ким?

- А. Ж.Ламетри
- Б. Дж.Беркли
- В. Дж.Бруно
- Г. Б.Спиноза

3. Инсоннинг пайдо бўлиши ҳақидаги эволюцион концепция асосчиси ким?

- А. Ч.Дарвин
- Б. К.Линней
- В. Ч.Пирс
- Г. А.Эйнштейн

4. Инсонни ўрганишнинг интровертив ёндашуви вакиллари тўғри кўрсатилган жавобни топинг?

- А. М.Шелер, А.Гелен, К.Лоренц
- Б. Н.А.Бердяев, А.Гелен, К.Лоренц
- В. С.Л.Франк, Л. П.Карсавин, С.Н.Булгаков
- Г. Н.О.Лосский, Л. П.Карсавин, С.Н.Булгако

5. Фалсафа тарихида инсон ҳақидаги қарашларни «антропологик материализм» сифатида баҳоланган файласуф ким?

- А. Л.Фейербах
- Б. И.Кант
- В. В.Гегель
- Г. Ф.Ницше

Адабиётлар:

1. Бердяев Н.А. О назначении человека. -М: Прогресс, 1993.
2. Choriev A. Inson falsafasi. –Toshkent.: O'FMJ, 2006
3. Шермухамедов С. Инсон фалсафаси. -Т.: Фан, 2009
4. Шермухамедова Н.А. Инсон фалсафаси. Тошкент: 2016
5. Борзенков В.Г., Юдин Б.Г. Философская антропология: Учебное пособие. -М.: АСТ, 2005.

7. Гаранина О.Д. *Философия человека*. -Москва: 2006.
8. Минюшев Ф.И. *Социальная антропология*. Москва: Братия Карич, 1997.
9. Камю А. *Бунтующий человек*. -Москва: 1990.
10. Кувакин В.А. *Твой рай и ад: Человечность и бесчеловечность человека*. -СП(б): 1998.
11. Мочалов Е.В. *Антропология всеединства в философии*. -СП(б): 2006.
12. Олпорт Г. *Становление личности: Избр. тр.: пер. с англ.* - Москва: 2002.
13. Тейяр де Шарден П. *Феномен человека*. -Москва: 2002.
14. Фромм Э. *Душа человека*. -Москва: 1992.
15. Кошкарова Н.И. *Бытие человека в культуре : На материале амер. культур. антропологии : диссертация ... кандидата философских наук : 09.00.11. Уфа, 1996.*
16. Мандшир Д. *Социализация как философско-антропологическая проблема: диссертация .кандидата философских наук : 09.00.13. Москва, 2000.*
17. Шелер М. *Место человека в космосе*. -М.: 2001.
18. Курбонова Л. *Инсон борлиғи. Андижон; АндУ, 2009.*

ГЛОБАЛЛАШУВ ВА ГЛОБАЛ МУАММОЛАРНИНГ ФАЛСАФИЙ ЖИХАТЛАРИ

Глобаллашув ва глобалистика тушунчасининг ўзаро алоқаси ва фарқи

XX асрнинг 90-йилларида жаҳон ҳамжамияти ўз ривожланишининг янги босқичига қадам қўйди, у аввалги босқичлардан нафақат ўзгаришлар миқёси, балки фаоллик даражаси ва универсал хусусияти билан ҳам фарқ қилиши аён бўлди. глобаллашув деб номланди. *Глобаллашув* (лот. *globus* – ер курраси) *жамият ҳаётининг турли жабҳаларида бутун Ер сайёраси учун ягона бўлган тузилмалар, алоқалар ва муносабатларнинг шаклланиши, универсаллашув жараёнидир.* Шунингдек, глобаллашув глобал маконнинг туташлиги, ягона жаҳон хўжалиги, умумий экологик ўзаро алоқадорлик, глобал коммуникациялар ва шу қабилар билан тавсифланади. Жаҳон ривожланишининг энг янги тенденцияларини англаб етиш борасидаги кўп сонли саъй-ҳаракатлар глобаллашув жараёнларининг моҳияти ва сабабларини, улар таъсирида юзага келаётган глобал муаммоларни аниқлаш ва бу жараёнларнинг оқибатларини англаб етишга қаратилган фанлараро илмий тадқиқотлар соҳаси – глобалистика пайдо бўлишига олиб келди.

«Глобалистика» атамаси глобаллашувнинг турли жиҳатлари ва глобал муаммоларга оид илмий, фалсафий, маданий ва амалий тадқиқотларни, жумладан уларнинг натижаларини, шунингдек уларни айрим давлатлар даражасида ҳам, халқаро миқёсда ҳам иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий жабҳаларда амалга жорий этиш борасидаги амалий фаолиятни ифодалаш учун қўлланилади. Глобалистика билишнинг шундай бир жабҳасики, бу ерда турли фанлар бир-бири билан узвий алоқада, ҳар бири ўз предмети ва методи нуқтаи назаридан, глобаллашувнинг турли жиҳатларини таҳлил қилади, глобал муаммоларни бир-биридан алоҳида ва яхлит тизим сифатида ўрганиб, уларнинг ечимларини таклиф қилади.

Глобалистика мустақил илмий йўналиши ва ижтимоий амалиёт соҳаси сифатида 1960 йилларнинг охирларида шакллана бошлади, лекин унинг пайдо бўлиши учун объектив асослар анча олдин юзага келган эди.

1960 йиллар охири 1970 йилларнинг бошларида глобал муаммолар» тушунчаси кенг тарқалди ва илмий ва сиёсий муомала (лексикон) ҳамда оммавий онгдан мустақкам ўрин олди. Аксарият ҳолларда у глобал саналмаган воқеалар ва ҳодисаларга нисбатан

қўлланиладиган атама сифатида ишлатилади. Бундай ҳолга миллий ва умумбашарий аҳамиятга молик воқеалар тенглаштирилганида, масалан, муайян бир мамлакатнинг ижтимоий муаммоларини назарда тутиб, улар «глобал» деб номланган ҳолда дуч келиш мумкин.

Этимологик жиҳатдан «глобал» атамаси, «глобаллашув» атамаси каби, ер курраси билан боғлиқ. Айни шу сабабли бутун инсоният манфаатларига дахлдор муаммоларни ҳам, дунёнинг турли нуқталаридаги ҳар бир айрим инсонга тегишли бўлган, яъни умуминсоний хусусият касб этадиган муаммоларни ҳам «глобал» деб номлаш одат тусини олган. Улар жаҳон иқтисодий ва ижтимоий ривожланишининг муҳим объектив омили сифатида айрим мамлакатлар ва минтакаларнинг ривожланишига сезиларли даражада таъсир кўрсатади. Уларни ечиш аксарият давлатлар ва ташкилотларнинг куч-ғайратини халқаро даражада бирлаштиришни назарда тутди. Айни вақтда глобал муаммоларнинг ечилмай қолиши бутун инсоният келажаги учун ҳалокатли оқибатларга олиб келиши мумкин.

Фалсафада бу вазифани ечиш учун тегишли мезонлар белгиланган бўлиб, уларга мувофиқ у ёки бу муаммо глобал деб белгиланади ва шу тариқа бундай хусусиятга эга бўлмаган бошқа кўп сонли муаммолардан фарқланади.

Глобал жараёнларнинг шаклланиш тарихи

Ҳозирги глобаллашув жараёнларининг илк нишонлари XV аср охириларида бошланган, XIX аср бошига келиб эса у амалда реал шакл-шамойил касб этди. Бу ягона географик, иқтисодий ва сиёсий жаҳон майдони шаклланишига олиб келган Буюк географик кашфиётлар билан боғлиқ. Айни шу даврда дунёни тушунишга нисбатан геоцентрик ёндашувлар гелиоцентрик ёндашувларга ўрин бўшатди, инсоният эса, ниҳоят, кун ва туннинг алмашишини тўғри талқин қилишга муваффақ бўлди. Фан фалсафадан ажралиб чиқиб, билимлар тўпланиши ва техниканинг ривожланишига кучли туртки берди, фан-техника тараққиёти ва саноат инқилоби юз беришига сабаб бўлди. Сўнгги зикр этилган воқеалар пировард натижада инсоннинг табиатни ўзгартирувчи имкониятлари ва унинг атроф муҳит билан муносабатини бутунлай ўзгартирди.

Ер курраси шар (глобус) кўринишида эканлигини назарий ва амалий жиҳатдан исботлаб инсоният ўз тарихида биринчи бўлиб савдо-сотик соҳасида дунё даражасига чиқди ва дунё миқёсида халқаро муносабатларга асос солди. Айни шу даврда илк трансмиллий савдо компаниялари вужудга келди. Тез орада уларнинг фаолияти соф савдо чегарасидан ташқарига чиқди ва улар кулларни қўлга

киритиш ва уларни эксплуатация қилиш, босиб олинган ҳудудларда плантациялар ва манзилгоҳлар барпо этиш жараёнида иштирок эта бошлади, ниҳоят, ўз давлатлари амалга ошираётган мустамлакачилик сиёсатининг асосий ижрочисига айланди.

Буларнинг барчаси жиддий миграция жараёнлари юз беришига ҳам сабаб бўлди; хусусан, мустамлакачилар қора танли қулларни Африкадан Америкага оммавий тарзда ташиб келтира бошладилар ва шу тариқа унинг демографик таркибини бутунлай ўзгартирдилар. Шунинг ўзиёқ глобаллашув турли халқларнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаёти билан узвий боғлиқ бўлган, деган хулосага келиш имконини беради.

XVII аср бошларига келиб шарқ ва ғарб савдогарлари улкан ҳудудларни ўзлаштирдилар ва деярли бутун дунё бўйлаб жойлашдилар. Шу тариқа улар инсоният тарихида биринчи бўлиб ягона глобал иқтисодий ва сиёсий тизимнинг зарурий асосларини яратдилар ва мазкур тизим шаклланиши учун замин ҳозирладилар.

Шундай қилиб, XV-XVI асрларда юз берган буюк географик кашфиётлар жаҳон тарихининг ривожланиш жараёнида туб бурилиш ясади ва «Европа сиёсатининг кескин, мисли кўрилмаган даражада кенгайишига олиб келди. Дунё чегаралари муайян даражада кенгайди. Эндиликда Европа мамлакатлари ўртасидаги турли зиддиятларга мустамлакалар учун курашда рақобат ҳам қўшилди»¹. Шу тариқа янги халқаро иқтисодий ва сиёсий муносабатларга, турли маданиятларнинг ўзаро таъсирига ва Ғарбий Европа денгиз давлатларининг ўзлари кашф этган ер қуррасининг турли ҳудудларидаги экспансиясига асос солинди.

Глобаллашувнинг фундаментал асослари

Фундаментал глобаллашув дунё миқёсидаги алоқалар, тузилмалар ва муносабатлар юзага келиши билан боғлиқ. Мазкур жараёнлар натижасида дунё ўзининг деярли барча жиҳатларида яхлит бир бутун организм сифатида узил-кесил шаклланди.

Фундаментал глобаллашувнинг илк аломатлари XIX асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлди, XX аср ўрталарига келиб эса у тўла даражада борлиққа айланди. Айни шу даврда дунёни иқтисодий бўлиб олиш якунланди ва бунинг натижасида турли мамлакатлар ва халқларнинг кучайиб бораётган ўзаро боғлиқлигидан келиб чиқадиган мутлақо янгича тусдаги кескин халқаро муаммолар юзага келди. Бу жараёнлар нафақат иқтисодиёт, сиёсат ва ижтимоий ҳаётни, балки алоқа ва коммуникация воситаларини, шунингдек маънавий соҳа —

¹ Харенберг Б. Хроника человечества — Москва: Слово, 2000 — С 387

маданият, фан ва фалсафани ҳам камраб олди. Турли-туман халқаро ташкилотлар, форумлар, съездлар, конгресслар вужудга кела бошладик, бунга ўша даврда алоқа ва оммавий коммуникация воситаларининг фаол ривожланиши ҳам имконият яратди.

Шундай қилиб, амалда бутун дунё кучли давлатлар ва йирик монополиялар ўртасида кескин кураш ва таъсир доираларини бўлиб олиш майдонига айланди ва бу пировардда Биринчи жаҳон уруши бошланишига олиб келди. Бу урушда жаҳоннинг кўп сонли халқлари бевосита ёки билвосита иштирок этди, чунки шу давргача дунё миқёсида юзага келган иқтисодий ва сиёсий боғлиқлик сайёранинг бирорта ҳам йирик давлатига урушдан ёки ҳеч бўлмаса унинг таъсири ва оқибатларидан бутунлай четлашиш имконини бермас эди. Бу мазкур даврдан эътиборан тарих фақат Европа тарихи ёки, алоҳида Хитой, Россия, Америка, Ғарб, Шарқ тарихи бўлибгина қолмасдан, инсоният тарихига, яъни том маънодаги жаҳон тарихига ҳам айлангандан далолат беради.

1918 йилда Биринчи жаҳон урушининг тугаши халқаро майдонда кучларнинг янгича нисбати юзага келишига сабаб бўлди ва турли давлатларнинг урушдан кейинги муносабатлари, манфаатлари ва қарама-қаршиликларини янада тарангроқ тугунга боғлаган оқибатларга олиб келди, шу тариқа бутун дунёни барча асосий кўрсаткичлар бўйича жаҳон ҳамжамиятига айлантирди. Пировардда Биринчи ва Иккинчи жаҳон урушлари оралиғидаги даврда глобаллашув жараёнлари янада бўртиброқ намоён бўлди. Бу даврда, *глобаллашувнинг асосий белигилари*:

а) биосферага антропоген таъсирнинг кучайиши ва инсоннинг реал «геологик куч»га айланиши;

б) оммавий маданият, аввало кино, мусиқа, адабиёт, кенг истеъмол моллари ишлаб чиқариш соҳасида фаол ривожлана бошлади;

в) телевизорнинг ихтиро этилиши, вақт ўтиши билан у оммавий маданиятнинг асосий тарғиботчисига ва глобаллашув рамзига айланиши;

г) макон ва вақтни илк бор инсоннинг қундалик ҳаёти кўрсаткичларига қадар узил-кесил «қискартирган» ҳаво кемаларида китъалараро қўнмай, тўғри учиб ўтишларларда намоён бўлди.

Аммо ечилмаган зиддиятлар ва умумий боғлиқликнинг кучайиши инсоният тарихидаги энг катта ва давомли уруш – Иккинчи жаҳон уруши бошланишига олиб келди. Бу сафар дунё миқёсидаги урушда

Ер аҳолисининг тўртдан уч қисми иштирок этди, Биринчи жаҳон урушига қараганда бир неча баравар кўпроқ қурбонлар берилди.

Дунё миқёсидаги жараёнларнинг глобаллашуви нуқтаи-назаридан бу урушларнинг иккаласи ҳам амалда айни бир глобал урушнинг турли босқичлари эди. Уларнинг ўртасидаги фарқ фақат миқдор кўрсаткичларида кўринади. *Моҳият эътибори билан, иккала уруш ҳам айни бир масалаларни ечиши – XX аср бошида бўлиб олинган, яхши ва ўзаро боғланган дунёни қайта бўлиб олишга қаратилган эди.* Уруш олиб бориш усуллари ҳам деярли бир эди, фарқи эса, техник жиҳозланиш даражаси ва миқёси Иккинчи жаҳон урушида бир неча баравар юқори, мафкуравий таъсир эса аввалги урушда ё мавжуд бўлмаган радио, телефон, ё ҳали яхши ривожланмаган авиация, денгиз, темир йўл, автомобиль транспорти алоқа ва коммуникация воситаларидан кенг фойдаланиш билан кўп карра кучайтирилишида намоён бўлди.

Иккинчи жаҳон уруши ҳам, худди аввалги жаҳон урушидек, урушдан кейинги дунёвий тартибнинг ўзига хос хусусиятига айланган бир қатор оламулмул оқибатларга олиб келди. Хусусан, уруш мутлақо янги қурол тури (атом ва реактив қурол) яратиш борасидаги тадқиқотлар ва амалий ишларни рағбатлантирди. Мазкур даврда уларнинг илк намуналари ҳарбий синовдан ўтказилди ва инсониятга бутун дунёни харобазорга айлантириш ва барча тирик мавжудотларни қириб ташлаш учун чексиз имкониятлар яратди. Фан-техника тараққиётининг айни шу ютуқлари кейинчалик «совуқ уруш» даврида авж олган қуролланиш пойгасининг моҳияти ва мазмунини белгилаб берди ва сайёрамининг нозиклиги ва маконда туташлигини амалда намоён этди.

Иккинчи жаҳон урушининг бошқа бир оқибати жамият ҳаётининг ижтимоий-сиёсий соҳасида юзага келди ва у турли-туман халқаро ташкилотларнинг мислсиз даражада ўсишида намоён бўлди. Уларнинг орасида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ 1945 йилда ташкил қилинган ва 1946 10 январда биринчи мажлиси ўтказилган), ҳеч шубҳасиз, ажралиб туради. Европадаги интеграция жараёнлари ҳам урушнинг тугаши билан боғлиқ бўлиб, Буюк Британия бош вазири У.Черчилль Европа қўшма Штатларини тузишга қақирган 1946 йилни уларнинг санок боши деб ҳисоблаш мумкин.

Бош ҳарбий жиноятчилар гуруҳи ва нацистларнинг асосий ташкилотлари устидан ўтказилган Нюрнберг суд жараёни яна бир муҳим тадбир ва айни вақтда халқаро муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш соҳасида дунё миқёсидаги ҳамкорликнинг илк

тажрибаси бўлди. Бу жараён 1945 йил 8 августда ғолиб мамлакатлар – СССР, АҚШ, Буюк Британия ва Франция томонидан ташкил этилган тарихдаги биринчи Халқаро ҳарбий трибунал томонидан амалга оширилди ва ҳозирги халқаро суд тизимини ташкил қилиш йўлидаги муҳим қадам бўлди. Айни шу даврда либерализм ва демократия ғоялари дунё миқёсида кенг тарқала бошлади, ижтимоий борлиқ асосларини, жамиятнинг ахлоқий негизлари ва ижтимоий ривожланишнинг асосий тамойилларини қайта англаб етишга қаратилган жиддий тадқиқотлар ва назарий ишловлар мажмуи пайдо бўлди.

Глобаллашувнинг асосий жиҳатлари

Глобаллашувнинг асосий жиҳатлари дунё миқёсидаги таҳдидлар ва глобаллашув жараёнларини аҳолининг кенг қатламлари англаб етиши, шунингдек жаҳон ҳамжамияти ва унга мос келувчи қадриятларга муносабат, маданият, турмуш тарзининг шаклланишида намоён бўлади. 1970 йиллардан глобаллашув ўз ривожланишнинг янги босқичига кўтарилди. Айни шу даврда ахборот-технология инқилобининг ривожланиши жадаллашди, миф, дин, фалсафа, фан, экология билан бир қаторда глобал онг ижтимоий онгнинг яна бир шакли сифатида пайдо бўлди.

Глобаллашувнинг асосий жиҳати жаҳон бозорини сезиларли даражада ўзгариши, жаҳон хўжалиги ўзига хос хусусиятларини намоён этиб, миллий хўжаликлардан кучлироқ ва мухимроқ тус олишида намоён бўлди. Куйидагилар *глобаллашувнинг асосий жиҳатлари ҳисобланади*

а) «резонанс эффекти»нинг пайдо бўлиши, бунда иқтисодий юксалишлар ёки тангликлар бир мамлакатдан у билан узвий боғлиқ бўлган бошқа мамлакатлар ва минтақаларга ўтади;

б) турли товарлар ва хизматлар жаҳон бозорларининг яратилиши;

в) кўрсатилган товарлар ва хизматларга жаҳон нархларининг шаклланиши, улар мазкур товарлар ва хизматлар миллий ишлаб чиқарувчиларининг сиёсатини кўп жиҳатдан белгилаши.

Иқтисодиётнинг интернационаллашуви ва узоқ дурналик унификациялашуви билан бир қаторда оммавий маданият ва унга мос келувчи оммавий маданиятнинг шаклланиши глобаллашувнинг асосий жиҳати ва муайян даражада унинг қонуний маҳсули ҳам бўлади.

Замонавий транспорт ва алоқа воситалари широкати билан макон ва вақт омиллари амалда муҳим аҳамиятга эга бўлмай қолган. Глобаллашув шароитида, тил турли халқларнинг иқтисодий, сиёсий, илмий, маънавий ва ҳокazo алоқалари ва мулоқоти йўлидаги оқибат

жиддий тўсиқ бўлиб қолди. Умумий қабул қилинган тилга объектив эҳтиёж доимо мавжуд бўлган, лекин жаҳон савдоси ва капиталларни бир жойдан бошқа жойга ўтказиш ҳажмлари кўп қарра ўсган, сиёсий муносабатлар глобал даражагача кенгайган, халқаро жамоат ташкилотлари, спорт мусобақалари, туристик индустрия ва шу кабилар пайдо бўлган серқирра глобаллашув даврида у айниқса кучайди. Бугунги кунда инглиз тили бир қатор объектив сабабларга кўра маданиятлараро мулоқот тилига айланди.

1985 йилда биринчи мобил телефонининг яратилиши (мобил телефондаги биринчи кўнғироқ АҚШдан Германияга бўлган), 1991 йилда Интернетнинг яратилиши билан дунё информацион жиҳатдан узил-кесил туташди. Компьютер инқилоби ва Интернет тармоғининг ривожланиши чегаралардан бошқа ҳамма нарса мавжуд бўлган янги ахборот майдонини вужудга келтирди. 2001 йилда Айпет тизимининг пайдо бўлиши дунёда катта виртуал маконни шакллантирди. Бу турли ижтимоий тармоқларнинг пайдо бўлишига ва мулоқотнинг янги усулларини шаклланишига таъсир этди

Глобаллашувнинг муҳим жиҳати сиёсатда намоён бўлди. 1990 йилларгача «совуқ уруш» ҳолатида бўлган икки ҳарбий-сиёсий блокнинг қаттиқ қарама-қаршилиги билан тавсифланган икки кутбlilik халқаро муносабатларнинг асосий хусусияти саналган бўлса, социалистик тизим парчаланиши билан вазият бутунлай ўзгарди.

Сўнгги йилларда миллий давлатлар фаолияти билан бир қаторда халқаро муносабатларнинг янги, «ноанъанавий» субъектларининг фаоллиги ва таъсири ҳам анча ўсди. Бу субъектлар ўз сони, молиявий имкониятлари ва сиёсий таъсирига кўра айрим давлатлар билан бемалол беллаша олади. Халқаро муносабатларнинг мазкур субъектлари орасида энг муҳимлари ҳукуматлараро ташкилотлар, трансмиллий корпорациялар, халқаро ноҳукумат ташкилотлар ҳисобланади. «Яшиллар», «муқобиллар», антиглобалистлар каби ижтимоий ҳаракатлар ҳам кенг ривожланди.

Глобаллашувнинг яна бир муҳим жиҳати маданият, халқаро муносабатлар ва халқаро ҳуқуқ соҳасида жиддий таркибий ўзгаришлар яшаш билан бир қаторда ахлоқ, хулқ-атвор меъёрлари, кадриятларга муносабат ва мўлжалларда ҳам муҳим ўзгаришларга кучли эҳтиёжни юзага келтирди. *Мутлақо янги ҳодиса – жаҳон жамоатчилик фикри юзага келди ва сайёрамизда ўзини жаҳон фуқароси деб ҳисобловчи одамлар сони кўтайди. Жаҳон ҳамжамияти янги минг йиллик чегарасидан ўтиб, ўз тарихий ривожланишининг бутунлай янги босқичига қадам қўйди. Бу босқич жаҳон ижтимоий-сиёсий,*

иктисодий ва маънавий алоқаларининг тарқоқлиги ва парокандалиги дан уларнинг бирлиги, яхлитлиги, ягоналиги ва глобаллигига ўтиш билан тавсифланади.

Глобал муаммолар глобаллашувнинг оқибати

Кўриб чиқилган глобаллашув жараёнлари одамларга янги ғам-ташвишлар ва ижтимоий ҳаётнинг интернационаллашувидан келиб чиқадиغان янги (глобал) муаммолар келтирди. Юқорида қайд этиб ўтилганидек, улар ижтимоий ривожланишда, шунингдек «жамият-табиат» тизимида узоқ вақт мобайнида юз берган миқдор ва сифат ўзгаришлари маҳсули бўлди. Шунини таъкидлаш лозимки, жаҳон ҳамжамияти нафақат янада ранг-баранг, балки аввалгидан ҳам зиддиятлироқ шакл-шамойил касб этгани билан тавсифланадиган ҳозирги вазият тарихда ҳеч қачон бўлмаган.

Бир томондан, у бир-бирига ўхшамайдиган, катта ва кичик, ривожланган ва қолоқ, тинчликсевар ва урушқоқ, ёш ва қадимги кўп сонли маданиятлар, миллатлар ва давлатлардан иборат.

Иккинчи томондан эса, инсоният учинчи минг йилликка ягона организм сифатида, бир «умумий уй», яшаш шароитлари нафақат табиий кўрсаткичлар, яъни яшаш учун яроқли ҳудуд билан, балки ҳаёт фаолияти учун зарур ресурслар мавжудлиги билан ҳам чегараланган Ер деб аталмиш катта ва одамга тўлиб кетган «коммунал кварта-тира» аҳолиси сифатида қадам қўйди. Бу тўла англаб етиш жараёни сўнгги ўн йилликларда юз берган ва эндиликда у билан барча мамлакатлар ва халқлар ҳисоблашишга мажбур бўлган борлиқдир.

Айни вақтда шунини таъкидлаш лозимки, глобал муаммоларнинг пайдо бўлиши қандайдир янглишиш, кимнингдир хатоси ёки ижтимоий-иктисодий ва сиёсий ривожланишнинг атайлаб танланган стратегияси натижаси эмас. Бу тарих инжиқлиги ёки табиий аномалиялар маҳсули ҳам эмас. Ушбу муаммоларнинг илдизлари анча чуқур бўлиб, индустриал жамият, умуман технократик йўналтирилган маданиятнинг кенг миқёсдаги инқирозини юзага келтирган ҳозирги цивилизациянинг вужудга келиш тарихига бориб тақалади.

Мазкур инқироз одамларнинг бир-бири билан, жамият ва табиат билан ўзаро алоқаларининг бутун мажмуини қамраб олди ва деярли бутун жаҳон ҳамжамиятига, ривожланаётган мамлакатларга ва ривожланган мамлакатларга ўз таъсирини кўрсатади. Инсоннинг атроф муҳитга салбий таъсири айнан ривожланган мамлакатларда, асосан бу ерда жадал суръатларда ва стихияли тарзда ривожланган иктисодиёт билан боғлиқ сабабларга кўра олдинроқ ва бўртиброқ намоён бўлди. Шу маънода 2008 йилда бошланиб, бутун дунёни ларзага солган

жаҳон молиявий-иктисодий инкирози нафақат ривожланган саноат мамлакатлари, балки ривожланаётган, айниқса бозор муносабатлари қарор топаётган давлатларда ҳам ўз салбий оқибатини ўтказмасдан қолмади. Айни пайтда глобал молиявий инкироз жаҳон молия банк тизимида жиддий нуксонлар мавжудлиги ва уни тубдан ислоҳ қилишнинг зарурлигини кўрсатиб берди. Ушбу молиявий-иктисодий инкирознинг ҳар қандай давлатдаги миқёси, кўлами ва оқибатлари кўп жиҳатдан бир қатор омилларга, хусусан, мамлакат молия валюта тизими нечоғлик мустаҳкам эканлиги, миллий кредит институтларининг қай даражада капиталлашуви ва ликвидлиги, олтин валюта захирасининг ҳажми, хорижий кредитларни қайтариш қобилияти, шунингдек, иктисодиётнинг барқарорлик, диверсификация ва рақобатбардошлик даражаси билан боғлиқ. Бу эса Ўзбекистон молиявий-иктисодий ва банк тизимларининг барқарор ва ишончлилиги, уларнинг химоя механизмларини кучайтириш учун, халқаро молия инкирозининг мамлакат банк тизимига таъсири даражасини эътиборга олган ҳолда, Марказий банкнинг пул-кредит сиёсати дастаклари, ликвидлигини тартибга солиш инструментларини янада такомиллаштириш, банк хизматларидаги инновацияларни ҳисобга олган ҳолда банклар фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилишни янада такомиллаштиришни талаб қилади. Ҳозирги кунда бу вазифа босқичма-босқич амалга оширилмоқда.

Ижтимоий ривожланишнинг жадаллашуви

Бундай ривожланиш, аввало, атроф муҳитнинг таназзулига олиб келди ва тез орада инсоннинг ўзи ҳам таназзулга юз тутганини намоён этди. Зеро инсон хулқ-атвори, тасавурлари ва фикрлаш тарзи унинг атрофида юз бера бошлаган ўзгаришларга мувофиқ ўз вақтида ўзгаришга қодир бўлмай қолди. Ижтимоий-иктисодий жараёнларнинг жадал суръатларда ривожланишига эса инсоннинг ўзи ва унинг фан ва техника соҳасидаги янги ва янги ютуқлар билан кўп қарра кучайтирилган изчил ўзгартирувчи фаолияти сабаб бўлди. Сўнгги ўн йилликларнинг ўзида фан-техника ютуқлари ўсиши натижасида жамият ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишида аввалги юз йилликларга қараганда кўпроқ ўзгаришлар рўй берди. Бунда ўзгаришлар жараёни ўсиб боровчи тезликда ривожланди ва ижтимоий-иктисодий жабҳаларда янада чуқурроқ ва жиддийроқ тус олди. Масалан, вербал (оғзаки) мулоқотдан ёзувнинг яратилишига қадар инсоният тахминан уч миллион йилга, ёзувдан китоб босмаси ихтиро қилингунга қадар тахминан беш минг йилга, китоб босмасидан телефон, радио, телевидение каби аудиовизуал воситалар яратилгунга қадар тахминан беш

юз йилга тенг йўлни босиб ўтган бўлса, одатдаги аудиовизуал воситалардан замонавий компьютерларга ўтиш учун эллик йилдан камроқ вақт талаб этилди. Мисли кўрилмаган суръатларда 10-15 йил ичида одамлар Интернет ва уяли алоқа ёрдамида мулоқот қилиш учун чексиз имкониятларни қўлга киритдилар. Янги ихтиролар яратилганидан улар амалга жорий этилгунга қадар ўтадиган вақт ҳам янада қисқарди; улар энди аксарият ҳолларда йиллар билан эмас, балки ойлар ва ҳатто кунлар билан ўлчанади. ХХI асрнинг энг сўнгги кашфиётларидан бири бўлмиш нанотехнологияларнинг (митти технологиялар) яратилиши инсоннинг барча соҳадаги имкониятларини янада кенгайтди.

Шундай қилиб, атиги икки-уч юз йил муқаддам турли миллатлар асосан алоҳида-алоҳида яшаган, уларнинг ўзаро алоқалари яхши йўлга қўйилмаган бўлса, эндиликда Ерда нафақат «оқ доғлар», яъни инсон оёғи етмаган жойлар қолмади, балки табиий ҳолатига инсон бевосита ёки билвосита таъсир кўрсатмаган соф ҳудудлар, сув ва фазо бўшлиқлари ҳам деярли мавжуд эмас. Буларнинг барчаси энди бизнинг сайёрамизни «умумий уй», «Коинотдаги оролча», «қаттиқ тўлқинланаётган океандаги қайик», «дунёвий қишлоқ» деб, барча одамлар учун умумий тус олган муаммоларни эса - оламшумул, умуминсоний, глобал деб номлаш учун асос бўлмоқда.

Глобал тенденцияларни англашнинг аҳамияти

Жаҳонда юз бераётган ўзгаришларнинг баъзи бир тенденциялари олимлар ва файласуфлар диққат марказидан бу ўзгаришлар барчага равшан бўлишидан олдинроқ ўрин олди. Масалан, ижтимоий ривожланишга турли цивилизацияларнинг олдинма-кетин алмашиши сифатида қараган инглиз тарихчиси А.Тойнби (1889-1975) компьютер инқилобидан анча олдин «ХХ асрда умумжаҳон тарихи бошланди» деган хулосага келди. Шу тариқа туб ўзгаришлар нафақат жамият қурилиши негизларида, балки дунё микёсида юз бераётган ижтимоий жараёнларнинг асосий тенденцияларида ҳам акс этгани таъкидланди.

Ҳозирги замон немис фалсафасининг атоқли намояндаси К.Ясперс (1883-1969) бу хусусда янада аниқроқ фикр билдирди. У 1948 йилда эълон қилган «Тарих куртаклари ва унинг мақсади» асарида, шундай деб ёзади: «Илк бор оламшумул аҳамият касб этган бизнинг тарихан янги шароитимиз Ерда одамларнинг реал бирлигидан иборатдир. Замонавий алоқа воситаларининг техник имкониятлари шарофати билан сайёрамиз инсонга тўла очиқ бўлган ягона яхлитликка айланди»¹. Бу, юқорида кўрсатиб ўтилганидек, тарихий

¹ Ясперс К. Смысл и назначение истории. – Москва. 1991. –С. 141, 142.

ўлчовларга кўра жадал суръатларда эмас, балки мисли кўрилмаган шитоб билан юз берди. Бунда дунёнинг ягоналиги тарихий тараққиётни белгиловчи муҳим омилга айланди. Иккинчи жаҳон уруши жаҳон ҳамжамиятининг парокандалигига узил-кесил чек қўйди. Уруш туггани заҳоти К.Ясперс «Шу даврдан эътиборан яхлит бир бутуннинг ягона тарихи сифатидаги жаҳон тарихи бошланади, - деб қайд этди. Энди бутун дунё асосий муаммо ва вазифага айланди. Шу тариқа тарихнинг бутунлай ўзгариши юз беради. Дунё мамлакатлари ва халқлари туташди. Ер қурраси яхлит ва ягона тус олди. Янги хавфлар ва имкониятлар пайдо бўлмоқда. Барча муҳим муаммолар дунё миқёсидаги муаммоларга, вазият – бутун инсоният вазиятига айланди»¹.

Борлиқ, онг, ҳаётнинг мазмуни азалий фалсафий муаммоларига ва фалсафада муттасил муҳокама қилинадиган бошқа масалаларга ҳозирги давр шу тариқа илгари ҳеч қачон мавжуд бўлмаган, мутлақо янги мавзу – инсониятнинг ягона тақдири ва Ердаги ҳаётни сақлаш мавзусини қўшимча қилди.

XX асрда фан ва техника соҳасидаги ақлни лол қолдирадиган натижалар таъсирида илк технократик ижтимоий назариялар пайдо бўлди. Шулардан бирининг муаллифи – америкалик иктисодчи ва социолог Т.Веблен жамиятнинг ривожланишида саноат ишлаб чиқариши ва техника тараққиётининг етакчи ролини биринчилардан бўлиб фалсафий жиҳатдан асослаб берди. Унинг фикрича, ҳозирги замон давлати муҳандислар ва техниклар томонидан бошқарилиши лозим, чунки ишлаб чиқаришни жамият манфаатларида ривожлантириш (бу ғоя Т.Веблен технократик назариясининг магзини ташкил этади) фақат уларнинг қўлидан келади ва сиёсий ҳокимият уларга айни шу мақсадни рўёбга чиқариш учун керак.

Шу даврда янги тенденцияларга нисбатан бошқача муносабатни илгари сурувчи ёндашувлар ҳам пайдо бўлди. Хусусан, табиат билан жамиятнинг ўзаро муносабати муаммоларини англаб етишда В.И.Вернадскийнинг роли ва у ноосферани яхлит умумбашарий ҳодиса сифатида тушуниши мҳим аҳамиятга эга бўлди. Шунга ўхшаш фикрларни таниқли француз файласуфи, теолог П.Тейяр де Шарден ҳам илгари суради. Биосферанинг таркибий қисми сифатида инсоннинг бетакрорлигини асослашга ҳаракат қилар экан, у инсоннинг табиат билан муносабатларини уйғунлаштириш концепциясини ривожлантирди ва бутун инсониятнинг бирлашиши йўлида эгоистик ниятлардан воз кечишга чақирди¹.

¹ Қаранг: П.Т. де Шарден. Феномен человека. – Москва. 1987. – С.194

Шундай қилиб, файласуфлар ва олимлар XX асрнинг биринчи ярмидаёқ нафақат янги давр – умумбашарий ҳодисалар даври бошланаётганини, балки бу янги шароитларда одамлар табиий ва ижтимоий стихияга фақат баҳамжиҳат қаршилиқ кўрсата олиши мумкинлигини ҳам англаб етдилар.

Аммо қайд этилган қарашлар 60-йилларнинг бошларига келиб технократик кайфиятларнинг янги тўлқини билан четга суриб қўйилди ва қарийб икки ўн йиллик мобайнида оммавий онгга ўз таъсирини йўқотди. Бунга урушдан кейинги даврда жаҳоннинг деярли барча иқтисодий ривожланган мамлакатларини қамраб олган саноат юксалиши сабаб бўлди. 50-60 йилларда ижтимоий тараққиёт истиқболлари Ғарбда ҳам, Шарқда ҳам аксарият мамлакатлар учун порлоқ бўлиб туюлар эди.. *Ижтимоий онгда ҳар қандай дунёвий ва ҳатто коинот муаммоларини фан ва техника ёрдамида ҳал қилиш мумкин деган иллюзияни яратган технооптимистик кайфиятлар кучайди.* Бундай қарашлар «истеъмол жамияти»ни ижтимоий ривожланиш мақсади деб эълон қилган кўп сонли назарияларда ўз аксини топди. Айни шу даврда «индустриал», «постиндустриал», «технотрон», «информацион» жамиятларнинг турли концепцияларини яратиш устида фаол иш олиб борилди.

1957 йилда таниқли иқтисодчи ва социолог Ж.Гелбрейт «Серобгарчилик жамияти» китобини эълон қилди ва унинг асосий ғояларини кейинчалик ўзининг «Янги индустриал жамият» деб номланган бошқа асарида ривожлантирди. Унинг асарларида инсон фан ва техника соҳасида эришаётган ютуқларга ижобий баҳо берилади, мазкур ютуқлар таъсирида жамият иқтисодий ва ижтимоий тузилмаларида чуқур ўзгаришлар юз бераётганига эътибор қаратилади.

Таниқли француз файласуфи Р.Арон асарларида, шунингдек, унинг 1956-1959 йилларда Сорбонна университетиде ўқилган маърузаларида, америкалик сиёсатшунос У.Ростоунинг 1960 йилда чоп этилган ва ўз даврида шов-шувга сабаб бўлган «Иқтисодий ўсиш босқичлари. Нокоммунистик манифест» китобида «индустриал жамият» назарияси янада тўлароқ асослаб берилди.

Бу олимлар фикрига кўра, фан-техника инкилоби таъсирида «одатдаги» аграр жамият ўрнини саноат жиҳатидан тараққий этган «индустриал» жамият эгаллайди ва бу ерда бозор шароитида оммавий ишлаб чиқариш биринчи ўринга чиқади. Саноатнинг ривожланиш ва техника ютуқларидан фойдаланиш даражаси бундай жамият прогрессивлигининг бош мезонларига айланади.

Жамият ҳаётининг барча соҳаларига компьютерларнинг кенг жорий этилиши янги назариялар, чунончи: «постиндустриал», «информацион» (Д.Белл, Г.Кан, Ж.Фурастье, А.Турен), «технотрон» (З.Бжезинский, Ж.Ж.Серван-Шрайбер), «ўта индустриал», «компьютер» (А.Тоффлер) жамияти назариялари юзага келишига сабаб бўлди. Уларда ижтимоий тараққиётнинг асосий мезони сифатида техника ютуқлари, аниқроғи фақатгина улар эмас, балки фан ва таълимнинг ривожланиши амал қилади. Компьютер техникаси негизида яратилган янги технологияларнинг амалга жорий этилиши тараққиётнинг муҳим мезони ҳисобланади.

Америкалик таниқли файласуф ва социолог Д.Белл бўлғуси ижтимоий қурилиш шакл-шамойилларини белгилар экан, ҳали Интернет пайдо бўлишидан анча олдин шундай деган эди: «Шунга ишончим комилки, ахборот ва назарий билим постиндустриал жамиятнинг стратегик ресурсларидир. Бундан ташқари, ўзининг янги ролида улар ҳозирги тарихнинг туб бурилиш нуқталаридир»¹.

Д.Белл биринчи бурилиш нуқтаси сифатида ҳозирги жамиятда «умумий билим» сифатида асосий ишлаб чиқарувчи кучга айланган фан хусусиятининг ўзгаришини қайд этади. Иккинчи бурилиш нуқтаси янги технологиялар пайдо бўлиши билан боғлиқ бўлиб, улар, sanoat инқилоби даври технологияларидан фарқли ўларок, ўта мослашувчан ва осонгина қайта ихтисослаштирилиши мумкин. У «Ҳозирги технология бетакрор ва айни вақтда ранг-баранг натижаларга эришиш учун кўп сонли муқобил йўллар очади, бунда моддий неъматлар ишлаб чиқариш мислсиз даражада ўсади. Булар – имкониятлар, ҳамма гап уларни рўёбга чиқаришда»¹, деб қайд этган эди.

Технопессимизм фан техника ютуқлари инсониятни боши берк кўчага олиб киради ва пировардда у ҳалок бўлади деб ҳисоблайди. Кўриб чиқилаётган назарияларнинг айрим тарафдорлари фан-техника инкилобининг салбий оқибатларига, хусусан атроф муҳитнинг ифлосланиши муаммоларига маълум даражада эътибор берган бўлсалар-да, лекин, умуман олганда, уларнинг ҳеч бири бундан 1980 йилларнинг ўрталаригача жиддий ташвишга тушмади. Чунки, фан-техника тараққиёти ҳамма нарсага қодир эканлигига ишонч ҳаддан ташқари катта эди.

Айни замонда 1960 йилларнинг охирларидан экологик қийинчиликлардан ташқари аксарият давлатлар ва ҳатто китъаларга таҳдид солган бошқа муаммолар: аҳолининг назоратсиз ўсиши, турли мамла-

¹ Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Новая технократическая волна на Западе – Москва 1986 – С 342

катлар ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасининг нотекислиги, хом ашё ресурслари ва озик-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш ва бошқалар тобора бўртиброк намоён бўла бошлади. Тез орада улар фан ва фалсафа диққат марказидан ўрин олиб, қизгин баҳс ва мунозаралар предметиға айланди. Кўрсатилган муаммоларни фалсафий таҳлил қилиш борасидаги дастлабки уринишларнинг ўзиёқ технократик тенденцияларга зид бўлган, кейинчалик «технологик пессимизм» деб номланган қарашларни намоён этди. «Экопессимизм», асосий эътибор инсон фаолиятининг салбий оқибатлари ва атроф муҳит муаммоларига қаратилган, уларни ечиш имкониятлари салбий тусда кўрилган ҳолдир.

Кўпгина таниқли олимлар, хусусан Г.Маркузе, Т.Роззак, П.Гудмен ва бошқалар ўз ўтмишдошларини шафқатсиз сциентизмда¹, инсонни фан ва техника қулиға айлантиришға уринишда айблаб, фан-техника тараққиётиға қарши чиқдилар. Фан-техника тараққиётиға ва умуман ижтимоий тараққиётға қарши норозиликнинг янги тўлқини юзаға кела бошлади. Бу тўлқин таъсирида пайдо бўлган ғоялар «аксилестеъмол» жамиятини асослашға ҳаракат қилар ва «ўртача одам»ни озгинаға қаноат қилиш лозимлигиға ишонтиришға қаратилган эди. Глобал муаммолар пайдо бўлишининг айбдорини топишға уриниш жараёнида асосий айб «замонавий технология»ға қўйилди. Нафақат фан ютуқлари, балки тараққиёт ғояси ҳам шубҳа остиға олинди. Ўз даврида Ж.Ж.Руссо илгари сурган «табиат бағриға қайтиш»ға чорловлар пайдо бўлди, иқтисодий ривожланишни эришилган даражада «тўхтатиш» таклиф қилинди.

Юқорида қайд этилган қарашлардаги туб бурилиш асосан Рим клуби фаолияти таъсирида юз берди. 1968 йил Римда ўзининг биринчи мажлисиға йиғилган олимлар, файласуфлар ва жамоат арбобларининг бу нуфузли халқаро ташкилоти ҳозирги даврнинг энг муҳим умуминсоний муаммолари бўйича маърузалар тайёрлаш ва эълон қилишни ўз олдига вазифа қилиб қўйди. Бу ташкилотнинг 1972 йилда эълон қилинган «Ўсиш чегаралари» деб номланган биринчи маърузасиёқ жуда катта шов-шувға сабаб бўлди, чунки инсоният ўзи англамаган ҳолда «порохли бочка устида ўтириб, гугурт ўйнаётгани»ни кўрсатиб берди. Рим клубининг асосчиси ва биринчи президенти Аурелли Печчеи мазкур тадқиқотға ёзган сўз бошисида шундай деб қайд этган эди: «Эндиликда она-Еримиз ҳар қандай ўсиш суръатларига дош беришға, инсоннинг ҳар қандай эркаликларини кўтаришға

¹ Сциентизм (ингл. *science* – фан) – фаннинг жамият ҳаётидаги ролини муайяналаштирувчи концепция

кодир эканлигига соғлом фикрлайдиган одамларнинг бирортаси ҳам ишонмайди. Ўсиш чегаралари борлиги равшан, лекин уларнинг қандайлиги ва каердалигини ҳали аниқлаш лозим»¹. Мазкур маъруза муаллифлари шундай аниқлаш билан шуғулландилар. Олинган натижаларнинг мухтасар мазмуни шундан иборат эдики, сайёрамиз ҳажмининг чегаралари муқаррар тарзда инсон имкониятининг чегараларини ҳам назарда тутди; моддий ўсиш чексиз даражада давом этиши мумкин эмас; ижтимоий ривожланишнинг ҳақиқий чегаралари моддий омиллар билан эмас, балки экологик, биологик ва ҳатто маданий омиллар билан белгиланади. Улар жаҳон ривожланиши асосий тенденцияларининг компьютер моделини тузиб, мазкур тенденциялар сақланган ҳолда учинчи минг йиллик бошидаёқ инсоният воқеалар устидан назоратни бутунлай йўқотиши ва натижада ҳалокатга юз тутиши мумкин, деган тўхтамга келдилар. Бундан ишлаб чиқаришнинг ўсишини тўхтатиш, тобора кўпайиб бораётган аҳоли сонини эса тегишли ижтимоий сиёсат ёрдамида барқарорлаштириш лозим, деган хулосага келинди.

Маъруза жаҳоннинг кўплаб тилларига ўгирилди ва дунё бўйлаб кенг тарқалди, ишлаб чиқаришнинг ўсишини тўхтатиш гоёси тарафдорлари ва муҳолифлари ўртасида қизгин баҳс-мунозараларга сабаб бўлди. Сўнгра навбатдаги маърузалар мажмуи (бугунги кунда улар йигирматадан ошиб кетди) пайдо бўлди. Бу маърузалар умуминсоний муаммоларнинг кўпгина жиҳатларини ёритиб берди ва уларга нафақат олимлар ва файласуфлар, балки сиёсатчилар, жамоат арбоблари, умуман жаҳон ҳамжамияти эътиборини қаратди.

Глобал муаммоларнинг мезонлари

Фан ва фалсафада глобал муаммоларни янада аниқроқ тавсифлаш учун «географик» мезондан ташқари бу муаммоларни бошқа томондан – ударнинг сифати, ва муҳим хусусиятлари нуқтан назаридан тавсифловчи кўшимча мезонлар қўлланилади.

Биринчидан, *глобал муаммолар ўз моҳиятига кўра нафақат айрим кишиларнинг манфаатларига, балки бутун инсоният тақдирига дахлдордир.*

Иккинчидан, *уларни бартараф этиши учун бутун сайёра аҳолиси ҳеч бўлмаса аксарият қисмининг куч-гайратини бирлаштириши ва улар баҳамжиҳат, изчи иш кўриши талаб этилади*

Учинчидан, *бу муаммолар дунё ривожланишининг объектив омил қисобланади ва бирон-бир мамлакат уларни эътиборга олмаслиги мумкин эмас.*

¹ Печен А. Человеческие качества. – Москва. 1980. – С. 123, 124.

Тўртинчидан, глобал муаммоларнинг ечилишгани қалайлиги бутун инсоният ва унинг яшаши муҳити учун жисдий, балки турмуш бўлмайдиган оқибатларга олиб келиши мумкин.

Қайд этилган мезонлардан ташқари баъзан глобал муаммоларнинг бошқа бир қатор хусусиятлари ҳам кўрсатилсади. Хусусий, маҳаллий ва минтақавий муаммолардан фаркли ўлароқ, глобал муаммолар нисбатан турғунроқдир. Улар глобалликнинг иккирида санаб ўтилган барча мезонларига мос келишдан олдин зимдан ва ушш шаклланади, ечилишига қараб эса (назарий жиҳатдан) куйироқ даражага тушиб, дунё миқёсида ўз аҳамиятини йўқотиши мумкин. Аммо тенденцияларни тескари йўналишда ўзгартириш камида бутун жаҳон ҳамжамиятининг изчил ҳаракатларини талаб этувчи ўта оғир иш бўлиб, ҳали бунга эришилганича йўқ. Глобал муаммолар мавжудлигининг нисбатан қиска тарихига нафақат уларнинг куйироқ даражага тушиши, балки сусайиш ҳоллари ҳам маълум эмаслигининг сабаби ана шундадир.

Глобал муаммоларнинг бошқа бир муҳим мезони – уларнинг барчаси бир-бирига шу даражада боғлиқки, улардан бирини ечиш ҳеч бўлмаса унга бошқа муаммоларнинг таъсирини ҳисобга олишни назарда тутади.

Глобал муаммоларнинг даражалари

Глобал муаммолар бутун дунёгагина тегишли бўлмай, унинг минтақалари ва ҳатто айрим мамлакатлар даражасида намоён бўлгани бонс, илмий адабиётларда уларнинг умуминсоний аҳамиятини таъ олш билан бир қаторда, уларни мохияти ўзгача, таъсир доираси эса торроқ бўлган айрим, маҳаллий, минтақавий муаммолардан фарқлаш ҳам амалга оширилади. Турли даражадаги муаммоларни «умумийлик», «хусусийлик» ва «яккалик» фалсафий категорияларининг муайян ифодаси сифатида ўрганар эканлар, уларни одатда шундай таъқин қиладиларки, хусусий муаммолар айрим муаммолар сифатида, маҳаллий ва минтақавий муаммолар – хусусий муаммолар сифатида, глобал муаммолар эса – умумий муаммолар сифатида амал қилади. Зикр этилган муаммоларни фарқлаш замирида ётувчи асосий мезон ҳам айни шу ёндашувни белгилайди. У географик деб аталади, чунки макон омилни ёки, бошқача айтганда, муайян муаммолар мавжуд худудни акс эттиради.

Хусусий муаммолар давлат фаолиятининг муайян жабҳасига, айрим аҳоли яшайдиган пунктларга ёки кичик табиий объектларга тегишли бўлган муаммолардир. Булар, одатда, турли авариялар,

носозликлар натижасида юзага келадиган ҳар хил муаммолар, маҳаллий ижтимоий конфликтлар ва ш.к.

Маҳаллий муаммолар тушунчаси юқорироқ даражадаги муаммоларга, аниқроқ айтганда, айрим мамлакатларга ёки йирик мамлакатларнинг анча катта ҳудудларига тегишли бўлган муаммоларга нисбатан татбиқ этилади. Бу ерда одатда кучли зилзилалар, йирик сув тошқинлари ёки, масалан, кичик давлатдаги фуқаролар уруши назарда тутилади.

Миллий муаммолар тушунчаси ижтимоий-сиёсий ва илмий муомалада баъзан муайян давлат ёки миллий ҳамжамиятнинг маълум қийинчиликлари, гам-ташвишларини акс эттиради. Миқёс даражасига қараб улар минтақавий ёки маҳаллий муаммолар сифатида талқин қилиниши мумкин.

Минтақавий муаммолар айрим қитъалар, дунёнинг йирик ижтимоий-иқтисодий ҳудудлари ёки анча йирик давлатларда юзага келадиган муҳим масалалар доирасини қамраб олади. Бундай муаммоларга Шарқий Европанинг бир неча мамлакатлари ҳудуди радиоактив заҳарланишига олиб келган Чернобил фожиаси ёки бир қатор давлатларни қамраб олувчи анча катта ҳудудларда юз берган иқлим ўзгаришлари мисол бўлиши мумкин. Масалан, 1968 йилда Сахел минтақасида юз берган қургўкчилик «аср фалокати» деган ном олди. У Африка қитъасининг 18 давлатини қамраб олди, бунда очарчилик натижасида 250 мингдан кўпроқ одам ҳалок бўлди, тахминан 18 миллион бош қорамол нобуд бўлди, хавфли касалликларнинг эпидемиялари юзага келди, бу улкан минтақа ҳудуди эса деярли тўла саҳрога айланди.

Глобал муаммолар бутун ер қуррасини, унинг нафақат одамлар бевосита яшайдиган қисмини, балки Ернинг қолган юзаси, ер ости бўйлиқлари, атмосфера, гидросфера ва ҳатто инсон фаолияти доирасига кирувчи космик фазони қамраб олиши билан изоҳланади.

Шундай қилиб, глобал муаммолар тўғрисида сўз юритилганда бутун сайёра назарда тутилади, унинг энг йирик таркибий бирлиги сифатида эса минтақа қабул қилинади. Бунда минтақалар сони ва уларнинг миқёси кўриб чиқиляётган муаммолар хусусияти билан белгиланади. Масалан, дунё миқёсидаги иқтисодий қолоклик муаммосини тадқиқ этишда одатда бутун сайёрани икки минтақа – ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларга ажратиш билан кифояланилади. Демографик, энергетик муаммолар ёки хом ашё муаммоларини ўрганишда эса, минтақалар сони кўпаяди ва ҳар сафар тадқиқотнинг муайян мақсадлари билан белгиланади.

Бунда шунин қайд этиш лозимки, ҳар қандай муаммо ва сабабларнинг инсталган минтақасига нисбатан муқим ошаниган, яъни ҳақиқатан ҳам бирида намоён бўлган ҳолдагина глобал деб қаролиши мумкин. Акс ҳолда бир ёки бир неча минтақаларнинг муаммолари (ва булар ҳам кичикроқ миқёсдаги муаммолар) тўғрисида бўлиши мумкин.

Бундан барча глобал муаммолар айни вақтда амалда бўлиши аҳамият ҳам касб этади, лекин минтақавий даражада амалда бўлиши барча муаммолар ҳам глобал бўлавермайди, деяни турли вақтда чиқади. Ўз-ўзидан равшанки, глобал муаммолар ҳам турли даражада бошқа даражаларга келсак, глобал муаммолар бекимата қаролиши ҳам хусусий кўринишга эга бўлмаслиги ёки бу ерда унга қаролиши мумкин. Масалан, Антарктидада ёки сайёрамизнинг янги ерда ифлосланадиган асосий марказлари ва манбаларида ҳам унда жойлашган бошқа бурчакларида ҳаво ёки суи ҳақиқатан ҳам қандай қонирли бўлиши, табиий муҳитга антропоген таъсир ва даража сезилмаслиги мумкин. Шунга қарамай бу кескинлик даражаси табиий муҳитга антропоген таъсирнинг нотекислигига боғлиқ бўладиган экологик муаммонинг глобал хусусиятига шак-шубҳа туғдирамайди. Ўз навбатида, барча маҳаллий ёки хусусий муаммолар глобал муаммолар билан боғланавермайди, зеро уларнинг сони таъминлаб бўлмайдиган даражада кўпроқдир. Келтирилган мулоҳаза глобал ва минтақавий муаммоларни нафақат илмий балки, амалий ҳақиқатан ҳам фарқлаш имконини беради, чунки барча глобал муаммолар ўз миқёсида ўзгармайдиган ягона тизим – бутун сайёрага тегишлилар. Шу сабабли мазкур тизим учун уларнинг сони маълум тартиб босқичда муайян ҳисобланади. Айни вақтда бошқа даражада муаммолар сонининг аниқ ҳисобини юритиш мумкин эмас, зеро минтақаларнинг ва турли ҳудудларнинг чегаралари таъкиқотнинг мақсад ва вазибаларига қараб шартли олинади.

Глобал муаммоларнинг таснифи

Ҳозирги замонда глобал муаммоларни таснифлашга нисбатан ҳар хил ёндашувлар орасида айниқса кенг эътироф этилган таснифга мувофиқ глобал муаммоларнинг барчаси уларнинг кескинлик даражаси ва ечимининг аҳамиятига, шунингдек реал ҳаётда уларнинг ўртасида қандай сабабий боғланишлар мавжудлигига қараб уч катта гуруҳга ажратилади.

Биринчи гуруҳ энг катта умумийлик ва муҳимлик даражаси билан тавсифланадиган муаммолар. Улар турли давлатлар ўртасидаги муносабатлардан келиб чиқади. Айни шу сабабли улар *интересетимий глобал муаммолар* деб аталади. Бу ерда жамият ҳаётининг

урушни бартараф этиш ва адолатли дунёни таъминлаш; янги халқаро иқтисодий тартиб ўрнатиш каби икки ўта муҳим муаммо фарқланади:

Иккинчи гуруҳ жамият ва табиатнинг ўзаро таъсири натижасида юзага келадиган муаммолар бўлиб, улар одамларни энергия, ёнилғи, чучук сув, хом ашё ресурслари ва шу қабилар билан таъминлаш қабилардир. Бу гуруҳга экологик муаммолар, шунингдек Жаҳон океани ва космик фазони ўзлаштириш ҳам киради.

Учинчи гуруҳни «инсон – жамият» тизими билан боғлиқ муаммолар яъни демография муаммоси, соғлиқни сақлаш, таълим, халқаро терроризм таҳдиди маънавийат масалалари ва шу қабилардир.

У ёки бу муаммонинг муайян гуруҳга киритилиши маълум даражада шартли хусусият касб этади ва муҳим омилларга, уларни ажратиш асосларига боғлиқ бўлади. Шу сабабли ҳар қандай тасниф масала ечимининг узил-кесил варианты сифатида эмас, балки мураккаб тизимни қайта тузишнинг глобал муаммолар ўзаро алоқаси табиатини яхшироқ тушунишга кўмаклашадиган усулларида бири сифатида қаралиши лозим.

Энди бутун инсониятга жиддий хавф туғдираётган энг муҳим муаммоларга қисқача тавсиф берамиз.

Асосий глобал муаммолар тизими

Ҳозирги даврнинг глобал муаммолари ўз ҳолатини замонда тинимсиз ўзгартирадиган ягона, фаол ва очик тизим ҳисобланади, чунки унга умуминсоний аҳамиятга молик бўлган янги муаммолар кириши, аввалги муаммолар эса, уларнинг ечилишига қараб, йўқолиши мумкин. Рим клубининг асосчиси ва биринчи президенти А.Печчен бу ҳолатга эътиборни қаратиб, инсоният қаршида кўндаланг бўлган аксарият муаммолар «бир-бири билан маҳкам чирмашиб олди, улкан спрут чангали янглиғ бутун сайёрани ўз исқанжасига олмоқда... ечилмаган муаммолар сони ўсиб бормоқда, улар янада мураккаброқ тус олмоқда, уларнинг чирмасуви янада чигаллашмоқда, уларнинг «исқанжаси» эса сайёрамизни ўз чангалида тобора қаттиқроқ сиқмоқда»,¹ деб ёзган эди. Дунё микёсидаги жараёнларга таъсир кўрсатиш учун одамларнинг имкониятлари ва ресурслари чекланганини ҳисобга олиб, муаммоларнинг қайси бири дарҳол ечишни талаб қилиши ва қайси бири иккинчи даражали аҳамият касб этишини ҳам фарқлаш муҳимдир.

Демографик муаммо. *Ҳозирги замонда инсониятнинг энг муҳим муаммолари орасида, аксарият давлатлар ва минтақаларда аҳоли ҳаддан ташқари кўпайишига сабаб бўлаётган аҳолининг*

¹ Печчен А. Человеческие качества – Москва. 1980. – С. 7

назоратсиз ўсиши қайд этилади. Айрим мутахассисларнинг баъзилари- ларига кўра, сайёрада мавжуд энергетика, хом ашё, физик-оқикат ва бошқа ресурслар Ерда фақат 1 миллиардга яқин киши («олтин миллиард») муносиб ҳаёт кечиршини таъминлаши мумкин. Вазволати, охирги минг йиллик мобайнида сайёрамиз аҳолиси 15 баравар кўпай- ди ва бугунги кунда 7,5 миллиард кишидан ошиб кетди. Бунда нафа- қат миқёс, балки аҳолининг ўсиш суръатлари ҳам акли лол қолдира- ди. Хусусан, биринчи икки баравар кўпайиш 700 йил ичида, иккинчи- си – 150 йил ичида, учинчиси – 100 йил ичида ва охиргиси – 40 йил- дан камроқ вақт ичида юз берди. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, XX асрнинг биринчи ўн йиллигида Ер юзида жами 1 миллиард, 1956 йил Ерда 2,856 миллиард, 1985 йилда 5 миллиард аҳоли яшаган бўлса, XXI асрнинг 2020 йилида ер юзида яшовчи аҳолининг умумий сони 7,5 миллиарддан ошиб кетди. Футурологларнинг фикрича 2050 йилда ерда 15 миллиарддан ортиқ аҳолининг яшаши башорат қилинмоқда. Ўзбекистонда 1991 йилда 19,5 миллион аҳоли яшаган бўлса, 2020 йилда уларнинг сони 34,6 миллиондан ошди.

Шу таъкидлаш лозимки, XX асрда Ер қурраси аҳолисининг «демографик портлаш» деб номланган мислсиз даражада ўсиши биологик қонунларнинг эмас, балки стихияли, нотекис иқтимоий ривожланиш ва инсоният катта машаққатлар билан бартараф этишга ҳаракат қилаётган чуқур иқтимоий зиддиятлар маҳсули бўлди. Бу аввало ривожланаётган мамлакатларга тегишли бўлиб, уларга жаҳон аҳолиси ўсишининг ўндан тўққиз қисмидан кўпроғи тўғри келади. Бу ердаги вазият ривожланган мамлакатларга XX аср бошидаёқ хос бўлган ўлим даражасининг юқорилиги ва бутун инсониятга XVIII асрга хос бўлган туғилиш даражасининг юқорилиги билан тавсиф- ланади. Айни вақтда меҳнат унумдорлиги даражаси ва аҳоли жон бошига олинадиган даромад миқдорига, қишлоқ хўжалик эканлари- нинг ҳосилдорлик даражаси ва қишлоқ хўжалигининг самарадорлиги- га, аҳолининг саводхонлик даражаси ва умумий маданий савиясига кўра бу мамлакатлар халқларининг аксарияти ҳали XIX асрда яшамоқда.

Демографик муаммолар жуда мураккаб ва ўта турғун бўлиб, уларни тез бартараф этиш мумкин эмас. Уларни ечиш кечга сурил- гани сари, янада мураккаброқ ва чигалроқ тус олади. Шу сабабли ривожланаётган мамлакатларда барча ҳукуматлар туғилиш даражаси- ни пасайтиришга қаратилган демографик сиёсатни амалга оширишга ҳаракат қилмоқда. Жумладан Ўзбекистонда 1995 йилда «Онлаги режалаштириш» давлат дастури қабул қилинди. Бу дастурда ҳар бир

оилада фарзанд туғилишини режалаштиришнинг она ва бола соғлиғини асрашга йўналтирилган саъй ҳаракатлардан бири бўлиши билан бир қаторда, мамлакатда демографик портлашнинг олдини олиш вазифасини босқичма-босқич амалга ошириш кўзда тутилган. Бу борада барча вилоятларда, қишлоқ ва овулларда репродуктив саломатлик бўйича тарғибот ишлари олиб борилмоқда. Шуни алоҳида таъкидлаш жонзки, мустақиллик йилларида Ўзбекистонда аҳолининг ўртача ёши эркаклар орасида 73, аёллар орасида 75 ёшга тенг.

Мазкур муаммо ривожланган мамлакатларда ҳам кескинлашди, лекин бу ерда унинг акс кўринишига дуч келиш мумкин. Умр узунлигининг ва кекса одамлар сонининг ўсиши жараёнида ҳатто аҳолининг оддий кўпайишини ҳам таъминламайдиган туғилиш даражасининг пасайиши кузатилмоқда. Айни ҳолда депопуляция, яъни аҳоли сонининг камайиши тўғрисида сўз юритиладики, (Россия аҳолиси ўртача 54 ёшни ташкил қилади,) бу ҳам миллий манфаатлар, ижтимоий дастурларни амалга ошириш, пенсия таъминоти ва шу қабиларга тегишли қўшимча қийинчиликларни юзага келтиради. Россиядаги сўнгги 20 йилликдаги демографик жараёнлар бунга ёрқин мисол бўлади. Бироқ, кейинги 10 йилда бу масалада ижобий ўзгаришлар кузатилмоқда. Жумладан аҳоли сони ортиши ва ўртача умргузаронлик 4 йилга ошди.

Демографик муаммо урбанизация билан боғлиқ. Урбанизация (lotinchadan *urbanus* – shaharga oid, shaharlik) – шаҳарларнинг жамият тараққиётидаги ролнинг ортиб бориши, шаҳар аҳолиси сонининг қишлоқ аҳолиси сонига нисбатан ўсишидир. Урбанизациянинг сабаблари – шаҳарларда саноатнинг ўсиши, маданий ва сиёсий ҳаётнинг ривожланиши, қишлоқ жойларидаги ишсизлик қабилардир. Урбанизация қишлоқ аҳолисининг шаҳарга, кичик шаҳар аҳолисининг катта шаҳарларга кўчиб ўтиши билан характерланади. *Шаҳардан қишлоққа кўчиб ўтиши рурализация деб номланади.*

Урбанизация жараёни куйидаги омилларга кўра ривожланади:

- қишлоқ жойларининг шаҳарлашуви; кенг шаҳар чеккаси зоналарининг шаклланиши; қишлоқ жойларидан шаҳарларга аҳолининг миграцияси;

- табиий ландшафтларнинг сунъий ландшафтлар билан алмашишуви, катта уй қурилишлари ҳисобига табиатнинг ўзгариши табиатнинг урбанизацияси деб номланади. Урбанизация давлат ташкил бўлишининг муҳим белгисидир.

Қишлоқ аҳолисининг шаҳарларга кўчиши муносабати билан ишчи кучига эҳтиёж кўпайиб кетади, бу эса ишсизликка олиб келади.

Айни пайтда индустриал жамиятдаги туғилишнинг камайиши кишлок аҳолисининг ҳисобига тенглашади. 2016 йил маълумотларига кўра дунё аҳолисининг ярми яъни – 3,9 млрд одам шаҳарларда яшайди ва бу кўрсаткич ошмоқда. Ёлгон урбанизация Латин Америкаси, Жанубий шарқий Осиё ва Африка мамлакатларида демографик портлаш натижасида шаклланади. Бу шаҳар аҳолисининг кишлок аҳолиси ҳисобига чексиз кўпайиши, лекин турмуш даражасининг шаҳар шароитларига мос келмаслиги, иш ўринларининг камлиги билан белгиланади. Сўнгги 50 йилда камбағалларнинг сони 35 миллиондан 900 миллионга етди. Кейинги 30 йилда бу кўрсаткич икки баробар ошиши прогноз қилинмоқда. Прогнозларга кўра 2035 йилга келиб шаҳарлардаги дунё аҳолисининг ярми камбағаллашади.

Камбағаллик турли касалликларга олиб келади. Турмуш шароитлари оғирлашади. Шаҳарлашиш оқибатида экологик муаммолар кескинлашади, хусусан шаҳарларда ҳаво ифлосланиши кескинлашади. Масалан, Хитойда ҳавонинг ифлосланиши икки баробар кўпайган. Автотранспортнинг кўпайиши ҳам турли автоҳалокатларнинг кўпайишига олиб келади. ЖССТ маълумотларига кўра ҳар йили авто ҳалокатлар оқибатида 500 минг киши ҳалок бўлмоқда, 15 миллион киши турли даражада жароҳатланмоқда. Жабрланувчилар асосан пиёдалар ва велосипед ҳайдовчилари бўлиб тирик қолганлар ногирон бўлмоқда.

Таълим муаммоси. Демографик портлаш сабаблари таълим муаммоси билан узвий боғлиқ. Сўнгги йилларда жаҳонда саводсизлар сони фонз ҳисобида камайган бўлса, мутлақ ҳисобда ўсишда давом этмоқда. Бунда маълумотсиз одамларнинг ҳаёти амалда кўп болаликни хурофий ақидалар билан оқлайдиган архаик оилавий анъаналарга бўйсунди. Пировардда ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасидаги тафовут бу жиҳатдан ҳам ортишда давом этмоқда. Ҳозирги вақтда: саводхонлик мутлақ рақамларда ўсаётган бир пайтда, саводсизлар, яъни ўқиш, ёзиш, оддий арифметик амалларни бажаришни билмайдиган одамлар сони ҳам ўсиб бормоқда (Ҳиндистон аҳолисининг 70%, Покистон аҳолисининг 60%, Африка мамлакатлари аҳолисининг 80% саводсиз).

Шу билан бир қаторда аксарият одамларнинг маълумот даражаси янги технологиялар ва компьютер техникасидан кенг фойдаланувчи ҳозирги жамиятда тўлақонли яшаш ва меҳнат қилиш имконини бермаслиги билан боғлиқ *функционал саводсизлик ҳам ўсиб бормоқда.*

Бу муаммонинг бошқа бир жиҳати шундан иборатки, жаҳоннинг аксарият давлатларида таълим олиш имконияти барчага тенг даража-

да таъминланмаган, бу ижтимоий кескинликнинг кўшимча манбаи ҳисобланади. Шунингдек ҳозирги даврда таълим сифатини яхшилаш, унинг мазмунини ижтимоийлаштириш масаласи кўндаланг бўлиб турибди. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, таълимнинг ижтимоийлашуви ўқув жараёнида гуманитар фанларнинг ўқув соатлари ёки фанлар сонини кўлайтириш эмас балки, табиий илмий фанлар мазмунини гуманитарлаштириш, ҳар қандай илмий кашфиётни инсон манфаатларини ҳимоя қилишга йўналтириши лозим. Шундагина инсон ўз мавжудлигини сақлаб қолиш имкониятига эга бўлади.

Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистонда таълим тизимининг барча босқичларида туб ислохотларнинг амалга оширилиши айнан шу мақсадларни ўзида ифодалайди. Зеро, инсоннинг нафақат билим олиши, балки касбий малакаларга эга бўлиши ижтимоий саводсизликни бартараф қилишнинг муҳим омили ҳисобланади.

Бугунги кунда дунёда, хусусан Ўзбекистонда таълим тизимида тубдан ислохотлар амалга оширилиши жараёни бошланди. Олий таълимнинг сифати мактабгача таълим тизими билан боғлиқлиги аниқланди. Масалан дунёнинг ривожланган мамлакатларида Данияда 95 фоиз, Германияда 92 фоиз 3-6 ёшдаги болалар мактабгача таълим муассасаларида тарбия олган бўлсалар, 2016 йил ҳолатига Ўзбекистонда 27 фоиз болалар мактабгача таълим муассасаларида тарбия олиши аниқланди. Шу боис, 2016 йил 29 декабрда Ўзбекистон Президентининг мактабгача таълим муассасаларининг ривожланишини янада такомиллаштириш чора тadbирлари бўйича қарор эълон қилинди. 2017 йилда мактабгача таълим вазирлиги ташкил этилди. Ҳар бир вилоятда 20 тадан хусусий мактабгача таълим муассасаларини ташкил этиш жараёни амалиётга жорий этила бошлади. Ушбу саъй ҳаракатларнинг натижаси сифатида 2019 йилда Ўзбекистонда 44,5 % бола мактабгача таълим муассасаларига жалб этилди ва бу жараён давом этмоқда.

Агар совет тузуми даврида Ўзбекистонда 20 та олий таълим муассасаси фаолият олиб борган бўлса, биргина 2017-2018 йилларда 23 дан ортиқ олий таълим муассасалари ташкил этилди. 2019 йил ҳолатига Ўзбекистонда 116 та олий таълим муассасаси фаолият олиб бормоқда. Агар узоқ йиллар давомида олий малакали кадрлар тайёрлаш жараёни аҳолининг 10-15 % ташкил этган бўлса, ҳозирги кунда бу кўрсаткич 30% га етди. Халқаро ҳамкорлик янги босқичга кўтарилди, хорижлик профессор-ўқитувчиларнинг Ўзбекистон таълим муассасаларида маҳорат дарсларини ташкил этиш амалиёти жорий этилди. Профессор-ўқитувчилар ва талабаларнинг академик

мобиллиги ташкил этилди. Хусусий олий таълим муассасаларини ташкил этиш жараёни бошланди. 2019 йилдан олий таълим тизимига қабул квотасининг белгиланиши ислох этилди, яъни *эмалликни берга* қатламларининг олий таълимга эга бўлиш ҳуқуқига чеклов олиб тинланди ва табақалаштирилган шартнома тўлов белгиланди. *Демак,* дунё ва Ўзбекистонда таълим билан боғлиқ муаммоларни бартараф этиш ҳақкорликда амалга оширилмоқда.

Аҳоли сон ва унинг яшаш шароити, шунингдек атроф муҳит ҳолати ҳозирги даврнинг яна бир глобал муаммоси *Самария* билан узвий боғлиқ. Аксарият касалликлар ва атроф муҳитдаги атропоген ўзгаришлар ўртасида бевосита ва билвосита алоқа мавжуд. Ҳозирги одамлар авлодига атроф муҳит ифлосланишининг қанча ўрганилмаган ёки кам ўрганилган кўп сонли физик (масалан, электромагнит), кимёвий ва биологик омиллари таъсир кўрсатилади. Аввало, иқтисодий ривожланган мамлакатлар аҳолиси касалликларининг таркиби ва хусусиятида юз берган ўзгаришлар айнан шу билан изоҳланади. Бу ерда юқумли касалликлар бартараф қилина бۆлиб, улар одамлар ўлимининг асосий сабаблари ҳисобланмайдик. Лекин юрак-қон томир касалликлари, рухий касалликлар бемалум даражада кўпайди, «цивилизация касалликлари» деб аниқланган бутунлай янги касалликлар: рак, ОИТС ва бошқалар пайдо бўлди. Бундай касалликлар, хусусан юрак-қон томир касалликлари ўлимининг асосий сабаблари кам ҳаракатчан турмуш тарзи, семизлик, чекиш, рухий зўриқиш, стресс ҳолатлари эканлиги аниқланган. Бу ходисалар инсонга табиатнинг қудратли кучларини жалб қилиш ва ўзини жисмоний меҳнатдан асосан халос этиш, мазкур ишга машинлар, техника воситаларига юқлаб, ўзига асосан ақлий меҳнат, таълим солиш ва назорат қилиш функцияларини қолдириб ишқонини берган XX аср цивилизациясининг ривожланиш маҳсулидир.

Ривожланаётган мамлакатларда бошқача ҳаёт тарзи қўллаш мумкин: бу ерда касалликлардан азоб чекаётганлар сонини қисқартира мамлакатлардагидан кўпроқ, касалликнинг оқидини олган ёки даволашни имконияти эса сезиларли даражада камроқдир. Табиий оқидининг пастлиги, қашшоқлик ва антигенитария тўғрисида ривожланган мамлакатларда болашар ўлими, безак, сел, грипп, ангина билан касалланиш даражаси, эндемик кўчма касалликларнинг пайдо бўлиш эҳтимоли ривожланган мамлакатлардан кўра болашар таққослаб бўлмайдиган даражада юқори дур.

Сўнгги маълумотларга кўра, дунё бўйича кўчма касалликлар касалликлари куй сайин орғиб бормоқда. Бундай касалликлар эво-

рият ҳолларда ўлим билан тугаганлиги сабабли жамият учун катта таҳдид саналади. Бутунжаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (WHO) ҳисоботиغا кўра, 2005 йилда юрак қон-томир касалликларидан 17,5 миллион инсон вафот этган. Ушбу кўрсаткич барча ўлим ҳолатларининг 30 фоизини ташкил қилади. Шу жумладан, 7,6 миллион киши юрак ишемик касаллигидан 5, 7 миллион киши инсулт оқибатида ҳаётдан кўз юмган¹. Ҳозирги вақтда ўрнатилган халқаро алоқалар натижасида давлатлар ўртасидаги улкан юк оқимлари, одамларнинг фаол миграцияси ва кенгайган иқтисодий муносабатлар оламшумул хусусият касб этди ва кўпгина юқумли касалликларнинг тарқалиш тезлигини оширди. Нотипик зотилжам, қуш гриппи, чўчка гриппи каби илгари ҳеч қачон мавжуд бўлмаган, янги касалликларнинг пайдо бўлиши сабабларини ҳам айни шу ердан излаш лозим.

Айни пайтда шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, XX-XXI асрда янги касалликлар сони кўпайиб борсада, касалликларга қарши кураш воситалари ҳам такомиллашиб бормоқда. Жумладан, XXI аср фанининг энг катта ютуғи сифатида 2008 йилда немис олими Харельд цур Хаузен (1936) аёлларда бачадон саратони касаллигини “папилома” вируси келтириб чиқаришини аниқлаган ва унга қарши эмлаш воситасини яратгани учун Нобель мукофотиغا сазовор бўлди. Дунё бўйича умумий саратон касаллигининг 5%ини бачадон раки ташкил қилар, ва ҳар йили икки юз мингга яқин аёллар шу касалликдан бевақт оламдан кўз юмар эди. Ушбу касалликка қарши вакцинациянинг оммалашуви юзлаб аёлларнинг соғлиги гаровига айланмоқда. Ҳозирги кунда ривожланган мамлакатларда, жумладан Ўзбекистонда ҳам 2009 йилдан 12-14 ёшдаги қизларда бачадон саратони касаллигига қарши эмлаш ишлари кенг амалга оширилмоқда. Харельд цур Хаузеннинг кашфиёти аср бошининг энг буюк кашфиётларидан бири сифатида эътироф этилмоқда.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Ўзбекистонда аҳолининг репродуктив саломатлиги бўйича давлат дастури қабул қилинган, унга кўра барча вилоятларда скрининг марказлари ташкил қилинди, она ва бола саломатлигининг профилактикаси, “тез ёрдам” марказларининг фаолияти йўлга қўйилди, аҳолини нотипик грипп касаллигига қарши эмлаш ишлари режали амалга оширилмоқда. “Бугунги кунда мамлакатимизнинг барча ҳудудларида болаларнинг 98 фоизидан ортиғи олдини олиш мумкин бўлган инфекцияларга қарши эмланмоқда. Бунинг натижасида дифтерия, қизамиқ касалликларига чалиниш ҳолатлари кескин камайганини айтиш даркор. 2010 йилда юқум-

¹ Бобожонова Н. “Ёшарган” хавfli тўлқин. –Тошкент: Ношир, 2008. –Б 23

ли касалликлар билан оғриш ҳолатлари, жумладан, менингиал инфекцияси 28 фоиз, эпидемик паротит 27 фоиз, вирусли гепатит 15 фоизга камайган” бўлса, 2018 йил ҳолатида вирусли гепатит А 4,5%, ўткир ичак касалликлари 4,8%, ўткир респиратория шомоллаш касалликлари 7,55 га камайди. Дарҳақиқат, 1997 йилда 1 одам юкумли касалликлар илмий тадқиқот институтида янги лабораториянинг ташкил қилиниши Ўзбекистонда (гепатит) одам организмиде сарик касаллигининг нафақат А ва В вируси, балки С, Д, Е вирусларини аниқлаш имконини яратди. Соғлиқни сақлаш тизимини туздан ислоҳ қилиш ва ривожлантириш, ўта оғир юкумли касалликларга барҳам бериш ҳамда уларни камайтириш борасида катъий чоралар кўрилди. Ўзбекистонда. Оналар ўлими даражаси 2 баравардан кўрди, болалар ўлими 3 баравар камайди, одамларнинг ўртача умр кўриши 67 ёздан 73 ёшгача, аёлларнинг умр кўриши эса 75 ёшгача ошди. Замонавий диагностика технологияларидан кенг миқёсда фойдаланишнинг йўлга қўйилиши, сурункали сарик касаллигининг оқибати бўлмиш жигар церрозининг камайишига ва ақолининг уларни умргузаронлигини ошишига олиб келди. Трансплантология бўйича қонуннинг эълон қилиниши натижасида 2018 йилда баринчи марта жигар трансплантологияси амалиётга жорий этилди. Сўнгги 10 йил ичида Ўзбекистонда ягона кардиология хизмати ташкили яратилди, замонавий диагностика ва даволаш усулларида фойдаланиш имкониятининг кенгайганлиги ҳисобига инфаркт миёғара дивертиси билан ўлим ҳолати 10%га камайди.

Ҳозирги кунда юрак хасталиги билан туғилган чақалоқларнинг кардиохирургик ёрдам кўрсатиш амалиёти йўлга қўйилиб, уларнинг яшаш имконияти ошди, (илгари фақат уч ёшдан кейин умрда жарроҳлик амалиёти ўтказилган). Бугун инфекция олинган Жанубий Корея, АҚШ, Германия, Италия, Франция, Хиндустон каби мамлакатлар шифокорлари билан ҳамкорликда фаолият олиб бормоқдалар. Республика бўйича кардиомарказларнинг ташкил этилиши, метрография даволаш усулидан кенг миқёсда фойдаланиш имконияти йилига минглаб одамлар шифо тошмоқда. Дунёнинг умр кўриш кўрсаткичларида хосбиелар ташкил қилинган. Умр йиллар давоман Ўзбекистонда хосбиел (4 даражадаги рак диагностика қўйилган) касаллигининг оғрикесиз ўлиш учун шароит) йўқ эди. Бироқ, 2017-2018 йилларда Ўзбекистонни янада иқтисодий ижтимоий ривожлантириш ҳамдалар стратегиясида белгиланган вазифалардан кейин кўраб кўраб умр кўриш юртимизда учта “хосбиел” (тўртинчи даражадаги сарик касаллиги) диагностикадаги одамларнинг оғрикесиз ўлиш учун шароити ташкил

этилди. Ҳозирги кунда эса ҳар бир вилоятдаги онкология касалхоналарида хосбислар ташкил этилди. 2018 йилда Ўзбекистонда 7 та фармзона ташкил этилди. Маҳаллий дори дармонларни ишлаб чиқаришни ташкил этиш ҳисобига уларнинг нархлари арзонлашди.

Бирок, дунё, хусусан Ўзбекистон аҳолисининг ўз саломатлигига нисбатан ижтимоий фаоллиги ва ҳушёрлиги ниҳоятда паст, яъни бепул ташкил қилинган диспансеризация амалиётидан етарли фойдаланилмайди. Инсон соғлиги барча давлатларда энг муҳим муаммолардан бири бўлган.

Япония дунёда аҳолиси узоқ умр кўрадиган мамлакатлар орасида биринчи ўринни эгаллайди, хусусан аёлларнинг ўртача ёши 93, эркекларнинг ўртача ёши 83 ни ташкил қилади. Замбия аҳолиси энг кам ўртача умр кўрувчи мамлакат бўлиб, унда аёллар ўртача ёш 50 йил, эркеклар 40 йил яшаши мумкин. Соғломлаштириш ва реабилитация ишларининг ташкил этилиши дунё аҳолисининг умргузаронлигининг ошишига олиб келди.

Оммавий касалликлар ва умрнинг сезиларли даражада қисқариши сабабларидан бири озик-овқат муаммоси билан боғлиқдир. Хусусан, сурункали тўйиб овқат емаслик ва номутаносиб овқатланиш кам ривожланган мамлакатлар аҳолисида оммавий тарзда намоён бўлаётган муттасил оқсил очлиги ва витамин тақчиллигига олиб келмоқда. Натижада жаҳонда ҳар йили очликдан бир неча ўн миллионлаб одамлар, катталардан кўра кўпроқ болалар ҳалок бўлмоқда.

Озик-овқат тақчиллигига дуч келган мамлакатлар уни импорт қилишга мажбур, лекин бу, одатда, очарчиликка қарши курашда кам самара беради ва бундан ташқари, мазкур мамлакатларни экспортчиларга қарам қилиб қўяди. Шу тариқа ғалла ижтимоий-иқтисодий, сиёсий тазйиқ ўтказишнинг самарали воситасига ва моҳият эътибори билан, аввало энг қашшоқ мамлакатларга қарши «озик-овқат қуроли»га айланади.

1960 йилларда озик-овқат муаммосини ечиш ривожланаётган мамлакатлар учун «яшил инқилоб»ни амалга ошириш билан боғланган эди. Бу тадбирнинг моҳияти буғдой ва шолининг ўта унумли янги навларидан фойдаланиб, қишлоқ хўжалик маҳсулдорлигини кескин оширишдан иборат эди. Бунинг учун қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини замонавий технологиялар ёрдамида модернизация қилиш мўлжалланди. «Яшил инқилоб» аксарият ривожланаётган мамлакатларда қабул қилинди, лекин амалда ҳам ижобий, ҳам салбий оқибатларга олиб келди. Қишлоқни қайта ташкил этиш учун тегнаш ижтимоий шарт-шароитлар ва бунинг учун зарур маблағлар мавжуд

бўлган давлатларда у ижобий самара берди. Аммо бундай мамлакатлар унча кўп эмас, масалан Ҳиндистон, Покистон шулар жумласидан. Хусусан, Ҳиндистонда ҳар икки боладан биттаси очликдан, ҳар бешта боладан биттаси тўйиб овқат емаганлиги учун турли касалликларга чалиниб ўлмоқда.

Техника ва ўғитлар харид қилиш учун маблағлар мавжуд бўлмаган, аҳолининг маълумот даражаси жуда паст бўлган, тургун анъаналар ва хурофий ақидалар хўжалик юритишнинг илғор шаклларини амалга жорий этишга тўсқинлик қилган ўта қоққ мамлакатларда эса «яшил инқилоб» самара бермади. Шунингдек, у одатдаги майда хўжаликларни вайрон қила бошлади, қишлоқ аҳолисининг шаҳарга миграциясини кучайтирди. «Яшил инқилоб» эски қишлоқ хўжалиги ўрнида янги, замонавий қишлоқ хўжалигини барпо эта олмади, яъни эски уйни бузиб, унинг ўрнида янги иморат қура олмади, бу эса озиқ-овқат муаммосини янада кескинлаштирди.

Ўзбекистонда бу муаммонинг ечимини топишга оқилона ёндашилди. Пахта яккаҳоқимлигига чек қўйилиб, ғалла, шולי, чорма молларини етиштиришга алоҳида эътибор қаратилди, қишлоқ инфратузилмасини такомиллаштириш, қишлоққа саноатни олиб кириш, ғалла маҳсулотларини ишлаб чиқиш технологияларидан унумли фойдаланиш йўлга қўйилди. Ҳозирги кунда барча вилоятлар кесимида аҳолини озиқ овқат билан таъминлаш бўйича давлат дастури қабул қилинган.

Иқтисодий ривожланишнинг нотекислиги. Дунёда 200 дан ортиқ мамлакат бўлса, уларда иқтисодий ўсиш суръатлари турлича. Европа ва баъзи Узоқ Шарқ мамлакатларида иқтисодий ўсиш даражаси юқори бўлса, Африка мамлакатларида иқтисодий ўсиш суръатлари ниҳоятда паст. Масалан, Гаити дунёнинг энг камбағал мамлақати ҳисобланади. Шунингдек Судан, Сомали каби мамлакатларда очлик ҳукм сурмоқда.

Аҳолининг турмуш даражасини мамлакатнинг иқтисодий сиёсий вазияти ва аҳолининг моддий ва маънавий эҳтижларининг қондирилиш даражаси билан боғлиқ. Турмуш даражаси тушунчаси ҳаёт сифати ҳаёт даражаси кабилар билан боғлиқ, бу эса аҳолининг иш билан таъминланганлиги, таълими, соғлиги, маъиший ҳаёти кабиларни камраб олади.

Турмуш даражаси инсоннинг унга яратилган шароитлардан фойдаланиш сифат даражаси ва аҳолининг ўз дароматларини тўғри тақсимлаш имконияти билан боғлиқ. Турмуш даражаси инсон онгининг ривожини унинг тафаккур тарзида намоён бўлади. XX асрнинг 80 -

йилларнинг охири ва 90 - йилларнинг бошларида аҳолининг бўш вақтларида кооператив ва индивидуал меҳнат фаолияти учун шароит яратилди. Бу одамлар турмуш даражасидаги фарқларга, баъзи ҳолларда бир гуруҳ аҳолининг чексиз бойиб кетишига олиб келди. Турли қариндош уруғлар воситасида дароматли жойларга мутлақо номуносиб одамларнинг ишга жойлашиши амалиёти ривожланди.

Бу амалдорларга пора бериш ҳисобига турли юқори лавозимларни сотиб олиш имкониятини берди. Бу эса, жамиятнинг нафақат ахлоқий бузилиши, балки турли даражадаги жиноий ишларнинг кенг кўламда ривожланишига хусусан коррупция, порахўрлик, ўз хизмат лавозимини суъистемол қилиш кабиларнинг кўпайишига олиб келди. 90 йилларда жиноятлар сони кўпайди, машина ўғирлиги, рәкет, хонадонлардаги ўғирликлар ва одам ўлдириш амалиёти кучайди. Бу жамиятнинг маънавий ахлоқий руҳига салбий таъсир этди.

Жиноятнинг иқтисодий омиллари умумий иқтисодий инқироз сифатида баҳоланди, бу энг аввало аҳолининг иқтисодий эҳтиёжлари ва имкониятларининг номутаносиблиги, умумий ишсизлик ва инфляция, аҳолининг бойлар ва камбағалларга ажралиши миллий иқтисодиётнинг жаҳон иқтисодиёти билан интеграцияга киришмаганлигида ўз ифодасини топди. Шу боис, ривожланаётган мамлакатларни қоқликдан чиқариш ва янги халқаро иқтисодий тартиб ўрнатиш ҳозирги даврнинг глобал муаммолари орасида алоҳида ўрин эгаллайди, чунки бу ерда вужудга келган халқаро муносабатлар тизими беқарорлашувининг кучли омиллари яшириниб ётади. Сўнгги йилларда дунё микёсида ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш ўсгани ҳолда, бойлар ва камбағаллар, ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасида ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасидаги улкан тафовут янада ошди. Бу муаммо баъзан «бой Шимол» ва «қашшоқ Жануб» ўртасидаги қарама-қаршилик сифатида ҳам тавсифланади.

1960 йилларда аксарият мамлакатларнинг тўғридан-тўғри мустамлака қарамлигидан халос бўлиш жараёни янги, лекин ўзгача тусдаги қарамлик ўрнатилишига олиб келди. Урушдан кейинги даврда жаҳон савдосининг ўсиши ва давлатлараро алоқаларнинг кучайиши юз берди. Айни вақтда Ғарб давлатлари иқтисодиётида монополиялашув жараёни кучайди ва трансмиллий корпорациялар пайдо бўла бошладди. Улар арзонроқ ишчи кучи топиш ва атроф муҳитни муҳофаза қилишга қўшимча харажатлардан қутулиш мақсадида меҳнат сарфи катта бўлган ва экологик жиҳатдан ифлос ишлаб чиқаришларни ривожланаётган мамлакатларга экспорт қила бошладилар. Бу ҳол, бир томондан, ривожланган капиталистик мамлакатларда атроф муҳитни

химоя қилиш учун оммавий ҳаракатнинг фаоллашуви ва экологик қонунчиликнинг янада кескинлашуви билан, бошқа томондан эса, ривожланаётган мамлакатлар ўзининг қашшоқлиги туфайли, катъий экологик меъёрлар ва бу билан боғлиқ чеклов чоралари жорий этишни ўзига доим ҳам эп кўра олмаслиги билан изоҳланар эди.

Сўнгги ўн йилликларда вазият яна ривожланаётган мамлакатлар зарарига ўзгара бошлади. Ривожланган мамлакатларда жамият ҳаётининг барча жабҳаларига ва иктисодиётга компьютерлар ва микроэлектроника жадал суръатларда жорий этила бошлади. Шунингдек технологик новациялар ва янги (юксак) технологиялар роли ҳам сезиларли даражада ошди, бу эса ишлаб чиқаришга маълумотли, малакали ишчи кучини жалб қилишни тақозо этди. Шу сабабли иктисодий ўзаро алоқалар ва жаҳон савдоси асосан иктисодий ривожланган давлатлар ўртасидаги алмашинув ҳисобига амалга оширила бошлади, ривожланаётган мамлакатлар эса, агар улар кўп миқдорда хом ашё ресурсларига эга бўлмаса, жаҳон бозоридан сиқиб чиқарилди.

2018 йилда Ўзбекистон вояга етмаган болалар меҳнатига чек қўйилиши муносабати билан учинчи давлатлар тоифасидан чиқарилганлиги энг катта ютуқдир (пахта терими билан боғлиқ муаммо). 2018 йилда аҳоли ойлик маошининг 30% дан 100 % гача кўтарилиши, пенсия, стипендиялар миқдорининг кўтарилиши, кам таъминланган оилаларга имтиёзли уйларнинг ажратилиши, 2017-2021 йилларда 15 мингта арзон ва қулай уйларни қуриб аҳолига фойдаланиш учун топшириш жараёнининг босқичма босқич амалга оширилаётганлиги халқни бой ва бахтли қилиш истагининг амалиётга жорий этилишининг ифодасидир.

Яна бир глобал муаммо – *инсониятнинг энергетика ва хом ашё ресурслари билан таъминлаш халқаро майдонда кўп сонли зиддиятлар, шу жумладан ҳарбий можсаролар манбаига айланди.* Бу ресурслар моддий ишлаб чиқаришнинг негизи ҳисобланади ва ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишига қараб инсон ҳаётида тобора муҳимроқ рол ўйнайди.

Мазкур ресурслар тикланадиган, яъни табиий ёки сунъий йўл билан тиклаш мумкин бўлган ресурсларга (гидроэнергия, ёғоч, қуёш энергияси ва ш.к.) ва миқдори мавжуд табиий захиралар билан чегараланган тикланмайдиган ресурсларга (нефть, кўмир, табиий газ, хар хил рудалар ва минераллар) бўлинади. Ҳозирги истеъмол суръатлари сақланган тақдирда тикланмайдиган ресурсларнинг аксарияти инсониятга бир неча ўн йиллардан бир неча юз йилларгача бўлган муддат билан ўлчанадиган яқин келажақда фойдаланишгагина етиши

ҳисоблаб чиқилди. Шунингдек мавжуд захираларнинг анчагина қисми мураккаб шароитда жойлашган конларда жамланган ёки нисбатан қашшоқ рудалардан иборат.

Яқиндагина одамлар аксарият фойдали қазилмаларни очиқ усулда ёки 600 м дан ошмайдиган чуқурликда қазиб олган бўлсалар, бугунги кунда вазият сезиларли даражада ўзгарди. Қулай жойлардаги фойдали қазилмалар тугаб бормоқда ва эндиликда 8-10 км чуқурликда ёки океан тубида жойлашган конларни ишга солиш вазифаси пайдо бўлмоқда. Бу эса, нафақат кўп миқдорда капитал қўйилмаларни, балки уларни қазиб чиқариш ва қайта ишлаш учун янги техника ва технологиялар яратишни ҳам тақозо этади. Шу сабабли чиқиндисиз технологияларни ривожлантириш билан бир қаторда инсоният ихтиёрида мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланиш ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда.

Шу маънода Ўзбекистонда энергия ресурсларидан фойдаланиш амалиёти давлат сиёсати даражасига кўтарилди.

2018 йилда Ўзбекистон ва Россия ҳамкорлигида Марказий Осиёда биринчи тинчлик мақсадларида фойдаланилиши режалаштирилган икки блокдан иборат атом электростанциясининг қурилиши бошланди ва у 2028 йилда ишга туширилиши кўзда тутилмоқда.

Жамият ҳаётидан урушни бартараф этиш ва Ерда мустақкам тинчликни таъминлаш бутун дунёда мавжуд барча глобал муаммолар орасида энг муҳими деб эътироф этилади. Унинг кескинлиги барча замонларда ҳеч қачон пасаймаган бўлса-да, XX асрда у нафақат айрим кишилар, халқлар, балки бутун инсоният олдига «ўлиш ё қолиш?» деган мудҳиш саволни қўйиб, алоҳида, фожеавий мазмун ва аҳамият касб этди.

Бу ҳол илгари мавжуд бўлмаган имконият — Ердаги ҳаётни йўқ қилиш имкониятини яратган ядро қуроли пайдо бўлиши билан изоҳланади. Ядро қуроли 1945 йил августда (Хиросима ва Нагасаки) илк бор қўлланилган пайтдан эътиборан мутлақо янги давр — инсон ҳаётининг барча жабҳалари: сиёсат, иқтисод, тафаккурда, жаҳон майдонидаги кучлар нисбатида туб ўзгаришлар ясаган ядро даври бошланди. Аммо муҳими шундаки, мазкур даврдан эътиборан нафақат айрим инсон, балки бутун инсоният ўлиши мумкин бўлиб қолди. Тейяр де Шарден янги вазиятга баҳо берар экан, шундай дей-ди: «Бир индивид ўлса, унинг ўрнини доим бошқа бир индивид эгал-лайди. Индивиднинг ўлими ҳаётнинг давом этишига тўсиқ бўла олмайди. Аммо бутун инсоният ўлса-чи?»¹. 1940 йилларнинг охирида таъриф-

¹ П. Тейяр де Шарден. Феномен человека — Москва: 1987 — С 216

ланган бу масала вақт ўтиши билан айниқса муҳим аҳамият касб этди. Атом бомбаси пайдо бўлиши билан «қиёмат-қойим» хом-хаёл бўлмайд қолди. Ўша даврда янги ихтиронинг бутун хавфини кўпчилик ҳали тушунмаган, айрим файласуфлар ва олимлар ядро уруши таҳдид солаётган шароитда одамлар ўзининг ўзгарган ҳолатини англаб етишлари ва инсоният ҳалок бўлишининг олдини олиш учун барча имкониятлардан фойдаланишлари лозимлиги ҳақида огоҳлантирган эди.

Албатта, ўзини ўзи қириб ташлаш имконияти одамларда дарҳол пайдо бўлгани йўқ. Ядро қуролини яратиш ва уни бутун тирикликни қириб ташлаш учун етарли миқдорда жамғариш учун вақт, жуда катта моддий, молиявий ва бошқа харажатлар, шунингдек жаҳоннинг турли мамлакатларидаги олимлар, муҳандислар ва ишчилар кўп миллионли армиясининг куч-ғайрати талаб этилди. Аммо биринчи ядро портлашларидан сўнг юзага келган вазиятнинг жиддийлигини жаҳон ҳамжамиятининг кенг давралари англаб етиши учун ҳам қарийб 30 йил вақт ўтиши керак бўлди.

АҚШ ва Совет Иттифоқида бир-бирига боғлиқ бўлмаган ҳолда иш олиб борган олимлар икки жамоаси тадқиқотларининг ақлни лол қолдирувчи натижаси бўлган «ядро қиши» концепцияси пайдо бўлган 1980 йилларнинг бошига келибгина инсоният ядро қуроли яратилиши, шунингдек глобал муаммолар пайдо бўлиши билан у ўзининг аввалги «умрбоқийлиги»ни йўқотганини узил-кесил англаб этди.

Компьютерда яратилган моделларда анча аниқ ҳисоблаб чиқилган мазкур концепциянинг асосий мазмуни шундан иборатки, жаҳонда Ердаги ҳаётни бутунлай йўқ қилиш учун етарли миқдорда ядро зарядлари тўпланган. Улар портлатилган тақдирда тўғридан-тўғри шикастлантирувчи таъсирдан ташқари ҳавога сон-саноксиз миқдорда чанг, тутун ва кул кўтарилади ва уларнинг қалин пардаси сайёрамизни қуёш нурларидан бутунлай тўсиб қўяди. Бу атмосфера ва Ер юзасининг температураси кескин пасайишига сабаб бўлади ва уни муз босишига олиб келади. «Ядро қиши» концепцияси одамларни улар янги хавф даражасини англаб етишга ва цивилизацияни қутқариш учун ҳарбий куч ишлатишдан воз кечиб, чоҳ ёқасидан узоқлашишга қодирми, деган саволга жавоб беришда муқобилдан узил-кесил маҳрум қилди.

Муҳокама қилинаётган муаммонинг бошқа бир ўзига хос хусусияти шундаки, у экология билан узвий боғлиқ. Биз фан-техника тараққиёти даражаси экологик тангликни бартараф этиш борасидаги имкониятларини тан олиш лозим, аммо қурол-яроғларнинг вайронкор имкониятлари, уларнинг шакллари, қўллаш методлари ва усуллари-

нинг ранг-баранглиги ҳам айна шу даражага боғлиқ бўлади. Бошқача айтганда, инсон ўз ҳаётини табиат билан уйғунликда йўлга қўйиш имкониятларини қўлга киритиш билан бир қаторда бутун тирикликни йўқ қилиш қобилиятини ҳам кўп қарра оширди. Жамиятнинг ҳарбий-лашуви, қуролланиш пойғаси ва ҳарбий можароларнинг салбий оқибатлари атроф муҳитнинг бузилиш жараёнларини янада жадаллаштирмоқда. Ядро қуроли билан бир қаторда уруш олиб боришнинг «географик» воситалари ҳам олдиндан айтиб бўлмайдиган оқибатлардан иборат алоҳида хавф туғдиради. Бу оқибатлар инсон сунъий йўл билан табиий офатлар, вайронгарчиликлар ва шу кабиларга эришиш мақсадида табиий жараёнларга изчил таъсир кўрсатиши натижасида келиб чиқиши мумкин. Уруш ҳаракатлари олиб боришнинг бундай усуллари, масалан муайян ҳудуд устидаги озон қатламини атайлаб вайрон қилиш ва шу кабилар ядро қуролининг қўлланилиши билан тенг оқибатларга сабаб бўлиши мумкин.

Бугунги кунда ҳарбий қарама-қаршилик маълум даражада сусайганига қарамай, аксарият мамлакатларда мудофаа ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш харажатларида улкан номутаносиблик ҳанузгача сақланиб қолмоқда. Бу тафовут мудофаа фойдасига баъзан эллик барабар ва ундан кўпроқ даражага етади. Бу ҳол «учинчи дунё» мамлакатларида айниқса бўртиб намоён бўлади. Бу ерга, бир томондан, қурол-аслаҳа, бошқа томондан эса — мураккаб экологик вазиятнинг янада оғирлаштирувчи эскирган асбоб-ускуна ва нозкологик технологиялар тобора кўпроқ етказиб берилмоқда. Натижада ифлосланиш ва табиатнинг завоқ топиш суръатлари бу ерда ривожланган мамлакатлардагидан анча юқоридир.

Қуролланиш пойғаси нафақат улкан моддий ресурсларни, балки меҳнат ресурслари, интеллектуал ресурсларни ҳам беҳуда сарфламоқда. Бутун дунёда олимларнинг тўртдан бир қисми, одатда, энг малакали кадрлар урушга тайёргарлик кўриш борасидаги ишларга жалб қилинган бўлиб, уларнинг билим ва кўникмалари вайронкорлик воситаларини яратишга йўналтирилган. Аммо олимлар инсоният дуч келган хавф даражасини биринчи бўлиб (уларнинг энг илғор вакиллари) англаб етдилар.

Қуролланиш пойғаси авж ола бошлаган 1955 йилда таниқли инглиз файласуфи Б.Рассел тинчлик ва қуролсизланиш учун кураш ташаббуси билан чиқди. У А.Эйнштейн билан ҳамкорликда Ф.Жолио-Кюри, М.Борн, С.Пауэлл, Л.Инфельд ва бошқа йирик олимлар томонидан қўллаб-қувватланган машҳур Манифестни эълон қилди. Бу Манифестда инсоният унга таҳдид солаётган хавф ҳақида огоҳлан-

тирилди, шунингдек ядро асрида цивилизацияни асраб қилиш учун «янгича фикрлашни ўрганиш» лозимлиги уқтирилди.

Б.Рассел нафақат хавф-хатарлар ҳақида огоҳлантирди, балки уларни ечиш йўллари ҳам таклиф қилди. Хусусан, у барча урушларга чек қўйиши лозим бўлган жаҳон ҳукуматини ташкил этиш гоясини илгари сурди. Унинг фикрича, БМТ* бундай ҳукумат негизи бўлиши мумкин. У шунингдек давлатлар ўртасидаги низоли масалаларни тинч йўл билан ечиш учун жаҳон конференцияси чакиришни талаб қилди. Тинчлик, қуролсизланиш ва халқаро хавфсизлик учун кураш бошлаган жаҳон илмий ҳамжамияти бу борада ўз куч-ғайратини бирлаштириш лозимлигини англаб етди ва 1957 йилда Пагоуш (Канада)да ўз тарафдорларининг биринчи конференциясини ўтказди. *Пагоуш ҳаракати* деб номланган бу ташкилот тинчлик учун кураш олиб борувчи нуфузли халқаро ташкилотлардан бирига айланди. Эндиликда унга ҳозирги глобаллашув муаммолари ва номутаносибликларини бартараф этиш йўлида кураш олиб бораётган бошқа кўп сонли ташкилотлар ва ҳаракатлар (Гринпис, Рим клуби, антиглобалистларнинг ҳаракатлари ва бошқалар) қўшилди. Тинчлик ва қуролсизлантириш, халқаро терроризмга қарши биргаликдаги кураш гоясини 2017 йилда Ш.Мирзиёев БМТнинг 72 сессиясида таклиф қилди.

Терроризм (лат. *Terror* – қўрқув, даҳшат) – доимий террор ҳаракатлари қўлланиладиган сиёсат. Террор сўзининг синонимлари зўравонлик, қўрқитишдир. Терроризм зўравонлик сиёсати зўравонлик мафқураси ва ижтимоий онгга таъсир қилиш воситаси, давлат ҳокимияти ва маҳалла бошқарув органлари ва халқаро ташкилотларнинг қарорлар қабул қилишига куч ишлатиш орқали таъсир, аҳолини қўрқитиш ва бошқа ноқонуний ҳаракатлар амалиётида ўз ифодасини толади. Энг қадимги даврдаги террорчилик ҳаракатларидан бири эрамиздан олдинги 340 йилда Александр Македонскийнинг отаси Филипп II нинг ўлдирилишидир.

АҚШда тинч аҳолига қарши йўналтирилган қасддан уюштирилган зўравонлик сифатида XX асрнинг 60 йилларида терроризмнинг алоҳида шакли халқаро терроризм пайдо бўлди.

Субъектлар мақомига кўра уюлмаган ёки индивидуал терроризм ва уюшган жамоа шаклидаги терроризм фарқланади. Индивидуал характердаги терроризмда бир ёки икки киши нштирок этади, унинг орқасида ҳеч қандай жинойи гуруҳлар турмайди. (Масалан, Норвегиянинг Осло шаҳридаги террористик ҳаракат, 1981 йилда

* Бирлашган Миллатлар ташкилоти

АҚШ Президенти Рональд Реганга суиқасд ва бошқалар). Жамоа шаклидаги уюшган терроризм муайян ташкилот томонидан режалаштирилади ва амалга оширилади. Масалан, эсерлар, ИРА, Аль-Каида, ИШИД ва б.). Уюшган терроризм ҳозирги даврда энг кенг тарқалган терроризм шакли ҳисобланади.

Мақсадига кўра миллий ва диний терроризм фарқланади. Миллий терроризмда сепаратизм ва миллий озодлик ҳаракатлари кўзда тутилади.

Диний терроризмда – турли дин вакилларининг ўзаро келишмовчилиги (мусулмонлар ва индуслар, мусулмонлар ва жугутлар) ва бир дин вакилларининг (католик ва протестантлар, суннитлар ва шиитлар) ўзаро диний мақсадларидаги зиддият туфайли амалга оширилади ва унда амалдаги ҳокимиятни ағдариш ва ўз диний ҳокимиятини ўрнатиш ғояси устивордир.

Мафкуравий ижтимоий терроризм – мамлакатдаги иқтисодий ва сиёсий тизимни қисман ўзгартириш жамиятнинг эътиборни муайян муаммога қаратишда намоён бўлади (Масалан анархизм, фашизм, эсерчилар).

Давлат терроризми – атамаси одатда фуқароларга нисбатан ишлатиладиган давлат даражасидаги зўравонлик бўлиб, давлат терроризмида полиция ва бошқа ҳуқуқ тартиботни саклаш органлари вакиллари томонидан аҳолининг суд ва терговсиз ноқонуний ҳибсга олиниши, қасддан ўлдирилиши, қийноқ, ўғирлаш ва бошқалар қиради. Давлат терроризми шунингдек давлат ҳокимияти органлари томонидан амалга ошириладиган террористик хужумлардир. (Сталиннизм давридаги қатағон).

Давлат томонидан қўллаб қувватландиган терроризм ҳам фарқланади. Бунда террористик ҳаракатларда иштирок этмасдан уни амалга оширадиган террористик гуруҳларни молиялаштириш назарда тутилади.

Халқаро терроризм – турли миллат вакилларида ташкил топган бир нечта террористик гуруҳларнинг бирикуви натижасида дунё даражасида амалга ошириладиган террористик ҳаракатлар (ИШИД)

Минтақавий терроризм – битта минтақа доирасида амалга ошириладиган ҳаракатлар. Масалан Россиянинг турли ҳудудларидаги террористик ҳаракатлар; *Ҳудудий терроризм* – битта давлатнинг муайян ҳудудида амалга оширилган террористик ҳаракатлар. Масалан 1999 йил Тошкентдаги, 2005 йил Андижондаги воқеалар.

Терроризмга қарши курашнинг прогрессив ва консерватив усули бор. Консерватив усул террорчиларнинг талабларини қисман қондириш ва гаровга олинганларни озод қилиш учун вақтдан ютишни кўзда тутди.

Ҳеч қандай муросасиз террорчилик гуруҳини тубдан йўқотиш терроризмга қарши курашнинг *прогрессив* усулидир.

Диний экстремизм – муайян диний конфессия ва ташкилотлардаги ашаддий мутъассиб, фанатик унсурларнинг фаолияти мафқураси. Уларнинг асосий мақсади турли террористик ҳаракатлар билан жамиятда беқарорликни шакллантириш миллатлараро низолар асосида оммавий тартибсизликни юзага келтиришдан иборат.

Фанатизм ўз ақидасининг шак-шубҳасиз тўғрилигига ишониб, бошқа фирқа ва мазҳабларни бутунлай рад этган ҳолда уларни тан олмаслик, балки уларни диний асосларни бузишда айблаб, уларга қарши уруш очишга қақирадиган омиллардандир. Диний фанатизм диний экстремизм ва терроризмга замин тайёрлайди.

Фундаментализм – маълум дин вужудга келган илк даврига қайтиш ва бу йўл билан замонанинг барча муаммоларини ҳал қилиш мумкин деган фикрни илгари сурувчиларнинг йўналишларидан бири.

Диний фундаментализм – муқаддас китоблар маъносини мантиқий далиллар асосида ўрганишни эмас, балки сўзма-сўз кироат қилинадиган фикрнинг ҳарфий баёнини тан олади. Бу муайян диний эътиқод шаклланишининг бошланғич даврида белгиланган барча йўл-йўриқларни қатъий ва оғишмай бажарилишини талаб қиладиган диний оқимларни ифодалашда қўлланилади.

Фундаментализм ибораси илк бор I Жаҳон уруши арафасида вужудга келган протестантизмдаги ортодоксал оқимларни ифодалаш учун ишлатилган. Бу оқим 1910 йилдан кейин шу ном билан атала бошлаган. Фундаменталистлар христианликнинг анъанавий ақидаларига, айниқса, Инжилнинг мутлақ мукамаллигига ишонччи мустаҳкамлашни, уни сўзма-сўз шарҳлашга қатъий рию қилишни талаб қиладилар. Бу оқим кейинчалик Америкада кенг тарқалди ва 1919 йилда Филадельфияда Жаҳон христиан фундаменталистлари уюшмасига асос солинди.

XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб эса, бу сўз исломга нисбатан қўлланила бошланди. Ислом фундаментализми замонавий исломдаги уч йўналишдан биридир (қолган иккитаси – традиционализм ва модернизм). Ислом фундаментализмининг асосий ғояси – «соф ислом» тамойилларига қайтиш, мақсади «исломий тараккиёт» йўлини жорий этишдир. Марказий Осиёдаги республикалар ўз мустақиллиги-

га эришиши ва унинг мустаҳкамланиши даврида «ислом омили», «ислом уйғониши», «қайта исломлашиш», «ислом феномени» каби иборалар кўпроқ ишлатилиб, бу ҳол уларнинг беқиёс фаоллашувини ўзида акс эттирди. Бунга сабаб собиқ совет давлатининг мафкуравий тасаввурлари ва қадриятларининг емирилиб, муайян вақт давомида ҳосил бўлган маънавий бўшлиқни тўлдириш эҳтиёжи бўлди. *Ўзбекистонга нисбатан ислом фундаментализмининг таҳдиди ақидапарастликни ёйиш, бу йўл билан мусулмонларнинг ислоҳотчи давлатга ишончини йўқотишига уринишда ўзини намоён этмоқда. Бундай гуруҳлар мустаҳкамланиб бораётган умуммиллий бирдамлик ва ҳамжиҳатлик, миллатлар ва фуқаролараро тотувликка раҳна солишига ҳаракат қилмоқдалар. Демократия ва дунёвий давлат тушунчаларини, эътиқод эркинлигига асосланган кўп конфессияли дунёвий жамиятни обрўсизлантиришига йўналтирилган саъй-ҳаракатларни амалга оширмоқдалар.* Ҳозирги даврда ваҳобийлик, аlichxon ал-муслимун, Ҳизб ат-таҳрир каби ислом фундаментализми оқимлари фаолият олиб бормоқда.

“Камикадзе” япон тилидаги “ками” – “худо”, “кадзэ” – “шамол” сўзларининг умумлашмаси ҳисобланиб, ўзбек тилига таржима қилинганда “илоҳий шамол” маъносини англатади. XX асрнинг 1944 йил 24 октябрда Киёси Огаво бошчилигидаги биринчи япон учувчиларидан камедкадзе отрядлари ташкил этилган, 1944 йил 21 октябрда АҚШ ҳарбий кемаларига ҳужум бошланган. Жами 3минг 193та япон ҳарбий учувчилари ўз ихтиёри билан шамолдек АҚШ самолётларини портлатган.

Дастлаб ватанпарварлик руҳи синган ушбу тушунча аста-секинлик билан бутун дунёга кенг тарқалган ва ҳозирги кунда ихтиёрий ўлим маъноси билан алмашган. Бугунги кунда диний-экстремистик гуруҳлар ўз мақсадларига эришиш учун аёл камекадзеларидан фойдаланмоқдалар.

Одамларнинг диний экстремизм, фундаментализм ва ғарбона миссионерлик гуруҳларига қўшилиб кетиши бу факат жохилият, илмсизлик, эътиқодсизлик оқибатидир. Шу боис, ёшларнинг бўш вақтларини назоратга олиш, уларни миллий қадриятларга вафо ва садоқат руҳида тарбиялаш, буюк мутафаккир аجدодларимизнинг маънавий меросларини ўргатиб боришига алоҳида эътибор талаб қилинади.

Ҳозирги пайтда Интернет тармоғида 170 мингдан ортиқ барча радикал ислом ташкилотларининг сайтлари бор. Масалан. Толибон ҳаракати, ислом нажот fronti, Ислом гуруҳи (Ал-Жамоа ал-исло-

мия), Ислом озодлик партияси (ҳизбут-таҳрир ал-исломия), Муҳоҷирлар (Ал Муҳожирун), Яҳудийлар ва хочпарастларга қарши кураш халқаро ислом фронти ана шулар жумласидандир. Санаб ўтилган сайтларнинг кўпчилиги Интернетда ўзига хос тармоқни ташкил қиладди. У, ўз йўналиши жиҳатидан, виртуал жиҳоддир. Сайтларнинг кўпчилиги жиҳод ғояларини, ғарбга қарши ҳамда ислом мамлакатларидаги исломдан чекинганликда айбланаётган ҳукмрон тузумларга қарши кураш ғояларини тарқатмоқда.

Ислом ота-боболаримиздан қолган қадриятдир. У биз учун ҳам имон, ҳам диёнат қонунларининг мажмуасидир. Дарҳақиқат, давлатимиз диний қадриятларимизни тиклаб, 1991 йилда ва 1998 йилда виждон эркинлиги ҳақидаги қонунлар қабул қилинди. 1999 йил 7 апрелда “Тошкент Ислом университетини ташкил этиш тўғрисида”ги, 2017 йилда халқаро ислом академиясининг ташкил этиш тўғрисида Ўзбекистон республикаси Президентининг фармони эълон қилиниши аҳолига ислом динининг маърифий илмий асосларини ўргатиш, шунингдек, ислом динининг асл моҳиятини аҳоли турли катламлари оғига етказувчи етуқ мутахассисларни тайёрлашга йўналган.

Коррупциянинг глобализуви. Ҳар қандай жамиятда коррупция амал қиладди, жамият таракқий этгани сари коррупция ҳам ривожланиди, унинг илдизлари эса ибтидоий одамлар даврига, қабила оқсоқоллари ёки қоҳинлар марҳаматини қозониш мақсадида уларга ҳадялар қилиш одатига бориб тақалади. Масалан қадим даврларда ҳам, қабила бошлиғига қимматбаҳо совға этган одам бошқаларнинг орасида алоҳида ажралиб туришига сабаб бўлган ва унинг илтимоси бажарилган келтирилиши учун имконият яратган. Шу сабабли, ибтидоий жамоаларда қоҳин ёки қабила оқсоқолига ҳақ берниш табиий бир ҳол ҳисобланган, бу эса, шахслараро муносабатларнинг таркибий қисми сифатида авлоддан авлодга ўтиб келган. Порахўрлик (пора эвазига оғдириш) учун жазо Ҳаммурапи қонуниларида тўрт минг йил муқаддам, Миср фиръавнлари томонидан белгиланган. Қадим замонларда қориларнинг пулга сотилиши, жиддий ташвиш уйғотган, чунки, бу мулкнинг ғайриқонуний қайта тақсимланишига ва низоми ҳуқуқий доирадан ташқарида ҳал этиш истағига туртки берган.

Дунёвий динларда коррупциянинг барча турлари орасида қориларни пора эвазига оғдириш айниқса қаттиқ қораланган. Хусусан, Инжилда шундай дейилган: “Ҳадяларни қабул қилма, зеро ҳадялар кўзи очикларни кўрга ва ҳақни ноҳаққа айлантиради”. Қуръонда шундай дейилади: “Бир-бирингизнинг мол-мулкнингизни қонунга хилоф равишда ўзлаштирманг ва бошқа одамлар мулкнинг

бир қисмини ўзлаштириб олиш учун қозиларга пора берманг”. XX асрнинг охирида коррупция янги қиёфа ва янги муносабатлар тизимида янада ривожланди. Шу боис, Ўзбекистонда БТМ ҳомийлигида “Ахлоқ кодекси” (1996 йил), “Халқаро тижорат ташкилотларида коррупция ва порахўрликка қарши кураш ҳақидаги декларация” (1997 йил), “Минтақалараро уюшган жинойтчиликка қарши кураш конвенцияси” (2000 йил) каби бир қатор норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар рашификация қилинди. Коррупция дунё миқёсида кенг камровда ривожланаётганлигини ҳисобга олиб, унга қарши кураш воситаларидан бири сифатида ушбу муаммони таълим тизимида тизимли ўқитиш бўйича тегишли қарор қабул қилинди. 2017 йил 3 январда Ўзбекистон Республикасининг “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Қонуни эълон қилинди. Нима учун? Шунинг учунки, коррупция жамият тараққиётига хавф солаётган глобал иллатлардан бири сифатида глобал тус олмоқда.

Хусусан, дунё бўйича коррупция индексини тадқиқ этиш билан шуғуланувчи нодавлат Transparency International компаниясининг 2019 йилгача бўлган маълумотига кўра, умумий ҳисобда дунё бўйича коррупция индекси 43%ни ташкил қилади. Дания, Норвегия, Финляндия, Швеция ва Янги Зеландияда коррупция ҳолати 10-15% фоизни ташкил этса, Сомали, Жанубий Судан, Шимолий Корея Сурия ва Яман давлатларида (85-90%) энг баланд коррупция индекслари аниқланган.

Дарҳақиқат, коррупция жинойтчилигини жаҳон маърифатли давлатларининг аксариятида мавжуд бўлган жинойтчиликнинг анъанавий ва анча кенг тарқалган тури деб номлаш мумкин. Ҳар қандай мураккаб ижтимоий ҳодиса сингари, коррупция тушунчасининг ҳам умумэътироф этилган ягона таърифи мавжуд эмас. Энг кўп тан олинган таърифи қуйидагича: коррупция (лотинча *corruptio* – бузмоқ сўзидан олинган бўлиб) – мансабдор шахс ўз ҳокимият ваколатлари ва ўзига берилган ҳуқуқлардан белгиланган қонунлар ва қоидаларга зид равишда шахсий наф кўриш мақсадида фойдаланишидир.

Жозеф Сентуриянинг коррупция тушунчасига берган энг қисқа таърифи “коррупция шахсий наф кўриш мақсадида оммавий ҳокимият ваколатларини суиистеъмол қилиши”дир. Томас Гоббс таъбири билан айтганда, коррупция шундай бир илдизки, барча замонларда ундан ҳамма қонунларга нисбатан нафрат келиб чиқади. Социологлар, менежментлар, иқтисодчилар, ҳуқуқшунослар ва оддий фуқаролар бу тушунчани ҳар хил талқин қиладилар. Масалан, социологлар,

коррупция – бу “ҳокимият вакиллари ўзларининг қонунга ҳилоф шахсий манфаатлари йўлида кутилаётган хулқ-атвор стандартларидан воз кечишидир” деб ҳисобласа, менежментлар эса, коррупция – бу “бирон-бир жиддий шахсий наф кўриш мақсадида бажариладиган ғайриқонуний, қонда тариқасида, қораланадиган ҳаракатдир” деб таъкидлайди. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексида санаб чиқилган жиноятларнинг аксарияти мазкур таъриф билан мос келади. Ҳуқуқшунослар “Кенг маънода коррупция – бу оммавий бошқарув аппаратини ўз қомига тортган, ҳокимиятнинг бузилишида, давлат ва муниципал хизмат ходимлари, давлат функцияларини бажаришга ваколатли бошқа шахслар ўз хизмат мавқеи, мақоми ва эгаллаган лавозимнинг обрўсидан тамагирлик мақсадида, шахсий бойлик орттириш учун ёки гуруҳ манфаатларида қасддан фойдаланишида ифодаланадиган ижтимоий иллатдир”, деб ҳисоблайди. Коррупция – бу ижтимоий-ҳуқуқий ҳодиса бўлиб, одатда давлат амалдорлари, мансабдор шахслар, шунингдек умуман жамоат ва сиёсий арбобларнинг пора эвазига оғдирилувчанлиги ва сотилувчанлиги сифатида тушунилади, бу эса шахсий мақсадларда наф кўриш учун ҳокимият ваколатларини суиистеъмол қилишдир.

Ҳўш, мадомики қадимги илдизларга эга бўлган коррупция учинчи минг йилликда янада ривожланаётган ва сиёсий менталитетнинг таркибий қисми сифатида амал қилаётган экан унинг қандай сабабалари бор? Қуйида биз коррупциянинг сабаблари ва миллатнинг руҳига салбий таъсири ҳақида фикр юритамиз. Ҳозирги даврда коррупция сабабларининг кўп сонлилигини қайд этиш одат тусини олган. Улардан энг кўп эътироф қилинган иқтисодий, институционал ва ижтимоий-маданий омиллар фарқланади.

Коррупциянинг иқтисодий сабаблари – энг аввало, давлат хизмати ходимлари оладиган маош даражасининг пастлиги, шунингдек уларга фирмалар ва фуқаролар фаолиятига таъсир кўрсатиш учун имконият яратадиган катта ваколатлар берилганида намоён бўлади. Амалдорларга тақчил ресурсларни тасарруф этиш учун кенг ваколатлар берилган жойда коррупция чуқур илдиз отади. Бу ривожланаётган ва бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларда айниқса бўртиб намоён бўлади, аммо у ривожланган мамлакатларда ҳам учрайди. Масалан, АҚШда муҳтож оилаларга турар жойни имтиёзли тақдим этиш дастурини амалга ошириш чоғида коррупция ҳоллари авж олади. Бирок, иқтисодий сабаб асосий сабаб бўла оладими? Баъзи иқтисодий ривожланган мамлакат раҳбарларининг, масалан, Корея давлати Президенти, Бразилия Президенти, Покистоннинг бош вазир,

Россия Федерацияси собиқ мудофаа вазирининг, баъзи губернаторларнинг, коррупция бўйича лавозимидан четлаштирилганлиги иқтисодий сабаб асосий эмаслигини асослайди. Демак, коррупцияда инсоннинг ижтимоий-маданий тубанлашуви сабаби устуворлик этади.

Коррупциянинг институционал сабаблари сифатида давлат идоралари ишида ёпиқлик даражасининг кучлилиги, ўта бесўнақай ҳисоботлар тизими, қонун ижодкорлиги тизимининг очиқ ва ошқора эмаслиги, давлатнинг кадрлар билан ишлаш сиёсатидаги камчиликлар эътироф этилади.

Коррупциянинг ижтимоий-маданий сабаблари қаторига жамиятдаги умумий маънавий тубанлашув жараёнлари, фуқароларнинг давлат бошқаруви қонунларидан хабардорлик ва уларга муносабати даражасининг пастлиги, ҳокимият теласидагиларнинг ўзбошимчалигига нисбатан жамоатчиликнинг бефарқлиги ва кучли назоратнинг йўқлиги киритилади. Коррупциянинг бу сабабининг илдизлари шу қадар чуқурки, ҳатто биз қайсидир ташкилотга бирор муаммо билан мурожаат этганимизда албатта қўлимизда совға салом билан боришнинг ташвишини қиламиз, акс ҳолда исталган натижага эришиш мураккаблашади (Масалан, шифокор кўриги, мактабдаги ўқитувчи билан фарзандимизнинг ўқиши муаммоси билан мурожаат этиш, болани яхши синфга кўйиш, яхши мактабда ўқитиш кабилар).

Кўрсатиб ўтилган омилларнинг учала гуруҳи мавжуд бўлган мамлакатларда (булар, энг аввало, ривожланаётган ва постсоциалистик мамлакатлар) коррупция айниқса кучлидир. Ғарбий Европа цивилизацияси мамлакатларида эса, аксинча, мазкур омиллар таъсири унча кучли эмас ва шу сабабли бу ерда коррупция ҳоллари кам кузатилади.

Коррупциянинг шакллари: порахўрлик, фаворитизм, непотизм (уруғ-аймоқчилик), протекционизм, лоббизм, жамоат ресурслари ва жамғармаларини қонунга ҳилоф равишда тақсимлаш ва қайта тақсимлаш, жамоат ресурсларини шахсий мақсадларда қонунга ҳилоф равишда ўзлаштириш, ноқонуний хусусийлаштириш, сиёсий тузилмалар (партиялар ва ш.к.)ни қонунга ҳилоф равишда қўллаб-қувватлаш ва молиялаштириш, таъмағирлик, имтиёзли кредитлар, буюртмалар бериш, жамоат ресурслари – товарлар, хизматлар, даромад манбалари, имтиёзларга эга бўлиш учун шахсий алоқалардан фойдаланиш, ўз қариндошлари, дўстлари, танишларига турли хизматлар кўрсатиш ва ҳ.к.дир.

Фаолият соҳасига қараб коррупциянинг қуйидаги турлари фаркланади: - давлат бошқаруви соҳасидаги коррупция; - парламентдаги;

коррупция; - жамоа ташкилотлари, корхоналардаги коррупция; - иқтисодий коррупция; - ғоявий коррупция; - сиёсий коррупция; - кадрлар коррупцияси.

Давлат бошқаруви соҳасидаги коррупция замирида давлат хизмати ходими (амалдор)да давлат ресурсларини тасарруф этиш ҳамда давлат ва жамоат манфаатларида эмас, балки ўз шахсий таъмагирлик ниятларидан келиб чиқиб қарорлар қабул қилиш имкониятининг мавжудлиги ётади.

Давлат хизмати ходимларининг иерархиявий ҳолатига қараб юқори поғона ва қуйи поғона коррупциясини фарқлаш мумкин. Коррупциянинг биринчи тури сиёсатчиларни, юқори ва ўрта даражадаги амалдорларни қамраб олади ва юксак баҳога эга қарорлар қабул қилиш билан боғлиқ (қонунлар таърифлари, давлат буюртмалари, мулкчилик шакллари ўзгартириш ва ш.к.). Коррупциянинг иккинчи тури ўрта ва қуйи даражадаги амалдорлар ўртасида кенг тарқалган ва амалдорлар билан фуқаролар ўртасидаги доимий, қундалиқ ўзаро алоқа билан боғлиқ (жарималар, рўйхатга олиш ва ш.к.). Аксарият ҳолларда коррупцион битимдан манфаатдор томонларнинг иккаласи ҳам бир давлат ташкилотига мансуб бўлади. Масалан, амалдор ўз бошлиғига у пора берувчининг коррупцион ҳаракатини “ёпди-ёпди” қилгани учун пора берса, бу ҳам коррупция ҳисобланади ва бу олатда “вертикал” коррупция деб номланади. У, қоида тариқасида, юқори поғона ва қуйи поғона коррупция ўртасида ўзига хос “қўприк” вазифасини бажаради. Бу жуда хавфли, чунки коррупция тарқок ҳаракатлар босқичидан чуқур илдиз отган уюшган шакллар босқичига ўтаётганидан далолат беради.

Парламентдаги коррупция сайлов пайтида сайловчиларнинг овозларини сотиб олиши билан боғлиқ сиёсий коррупцияда намоён бўлади.

Сайловчи Конституцияга мувофиқ “ҳокимият ваколатлари” деб номланган ресурсга эга бўлади. (яъни депутатларни халқ сайлайди). Бу ваколатларни у ўзи сайлаётган шахсларга қарор қабул қилишнинг алоҳида тури – овоз бериш орқали ўтказиши. Сайловчи ўз ваколатларини ўзининг манфаатларида ким ҳаммадан яхши нфода этиши мумкин деб ҳисобласа, ўшанга топшириш зарурлигидан келиб чиқиб қарор қабул қилиши лозим ва бу умумэтироф этилган нормадир. Овозлар сотиб олинган ҳолда сайловчи ва номзод ўзаро битишувга киришади ва бунинг натижасида сайловчи юқорида зикр этилган нормани бузиб, пул ёки бошқа қимматликларни олади, номзод эса

сайлов қонунчилигини бузиб, ҳокимият ресурсини қўлга киритишга умид қилади.

Нихоят, *давлат ва подавлат ташкилотларидаги, ёки умумий жамоат ташкилотлари ва ижтимоий ҳаётдаги* коррупцияда тижорат ёки жамоат ташкилотининг ходими ҳам ўзига тегишли бўлмаган ресурсларни тасарруф этиши мумкин: унда ҳам ташкилот манфаатларини бузувчи ҳаракатларни бундан наф кўрувчи иккинчи томон фойдасига бажариш йўли билан қонунга хилоф равишда бойлик орттириш имконияти мавжуд. Бунга тижорат банкларидан пора эвазига кредитлар олиш мисол бўлиши мумкин. Жамоат ташкилотларидаги коррупция жамиятнинг умумий маънавий таназзули десак муболаға бўлмайди.

Коррупциянинг барча турлари бевосита сиёсий, гоявий ва кадрлар коррупциясини шакллантиради. Сиёсий коррупция кўриб чиқилаётган ижтимоий ҳодисанинг алоҳида ва ўта хавфли туридир. Коррупцияни ўрганиш билан шуғулланадиган мутахассисларнинг аксарияти унга сайлов пайтида сайловчиларнинг овозларини сотиб олишни ҳам киритадилар. Бунга АҚШда 2016 йилда ўтказилган Президент сайловида Дональд Трамп ва Хиллари Клинтон орасидаги сиёсий ўйин мисол бўла олади. Айни вақтда, сиёсий коррупциянинг сайловолди кураши доирасидан четга чиқадиган кўринишлари ҳам йўқ эмас. Бу ерда мансабдор шахснинг мавжудлигини истисно этганда, коррупциянинг барча ўзига хос белгилари бор. Давлатни бошқариш амалиёти сифатидаги сиёсат ва коррупция ҳар доим бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган. Бундан ташқари, коррупция баъзан чуқур сиёсий ўзгаришларга туртки берувчи омилга айланади. Бунини Грузия, Украина ва Қирғизистондаги “рангли инқилоблар” мисолида кузатиш мумкин. Коррупция ҳодисаси ҳар қандай давлат тузумида объектив (қўп ёки оз даражада) мавжуд бўлади. Шу сабабли, сиёсий коррупцияга янада кенг ҳодиса сифатида ёндашиш мақсадга мувофиқдир.

Ҳозирги даврда сиёсий коррупция сиёсий тусга эга қилмишларда намоён бўлади ва уларнинг бир қисми жиноят-ҳуқуқий тартибда жазога лойиқ, бошқа бир қисми эса – лойиқ эмас деган фикр ҳам мавжуд.

Сиёсий коррупциянинг бюрократик ва сиёсий, мажбурий ва келишилган, марказлаштирилган ва марказлаштиришидан чиқарилган коррупция каби турлари ва қўйидаги белгилари фарқланади:

Сиёсий коррупция деганда, ҳукмрон ёки муҳолиф элиталар, партиялар, гуруҳлар ва айрим шахсларнинг ҳокимият учун, яъни уни эгаллаб олиш ёки ушлаб туриш мақсадида, шунингдек сиёсий рақиб-

ларга қарши сиёсий курашининг коррупцион (ёки коррупция билан боғлиқ) шакллари тушуниш лозим. Унинг айрим турларига инсон ва фуқаронинг конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларига, давлат тузуми ва давлат ҳокимияти асосларига қарши коррупцион қилмишлар хосдир.

Ҳар қандай сиёсий коррупция ғоявий коррупциянинг маҳсули сифатида амал қилади. Ғоявий коррупция деганда давлат бошқаруви даражасида ҳокимият қарорларини қабул қилишни монополиялаштириш ва уларни танлаш доирасини чеклаш тушунилади. Ҳар қандай давлат бошқаруви бошқарув воситаларини ўз стратегик ва тактик мақсадларига мос равишда танлаш лозим. Ғоявий коррупция билан боғлиқ ҳолда бошқарув мақсадларининг ўзи бузиб кўрсатилади. Маълумки, давлат ўз олдига қўйилган мақсадларга эришиш учун турли воситалардан фойдаланиши мумкин (асосий давлат ва инсоний кадриятларга мутлақо зид бўлган воситалар бундан мустасно). Аммо, давлат бошқаруви мақсадлари яхлит ва ягона бўлиши лозим. Давлат ҳокимияти бошқарув мақсадларини бузиб кўрсатган, шахсий мақсадни кадрият даражасига кўтарган ва унга эришиш учун ҳаракат қила бошлаганда ғоявий коррупция пайдо бўлади.

Ғоявий коррупциянинг ниҳоятда кучли таъсири кадрлар коррупциясида ўз ифодасини топади. Бошқарувга умуман лаёқати бўлмаган одамнинг фаворитизм таъсирида раҳбар лавозимига тайинланиши кадрлар коррупциясини ифодалайди ва у кўп ҳолларда ғоявий коррупциянинг оқибати сифатида амал қилади.

Кадрлар коррупцияси мамлакатда ижтимоий адолатсизликка, маънавий муҳитнинг бузилишига сабаб бўладиган, сиёсий менталитетга салбий таъсир кўрсатадиган коррупциянинг кенг тарқалган шаклларидан биридир. Коррупциянинг бу тури икки субъект – лавозимга тайинлаш ҳуқуқига ёки сайлов натижаларига таъсир кўрсатиш имкониятига эга бўлган шахс ва мазкур лавозимни эгаллашдан манфаатдор шахснинг ўзаро алоқасига асосланади.

Кадрлар коррупциясида давлат хизмати ходимлари ҳисобланмайдиган турли воситачилар, хусусан тегишли ваколатларга эга бўлмаган ёрдамчилар, референтлар, котиблар иштирақ этиши ҳам мумкин. Кадрлар коррупциясининг асосий салбий оқибатлари амалдорларнинг нокомпетентлиги, ишнинг самарали эмаслиги, давлат ҳокимияти обрўсининг пасайишидир.

Иқтисодий коррупция ҳам ўзи учун, ҳам бошқа ҳар қандай шахслар учун, фуқаро, юридик шахс, жамоат ёки давлатнинг ҳоқуқи билан кўрикланадиган манфаатларига зид равишда йорқ эъланиши

оғдириш (пора олиш, ваъда қилиш, таклиф қилиш, бериш ёки таъмагирлик йўли билан талаб қилиш), шахс ўз мансаб мавқеидан манфаат (мол-мулк, хизматлар, имтиёзлар ёки шу жумладан мулкый хусусиятга эга афзалликлар) олиш учун бошқа ҳар қандай тарзда қонунга хилоф равишда фойдаланишдир.

Иқтисодий коррупциянинг ўзига хос хусусияти яна шу билан белгиланадики, ўз мансаб мавқеини сунистеъмол қилишларнинг аксарияти молиявий оқимларни назорат қилиш ва қайта тақсимлаш соҳасидаги ваколатлардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлади. Коррупциянинг мазкур турини кенг маънода “коррупцион хизматлар” деб ҳам атайдилар. Шу тариқа, ҳокимият ресурси бошқа давлат ресурсларини ўзлаштириш мақсадида “сотилади”, шунингдек ҳокимият ресурсидан кўрсатилган мақсадда фойдаланиш юз берадики, бу иқтисодий ва сиёсий коррупциянинг яқин ўзаро алоқасини белгилайди.

Сиёсий ва иқтисодий коррупция сиёсий маданият билан эмас, балки иқтисодий ва сиёсий ривожланиш даражаси билан белгиланади. У эски ва янги нормалар ўртасидаги тафовутни акс эттиради ва жамият ҳаётининг барча соҳаларидаги ўзгаришларга мослашувчанликни енгиллаштиради. Коррупциянинг муайян турлари ижтимоий ўзгаришларни кафолатлайдиган сиёсий коалициялар тузиш жараёнида муҳим алоқалар ўрнатилишига имконият яратади.

Кундалик ҳаётимизда оқ, кулранг ва қора коррупция кўринишлари фарқланади. Оқ коррупция жамоатчилик томонидан қораланмайдиган амалиётларни акс эттиради. Улар кундалик ҳаётдан мустаҳкам ўрин олган ва муаммо сифатида қаралмайди. (Масалан, биз ўзимизнинг ҳурматимиз, эътиборимизни билдириш учун ўқитувчи ёки шифокорга ўз ихтиёримиз билан кичик тухфалар олиб борамиз ва у бу тухфани ийманиб бўлса-да олади, аслида, у хизмати учун маош олади ва бу тухфани олиши мумкин эмас, бироқ, бунда таъмагирлик мутлақо намоён бўлмаганлиги учун қораланмайди). Кулранг коррупция деганда, жамоатчилик ўртасида аниқ бир муносабат ҳали шаклланмаган коррупцион ҳаракатларни тушунади (масалан, ўқитувчиларнинг репетиторлиги, ижтимоий ҳаётнинг ёзилмаган қонунига айланган кулранг коррупциядир). Айнан кулранг коррупция атрофида жанжаллар юзага келади. Қора коррупция жамиятнинг барча қатламлари томонидан қораланади ва унинг олдини олиш ҳамда бартараф қилиш бўйича ҳукумат қарорлари қабул қилинади, чунки бу умумий таназулнинг ифодасидир.

Таълим ва фандаги коррупция, айниқса, XX асрда янада ривожланганлиги жамиятнинг инқирозга юз тутганлиги билан баҳоланади.

Фан соҳасидаги коррупция унинг турли тармоқларида мутлако нокомпетент мутахассисларнинг кадрларнинг жалб қилинишидир. Номзодлик ва докторлик диссертацияларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ жараёнда кўп ҳолларда протекционизм ва фаворитизмнинг амал қилаётганлиги сир эмас. Бу эса, бир томондан фандан мутлақо йироқ одамларнинг кириб келиши, иккинчи томондан эса, илмий салоҳиятнинг саёзлашувига олиб келади. Бу эса жамият таракқиётига салбий таъсир этади.

Таълимдаги коррупция абитуриентларнинг ўқишга қабул қилиниш жараёни билан бошланиб, уларнинг ўқишни тугатиб диплом олиш жараёнигача камраб олинган. Хусусан, айнан мустақиллик йилларида ўқишга қабул жараёнида “Бункер” сўзи пайдо бўлган. Ҳатто бункерда ҳам берилган поранинг қиймати ёки абитуриентни “кўплаб-қувватловчи қариндошларнинг амали”га қараб хизмат кўрсатилган.

Шуни афсус билан айтиш лозимки, таълим соҳасидаги коррупция ҳар қандай мамлакат интеллектуал салоҳиятининг инкирози, фандаги коррупция эса, бу инсониятнинг инкирози бўлиб, бунинг олдини олиш ҳар биримизнинг фуқаролик бурчимиз. Шу боис, 2017 йил апрель ойида Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил май ойида “Олий ўқув юртидан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги тегишли қарорларида даврнинг руҳи ва талаби ўз ифодасини топди.

Ҳозирги кунда олий таълим муассасаларига абитуриентларнинг ўқишга қабул этишда шаффофликни таъминлаш бўйича бирча чора-тадбирлар кўрилмоқда. Хусусан қабул жараёнида тест синвалларини ташкил этиш бўйича қарор бу йўлдаги дадил қадам бўлиб ҳисоб муболага бўлмайди. Фикримизча, бундан кейин Ўзбекистонда ва дунёда таълим ва фан соҳасидаги коррупцияга чек қўйиладими, чунки бугун инсоният тақдири ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ таълимнинг сифатига ва фандаги ихтиро ва кашфиётларнинг мазмунига алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Кўплаб мутахассислар фикрига кўра, суд тизими коррупция учун, айниқса, жалб қилувчан соҳалардан бири ҳисобланади. Бу ерда деярли ҳар қандай лавозим коррупцион жалб қилувчанлик баъзи тавсифланади, унинг функционал мазмунига фақат коррупция кўри-нишларининг шакллари ва кўламигина жиддий боғлиқ бўлади. Шу ўринда, алоҳида таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 21 октябрдаги “Суд-ҳуқуқ тизимини янада

ислоҳ қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ва 2017 йил 21 февралдаги “Ўзбекистон Республикаси суд тизими тузилмасини тубдан такомиллаштириш ва фаолияти самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонлари ҳамда Ўзбекистон Республикасининг судьялари билан учрашувда келгусида бу соҳадаги коррупцияга узил-кесил барҳам бериш, судьялар фаолиятида адолат мезонига риоя қилиш асосий вазифа қилиб белгиланди. 2017 йил июнь ойида Ўзбекистон Республикаси Олий суди раиси Козим Комиловнинг Ўзбекистон халқига мурожаати ҳам бу тизимда адолат бош мезон бўлиши, оқлов ва қораловда объективлик таъминланиши таъкидланди. Яъни, суд жазоловчи эмас, балки, адолатли ҳукм чиқариш органига айланиши лозим.

Ҳозирги сиёсий амалиётда лоббизм амалиёти диққатга сазовордир. У Қўшма Штатлар сиёсий тизимининг ажралмас элементи ҳисобланади. Ўз вақтида лоббизм кўринишидаги коррупцияга барҳам беришнинг иложи йўқлиги англаб етилгач, уни қонунда белгиланган доирага солишга қарор қилинган ва бу ғоя тегишли қонун ёрдамида амалга оширилган. Бу дунёдаги, хусусан, юртимиз ижтимоий ҳаётида “Обрў эффекти” ҳам деб аталади.

Дунё миқёсида кадрлар коррупциясининг энг хавфли коррупция сифатида ривож олаётганлиги, унинг маънавий муҳитга акс таъсир этаётганлиги ниҳоятда ачинарли ҳол. Шу боис, Ўзбекистонда коррупцияга қарши курашиш давлат сиёсати даражасига кўтарилди ва Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг бевосита ташаббуси билан 2017 йил 3 январда “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида” Қонун қабул қилинди. Ушбу Қонун мамлакатимизда коррупцияга нисбатан муросасиз муносабатнинг шаклланишига пойдевор бўлди. Қонунга кўра, барча турдаги коррупцияга қарши кураш, кадрлар коррупциясига чек қўйиш, фаолиятда софликни ва адолатни таъминлаш масаласига эътибор қаратилмоқда. Шунингдек, 2017 йил 2 февралдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг қоидаларини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори қабул қилинди. Мазкур ҳужжатлар ўз мазмун моҳияти, мақсади билан мамлакатимизда коррупцияга қарши курашнинг янги босқичини бошлаб берди.

Шу маънода, “Жамиятимизда коррупция, турли жиноятларни содир этиш ва бошқа ҳуқуқбузарлик ҳолатларига қарши курашиш, уларга йўл қўймаслик, жиноятга жазо албатта муқаррар экани тўғри-

сидаги қонун талабларини амалда таъминлаш бўйича қатъий чора­лар кўришимиз зарур”¹. Демак, келгусида Ўзбекистон халқининг сиёсий ҳушёрлиги таъминланади ва сиёсий менталитет янги босқичга кўтарилади.

Глобал онгни шакллантириш зарурияти

Глобаллашув жараёнларини назарий жиҳатдан англаб етиш ва глобал муаммоларни бартараф этиш нафақат ўта оғир ва узоқ давом этадиган, балки қутилган натижаларга қандай эришиш мумкинлиги хусусида ҳали аниқ жавоблар ва узил-кесил ечимларга эга бўлмаган ишдир. Айни вақтда аксарият тадқиқотчилар глобал тангликларни бартараф этиш имкониятини оммавий онгда янги­ча ахлоқнинг шаклланиши ва мустаҳкамланиши, маданиятнинг ривожланиши ва унинг инсонпарварлашуви билан боғламоқдалар. Бунинг учун жиддий асослар бор, зеро одамларнинг феъл-атвори, хатти-ҳаракатлари, пировард натижада эса улар эришишга ҳаракат қиладиган натижа асосан уларнинг ҳаётга муносабати ва фикрлаш тарзи билан белгиланади.

Дарҳақиқат, асрлар мобайнида сақланиб қолаётган дунё ҳақидаги тасаввурларни ўзгартириш, қотиб қолган фикрлаш андозаларини бартараф этиш ва одамлар онгида инсонийликнинг янги­ча тамойилларини шакллантиришнинг ўзи умуминсоний муаммолар ечими эмаслиги ҳам равшан. Бу мазкур муаммоларни бартараф этиш йўлидаги зарур, лекин фақат биринчи қадам ва у муттасил ўзгарувчи вазиятга мос бўлган ва ҳозирги давр руҳини аниқ акс эттирадиган дунёқарашнинг шаклланиши билан боғлиқ. Бундай янги­ланган дунёқараш замирида фақат сўнги юз йилликка хос бўлган жамият ҳаёти интернационаллашувининг кескин ўсиши билан белгиланадиган интимий муносабатларнинг янги­ча мазмуни ва шакл-шамойилларини акс эттирувчи янги­ча инсонийлик ётиши лозим. Мазкур янги­ча инсонийлик глобал онгни шакллантиришга қаратилиши ва уч асосий на­тижа: глобаллик туйғуси, зўравонликка нисбатан муросасизлик ва инсоният асосий ҳуқуқларини тан олишдан келиб чиқадиган адолатпарварликни ўз ичига олиши даркор.

Глобал муаммоларни бартараф этишда халқаро кучларнинг бирлашуви

Одамлар дунёқараши нафақат уларнинг дунё ҳақидаги билимлариди, балки улар бу билимни қандай талқин қилиши, қандай ҳисоб­салар чиқариши ва қандай иш кўришида ҳам намоён бўлади. Шунинг сабабли глобал муаммоларни бутун дунё баҳамжиҳат ҳал қилиши

¹ Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини барқарор қилиш бўйича қарорлар
– Тошкент: Ўзбекистон, 2016 – Б 10

лозимлиги тўғрисида сўз юритар эканмиз, инсоният назарияда муайян ютуқларга ва баъзи бир амалий натижаларга эришган ҳолда, дунё ривожланишининг салбий жараёнларини тўхтатишга ҳали муваффақ бўлмаганини эътибордан четда қолдиришимиз мумкин эмас. Халқаро кучларнинг муайян даражада бирлашуви, уларнинг мувофиқлаштирилган, изчил ва энг муҳими, самарали ҳаракатлари ҳам ҳали мавжуд эмас. Нега шундай бўляпти ва бунга нима халақит беряпти? Ҳозирги ранг-баранг ва зиддиятларга тўла дунёда келишилган ҳаракатларни амалга ошириш мумкинми? Агар мумкин бўлса, бунга қандай асосда эришиш мумкин? Булар бугунги кунда ижтимоий тафаккур, шу жумладан фалсафа ечишга ҳаракат қилаётган бош масалалардир. Тарихий тажриба турли халқларнинг яқинлашуви уларнинг манфаатлари мос келган жойда айниқса яхшироқ юз беришини кўрсатади. Ўзаро манфаатдорлик турли қийинчиликларни тез бартараф этиш, савдо-сотикни фаол ривожлантириш, иктисодий, сиёсий ва маданий алоқаларни мустаҳкамлашга кўмаклашади. Одатда бу йўлда энгишга тўғри келадиган энг катта қийинчиликлар эскича қарашлар, қотиб қолган фикрлаш услуби, анъаналар билан боғлиқ бўлади. Улар ўзгариш хусусиятига эга, лекин бу жуда узоқ, катта қийинчиликлар билан ташқи ёки ички омиллар таъсирида юз беради. Масалан, *ташқи омиллар қаторида экологик тангликнинг кучайиши, «демографик портлаш» оқибатлари, уруш хавфи ва нафақат одамларнинг турмуш тарзини сезиларли даражада ўзгартирган, балки уларнинг онига ҳам ўз таъсирини кўрсатган бошқа глобал муаммолар киради. Ички омиллар инсон манфаати, унинг субъектив, шахсий асоси билан боғлиқ. У ёки бу муаммоларнинг кескинлик даражаси, ҳатто бунинг учун зарур шарт-шароит ва етарли асослар пайдо бўлган ҳолларда ҳам, нима учун пасаймаяпти, деган саволга жавоб топишда юқорида зикр этилган омиллар, айниқса манфаат омили албатта ҳисобга олиниши лозим.*

Глобал муаммоларни ҳал қилишда хусусий ва умумий манфаатлар уйғунлиги

Ҳар бир халқ, ҳар бир мамлакат халқаро муносабатларнинг у ёки бу тартибида, давлатлараро савдо оқимларининг йўналиши ва капиталларнинг тақсимланишида ўз муайян манфаатига эга бўлади. Улар табиий ресурслардан фойдаланиш, атроф муҳитни сақлаш ва шу каби масалаларда доим ўз манфаатларини ҳимоя қиладики, бу уларнинг сиёсатида умумий масалаларда ҳам, хусусий масалаларда ҳам бевосита акс этади ва бошқа мамлакатлар сиёсатига ўхшамаслигига сабаб бўлади. Баъзан ички манфаатлар умумий манфаатлардан

устунлик килади. Бундай ҳолларда мазкур сиёсат бошқ. давлатларнинг манфаатларига зид равишда амалга оширилади. Масалан, экология нуқтаи назаридан бу кўшни ҳудудларда яшовчи халқларнинг қарама-қарши манфаатлари тўқнашган ҳолларда кўп кузатилади.

Аммо ҳозир, жамият ҳаётининг интернационаллашуви ва иктисодий интеграциялашуви шароитида, сайёрамизнинг турли бурчакларида жаҳон ҳамжамиятининг ядро уруши, экологик танглик, демографик кескинлик ва ресурслар тақчиллигини бартараф этишдан иборат объектив манфаатларини ўзларининг умумий манфаати деб билувчи одамлар сони тобора кўпайиб бормоқда. Маърифатли сиёсий ва жамоат арбоблари янада аниқроқ англаб етаётган келишилган ҳаракатларга бўлган бу объектив эҳтиёж ҳозирнинг ўзидаёқ айрим давлатлар хулқ-атворида таъсир кўрсатмоқда ва ҳатто уларнинг ички ва ташқи сиёсатини маълум даражада белгиламоқда. Ўзбекистон ўз таракқиётининг юксалиш босқичида дунёнинг барча етакчи давлатлари билан ижтимоий иктисодий ҳамкорлик бўйича шартномалар имзолади. Биргина 2017 йилда 60 миллиард доллар, шундан 23 миллиард доллар Хитой давлати инвестициялари Ўзбекистонга ажратилди. 2018 йилда Россия билан 27 миллиард доллар миқдорда шартнома имзоланди, бу умумий ва хусусий манфаатлар йўлидаги саъй ҳаракатларнинг дебочасидир.

Айрим мамлакатларда ҳам, бутун дунёда ҳам барқарор ижтимоий-иктисодий ривожланишга эришиш технократик жамият тузилиши ва моҳиятидан келиб чиқадиган катта қийинчиликлар билан боғлиқ. У компьютер инқилоби таъсирида ўзгарганига қарамай, техноген цивилизациянинг асосий шакл-шамойилларини саклаб қолмоқда ва шу сабабли ҳозирда мавжуд кўринишда нафакат бундай жамият танқидчиларини, балки техника таракқиёти тарафдорлари (технократик оптимистлар) собиқ издошларининг бир қисmini ҳам қаноатлантirmаяпти. Уларнинг аксарияти фикрига кўра, ҳозирги Ғарб цивилизацияси инсоният учун шикастли бўлган кўпгина зиддиятларни юзага келтирди, чунки унинг замирида табиат ва унинг ресурсларига нисбатан истеъмолчилик ёндашуви ётади. Тегишли кадрларнинг тизимидан мустаҳкам ўрин олган бундай тасаввурлар тарихан санъат инқилоби, кейинроқ - фан-техника инқилоби даврида шаклланган бўлиб, ўз илдишлари билан инсон, худди Ердаги Худо каби, дунёни бунёд этади, уни табиат имкониятлари ва ўз имкониятлари билан ҳисоблашмасдан ўз ихтиёрига кўра ўзгартиради. деган дунёқарашга бориб тақалади. Пировардда нафакат экологик ва демографик тангликлар, балки маънавий инкироз ҳам юзага келади, бунда асосли

дунёқараш мўлжаллари объектив шароит тазйиқи остида ўзгараётган амалиёт билан тўқнашади.

Айни шу сабабли қадриятлар муаммоси, ижтимоий ривожланишнинг янги устуворликларини ва бошқа дунёқараш мўлжалларини излаш жамиятни маънавий янгилашнинг бош вазифаларига айланади. Бугунги кунда турли мамлакатларнинг олимлари бошқа қадриятларга мувофиқ бунёд этилган ўзга цивилизацияга ўтиш амалга оширилган тақдирдагина инсоният экологик ва бошқа глобал муаммоларни бартараф эта олиши мумкинлигини деярли яқдиллик билан қайд этмоқдалар. Уларнинг фикрича, мазкур қадриятлар табиат ва унинг эҳтиёжларини табиатдан устун қўювчи антропоцентризмга эмас, балки ҳаёт феноменининг бетакрорлигига ва биосферани мувозанат ҳолатида сақлаш лозимлигига эътиборни қаратувчи биосфероцентризмга асосланиши лозим. Инсон эса, ақлли мавжудот ва мазкур мураккаб тизимнинг таркибий қисми сифатида, бу билан нафақат ҳисоблашиши, балки тегишли тарзда иш кўриши ҳам лозим. Унинг дунёга муносабатини ўзгартириш, инсонпарварлик ва коэволюция, яъни табиат ва жамиятнинг муштарак ривожланиши тамойилларига таяниб, янги қадриятлар тизимини ва ижтимоий ривожланиш мўлжалларини яратишдан бошқа йўли йўқ.

Дунё халқлари ўртасида ўзаро алоқа ва асосли ҳамкорлик йўлига янада ишонч билан кириши, одамларнинг ижтимоий-иқтисодий фаолияти эса табиат билан зиддиятга киришмаслиги учун дунёда юз бераётган ҳозирги жараёнлар ҳақидаги илмий билимларни кенгайтириш ва чуқурлаштириш, шунингдек одамларнинг юз бераётган ҳодисалар ва жараёнларга ўз жавобгарлигини янада теранроқ тушунишига эришиш лозим. Бу яна шунинг учун ҳам муҳимки, замонавий электрон қурилмалар ва ҳисоблаш техникаси инсоннинг ўз фаолияти натижаларини ҳам, улар олиб келиши мумкин бўлган оқибатларни ҳам чамалаш ва башорат қилиш қобилятини кўп қарра оширади. Шу сабабли ижтимоий ва ишлаб чиқариш жараёнларини бошқаришда олимнинг роли ортиши билан бир қаторда унинг инсон учун ҳам, атроф муҳит учун ҳам муайян экологик, тиббий ва бошқа оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган техник лойиҳалар бўйича қарорлар ва тавсиялар учун жавобгарлигини мислсиз даражада ошириш масаласи ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

Сўнги йилларда генетика соҳасидаги тадқиқотлар ва амалий ишлар ўзига тобора кўпроқ эътиборни тортмоқда. Бу ерда жонли организмларни, шу жумладан инсонни ҳам клонлаш имконини берувчи ген инженерияси учун кенг имкониятлар очилмоқда. Бу кўп

сонли ахлоқий ва психологик масалаларни юзага келтиради, чунки инсон шахс сифатида генлар таъсирида фақат эллик фоизга шаклланади, қолган жиҳатдан у ижтимоий муҳит ва муайян яшаш шароитлари билан белгиланадиган ижтимоий мавжудотдир.

Шу муносабат билан энг янги фалсафий адабиётларда инсонпарварлик масалалари яна биринчи ўринга чиқмоқда. Фан-техника тараққиётини нафақат айрим инсоннинг, балки бутун инсониятнинг ахлоқий фазилатларига бевосита бўйсундирувчи инсон фаолиятини бутунлай ўзгартириш лозимлигини ифодаловчи «илмий инсонпарварлик» атамаси фаол ишлаб чиқилмоқда. «Маънавиятга қарши қаратилган ҳар қандай таҳдид ўз-ўзидан мамлакат хавфсизлигини, унинг миллий манфаатларини, соғлом авлод келажагини таъминлаш йўлидаги жиддий хатарлардан бирига айланиши ва охир – оқибатда жамиятни инкирозга олиб келиши мумкин.

Умуминсоний кадрятлар

Ҳозирги шароитга татбиқан муайян универсал асос сифатидаги «янги инсонпарварлик»нинг моҳияти ер куррасида яшовчи барча одамларнинг муҳим манфаатларини акс эттирадиган ва шу сабабли бутун дунёда умумий кадрятлар сифатида идрок этиладиган борлиқ меъёрлари ва тамойилларини қарор топтиришдан иборат. Бундай кадрятларнинг айримлари илк бор жаҳон динларида умуминсоний қоидалар сифатида таърифланган.

Кейинчалик муайян инсон дунёвий ахлоқ ва кадрятлар умумий тизимини яратишнинг бошланғич таянч нуқтасига айланди. Бу одамлар, давлатлар ва халқлар ўртасидаги муносабатларда ахлоқ «олтин қоидаси»ни рўёбга чиқариш мумкинлиги ва зарурлигини эълон қилган Форобий, Ибн Сино, Т.Гоббс, П.Гассенди, М.Вольтер, Ж.Ж.Руссо, И.Кант, Г.Гердер ва бошқа мутафаккирлар этикасида айниқса бўртиб намоён бўлди. Унинг бизгача турли кўринишларда етиб келган мазмуни Вольтер баёнида барча одамларга қаратилган инсоний чорлов сифатида янграйди: «Ўзинг билан қандай муомала қилишларини истасанг, бошқалар билан шундай муомала қил». Айни шу XVII асрда инглиз либерализмининг ёрқин вакили Ж.Локк (1632-1704) инсоннинг узвий ҳуқуқлари (яшаш, эркинлик, мулк ҳуқуқи ва б.) дахлсиз эканлиги ҳақидаги ғояни илгари сурди. Алишер Навоий ўзининг машҳур «эркинлик», «тенглик», «бирдамлик», «адолат» шиорларини эълон қилиб, одамларнинг умуминсоний кадрятларга бўлган ишончини мустаҳкамлади.

Глобал муаммоларни ечишда фалсафанинг роли

Оғир ва мураккаб вазифаларни ечишда инсонга фан доим ёрдам берган. Бир пайтлар эришиб бўлмайдиган, инсон имкониятлари даражасидан ташқарида бўлиб туюлган нарсаларнинг аксариятига айнан фан ёрдамида эришилган. Айни шу сабабли глобал муаммолар хавф солаётгани ҳақидаги илк огоҳлантиришларнинг ўзиёқ одамларни фанга ўз эътиборини қаратишга, олимларни эса бу муаммоларни ечиш йўлларини излашга мажбур қилди. Юзага келган вазиятнинг ўзига хослиги ва янгилиги шундан иборатки, ҳар қандай муайян муаммоларни айрим фан ёки бир неча фанлар мажмуи доирасида ўрганиш мумкин бўлса, инсон, жамият ва табиатни уларнинг кўп сонли ўзаро алоқалари ва ўзаро боғлиқликларида қамраб олувчи мураккаб тизимдан иборат глобал муаммоларни тадқиқ этишга айрим фанлар қодир эмас. Зеро ўз тадқиқоти объекти – у ёки бу айрим муаммони бошқа глобал муаммолар контекстида талқин қилишга муайян фанлар доираси торлик қилади. Шу сабабли у ёки бу фан қайси муайян вазифаларни ечишидан қатъий назар, улар билан боғлиқ жараёнлар ва ҳодисаларга, яъни бутун вазиятга, шу жумладан охиروқибатда олинган натижаларга нисбатан фалсафий ёндашув доимо тадқиқотнинг зарурий шarti ҳисобланади. Ҳар қандай айрим фанлар муайян босқичда ўз тадқиқот предметини фалсафий жиҳатдан англаб етишга у ёки бу даражада муҳтож бўлади. Муайян фан предметига ва инсоният олдида турган муаммоларга нисбатан бундай кенг ёндашувсиз фундаментал кашфиётлар қилиш ҳам, умуман фаннинг ривожланиши ҳам мумкин эмас.

Шундай қилиб, айни ҳолда, бир томондан, масалаларнинг фалсафий ечими тўғрисида, бошқа томондан эса – фалсафа фанларнинг кенг доираси ўзаро алоқа қилишини рағбатлантириши, бунда уларнинг фанлараро бирлашуви муҳим ўрин тутини тўғрисида сўз юритилади.

Гарчи фалсафа одамларнинг кундалик ҳаёти ва амалиётидан анча узокда бўлган ҳаддан ташқари умумий масалаларни ўрганайди, деган фикр мавжуд бўлса-да, у (фалсафа) глобал муаммоларни ечишда муҳим рол ўйнайди. Зеро, умумий назариялар баъзан билимнинг аксарият муайян соҳаларига қараганда кўпроқ самара бериши мумкинлиги яхши маълум.

Албатта, фалсафа сиёсий ва бошқа қарорлар қабул қилиш жараёнига муқаррар тарзда ва бевосита таъсир кўрсатади, деб айтиш унча ўринли бўлмайди. Зеро, унинг бош вазифаси дунёқарашни шакллантириш ва шу тариқа амалий қарорлар ишлаб чиқиш жараё-

нига билвосита таъсир кўрсатишдан иборат. Унинг вазифаси глобал муаммоларнинг табиий-илмий ва техникавий жиҳатларини бевосита ўрганишдан эмас, балки бошқа фанлар таклиф қиладиган тегишли ечимларнинг фалсафий, методологик, маданий ва ахлоқий негизини таъминлашдан иборат.

Глобал муаммоларни фалсафий англаб етишнинг ўзига хос хусусиятларини тавсифлар эканмиз, фалсафанинг асосий функцияларидан келиб чиқадиган ва билишнинг шу шаклигагина хос бўлган хусусиятларни қайд этиб ўтамиз. *Биринчидан*, фалсафа, дунёқарашни шакллантирар экан, инсон фаолияти йўналишини кўп жиҳатдан белгилайдиган муайян мўлжаллар беради. Шу тариқа фалсафа ўзининг дунёқарашни шакллантириш ва аксиологик функцияларини бажаради.

Иккинчидан, турли фанлар доирасида ўрганиладиган мураккаб тизимлар ҳақида яхлит тасаввур мавжуд эмаслиги бу фанларнинг ўзаро ҳамкорлиги йўлида жиддий тўсиқ ҳисобланади. Шу маънода фалсафанинг мазкур фан доирасида юзага келадиган назарияларни умумлаштирувчи методологик функцияси айниқса муҳим аҳамият касб этади, чунки илмий билимнинг интеграциялашувига кўмаклашади.

Учинчидан, фалсафа ижтимоий ҳодисалар ва жараёнларни тарихий контекстда тушунтириш имконини беради. У жамият ва табиат ривожланишининг умумий қонунларини таърифлайди ва шу сабабли глобал муаммоларни ўрганишда уларни ижтимоий тараққийёт билан узвий боғлиқ бўлган қонуний ҳодиса сифатида тушунишга йўл кўрсатади. Шундай қилиб, глобал муаммоларнинг пайдо бўлиши тасодиф ёки инсониятни ҳалокатга олдиндан маҳкум этувчи тақдирнинг ҳукми сифатида эмас, балки қарама-қаршиликларга тўла инсоният тарихи объектив ривожланиш жараёнининг маҳсули сифатида қаралади.

Тўртинчидан, фалсафа глобал муаммолар ривожланишининг умумий тенденциясини, уларнинг ўзаро алоқаси ва бир-бирини тақозо этиш даражасини фалсафий нуктаи назардан англаб етиш имконини беради.

Бешинчидан, фалсафа назарий фикрлаш маданиятини ривожлантириш учун имконият яратиш орқали маънавий - маданий функцияни бажаради. Турли халқларнинг фалсафа тарихини ўрганиш, уларнинг маданияти билан ҳам танишиш имконини беради. Муайян халқлар олдида турган муаммоларнинг бирортасини ҳам уларнинг маданиятига боғламасдан ечиш мумкин эмас.

Олтинчидан, глобал муаммоларга оид илмий ахборотнинг шиддат билан ўсиб бораётган оқимида янада аниқроқ мўлжал олиш имконияти табиий-тарихий жараёни яхлит кўриш ва уни талқин қилишга нисбатан диалектик ёндашув маҳсули ҳисобланади.

Еттинчидан, фалсафа инсон ҳаётининг мазмуни, ўлим ва умрбокийлик масалаларини кун тартибига қўядики, бу инсониятга глобал муаммолар таҳдид солаётган шароитда айниқса муҳим аҳамият касб этади.

Ниҳоят, фалсафанинг яна бир муҳим методологик функцияси шундан иборатки, у инсониятнинг ҳозирги муҳим муаммолари билан бевосита боғлиқ бўлган ва башарият ривожланишининг объектив тенденцияларини тушуниш ва англаб етишда улкан рол ўйнайдиган «табиат», «жамият», «цивилизация», «ижтимоий тараққиёт», «фан-техника инқилоби» каби бошқа категорияларни ишлаб чиқади.

Ҳозирги даврнинг глобал муаммоларини ўрганишга нисбатан фалсафий ёндашув ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилгач, энди глобаллашув жараёнлари кучайишига қараб аҳамияти ошиб бораётган муаммоларнинг ўзини шу нуқтаи назардан кўриб чиқамиз.

Глобал маконда техника ва технология

Инсоният тараққиётининг ҳозирги босқичида нафақат билимга, балки шу билимдан фойдаланиш учун техника ва технологияларга эҳтиёж ортмоқда. Техника (юнонча-*techné*-санъат, маҳорат) инсон томонидан атроф муҳитни ўзгартириш мақсадида яратилган ҳар қандай меҳнат қуроли, артефактлар техникадир. Техник артефактлар иккита вазифани бажаради: меҳнат предметининг энергетик, ёки информатив ҳолатини ўзгартириш; ишлаб чиқариш фаолияти мажмуаси, воситаларининг турларини кўпайтиришдир. Шу боис, техника инсон ишлаб чиқариш фаолияти соҳасини ўзгартиради. Техника инсон ва табиат ўртасида воситачи вазифасини бажаради.

Технология – артефактлар, ишлаб чиқариш операциялари ва жараёнлари, ресурс манбалари, ахборотнинг ижтимоий оқибатлари ривожланишининг мураккаб тизими. Замонавий технологиялар алоҳида технологияларнинг мажмуи сифатида амал қилади. Замонавий технологияларнинг ўзига хос хусусиятлари уларнинг илмийлиги, қулайлиги, камхаржлигидир.

Ахборот технологияси – бу ахборотни танлаш, жамғариш, таҳлил қилиш ва фойдаланувчига етказиб беришга йўналтирилган ҳисоблаш техникаси, электр алоқа, информатика имкониятларининг уйғунлигидир.

Ишлаб чиқариш жараёни замирида ётувчи ҳар қандай таърифга таърифлашда ишлов бериш предмети, усул ва усулларнинг ишлаб чиқариш куролларини, ишлаб чиқариш усулларининг таърифини ажратиш мумкин. Технология жараёни сифатида таърифлашнинг ва ташкил этилган бўлади. Аммо анъанавий технологияда ҳар қандай энергетик омилларга таянса, ахборот технологияси қўлланган ҳолатда нади. Ахборот технологиясининг негизини моддий жамиятнинг омиллар ташкил этади.

Ахборот технологияси ахборотнинг айланishi ва унга таъриф бериш жараёнлари мажмуи, шунингдек бу жараёнларни таърифлаш деб таърифланади. Ахборот, маълумотларга ишлов бериш ва айланishi объектлари ҳисобланади. Ахборотга ишлов бериш жараёнларининг технологик маршрутлари ва сценарийларини таърифлашнинг таркибий қисмларини яратиш мумкин. Шу боис ахборот технологияси тушунчаси икки хил – назарий ва амалий нуқтаи назардан талқин қилинади. “Назарий нуқтаи назардан ахборот технологияси илмий-техник фан бўлиб, унинг доирасида ахборот айланishi ва унга ишлов бериш автоматлаштирилган жараёнларини ишлаб чиқиш ва улардан фойдаланиш муаммолари тадқиқ қилинади. Амалий нуқтаи назардан ахборот технологияси ахборот айланishi ва унга ишлов бериш автоматлаштирилган жараёнлари мажмуи, муайян соҳага боғлиқ бўлган ва замонавий техник-иқтисодий воситаларга асослаштирилган мана шу жараёнларнинг таърифидир¹.”

Ҳозирги замон ахборот технологияси ўтмишнинг телеграф, телефон, радио, телевидение сингари техник ютуқларидан фойдаланибди. Илмий-техник тажрибадан келиб чиқиб ахборотни маънавий ўқидиган ташувчиларда жамғариш воситалари яратилди. Бундай воситалар вақт ва маконда бирон-бир чеклашларсиз ахборотни ер кўрсатининг исталган нуқтасига етказишни таъминлайди. Ниҳоят, белгиланган алгоритмлар бўйича компьютерлар ёрдамида ахборотга автоматлаштирилган ишлов бериш технологияси ишлаб чиқилди.

Ахборотлашган жамияти концепцияси

Индустриал ва постиндустриал жамият концепцияси ўзининг эгаллаган бўлиб, информатика ва ахборот технологияси осодликнинг ижтимоий тузилишини, ишлаб чиқариш қучларини таърифлашнинг яхлит ахборот саноатини вуқудга келтириши воситаси бўлиб хизмат қилади. (муаллифлари – Е. Масуда, Д. Мартин, Г. Мамфорд ва б.) Ахборотлашган жамиятда ишчилар машинага тобе бўлмайди. Улар ишга эркин, оқилона ёндашади, муайян маҳорат ва билимга эга

¹ Мамфорд Л. Миф машины. Техника и развитие человечества. - Москва, 1998. - С.58

бўлади. Меҳнатни автоматлаштириш даврида информатика инсонни турғун, катта меҳнат сарфини талаб этувчи, оғир жисмоний ва аклий меҳнатдан халос этади, унинг тафаккурини кучайтиради. Информатика меҳнатнинг жуда кўп турлари самарадорлигини кескин ошириш имконини беради, инсонни янги ҳодисалар доирасига, янги билим соҳаларига олиб киради. Инсон меҳнати тобора интеллектуал мазмун касб этиб боради. Меҳнатнинг интеллектуаллашуви ахборотлашган жамиятдаги меҳнатнинг ўзига хос жиҳатларидан биридир. Меҳнатнинг интеллектуаллашуви унинг «илмийлашиши»да ўз аксини топади. Ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган билимлар таркибида илмий билимлар салмоғи ошиб боради. Меҳнат жараёнида илмий билимлардан фойдаланилиши, меҳнатнинг интеллектуаллашуви, ишчининг бевосита технологик жараёндан эркинлиги даражасининг ортиши шахс ўз ижодий қобилиятини намоён этишига имконият яратади ва унинг меҳнатига ижодий мазмун бахш этади, меҳнат шароити яхшиланади. Ишлаб чиқаришни ахборотлаштириш ва автоматлаштиришнинг ривожланишига қараб, ишчининг ижоди ҳам такомиллашиб боради. Қайта тузиш қийин бўлган дастурлар ёрдамида бошқариладиган роботлар фаолият кўрсатган даврда инсон ўз иш жойидан эркин бўлмаган ва унинг ижодий ёндашуви чекланган эди. Адаптив бошқарувли роботлар иш тизимларини тез тузатиш имконини берди ва ишчилар ўз ижодий салоҳиятини намоён этиш учун бўш вақтга эга бўлди. Интеллектуал функцияларни бошқарувчи роботларнинг яратилиши ходимларнинг янги технологиялар ва техника воситаларини такомиллаштириш ва кашф этиш бўйича ижодий қобилиятларини намоён этиши, ишлаб чиқариш жараёнини оқилонлаштириш учун шарт-шароит яратади.

Нанотехнология

XXI асрда инсоният ахборот технологияларининг такомиллашган шакли нанотехнологияларни яратди. Нано ўлчов бирликларнинг олд қўшимчаси бўлиб, миллиарддан бирни белгилайди. Масалан, бир нанометр метрнинг миллиарддан биридир. Нано юнонча “нанос” сўзидан олинган бўлиб, митти деган маънони билдиради. *Нанотехнология-митти технология бўлиб, унинг прототипи табиатнинг ўзида мужассам. Қўзга кўринмас бактериялар, чумоли, ўргимчак ва шунга ўхшаш ҳашаротлар табиий нано жисмлардир.* Атомлар ва улар орасидаги масофалар ҳам нанометр улушларида ўлчанади. Нанотехнология атамасини биринчи бўлиб, 1974 йилда япон олими Норио Танигучи янги объектлар ва материаллар тузиш жараёнини изохлаш учун ишлатган. Бу соҳадаги дастлабки техник воситалар Швейцария-

нинг ИБМ лабораториясида ихтиро қилинган. 1982 йилда сканерлашчи зондни ихтиро қилган Герд Биннинг ва Генри Рорерлар 1986 йилда Нобель мукофотиغا сазовор бўлган.

Нанонайчаларнинг қалинлиги соч толасидан ўн марта кичик, аммо мустаҳкамлиги пўлатдан ўн марта катта. Келажакда бу метр узунликдаги нанонайчалар синтез қилинишига эришсە, самон ва техникада катта ўзгариш рўй бериши мумкин. Чунки, қанча килограмм юкни кўтарадиган соч толасидек интичка материал жўша кўп соҳаларда фойда бериши кўзда тутилмоқда. Экспертлар фикрича, учинчи минг йиллик нанофан ва нанотехнологиялар асри бўлади. Яқин 40-50 йил ичида наномаҳсулот ва нанотехнологияга бўлган бизнес иқтисод энг ривожланган тармоққа айланади. Нанобиотехнологиялар воситасида тиббий хизмат ривожланади ва инсон соғлигини сақлашда янги имконият пайдо бўлади. Жумладан, бутунги кўзда яратилган жарроҳлик нанотехнологиялари оғир операциялар ва уларнинг салбий оқибатларининг олдини олмоқда. Хусусан лазер кайчилари одам организмнинг яллиқланган жойидаги ярани ҳеч қандай қийинчиликсиз олиб ташламоқда. (Бурун, жигар ва бошқа органлардаги ўсимта). 2020 йилларда нанотехнологиялар ёрдамидаги операциялар янада такомиллашиши, инсон томир ва тўқималарида ҳаракатланиб, касалланган ҳужайрани топиб, ўлдирадиган нано жарроҳларни яратиш кўзда тутилмоқда. Бунда организмга 20 мингта наноробортлар инъекция орқали юборилади, наноробортларнинг ҳажми битта бактерия ҳажмига тенг, бу наноробортлар организмнинг қайси қисми яллиқланганлиги аниқлаб шу парчани ё даволайди ёки қесиб ташлайди.

Олимлар, 2020 йилда инсонни автомобил ҳалокатидан сақлайдиган, кайфиятини кўтарадиган, организмнинг қайси қисми носоғлом эканлигидан хабар берувчи нанокийимлар яратилиб, улар оддий магазинларда сотилиши башорат қилинмоқда. Барча алоқа тармоқларини бирлаштирувчи глобаллашган янги алоқа тизимини ўрнатиш имкони туғилади. Бироқ XX асрнинг бошида сув ости кемалари кир ювиш машиналари, мобил телефонлари, рангли телевизорлар, компьютерлар, соатига икки минг км тезликда учадиган авиалайнерлар, сув ости туннелларининг яратилишига инсоният ишонмаган ва улар яратилгандан сўнг фойдалана бошлаган. Шу боис, нанотехнологияларнинг имкониятларига ҳам ҳозирча шубҳа билан қараш мумкин, лекин ҳозир, душман тўппончасидан отилган ўқни бошқа томонга йўналтирувчи биринчи ҳарбийлар кийимлари эса яратилди.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, 1975 йилда Тошкент Давлат Техника университетини тамомлаган Анвар Зоҳидов 2001 йилда Техас университети ҳузурида нанотехнология институтига асос солишда иштирок қилди. Ҳозирги кунда у шу институтнинг директор ўринбосари ва “Nanoscience” журнаlining муҳаррири лавозимида фаолият кўрсатмоқда. А.Зоҳидов илк бор ёруғлик таъсирида кўзгатишган зарядларнинг ўзаро бириктирилган фюллерен полимер тузилмасидан ўтишини ва ундаги фотохимёвий жараёнларни кашф қилган. У фюллерен билан ўтказгич полимерлар ва ишқорий металллар комплекс бирикмалари асосида ўта ўтказгич фюллеридларни ва органик ферромагнит материалларни биринчи марта синтез қилган олим. 2003 йилда А.Зоҳидов нанотехнологиялар соҳасида эришган ютуқлари учун йилнинг Осиё-Америка муҳандиси унвони билан мукофотланган.

Биометрик идентификация қилиш технологияси

Биометрик идентификация қурилмаси одамнинг характерли хусусиятларини рақамли тасвирлаш учун хизмат қилади. Белгиларни ажратиш муолажаси одамнинг биометрик параметрларини ўлчаш натижасида муайян шахснинг ўзига хос бўлган биометрик имзосини шакллантиради. Шахснинг идентификация қилишни амалга ошириш учун тизим маълумотлар базаси- даги намуналар чиқариб олинади ва идентификация қилинаётган шахснинг биометрик имзоси билан таққосланади. Берилган имзо билан бирор намунанинг орасидаги масофа яқин бўлса, улар бир одамга тегишли ҳисобланади. Ҳозирги вақтда биометрик технологиялар одам шахсини идентификация қилишнинг энг юқори даражадаги кафолатини таъминлайди. ЎзФА Математика ва инфорацион технологиялари инс- титутида олиб борилаётган илмий ишлардан бири - турли биометрик технологияларни бирлаштиришга асосланган кўп погонали биометрик тизимнинг алгоритмик ва дастурий таъминотини ишлаб чиқишдан иборат.

Сунъий интеллект тушунчаси ва унинг таҳлили

Интеллект (лотинча intelligence - ақл, инсоннинг фикрлаш қобилияти) инсоннинг тафаккури маҳсули, сунъий интеллект (artificial intelligence) инсон фаолияти соҳасига тегишли вазифаларнинг автоматик қурилмаларда бажарилиши назарда тутилади. Шу нуқтаи назардан сунъий интеллектнинг икки хил таърифи мавжуд: сунъий интеллект – инсоннинг ақлий фаолиятига тенглаштирилган амалий жараён ва сунъий интеллект компьютер ёрдамида инсон тафаккурини имитацияси билан шуғулланувчи информатиканинг бир бўлими. Бунга табиий тилда диалогни давом эттирувчи информатик тизимлар (табиий тил интерфейслари), турли вазиятларда фойдаланувчига мас-

лаҳат берувчилар (масалан, автомобиллардаги навигаторлар), амалий вазифаларни дастурлаштиришсиз бажарадиган амалий дастурларнинг интеллигуал пакетлари ва ҳ.к. Табиий тил интерфейслари ЭХМ билан улар яратилган даврдан бошлаб мулоқот қилишининг энг қулай усули ҳисобланади. Бу фойдаланувчига буйруқ тилини ўрганиш ёки компьютрда бошқа вазифаларни ечиш бўйича қулайлик яратали. Шу билан, бундай интерфейсларни яратиш амалиёти 20 асрдаёқ бошланган.

Эксперт тизимлари дастлаб тиббиёт қўлланилган. Ёш мутахассисларга ёрдам бериш мақсадида тиббиёт соҳаси ракилларикини билимларини бирлаштириб, барча маълумотларнинг ягона электрон базаси яратилган. Тиббиёт соҳасининг таълимиши негизда энг аввало бу соҳада ишсон умри ва саломатлигига етказилиши мумкин бўлган зарарнинг олдини олиш мақсади турган. Кейинчалик, тиббиёт соҳасидан бу технология бошқа соҳаларга хусусан, ишлаб чиқариш соҳаларида, қишлоқ хўжалигига жалб қилинган. Эксперт тизимдан фойдаланиш энг авало тизимни ўрганишни таково этади, яъни дастлаб технологик билимни эгаллаш ва кейин бу билимларни қўллаш мумкин аҳамиятга эга. Эксперт тизимлари фақат тизим бўйича масъулят беради

Амалий дастурлар интеллигуал пакетлари эксперт тизимларга билимлар базасини яратишни, кейин эса шу билимлардан фойдаланиб билимлар интеграциясига эришишни кўзда тутадп.

Хулосалар. Инсоният ўзини ўзи ташкил этувчи жонли тизим сифатида ўз мавжудлиги учун кураш олиб бормоқда, кинироқ келажакка эришишга ҳаракат қилмоқда. Бунда ҳозирги глобаллашув жараёнлари ва улар юзага келтираётган турли муаммолар инсоният олдида тарқоқлик ва ихтилофларни енгиб, ўз бирлиги сари ҳаракат қилиш, айна вақтда маданиятлар, асрий анъаналарнинг ўзига ҳосилитини, айрим миллатлар ва халқларнинг хусусиятларини саслашдан бошқа чора қолдираётгани йўқ. Бундай бирлашувчи эса, фақат умуминсоний қадриятларни эътироф этиши ва улардан фойда қилиш орқали эришиш мумкин.

Тажрибавий амалий матндлар

Глобаллашув, глобалистика, глобал жараёнлар, фундаментал глобаллашув, серкирра глобаллашув, глобал муаммолар, ижтимоий ривожланиш, глобал тенденциялар, технократик назария, технократизм, технопессимизм, Рим клуби, глобаллик суъбий интеллект, глобал муаммоларнинг таснифи, нанотехнология, тил, ахборот инқилоби, инқироз илдизлари, умуминсоний қадриятлар.

Қўшимча ва тушунтирувчи матилар

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар

1. Глобал муаммолар қачон ва нима учун пайдо бўлди?
2. «Глобаллашув», «глобал муаммолар», «глобалистика» тушунчаларининг ўзаро нисбатига тавсиф беринг.
3. Технооптимизмнинг моҳияти нимадан иборат?
4. Технопессимистик фалсафий концепциялар қайси ғояларга асосланади?
5. Глобалликнинг мезонларини айтинг. Уларнинг ёрдамида қандай вазифалар ҳал қилинади?
6. Глобаллашув муаммоларини ечишда фалсафа қайси функцияларни бажаради?
7. Глобал муаммолар таснифи нима учун керак?
8. «Янги инсонпарварлик» тушунчаси нимани англатади?
9. «Барқарор ривожланиш концепцияси»нинг мазмуни нимада?

Эссе мавзулари

1. Фалсафа ва ҳозирги дунёнинг глобаллашуви
2. Глобаллашув табиий-тарихий жараён сифатида
3. Ахборот инқилобининг моҳияти
4. Цивилизацион ривожланиш муаммолари ва унинг истиқболлари
5. Инсониятнинг муҳим муаммолари ва уларнинг ўзаро алоқадорлиги
6. Рим клуби ва унинг глобал муаммоларни ечишдаги роли
7. Глобаллашув муаммоларини ечишга нисбатан илмий ва фалсафий ёндашувлар
8. Ижтимоий муносабатларнинг инсонпарварлашуви инсониятнинг яшаб қолиш омили сифатида
9. Инсон ҳуқуқлари ва ижтимоий ривожланиш истиқболлари
10. Инсоният ривожланишининг муқобил йўллари.

Билим ва кўникмаларни баҳолаш материаллари

1. Глобалистика мустақил илмий йўналиш ва ижтимоий амалиёт жабҳаси сифатида нечанчи йиллардан шакллана бошлади?

- A. 1960-йилларнинг охирларидан
- B. 1950-йилларнинг охирларидан
- B. 1970-йилларнинг охирларидан
- Г. 1980-йилларнинг охирларидан

2. Глобаллашувнинг вужудга келишига асос бўлган йирик сабабларни топинг?

- A. Ҳаётнинг барча соҳасидаги интеграциялашув
- B. Фан ва техника кашфиётлари
- B. Фалсафада янги таълимотларнинг вужудга келиши
- Г. Одам сонининг кескин ўсиши

3. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг юзага келган ижтимоий-сиёсий ҳолат бугунги кунда глобал муаммоларни бартараф қилувчи қайси асосий ҳамкорликнинг вужудга келишига сабаб бўлди?

- A. БМТ
- B. ЮНЕСКО
- B. ЕҲҲТ
- Г. МДҲ

4. Ҳозирги замонда жаҳон фуқароси деб ҳисобловчи одамларнинг пайдо бўлишига нима сабаб бўлди?

- A. Серкирра глобаллашув
- B. Экологик глобаллашув

В. Сиёсий глобаллашув
Г. Маданий глобаллашув

5. "Тарих куртаклари ва унинг мақсади" асари муаллифи ким?

А. К.Ясперс
Б. Ю.Хабермас
В. М.Хайдеггер
Г. Г.Х.Гадамер

Адабиётлар:

1. Отамуродов С. Глобаллашув ва миллатни асраш масъулияти.-Тошкент: Ўзбекистон, 2018. 384-б.
2. Холбеков М. Адабиётда глобаллашув жараёни.-Тошкент: //Тафаккур 2006.№4
3. Қаҳҳарова Ш.Б. Глобал маънавият-глобаллашувнинг ғоявий асоси.-Тошкент: Тафаккур, 2009.
4. Саифназаров И., Саифназаова Ф. Ёшлар ва оила – ватан таянчи. Тошкент: Таълим нашриёти. 2018
5. Бжезинский З. Глобальное господство или глобальное лидерство. -Москва: Международные отношения, 2005.
6. Вайцеккер Э., Ловинс Э., Ловинс Л. Фактор четыре. Новый доклад Римскому клубу. -Москва: 2000.
7. Глобалистика: Международный междисциплинарный энциклопедический словарь / Гл. ред. И.И.Мазур, А.Н.Чумаков. – Москва: СПб.; Нью-Йорк, 2006.
8. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. - Москва: 1990.
9. Моисеев Н.Н. Быть или не быть... человечеству? -Москва: 1999
10. Мунтян М.А., Урсул А.Д. Глобализация и устойчивое развитие. -Москва: 2003.
11. Панарин А.С. Испытание глобализмом. -Москва: 2002.
12. Печен А. Человеческие качества. -Москва: 1985.
13. Чумаков А.Н. Глобализация. –Москва: Проспект, 2017
14. Ильин И.В. Лось В.А. Урсул А.Д. Устойчивое развитие и глобальные процессы. -Москва: МГУ. 2017

ФАЛСАФИЙ АТАМАЛАР (ГЛОССАРИЙ)

Агностицизм – инсон объектив борликни тўлиқ билиши мумкин эмас, деб ҳисоблайдиган фалсафий таълимот.

Антисциентизм – фаннинг жамият ҳаётидаги роли ва аҳамиятини салбий баҳолайдиган фалсафий нуқтаи назар.

Антропоген – инсон фаолияти билан боғлиқ.

Антропоцентризм – дунёни билишда инсонни устун кўювчи фалсафий ёндашув.

Априор – тажрибадан ташқарида. Инсон тафаккурида тажрибада кўрилгунга қадар, тажрибадан қатъий назар пайдо бўлган образ, ғоя, тушунча.

Атеизм – худонинг борлигини инкор этувчи фалсафий нуқтаи назар.

Атрибут – хосса.

Башорат – келажак ҳақидаги, яъни ҳали амалда мавжуд бўлмаган, лекин ривожланишнинг кутилаётган ривожини белгилувчи объектив ва субъектив омиллар кўринишида ҳозирги замонда потенциал мавжуд бўлган ҳодисалар ва жараёнлар ҳақидаги билим.

Белги – бошқа бир предмет, хосса ёки муносабатни ифодалайдиган ва муайян хабарни узатиш, сақлаш ёки унга ишлов беришда ишлатиладиган моддий, ҳиссий идрок этиладиган предмет.

Гармония – бир бутун нарса қисмларининг ўзаро мувофиқлиги.

Герменевтика – фалсафада – тарих, маданиятни, ўзга индивидуалликни тушуниш санъати.

Гипотетик – эҳтимол тутилган, фараз қилинган, тахмин (гипотеза)га асосланган.

Глобаллашув – ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларида яхлит тузилмаларнинг дунё миқёсида шаклланиш жараёни.

Глобалистика – глобаллашув ва унинг оқибатлари моҳиятини англаб етишга қаратилган илмий ва фалсафий тадқиқотлар фанлараро соҳаси.

Гносеология – билиш назарияси.

Дедукция – тадқиқот ёки тавсифлаш методи, усули бўлиб, бунда айрим қоидалар умумий ҳулосалар, аксиомалар, қоидалар, қонунлардан тадрижий йўл билан келтириб чиқарилади.

Дезинтеграция – бутуннинг айрим қисмларга парчаланиши.

Дензм – Худо дунёни яратгач, унда иштирок этмайди ва унинг воқеалари табиий кечишига аралашмайди, деб ҳисоблайдиган фалсафий нуқтаи назар.

Детерминизм – барча воқеалар ва ҳодисаларнинг қонунийлиги ва сабабий боғланганлиги ҳақидаги фалсафий таълимот.

Диалектика – ҳаракат, ривожланиш, ўзгариш ҳақидаги фалсафий таълимот.

Дискрет – узлукли.

Дифференциация – бутуннинг турли-туман қисмлар, босқичлар, шаклларга бўлиниши, парчаланиши, ажралиши.

Идеал – мутлақ баркамоллик, бундай баркамоллик ҳақидаги тасаввур.

Иерархия – бир нарсанинг функционал аҳамияти ёки хизмат мавқеига кўра иккинчи нарсага, учинчи нарсага ва ҳоказоларга бўйсунуши.

Ижтимоий прогноз қилиш – келажакни муайян тарзда даврийлаштиришни назарда тутати.

Изотроп – барча йўналишларда бир хил.

Индетерминизм – детерминизмга қарама-қарши таълимот.

Интеграция – бирлашиш, бирикиш, яхлит бир бутуннинг шаклланиши.

Интровертив – ўзига, ўз ички дунёсига қараб мўлжал олувчи.

Имитация – тақлид қилиш, сохталаштириш.

Ахборот инқилоби – фан-техника инқилобининг ривожланиш босқичи бўлиб, бунда ахборот ўта муҳим ресурсга айланади.

Иррационализм – борлиқни оқилона мантикий билиш имкониятини рад этувчи нуқтаи назар.

Каузализм – сабабият, сабаб ва оқибатнинг қонуний алоқаси.

Коммуникация (кенг маънода) – мулоқот. Экзистенциализмда – мулоқот тури бўлиб, унинг ёрдамида «Мен» ўзини бошқа одамда топади.

Конституциялаш – яратиш, белгилаш, муайян ташкилий тус бериш.

Консьюмеризм – истеъмол қилишга бўлган кучли эҳтиёж.

Козволюция – биргаликда тадрижий ривожланиш.

Креационизм – бутун борлиқни Худо яратган деб ҳисоблайдиган диний таълимот.

Материализм – дунёнинг моддийлигидан ва онгдан қатъий назар мавжудлигидан келиб чиқадиган фалсафий йўналиш.

Маҳаллий муаммолар – тушунчаси юқорироқ даражадаги муаммоларга, аниқроқ айтганда, айрим мамлакатларга ёки йирик мамлакатларнинг анча катта ҳудудларига тегишли бўлган муаммоларга нисбатан татбиқ этилади. Бу ерда одатда кучли зиялилар,

йирик сув тошқинлари ёки, масалаи, кичик давлатдаги фукаролар уруши назарда тутилади.

Метафизика – Гегелдан олдинги ва ҳозирги Ғарб фалсафасида борликнинг ўта хиссий тамойиллари ва асослари ҳақидаги фан. Фалсафанинг синоними сифатида ишлатиладиган атама.

Методология – метод ҳақидаги таълимот, билишнинг янги методларини яратиш тамойилларини ишлаб чиқиш.

Миллий муаммолар – тушунчаси ижтимоий-сиёсий ва илмий муомалада баъзан муайян давлат ёки миллий ҳамжамиятнинг маълум қийинчиликлари, ғам-ташвишларини акс эттиради. Миқёс даражасига қараб улар минтақавий ёки маҳаллий муаммолар сифатида талқин қилиниши мумкин.

Минтақавий муаммолар – айрим китъалар, дунёнинг йирик ижтимоий-иқтисодий ҳудудлари ёки анча йирик давлатларда юзага келадиган муҳим масалалар доирасини қамраб олади.

Мистика – сирли, ғайритабиий, тушунарсиз нарса ёки ходиса.

Моддийлаштириш – маъно структуралари, схемалар, лойиҳаларнинг инсон фаолиятида гавдаланиши.

Модус – предметнинг унга айрим ҳолатлардагина хос бўлган муваққат хоссаси.

Монизм – плюрализмга зид ўлароқ, муайян бир асосдан келиб чиқадиган фалсафий ёндашув.

Нано юнонча “нанос” – сўздан олинган бўлиб, митти деган маънони билдиради.

Нанотехнология – митти технология бўлиб, унинг прототипи табиатнинг ўзида мужассам. Кўзга кўринмас бактериялар, чумоли, ўргимчак ва шунга ўхшаш ҳашаротлар табиий нано жисملардир.

Негатив – салбий, бирор нарсага зид.

Ноумен – мушоҳада йўли билан англаш мумкин бўлган моҳият.

Ноосфера – ақл-идрок соҳаси ёки биосферанинг шундай бир ҳолати, бунда одамларнинг оқилона фаолияти биосфера ривожланишининг муҳим омилига айланади.

Образ – амалий фаолият ва билиш жараёнида шаклланган хиссий ёки оқилона тасаввур.

Оксультизм – махсус руҳий машқлар, алоҳида маросимлар орқали айрим инсонларгина била оладиган коннотда сирли кучлар мавжудлигини эътироф этувчи таълимот.

Оппозиция – қарши ҳаракат, муайян нарсага очикдан-очик ёки зимдан қаршилик кўрсатиш.

Пантеизм – Худони табиат билан тенглаштирувчи фалсафий таълимот.

Парадигма – мазкур даврда илмий ҳамжамият томонидан эътироф этилган муайян илмий тадқиқот йўналишини белгиловчи принциплар мажмуи.

Пассионар – ички энергияга эгалик ёки ўта ғайратлилик.

Перманент – доимий, узлуксиз.

Перцепция – идрок этиш.

Прогноз қилиш – бу махсус илмий методлар ёрдамида келажак ҳақида билимлар олиш жараёни

Рационализм – ақлни билиш ва одамлар хулқ-атворининг негизи деб эътироф этадиган фалсафий йўналиш.

Редукционизм – мураккаб нарса ёки ҳодисани соддароқ нарса ёки ҳодисага боғлаш.

Релятивизм – бизнинг барча билимларимиз, қадриятларимиз ва хулосаларимизни нисбий, шартли деб ҳисоблайдиган фалсафий ёндашув.

Рефлексия – ўз фикрлари ва кечинмаларини таҳлил қилишга қаратилган мулоҳаза.

Сакрал – муқаддас.

Сенсуализм – ҳиссий билишнинг ролини оқилона билишнинг аҳамиятидан устунроқ қўювчи фалсафий йўналиш.

Символ – бирон-бир ғояни ифодаловчи белги, образ.

Синкретизм – қисмларга ажралмаганлик, бирон-бир ҳодисанинг норасо ҳолати билан белгиланадиган ҳар хил жинсли элементларнинг аралашуви.

Скептицизм – инсон билимининг ишончлилигига шубҳа билдирувчи ва барча ҳақиқатларни нисбий деб эълон қилувчи фалсафий концепция.

Стереотип – кўпинча жамият томонидан фаол илгари суриладиган ва индивид танқидсиз қабул қиладиган борлиқнинг нисбатан барқарор ва соддалаштирилган образи.

Субстанция – биринчи асос, барча нарсалар ва ҳодисаларнинг моҳияти.

Сценитизм – маданият тизимида, жамият ҳаётида фан ролини мутлақлаштириш.

Табу – бирон-бир нарса, ҳаракат, сўзга нисбатан белгиланадиган диний тақиқ.

Теология – диний таълимотлар тизими.

Теоцентризм – дунёни тушуниш марказига Худони кўювчи фалсафий ёндашув.

Техноген – техника билан боғлиқ, унинг таъсири билан белгиланган.

Технократик – техникани биринчи ўринга кўювчи.

Технооптимизм – турли муаммоларни ечишда фан-техника таракқиётининг ролини ошириб кўрсатувчи фалсафий ёндашув.

Технопессимизм – фан-техника таракқиётини жамият ва табиат таназзулининг манбаи ва омили деб эълон қилувчи фалсафий ёндашув.

Технотрон жамият – компьютер инкилоби босқичига кирган жамият.

Трансцендентал – ўта умумий.

Универсум – ягона Олам, яхлит дунё.

Хусусий муаммолар – давлат фаолиятининг муайян жаҳасига, айрим аҳоли яшайдиган пунктларга ёки кичик табиий объектларга тегишли бўлган муаммолардир

Фауна – барча турдаги хайвонлар мажмуи.

Фаолият атрибутлари (хоссалари) – фаолиятни мустақиллаштириш ва амалга ошириш механизмларини тавсифлабди. Фаолият атрибутлари орасида аввало субъектлик ва моддийлик қайи томонда.

Феномен – инсонга хиссий билиш таърифида берилган ҳодиса.

Феноменология – бевосита кузатиш мумкин бўлган шундай моҳиятлар сифатидаги феноменлар ҳақидаги фалсафий таълим.

Флора – ўсимликлар дунёси.

Флуктуация – ўзгариш, белгиланган параметрлардан таърифий оғиш.

Футурология – келажак ҳақидаги фан.

Фундаментал глобаллашув – дунё миқёсидаги алоқалар, тузилмалар ва муносабатлар юзага келиши билан боғлиқ. Бу жараёнлар натижасида дунё ўзининг деярли барча жаҳатларида яқин бир бутун организм сифатида узи-қесил шаклланди. Фундаментал деб номланувчи бундай глобаллашувнинг ilk аломатлари XIX асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлди, XX аср ўрталарига келиб жўз тўла даражада борликка айланди.

Эволюцион эпистемология – билишни жонли табиат эволюциясининг моменти ва унинг махсусли сифатида ўрганишчи фан.

Эвристик – ижодий, номальум нарсалар ва ҳодисаларни билишда сакрашни амалга оширувчи.

Эгалитаризм – умумий тенгликни тарғиб қилувчи ғоявий-сиёсий оқим.

Экзистенциализм – диққат марказида ҳаётнинг маъноси, инсон эркинлиги ва масъулияти муаммолари турувчи фалсафий йўналиш.

Экология – жонли мавжудотларнинг ўзини қуршаган муҳит билан ўзаро муносабатлари ҳақидаги фан.

Экологик муаммо – жонли организмларнинг атроф муҳит билан мувозанатининг бузилиши.

Экологик танглик – экологик муаммонинг кескинлашуви, бунда унинг оқибатлари орқага қайтариб бўлмайдиган хусусият касб этади.

Экспликация – у ёки бу предмет (ёки маданият объекти)нинг моҳиятини аниқлаш, унинг мазмунини кенг тавсифлаш.

Экспертиза усулида баҳолаш – бу илмий методнинг моҳияти экспертлар (фан ва техниканинг турли соҳасидаги етакчи мутахассислар) томонидан муаммони таҳлил қилиш ва сўнгра натижаларни формаллаштирилган асосда қайта ишлашдан иборат.

Экопессимизм – асосий эътибор инсон фаолиятининг салбий оқибатлари ва атроф муҳит муаммоларига қаратилган, уларни ечиш имкониятлари салбий тусда кўрилган ҳол.

Экстравертив – сиртга қаратилган.

Экстраполяция методлари – қонуниятлари ўтмишда ва ҳозирги даврда яхши маълум бўлган тенденцияларни келажакка татбиқ этишга асосланади.

Эмпиризм – ҳиссий идрок этиш ва тажрибани билишнинг асосий манбаи деб ҳисоблайдиган фалсафий таълимот.

Эмпирик – тажрибада кўрилган.

Этимология – у ёки бу сўз ёки иборанинг келиб чиқиши.

Эпистемология – билиш ҳақидаги фалсафий таълимот.

Этногенез – халқлар ёки миллатларнинг келиб чиқиши.

Ўз имкониятларини рўёбга чиқариш – ўзининг бетакрор моҳиятини фаолиятда намоён этувчи ва гавдалантирувчи ҳар бир индивид ахлоқий фаолиятининг мақсади.

Қидирув прогнози – ижтимоий объектнинг келажаги қандай бўлиши мумкинлигини кўрсатиш учун тузиладиган прогноз.

Мундарижа

1. Кириш	3
2. Фалсафа фанининг предмети, мазмуни ва жамиятдаги роли	5-64
3. Фалсафий тафаккур таракқиёти босқичлари: шарқ фалсафаси	65-123
4. Фалсафий тафаккур таракқиёти босқичлари: ғарб фалсафаси	124-171
5. Борлик-фалсафи категорияси	172-268
6. Билиш назарияси, йўналишлари ва муаммолари	269-339
7. Фалсафанинг методи, қонун ва категориялари	340- 430
8. Тарихий жараёнда жамиятнинг маданий ва маънавий қадриятлари. Жамият ва тарих фалсафаси	431-525
9. Фалсафий антропология (Инсон фалсафаси)	526-593
10. Глобаллашув ва глобал муаммоларнинг фалсафий жиҳатлари	593-656
11. Фалсафий атамалар (Глоссари)	657-662

Муаллиф:
Н. Шермухамедова

Фалсафа

Дарслик

Масъул муҳаррир:

М.Билолов фалсафа фанлари доктори, профессор (ДДУ)
З.Давронов фалсафа фанлари доктори, профессор (ТМИ).

Такризчилар:

Ж.Яхшиликов фалсафа фанлари доктори, профессор (СамДУ).
Т.Габитов фалсафа фанлари доктори, профессор (КМУ).
Қ.Шодмонов фалсафа фанлари доктори профессор (БухМИ).

Муҳаррир: Э.Эгамқулов

Босишга рухсат этилди 15.01.2021.

Бичими 60X84 1/16. «Times New Roman» гарнитураси.

Офсет босма қоғози. Офсет босма усулида босилди.

Шартли босма тобоғ 41.5

Адади 200 нусха. 5-сонли буюртма.

МЧЖ МСНҲ «ПРАК ҲО‘ЛИ ПОЛИГРАФ» босмаҳонасида чоп
этилди. Тошкент ш., 100170, Авайхон кучаси, 98 А